

doğuştan günümüze
BÜYÜK
İSLÂM TARİHİ

9

Çağ yayınları

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ÇAĞ YAYINLARI UMUMİ NEŞRİYAT NO : 1

Temel Eserler Serisi : 1/9

Yayınlayanlar :

Kenan SEYİTHANOĞLU (Editör) .
Ahmet Rüştü ÇELEBİ (Maliye ve Ekonomi Uzmanı)
Ahmet HURŞİTOĞLU (İktisatçı)
Vehbi VAKKASOĞLU (Eğitimci - Yazar)
Ahmet TAŞGETİREN (Gazeteci - Yazar)

Her Hakkı ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.'ye aittir.

ÇAĞ YAYINLARI TİC. ve SAN. A.Ş.
Klodfarer Cad. 16/3 Divanyolu - İSTANBUL
Tel: 516 06 90 - 91

doğuştan günümüze BÜYÜK İSLÂM TARİHİ

İLMİ MÜŞAVİR ve REDAKTÖR
Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

DOKUZUNCU CİLT

Çağ Yayınları

Dizgi - Baskı Tashihi :
Şenel ÖZATA — İrfan KOÇYİĞİT

Baskı:
FEZA GAZETECİLİK A.Ş.
Tel: 551 14 77 - İSTANBUL
199

Cilt:
ÇAĞ CİLT SAN.
Matbaacılar Sitesi Kat : 3 No : 101
Tel : 576 22 73
Maltepe-Topkapı

Doğuştan Günümüze BÜYÜK İSLÂM TARİHİ'nin
Bu Cildinde Yer Alan Müellif ve Konular :

Prof. Dr. Nadir DEVLET ● *İlhanlılar*
Altın Ordu
Çağatay Devleti
İslâmiyeti Resmen Kabul Eden
İlk Türk Devleti : İdil-Bulgar
Hanlıklar Dönemi
İdil-Ural'da İslâmiyet

Prof. Dr. İsmail AKA ● *Timurlular Devleti*

Prof. Dr. Enver KONUKÇU ● *Hindistan'daki Türk Devletleri*
Arş. Gör. Fahamettin BAŞAR ● *Safeviler*
Avşarlar
Kaçarlar

● Bütün bölümler Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ tarafından okunarak eksik bahisler tamamlanmıştır.

Baskıya Hazırlama ve Metin Tashihi
Yılmaz DAŞCIOĞLU

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ

I. SULTAN SENCER DEVRİNDE HAREZMŞAHLAR DEVLETİ	19
a) İran, Irak ve Orta Asya	19
b) Harezmi'nin Ehemmiyeti ve Harezmsahlar'a Kadar Olan Durumu	21
c) Harezmsahlar'ın Soyu	23
d) Harezmsah Atsız	24
e) Atsız'ın Oguzlarla Mücadelesi ve Ölümü	29
II. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU	32
1 — İl Arslan ve Sultan Alaeddin Tekiş (552-589/1157-1193)	32
a) İl Arslan ve Batı Siyaseti	32
b) İl Arslan'ın Doğu Siyaseti	34
c) Harezmsah Devleti'nde Kardeş Kavgası Alaeddin Tekiş-Sultanşah Mücadelesi	34
d) Karahıtaylar ve Kıpçaklar	35
e) Horasan'ın İlhakı ve Mazenderan'ın Tabiyeti	36
f) Irak'taki Gelişmeler	37
g) Alaeddin Tekiş-Sultanşah Mücadelesinin Sonu	37
III. HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUĞU	39
a) Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı, İran'ın İlhakı ve Halife Harezmsahlar Mücadelesinin Başlaması	39
b) Sultan Tekiş'in Ölümü ve Sultan Muhammed Harezmsah	40
c) Horasan Savaşları	41
d) Gurganc Muharebesi	41
e) Gur ve Mazenderan'ın İtaat Altına Alınması	41
f) İmparatorluğun Geçirdiği Büyük Sarsıntı	42
g) Mazenderan'ın İlhakı	42
h) Maverâünnahr'ın İlhakı	43
ı) Karahanlılar'ın ve Karahıtaylar'ın Sonu	43

j) Gurlu Devleti'nin Sonu	44
k) Kirman, Sistan ve Umman Denizi'ne Kadar Olan Bölgenin İmparatorluğa Bağlanması ...	45
l) Irak-ı Acem'in Fethi	45
m) Harezmşahlar İmparatorluğunun İç Durumu	45
n) Halife-Harezmşah İhtilafı	46
IV. HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI	47
a) Harezmşah-Güçlük Mücadelesi ...	47
b) Harezmşah-Moğol Münasebetleri ...	47
c) Moğol İstilası	48
d) Sultan Muhammed'in Kaçışı ve Ölümü	49
V. CELÂLEDDİN HAREZMŞAH	50
VI. HAREZMŞAHLAR'DA DEVLET TEŞKİLATI	57
VII. İLİM VE KÜLTÜR	60

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLILAR

I — SİYASİ DURUM	63
1) Hülagu	63
2) Abaka	65
3) Tekudar	67
4) Argun	69
5) Geyhatu	70
6) Gazan	71
7) Olcaytu	72
8) Ebû Said ...	73
II — SOSYAL HAYAT	75
A. DİN	75
B. İDARİ TEŞKİLAT	79
C. HUKUK	88
D. ORDU	90
E. CEMİYET HAYATI	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDU

I. SİYASİ DURUM	103
1) Batu	103
2) Berke ...	106
3) Mönkge Timur	108
4) Özbek ...	110

5) Cani Bey	112
6) Toktamış	115
7) Edige	118
8) Ahmed Han	119
9) Altın Ordu'nun Sonu	120
II. ALTIN ORDU'DA SOSYAL HAYAT	124
A) DIŞ MÜNASEBETLER	
a) Mısır'dan Gelen Elçi	124
b) Altın Ordu'daki Tatarlar'ın Hayatı	125
c) Han'ın Hanınları ve Aralarındaki Düzen	129
d) Han'ın Oğulları	131
e) Bayram Merasimi	131
f) Bir Tatar Prensesi ile Konstantinopol'e Seyahat	134
g) Saray Şehri	135
ğ) Horasan Hanı	137
B) DİNİ HAYAT	
a) Devletin Dinlere Karşı Tutumu	143
b) Örf ve Âdetler	145
C) DEVLET TEŞKİLATI	
a) Hükümdar	146
b) Ünvanlar ve Alâmetler (Armalar)	149
c) Başkent	150
d) Sikkeler	151
e) Devletin Sınırları	151
f) Halk	153
g) Dil	154
h) Sosyal Sınıflar	155
ı) Devlet Yönetimi	158
i) Memurlar	158
Kâtiplik	157
j) Vergiler	157
Zengin Tebaalar	159
k) Haraç	159
l) Elçiler	160
m) Hukuk	162
1 — Ceza Hukuku ve Mahkeme Usûlü	162
2 — Aile Hukuku	163
n) Ordu	164
1 — Silâhlar	165
2 — Savaş Taktiği	165
3 — Savaş Esirleri	166
4 — Av	166

D. İKTİSADİ HAYAT

1) Ticaret	168
2) Ulaşım ve Posta	168
3) El Sanatları	169
4) Köy Ekonomisi	170
5) Besicilik	171

III. İLİM, KÜLTÜR VE SANAT 172

1) Şehir İnşaatı	172
2) Ev İnşaatı ve İç Tezyinat	173
3) San'at	175
a) Beslenme	177
b) Giyim	177
c) Sonuç	178

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİMURLULAR DEVLETİ

I — TİMUR'DAN ÖNCEKİ DURUM VE ÇAĞATAY DEVLETİ ... 181

II — TİMUR ... 181

a) Timur'un İlk Faaliyetleri	186
b) Harezm Seferleri	191
c) Moğollar ve Deşt-i Kıpçak Üzerine Seferler	191
d) Timur'un Horasan Seferleri	193
e) Üç Yıllık Sefer	195
f) Toktamış Üzerine Seferler	196
g) Beş Yıllık Sefer	198
ğ) Hindistan Seferi	202
h) Yedi Yıllık Sefer	202
ı) Timur'un Son Seferi ve Ölümü	210

III — TİMUR'UN ÖLÜMÜNDEN SONRA HAKİMİYET MÜCADELELERİ ... 212

a) Maveräünnehr ve Horasan	212
b) Azerbaycan ve Irak-ı Acem	217
c) Güney İran (Fars ve Kirman)	225
d) Halil Sultan'ı Ele Geçirmesinden Sonra Maveräünnehr ve Horasan	228
e) Pir Muhammed'in Maveräünnehr'e Gelişi	228
f) Pir Muhammed - Halil Sultan Mücadelesi	229

IV — ŞAHRUH DEVRİ 233

1) Ulug Bey .. 236

a) Ulug Bey'in Moğollar Üzerine Seferi	237
b) Moğollar ve Özbekler ile Münasebetler	237
2) Şahruh'un I. Azerbaycan Seferi	239
3) Moğollar Üzerine Sefer	241
4) Özbekler ile Savaş	242
5) Şahruh'un II. Azerbaycan Seferi	244
6) Azerbaycan'da Karışıklıklar ve III. Sefer	248
7) Şahruh'un Ölümü	250
V. ULUG BEY DEVRİ	253
1) Tahta Çıkışı	253
2) Ulug Bey'in Oğlu Abdüllatif'in Ayaklanması	255
3) Ulug Bey'in Ölümü	256
4) Ulug Bey'in Ölümünden Sonra Ülkede Durum	256
a — Abdüllatif'in İdaresi	256
b — Mirza Abdullah	257
c — Ebû Said	258
d — Irak-ı Acem'de Durum	259
VI. HÜSEYİN BAYKARA DEVRİ	262
1) Saltanattan Önceki Hayatı ve Tahta Geçişİ	262
2) Sosyal Durum	264
3) Devlet İşleri	265
Sultanın Oğullarının İsyanı	267
4) Hüseyin Baykara ve Ali Şir Neval'nin Ölümü	268
5) Timurlular'ın Yıkılışı	268
VII. TİMURLULAR'DA SOSYAL VE İDARİ DURUM	270
1) Devlet Teşkilâtı	270
a — Hâkimiyet Anlayışı	270
b — Hükümdar Ailesi	271
c — Ordu Teşkilâtı	274
ç — Maliye	277
d — Hâkim-Daruga ve Diğer Memuriyetler	280
2) İmar Faaliyetleri	281
3) Ziraî ve Ticarî Faaliyetler	289

BEŞİNCİ BÖLÜM

A. ÇAĞATAY DEVLETİ

Hocalar	308
Çağatayca	310

B. İSLÂMİYET'İ RESMEN KABUL EDEN İLK TÜRK DEVLETİ, İDİL - BULGAR

I — İDİL BULGARLARI	313
II — İSLÂMİYET'İN RESMEN KABULÜ	314
III — BULGAR KÜLTÜRÜ	317
IV — MOĞOL İSTİLÂSİ	324
V — İKİ ŞEHİR	326
1. Bulgar Şehri	326
2. Biler (Büler)	334
VI — ALTIN ORDU TESİRİ	339
Eski Kazan - Yeni Kazan	338

C. HANLIKLAR DÖNEMİ

I — KAZAN HANLIĞI (1437-1552)	344
II — KASIM HANLIĞI (1445-1681)	351
III — ASTİRAHAN HANLIĞI (1466-1556)	353
Kazan Hanları Cetveli	355
Kasım Hanları Cetveli	356
Astırahan Hanları Cetveli	357
IV — KIRIM HANLIĞI	358
a) Giriş	358
b) Kırım	359
c) Devlet Teşkilâtı	360
d) Toprak Rejimi	361
e) Dini Müesseseler	362
f) Kırım Hanlarının Sarayları	362
g) Ziraat	363
g) Mimari	363

D. İDİL-URAL'DA İSLÂMİYET

ALTINCI BÖLÜM

HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ

A. DEHLİ'DE İLK TÜRK SULTANLIKLARI (1206-1290)	373
GİRİŞ	373

I. KUTBİLER (1206-1211)

1 — Kutbeddin Aybeg (1206-1210)	375
2 — Aramşah (1210-1211)	377

3 — Sultan Şemseddin İltutmuş (1211-1236)	377
a) Tahta Geçişi	378
b) Moğol Teklikesinin Önlenmesi	381
c) Kalaçlarla Mücadele ve Kalaç Hanedanı'nın Sonu	384
d) Sultan İltutmuş'un Ölümü ve Şahsiyeti	397
4 — Sultan Rükneddin Firuzşah (1236-1238)	389
5 — Sultan Celâleddin Raziye (1238-1240)	391
a) Tahta Geçişi	391
b) Devrindeki Olaylar	392
c) Raziye'nin Ölümü ve Şahsiyeti	395
6 — Sultan Muizzeddin Behramşah (1240-1242)	397
7 — Sultan Alaeddin Mesudşah (1242-1246)	400
8 — Sultan Nâsireddin Mahmudşah (1246-1268)	403

II. BALABANLILAR (1266-1290)

1) GİYASEDDİN BALABAN (1266-1287)	408
a) Tahta Geçişi	408
b) Lakhnauti Valisi Togrul'un İsyanı	410
c) Balaban'ın Ölümü	411
2) BALABANLILAR'IN YIKILIŞI	412
a) Muizzeddin Keykubat (1287-1290)	412
b) Şemseddin Keyümers (1290)	413

III. KALAÇ SULTANLIĞI (1197-1531)

A. LAKHNAUTİ KALAÇ SULTANLIĞI	415
B. DEHLİ KALAÇ SULTANLIĞI (1290-1320)	417
1 — Celâleddin Firuzşah	417
2 — Rükneddin İbrahim	420
3 — Alaeddin Muhammedşah	420
a) Çağatay-Kalaç Mücadeleleri	422
b) Alaeddin Muhammedşah'ın Şahsiyeti ve Ölümü	423
4 — Şihabeddin Ömerşah	424
5 — Kutbeddin Mübarekşah	425
6 — Nâsireddin Hüsrevşah	425
C. MALVA KALAÇLIĞI (1436-1531)	427

IV. TUĞLUKLULAR (1320-1414)

1 — Gıyaseddin Tuğlukşah	431
2 — Gıyaseddin Muhammedşah	434
3 — Firuzşah	436
4 — Gıyaseddin II. Tuğlukşah	438
5 — Ebû Bekrşah	438
6 — Nâsireddin Muhammedşah	438

7 — Nasıreddin II. Mahmudşah ve Alaeddin İskenderşah	439
8 — Nusretşah	439
<i>Timurlular'ın Hindistan'a Saldırması</i>	439
9 — III. Mahmudşah	442
<i>Tuğluklular'dan Sonra Hindistan</i>	442

V. SEYYİDİLER (1414-1451)

VI. LODİLER (1451-1526)

VII. DEVLET TEŞKİLATI

VIII. MİMARİ

IX. İLİM VE KÜLTÜR HAYATI

A) İLMİ HAYAT	458
B) DİNİ HAYAT	460
B. BABURLULAR (1526-1858)	462

1. GAZİ MUHAMMED ZAHİREDDİN BABUR

(10 Haziran 1494 — 28 Aralık 1530)

a) Tahta Çıkması	464
b) Hindistan Seferleri	466
c) Babur'un Ölümü ve Şahsiyeti	473

2. NASİREDDİN HUMAYUN (1530-1540 ve 1555-1556)

a) Tahta Geçmesi	476
b) Fetret Devri	477
c) Humayun'un Ölümü	480

3. CELÂLEDDİN EKBERŞAH (Şubat 1556 — Ekim 1605)

a) Ekberşah'ın Tahta Geçmesi ve Yükseliş Devri	481
b) Bayram Han	483
c) Ekber'in Dini Görüşleri	486
d) Ekber'in Ölümü	488

4. EBU'LMUZAFFER NUREDDİN

MUHAMMED CİHANGİR GAZİ (24 Ekim 1605 — 28 Ekim 1627)

a) Tahta Geçışı ve Tüzük-i Cihangiri	489
b) Dış Münasebetler	492
c) Cihangir'in Vefatı ve Şahsiyeti	494

5. DAVER BAŞ BULAKİ (Ekim 1627 — Ocak 1628) ... 496

6. ŞİHABEDDİN CİHANŞAH (4 Şubat 1628 — 21 Haziran 1657) ... 497

a) Tahta Geçışı	497
------------------------	-----

b) Tac Mahal	...	488
c) Tahttan İndirilmesi ve Vefatı	...	500

7. FETRET DEVRİ (1657-1680)

a) Dârâ Şikuh	...	501
b) Murad Bahş	...	501
c) Şah Şuca	...	502

8. MUHYİDDİN EVRENGZİB İ. ALEMĞİR

(13 Temmuz 1858 — 3 Mart 1707)

a) Tahta Geçmesi	...	503
b) Devrindeki Olaylar	...	504
c) Âlemgir'in Vasiyeti ve Vefatı	...	508

9. SON BABURLU HÜKÜMDARLARI (1707-1859)

a) I. Bahadur	...	509
b) Cihandâr	...	509
c) Ferruh Siyer	...	510
d) Şemseddin Refiü'd-derecât	...	510
e) Nâsireddin Muhammed	...	510
f) Nâdirşah'ın Kuzeybatı Hindistan'ı İstilası	...	511
g) Bahadur Ahmedşah	...	513
ğ) Azlzeddin II. Âlemgir	...	514
h) II. Şah Âlem	...	515
ı) Bidar Baht	...	516
i) Muineddin II. Ekber	...	517

10. YIKILIŞ (1858)

11. BABURLU DÜNYASINDA YABANCILAR

12. İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLAT

13. KÜLTÜR VE SANAT

a) Mimari	...	530
b) Tarih İlmi	...	533

YEDİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLER

A. SİYASİ DURUM	...	537
1) Giriş	...	537
2) Şah İsmail (1501-1524)	...	540
3) Şah Tahmasp Devri (1524-1576)	...	543
4) Şah II. İsmail Devri (1576-1577)	...	546

5) Sultan Muhammed Devri (1577-1586)	...	546
6) Şah Abbas Devri (1588-1628)	...	547
7) Şah I. Safi Devri (1628-1642)	...	548
8) Şah II. Tahmasp Devri (1722-1731)	...	549
B. KÜLTÜR VE MEDENİYET	...	550
1) İlim ve Edebiyat	...	550
2) Güzel Sanatlar	...	553
C. DEVLET TEŞKİLÂTI	...	554
1) Merkez Teşkilâtı	...	554
2) Eyalet Teşkilâtı	...	555
3) Ordu Teşkilâtı	...	555

SEKİZİNCİ BÖLÜM

AVŞARLAR (AFŞARLAR)

1) Aksungur İdaresindeki Avşarlar	...	557
2) Huzistan Avşarları	...	559
3) Anadolu Avşarları	...	559
4) Kuzey Suriye Avşarları	...	560
5) İran Avşarları	...	559

DOKUZUNCU BÖLÜM

KAÇARLAR

1) Giriş	...	565
2) İran'da Kaçar Hâkimiyetinin Kuruluşu	...	567
a. Ağa Muhammed Han	...	567
b. Muhammedşah	...	568
3) İran'da Yabancı Hâkimiyeti ve Kaçarlar'ın Yıkılışı	...	569
İNDEKS	...	573
BİBLİYOGRAFYA	...	609
KRONOLOJİ	...	623

İslâm Tarihi. C. 9. F. 2

COĞRAFYA'DAN VATAN'A!

*Yaprağa su yürüdü; toprağa can verildi;
Kartallar ufuklara kondu; mekân verildi.
Cennet gibidir; Çünkü, analar ayak bastı;
Yerin altında diri... Manevî sahtipleri...
Ve ebedî tapusu Kubbe-Ezan verildi.*

*Işık ışık semalar ervah-ı şehit dolu...
Kadını bile erkek... Serâpâ yiğit dolu...
Devasâ Anadolu...
İmanın potasında ruh kazanan Türkoğlu!
Yolu velî, sahabe ve Peygamberler yolu;
Tarih gül! Bu coğrafya Türk'e VATAN verildi!*

A. Rüştü ÇELEBİ

BİRİNCİ BÖLÜM

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ

X. yüzyılda ortaya çıkarak, XIII. yüzyılda en parlak devrini yaşayan Harezmsahlara Devleti, bir sınır vilâyetinden bir devlet çıkarmak gayesini gerçekleştirerek, siyasi, askerî ve ekonomik yönleriyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun özelliklerini devam ettirdi. Bununla beraber, XIII. yüzyılın başlarında tarihin en kuvvetli İslâm teşekküllerinden biri olmaya namzet iken, anı Moğol darbesi ile sönen, İslâm'ın doğudaki kısa süreli, ama kuvvetle parlayan bir yıldızı oldu.

Öte taraftan, dünyanın herhangi bir köşesinde, bir devletin ortaya çıkışı yükseliş ve yıkılış sebeplerini, ortaya en açık şekilde koyan delillere sahip bir ibret levhası olarak nitelendirilen Harezmsahlara Devleti, bu bakımdan Ortaçağ Türk-İslâm Devletleri içinde önemli bir yer işgal eder.

I. SULTAN SENCER DEVRİNDE HAREZMŞAHLAR

a) İran, Irak ve Orta Asya :

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1092 tarihinde ölümü ile meydana gelen taht mücadelelerinde Berkyaruk (1093-1104), İran'da hâkimiyetini tesis etmiş, kardeşi Sencer'i, Horasan'a hâkim olan amcası Melik Arslan Argun üzerine, göndermişti. Ancak bu sırada, Arslan Argun, kölesi tarafından öldürülünce (490/1097) Berkyaruk Horasan'a gelerek, buranın Gazne sınırına kadar Belh bölgesini Sencer'e verdi. Bununla beraber iç karışıklıklar, 1117 tarihine kadar, Sencer'in bölgesi hâric, öteki bölgelerde sürdü. Öte yandan, tekrar otoritelerini kurmak isteyen Bağdat halifeleri de Selçuklular'da ortaya çıkan her fırsatı değerlendirmekteydiler(1).

(1) İmâdüddin İsfahani, Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, trc., Kıvameddin Burslan, Horasan ve Irak Selçukluları Tarihi, 234-235, İstanbul 1943; Sadruddin el-Hüseynî, Ahbarü'd-Devlet's-Selçukiye, trc., Necatî Lûgal, 60, Ankara, 1943; Ravendî, Rahatü's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr, 143-144; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi'l-Tarih, VIII, 182, Mısır, 1356

Berkyaruk'un 1104'de ölümü ile yerine geçen Gıyaseddin Muhammed zamanında Sencer, Horasan'da durumunu kuvvetlendirirken, bu arada Muhammed'in 1117'de ölümü ile tahta çıkan oğlu Muglîsüddin Mahmud'u 1118 tarihli Save savaşında mağlup etti. Böylece, Rey, Damegan ve Mâzenderan bölgelerini de ilhak etti ve bir süre sonra ölen Muglîsüddin Mahmud yerine, onun kardeşi Melik Rükneddin Tuğrul'u Irak tahtına geçirmeğe muvaffak oldu (Mart 1132). Bu sırada, saltanat iddiasında bulunan Mahmud'un diğer kardeşi Melik Mesud b. Muhammed de Sultan Sencer tarafından mağlup edilmiştir(1).

Çok geçmeden Sultan Tuğrul, 1134 tarihinde Hemedan'da ölünce, Melik Gıyaseddin Mesud b. Muhammed, Irak tahtına oturdu (1134-1152). Bu defa Sencer halifenin de karıştığı mücadele içinde kalan Mesud'u desteklemek durumunda kaldı. Nitekim, Sencer, Mesud'a karşı olanlar üzerine kuvvet gönderdi. Ancak başka bir gurup, Halife el-Müsterşid ile Mesud'un arasını açmayı başardılar. Mesud ile halifenin kuvvetleri arasındaki mücadeleden Mesud kazançlı çıktı. Askerleri dağılan halifenin, Bağdat'a iadesi düşünülürken, Batıniler tarafından öldürüldü (31 Ağustos 1135). Onun yerine geçen er-Râşid Billaḥ, taht iddiası Davud b. Mahmud ile birlikte Mesud'a karşı harekete geçtirse de, el-Müsterşid'in aklbetine uğradı (8 Haziran 1138). Daha sonra Mesud'un, halife olan el-Muktefi İlemlillah (1135-1160) ile iyi münasebetler içine girdiği ve onun Bağdat'a fülen hâkim olduğu anlaşılmaktadır(2).

Bu devrede, Taberistan'a hâkim bulunan Bavendiler sülâlesi, Selçuklular'a tâbi olup, bu devletle dostane münasebetlerini sürdürüyorlar ve Selçuklu taht mücadelelerine karışmıyorlardı. Ancak Sencer, Irak zaferinden sonra, bu savaşa katılmamış olan, Taberistan hâkimi Alâüddeve b. Hüsâmüddeve'yi Horasan'a çağırdı. Fakat, Alâüddeve hastalığı sebebiyle yerine oğlu ve veliht Şah Gazî Rüstern'i göndermek isteyince, Sencer, Alâüddeve'nin kardeşi Behram'ı Taberistan hâkimi yaparak bir ordu ile oraya gönderdi. Fakat Behram, Şah Gazî'ye yenilerek öldürüldü. Buna rağmen, Alâüddeve'nin barış yanlısı olduğu ve Sencer'e karşı mücadeleyi sürdürmediği görülmektedir. Nitekim, Sencer'in Melik Mesud üzerine yaptığı sefere katılmak üzere oğlu Şah Gazî Rüstern'i beşbin kişilik bir kuvvetle yollamıştır(3).

- (1). İmadüddin İsfehani, Aynı eser, 117-122, 148-150; İbnü'l-Cezvi, el-Muntazam fî Tarih-i Mülûk'l-Ümem, IX. 141-144, 196, 205. X. 25-26. Haydarabad, 1359
- (2). İmadüddin İsfehani, Aynı eser, 161-166; Ravendi, Aynı eser, 226-228; İbnü'l-Esir, Aynı eser, VIII. 339-354, 361-362
- (3). Zahirüddinü'l-Mar'âşî, Tarih-i Tabaristan u Rûyan u Mâzenderan, 220-224, 234 nşr.. B. Dorn, St. Petersburg, 1850

Öte taraftan, Sencer'in hâkimiyetinin yayılmaya başladığı Save savaşının ardından, onun Melikşah'ın ölümüyle meydana gelen karışıklıklardan istifade ederek Selçuklu hâkimiyetinden kopma teşebbüsü gösteren Karahanlılar'la mücadele ettiği görülmektedir(1). Bu suretle o, kısa sürede Taberistan, Sistan, Gazneli ve Karahanlılar'ın Maveraünnehr bölgesine hâkim olduğu gibi, bir sınır vilâyeti olan Harezm de kendisine tâbi bölgeler arasında yer aldı.

b) Harezm'in Ehemmiyeti ve Harezmşahlar'a Kadar Olan Durumu :

Harezm, Aral gölünün güneyinde ve bu göle dökülen Ceyhun (Amuderya) nehrinin her iki yanında uzanan oldukça verimli bir bölgedir. Harezm, Batı Türkistan'ın ortasında; etrafında yer alan değişik kültürlerin biraraya geldiği, bir kavşak noktası ve önemli bir ticaret merkezliydi. Bu sebeple, bölge halkının gerek Moğollar'la, gerekse Türkler'le X. yüzyılda ticari ilişkiler şeklinde başlayan temasları, Harezmşahlar tarihinde önemli bir yer işgal eder. Bunun yanında, Ceyhun nehrinin savunma açısından tabii bir kale hâlini aldığı bu bölge, kısa sürede bağımsız olabilecek kuvvetli hanedanlar eline geçebilecek bir özelliğe sahipti. Ancak, bölgenin geniş çöllerle çevrili oluşu, burada kurulan hanedanların hâkimiyetlerini genişletmelerini engelleyen en önemli coğrafi sebep olmuştur(2).

Harezmşah tâbiri İslâmiyet'ten önceki devirlerden beri buraya yerleşenler tarafından kullanılan bir ünvandır. V.V. Barthold, tarih boyunca Harezmşahlar'ı dört kısma ayırmıştır(3).

1. İslâmiyet'ten önce ortaya çıkan ve 995 tarihine kadar süren Harezmşahlar (Afrigoğulları).
2. Me'mûnoğulları Harezmşahları (995-1017).
3. Gazneli Sultan Mahmud'un 1017 tarihinde Harezm'i zaptederek, buraya valî tayin ettiği Altuntaş ile başlayan Harezmşahlar(4).
4. Anuştinginoğulları (son Harezmşahlar) (1092-1229)

İlk Harezmşahlar devrinde merkez Kâs (şimdiki Şah Abbas-ı Veli kasabası) şehri olmak üzere, sağ Harezm bölgesi önem kazanmıştı. Ancak, Ceyhun nehrinin sol tarafında en önemli merkez olan Gürgâ-

(1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, VIII. 212, 267, 330-331

(2) Z.V. Togan, Harezmce tercümeli Mukaddimâtü'l-adab, 15. 32-33; Z.V. Togan, «Harezm» mad., İA.

(3) V.V. Barthold, «Harezmşah» mad., İA.

(4) Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Fazl-ı Beyhâki, Tarih-i Beyhakî, bilhassa «Zikr-i Harezm» faslı, 665-691

ne (Cürcâniyye) hâkimi Me'mun'un 996'da Kâs şehrini ele geçirmesiyle, bu önem sol Harezm bölgesine geçmiştir. Nitekim, Gürgâne kısa sürede sadece ticaretle değil, siyasi ve kültürel alanda da giderek önem kazanacak, Moğol istilâsı sırasında en yüksek seviyesine erişecektir.

1017 Temmuz'unda Harezm'i Me'mûnoğulları'nın sonuncusu Harezmşâh Ebu'l-Hâris Muhammed b. Ali'nin elinden alan Gazneli Mahmud, buraya kendi komutanlarından Altuntaş'ı tayin etti. Onun oğlu Harezmşâh Harun, Gazneli Mahmud'un yerine geçen Sultan Mesud'a karşı isyan ederek o sırada Harezm'e gelen Tuğrul, Çağrı ve İbrahim İnal idaresindeki Selçuklu Türkmenleri'nin yardımı ile Horasan'ı ele geçirmek gayesiyle harekete geçti. Fakat Cend emiri Şah Melik'in de Gazneliler tarafında yer alarak, Selçuklular üzerine bir gece baskını tertiplemesi (Kasım 1034), onun bu plânında gecikmeye yol açmıştı. Ancak Harun'un, 1035 Mayıs'ında bir sulkaste kurban gitmesi Harezm'i karıştırdı. Bir müddet sonra Harun'un kardeşi İsmail Handân, Harezmşâh ilân edilirken, Selçuklular da burada tutunamayacaklarını anlayıp, Ceyhun'ı geçerek Horasan'a doğru ilerlemeye başladılar. Öte yandan, Gazneliler, Cend emiri Şah Melik'e Harezm'in menşûrünü verince, o, 12 Şubat 1041'de elindeki bu destekle Gürganc'e girmeye muvaffak oldu. Bu durum üzerine Altuntaşoğlu ve taraftarları Harezm'i terke mecbur oldular. Şah Melik, hutbeyi Gazneli Sultan Mesud adına okuturken, Selçuklular'ın Horasan'a yerleşme çabaları dandanakan savaşı ile semeresini veriyor ve Gazneliler Horasan'dan çıkmak zorunda kalıyorlardı. Harezm'den çıkarılan Altuntaşlılar ise, Horasan'a gelerek Selçuklular'a sığınmak istemiş fakat umdukları ilgili bulamayınca dağılmışlardı(1).

Bir müddet sonra, Selçuklular'dan Çağrı Bey, Harezm'i ele geçirmek üzere gerçekleştirdiği ilk teşebbüsünde başarılı olamadı. Sultan Mesud'un yerine geçen Mevdud zamanında Gazneli hâkimiyetini tanıyan Şah Melik, Tuğrul Bey'in Harezm seferi üzerine Mekran'a kaçmış fakat yakalanarak Çağrı Bey'e teslim edilmişti. Bu suretle, Harezm'de daha Tuğrul ve Çağrı beyler zamanında Selçuklu hâkimiyeti kurulmuş oluyordu. Nitekim, Sultan Alparslan ve Sultan Melikşâh devirlerinde Harezm, bu sultanlar tarafından ve muhtemelen mahalli idareciler arasından seçilerek tayin edilen valiler tarafından idare edilmişti. Bu suretle, idari yönden Horasan'a bağlanan Harezm, Berk-yaruk devrine kadar önemli bir olaya sahne olmadı(2).

(1) Beyhâki, Aynı eser, 682, 684, 689, 691

(2) Sadrüddin el-Hüseyni, Aynı eser, 12-19, İbnü'l-Esir, 434 yılı Vekayil; Hondmir, Habibü's-Siyer, II, cüz. 4, 84-86. Hindistan (Bombay) 1273

Melikşah devrinde ise merkez saray teşkilâtından «taşdârlık» mansıbı verildi. Nitekim, Harezmşah sülâlesinin atası olan Anuştegin, sultanın taşdârı ve Harezm mutasarrıfı ve valisi ünvanını taşımakla birlikte bölgeyi fiilen idare etmedi.

Öte yandan Melikşah'ın ölümü ile Selçuklu tahtında başgösteren karışıklıklar sırasında, Harezm'de, Harezmşah Ekinci b. Kaçkar adlı bir vali bulunmaktaydı. Sultan Berkyaruk'un amcası Arslan Argun ile mücadelesinde, Merv şahnesi Emir Kodan, Arslan Argun'un yanında yer aldı. Berkyaruk, Arslan Argun'un öldürülmesinden sonra, Sencer ile karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine o, Emir Kodan ve Harezmşah Ekinci'yi yardıma çağırdı. Ancak, Berkyaruk tarafından cezalandırılacağı düşüncesiyle endişeye düşen Emir Kodan, Ekinci'nin kuvvetleriyle onu ortadan kaldırmak istedi. Nitekim, Emir Yarıktaş ile birlikte, Harezmşah'ı ani bir baskın sonucu öldürdü (1057) ve Harezm'e giderek, buranın idaresini ele geçirdi. Hâdiseyi haber alan Berkyaruk, âsiler üzerine Emir-i Dâd Habeşi b. Altuntak'ı gönderdi. Yarıktaş esir edildi, yalnız kalan Kodan ise daha sonra Horasan'a giderek, Sencer'in hizmetine girdi. Böylece, Habeşi'nin Harezm valiliğine gönderdiği Taşdâr Anuştegin'in oğlu Muhammed ile birlikte (1097) Harezmşahlar devri başlamıştır(1).

c) Harezmşahlar'ın Soyı :

Harezmşahlar, soy bakımından Türk olmakla beraber, Türkler'in hangi koluna mensup oldukları hususu kesinlik kazanmamıştır. İ. Kafesoğlu, meseleyi kısaca şöyle açıklıyor: İbnü'l-Esir, Cüveyni ve Reşidüddin, Anuştegin'in bir Garcistanlı'dan satın alınan bir Türk köle olduğunda ve onun Anuştegin Garca veya Garcai diye bilindiğinde birleşirlerken, Reşidüddin, daha ileri giderek *Tarih-i Türkân-ı Oğuz* adlı eserinde, onun Oğuz boyundan Beydilliler'e mensup olduğunu belirtmektedir. Fakat onun bu ilâvesi, Barthold tarafından dikkate alınmamıştır. F. Köprülü de, sadece Türk olduğu hususuna bağlı kalmıştır. Z.V.Togan ise, aynı görüşü paylaşıırken, bir süre sonra bu görüşten ayrılarak, Anuştegin'in Oğuz boyundan olmadığını ve Reşidüddin'in Garce kelimesini yanlışlıkla Guzce okuyarak Anuştegin'i Oğuz saydığını, aslında bu kelimenin Gurce (Gur-Uğur) okunarak Kıpçak zümresinden (Yuğuroğulları) Yuğurzadegan yani Kanklı- Kıpçaklar'dan olması lâzım geldiğini öne sürmüştür. İ. Kafesoğlu, bu görüşü de bir teori olarak kabul etmiş ve gerek Kanklılar'la bir münasebetin ilk anda görülmediği ve gerek «zadegan» tâbirinin Türk boy-

larınca kullanılmadığından bahsederek belirtilen görüşü geçersiz kabul etmiştir. Öte yandan müellif, coğrafi sahanın, etnik yerleşimini göz önüne alarak, bu bölgedeki Karluk, Halaç, Çiğil boylarından, en yakın ihtimal olarak Halaç Türkleri'nden olabileceği ihtimalini bir teori olarak ileri sürmüştür.

Harezmsaşlar'dan Kutbeddin Muhammed b. Anuştegin ise 1097-1128 tarihleri arasında Harezm'i, Selçuklular'ı metbû tanımak suretiyle çok iyi idare etmiştir. Sultan Sencer nezdinde hayli itibar sahibi olan Kutbeddin Muhammed, *padişah*, *Ebu'l-Feth*, *Muîn-ı Emir-i'l-Mü'minin* gibi lâkaplar taşımaktaydı(1). Devrinde, İkinci b. Koçkar'ın oğlu Tuğrultigin'in Harezm'e yürüyüşü dışında, önemli bir olay olmadığı anlaşılmaktadır.

d) Harezmsaş Atsız (1128-1156) :

Harezmsaş Muhammed'in ölümü üzerine yerine oğlu Alâeddin Atsız geçti. Atsız devri, Harezmsaş devlet hayatının başlangıcını oluşturmaya bakımından önem taşımaktadır. Onun hâkimiyet için harekete geçişi, 1135 tarihine kadar Sultan Sencer'e olan bağlılık siyasetinden, ısrarla yüz çevirmesi ile başlar. Atsız, bu tarihe kadar, 1130 ve 1132'de Sencer'in Maverâünnehr ve Irak sultanı Mesud'a karşı düzenlediği seferlerde sultan nezdinde kendini göstermek, kudret ve nüfuzunu artırmak imkânı bulmuştu. Ancak, her zaman olduğu gibi onun bu başarıları, etrafında rakiplerin oluşmasına sebep oldu. Özellikle Sultan Sencer'e karşı düzenlenen bir komployu ortaya çıkararak, Sencer'in nazarında çok daha fazla itibar kazanması, bu rekabeti hızlandıran bir sebep olarak gösterilir. Nitekim, 1135 tarihli Gazne seferi sırasında rakipleri, Sultan'ı etkilemeyi başardı. Atsız, bu durumu farkedince, sultanın yanından uzaklaşıp, Harezm'e döndü(2).

Sultan Sencer'in Atsız hakkındaki söylentilere önceleri pek önem vermediği anlaşılmaktadır. Onu, I. Harezm seferine çıkmağa iten sebep ise, artık Atsız'ın Türk göçebeleri kendi tarafına çekmek Cend'e ve Mangışlag'a kadar yayılan bölgelerde toprak elde etme teşebbüsünü açıkça ortaya koymak gibi bağımsızca hareketleri olmuştur. Sultanın Harezm'deki adamlarının mallarına el koyup Horasan yollarını kapaması ise Harezmsaş'ın, derhal üzerine gidilmesine sebep oldu. Ni-

(1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, VIII, 267; Baithold, «Harezmsaş» mad., İA.

(2) Cüveyni, Tarih-i Cihan-Güşay, XVI, 1912-1937, II, III, IV, nşr. Muhammed Kazvini, GMS: Muhammed Avfi, Lübabü'l-Elbâb, I, 35-38, nşr. E. G. Brown, Leiden-London, 1906; Mirhond, Ravza'tü's-Safa, IV, 127, Hindistan, 1891

tekim, iki ordunun arasında 16 Kasım 1138'de meydana gelen çarpışmada Harezmîliler kolayca dağıldılar. Atsız kaçarken, oğlu Atlığ katledildi. Sultan, bölgeyi kardeşinin oğlu Melik Gıyâseddin Süleymanşah'a verdi. Fakat, Sultan Sencer, Merv'e döner dönmez (Şubat 1139), Atsız geri dönerek Harezm'i tekrar almayı başardı ve Cürcan ve Buhara'ya başarılı akınlarda bulundu(1). Diğer taraftan, Maverâünnehr'de Karluklar'ın isyankâr tutumları ve Gürhan başkanlığında Balasagun merkez olmak üzere kurulan Karahıtay Devleti'ne tâbi olmaları ile daha da güçlenmeleri karşısında Sencer, bu bölgeye bir sefer yapmak mecburiyetini duydu.

Karahıtaylar'ın ortaya çıkışı, İslâm ve Türk tarihi açısından önemli bir olaydır. Zira Asya içlerine doğru nüfuz etmeye başlayan İslâmiyet karşısında, ilk engeli oluşturduğu gibi, bir İslâm silyasi teşekkülüne de engel olan bu Moğol kökenli devlet, Moğollar'ın İslâm dünyasına girişlerini kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Nitekim Karahıtaylar, seksen yıl kudretini, Maverâünnehr üzerinde gösterdiği gibi, Harezmşahlar Devleti'nin en kuvvetli olduğu zamanlarda bile baskı altında tutabilmiştir.

Bu sırada, kendisi üzerine bir akın yapılacağı endişesine düşen Atsız'ın Sencer'e bir Sevgendnâme(2) verdiği görülmektedir. Reşid Vatvât'ın kaleminden çıkan bu vesika, Selçuklu-Harezmşah münasebetleri açısından bir hayli enteresandır.

Uzun hazırlıklardan sonra beraberinde Horasan meliklerinden başka Sicistan, Gur, Gazne, Mâzenderan hükümdarları olduğu halde, rivayete göre yüzbin kişilik bir ordu ile Maverâünnehr'e gelen Sencer (Temmuz 1141), ilk olarak Karluklar üzerine yürüdü. Karluklar ise, Karahıtaylar'ın himayesi altında bulunduğuandan Gürhan, Sultan Sencer'den Karluklar'a dokunmamasını ve takibattan vazgeçmesini istedi. Ancak Sencer, kararında ısrarlıydı. Bunun üzerine iki ordu, Katvan (Semerkand'ın kuzeyinde) denilen yerde karşılaştılar. Selçuklu ordusu Karahıtaylar tarafından çevrilerek imha edildi (5 Safer 536 / 9 Eylül 1141). Bu yenilgi üzerine Sultan Sencer, Tirmiz'e kaç-

(1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, 364; Cüveynî, Aynı eser, II. 5

(2) Leningrad Münşeat Mecmuası, 1246-1256. 535 Şevval ortası (1141, 25 Mayıs) tarihini taşıyan bu vesika Atsız'ın Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyarak ona itaatten asla ayrılmayacağına dair yaptığı büyük yemindir. Onemi hakkında bkz: M.A. Köymen, Selçuklu Devri kaynaklarına dair araştırmalar I, Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrine ait Münşeat Mecmuaları, DTCFD, VIII. sayı 4, Ankara, 1951

mak zorunda kaldı. Karahıtaylar, Maverâünnehr'i istilâ ederek, 1211 yılına kadar ellerinde tuttular(1).

Katvan savaşının sonucu, Harezmşahlar için daha önce Sultan Sencer'e tâbi olduğu hususunda vaatle bulunan Atsız'ın, artık emellerini açıkça ortaya koyması bakımından önemliydi. Nitekim, Atsız, Katvan yenilgisini haber alır almaz, Horasan'ı istilâya girişti. 1141 Ekim ayı başlarında Serahs üzerine yürüyen Atsız, buradan Sencer'in paytahtı olan Merv üzerine hareket etti. Şehir dışında karargâh kurarak Atsız, isteklerine ve şehre göndereceği adamlarına asla muhalefet edilmemesi şartıyla halka eman vermeyi kabul etti. Ancak, Harezmşahlı bir memurun ölümü ile başlayan olaylar neticesinde, Atsız kuvvet yolu ile şehre girdi (17 Rebiülevvel/21 Ekim) ve olayı organize eden eş-Şerif Ali b. İshak el-Musevi ile yardımcılarını, hattâ halkın bir çoğunu kılıçtan geçirdi. Bununla beraber o, Ebu'l-Fazl el-Kırmanî, Ebû Mansur el-Abbad el-Mervezi, filozof Bahâeddin Ebû Muhammed el-Hiraki gibi değerli şahsiyetleri, Cürcâniyye'nin manevi ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadıyla beraberinde Harezm'e götürmüştür(2).

O, 1142 Mayıs'ında Nişapur'a gelerek, 29 Mayıs 1142'de hutbeyi kendi adına okuttu. Onun Sultan Sencer'in adını hutbeden çıkarması, halkın tepkisine yol açtı. Bunun üzerine Temmuz ayında hutbeyi tekrar Sencer adına çevirdi. Bunun yanı sıra Atsız, Nişapur'da bulunduğu sırada, kardeşi Yınal-tigin'i Beyhak, Feryûmez ve civarı ile daha bazı şehirleri yağmalamakla görevlendirdi(3).

Bu arada Karahıtaylar'ın Maverâünnehr'i işgalleri sırasında, sadece Buhara'da mukavemetle karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Buhara'ya Alptegin adlı birini hükümdar tayin edip, Semerkand'ın idaresini de Karahanlı Tamgaç Han İbrahim'e verdikten sonra, vergi tahsil gibi hususlar için az miktarda memur bırakarak çekilmişlerdir(4).

Atsız'ın Harezm'e dönüşüyle Horasan'a yeniden hâkim olan Sultan Sencer, Karahıtaylar'ın Maverâünnehr'den ayrılmaları üzerine Atsız'a karşı intikam savaşına girişti. 1143 Temmuzunda başlayan bu ikinci Harezm seferinde Sencer, Gürganc'ı kuşattı. Harezmşah'ın bütün teşebbüsleri, sultandan eman dilemesini önleyemedi. Özür dile-

(1) İbnü'l-Esir. Aynı eser, IX, 3-4

(2) Cüveynî. Aynı eser, II, b; İbnü'l-Esir. Aynı eser, IX, 4; İbnü'l-Cevzi. Aynı eser, X, 95

(3) Beyhâkî. Tarih-i Beyhaki, 277-283; İbnü'l-Esir. Aynı eser, IX, 4-5

(4) Nersâbi. Tarih-i Buhara, 23, Paris, 1892; Barthold. Turkestan, down to the Mongol Invasion, 333, London, 1928

yen Atsız ile Sencer anlaşmaya vardılar. Buna göre, Atsız Horasan'da ele geçirdiği yerleri iade edecek, Sencer'e tâbi olacak ve gerektiğinde hizmete hazır bulunacaktı(1).

Fakat Atsız'ın gayesinden vazgeçmeyeceği muhakkaktı. Sultan Sencer de onun isyankâr tutumunu yakından takip ediyordu. Nitekim öncelikle Atsız'ı doğru yola sevk etmek üzere devrin tanınmış şairlerinden Edip Sâbir'i elçi olarak Harezm'e gönderdi. Atsız ise bir taraftan Sâbir'in ikazlarını dinlerken, diğer taraftan da gizlice Sultan Sencer'i ortadan kaldırmak üzere bir suikast tertipledi. Ancak, durumu öğrenen Sâbir, derhal sultanı uyardı. Suikastçılar Merv'in kenar mahallelerinden birinde yakalanarak öldürüldü. Harezmşah Atsız, plânının boşa çıkmasının verdiği kızgınlıkla, Edip Sâbir'i Ceyhun nehrine atırarak boğdurttu(2).

Bu şartlar altında, üçüncü Harezm seferine çıkmak zorunda kalan Sencer, 1147 Ekim ayı sonlarında harekete geçti. Atsız ise geçirdiği tecrübelerden yararlanarak savaşı ne açık bir alanda, ne de ikinci Harezm seferinde olduğu gibi başkent Gürganc'da kabul etti. O, Harezm'in en müstahkem mevkiilerinden biri olan ve etrafı adeta sularla çevrili bir ada mahiyetindeki Hezâresb kalesinde savunmaya geçti. Nitekim Sencer, iki aylık bir muhasara sonucu kaleyi zapt ederek, Gürganc'a doğru ilerledi. Artık, Harezm ordusu gücünü yitirmişti. Başkent mukavemet edemedi. Böylece Atsız, bir defa daha sultana boyun eğmek ve af dilemek zorunda kaldı. Onun af dilemek üzere gönderdiği hediyeler ve elçiler ile *Ahû-pûş* adlı bir dervişin halkın bağışlanması hususundaki dilekleri karşısında Sencer, Atsız'ın bizzat yanına gelerek kendisine itaat etmesi, sadakat yemini etmesi ve yer öpmesi şartıyla onu affedeceğini bildirdi.

Nitekim, 2 Haziran 1148'de huzura çıkan Atsız, Sultan Sencer'e karşı tâbiyet merasimini yerine getirmeyerek sadece başı ile selâmladıktan sonra çekilip gitti. Onun bu davranışına rağmen, Sencer'in sözünde durarak, savaşa girişmeden Merv'e döndüğü görülmektedir (3). Sencer'in bu tutumu, onun âlicenaplığı ile izah edilebilir. Fakat o, kendisini, Katvan savaşından hemen sonra olduğu gibi, en kritik durumlarda bile âciz düşüren bu cesur ve inatçı adamın varlığından,

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 7-8; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 17; Sadrüddin el-Hüseynî, Aynı eser, 67

(2) Cüveynî, Aynı eser, II, 8; Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, Tarih-i Güzide, 488, 814. Fak. nşr. Ed. G. Growne, 1910; Mirhond, Ravzatü's-Safa, IV, 128

(3) Cüveynî, Cihan-Güşay, II, 8-9; İmadüddin İsfehani, Zübdetü'n-Nusra, 251

herhalde bir şeyler ümit etmiş olmalıdır. Atsız'ın eineline ulaşması elbette ki sadece Sencer'le olan mücadele neticesi mümkün olamazdı. O, aynı zamanda gayr-i müslim Türk boylarını itaat altına almak ve her yıl vergi verdiği Karahıtay baskısından kurtulmak mecburiyetindeydi. Sultan Sencer ise, kuzey sınır kapısı olan Harezm'in iktisadi ve coğrafi önemini biliyordu. Bu sebeple Atsız'ı affediyor ve onun bölgedeki varlığına ihtiyaç duyuyordu.

Atsız, evvelce zaptetmiş olduğu Cend şehrini (bu şehir, «*Umme-hât-ı buka-ı dünya ve muazzamât-ı sugûr-ı İslâm*» diye anılır) tekrar fethetti (21 Eylül - 20 Ekim 1145). Fakat 1147 tarihli Harezm savaşından sonra bu şehrin tekrar elden çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak o, Cend'in idaresini elinde bulunduran Karahanlı Kemaleddin ve hükümdarı Arslan Han Mahmud ile şimdilik dost kalmayı uygun gördü. Nitekim onunla bir anlaşma yaparak o civardaki eski tâbillerini itaate aldığı gibi, yeni bölgeler de fethetti. Fakat Atsız'ın asıl gayesi, gayr-i müslim Kıpçaklar ülkesine bir sefer yapmaktır. Bu seferi Cend hâkimi Kemaleddin ile müşterek düzenlemek istiyordu. Bunun için kuvvetleriyle Cend'e geldiğinde, endişeye düşen Kemaleddin şehri terketti. Atsız, onu çeşitli vaadlerle geri getirerek, hapsettirdi. Cend'de türeyen asileri kolayca ortadan kaldırarak, buraya oğlu İl Arslan'ı vali tayin etti. Bundan sonra Cend ve dolayları Harezmşahlar'ın evlatlarının idaresine verilmiştir(1).

Atsız, Cend'in zaptından sonra bozkır içlerine doğru yaptığı başarılı harekâtı, güneyde meydana gelen önemli bir olay neticesinde aniden durdurdu ve dikkatini Horasan'a yöneltti. Bu önemli olay, Sultan Sencer'in Oğuzlar'a mağlup olup, esir düşmesiydi. Bu ağır darbe, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu çökertmişti(2). Nitekim Oğuz istilâsı devam ederken, Sencer'in yerine Süleymanşah getirildi. Sarsılan imparatorluğun her yerinde karışıklıklar çıktı. 1155'te Gazne, Alâeddin Cihansuz'un eline geçti. Irak'ta ise, Sultan Gıyaseddin Muhammed ve Halife el-Muktefi, Süleymanşah'a karşı birleştiler. Ancak halife dünyevî otorite tesis etmek maksadıyla hareket ettiğinden Sultan Muhammed'e de cephe aldı ve Atabeg İldeniz'i de kışkırttı. Bunun üzerine, üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul'u Hemedan'da tahta çıkaran İldeniz (1161), Irak-ı Acem'e fiilen hâkim olmak imkânına kavuşur-

(1) Cüveynî. Aynı eser, II, 10-12; Câmîlû't-Tevârih, (Hafız Ebru), 584 b. bkz. Turkestan, 328

(2) Bu mesele M. Altay Köymen tarafından iki safha halinde işlenmiştir. 1. «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı», DTCFD, V. sayı 2, 159-173. 2. «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı» DTCFD, V. sayı 5, 564-616

ken, Halife el-Muktefi (öl. 1160) de, dünyevî hâkimiyetinin temellerini atmış oluyordu. Bu sırada Sultan Sencer'in komutanlarından Müeyyed Ayaba, Nişapur, Tus, Ebiverd ve Damegan havallisini istilâ etmiş, bir aralık Sencer'in memlûklerinden İhtiyarüddin Aytak da Sultan Muhammed'e tâbi olmakla beraber, Rey ve civarını ele geçirmişti(1).

Taberistan'a gelince, Sencer'in komutanlarından bazıları İsfahbed'e iltica ettiler. Süleymanşah da Oğuzlar'ın önünden kaçarak, önce Esterabad'a, daha sonra Irak'a gelerek mücadeleye girmişti. Süleymanşah'ın, Horasan'daki saltanat tecrübesinin başarısızlığa uğraması üzerine, Cürcan'a doğru burayı terkettiği görülmektedir (1154 Mayıs). Bu durum üzerine, Sultan Sencer'in ümerası Mahmud Han b. Muhammed Arslan'ı sultan ilan ettiler (Aralık 1154). Onun tahta geçişi, Oğuzlar üzerinde kısmen de olsa etkili olmuştur(2).

e) Atsız'ın Oğuzlarla Mücadelesi ve Ölümü :

Sencer'in Oğuzlar'a mağlubiyeti üzerine, Atsız'ın bütün Horasan'ı ele geçirmek üzere geniş bir askeri faaliyete girmesi beklenirken onun başka bir yol izlediğini görüyoruz. Nitekim Seyhun kıyılarından güneye doğru inen Harezmsah, ilk olarak Amûye kalesini ele geçirmek istedi. Onun hedefinin Oğuz boylarının Horasan'da pervasızca dolaştıkları bir sırada, Merv'i en kısa yoldan Harezm bölgesine bağlayan, Ceyhun üzerindeki bu kaleyi alarak, burayı Hezâresb müstahkem mevkiinden güneyde bir ileri karakol hâline getirmek suretiyle, her şeyden önce kendi ülkesini emniyete almak olduğu anlaşılmaktadır. Atsız'ın Oğuzlar'dan çekindiği aşîkârdır. Onun, emellerini gerçekleştirmek için en müsait fırsat eline geçmişken Horasan'a inmeyişi ve parçalanmış imparatorlukta ortaya çıkan hükümetlerle Oğuzlar'a karşı ittifak maksadıyla diplomatik temaslara girişi bu sebeple olsa gerektir. Dolayısıyla Atsız, görünüşte de olsa, menfaati icabı, Selçuklu Devleti'nin varlığının devamı hususunda ısrar etmiş ve Sencer'in hâmisî rolü ile ortaya çıkmıştır.

Atsız, Amûye kalesini kuvvet yolu ile değil, kurnazlıkla ele geçirmek için tekliflerde bulundu. Fakat bu teklifleri reddedilince, Oğuz şeflerinin de şeklen metbû saymakta devam ettikleri esir Sultan'a doğrudan doğruya müracaat etti. Onun maksadını anlamakta güçlük çekmeyen tecrübeli Sencer, gayet politik bir cevap verdi: *«Sana yalnız Amûye'yi değil, daha başka yerleri de vermeye hazırız, şu şartla ki (bi-*

(1) İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, X, 156, İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 313-333

(2) Cüveynî, Aynı eser, II, 12; İmadüddin İsfahani, Aynı eser, 254; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 40

zim kurtulmamız için) oğlun İl Arslan komutasında ordularını bize göndermelisin». Bu cevaba göre, eğer Harezmsâh samîmi olarak sultanın imparatorluğunun başına dönmesini arzu ediyorsa ve başka top-
rak kazancı ve siyasi istiklâl peşinde koşmuyorsa, istekleri fazlasıyla ve hemen yerine getirilecekti. Fakat Atsız, bu tavsiyeyi elbette kabul etmeyecekti. Nitekim o, Amûye'yi kendi hâline bırakarak, Kıpçaklar'a karşı sefere girişmeyi tercih etti(1).

Ancak kısa bir süre sonra Atsız'ın, Oğuzlar'a karşı ittifak temin edip Horasan'daki karışıklığa son vermek ve Sencer'i kurtarmak maksadıyla faaliyete geçtiği görülmektedir. O, Sistan meliki ile Gur padişahı ve Mazenderan melikini işbirliğine davet ettiği sıralarda, Rüknedin Mahmud Han'ın Horasan'da sultan ilân edildiği haberi geldi. Yeni Selçuklu sultanının tahta çıkışından maksat, Horasan'da Oğuz tahakkümüne son vermektir. Bu durum, Atsız'ın gayesine şimdilik uygun düşmekteydi. Bu sebeple Harezmsâh, Sultan Mahmud'a tâbi olacağını ve her türlü yardıma hazır olduğunu belirten bir mektup gönderdi. Sultan Mahmud ise, ancak Oğuzlar karşısında başarısız olunca (mecburiyet neticesi) Atsız'dan yardım istedi. Derhal harekete geçen Atsız, oğlu İl Arslan ile birlikte Horasan'a inerek, Şehristâne'de konakladı (Mayıs sonu). O, Oğuzlar'a karşı kurmak istediği ittifakı harekete geçirmek için çalışmaya başladığı sırada, Sultan Sencer, eski komutanlarından Müeyyed Ayaba tarafından kaçırılarak esaretten kurtarıldı (Nisan 1156), ve Tirmiz'e getirildi. Sencer'in kurtuluşu Atsız'ı değil, Sultan Mahmud'u zor durumda bıraktı. Zira, Sultan Mahmud ve ümerâsı Atsız'ı Horasan'a çağırarak, onun devlet için tehlike yaratabileceğini sanıyorlardı.

Bununla beraber, Atsız'ın Oğuzlar'a karşı girişeceği faaliyetten vazgeçmediği görülüyor. Herhalde o, Oğuz baskısı ortadan kalkıncaya kadar, Horasan'da kimin hükümdar olduğu hususuna önem vermemekteydi. Nitekim Harezmsâh, Sencer'e tâbiyetini tekrarlamış, verilen emirlere göre hareket edeceğini bildirmişti. Bu sıralarda Selçuklu imparatorluğunun en faal şahsiyeti olarak göze çarpan Atsız, kısa bir süre sonra Habûşan'da iken hastalanarak, altmışbir yaşında öldü (9 Cemaziyelâhîr 551/31 Temmuz 1156). *Alaeddin, Bahaeddin, Ebû Muzafer, Hüsâm-i Emîrî'l-mü'minin* gibi lâkaplardan başka, müslüman olmayan Türkler'le savaşlarından dolayı *Gazi* sıfatını da kazanmış olan Atsız, Selçuklu sultanına tâbi olarak öldüğü halde Harezm Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilmektedir(2).

(1) Cüveynî. Aynı eser, II, 12

(2) Cüveynî. Aynı eser, II, 12-13; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 50; Barthold, Harezmsâhlar mad. 1A.

Harezmşah Atsız'ın ölümünden kısa bir süre sonra da Sultan Sencer yetmişüç yaşında 26 Rebiülevvel 552 (9 Mayıs 1157) tarihinde vefat etti. Bu suretle Büyük Selçuklu Devleti tarihe karışırken, imparatorluk toprakları üzerinde ortaya çıkan çeşitli unsurlar arasında Harezmşahlar da yavaş yavaş yükselmeye başladı.

II. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1 — İL ARSLAN VE SULTAN ALAEDDİN TEKİŞ (552-589/1157-1193)

a) İl Arslan ve Batı Siyaseti :

İl Arslan, küçük kardeşi Süleymanşah'ı bertaraf ederek 3 Recep 551 (23 Ağustos 1156)'de Harezm tahtına oturdu. Babasının Oğuzlar üzerinde takip ettiği siyasetten kısmen ayrıldığı görülen İl Arslan, hükümdarlığının ilk yıllarında daha etkili bir şekilde İran işlerine müdahale etmiştir. Bu itibarla o, siyasi yönden Büyük Sultan'a itaat ve bağlılık arzetmiş, Sultan Sencer de onun Harezmşahlığını tasdik ederek, menşûr ve hil'atlar göndermişti (Ekim 1156).

Sultan Sencer'in vefatından sonra yerine geçen Rükneddin Mahmud b. Muhammed Arslan Han'a da itaat ettiği görülen İl Arslan'ın bu suretle Horasan'da vaziyeti idare ederken, asıl dikkatini Irak'a yönelttiği anlaşılmaktadır. Zira, Irak Selçukluları tahtında bulunan Gıyaseddin Muhammed b. Mahmud, Selçuklu sülâlesinin erkek kolundan en büyük mümessil olmak hakkına dayanarak *Büyük Sultanlık* iddiasında bulunmaktaydı. Hattâ o, bu düşüncesini İl Arslan'a da bildirmişti. Harezmşah İl Arslan da, Gıyaseddin Muhammed'in bu teşebbüsünü önleyecek esaslı bir engel teşkil eden Halife el-Muktefi ile aralarını bulmaya çalıştı. Şeklen de olsa İl Arslan'ın Selçuklu hanedanına olan bağlılığını devam ettirdiği anlaşıyor. Hattâ o, bu siyasetini, Gıyaseddin Muhammed'in Bağdat mağlubiyeti ve bunu takip eden ölümüyle (1159) projelerinin alt üst olduğu, Irak kuvvetlerinin ağırlık merkezinin (1160'da el-Muktefi'nin vefatından sonra) Arslan b. Tuğrul'u Irak tahtına oturtan Atabeg Şemseddin İldeniz'in eline geçtiği sıralarda dahi sürdürmüştür(1).

İl Arslan'ın Doğu Horasan'daki Harezm kuvvetleri sayesinde bu bölgede kısmi bir otorite sağlamış oldu. Burada Harezmşah'a tâbi olanlardan biri, Dihistan sahibi İhtiyarüddin Aytak idi. İl Arslan, bu sı-

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 14; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 50

ralarda dikkatini daha çok Maverâünnehr üzerine çevirmişti. Bununla beraber, Harezmi'nin güneyindeki topraklarda cereyan eden harekâtı da emniyet bakımından gözden uzak tutmamaktaydı. Nitekim, Horasan'ın doğu bölgesinde, başkent Nişapur civarında, iyice kuvvetlenen Ayaba'nın Nesa üzerine yaptığı bir teşebbüs Harezmsah'ın şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştır. Nitekim 1165 Mart'ında Nesa'yı kuşatan Ayaba, İl Arslan'ın kuvvetleri karşısında Nişapur'a doğru çekilmek zorunda kaldı. Böylece Nesa sahibi Harezmsah'a itaat ederek hutbeyi İl Arslan adına okuttu. Daha sonra Harezmsah, Aytak'ın memleketi üzerine yürüdü. Bu suretle Dihistan da Harezmîler'in hâkimiyetine geçti.

Öte taraftan İl Arslan, Müeyyed Ayaba üzerine yürüdüğü sırada, Atabeg İldeniz'den bir tehdit mektubu almıştı. Buna göre, Irak sultanına tâbi olan kuvvetler Nişapur'a yönelecek olursa, bu hareketine silâhla karşılık vereceğini bildirmişti. Bu çarpışma, daha sonra 1167'de Bistam civarında meydana geldi. Her iki taraf da üstünlük elde edememekle beraber, İl Arslan Beyhak'ı kuşatmış (1166 Ekim), Ayaba'yı mağlup ederek, aynı yıl Sebzar'da kendi adına hutbe okutmuştur. Ayrıca, burayı tekrar muhasara eden Ayaba'yı kaçırmaya zorlamış (1167 Mayıs) ve Sebzar'dan sonra, Nişapur'da da Haziran 1167'de hutbeyi kendi adına okutmuştur.

Bütün bunlar, İl Arslan'ın Selçuklu hanedanına tâbîlikten vazgeçtiğini ortaya koymaktadır. Bu duruma sebep, şüphesiz Irak Selçuklu devletinin iç durumu ve Sultan Arslan'ın bütün ıktıdan Atabeg İldeniz'e devrederek, kendisinin geri plânda kalmasıydı. Denebilir ki, Irak sultanının her çeşit idarî ve askerî salâhiyeti İldeniz'e bırakması, kendisinin de onun bir komutanı yerine geçmesi neticesidir ki, Irak'ta çeşitli valilerin bağımsızlığa kalkışmaları sebebiyle, Harezmsah da tutumunu değiştirerek, Irak meselelerine doğrudan ve müstaklî olarak müdahale etmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra İldeniz'e karşı cephe oluşturmak isteyen beyler, itibarı glderek artan Harezmsahlar'ı kendileri için tabii bir destek olarak kabul etmekteydiler. Öte taraftan, Harezmsah'ın Horasan ve Irak'taki etkin durumuna rağmen, Nişapur'u ve Nesa'yı hâkimiyetinde tutmak ve özellikle Dihistan'ı kendi emrine almak gibi hareketlerinde fetih emellerinden ziyade güney sınırlarının emniyeti endişesini göz önünde tuttuğu anlaşılmaktadır(1).

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 16; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 69-70; Sadrüd-din el-Hüseynî, Ahbâr, 114-115

b) İl Arslan'ın Doğu Siyaseti :

İl Arslan, 1158 Haziranında Maverâünnehr'deki Karahıtaylar'ın hâkimiyetine son vermek gayesiyle sefere çıktı. İki taraf Soğd ırmağı (Zerefsan)'nın iki sahilinde mevzi aldılarsa da İlig Türkmen komutasındaki Karahıtay ordusu Harezmîler'le savaşmaya cesaret edemedi ve Semerkand ulema ve imamlarını araya koyarak anlaşma teklifinde bulundu. Böylece Harezmşah, Karluk idarecilerinin makamlarına iadesi şartıyla uzlaşmaya razı oldu ve onları yerlerine gönderdikten sonra Harezm'e döndü. 1141'de Harezm'in Karahıtay istilâsına uğramasından sonra, onlara karşı düzenlenen bu ilk başarılı Harezmşah taarruzu, Maverâünnehr bölgesinde Harezm kuvvetlerinin üstünlüğünü göstermekteydi.

Ayrıca, bu durumun Karahıtaylar'ın bölgeyi bir vergi kaynağı ve tabii bir sınır memleketi saydıklarını da göstermektedir. Yine bu sebeptendir ki, bu savaş, Karahıtay-Harezm münasebetlerinde (Atsız'ın taahhüt etmiş olduğu yıllık vergi meselesi gibi hususlarda), bir değişiklik vücuda getirmemiştir. Nitekim, Karluklar'ın çöküşünden sonra, bu defa da Karahıtaylar'ın Harezm üzerine yürüdüğü görülmektedir. Ancak bu saldırı, İl Arslan'ın hastalığı sebebiyle önlenemedi. İl Arslan, Gürganc'da 19 Receb 567 (19 Mart 1172)'de öldü. 16 yıllık saltanatında Atsız'a nazaran daha temkinli bir siyaset izleyerek Karahıtaylar'a ödenen vergiden kurtulamamış olsa da, kendisinden sonraki döneme daha dirâyetli bir siyasi zemin hazırlamıştır(1).

c) Harezmşah Devleti'nde Kardeş Kavgası : Alaeddin Tekiş-Sultanşah Mücadelesi :

İl Arslan'ın ölümü sırasında oğlu Tekiş'in Cend şehrinde oluşunu fırsat bilen Terken Hatun, idareyi eline alarak kendi oğlu Sultanşah Mahmud'u Harezm tahtına oturttu. Ancak Tekiş, Karahıtay desteğini temin ederek, savaşız Harezm tahtına geçmeyi başardı (22 Rebiülâhîr 568 / 10 Ocak 1173). Bu arada, Horasan'a doğru kaçmak zorunda kalan Terken Hatun ve Sultanşah, iddialarından vazgeçmiyorlardı. Onların bu düşüncesinden istifade etmek isteyen Müeyyed Ayaba, Tekiş tarafından hezimete uğratılıp 569 (1174)'da öldürüldü. Terken Hatun ve Sultanşah Dihistan'a kaçtılar.

Tekiş onların arkasından Dihistan'a yürüdü, şehri zorla zapt ederek ele geçiren Terken Hatun'u öldürdü. Böylece muhaliflerden önem-

(1) Clüveynî, Aynı eser, II, 14-17; İbnü'l-Esir, Aynı eser, LX, 114, Mirhond, Ravzatü's-Safa, IV, 129

li bir unsur ortadan kaldırılmış, fakat yakalayamadığı kardeşi Sultanşah Nişapur'a gitmiş, orada Müeyyed Ayaba'nın yerine geçmiş olan Toganşah Ebû Bekr'e iltica etmişti. Ancak ondan yeterli yardımı göremeyeceğini anlayan Sultanşah, Gur hükümdarı Gıyaseddin'in yanına gitti. Gıyaseddin ise, Horasan'a hâkim olabilmek için onu kullanmak niyetindeydi. Bu sırada, Harezmsah ile Karahıtaylar'ın arası açılınca, Sultanşah'ı Karahıtaylılar yanına göndererek iki tarafın çarpışmasına seyirci kalmayı uygun buldu.

Sultanşah, Karahıtaylar'dan temin ettiği ordu ile Tekiş'i karşılamak istedi. Fakat, söylendiğinin aksine Harezmîler'in Sultanşah'ı Harezmsah olarak tanımaya meyilli olmadıklarını anlayan Karahıtay komutanı Fu-ma, onu bir miktar asker ile bırakıp geri döndü. Sultanşah, buna rağmen, Merv, Serahs ve Tus'u ele geçirmeyi başardı. Tekiş'in müdafaası karşısında Karahıtaylar'ın çekilmesi ise (muhtemelen 1175) onun artık Karahıtay zincirini kırdığını göstermekteydi(1).

d) Karahıtaylar ve Kıpçaklar :

Tekiş, gerek Maverâünnehr'e gerek Sirderya ötesine, gerekse Karahıtay toprakları içlerine kadar uzanan bölgelerde zaferler kazanmaya devam etti ve bu seferlerine mâni olunamadı. Esasen Cend şehrinin ve etrafının önemi ilk Harezmsahlar'dan beri fark ve takdir edilmiş bulunuyordu. Maverâünnehr'de rahatsızlık unsuru Karluklar'a mukabil, Sirderya'nın kuzeydoğu bölgelerini ellerinde tutan gayr-ı müslim Kıpçak boyları vardı ki, bunlar muhtemelen Karahıtaylar'dan gördükleri teşvikler neticesinde, Harezm üzerine küçümsenemeyecek baskınlar düzenlemekteydiler.

Alaeddin Tekiş, Harezmsah olmadan önce Cend valisiydi. Tahta geçtikten sonra, buranın önemi dolayısıyla, oğlu Nâsireddin Mehvah'ı tayin etmişti. Nitekim Cend, İslâm'ın ve milletin asıl memleketlerinden ve devletin büyük ülkelerinden biri olarak kabul ediliyordu. Öte taraftan Harezm'e ulaşan ana ticaret yolunun üzerinde ileri bir kale oluşu da Cend'in önemini arttırmaktaydı. Harezmsahlar devleti, bu bölgenin iktisadi faaliyetinden olsun, insan gücünden olsun çok büyük faydalar sağlamıştır. Tekiş, Harezmsahlar arasında bu avantajları en iyi kavramış kişiydi. Fakat onun devlet hesabına temin ettiği, Harezmsahlar'ı doğunun en kudretli hükûmeti seviyesine çıkaran bu avantajlar, aşırı derecede kibirli oğlu Muhammed Harezmsah'ın liyakatsızlık ve beceriksizliği yüzünden, bilakis devletin temellerini sarsan sebepler hâlinde gelişme göstermiştir.

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 17-20; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 115

Kardeşi Sultanşah, Horasan'a giderek Tekiş'e karşı çıkabilmek için uğraşıp imkânlar teminine çalışırken, Tekiş Harezmi'nin geleceği bakımından önemini kavradığı Sirderya ötesine seferlere başladı. İlk olarak Barçınlg-kend ile çevresini ele geçirdi. Bu suretle 1180 tarihinden itibaren Karahıtaylar üzerine giriştiği seferler, Buhara'nın zaptı ile perçinlenmiş oldu (12 Cemaziyelahir 578 / 14 Ekim 1182). Tekiş, Horasan'da aktif bir rol oynamayıp, sadece siyasi faaliyette bulundu. Bütün bunlardan Tekiş'in, Sirderya boylarını emniyete aldıktan sonra Serahs kalesini en kısa zamanda fethetmek ve Sultanşah'ı da bertaraf ettikten sonra bütün gücüyle Maveraünnehr meselesine eğilmek düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır(1).

e) Horasan'ın İlhakı ve Mazenderan'ın Tâbiyeti :

Zamanla Horasan'da karışıklık artmış, gerek Harezmi, gerek Gur sınırlarına kadar taarruzlar genişlemişti. Togansah'ın ölümünden sonra (581/1185) yerine geçen oğlu Sencerşah ise Atabeg Mengli'nin tahakkümü altındaydı. Atabegin aşırı davranışları, Tekiş'in harekete geçmesine sebep oldu (1186). Mengli ve Sencerşah'ı iki ay muhasaradan sonra, tâbiyetini kabule ve vergi ödemeye mecbur etti. Ancak, şartları görüşmek için yolladığı heyet, Mengli tarafından tevkif edilince, Tekiş 27 Mart 1187'de Şâdivah önünde saldırıya geçti. Şehri teslim alan Tekiş, burada asayiş sağladı. Artık, Horasan'ın önemli kalelerinden Nişapur ve Togansah'a ait topraklar, Harezmi'e bağlanmış oluyordu.

Harezmsah, buraya oğlu Nâsireddin Melikşah'ı tayin ederek geri döndü. Sencerşah'ın gizlice faaliyete geçtiğini öğrenen Tekiş, onun gözlerine mil çektirdi. Sencerşah, bu vaziyette ölümüne kadar Harezmi'de kaldı (1198). O sırada Sultanşah, Nişapur'u muhasara ettiyse de, Tekiş'in yardıma çağrıldığını öğrenerek, Merv'e çekilmek zorunda kaldı. Öte taraftan, son Kirman Selçuklu sultanı Muhammedşah'tan, Berdesir'i alarak, buraya yerleşen Melik Dinar, akınlarını Mazenderan'a kadar uzatınca, Mazenderan İsfahbed'i Tekiş'ten yardım istedi. Bunun üzerine Melik Dinar, Serahs ve Merv'e kaçtı. Tekiş bu olaydan istifade ederek, bu akınların önlenebilmesi için Cürcan'ın kendisine bırakılmasını istedi. Tekiş'in isteği kabul edilince, Harezmsah, burayı oğlu Alişah'a vererek, Harezmi'e döndü. Bu suretle, onun Mazenderan İsfahbedliği'ni de kendisine tâbi kıldığı görülmektedir(2).

(1) et-Teveşşül İllâ't-teressül, 12-28 vd.; Barthold, *Turkestan*, 341-342

(2) Cüveyni, *Aynı eser*, II, 22-26; İbnü'l-Esir, *Aynı eser*, IX, 115; İbn İsfendiyyar, *Târih-i Taberistan*, II, 136-138, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1320

f) Irak'taki Gelişmeler :

Atabeg İldeniz'in 1174'de ölümü üzerine oğlu Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivan, *atabeg-i âzam* ünvanıyla babasının yerine geçti. O, babası gibi, kudret ve nüfuza sahip olarak, Sultan Arslan (öl. 1175) ve yerine geçirdiği yedi yaşındaki Sultan Rükneddin Tuğrul devirlerinde kendini gösterdi. Taht iddialısı Muhammed b. Tuğrul'u ve Azerbaycan'a karşı Abhaza akımlarını durdurarak âdil ve düzenli yönetimi ile Irak'ta meydana getirdiği istikrarlı idaresini ölümüne (1185) kadar sürdürdü. Böyle bir görünüm içinde Tekiş, elbette Irak'a karşı dostane davranacaktı. Nitekim, onun 1181 tarihli mektupları bu tutumunu gösterir. Fakat bu sırada Irak Selçuklu devletinde çöküş emareleri belirmeye başlamıştı.

Cihan Pehlivan'ın ölümüyle (1185) ortaya çıkan Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan Osman, Halife en-Nâsır ve Atabeg Cihan Pehlivan taraftarlarının aralarındaki rekabet ve çıkar çatışması devlet ortadan kalkıncaya kadar devam etti. Öte taraftan, Irak'ta bu karışık ortam sürerken Tekiş, Mazenderan kışlağına gitmişti. Harezmşah, baharda kesin netice elde etmek gayesiyle Sultanshah'ın üzerine harekete karar vermiş, öncelikle meseleyi barış yoluyla halletmek istemiştir. Sultanshah'ın bir miktar arazi karşılığında anlaşmayı kabul edeceğini bildirmesi üzerine ona Câm, Bâherz, Zir-i Pil tarafları verildi (1189). Sultanshah da Mengli Bey tarafından tevkif edilip kendisine yollanmış olan elçilik heyetini geri gönderdi. Artık, barış sağlanmış görünüyordu (1).

g) Alaeddin Tekiş - Sultanshah Mücadelesinin Sonu :

Sultan Tekiş, 1189 sonbaharında Harezm'e dönmüştü. Fakat kardeşi ile antlaşma yapmasına rağmen, etrafındakilerin de etkisiyle Sultanshah'ın itaatten vazgeçtiği görülüyor. Nitekim Sultanshah, Gur topraklarına akınlara başladı. Bunun üzerine Gur hükümdarı Gıyaseddin, kardeşi Şihabeddin ile birlikte Sultanshah üzerine yürüdü. Sultanshah, Merv-i Rud'da zor duruma düşünce, görüşme istedi. Görüşme sonunda Gur hükümdarı birden bire değişerek Sultanshah'a Füsenc, Badgis, Beyvar kalelerini verdi. Muhtemelen Gıyaseddin Harezmşah'a karşı onu bir koz olarak kullanmak istiyordu. Bu karar, Şihabeddin tarafından iyi karşılanmadı. Ortaya çıkan bu ihtilâf üzerine Gıyaseddin, plânlarını geriye bıraktı. Dolayısıyla, Sultanshah ile yapılan Pençdih savaşında, Sultanshah Merv'e çekilmek zorunda kalıyordu. Bu durumdan haberdâr olan Tekiş, Sultanshah'ın silâh deposu hâlinde olan Serahs kalesini zapt ve tahrip ederek (1190) onun üzerine yürüdü. Bu defa Sul-

(1) Mirhond, *Aynı eser*, 331 vd.: İbnü'l-Esir, *Aynı eser*, IX, 197

tanşah'ın Gur hükümdarına sığınışı Gıyaseddin'in plânlarını tekrar yürürlüğe koymasına zemin hazırlamıştır. Tekiş, kardeşinin ladesini istediğinde, red cevabı alınca, Gur hükümdarına, üzerine gldeceğini bildirmiş, ancak bu düşüncesini Irak'ta meydana gelen olaylar sebebiyle gerçekleştirememiştir.

Nitekim o sırada, Kızıl Arslan ile anlaşmış olan Kutlug İnanç'ın elçileri, Sultan Tuğrul'a karşı yardım istemek üzere Harezm'e geldiler. Teklifi uygun gören Harezmşah, kuvvetleriyle Bistam üzerinden Irak'a girmiş, durum Tuğrul tarafından öğrenilince o, Hemedan'a kaçmıştı. Tekiş ise kendisini çağırdıklarına pişman olan Kutlug İnanç'ın hareketine karşılık, Rey civarındaki Taberek kalesini zaptetti. Sultanshah'ın Gürganc'ı zaptetmek niyetinde olduğunu öğrenince burada bir miktar kuvvet bırakıp, süratle geri döndü. Onun 1193'te Serahs kalesini teslim alması, Sultanshah'ın son ümidini de kaybetmesine, bu üzüntü ile hastalanarak ölmesine yol açtı (589 Ramazanının son günü / 29 Eylül 1193). Böylece, sona eren Sultanshah meselesi, Tekiş'i endişeden kurtardığı gibi 1193 tarihi, Harezmşahlar'ın yükseliş yolundan birdenbire çok parlak bir çağa geçtikleri ve fakat yıkılışa doğru da aynı hızla gittikleri bir dönemin başlangıcı oldu(1).

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 29-30; İbnü'l-Esir, Aynı eser, I, 229-230

III. HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUĞU

a) Irak Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı, İran'ın İlhakı, Halife - Harezmşahlar Mücadelesinin Başlaması :

Irak tahtında bulunan Sultan Tuğrul'un hem genç hem de dirâ-yetsiz oluşu, bu devletin içine düştüğü durumu düzeltmesine mâni olmakta, gittikçe artan bir rahatlıkla hareket eden bendelerin yağmalanının artmasına karşı bir şey yapamamakla birlikte, kuvvetli devlet adamlarından yoksun oluşu da onu plânsız davranışlara itmekteydi. Tekiş'in Harezm'e dönüşü üzerine o, derhal Rey üzerine yürümüş, anlaşmayı bozarak Taberek kalesini zaptetmiştir. Onun Harezmîler elindeki Bistam ve Darnegan havalisine yaptığı akınlar da başarılı oldu. Öte taraftan, Kutlug İnanç ve Halife en-Nâsır, Tuğrul'u şikâyet etmek üzere elçilerini Tekiş'e yolladılar. Bunun üzerine Tekiş, Kutlug İnanç'ı öncü kuvvetlerle Rey'e gönderdi.

Sultan Tuğrul ise yapılan uyarılara aldırmayarak, savaşmak üzere Rey'den çıktı. Fakat kuvvetleri, Kutlug karşısında onu bir anda yalnız bıraktı. Etrafında bir çember oluşmuş, yanında ise sadece çetirci kalmıştı. Sonuna kadar savaşan Tuğrul yere düştüğünde, derhal Kutlug İnanç tarafından başı kesildi (29 Rebiülevvel 590 / 25 Mart 1194). Başı halifeye gönderilerek Bağdat'ta teşhir edildi. Dolayısıyla, Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı, böylece acı bir sonla ortadan kaldırılmış oluyordu.

Sultan Alaeddin Tekiş, Rey'i ele geçirerek Hemedan'a gelli, Irak tahtına oturdu (4 Recep 590 / 26 Haziran 1194). Halife en-Nâsır ise Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab'ı elçilikle kendi hâkimiyetini tanıması için gönderdi. Halifenin dünyevi hâkimiyet iddiası, Tekiş tarafından kabul edilmedi. Bu yüzden vezirin üzerine ordu sevk edildi o da Bağdat'a kaçtı. Tekiş, Irak'ı yeniden tanzim ederek, İsfahan'ı Kutlug İnanç'a, Hemedan'ı Emir Karagöz'e, Rey'i oğlu Yunus Han'a ve Nişapur'u Melikşah'a vererek Horasan'da ıktâ vereceği oğlu Kutbeddin Muhammed ile Harezm'e döndü. Irak'ta meydana gelen bu faaliyetler içinde şüphesiz doğuracağı neticeler açısından en önemlisi, hilâfet veziri İbnü'l-Kassab'ın uğradığı tâkibat idi. Bu olay, halife ile Harezmşahlar arasındaki gerginliğin iyice bârızlaşmasına ve giderek Harezmşah Mu-

hammed zamanında hat safhaya ulaşacak bir çatışma ile Harezmşahlar'ın çöküşünü hazırlayan esas sebeplerden biri olacaktır.

Diğer traftan, 1181 yılından itibaren Kıpçak, Uran ve Kanklı boyları Harezm'e gelmeye ve özellikle orduda önemli yerler edinmeye başlamışlardı. Bilhassa, Tekiş'in Kanklı-Kıpçaklar'dan Terken Hatun ile evlenmesi, bu boyların süratle bölgeye gelmelerinde rol oynamıştır. Gittikçe çeşitli mevkiler edinerek, belirli bir sınıf hâline gelen bu zümreler, Harezmşah Muhammed zamanında devletin zayıf noktalarından biri hâline gelecektir.

Irak'ta ise, Sultan Tekiş Harezm'e döner dönmez karışıklıklar baş gösterdi. Başlangıçta ortak hareket eden Kutlug İnânç ve hilâfet veziri İbnü'l-Kassab, Hemedan, Harrekân, Merdegan ve Save'yi ele geçirdiler. Fakat, hilâfet ordusunun Kutlug İnânç ile birlikte Harezmîler'i takip etmeyerek Rey'i ele geçirmek üzere ondan ayrılımları, bu ittifakın bozulmasına sebep oldu ve yapılan savaşta Kutlug kaçmak zorunda kaldı. İsfahan ise yine halifenin yolladığı kuvvetlerce istilâ edildi. Yunus Han'ın atabegi Mayacık ise bir hile ile Kutlug İnânç'ı ortadan kaldırdı (Mayıs 1196).

Tekiş, Irak'a geldiğinde halifenin ordusuyla Hemedan önünde karşılaştı (1196). Yapılan savaş sonunda halife yenildi. Buna rağmen halifenin isteğinde ısrarlı olduğu, Tekiş'in toprak almasının kolay olmayacağı anlaşıyordu. Irak'ta emniyet sağlanmasına rağmen 1198'de Sultan Tekiş tekrar karışan bu bölgeye gelecektir. Onun Irak'taki son faaliyeti ise Halife en-Nâsır'ın Harezmşahlar'ın kudretini tasdik etmesiyle neticelenmiştir. Halife tarafından kendisine Horasan, Türkistan ve Irak'ın saltanat menşûru gönderilmiştir. Bütün bunlara rağmen Irak'ta karışıklık sona ermemiş, bu bölge gibi Kirman'da da meydana gelen hâdiseler devleti oldukça meşgul etmiştir(1).

b) Sultan Tekiş'in Ölümü ve Sultan Muhammed Harezmşah :

Sultan Tekiş, Batıniler ile mücadele sırasında hastalanmış, 19 Ramazan 596 (4 Temmuz 1200) tarihinde Şehrîstan'da Çah-ı Arab menziliinde vefat etmiştir. O, mücadele dolu hayatını, geriye kuvvetli ve sınırları Bağdat yakınlarından Talas civarına ulaşan büyük bir imparatorluk bırakarak tamamlamıştır. Yerine oğlu Kutbeddin (Alaed-din) Muhammed tahta geçmiştir (20 Şevval 596 / 3 Ağustos 1200) (2).

(1) Mirhond, Aynı eser, 335-336, 375 vd.; Cüveynî, Aynı eser, II, 38-43; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 230-232

(2) Cüveynî, Aynı eser, II, 43-47; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 248-250

c) Horasan Savaşları :

Sultan Alaeddin Muhammed, ilk anda hanedan üyeleriyle mücadele etmek ve Gurlular'ın istilasını önlemek durumunda kalmıştır. Öte yandan, Esterâbad'a kadar Mazenderan, İsfahbed Hüsâmüddeve Erdeşir tarafından ele geçirildiği gibi, Irak da elden çıkmıştır. Nâsirüddin Melikşah'ın oğlu Hindû Han da Muhammed'e karşı gelmiş, bu mücadele, Hindû-Han'ın ülkesine ilticası üzerine başka bir görünüm kazanmıştır. Bundan sonra Gurlular, Harezmsah'la meydana gelen iç mücadeleyi desteklemişler ve neticede Horasan'a hâkim olmuşlardır. Sultan Muhammed, 1201 Eylülünde bu bölgeye gelerek, Nişâpur'u alıp, Merv'e yürüdü. Uzun bir mücadeleden sonra da Serahs, Nesa, Ebiverd ve civarını da tekrar hâkimiyeti altına aldı. 1202 Temmuzunda ise Herat üzerine yürüdü, kırk gün süren muhasaradan bir netice alamayarak Harezm'e döndü. Bir süre sonra Gur hükümdarı Gıyaseddin ölmüş, yerine kardeşi Şihabeddin idareyi ele almıştır. Onun Harezm'le daha şiddetli bir mücadeleye giriştiği görülmektedir(1).

d) Gürganc Muharebesi :

Gur ülkesinde meydana gelen bu değişiklik üzerine Merv'e doğru hareket eden Muhammed, Gurlular'ın Horasan'a doğru bir hareket üssü olarak kullandıkları Herat'a yöneldi (1204). Uzun süren kuşatma neticesinde Herat, ilk defa Harezmliler'in eline geçti. Ancak Gur hükümdarı Şihabeddin kısa sürede engellere rağmen ilerleyerek başkent Gürganc'ı kuşattı. Karahıtaylar'ın yardımlarıyla Semerkand hükümdarı Sultan Osman ve kuvvetleri ile yardıma gelmeleri üzerine Şihabeddin geri çekilmek zorunda kaldı. Onun uğradığı bu feci yenilgi, kendi ülkesinde dahi etkisini gösterdiğinden, her iki taraf da zaman kazanmış oluyordu. İki taraf arasında 601 (1205) tarihinde antlaşmaya varıldı. Yeminle teyid edilen antlaşma uyarınca Herat harılç, Horasan Harezmsahlar'a bağlandı. Fakat bir süre sonra Gur hükümdarı Şihabeddin Hindistan'da öldürülmüştür(2).

e) Gur ve Mazenderan'ın İtaat Altına Alınması :

Harezmliler'le anlaşmasına rağmen Şihabeddin'in bu yenilgiyi hazmedemediği ve kuvvet temin etmek üzere Hindistan'a gittiği anla-

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 47-51; Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsiri, 77, 89, 121, nşr. W. Nassou Lees-Mevlevî Hâdim Hüseyin Abdulhayy, Calcutta, 1864; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 220, 253-258; Mirhond, Ravzatü's-Safa, IV, 214-215

(2) Cüveynî, Aynı eser, II, 52-58; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 259-262; Mirhond, Aynı eser, IV, 135-136; Kazvinî, Tarih-i Güzide, 411; Barthold, Turkestan, 349-350

şılmaktadır. Ancak o, bir rivâyete göre Hindular'ın, bir rivâyete göre de İsmailîler'in saldırısına uğrayarak öldürülmüştür (602 Şaban / 1206 Mart). Onun ölümüyle parçalanan Gur ülkesinin Harezmşah açısından önem taşıyan Herat bölgesi, Gıyaseddin Mahmud b. Sultan'ın hâkimiyetine geçti. Onun hâkimiyetli yerine Harezmîler'i tercih eden vali İzzeddin Hüseyin b. Hanmil, Harezm'e elçi göndererek isteğini bildirdi. Belh ve civarının da Karahıtayların eline geçmesinden çekinen Muhammed, kuvvetlerinden bir kısmını Herat'a yollarken, kendisi de Belh'e gelmiş, direnen Belh emiri yardımdan ümit kesince, itaat etmiştir. Neticede Herat, Belh ve civarları Harezmşahlar devletine katıldı. Böylece Gurlular'ı Horasan'dan çıkarmakla kalmayıp, bu devlete ağır bir darbe indirilmiş oldu (1206). Tirmizî'nin düşüncesinden sonra Tâlekan, Endhud, Meyhene kale ve şehirlerini alması üzerine, Sultan Mahmud da Harezmşah'a tâbi olmuştur(1).

f) İmparatorluğun Geçirdiği Büyük Sarsıntı :

1207 tarihinden itibaren faaliyetlerini Maverâünnehr ve Karahıtaylar üzerine yönelten Muhammed, Mazenderan-Taberistan bölgesini kendine bağlamış, onun bu meşguliyeti sırasında ise, Horasan karışmaya başlamıştır. Nitekim, bu sırada Herat ve Nişapur'da isyanlar çıktı. Bunun sebebi, Harezmşah Muhammed'in Maverâünnehr'de ve Karahıtaylar'la olan mücadelesi oldu. Buhara'nın ele geçirilmesi onun prestijini arttırmıştı. Ancak, Semerkand'ı kaybeden Karahıtaylar, savaş hazırlıklarına giriştiler. Gürhan, bir taraftan kuvvet sevk ederken, diğer taraftan Vefidcâme ispehbedi ile Semerkand Baskakı (Şahne) Emir Burtana'yı kendi safına çekmeyi başardı. Kazanılan bu iki komutan kaybedilince, Sultan Muhammed'in ordusu ağır bir darbe yemiş, düşman kuvvetleri arasında kalan Harezmîler, parça parça Harezm'e dönmüşlerdir. İşte bu durum, Sultan Muhammed'in akıbeti hakkında çeşitli söylentilere yol açtı. Horasan, Herat ve Cürcan'da olaylar çıktı. O, Harezm'e döndüğünde iç istikrarı tekrar sağlamak için uğraşmak zorunda kaldı. Onun bu çabalarında Terken Hatun'un da önemli rolünün olduğu rivayet edilmektedir (2).

g) Mazenderan'ın İlhakı :

Öte taraftan, Mazenderan isfehbedi Şemsü'l-mülk güvendiği adamlarından Ebû Rıza tarafından öldürülünce (1210), burada çıkan karı-

(1) Cüveynî, Cihan-Güşay, II, 60, 62, 64, 65; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 272-279; Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsırî, 69, 129 vd.

(2) Cüveynî, Aynı eser, II, 67-76, 84-85; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 288, 291-293; İbn Fındık, Tarih-i Sistan, 392, nşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahrân, 1314; Barthold, Aynı eser, 356 vd.

şıklıktan istifade etmek isteyen Pehlivan, bendelerinden Nâsireddin Mengli, bu bölge üzerine yürüdü. İspehbed'in hemşiresi ise ona karşı çıkarak, Harezmi'e elçi göndermek suretiyle ülkesini sultana takdim etti. Böylece Mazenderan, Harezmsahlar'a bağlanmış oluyordu(1).

b) Maverâünnehr'in İlhakı :

Harezmsah'ın Maverâünnehr'deki yenilgisi, Karahıtaylar'ın hücumlarını arttırmıştı. Gürganc'a gelen Karahıtay elçisinin davranışları ise savaşın patlamasına sebep olan kıvılcımı parlattı. Sultan Muhammed, elçilik heyetini Ceyhun'da boğdurttu. Gürhan ordusunu Harezmi'e sevkederken, Harezmsah ise Sultan Osman ile anlaşmış bulunuyordu. Endican civarında İlämiş sahrasında meydana gelen savaş neticesinde, Karahıtaylar korkunç bir hezimete uğradılar (1210). Böylece Maverâünnehr Harezmsahlar'a bağlanmış, Otrar şehri de zaptolunmuştur. İlämiş savaşı, Karahıtay devletini ağır bir sarsıntıya uğratmakla beraber, yıllardır mücadele edilen gayr-ı müslim unsurun çökertilmesi anlamını taşımaktaydı. Bu sebeple Sultan Muhammed, *İkinci İskender, Sultan Sencer* gibi lâkaplarla anılmıştır(2).

ı) Karahanlılar'ın ve Karahıtaylar'ın Sonu :

Semer kand sultanı Osman Han, Harezmsah'ın kızı Han Sultan ile evlendirilmiş ve Semer kand'a dönüşü gecikmişti. Karahıtaylar ise Maverâünnehr'e gelerek Semer kand'ı muhasara altına almışlardı. Fakat Sultan Muhammed'in harekete geçmesi üzerine geri çekildiler. Ancak Sultan Osman'ın bu gecikmesi Semer kand'da bir huzursuzluğa yol açtı. Derhal ülkesine gönderilen Sultan Osman, Harezmsahlar'ın tâbiyetinden vazgeçerek Karahıtaylar'a yaklaştı. Bunun sebebi Harezmîler'in Semer kand halkına kötü davranmasıydı. Sultan Osman, tavrını, Harezmli askerlere ve hattâ zevcesine karşı yaptığı kötü muamele ve katliamlarla açıkça göstermekteydi. Bu duruma son derece hiddetlenen Sultan Muhammed, şehrin üzerine yürüdü. Osman Han, dayanamayacağına anlayarak bir elinde kılıç, bir elinde kefen olduğu halde Harezmsah'ın huzuruna geldi ve ağır hakarete uğradı. Şehirde ise onbine yakın kişi katledilmişti. Osman Han, 1212 tarihinde derhal katledildi. Böylece onunla birlikte küçük kardeşi Ot-tigin ve bütün ailesinin katledilmesiyle Karahanlılar sülâlesine son verilmiştir. Harezmsah'ın Barendiler'den sonra yığıldığı ikinci hanedan Karahanlılar olmuştur.

(1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 265-282; İbn İsfendiyâr, Tarih-i Taberistan, II, 175

(2) Cüveynî, Aynı eser, II, 75-83

Noyman reisi Güçlük, 1205 tarihinde Cengiz Han'ın takibatına uğrayınca, Karahıtaylılar'a iltica etmişti. Karahıtay hükümdarı Gürhan'a bağlı olmakla beraber tahtı ele geçirmek için faaliyete geçen Güçlük, dağınık Noyman kabilelerini bir araya getirmişti. Gürhan ve Güçlük, kendilerince önemli bir kuvvetli yanlarına çekmek yani Harezmşah'dan yardım istemek durumundaydılar. Sultan Muhammed ise (iki tarafa da yanlarında olduğunu bildirmek suretiyle) onları birbirine düşürmek amacıyla ikili bir plân tatbik etti. Neticede Güçlük, 1211'de Karahıtaylılar'ı mağlup ederek Gürhan'ı esir etti. Fakat ona dokunmadığı gibi 1214'e kadar tahtta kalmasına da müsaade etti. Karahıtay devleti de, Harezmşah'ın darbe ve siyasi çabaları neticesi ortadan kalan üçüncü devlet olmuştur(1).

1) Gurlu Devleti'nin Sonu :

Alaeddin Alişah'm Gur hükümdarı Mahmud'a ilticası ise bu devletin sonunu hazırlayan en önemli olay oldu. Harezmşah'ın onun iadesini istemesine, Gıyaseddin Mahmud itaat ederek Alişah ve adamlarını hapsedtirdi. Bu durum karşısında hayli telaşlanan Alişah ve maiyyeti, hazırladıkları bir plân ile Gıyaseddin'i öldürdüler (7 Safer 607 / 31 Temmuz 1210). Yerine Bahaeddin Sam tahta çıkarıldı. Fakat hükümdarı katledenler, serbest bırakılmadıklarını görünce hükûmeti ele geçirmek istediler. Bu karışık durumda Bâmiyan sahibi Alaeddin Atsız ve Herat valisi Melik Han, onların hapsedilmiş olduğu Firuzkub kalesine yürüdüler. Bu yürüyüş, telaşlanan Türk ve Gur ümerâsının Alişah'ı tahta geçirmelerine sebep oldu. Harezmîliler, şehri 5 Kasım 1210'da zaptettiler.

Emir Melik, bundan sonra Gazne meliki Taceddin ile mücadele etti. Sultan Muhammed, onun bu isyankâr tutumuna Gazne'yi alarak cevap vermiştir (1215). Harezmşah, Alişah'm sultanlığını kabul etmiş görünerek, bunu tasdik mahiyetinde elçi göndermiş, fakat hil'at giydirilirken başı kesilmiştir. Elçi Muhammed Beşir, sultanın gönderdiği diğer menşûru okuyarak, Gur ülkesinin Harezm'e bağlandığını bildirmiştir. Harezmşah ülkenin idaresini oğlu Celaleddin'e vermiştir(2).

(1) Cüveynî, Aynı eser, II, 82, 124-126; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 294-295; Moğollar'ın Gizli Tarihi, çev. Ahmed Demir, 194-199, Ankara, 1948

(2) Cüzcanî, Aynı eser, II, 91-93; 96-101; Cüveynî, Cihan-Güşay, II, 85-86; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 310, Mirhond, Aynı eser, IV, 139, 215

k) Kirman, Sistan ve Umman Denizine Kadar Olan Bölgenin İmparatorluğa Bağlanması :

Sultan Tekiş devrinde Harezm'e bağlanan Kirman'da, önce Şebankare ve sonra Fars atabegî Sa'd'ın hâkim olduğu görülüyor. Ancak Zevzen melikinın Harezmşah'a gönderdiği elçisi Kıvamülmülk, usta bir plân ile Zevzen'e melik oldu ve Harezm'den istediği kuvvetlerle Kirman'ı ele geçirdi (608 / 1211). Daha sonra, Sultan tarafından Kirman'a nâip tayin edilen Kıvamülmülk, bu bölgeyi gayet iyi idare etti. O, Sistan'ı da ele geçirerek Belüciistan, Mekran ve Hürmüz ile Uman'ı da devlete tâbi kılmıştır. Sultan bu bölgelerin idaresini de oğlu Gıyaseddin Pirşah'a vermiştir (1).

l) Irak-ı Acem'in Fethi :

1211 tarihinde, Nâsüreddin Mengli'nin Irak'a hâkim olduğu görülür. Alamut İsmailileri ve Halife en-Nâsır onun karşısında yer alıyorlardı. Mengli'yi ortadan kaldırmak için Halife en-Nâsır, Atabeg Özbek ve İsmaili Celaledin Hasan'ı kendi tarafına çekmişti. Nâsüreddin Mengli'yi öldürerek, Irak-ı Acem'i üçe paylaşmayı planlıyordu. Nitekim bu plan başarılı oldu ve Mengli öldürüldü. Özbek, payına düşen Irak-ı Acem'i Seyfeddin Oğlunış'a verdi. O, hutbeyi bağlı olduğu Harezmşah adına okutunca, halifenin teşvikiyle Celâleddin Hasan tarafından gönderilen Batıniler'ce öldürüldü.

Bu olay, o sırada Semerkand'da bulunan Sultan Muhammed'i Irak'a yöneltti. Harezmşah'ın Rey civarında Fars atabegî Sa'd'ı mağlup etmesi, Özbek'i şaşırtmıştı. Neticede Harezmşah'ın tâbliyetini kabul etmek zorunda kaldı. Artık, Harezmşah Muhammed'in hutbede adının okunmadığı tek yer kalmıştı: Bağdat (2).

m) Harezmşahlar İmparatorluğunun İç Durumu

Sultan Muhammed'in devlet sınırlarını genişleterek kazandığı zaferler, ortadan kaldırdığı hanedanlar, onun tedirgin, aceleci ruhunun gururla dolmasına ve dolayısıyla ölçsüz davranışlarda bulunmasına yol açıyordu. Kendisinden güçlü veya itibar sahibi olabilecek bir kişinin ortaya çıkmasına tahammülü yoktu. Güvendiği celladı Ayaz Cihan Pehlivan'ın başında bulunduğu özel bir muhafız birliği emrindeydi. Celladın bir yerde görünmesi, devlet erkânının kalplerine korku sa-

(1) Efdaleddin Kirmani, el-Muzaf lâ Bedâ'ül'-Zaman fî Vakayî-i Kirman, 44-49 nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1331; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 308

(2) Cüveynî, Aynı eser, III, 242-243; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 309-313

lıyordu. Günde beş defa nevbet çaldırma usûlünü kaldırarak, yerine *Zü'l-karneyn nevbeti* denilen ve günde iki defa çalınan nevbet usûlünü getirmişti. Bu görünüşe rağmen, yanında hemen aynı derecede güç ve nüfuza sahip validesi Terken Hatun bulunmaktaydı. *Hüdâvend-i Cihan* lâkaplı Terken Hatun, devlet işlerinde oldukça söz sahibiydi. Onun bu durumunu sağlayan tek unsur ordu ve bu ordu içindeki Türkler'di. Dolayısıyla Muhammed, askeri başarılarını annesine borçlu oluyordu. Hatta veliaht tayininde Kutbeddin Uzlugşah'ın seçimi, Vezir Nâsireddin Muhammed'e karşı harekete geçememesi gibi bazı olaylar, validenin otoritesinin nerelere ulaştığını göstermekteydi(1).

n) Halife-Harezmsşah İhtilafı :

Bağdat hilâfetinin dünyevî otorite kurma emellerinin temelleri, Tekiş devrinde atılmıştı. Harezmsşah ile Halife en-Nâsır arasında bu hususa dayanan muhalefet gittikçe şiddetlenmiş, halifenin Gur ve Karahıtaylar'ı Harezmsşahlar aleyhine teşviki, Sultan Muhammed'i oldukça hiddetlendirmişti. Bu defa da, en-Nâsır, İsmailî Cemaleddin'i yanına çekmişti. Haremşah, halifeden Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmasını istedi. Bu isteği kabul edilmeyince başka bir yola başvurdu. en-Nâsır'ın yerine başka birisini halife ilân edecek ve halk bu mesele ile meşgul olurken o, Bağdat'ı zaptedecekti. Nitekim, Irak-ı Acem'i ele geçirdikten sonra Bağdat üzerine yürüdü. Kendisinden emindi. Fakat, Esterâbad geçidinde tutuldukları kar fırtınası her şeyi mahvetti. Harezmsşah, çaresiz ve büyük kayıplar vererek geri dönmek zorunda kaldı (1218) (2).

(1) Nesevî, *Sıratü's-Sultan Celâleddin*, 26-29, 38-40, nşr. ve Fransızca trc. O. Houdas, Paris, 1891, 1895; Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, 495-496; Cüveynî, *Cihan-Güşay*, II, 198

(2) Cüveynî, *Aynı eser*, II, 86, 120-121; İbnü'l-Esir, *Aynı eser*, IX, 241, 313

IV. HAREZMŞAHLAR İMPARATORLUĞU'NUN YIKILIŞI

a) Harezmsah Güçlük Mücadelesi :

Karahıtay hükümdarını tahakkümü altına alan Güçlük, daha önce Gürhan'ın Harezmsah'a vermeyi taahhüt ettiği toprakları, geri vermedi. Üstelik Sultan Muhammed'in Irak'taki başarısızlığı Güçlük'ün ona açıkça meydan okumasına sebep oldu. 1217'de Gürhan ölünce, daha serbest kalan Güçlük, Kaşgar ve Hoten'i ele geçirdi. Budizm'i kabul ederek, İslâmiyet'e cephe aldı. Hatta İslâm'ı korkusuzca savunan Hoten'i'yi büyük bir eziyet içinde öldürdü. O sırada Moğollar, Güçlük'ün arazisine İslâmiyet'in kurtarıcısı sıfatıyla kolayca giriyorlardı. Cengiz Han tarafından gönderilen Cebe Noyan idaresindeki Moğollar, onun arazisine girerek, herkesin dininde serbest olduğunu ilân ile halkın Güçlük'e karşı muhalefetini arttırdılar. Kaçmak zorunda kalan Güçlük, Sarıg göl civarında yakalanıp öldürüldü (1218). Bu olay, Moğollar'ın itibarını arttırdığı gibi, Harezmsahlar'la sınırdaş olmalarını sağlamış ve Sultan Muhammed Güçlük'e karşı çıkmadığı için halkın gözünde itibarını yitirmişti(1).

b) Harezmsah - Moğol Münasebetleri :

Moğol-Harezmsah münasebeti, Sultan Muhammed'in Çin'i fethetmek düşüncesindeyken, Cengiz Han'ın bu ülkeyi zaptettiği haberini alması üzerine Seyyid Bahaeddin'i bu olayın doğruluğunu öğrenmek için göndermesiyle başladı. Bu sebeple, iki taraf arasında ticari menfaatlere dayalı bir dostluk anlaşması yapıldı (1218) (2).

İki devlet arasında başlayan dostane münasebeti iki olay bozmuş ve Moğol selini İslâm Âlemi üzerine çekmiştir. I. Harezmsah'ın Moğol kuvvetleriyle doğrudan doğruya karşılaşması, sultan üzerinde bıraktığı tesir bakımından dikkate değer. İkinci Otrar faciası; bu olay da, Cengiz Han'ın batı seferini açması bakımından tarihi önem taşır. Her iki olay da Harezmsahlar tarihine yön vermiş, Ortaçağ İslâm tarihine yeni bir çehre kazandırmıştır.

(1) İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 295-296; Nesevi, Sirâtü's-Sultan, 14-16

(2) Cüzcânî, Aynı eser, 335-336; Moğollar'ın Gizli Tarihi, 247. vd.

Muhtemelen 1218 tarihinde meydana gelen ilk çarpışma, Moğollar'ın Merkitler üzerine saldırısı neticesi, Sultanın Moğollar üzerine gitmesiyle başladı. Sultan burada, bir sonuç alamayarak ve mânen çökmüş olarak Semerkand'a dönmüştü. Bu durum, devletin çöküşünün ilk belirtisiydi. Cengiz Han'ın bu meseleyi serinkanlılıkla karşılayıp, onun üzerine gitmediği görülmekle beraber, Otrar'da Moğol elçilik heyetinin dört yüzelli kişilik ticaret heyeti ile birlikte tevkif ve katledilmesi karşısında derhal harekete geçtiği görülmektedir. Cengiz Han, olaydan sorumlu tuttuğu Harezmşah'a bir heyet göndererek anlaşmanın bozulduğunu bildirmiş ve Otrar valisi İnalçık'ın teslimini istemiş, fakat bu isteği reddedilmiştir. Öte yandan, Halife en-Nâsır da, Cengiz Han'a müracaatla onu Harezmşahlar üzerine teşvik etmekteydi(1).

Cengiz Han, büyük bir hassasiyetle Harezmşah'a karşı sefere hazırlandı. İlk hedefi, Otrar'dı ve burası bütün kuvvetlerinin toplanma yeri olacaktı. Sultan Muhammed ise mukabil tedbirler için faaliyete geçti. O, ordularını ayrı ayrı yerlere, özellikle Maverâünnehr'e, hiçbir yeri boş bırakmamak üzere yaymayı uygun görmüştü. Fakat, surların yapımı, yeni birliklerin yerleştirilmesi gibi işler karşısında zamanın darlığı onu endişelendirmekteydi(2).

c) Moğol İstilası :

Cengiz Han, 1220 yılında Otrar'a gelerek, buranın muhasarasını oğulları Çaladoy ve Ögedey'e bıraktı. Diğer oğlu Cuci ile Ulus-idi'yi Cend ve Barçınlîkend'e, Ulak Noyan ve Suketü Cerbi komutasındaki orduyu da Benâket ve Hocend'e yollayıp, kendisi de oğlu Tolug ile birlikte Maverâünnehr'e girerek, Buhara üzerine yürümek suretiyle bölgeyi bir kısıp içine aldı. Otrar, muhtemelen beş aylık muhasara sonucu, yağma ve tahrip edildi. Cengiz, İnalçık'ın gözlerine ve kulaklarına eritilmiş gümüş akıtılmasını emretmiş, onu bu şekilde cezalandırmıştır.

Diğer yönlerdeki harekâta gelince; Signak, Ur-kent ve Barçmlîkent alınarak, burada katliam yapılması, Cend'in terkedilmesine ve halkın kargaşa içinde kalmasına sebep oldu. 1220 Nisanı'nda Moğollar buraya da girdiler. Az bir kuvvetle Benâket alınıp, Vali Timur Melik idaresindeki Hocend zorlu bir mücadele ile zapt edildi. Buhara'daki Harezmşah garnizonu ise şehrin müdafaasından vazgeçip anî bir taarruz-

(1) Nesevî, Aynı eser, 16; Cüveynî, Aynı eser, I, 51-52, 61 vd. II, 99 vd. İbnü'l-Esir, Aynı eser, 331-332

(2) Cüveynî, Aynı eser, I, 62, II, 105-106; Moğollar'ın Gizli Tarihi, 264-257; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 331

la çemberi yarıp geçmeye karar verdi. Ancak onlar da Moğollar tarafından toptan imha edildiler. Bu suretle, Cengiz Han, 4 Zilhicce 618 (11 Şubat 1220)'da şehre girdi. İslâm âleminin en önemli kültür merkezi sayılan bu şehir, kısa sürede bir harabe haline geldi. Buhara'dan sonra Semerkand'da aynı akibete uğradı (Muharrem 617 / Mart 1220). Maverâünnehr'in zaptı, Harezmsah devletinin de sonu demektir. Ancak, bu yıkılışı perçinleyecek iki şey kalmıştı.

Birincisi, Sultan Muhammed'in ele geçirilmesi, ikincisi ise devletin kalbi sayılan Harezmi'nin zaptedilmesi. Nitekim Cengiz Han, ordusunu bu bölgeye sevk ederek, Terken Hatun ile oğlu arasındaki anlaşmazlıktan istifade ile, Harezmi'nin gücünü kırmaya çalıştı. Sultan Muhammed ise ailesi ve hazinesıyla birlikte Gürgancı terketti. Fakat, giderken o tarihe kadar, Harezmi'e getirdiği, yıkılmış olduğu devletlerin üyelerinin hepsini Ceyhun'a atınp boğdurttu. Terken Hatun ise ilâî kalesine sığındıysa da esir alınarak, Cengiz Han'ın Karakurum'daki sarayında çok sefilâne bir hayat içinde öldü (630 / 1232-1233). Gürgancı ise 1221 Mayısında artık ölü bir şehir haline gelmişti(1).

d) Sultan Muhammed'in Kaçışı ve Ölümü :

1220'de Semerkand'dan Maverâünnehr'i terk ederek Belh'e gelen Harezmsah, Cengiz'in yürüyüşü karşısında kaçışa devam etti. Nişapur, Taberistan, Hemedan, Sercahan, Gilan, Espidar, Amul ve Dabuy'den geçerek, kendine en emin gördüğü Âbeskûn adalarından birine sığındı. Oğlu Celâleddin'i veliaht tayin ederek Şavval 617 (Aralık 1220) yılını da vefat etti(2).

Sultan Muhammed'in ölümü, Terken Hatun'un esareti, Maverâünnehr ve Harezmi'nin düşüşü ile son Harezmsahlar Devleti tarihi mâl olmuştur demek yanlış olmaz. Bununla beraber Sultan Celâleddin'in olumlu bir sonuca ulaşamayan mücadeleleri on yıl kadar sürmüştür.

Harezmsahlar'ın yıkılışının, Türklüğe ve İslâm dünyasına çok şey kaybettirdiği muhakkaktır. Moğol istilâsı, siyasi ve sosyal açıdan oluşabilecek olan hizmetlere ve gelişmeye sed çekerken, bu devletin tarih sahnesinden silinmesi, Maverâünnehr ve Harezmi'deki ilim ve edebiyat hayatının da sonu olmuştur.

(1) Cüveynî, Cihan-Güşay, I, 64, 66 vd.; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 333; Nesevî, Aynı eser, 66 vd.

(2) Cüveynî, Aynı eser, I, 98-100, II, 106 vd.; İbnü'l-Esir, Aynı eser, IX, 343

V. CELÂLEDDİN HAREZMŞAH

Harezmsahlar'ın son hükümdarı olan Celâleddin, Muhammed'in büyük oğludur. Annesi Hindli bir cariye olan Ay-Çiçek Hatun'dur. Celâleddin'in adı kaynaklarda Mengüberti olarak geçmektedir. Daha babasının sağlığında merkezi Gazne olan ve bizzat fethettiği Guriler'in memleketini idare görevi kendisine verilmişti. Babasının yaptığı bütün savaflara katılarak önemli başarılar göstermiş, özellikle Cengiz'in oğlu Cuci komutasındaki Moğol ordusu ile yapılan savaşta (1216) ordunun sağ kanat komutanlığını yapmış ve büyük başarı sağlamıştır. Ancak, daha sonra Cengiz'in Maverâünnehr şehirlerinde bulunan Türk ordularını imha ettiğini görünce, ona ayrı ayrı karşı koymaktansa bütün kuvvetlerle Moğol ordusunu karşılamak gerektiğini babasına söylemiş, fakat onu ikna edememiştir.

Devlet işlerinde oğlundan daha çok nüfuz ve iktidar sahibi olan Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun, torunu Celâleddin'i hiç sevmiyor ve onun vellaht tayin edilmesini kabul etmiyordu. Uzlagşah isimli diğer bir torununun vellaht tayin edilmesine oğlunu ikna etti. Ancak gittikçe artan Moğol tehlikesine karşı ülkeyi ancak Celâleddin gibi cesur birisinin idare edebileceğini düşünen Muhammed, ölümünden önce 617 (1220-1221)'de kendî yerine Celâleddin'in geçmesini vasiyet etti. Fakat bu durumdan hoşlanmayan birkaç Türk emiri, yanlarına Uzlagşah ve Akşah kardeşleri de alıp, Muhammed'in ölüm yatağından ayrılarak önce Mangışlak ve oradan da Urgenç şehrine gittiler. Burada Celâleddin'i öldürmek için gizli bir karar aldılar.

Bu durumu haber alan Celâleddin Harezm'den Horasan'a kaçarak canını kurtardı. Ancak kardeşleri de gittikçe artan Moğol baskısı sonunda Harezm'de daha fazla kalamayarak buradan ayrıldılar ve yolda Moğollarla yaptıkları mücadelede öldürüldüler. Celâleddin ise Moğol kuvvetlerini bozguna uğratarak çeşitli tehlikelerden sonra Nişapur ve Büst şehirlerinden geçerek Gazne'ye geldi. Burada kuvvetlerini toplayarak Moğollar'a karşı mücadeleye girdi. Yanındaki kuvvetlerin bir kısmı kendisinden ayrılınca, Hindistan'a gitmeye karar verdi. Ancak bizzat Cengiz Han'ın başında bulunduğu Moğol kuvvetleri, İndus nehri sahilinde Celâleddin'e yetiştiler. Celâleddin, Moğollar'a karşı kahra-

manca mücadele ettikten sonra, atını nehre sürerek karşı sahile geçti ve hayatını kurtardı (1221).

Üç yıl kadar Hindistan'da kalan Celâleddin, bu süre içerisinde Hindistan prenslerinden Şemseddin İltutmüş ve Kabezza ile çeşitli mücadeleler yaptı. Nihayet 1224 yılında Kırman'a gitti. Kırman'ın idaresini eline geçirmiş bulunan Barak Hâcib, Celâleddin'e tâbi olduğunu söyleyerek bu eyaletin valisi olarak kalmasını istedi. Ancak Celâleddin buradan Fars'a gitti. Fars hükümdarı Atabeg Sa'd b. Zengi de Celâleddin'e itaat ederek kızını ona verdi. Daha sonra İsfahan'a ve Irak-ı Acem'e ilerleyen Celâleddin'e burada bulunan kardeşi Gıyaseddin Pirşah da itaat etmek zorunda kaldı.

Celâleddin, 1224 kışını Huzistan'da geçirerek Sûr reislerini kendisine bağladı. Sonra da Moğollar ile mücadele etmek için Halife en-Nâsır'a elçiler göndererek yardımcı kuvvetler göndermesini istedi. Ancak halife onun Irak-ı Arab'a inmesinden çekinerek yardım gönderecek yerde üzerine kuvvetler sevketti. Celâleddin bu kuvvetleri yenerek Irak-ı Arab'a girdi ve Bağdat civarına kadar ilerledi. Bölgeyi yağmaladıktan sonra Merağa'ya geldi. Bu sırada Yügan isimli birinin Hemedan'ı zaptettiğini duyunca üzerine yürüyerek kendisine itaatını sağladı. Azerbaycan atabegi olan Özbek, onun geldiğini duyunca Tebriz'den ayrılarak Gence'ye gitmiş ve Azerbaycan'ı Sultan III. Tuğrul'un kızı olan eşine bırakmıştı.

Celâleddin 1225 yılı Temmuz ayında Tebriz'i ele geçirerek burada karargâhını kurdu. Bu sırada Anadolu Selçuklu sultanı olan Alaeddin I. Keykubat ile Mısır ve Suriye'de hâkimiyet süren Eyyubi meliklerine elçiler göndererek yardımlarını istedi. Bu sırada Gürcüler, uzun zaman beri Arran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki İslâm devletlerine karşı tehdit edici bir hal aldıklarından dolayı onlar üzerine yürümeye karar verdi. Hemen hareket ederek Aras'ı geçti ve Düveyn ile Beylakan şehirlerini işgal etti. Gökçe göl yakınlarında Gürcü kraliçesi Rusuda'nın komutanlarını bozguna uğrattı. Fakat bu sırada Tebriz'de Atabeg Özbek taraftarlarının isyan ettiğini duyunca hemen geriye döndü. Bu şehri tekrar itaat altına alarak Hatun'u Özbek'ten boşattı ve kendisine nikâhladı. Daha sonra tekrar Aras'ı geçen Sultan Celâleddin Arran bölgesinin merkezî olan Gence şehrini de ele geçirdi. Atabeg Özbek ise bu sırada Alıncak kalesine çekildi ve orada öldü.

Celâleddin tekrar Gürcistan'a girerek, Tiflis'i kuşattı ve bir asırdan beri müslümanların elinden çıkmış olan bu meşhur şehri ele geçirdi (10 Mart 1226). Ancak Kırman'da bulunan Barak Hâcib'in isyan ettiğini duyan Celâleddin, bu sefer de girişmiş olduğu bu ikinci

Gürcistan harekâtını ileri götüremeden geri dönmek zorunda kaldı. Veziri Şerefülmülk'ü ordusunun başına bırakarak süratle Kirman'a gitti ve âsi emiri itaat altına alarak oradan İsfahan'a gitti. Onun burada bulunduğu sırada veziri Şerefülmülk bir taraftan Gürcistan'a akınlar yaparken, diğer taraftan da Erzurum ve Ahlat bölgelerine akıncılar göndererek yağmalar yaptırmıştı.

Irak'tan Arran'a dönen Celâleddin, buradan Tiflis'e giderek Gürcüler ve Abazalar üzerine seferler yaptı (1226). Bu sırada Şam hükümdarı olan Melik el-Muazzam İsa da Sultan Celâleddin'e tâbi olduğunu bildirerek onu kardeşleri aleyhine devamlı olarak tahrik ediyordu. Celâleddin, bu tahrik neticesinde Gürcistan'dan döner dönmez Ahlat'ı kuşattı. Ancak Rumiye ve Hoy taraflarında dolaşmakta olan Türkmenlerin Azerbaycan'da karışıklıklar çıkardığını duyunca Ahlat'tan ayrılarak Azerbaycan'a döndü ve buradaki Türkmenler'i yenilgiye uğrattı.

Kış mevsimini Tebriz'de geçiren Celâleddin, bu sırada Gürcüler'in tekrar Tiflis'i alarak oradaki Harezm askerlerini öldürdüklerini duyunca, 1227 ilkbaharında bir kere daha Tiflis üzerine yürüdü. Ancak buraya vardığında Gürcüler'in şehri yakarak çekilmiş olduklarını gördü. Bu sırada Celâleddin'e tâbi Gence valisi olan Emir Orhan İsmaililer tarafından öldürülmüştü. Bunun üzerine Sultan Celâleddin, İsmaililer üzerine yürüyerek Alamut ve Kumis bölgelerini tahrip etti. Bu sırada Moğollar'ın Ceyhun'u geçtiklerini öğrenen Celâleddin, onları Damgan civarında bozguna uğrattı. Bundan sonra da yeni Moğol tecavüzlerine karşı hazırlıklar yapmaya başladı. Bu sırada eşi Hatun'un, Ahlat komutanlarından Hâcib Ali ile ittifak yaptığını ve hâcibin Azerbaycan'a gelerek Hoy, Merend ve Nahcivan'ı yağmaladığını öğrenince onlar üzerine yürüdü.

Sultan Celâleddin, bu olayı da bastırdıktan sonra Eyyubiler'e karşı yeni bir sefer hazırlığına başladı. 1228 yılında Moğollar kalabalık bir kuvvet ile yeniden Ceyhun'u geçip Irak-ı Acem'e doğru ilerlediler. Bunun üzerine Celâleddin, bütün ordusu ile onları karşılamaya gitti. 26 Ağustos 1228 yılında İsfahan yakınlarında iki ordu karşılaştılar. Kardeşi Gıyaseddin'in hıyanet ederek kaçmış olmasına rağmen Sultan Celâleddin, Moğollar'ı bir kere daha bozguna uğrattı. Ancak onları takip ederken, Moğollar pusu kurdukları kuvvetler ile saldırarak ordusunu zor durumda bıraktılar. Sultan Celâleddin, güçlüğüle kurtularak Lûristan'a kaçtı. Moğollar da çok ağır kayıplar verdiğinden geri çekilerek Maverâünnehr'e döndüler.

Bu sırada İsfahan'da herkes Sultan Celâleddin'in öldüğünü sanmış ve yeni hükümdar seçmek için görüşmelere başlamışlardı. Bir haf-

ta sonra bir Ramazan bayramında İsfahan'a gelen Sultan Celâleddin dağılmış olan ordusunu yeniden topladı.

Bu savaşta kendisinden ayrılan kardeşi Gıyaseddin önce Huzistan'a ve oradan da Alamut'a giderek İsmaililer'e sığındı. Sultan Celâleddin, İsmaililer'in reisi olan Alaeddin Muhammed'den onun kendisine teslimini istedi, ancak bir cevap alamadı. Gıyaseddin aynı yıl Kirman'a gitti ve orada Barak Hâcîp tarafından öldürüldü.

Celâleddin'in Irak-ı Acem'de bulunduğu sırada atabegler Azerbaycan'da eski devletlerini yeniden kurmak için faaliyetlere giriştiler. Ayrıca Ahlat komutanı Hâcîp Ali de tekrar Azerbaycan'a girmişti. Sultana vekâlet eden vezir Şerefülmülk, bütün bu isyanları bastırarak Hâcîp Ali'yi bozguna uğrattı.

Sultan Celâleddin, Irak-ı Acem'den Azerbaycan'a döndükten sonra ülkesi içinde sükunetli sağlamaya çalıştı. Kıpçak Türkleri'ne elçiler göndererek Kafkaslar'dan kendi yanına gelmelerini ve müşterek düşman Moğollar'a karşı birleşmelerini teklif etti. Bu sırada Gürcüler elinde bulunan Lori şehrini ele geçirdi. Bunun üzerine Gürcü kraliçesinin komutanı olan İvan, Kıpçak kuvvetlerinden de yardım alarak Celâleddin'e karşı savaşa hazırlandı. Sultan Celâleddin, mevsimin kış olmasına rağmen 1229 yılı başında Gürcüler üzerine yürüdü. Sultan Celâleddin, bu savaşta da üstün başarılar göstererek Gürcüler'i ve Kıpçaklar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Tiflis şehrini tekrar ele geçirdikten sonra Şekan, Gag ve Kağızman gibi bazı önemli Gürcü kalelerini de zaptetti.

Sultan Celâleddin, Gürcistan işini hallettikten sonra, 1229 yılı Ağustos ayı sonlarında Ahlat'ı kuşattı. Mâlikü'l-Eşref, Hacıp Ali'nin yerine İzzeddin Aybeg'i bu şehre komutan olarak göndermiş ve bu yeni komutan eskisini öldürmüştü. Sultan Celâleddin, şehrin surlarına karşı mancınıklar kurdurarak şehri döğmeğe başladı. Ancak şehir bütün hücumlara mukavemet etti. Bu muhasara sırasında o zamana kadar Celâleddin'e düşman olan Erzurum emiri Rükneddin Cihanşah b. Tuğrul Şah, Celâleddin'in karargâhına gelerek ona tâbi oldu. Ülkesine geri döndüğü zaman da birçok yiyecek ve muhasara âletleri gönderdi.

Amid ve Hısnı Keyfa emiri Artuk oğlu Melik Mesud ile Mardin emiri Artuk oğlu Melik el-Mansur da Sultan Celâleddin'e elçiler göndererek tâbiyetlerini bildirdiler. Bunlar da Anadolu Selçuklu sultanı ile Mısır ve Suriye'deki Eyyubi meliklerine karşı Celâleddin'e dayanmak istiyorlardı. Şimdiye kadar bütün isteklerine rağmen Bağdat halifeleri Celâleddin'e saltanat hil'atı göndermiyorlardı. Yazdıkları mektuplarda hakan veya şehinşah ünvanını kullanıyorlardı. Ahlat muhasarası esnasında Halife el-Mustansir Billah da Sultan Celâleddin'e saltanat hil'atı

gönderdi. Böylece Celâleddin, babası devrinden beri İran'da hutbelerde adı geçmeyen halifeye dua edilmesine müsaade etti.

Şimdiye kadar Sultan Celâleddin ile dostluk kuran ve hattâ ona Moğol baskılarına karşı yardım etmeyi bile vaat eden Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat, onun, Erzurum emiri Rükneddin Cihanşah'ı himayesinden ve ayrıca Ahlat muhasarasından kuşkulanağa başlamış ve hazırlıklara girişmişti. O, ayrıca Emir Kemaleddin Kâmyar'ı da Mısır sultanı Melik el-Kâmil'e göndererek bir ittifak yaptı. Bu sırada Ahlat kuşatması devam etmekteydi. Zahirre yokluğundan dolayı halkın büyük kısmının açlıktan ölmesine rağmen, şehir sabırla müdafaa ediliyordu. Ancak buraları müdafaa eden birinin ihanet etmesi sonucu şehir Harezmşahlar'ın eline geçti (14 Mayıs 1230). Böylece Doğu Anadolu'da önemli bir şehir merkezi olan Ahlat, Harezmşahlar'ın idaresi altına girdi. Celâleddin, harap vaziyette olan şehrin imarına başlamış, ancak şehir onun elinde üç ay kadar kalmıştır.

Celâleddin Ahlat'ı aldığı zaman, Melik el-Eşref'in iki kardeşini, Erzen Emiri Tuğrul'u ve Melik el-Eşref'in eşini ve şehir komutanı Aybeg'i esir almıştı. Ahlat faciası, o zamana kadar müslümanlığın önde gelen kahramanı sayılan Celâleddin'den halkın nefret etmesine sebep oldu. Anadolu ve Mısır hükümdarları, Celâleddin'in kendi ülkelerine yürütmesi ihtimalini düşünerek kuvvet hazırlamağa başlamışlardı. Bunların ittifaklarını duyan Celâleddin, bu iki kuvvetin birleşmesine mâni olmak için Harput'a kadar ilerledi. Ancak bu birleşmeye engel olamadı. Harran'a gelen Sultan Melik el-Kâmil, orada Suriye ve el-Cezire askerlerini kardeşi Melik el-Eşref'in komutasına vererek Anadolu'ya gönderdi. Melik el-Eşref, Sivas'a gelerek orada kendisini bekleyen Alaeddin Keykubat ile birleşti.

Sultan Celâleddin bu durumu haber alınca, Erzurum'a giderek dağılmış olan askerlerini çağırmağa bile lüzum görmeden yanındaki kuvvetle ve Cihanşah ile beraber taarruza kalkıştı. Ancak Erzincan civarında Yassıçimen mevkiinde 10 Ağustos 1230 tarihinde meydana gelen muharebede bozguna uğradı. Askerlerinin bir kısmı uçurumlara düştü ve Cihanşah da esir alındı. Böylece Sultan Alaeddin Erzurum'u aldı. Bundan sonra da Celâleddin ile Melik el-Eşref arasında sulh görüşmeleri başladı. Celâleddin, Eyyubiler ile barış yapmağa razı oluyorsa da Alaeddin Keykubat ile barış yapmak istemiyordu. Ancak Melik el-Eşref Alaeddin Keykubat ile de barışmanın şart olduğunu ileri sürünce anlaşma imzalandı. Celâleddin'in bu anlaşmayı kabul etmesinin asıl sebebi belki de Moğollar'ın Maveraünnehr'de büyük kuvvet yığıdıkları ve kendisine karşı taarruza geçecekleri haberi idi.

Hakikaten Moğollar, Cengiz'in oğlu Ögedey'i kağan ilân ettikten

sonra Çin devleti ile Harezmsşahlar'ın ortadan kaldırılmasına karar vermişlerdi. Kağan, babası Cengiz'in büyük emirlerinden Çermagun Noyan'ı Celâleddin ile savaşmak için kalabalık kuvvetlerle Maverâün-nehr'e göndermişti. Celâleddin, 1230 yılı kışında Hoy'da bulunduğu sırada Moğollar'ın Ceyhun'u geçip Irak-ı Acem'e geldiklerini duydu. Hemen Mukan kışlağındaki askerlerini toplayıp alelacele hareket etti. Aynı zamanda Alaeddin Keykubat ile Melik el-Eşref'e de haber göndererek bütün kuvvetleri ile yardıma gelmelerini rica ediyordu. Çünkü Moğol âfetine karşı kendisi bir sed vazifesi görüyordu ve şayet kendisi ortadan kalkarsa sıra Irak, el-Cezire, Anadolu ve Suriye'ye gelecekti. Fakat Alaeddin Keykubat ile Melik el-Eşref Celâleddin'i de Moğollar kadar tahripkâr ve zalım bir adam olarak tanıdıklarından ve Moğol tehlikesinin kendi ülkelerine kadar uzanacağını düşünemediklerinden Celâleddin'in bu isteklerine kulak asmadılar.

Nihayet Sultan Celâleddin, daha askerlerini toplamakla uğraşırken Şirkabut kalesi önünde Moğollar'ın baskınına uğradı. Askerleri dağılınca kendisi kurtularak Aras kenarına geldi ve daha sonra Mahan ovasına geçerek askerlerini toplamaya çalıştı. Bu sırada yanında hâlâ esir olarak bulunan Mucireddin Yakub'u kardeşi Melik el-Eşref'in yanına gönderip yardım istedi. Yine bu sırada veziri Şerefülmülk'ün bir hiyanetini görerek onu öldürdü.

1231 yılı ilkbaharında Moğollar'ın kendisini takip ettiklerini duyunca, önce Gence'ye, oradan da el-Cezire'ye gitti. Celâleddin, Melik el-Eşref'in kendisine yardıma geleceğini sanıyor ve onunla el-Cezire'de bulaşacağını ümit ediyordu. Nihayet o, Aras, Eleşkirt-Malazgirt ve Hanı yolunu takip ederek Amid önüne geldi. Moğollar da onun peşinden yürüyorlardı. Nihayet 1231 Ağustos'unda Moğollar Bargiri-Ahlat yolundan inerek Dicle köprüsü kenarında Celâleddin'i baskına uğrattılar. Celâleddin'in bütün kuvvetleri ya öldü veya etrafa dağıldı. Kendisi Meyyafarikin tarafına kaçtı ve Moğollar'ın takibinden kurtulmak için dağlara çıktı. Ancak, sarp geçitlerde Kürtler kendisini yakaladılar. O, kendisinin kim olduğunu söyleyince, içlerinden birisi Ahlat'ta telef olan kardeşinin intikamını almak için onu öldürdü (1231). Bunu haber alan el-Cezire ve Meyyafarikin hükümdarı Melik el-Muzaffer Gazi, Celâleddin'in cesedini Meyyafarikin'e getirip defnettirmiş ise de burada yatmakta olan birçok ünlü gibi onun da kabri tespit edilememiştir.

Celâleddin, esmer ve kısa boylu bir insandı. Ana dilinden başka Farsça'yı da bilen münevver bir hükümdardı. Yaptığı fetihlerle İslâm tarihinin en önemli şahsiyetleri arasına girmiştir. Bütün hayatı mücadele ile geçmiş, ancak gerek devlet idaresi ve gerekse siyasette zayıf olması yüzünden muvaffak olamamıştır. Mensup olduğu hanedanın di-

ğer hükümdarları gibi zalım olduğundan hem halkının, hem de komşularının nefretini kazanmıştı. Bazı kötü huyları son zamanlarında en yakınlarını bile kendisinden ayırmıştı. Buna rağmen Moğol baskısına ve Gürcüler'e karşı mücadelede üstün başarılar göstermiş ve büyük şöhret kazanmıştır. Hele Moğollar'ın bütün Yakın Doğu'yu istilâ etmesinden sonra Celâleddin'in kötü tarafları unutulmuş ve kendisi büyük kahramanlar arasına girmiştir.

Sultan Celâleddin'in etrafa dağılan maiyetinden bir kısmı, Anadolu'ya iltica ederek Selçuklu devletinin hizmetine girmiş, bir kısmı da Suriye ve el-Cezire'ye giderek orada karışıklıklar çıkarmışlardır. Ancak Kudüs'ün Haçlılar elinden alınmasına yardımcı olmuşlardır. Bugün Anadolu'da gezen Horzumlu oymağı, Anadolu'ya gelen Harezmliler'in soyundandır.

VI. HAREZMŞAHLAR'DA DEVLET TEŞKİLATI

Harezm'de, daha Gazneliler hatta Samaniler devrinden beri devam edip, Selçuklular zamanında son şeklini alan mahallî devlet müesseseleri, Harezmşahlar devlet teşkilatının esasını teşkil etmiştir. Bağmsız bir eyaletten önce tâbî bir devlet, sonra bir imparatorluk şekline giden siyasi tekamül, aynı zamanda müesseselerin inkişafına da sebep olmuş ve gerek saray hayatında, gerek devlet teşkilâtında ve gerekse merkezi idarede özellikle Sencer devrindeki Büyük Selçuklu teşkilâtı örnek alınmıştır. Zamanla saray teşkilâtı, teşrifat kuralları, lakap ve ünvanlar gösterişli bir nitelik kazanmıştır. Bu yüzden müesseseler tarihi bakımdan Harezmşahlar'ı büyük Selçuklular'ın bir devamı saymak yanlış olmaz.

Her hükümdarın tuğra ve tevkileri ayrı ayrıydı. Hükümdarlık sembolü, bayrak ve çetr olup sultan elbiseleri Selçuklular'daki gibi siyahtı. Sarayda Sultanın özel bir bando (mızıka) takımı bulunurdu. Bu mızıka takımı günde beş defa nevbet çalıyordu ki buna *nevbet-i zü'l-karneyn* veya *Nevbet-i Senceri* adı veriliyordu. Şehzadeler ve bazı devlet büyükleri de günde üç nevbeti geçmemek şartıyla daha mütevazı bir askeri bandoya sahip olabiliyorlardı. Gene Selçuklu saraylarında mevcut olan hâcip, çavuş, çomaktar, hâcib-i has, taştar, silâhdar, câmedar, emir-i alem, emir-i âhur, emir-i şikâr, devatdar ve çaşnigir gibi memuriyetler Harezm sarayına da girmişti. Bunlara Alaeddin devrinde emir ve han ünvanlarından daha yüksek bir ünvan olan melik ünvanının ve buna mahsus bazı imtiyazların verildiğini görüyoruz. Genellikle hükümdarın en güvenilir köleleri arasından seçilen bu nüfuzlu saray ricalinden her birinin maiyetinde mühim bir miktar hassa askeri bulunuyor ve taşımakla görevli oldukları âlâmetleri ihtiva eden özel bayraklar taşıyorlardı. Öte yandan hükümdarın divan görüşmelerini kafes arkasından izlemesi ve Ramazan ayındaki huzur dersleri gibi Osmanlılar'da görülen bazı uygulamalara Harezm sarayında da rastlanmaktadır.

Alaeddin Muhammed, İskender-i Sani ve Sencer lâkaplarını kullanmış, *Zillullah-ı fi'l-arz* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ibaresini tuğrasına yazdırmıştır. Diğer hükümdarların lâkapları, önceleri Harezmşah, melik iken devletin genişlemesi ile sonradan Şehinşah, sultan, sultan-ı

âzam veya uluğ sultan olarak değiştirilmiştir. Şehzadelere ise genellikle Alaeddin lakabı verilirdi.

Harezmşahlar'da saltanat veraseti konusunda yerleşmiş bir kural yoktu. Bu uygulama daha ilk zamandan itibaren şehzadeler arasında çeşitli mücadelelere yol açmış, zaman zaman devletin hayatını tehlikeye sokacak, hiç değilse kuvvetlenip genişlemesine engel olacak ağır şartlar meydana getirmiştir.

Genellikle hükümdar daha hayatta iken büyük oğlunu veliaht tayin eder ve diğer şehzadeler ile büyük devlet ricaline bunu tasdik ettirerek itaat yemini alırdı. Tahta geçecek şehzadeler, en mühim vilayet olan Horasan valiliğine atanırlardı. Fakat bütün şehzadelerin daha küçük yaşta iken herhangi bir eyaletin idaresine tayin edilmesi âdetlendi. Bununla birlikte hem şehzadeye niyabet etmek, hem de tahsil ve terbiyesine nezaret etmek üzere güvenilir bir Türk komutan da yanına atabeg olarak tayin edilirdi.

Selçuklular'a bağlı muhtar bir eyaletin zamanla büyük bir imparatorluk hâline gelmesi, Harezmşahlar idare teşkilâtının sağlam esaslara dayandığını açıkça göstermektedir. Eğer bu devlet, iyi kurulmuş idari müesseselere, muntazam işleyen bir bürokratik yapıya sahip olmasaydı ve bazı batılı tarihçilerin iddia ettikleri gibi «sağlam bir devlet teşkilâtından mahrum» olsaydı, türlü menfi âmillere rağmen bir asırda bu dikkat çekici yükseliş gösteremezdi. Eldeki vesikalara dayanarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Büyük Selçuklular'ın idari teşkilâtı bazı tabii ve küçük farklılıklarla Harezmşahlar devrinde de devam etmiştir. Selçuklular'daki bütün idari ıstılahların, memuriyet isimlerinin, devlet dairelerindeki ananelerin Harezmşahlar'da da aynen mevcut olması bunun bir delilidir.

Tökiş ve özellikle Alaeddin devirlerinde, bağımsız hanedanlara son verilerek merkeziyetçi bir sistem uygulanmaya kalkışılması, cüretkâr ve siyasi bakımdan da mahzurlu olmasına rağmen devlet düşüncesinin ve merkeziyetçi imparatorluk anlayışının gelişmesini göstermesi bakımından dikkate değer.

Merkezi idarenin başında bulunan vezir, hükümdarın vekili olarak devlet işlerini yönetirdi. Bütün tımarlardan, hattâ sultanın hassından öşür alan vezirin maiyetinde çeşitli divanlar vardı. Bunlar; *Divân-ı Tuğra*, *Divân-ı İnşa*, *Divân-ı Arz*, *Divân-ı İstifâ*, *Divân-ı İşraf* vb. dir. Merkezi idarede vezirden başka bir de divân reisi bulunurdu. Maliye işlerine Divân-ı İstifa, hükümdara alt emlak ve arazinin idaresine Divân-ı Hass bakardı. Yeni bir memleket Harezmşahlar'ın idaresine geçtiği zaman, oradaki topraklar derhal ıktalara ayrılır ve Divân-ı Arz defterine kaydedilirdi.

Şehzadelerin, vezirlerin ve bağlı eyalet idarecilerinin merkezi idarede nüfuzları oldukça fazla idi. Alaeddin Muhammed, bir ara vazife ve selâhiyetleri altı kişilik bir idare heyetine vermek gibi önemli bir değişiklik yapmışsa da bu uygulama menfi netice vermiş olmalı ki tekrar eski usule döndü. Celâleddin zamanında ise bazı vezirlerin selâhiyet ve imtiyazlarının ellerinden alındığını görüyoruz. Fakat Harezmsâhlar hanedanına mensup sultanların çoğu kültürlü kişiler olduğu için umumiyetle devlet idaresini fiilen ellerinde bulunduruyor ve gerekli hususları bizzat kontrol altında tutuyorlardı. Özellikle Alaeddin Muhammed, annesi ile arasındaki rekabetin de tesiriyle devlet yönetimiyle ilgili her hususta oldukça titiz davranıyordu. Bu sebepten Harezmsâhlar devletinde Selçuklular'daki Nizamü'l-mülk gibi, mevkilini uzun zaman koruyabilmiş nüfuzlu vezirlere rastlanmıyor.

Harezmsâhlar'ın askeri teşkilâtı da idari teşkilâtı gibi esas itibarıyla Selçuklular'dan alınmıştır. Orduya alt bütün idari işlere Gazneliler ve Selçuklular'da olduğu gibi Divân-ı Arz bakardı. Bunun başında da Amir-i Arz ünvanını taşıyan bir kişi bulunurdu.

Harezmsâhlar'ın son devirlerinde, Selçuklular zamanında olduğu gibi, Divân-ı İstifâ tarafından idare olunan mali işlerin bozuk gittiği anlaşılmaktadır. Selçuklular devrindeki vergi sistemi devam etmekle birlikte Gurlular ve Karahanlılar'dan zaptolunan yerlerde eski mahalli ananelere riayet olunmaktaydı.

Harezmsâhlar devletinin adli teşkilâtı ise bütün ortaçağ müslüman-Türk devletlerinde olduğu gibi şer'i kaza ile örfî kazanın birbirinden ayrılması esasına dayanır. Sosyal münasebetlerden doğan davaların görüldüğü yer şer'i mahkemelerdir. Evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi ictimai hususlar İslâm Şeriatı'nın esaslarına göre bu mahkemelerde halledilirdi. Devletin şer'i kaza ile görevli bütün teşkilâtı, merkezdeki kaza divânı tarafından idare edilirdi. Bu davanın başında hükümdarın tayin ettiği *akza'l-kuzat* ünvanlı bir âlim bulunurdu.

Diğer taraftan ordu mensuplarının ve saray erkanının davalarına bakmak üzere kurulmuş ayrı mahkemeler vardı. Ayrıca hükümdarın idare ettiği *Mezalim Mahkemesi* adıyla anılan bir yüksek mahkeme de bulunuyordu. Toplum hayatında reaya sınıfından başka, ticaret yapan varlıklı bir tüccar sınıfı ile birlikte toprak sahibi köylüler, gündelikçiler ve yarıcılar bulunurdu. Bunların dışında büyük toprak ve sermaye sahibi dihkânlar ile göçebe kabileler Harezmsâhlar'ın ictimai bünyesini oluşturan unsurlardı.

Hükümdar ailesinin ve devlet hazinesinden maaş alan kişilerin dışında bütün halk vergi vermek zorundaydı.

VII. İLİM VE KÜLTÜR

Harezmşahlar'ın başkenti olan Cürcan (Gürgant), maddi bakım dan büyük bir inkişaf göstermiş, devrin ilim ve sanat merkezleri arasına girmiştir. Sultan Sencer'in başşehri olması sebebiyle zaten zengin ve mamur bir şehir olan Merv de özellikle ilmi çalışmalar açısından dikkati çeken bir gelişme kaydetmiştir. Moğol istilâsından kısa bir süre önce burayı terk eden Yakut el-Hamavi'nin ifadesine göre, şehirde or büyük vakıf kütüphanesi mevcuttu. Büyük Cami'de Sencer'in önde gelen adamlarından İzzeddin Zencani tarafından tesis edilen *el-Hizane-tü'l-Aziziye* kütüphanesinde onikibin cilt eser vardı. Tarihçiler aynı camide *el-Hizane-tü'l-Kemaliye* adlı başka bir kütüphanenin daha bulunduğunu kaydediyorlar.

Bunların dışında Nizamü'l-Mülk'ün, Nizamiye medresesi ve buradaki kütüphaneler, Samani hanedanına ait iki kütüphane, *Amidiye* ve *Hatuniye* medreselerinin kütüphaneleri, *Zamiriye* ve *Mecdü'l-Mülk* kütüphaneleri o devrin tanınmış kütüphaneleriydi. Yakut el-Hamavi, gerek nüshalarının çokluğu, gerek kıymet ve ehemmiyeti açısından dünyanın hiç bir şehrinin Merv kütüphaneleri ile boy ölçüşemeyeceğini belirtmektedir.

Harezmşahlar'ın ilim sahasındaki en büyük rolü, Ürgenç'in XII. yüzyılda sürekli büyüyüp gelişerek Horasan'ın büyük şehirleri ile rekabet edebilecek bir ilim ve sanat merkezi haline gelmesinde kendisini gösterdi. Coğrafi bakımdan zaten önemli bir ticaret merkezi olan bu şehir, Atsız zamanından başlayarak, özellikle Tekiş ve Alaeddin devirlerinde, devrin önde gelen âlimlerini cezbeden parlak bir ilim ve sanat muhiti oldu. Atsız Ürgenç'i Sencer'in başşehri Merv ile rekabet edebilecek bir seviyeye getirmek için 536 (1141-1192)'daki Horasan seferlerinden sonra bazı meşhur âlimleri davet etmişti. Kadı Ebu'l-Fazl Kirmanî (1065-1150), Ebû Mansur Abbadi (öl. 1152), Kadı Hüseyin Arsabandi (öl. 1153), Herakî (öl. 1146) gibi pek çok âlim de bu davete icabet ederek Ürgenç'e geldiler. Bunlardan başka Zemahşeri (1074-1144), Fahreddin Razi, Şihabeddin Hivakî, şair ve münşi Raşit Vatvat (öl. 1178) Harezm'de yaşamışlardır.

Avfi'nin buradaki ilim ve sanat adamlarının çokluğunu gökteki yıldızlara benzetmesi dikkat çekicidir. Her tarafta medreseler, kütüp-

haneler, hankahlar, hastaneler, eczaneler mevcuttu. Zengin vakıflara sahip olan bu müesseselerin başına hükümdar tarafından tanınmış âlimler tayin ediliyordu. Tarihçi İbn İsfendiyar'ın şehirde kitap ticaretiyle meşgul olan sahaflara mahsus bir çarşının bulunduğundan bahsetmesi başkentin nasıl bir ilim ve sanat merkezi olduğunu göstermeğe kâfidir.

Harezmsâhlar'da ilim ve din dili olarak arapça büyük bir öneme sahipti. Hemen hemen bütün ilmi ve dîni eserler arapça kaleme alınıyordu. Ancak XII. asırda farsçanın da muhtelif ilim şubelerine ait eserler yazmakta kullanılmaya başlandığını görüyoruz ki, bu bir bakıma ana dili türkçe ve farsça olan aydınlar arasında daha kolay anlaşılma kaygısına dayanmaktadır. Fakat her iki dili de muvaffakiyetle kullanabilen pek çok müellifin hem arapça, hem de farsça yazma durumunda kalmaları, arapçadan farsçaya bir çok kelimenin geçmesi ve Arap gramerine has bazı üslup özelliklerinin Fars dilinde de kullanılmaya başlaması sonucunu doğurdu. Buna karşılık resmî dil olarak divân işlerinde, fermanlarda hep farsça kullanılıyordu.

Diğer taraftan türkçe, yalnız büyük mutasavvıf Ahmed Yesevi ve takipçileri tarafından kaleme alınan eserlerde kullanılıyordu. Bu devirde türkçe telif edilen en önemli eser Muhammed b. Kays'ın yazdığı ve Celâleddin Harezmsâh'a takdîm ettiği *Tıbyan Lugat et-Türki alâ lisâni'l-Kanglı* (*Kanglı Dilinde Türk Dili Lügatı*)'dır.

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLILAR

1 — SİYASİ DURUM °

1) Hülagu ,

İlhanlılar, VII-VIII. yüzyıllarda İran'da hüküm sürmüş olan Moğol hanedanının adıdır. Büyük Han Mönge (1251-1259), kardeşi Kubilay'ı Çin'e yollarken diğer kardeşi Hülagu'yu batıya, Ön Asya'ya yoladı. Moğol ordularının beştebiri Hülagu'nun komutasına verildi. Mayıs 1253'te Hülagu sefere çıktı, fakat güzergâh üzerindeki Moğollar'a tâbi olan değişik beylerin verdikleri şöenlere katılma mecburiyeti dolayısıyla, Semerkand'a ancak 1255 yılının Eylülünde gelebildi. Hülagu seferin başarısını garanti altına almak üzere civardaki hükümdarları kendine boyun eğmeye davet etti. Neticede Selçuklu sultanları İzzeddin ve Rükneddin, Fars hâkimi I. Sa'd, Herat hâkimi ve Irak, Azerbaycan, Arran ve Şirvan beyleri bu davete icabet ettiler. Batıniler'in şeyhi Rükneddin Hürşah, Hülagu'nun talebini yerine getirmedi. Bunun üzerine Moğollar, Alamut kalesini kuşattılar ve ele geçirerek Rükneddin Hürşah ve taraftarlarını ortadan kaldırdılar. Moğollar için bu engel kalktıktan sonra sıra Bağdat'a gelmişti. 1242 yılından itibaren burada Halife el-Mustasım Billah hüküm sürüyordu. Halife tehlikelerin farkında olup hattâ hutbeyi Hülagu adına okutmayı düşündüyse de çevresinin tesiriyle bundan vazgeçmişti. Hülagu Nisan 1257'de Tebriz'e karşı harekete geçti ve Fahrüddin komutasındaki Arap ordusunu mağlup etti. Bunu müteakip Bağdat kuşatıldı. Elli günlük kuşatmadan sonra, 10 Şubat 1258 (4 Safer 656)'de Abbasi payitahtı Hülagu'nun eline geçti. Halife ve yakınları idam edildiler. Ancak birkaç kişi Mısır'a kaçabildi. İşte bunların ahfadı 1517'de Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesine kadar sözde halifelik makamını korudular. Bağdat'ın düşmesi, İslâm'a da vurulmuş büyük bir darbe oldu. Hülagu Bağdat'ta geçici bir idare kurdu. Güney Mezopotamya bu suretle Hülagu'nun eline geçti, memleketin kuzeyi ise ertesi yıl onun oldu.

1259 yılının Eylülünde Büyük Han Mönge, bir Çin kalesini kuşattığı esnada öldü. Bunun üzerine Kurultay, kardeşi Arık Boğa (Erik

Böge)'yi Büyük Han seçti. Hülagu bu seçimin neticesini Tebriz'den geçerken duydu. Hülagu yola çıkarken komutayı Ket Boğa'ya bırakmıştı. Ket Boğa Memlûkler'e yolladığı elçisinin öldürülmesi üzerine, takriben on bin kişilik bir kuvvetle Filistin'e yürüdü ve 3 Eylül 1260'ta Memlûkler'le Ayn-ı Calut mevkiinde karşılaştılar ve büyük mağlubiye uğradılar. Esir düşen Ket Boğa, Memlûk hakanı Kotuz'un emri ile idam edildi. Gerek Memlûk ve gerek Moğol ordusunun ekseriyetini Türkler teşkil ediyordu. Neticede Moğollar Suriye'de ele geçirdikleri mevkiileri tekrar kaybettiler. Mezopotamya'nın kuzeyinde süren savaşlar ise Moğollar'ın lehine neticelendi. Bütün bu savaşlar neticesinde İlhanlı devleti tabii sınırlarına ulaşmış oldu. Tarihte ilk olarak İranlılar'ın çoğunluğu teşkil ettiği bir devlet kurulmuş oldu. Bu durum ise İran kültürünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı.

İlhanlılar İran devletinin eski veya daha sonraki dönemlerde kapladığı sınırlarda hükmettikleri için Moğol'dan ziyade bir nevi İranlı hükümdarların oynadığı rolü oynamışlardır. Dolayısıyla da bu değişmez geo-politik vaziyet onları da diğer İranlı hükümdarlara düşen vazifeyi yerine getirme mecburiyetinde bıraktı.

Yani onlar da kuzeyden gelen hücumlara karşı koydular. Bunu yaparken İran halkını korumaktan ziyade kendi menfaatlerini göz önünde tutmakta idiler. Tarihin her devrinde Türkistan'da yaşayan halklar, her zaman İran'ın doğusuna sızmaya çalışmışlardı. Amuderya'nın her iki tarafının Moğol hanlarının hâkimiyetinde olmasına rağmen bu kanun bu devirde de değişmemiş ve Doğu İran'a Türkistan'dan gelen baskı devam etmişti. İlhanlılar doğu sınırı ile birlikte Kafkasya bölgesindeki tesirlerini de muhafaza etmeyi, kendilerine vazife olarak görüyorlardı. Çünkü Azerbaycan ile Arran devletinin merkezini teşkil ediyordu. Ülkenin güney ve kuzeyindeki bölgeleri muhafaza da mühim rol oynayan Kafkasya, konumu itibarıyla geçmişte de devamlı bir mücadele bölgesini teşkil ediyordu. İlhanlılar gibi XVI. ile XVIII. asırlarda Safevi hanedanı ve Altın Ordu'nun mirascısı olan Rusya, XIX. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmeye çalışmıştı (ki sonunda buna muvaffak oldu).

İlhanlılar kuzeyde müdafaa durumundayken, güneybatı bölgelerinde aktif fütuhât siyasetini güttüler. Burada yâni devletin güneybatısında Memlûkler'in hâkimiyeti altındaki Suriye ile Filistin, denize giden yolu kapamışlardı. Moğollar kendilerine açık olan Küçük Asya ile yetinmek istemiyorlardı. İlhanlılar bir İran devletinin tabii yayılma sahasını teşkil eden bölgeyi yani büyük İran devletinin geo-politik sınırını teşkil eden batıya yöneldiler.

İlhanlılar ana hedeflerinin Suriye'yi işgal etmekle sonuçlanamayacağını, asıl Mısır'ın boyun eğdirilmesi gerektiğinin farkındaydılar. Bu ana hedefin kendilerine tehlike teşkil eden bir rakibi ortadan kaldırmaya yönelik sırf hâkimiyet siyasetine dayanan bir yönü mevcut değildi. Moğollar'ın bu tutumlarında Suriye ile Filistin'in Mısır'a tabii bir geo-politik münasebetinin bulunduğu hususundaki kuvvetli inançları idi. Başka bir şekilde ifade edersek, Moğollar ya Nil'in hâkimi olacaklar veya Suriye üzerinden denize ulaşmaktan vazgeçeceklerdi. Gerçekten de İran veya İran'ı da içine alan devletler, batıya ilerledikleri devirlerde hep Mısır'ı da kendi hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardı. Bu arada Altın Ordu'nun Kafkasya'ya yaptığı hücumların hepsi tesirsiz hale getirildi(1).

Möngke'nin ölümünden sonra her ne kadar Kurultay, Arık Boğa'yı Büyük Han olarak seçmişse de Kubilay kendine daha fazla taraftar toplayarak onu bu mevkiden uzaklaşmaya mecbur etmişti. Bu mücadeleden Altın Ordu ile İlhanlılar da uzak kalmadılar. Hülagu, Kubilay'la dost olmasının yanında Büyük Han'ın İlhanlı devleti ile iyi münasebette olmasında menfaat görüyordu. Altın Ordu hükümdarı Berke ise Arık Boğa'yı desteklemişti. Neticede eskiden beri beklenen Altın Ordu - İlhanlı çatışması meydana geldi. Müslüman olan Berke ise Hülagu'nun Bağdat halifesini ortadan kaldırmasından hoşnut kalmamıştı. 1261 yılından beri Derbent'te, Kur ve Terek nehirleri civarında soğuk kış aylarına kadar süren çarpışmaların sonucunu ne Berke, ne de Hülagu görebildi. Hülagu 8 Şubat 1265'te (19 Rebiülâhır 663) kırksekiz yaşında iken öldü(2).

2) Abaka :

Hülagu'nun ölümü üzerine ilk olarak küçük oğlu Yaşmut babasının yerine geçti. O babasının yerini almayı ümit ediyordu. Fakat emirler, büyük oğlu Abaka'yı (doğumu 1234) tercih ettiler. Böylece Abaka, 9 Mart 1265'te (19 Cemaziyelevvel 663) tahta çıktı ve Şemseddin Cüveynî baş vezirlik makamını korudu.

Abaka'nın karşılaştığı durum, hiç de iç açıcı olmamasına rağmen, o becerikli hükümdar olduğunu gösterdi. Abaka ülkesine dört taraftan gelen tehlikeleri bertaraf etmeyi başardı. Bizans imparatoru VIII. Mihail'le ittifak yaparak kızı Maria ile evlendi. Bu ittifak Bizans imparatorunun da menfaatine idi. Çünkü onun Altın Ordu ile arası bozulmuştu. Müşterek düşman, kayınpederle damadı daha da sıkı bir-

(1) B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, 20-35. 3. baskı, Berlin, 1968

(2) B. Spuler, Aynı eser, 66

birlerine kenetledi ve neticede 1267-1268'de bir İlhanlı elçilik heyeti İstanbul'a gelmişti.

Berke'nin ölümünden sonra Altın Ordu'da tesirli bir bey olan Nogay ile yaptığı hücum, başarı ile bertaraf edildi ve uzun yıllardan sonra ilk defa olmak üzere Derbent'te yeniden düzen sağlandı. Bu cep-hedeki savaşların bitmesi Abaka için büyük bir şans oldu. Çünkü o, bütün gücünü sarfedeceği ikinci bir cephede mücadele etmek zorunda kaldı.

1267 yazının sonuna doğru Amuderya hâkimi Mahmud Calavag'ı Abaka'ya elçi olarak gönderdi. O, Borak'ın İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdığını belirtmekle görevli idi. Gerçi Calavag başvezir Cüveyni'ye hakaret etti ise de dostça karşılandı ve sükûn içinde gerl dönebildi. Fakat Mesud Bey, henüz İlhanlı sarayını terketmişti ki Borak'ın Amuderya üzerinden saldırıya geçtiği haberi geldi. Bunun üzerine Mesud'un elçiliğinin esas maksadının Borak'ın dikkatini Amuderya'dan uzaklaştırmak olduğu anlaşıldı.

Borak, Ögedey'in bölgelerine hâkim olan Kaydu ile yaptığı mücadelede başarısız olunca dikkatini zengin Horasan'a teksif etmişti. Böylece o da bütün Türkistanlı hükümdarlar gibi aynı politikayı gütmüş oldu. Borak, Amuderya üzerinden geriye sarmaya karar vermişti. Kaydu da rakibinin bu meşguliyetinden memnun kalmış ve ordularının bir kısmını Borak'ın emrine vermişti. Fakat bu birlikler mühim bir anda Borak'ı terk etmek üzere emir de almış bulunuyorlardı. Borak Bedaşa bölgesini işgal etmiş ve Nişapur'a kadar ilerlemişti. Abaka tarafından yollanan bir orduyu da mağlup etti. 27 Nisan 1270'te (Ramazan 678) bu mağlubiyet haberini alınca kendisi Horasan'a doğru yola çıktı. Bu esnada Altın Ordu'nun Derbent'e hücum ettiği haberi geldi. Abaka bu duruma güya çok heyecanlandı ve batıya dönmek gerektiğini etrafındakilere belirtti. Bu haberi duyan Borak fırsattan faydalanmak istediye de, tuzağa düştüğünü çok geç anladı. Abaka'ya karşı cesurane bir şekilde mücadele ettiyse de Buhara'ya kaçmak zorunda kaldı ve burada Kaydu tarafından idam edildi.

İlhanlı devletinin doğusunda bu hâdiseler cereyan ederken ülkenin güneybatısında da çarpışmalar sürüyordu. 1272 yılında Suriye'deki tehlikeyi bertaraf etmeye çalıştı, fakat ordusu 11 Aralık 1272'de (18 Cemaziyevvel 671) Fırat sahilinde er-Rahba'da mağlup oldu. Ordunun komutanı Çinkar da bu savaşta öldü. 1275'te Mısırlılar tekrar harekete geçti. Sinop, Samsun ve Canik'in hâkimi Pervane Muineddin Süleyman Baybars'la temasa geçti. Bunun üzerine Baybars, 10 Mart 1275'te (11 Ramazan 663) Çukurova'yı işgal etti. Anadolu Selçuklu beylerinin ricası üzerine Küçük Asya'ya yöneldi. 23 Nisan 1277'de (17

Zilkade 675) Elbistan'da Moğollar'ın mukavemeti kırıldı. Fakat Baybars, Moğollar'ın esas güçlerine yenilerek geri çekilirken 1 Temmuz 1277'de (28 Muharrem 676) vefat etti. Böylece Anadolu'yu işgal ederek Moğollar'ı batıdan ve denizlerden uzaklaştırma teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Moğollar'ın bilhassa Baybars'ın ilerlemesini destekleyen müslümanlara karşı intikamı korkunç oldu. Pervane Muineddin Süleyman da Tebriz'e götürülerek 2 Ağustos 1277'de (1 Rebiülevvel 676) idam edildi. Buna rağmen oğlu babasının yerine geçti.

Suriye'deki huzur kısa ömürlü oldu. Buradaki Mısır hâkimi Sungur el-Aşkar merkezden kopmak düşüncesiyle İlhanlılar'la gizli münasebete girdi. 1275-1277 yılları arasındaki hadiselerin intikamını almak isteyen Çukurova'nın hâkimleri de bu Moğol seferine katıldılar. Ufak Haçlı devletleri, Antakya hâkimi VII. Bohemund'un komutasında Moğol kuvvetlerine katıldılar. Bu birleşik kuvvetlerin komutanı ise Abaka'nın kardeşi Mönge Timur (Mangu Timur) idi. İki ordu, 30 Eylül 1281'de Hıms yakınındaki Mercü's-Suffar'da karşılaştılar ve birleşik Moğol kuvvetleri tekrar hezimete uğradı ve mutlak bir bozgun dan kurtulmak için geri çekildi. Mönge Timur da bu üzüntüye dayanamayıp kısa bir müddet sonra öldü (Nisan 1282).

Batıda bu hadiseler vukû bulurken ülkenin doğusunda da çeşitli huzursuzluklar meydana gelmekteydi. Dolayısıyla Moğollar kuvvetlerinin ancak yarısını batıya sevk edebilmişlerdi. 677 (1278-1279) yılında isyancı Nikudar prensi Far. 'aki Karaunas müttelikî ile Şiraz civarına hücum ettiler. Anadolu'dan Tebriz'e henüz dönmüş bulunan Abaka, bu sefer doğuya hareket etmek zorunda kaldı. 21 Muharrem 678 (3 Haziran 1279) de Abaka Horasan'a geldi ve aynı yılın 14 Temmuzunda (3 Rebiülevvel) oğlu Argun'u Fars'a yolladı. Bu bölgedeki huzursuzluklar Moğollar'ı ziyadesi ile rahatsız ediyordu. Çünkü Moğollar, İran'ın güneyindeki bölgelere, buraların çok sıcak olması sebebiyle, ordularını yollamaktan imtina ediyorlardı. Abaka 1279 yılının Temmuz-Ağustos aylarında Herat önünde Karaunas emirlerini itaate mecbur etti. Fakat birkaç yıl sonra Hemedan'da vefat etti (1 Nisan 1282) (1).

3) Tekudar :

Abaka'nın anı ölümü dolayısıyla yerini alacak aday önceden belirlenememişti. Toplanan kurultay bu makama Abaka'nın kardeşi, yani Hülagu'nun yedinci oğlu Tekudar'ı seçti. İlhanlı devletinin siyasi durumu eskisi gibi karışık ve yeni hükümdar bu karışıklığı çözmek

durumunda idi. Bilhassa Mısır'daki Memlûk devleti ile olan münasebetleri halletmek gerekiyordu.

Tekudar Yakın Doğu'daki siyasi çatışmalara tesir edecek mühim bir adım attı: İslâmiyet'i kabul etti ve Ahmed adını aldı(1). İran'ın Moğol asıllı hükümdarları, devlet işlerinde dinî konuları ikinci derecede dikkate alıyorlardı. Ahmed'in İslâmiyet'i kabulünde ise esas gaye siyasi olmuştur. İlhanlılar o güne kadar Mısır'ın gücünü, ortadan kaldırmak şöyle dursun; azaltamamışlardı bile. Yeni İlhanlı hükümdarı ise iki ülke arasındaki münasebetleri savaşlarla belirleme politikası yerine asgari müştereklerde anlaşma zemini hazırlamayı tercih etti. Bu politikanın bir icabı olarak İlhanlı hükümdarı Ahmed, Eylül 1282'de Kahire'ye bir elçilik heyeti yolladı. Bu elçilik heyeti Sultan Kalavun'a resmi olarak Ahmed'in İslâmiyet'i kabul ettiğini ve onunla dosthâne münasebetler kurmak istediğini belirtti. Mısır'da bu haber oldukça şok karşılandı ve Sultan Kalavun cevabında İran hâkiminin İslâmiyet'i kabulünü sadece tebrik etmekle yetindi. Mısır, Fırat sınırında bundan böyle sükûn süreceğinden memnun olmakla birlikte iki ülke arasında herhangi bir ittifak kurmayı düşünmüyordu. Hattâ Moğol elçilik heyeti, Ahmed'in ölümüne kadar Mısır'dan geri yollanmadı. Bu olaya ve çevresindekilerin teklifine rağmen Ahmed, Suriye'ye karşı harekete geçmedi. Böylece Ahmed'in dış politikası Memlûk sultanının bu davranışı dolayısıyla başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Bu arada Altın Ordu hükümdarı Berke'nin de İslâmiyet'i kabul etmesi, her iki ülke arasında münasebetleri düzeltmek için bir fırsat doğurmuş olmasına rağmen Ahmed, Suriye cephesinde huzurun gerçekleşmeyeceğini biliyordu.

Din değiştirmek, iç politikada da Ahmed'e menfaatler sağlamamıştı. Çünkü Moğollar'ın ekseriyeti, İslâmiyet'e karşı bir tutum içinde olduklarından bu tutum Ahmed'le olan münasebetlerinde de seziliyordu. Tabii ki Ahmed'e en fazla karşı çıkan Abaka'nın oğlu Argun idi. O, amcasının hükümdar seçilmesi ile kendi hakkının yenildiğini düşünüyor ve Budizm'e sıkıca sarılarak bundan kendine politik menfaat umuyordu. Ahmed'in bütün hâkimiyet dönemi Argun ile mücadele içinde geçti. İç politikada hapisten kurtararak tekrar eski makamına getirdiği müslüman Şemseddin Cüveyni kendisine sadıkane hizmet etti. Fakat Cüveyni'nin düşmanı olan Mecdü'l-Mülk, Argun'la gizli ittifak içindeydi. Bu yüzden onunla birlikte 13 Ağustos 1282'de (8 Cemaziyelevvel 681) idam edildi(2).

(1) B. Spuler, *Die Mongolen in Iran*, 78

(2) B. Spuler, *Aynı eser*, 81

Başta Argun ile Ahmed arasında silâhlı bir çatışmanın çıkmasına muhtemel gözü ile bakılıyordu. Argun Maverâünnehr'e girmiş ve amcası aleyhine faaliyet göstermeye başlamıştı. Keyfi tutumu dolayısıyla kendisini desteklemesi muhtemel olan memurların da desteğini kaybetti. Bölgede huzursuzluk artınca Argun Mazenderan'a geri dönmek zorunda kaldı. Buradan Horasan'a gidip, taraftarlarını toplamaya çalıştıysa da, bunda başarılı olamadı.

Fakat Ahmed için problemlerin sonu gelmemişti. Anadolu'da Prens Kongurtay (Konguratay) ayaklandı. Reşidüddin'in iddia ettiği gibi Kongurtay ile Argun arasında bir gizli ittifakın mevcudiyeti konusu pek inandırıcı değildir. Daha ziyade Kongurtay'ın, Ahmed'in zor durumundan yararlanmak maksadıyla harekete geçmiş olduğu söylenebilir. Fakat Kongurtay başarılı olamadı, 13 Ocak 1284'te (22 Şevval 682) yakalandı ve kısa bir müddet sonra idam edildi. Ahmed, Argun'un taraftarı gibi Kongurtay'ın da ele geçirdiği taraftarlarını cezalandırdı. Bu durumdan kurtulan pek çok Moğol bey ve ileri geleni devletin doğusuna Argun'un yanına kaçıldılar.

Böylece Argun, Kongurtay'ın isyanı neticesinde bir hayli yeni taraftar kazanmış oldu. 19 Nisan 1284'te (1 Safer 683) batıya doğru harekete geçti. Ahmed de onun üzerine Gürcü komutanı Alinak'ı yolladı. İkisi 4 ve 8 Mayıs 1284'te (16-20 Safer) Rac yakınında Habuşan mevkiinde karşılaştılar. Sonunda Ahmed'in birlikleri muzaffer oldular. Argun da Fruzkuh'a çekilmek zorunda kaldı. Habuşan'da ister istemez Ahmed'in birlikleri safında çarpışan Karanuas'ın askerleri ona katıldı. Aynı şekilde Emir Boğa da Argun ile iş birliğine girişti. Ahmed'e karşı muhalefet çok arttı. Bu arada prens Hülagu da taht mücadelesini sürdürüyordu. Bunun üzerine Ahmed önce İsfahan'a oradan da annesinin yanına gitti. Burada ise Karaunas'ın askerlerinin saldırısına uğradı, yakalanarak Vassaf'ın kaydettiği üzere, gayri insani bir şekilde Argun'un önüne getirildi. Argun da Ahmed'i Kongurtay'ın oğullarına teslim etti. Onlar da Ahmed'i 17 Ağustos 1284'te (2 Cemaziyelâhir 683) Musallamî'de idam ettiler. Aynı şekilde son zamanlarda Argun ile iş birliği yapan fakat değişken bir tutum içinde bulunan Gürcü komutam Alinak da idam edildi.

4) Argun :

Böylece Ahmed'in öldürülmesinden sonra İran tahtına Argun geçti. O, bu tahtı silâh zoru ile almıştı, ayrıca hanedana mensup olduğu için buna hakkı da vardı. 11 Ağustos 1284'te (27 Cemaziyevvel 683) usûlen bir seçim yapıldı. Argun başta bir hayli emirin desteklediği ve tahta vâris olduğunu belirten Hülagu ile mücadele etmek zorunda kal-

di. O, büyük kurultayı toplantıya davet ederek, veraset meselesinin halini istedi. Hülagu başta bu kurultaya katılmak istemediyse de Karunas emiri tarafından ikna edilerek kurultaya katılması sağlandı. Argun onu dostane bir şekilde karşıladı ve talebinden vazgeçirdi. Argun'un akıllı ve uzlaştırmacı politikası, ülkede yeniden huzurun sağlanmasına yol açtı. Ahmed'in devrinde korkudan kaçan memurlara Argun umumi af ilân etti. Fakat eski vezir Cüveynî, oğullarıyla birlikte yolsuzlukla suçlanarak idam edildi (16 Ekim 1284) (1).

Bu idamla birlikte ülkenin içinde bilhassa iktisadi alanda bir çöküş başladı. Cüveynî'nin yerine gelenler çaresiz kaldılar ve bu başarısızlıklarını hayatları ile ödediler, fakat kendileri ölmeden önce de canlarını kurtarmak kaygusu ile başarılı memurları da ölüme sürüklemişlerdi. İç huzursuzluk, İlhanlılar'ın himayesindeki diğer uluslara da sıçradı. Anadolu'da Gıyaseddin III. Keyhüsrev öldürülmüş (1282-1283) ve yerine Altın Ordu'ya kaçan İzzeddin Keykavus II.'nin oğlu Gıyaseddin II. Mesud geçmişti. Bu hükümdarın Anadolu Türk beyleri arasında pek tesirli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum 1304-1305 yılında ölümüne kadar sürmüştür. 1289'da aynı şekilde Gürcistan'da da bir taht değişikliği olmuştur.

Argun döneminde dış politikada huzur hüküm sürdü. İlginç bir gelişme olarak şunu kaydetmek mümkündür: Birbirine düşman olan İtalyan devletleri Cenevizliler ile Venedikliler, birbirine hasım olan Moğol devletleri ile münasebetler kurdular. Kırım'da Altın Ordu ile problemleri olan Cenevizliler Argun ile Venedikliler ise Kıpçak Han'ı ile münasebete girdiler.

5) Geyhatu :

Argun, uzun bir hastalık dönemi geçirmesine rağmen halefini belirlemediği için halef tayini gene 1282'de olduğu gibi kurultaya kalmıştı. Kurultay, oğlunun yerine kardeşi Geyhatu'yu yeni hükümdar olarak seçti. Geyhatu 22 Temmuz 1291'de Herat'ta tahta geçti. Kendisine karşı düşmanca davranan emirlerin hemen üzerine gitti. Baydu'yu ise göz altında bulundurmak için saraya aldı. Geyhatu Tibet lamları tarafından kendine verilen adı sikkelere bastırdı. Geyhatu çok içki içen, müsrif bir insandı. Hiç şüphesiz o, İlhanlılar arasında en kötü yöneticiydi. Onun bu tutumu ülkenin çöküşünü de hızlandırmıştır. Hazinesin geliri de Argun'un ölümünden sonra hayvan sürülerinde baş gösteren salgın hastalık sebebiyle çok azalmış, ayrıca Mısır'la yapılan askeri bir mücadele de çok masrafa sebep olmuştu.

(1) B. Spuler, Aynı eser, 83

Geyhatu'nun selefleri zamanında başlayan para sıkıntısı, alınan olumsuz kararlarla korkunç safhaya ulaşmıştı. 18 Kasım 1292'de (6 Zilhicce 691) Sadreddin Ahmed b. Abdürrezzak el-Halîdî (Zencânî) Geyhatu'nun kayınpederi ile olan yakın münasebetlerinden yararlanarak başvezirlik makamını ve mali işleri eline geçirmişti. O, Çin örneğini esas alarak tedavüle kâğıt para çıkardı. Aynı zamanda sikke kullanmak da yasaklandı. Bu tatbikatın neticesi korkunç oldu. Ticaret ve sanat tamamen durdu. Yiyecek sıkıntısı yüzünden şehir dışına göçler başladı. Köyler ise hızla harabeye dönüyordu. Bunun üzerine sikke kullanma yasağını kaldırmak zorunda kaldı. Devletin hazinesi tamamen erimişti. Tedavüle kâğıt para sürmekle beklenen sonuç elde edilememiş oldu.

İlhanlı hükümdarı bu iktisadi başarısızlığının yanında siyasette de kabiliyetsizlik göstererek kendisine çok sayıda düşman edindi ve hattâ bazıları kendine tehlike bile doğurdular. Geyhatu hükümdarlığının ilk yıllarında kendini ziyaret etmek isteyen yeğeni Gazan'ı huzura kabul etmemişti. Bir seferinde ise sarhoşluk neticesinde sarayda bulundurduğu Prens Baydu'ya hakaret etmişti. Daha sonra bundan dolayı özür diledi ve Kubilay da arabuluculuk yapmak istediye de 1291'de yerine seçilmesi düşünülen Baydu ile Geyhatu'nun arası iyice bozuldu. Baydu, Bağdat ve Dakuka'da Geyhatu'dan memnun olmayanları kendi etrafına topladı ve Bağdat'ta Tebriz üzerine yürüdü. Hemedan civarında Geyhatu'nun askerleri ile karşılaştı. Geyhatu, Anadolu'ya kaçmaya çalıştı. Ancak, yolda yakalandı ve Baydu'nun emriyle 24 Mart 1295'te (6 Cemazıyelevvel 694) idam edildi(1). Bundan sonra Baydu tahta geçti. Baydu, Geyhatu'nun yaptığı hataları tekrarlamayacağını vaat etmesine rağmen rakip gördüğü Gazan'ı ve sonradan onun veziri olacak Nevruz'u sürgüne gönderdi. Gazan da Nevruz'un tesiri ile İslâmiyet'i kabul etti. Gazan'ın İslâmiyet'i kabulü ve Emir Tagacar'ın Baydu'ya ihaneti neticesinde iki rakip karşı karşıya geldiler. Baydu, Azerbaycan'a kaçmak zorunda kaldı. Nahçevan'da yakalandı ve 5 Ekim 1295'te (23 Zilkade 694) idam edildi.

6) Gazan :

Gazan tahta geçtiğinde Argun'un ölümü ile başlayan iç savaş durdu. Gerçi bu iç savaş ancak 4 yıl sürmüştü de ülkeyi çok sarsmıştı. Dolayısıyla yeni İlhanlı hükümdarı Gazan, en başta ülkedeki huzuru sağlamak vazifesiyle karşı karşıya kalmıştı. Neticede idare daha da merkezileştirildi. Gazan'ın yönetimi İlhanlı devletinin büyük Moğol

hanlarından daha da fazla kopmasına sebep oldu. Bu gelişmede Gazan'ın İslâmiyet'i kabul etmesi ve 1294'te Kubilay Han'ın ölümü de mühim rol oynamıştı.

Gazan Han, seleflerinin yapamadığını, bütün gücünü harcıyıp, iş bitirici vezirler tayin ederek ve tabii ki şiddet de kullanarak gerçekleştirmeye yoluna gitti. Gazan, bilhassa iktisadi hayatı düzeltmek için faaliyet gösterdi. O, sikke ve ölçü reformları yapmak ve vergi kaynaklarını yeniden tespit ettirmek suretiyle devletin bütçesini rayına oturtmaya çalıştı. Orduyu yeni silâhlarla techiz, askerin maaşını yeniden tesbit de bu iktisadi faaliyetlerin bir bölümünü teşkil ediyordu. İşlenmemiş toprağı yeniden dağıtarak herkesin işleyebileceğı kadar toprağına sahip olmasını sağladı. Halkı inim inim inleyen vergi sistemi değıştirildi.

Posta işleri yeniden organize edildi. Yolcuların selâmeti için ortada kol gezen haydut ve soyguncu çeteleri bertaraf edildi. Fakat Gazan'ın hâkimiyet süresinin kısa olması başlatılan reformların çoğunun gerçekleşmesine imkân vermedi. Halefi Olcayto iyi niyetli olmasına rağmen güçlü bir hükümdar olamadığı için, ağabeyi Gazan'ın başlattığı reformları sürdüremedi. Olcaytu'nun yerine geçen Ebû Said ise çocuk yaşta idi ve böylece Gazan'ın ölümünden otuzbir yıl sonra İlhanlı devleti ortadan kalktı.

Gazan'ın güneybatıdaki askeri harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ülkenin doğusu ise batıda süren değışik savaşlar sebebiyle ihmal edilmişti. Bu da Moğol hâkimiyetinin sarsılmasına yol açmıştı. Gazan, 17 Mayıs 1304'te (11 Şevval 703) henüz otuz yaşında iken Rac'da vefat etti(1).

Gazan'ın ölümü ile İran'daki Moğol hâkimiyeti, iç ve dış politika-da en son sınırlarına ulaşmış oldu. Suriye'yi işgal gayretlerinden ve böylece aktif bir politikadan da vazgeçilmiş oldu. Anadolu'daki Moğol üstünlüğü de buradaki Türk beyliklerinin devamlı hücumlarına maruz kalmaktaydı. Gürcistan ve İran'ın güney bölgeleri, Fars ve Kirman peyderpey bağımsızlıklarına kavuştular. Ancak ilk kısımlar Moğollar'ın birkaç yıl hâkimiyeti altında kaldı.

7) Olcaytu :

Olcaytu, Gazan'ın ölüm haberini Horasan'da iken aldı ve emirleri ile konuşarak başta Prens Alafrenk'i, daha sonra ise rakip gördüğü Horakodak'ı idam ettirdi. Sonra batıya doğru yola çıkarak 9 Temmuz 1304'te (5 Zilhicce 703) Ugan'a geldi ve on gün sonra da tahta çıktı. Ka-

sın-Aralık 1305'te büyük handan gelen elçiler, Olcaytu'nun hükümdarlığını tasdik ettiler. Olcaytu bu kararı Fransa kralı II. Philip (1285-1314) ve İngiltere kralı I. Edward (1272-1307)'e elçilerle bildirdi. 1306 yılında ise Bizans imparatoru II. Andronikos'un kızkardeşi Maria ile evlendi. Bu akrabalık ortak düşman Türk beyliklerine karşı ittifak şeklinde kendini gösterdi.

Olcaytu, 1307'de yeni başkent Sultaniye'yi de kurmaya başladı. 1310 yılında Şiliği kabul etti. Aynı yıl da Olcaytu Memlûkler'e karşı harekete geçti, fakat erzak kıtlığı ve asker arasında salgın hastalıkların çıkması sebebiyle geri dönmek zorunda kaldı. Mısırlılar'ın karşı hücumu ise gecikmişti.

Olcaytu'nun bu askeri harekâtından sonra Küçük Asya'da (Anadolu) tekrar huzursuzluk başgösterdi. Anadolu beylikleri, 1314'te Moğol hâkimiyetine karşı başkaldırdılar. Çoban, Konya ve Malatya'daki ayaklanmaları ancak Gürcüler'in yardımıyla bastırabildi. Karaman beyliği, İlhanlılar'a en fazla zorluk çıkaran beylik olarak dikkatli çekiyordu. Amuderya ötesinin hâkimleri Köpek (Kepek) ve Yasavur («Mısır» diye de yazılır) Mısır ile münasebete girilerek Amuderya'ya doğru 1314'ün Ocağında başarılı olmayan hücumlar yaptılar. Olcaytu, karşı hücumu geçerek Köpek'i Horasan'dan kovdu ve onu Amuderya üzerinden Buhara'ya kadar kaçmak zorunda bıraktı. Olcaytu bundan sonra doğu sınırında yeni düzenlemeler yaptı.

Devlet merkezinde ise Reşidüddin ile Taceddin Alishah'ın arası o denli bozulmuştu ki vezirlerini herhangi bir şekilde birbirinden ayırmak gerekiyordu. Fakat Olcaytu'nun zamanında bu iş halledilemedi. Çünkü Olcaytu henüz otuzaltı yaşında 14 Aralık 1316'da (27 Ramazan 716) (bazı iddialara göre zehirlenerek) öldü(1).

2) Ebû Said :

Olcaytu'nun oniki yaşındaki oğlu, babasının ölüm haberini Mazenderan şehrindeyken aldı. Vasisi Sevinç hemen Sultaniye'ye doğru harekete geçti, o böylece hâkimiyeti elde edeceğini düşünüyordu. Nisan 1317'de Ebû Said babasının tahtına geçti. Fakat başkomutan (emirü'l-ümera) ilan edilen Çoban, esas hâkimiyeti ele geçirdi.

İlhanlı devletindeki bu değişikliği fırsat bilen Amuderya ötesi hâkimleri, tekrar huzursuzluk çıkardılar. Olcaytu ile saldırmazlık paktı imzalamış olmasına rağmen Yasavur, Ebû Said ile mücadeleye girişti. Bu esnada Altın Ordu hanı Özbek, Derbend'e girdiyse de Çoban onu

mağlup etti. Yasavur ise Mazenderan şehrini ele geçirdi, ancak Sistan hâkimlerinden destek bulamadığı için geri çekilmek zorunda kaldı.

Merkezde ise Reşidüddin ile Taceddin Alişah arasındaki mücadele daha da kuvvetlenmişti. Reşidüddin'in idamı ile bu mücadele Alişah lehine sonuçlandı. Fakat neticede İlhanlı Devleti en mühim bir devlet adamından ve büyük bir tarihçiden mahrum kalmıştı. Çoban'ın gadrine uğrayan bazı emirler, Ebû Said'e karşı ayaklandılarsa da bu problem devletin lehine çözülebildi. Fakat 1321'de bu sefer Gürcistan'da huzursuzluk çıktı. 1325'te Özbek hanının hücumunu defedebildi. Gürcistan da 1350'ye kadar şeklen İlhanlılar'a bağlı kalmakla birlikte bağımsızlığına kavuştu. 1335'te Özbek Han, tekrar Derbend'e hücum etti. Tam savaş esnasında 30 Kasım 1335 (13 Rebiülâhır 736)'te Ebû Said aniden öldü. Onun ölümü ile Hülagu'nun nesli de, Moğol hükümdar sülâlesi de son bulmuş oldu(1).

(1) B. Spuler, Aynı eser, 127

II — SOSYAL HAYAT

A. DİN

1) Eski Moğol İnançları :

Moğollar'da dini düşüncenin gelişmesinde Türkler'in tesiri büyük olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun teşekkülü sırasında Moğollar Şamanist idiler. Din esasta bazı kitleleri yaşatmak ve sihirbazlık şeklinde kendini gösteriyordu. Dolayısıyla da bu halkın dini hakkında bilgi vermek çok zor olmuş ve hattâ Rus kronikleri, Moğollar'ın dini hakkında bilgimiz yoktur diye yetinmek zorunda kalmışlardır. Tabii ki bu tespitler doğru değildi ve Moğollar'da da bir inanç silsilesi mevcuttu. Moğollar, birbirleriyle olan alâkalarının sınırları kesin olarak ayrılmamakla birlikte değişik ikinci plândaki pek çok Tanrı yanında, tek bir Tanrı'ya inanıyorlardı. Moğollar Tanrıyı gökte ve yerde, saadetin ve ızdırabın kaynağı olarak kabul ederlerdi. Öldükten sonra ise buradakine benzeyen başka bir dünyaya gideceklerine inanıyorlardı.

Tanrı'nın Moğollar'a dünya hâkimiyetini verdiğini ve hanların da Tanrı buyruğunu yerine getirmekle görevli olduklarına inanıyorlardı. Dolayısıyla da resmi evrakların üzerinde şu damga bulunurdu: «*Mengü Tengri Küçündür (Ebedi Tanrının gücü ile)*». Moğol fütûhatının ilk yıllarında «*Gökte tek Tanrı olduğu gibi, dünyada da tek hâkim olmalıdır*» anlayışı Moğollar'a büyük güç vermişti.

İbadet şekilleri de oldukça basitti. Başta bilhassa yükselen güneşe hürmet edilirdi. Karanlık basarken kötü ruhları kaçırmak için davul çalınırdı. Ay ve toprak anaya da hürmet edilirdi.

Güneşe yapılan ibadet yere üç defa diz çökülerek yapılır ve bu esnada orta parmak avucun üstüne konur ve dil şapırdatılırdı. Bir kaba doldurulan su da havaya fırlatılarak Tanrıya hediye edilirdi. Antlaşmaların sonunda verilen yemin (anda) kan içilerek yapılırdı (ant içilirdi).

Moğollar'da totemizm hemen hemen hiç bilinmemektedir. Şamanlar (Kam) ruhanî danışman rolünü oynarlardı. Şamanlar zamanı ölçme ve Büyük Han'ın çadırının yakınında bulunma hakkına sahiptiler.

Baş şaman (Bigi) Cengiz Han kanununa göre beyazlar giymek, asil bir ata binmek zorunda idi ve resmî toplantılarda en ön safta yer alırdı.

Şamanlar bilhassa müneccim olarak büyük rol oynarlardı. Onlar ordunun nerede konaklaması icap ettiğini belirler ve geleceği söylerlerdi.

Genel yasakların yanında yavru kuşları yakalamak ve öldürmek, iki kemiği üstüste koymak, ata dizginle vurmak, oka kırbaça dokunmak ve bunun üstüne basmak yasaktı.

Temizlik hususunda da katı kurallar mevcuttu. Suyun idrar, sümük veya çamaşır yıkayarak kirletilmesi, ateşin bıçakla teması ve kazandan yemeğin bıçak yardımı ile alınması yasaklanmıştı. Bu sonuncu yasağın şimşek çakmaya yol açacağı düşünülüyordu. Suyun kirletilmesini yasaklayan kurallar aynı zamanda sıhhi maksatları da göz önünde tutuyordu.

Moğollar rüyalara çok ehemmiyet verirler ve dokuz rakamını kutsal sayarlardı.

Hastalıklardan korunma veya tedavi, temizlik kurallarına sıkı sıkıya bağlı idi. Şaman hastalanan birinin, başta tabii bir rahatsızlık mı yoksa kötü ruhların tesiri ile mi hasta olduğunu tesbit eder ve ona göre tedavi uygulardı.

2) Defin (ölü gömme) Âdetleri :

Ölüler diz çökmüş şekilde değişik hediyelerle gömülürdü. Mezara bir kap et ve bir testi kırmız konulurdu. Fakirler bile mezarlarına bol miktarda et koymaya gayret ederlerdi. Zenginler altın, gümüş, elbise ve kumaş da koyarlardı. Mezarın üzerine ise doldurulmuş bir at konurdu.

Ölü yüksek bir aileye (asil) mensup olursa köleleri de mezara konulurdu. Hükümdar mezarlarına ise kadın köleler de konurdu. Ancak İran'da bu âdete rastlanmamaktadır. Hükümdarların mezarları soygunculardan korunmak için gizli tutulurdu. Dolayısıyla da mezar kazıcılar ve hatta tesadüfen mezarı görenler, sırrı saklamak maksadıyla öldürülürlerdi.

İlhanlı hükümdarları ise ülkenin değişik yerlerine gömülmüşlerdir. Hülagu, Abaka ve Ahmed'in mezarlarının yeri bilinmemektedir.

Ancak İslâmiyet'i kabul eden Gazan, eski Moğol âdetini ortadan kaldırmıştır. O Tebriz'de kendine büyük bir türbe inşa ettirmiş ve 1304'te buraya gömülmüştür. Olcaytu ile eşi bu mezarı sık-sık ziyaret etmişlerdi. Gazan'ın en sevdiği karısı Bulcan Hatun da burada gömülüdür. Olcaytu ile Ebû Said Sultaniye'de gömülmüşlerdir.

İlhanlı hükümdarlarının Mekke'de gömülmek istediklerine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak başkomutan Çoban, 1327'de idamından önce böyle bir ricada bulunmuşsa da, bu son arzusu yerine getirilmemiştir(1).

3) İlhanlılar'da Dinî Münasebetler :

Cengiz Han ile Ögedey herhangi bir başka dine meyletmeden tam bir Şamanist olarak bu dünyadan göçmüşlerdir.

Göyük'te Hristiyanlığa doğru bir eğilim sezilmektedir. Möngke ise dinlere karşı lâkayt idi. Kubilay'ın Budizm'i kabulü ve kardeşi Hülagu'nun de bu dine meyletmesi ile Şamanlık resmi bir rol oynayamaz duruma geldi.

Hülagu'nun Budizm'i kabulü ile İlhanlı Devleti'nin kurulması hemen hemen aynı devre rastlamaktadır. İran'daki Moğollar arasında Budizm tarihi karanlık kalmış safhalardan biridir. Kaynaklardan Hülagu'nun mu veya Abaka'nın mı açık-açık Budist olduğu kesin olarak anlaşılamamaktadır. Yani hangisinin gerçek Budist olduğu veya Büyük Han'a hürmeten bu dini destekledikleri meselesi kesinleşmemiştir. Budistler bilhassa Argun döneminde çok güçlü idiler. Argun'un ölümünden sonra müslümanların hâkimiyeti arttı ve Gazan'ın İslâmiyet'i kabulü ve bir hayli Moğol'un onu takibi neticesinde İlhanlı devleti bir İslâm ülkesine dönüşmeye başladı. Daha önce budist veya hristiyan olan Moğollar'ın ekseriyeti İslâmiyet'i kabul ettiler. Gazan'ın İslâmiyet'i kabulü ile Budizm'in İlhanlı ülkesinde tesiri süratle azaldı. Hatta tamamen kayboldu. Budist mabetleri yıkıldı, yağmalandı veya camiye çevrildi. Budist rahipler de İslâmiyet'i kabul veya ülkeyi terk gibi iki şıkkın birini tercih durumunda bırakıldılar.

Gazan çok aktif dinî işlere karıştı. Sık sık camileri ziyaret etti, Kur'an okuma yarışları düzenledi, köylerde mescitler kurdurdu, Mekke'ye bağışta bulundu ve hayır işleri ile meşgul oldu. İnşâ faaliyetleri arasında medreseler, hastahaneler, kütüphaneler, yoksul ve yetimler için yurtlar ve vakıflar mevcuttu. Hatta kış aylarında kuşları beslemek için de bir vakıf kurdurmuştu. Gazan kitapların ve her türlü yazının *Bismillahirrahmanirrahim* ile başlamasını emretti. Gürcistan kralı V. David bile 1296'da İslâmiyet'i kabul etmeyi kendisi için yararlı buldu.

Gazan'ın kardeşi, halefi ve başta hristiyan, sonra budist olan Olcaytu da İslâmiyet'i kabul etti. Olcaytu Şiiliği tercih etti. Fakat oğlu Ebbû Said Sünnî eğitimci ve danışmanların elinde büyüdüğü için tah-

(1) B. Spuler. *Die Mongolen in Iran*, 168-174, 177

ta geçince Sünnilik tekrar kuvvet kazandı. Böylece Şia devletteki tesirini kaybetti. İran, İslâmiyet'in değişik mezheplerin yaşadığı bir bölge durumunu XVI. yüzyıla kadar muhafaza etti. Ancak Safeviler Şiiliği güçlendirdiler.

4) Moğollar ve İslâm :

Cengiz Han'ın orduları Orta Asya ve İran'a girdikleri zaman, müslüman hükümdarlar tarafından yönetilen kalabalık müslüman toplulukları ile karşılaştılar. Bu topluluklar Moğollar'ı kendi ülkelerine ve dinlerine düşman olarak kabul ettiler. Cengiz Han'ın kanunları müslümanlara, diğer dinlere tanınan hakları tanıyordu. Ancak hanların değişik dinleri kabulü ile Moğol hükümdarlarının başka dinlere olan münasebetleri de değişti.

Hilafetle mücadele, Hülagu'nun ve büyük Han'ın Budizm'e meyli yüksek Moğol tabakasını İslâm'a düşman etmişti. İlhanlı hükümdarları camileri kapatmak, müslümanların mal-mülklerini müsadere etmekle veya manevî baskı uygulamakla İranlılar'ı İslâmiyet'ten uzaklaştırmayı ümit ediyorlardı.

Ahmed kardeşi Abaka'nın müslümanlara yaptığı kötülükleri aldığı tedbirlerle nispeten ortadan kaldırmaya çalıştı. Müsadere edilen mal ve mülklerin ekseriyetini sahiplerine iade etti, cami ve medreseleri yeniden açtı, hac seferlerini destekledi, veziri Cüveyni'nin tavsiyesi üzerine Mekke-Medine'deki mukaddes yerlere vakıflar kurdurdu. Çok inancılı bir Budist olan Argun selefinin bütün uygulamalarını aynen tatbik etmemekle birlikte, müslümanlara karşı bazı tavizlerde bulunmak zorunda kaldı. Mesela 1290'da Tebriz'deki müslümanlar için Ramazan ayında kolaylıklar tanımak zorunda kaldı.

Gazan'ın İslâmiyet'i kabulü ile İlhanlı ülkelerindeki müslümanların durumu daha da düzeldi. Gazan kadıları, danışmendleri (öğretmen) vergiden muaf tuttu. 9 yıllık hâkimiyetinden sonra, ülkede İslâm'a karşı olan tutumu değiştirdiği inancı ile öldü.

Sünniliği tercih eden Ebû Said'in 1316'da tahta çıkmasıyla devletin Şiiler'e yaptığı destek ve aynı zamanda onların iç işlerine müdahale ortadan kalktı. Bundan böyle Şiiler'le sünniler yanyana yaşadılar. Olcaytu'nun Şiiler lehindeki uygulamaları İran'da Şiiliğin yayılmasında ne gibi bir rol oynamış olduğu hususunda bilgimiz yoktur. Ancak 200 yıl sonra Şii-Sünni mücadelesinden Şiiler üstün geldiler(1).

B — İDARİ TEŞKİLAT

1) Hükümdar :

1335 yılına kadar İran'da Hülagu'nun nesli hüküm sürdü. Ülke bu sülalin aile mirası kabul ediliyordu. Tahta aile mensubunun dışında hiç kimse geçemiyordu. Dolayısıyla müslüman olan Ahmed 1282'de, İslâmiyet'i muhafaza maksadı ile, sülalenin bütün prenslerini yok etme kararını aldı. O böylece kendinden sonra budist veya hristiyan birinin tahta geçmesine mani olmak istemişti. Fakat onun bu planı gerçekleşemedi.

Prenseslerin itibar sahibi şahıslarla evlendirilmesi mümkündü. İslâmiyet'in kabulünden sonra İlhanlı hükümdarları eş seçiminde bazı kurallara boyun eğdiler. Eşlerin ve cariyelerin sayısı çok büyük rakamlara ulaşıyordu. Mesela Cengiz Han'ın 5 karısı ve pek çok cariyesi mevcuttu.

İslâmiyet'in kabulüne kadarki dönemde ancak asil Moğol ırkından olanlar başkadın (hatun, begi) olabılırdı. Başkadının çocukları, diğer çocuklara nazaran hükümdarlık mirasında daha fazla şansa sahiptiler. Diğer münasebetlerden veya yabancı hükümdarların kızları ile olan evliliklerden doğan erkek çocukların İlhanlı tahtına çıkma şansı hiç yoktu.

Hükümdarın Seçimi

Moğol hâkimiyetinin mevcut olduğu her ülkede olduğu gibi İlhanlı devletinde de hâkimiyet babadan oğula geçirdi. Aynı anadan doğan erkek çocuklarının esasta eşit hakları bulunurdu. Dolayısıyla yeni hükümdarın tayininde bazı zorluklar zuhur ederdi, bu sıkıntılar torunlarda bu makama uygun görülürse daha da artardı.

Aslında tahta kimin varis olacağını belirleyen katı bir kural yoktu. Bu hususta ancak yorumlar yapılırdı. Mesela Ahmed 1282'de yeğeni Argun'un yerine, hükümdarın en büyük oğlunun (burada Hülagu) tahta diğerine nazaran daha fazla hakkı olduğunu belirtmişti. Tahta kimin geçeceği kesin olduğu hallerde bile bir kurultay toplanırdı. Kurultay Moğol kabile liderlerinden ve devlet ileri gelenlerinden teşekkül ederdi. Bazı kurultaylara kadınların da katıldığı bilinmektedir. Fakat bu kurultay bazan önceden tespit edilen varis kabul etmezdi.

1282'de ölen Abaka'nın yerine kat'i bir ifade ile vâris tayin ettiği oğlu Argun değil, kardeşi Ahmed seçilmişti. Muhtemelen bu seçimde dini sebepler rol oynamıştı.

Bu yasanın dışında bazı prenslerin hukuken hükümdar seçilmiş şahsa karşı ayaklanarak tahta kendi sahip çıktığı durumlar da olmuştaki idi.

Moğollar'ın hüküm sürdüğü ülkelerde naipliğin bazen kadınlara bırakıldığı da görülmüştür. Mesela 1241-1246 yıllarında Ögedey'in dul eşi Töregene bu mevkiide bulunmuştu.

Eyaletlerde de bu duruma rastlanmaktadır. Mesela Kafkasya eyaletinin valisi Curmacun hastalanınca devlet işlerine eşi nezaret etmişti.

2) Seçim ve Tahta Çıkma :

İlhanlı ülkesinde kurultayın toplanması için belli bir yer mevcut değildi. Kurultay ya hükümdarın öldüğü yerde, ya başkent Tebriz'de, ya da tahtı zorla ele geçiren yeni hükümdarın bulunduğu yerde toplanırdı.

Kurultayın kararından sonra hazır bulunanlar başlarındaki örtüyü çıkarır, kemerlerini çözer ve omuzlarına koyarlardı. Bu onların yeni hükümdara biat ettiğini gösterirdi. Bundan sonra yeni hükümdarın en yakın akrabaları onu elinden tutarak üzerinde dört istikameti gösteren dört minder duran tahta oturturlardı. Hükümdarı elinden tutarak tahta götürme âdeti eski bir Türk âdeti olup, Sibiry'a'daki Türkler'de bugüne kadar yaşamıştır. Bu âdet Osmanlılar'da da görülmektedir.

İlhanlılar'ın Budizm ve İslâmiyet'i kabulünden sonra da bu âdet Şamanizm'le ilgili uygulama kısımları atılarak aynen muhafaza edilmişti. Hükümdarın tahtı genel olarak Tebriz'de muhafaza edilirdi.

3) Büyük Hanla Münasebetler :

Hülagu Möngke'den İran ve Batı Asya'daki ülkeleri fethetme emrini almıştı. Neticede Hülagu tarafından fethedilen yerler onun mülkü sayılacaktı ve Büyük Han bu mirasın hak sahiplerine devrine dikkat edecekti. Buna rağmen Kubilay'ın ölümüne kadar (1294) İlhanlı ülkesinin hükümdarlarının Büyük Han tarafından tasdik edilmesi gerekliyordu.

Mesela Abaka Çin'den haber gelene kadar tahta çıkmayı reddetmişti. Gazan'ın tahta çıkması ile bu durum değişti. Bilindiği üzere Büyük Han Kubilay'ın 1294'te ölümü ile Büyük Moğol İmparatorluğu fikri de onunla birlikte göçmüş oldu. Buna rağmen Daidu ile İlhanlı hükümdarının münasebetleri dostâne olarak kaldı. Zaten Kubilay'ın halefi Daidu'nun arzularını gerçekleştirecek gücü yoktu.

Hükümdarların ünvanları : Büyük Moğol Devleti'nin hükümdarı seçilen Temuçin 1206'da Cengiz (Çingiz) *Han* adını almıştı ve bu ad sadece ona has bir ad olarak kaldı. Onun halefleri anlam olarak *Han*'-

dan daha üstün kabul edilen *Kagan (Kaan)* ünvanlarını aldılar. Ögedey yazılarda ancak bu ünvanla anılırdı.

İran'da basılan sikkelerde Büyük Han, *Kaan* ve *el-Azam* ekiyle belirtirdi. 1295'e kadar sikkelerde bu ünvan bulunur ve böylece Büyük Han'ın üstünlüğü tanınmış olurdu. İlhanlı hükümdarının ünvanlarında ise bir ortaklık yoktu. Möngke devrinde Hülagu kendine yalnızca *han* derdi, Kubilay devrinde ise *İlhanü'l-muazzam* veya *ilhan* ünvanlarını kullanmıştı.

Abaka başta sikkelerin üzerine sadece *Kaanü'l-adil* ünvanını basarak Büyük Han'a bağlılığını göstermiş, *İlhan* ünvanını ilâve etmişti. Gazan ise ilk olarak *Kaan* ünvanını kullanırdı ve böylece Büyük Handan bağımsız olduğunu göstermeye çalıştı. Diğer sikkelere ise *Sultan ül-azam Gazan Sultan Mahmud* ünvanını bastırdı.

Ebû Said ise *es-Sultan ül-azam Ebû Said Bahadur Han* ünvanını kullandı. *Bahadur Han* ünvanını 1317-1318'de ilâve etmişti.

İran'da hükümdarlık alâmeti olarak bir davul, bir alem, bir sancak ve bir de şemsiye bulunurdu.

Saray memurları, asiller ve Büyük Han'ın resmi makamları Cengiz Han devrinde tesis edilmiş olup, İlhanlı devletinde de bu makamlar muhafaza edilmişti. Temuçin tarafından tesis edilen makamlar eski Türk ve Moğol örf ve âdetlerine dayanıyordu.

İlhanlılar'da aşağıdaki makamların olduğu bilinmektedir: Saray mabeyincisi, saray hekimi, silâhtar (saray kumandanı), avcıbaşı, sofracı, çeşneci, elbiseçi, ayakkabıcı, şemsiye taşıyıcı (şükürcü), büyük çadır bekçisi (evci), seyis ve muhafız (horçi) vb.

Yukarıda belirtilen saray memurlarının dışında hükümdarın etrafında herhangi başka bir yere tayin edilmedikleri takdirde asiller (nököd) bulunurdu. Asalette en yüksek sırayı hükümdar sülalesine mensup prensler, eski kabile başkanları ve onların halefleri (beyler veya İran'daki tabirle emirler) alırdı. Bunları *noyan*'lar takip ederdi. Cengiz Han'ın devrinde, en küçük oğlu ve askeri meselelerdeki sağ kolu Tulu (Tuluy) *Büyüknöyan* ünvanına sahipti. Tabii ki İran'da bunların durumu değişti ve basit birer saray mensubu oldular. Bunların arasından en güvenilirlerine *İnak* (İnal) denirdi.

Diğer bir asil sınıfı ise vergiden muaf tutulan *Tarhan*'lar teşkil ederdi. Bunlar savaş ganimetini muhafaza edebilir, hükümdarın yanına habersiz girebilir ve cezalandırılmadan ölümle hükmedilebilecek dokuz suç işleyebilirlerdi.

4) Vezaret :

Asıllar ve yüksek devlet memurlarından müteşekkil kurultayın yanında ülkenin siyasi yönetiminde İlhan'a en yakın şahıs olarak Başbakan durumundaki veziri görmekteyiz. Bu şahıs hükümdarın temsilcisi sıfatıyla ekseri naip ünvanını da taşırdı. Başvezir genelde vezirin en yüksek derecedeki sivil memuru durumundaydı. Vazifelerinin arasında memur tayini ve ülkenin idaresi bulunurdu. Mali idarenin vezirin sorumluluğundan bazı hallerde ayrıldığı görülmektedir. Şayet mali işleri de yürütürse *sahib-i divan* ünvanını kullanırdı. Tabii ki hükümdarla vezirin vazifelerinin ve sorumluluklarının kesin bir çizgi ile ayrıldığını söylemek zordur. İlhanlılar'da tarihi sıraya göre aşağıdaki vezirler görev yapmıştır:

1. *Seyfüddin Bitikçi* 1260-1263
2. *Şemsüddin Muhammed Cüveyni* 1263-1284
3. *Emir Boga* 1284-1288/9
4. *Sadüddeve İbnü's-Şafi* 1287-1291
5. *Sikpûr* 1291-1292
6. *Sadreddin Ahmed Hâledî* 1292-1295
7. *Cemaleddin Dastgerdanî* 1295
8. *Nevruz* 1295-1297
9. *Sadreddin Zencanî* 1296-1298
10. *Sadreddin es-Samî* 1298-1312
11. *Reşideddin* 1299/1300-1318
12. *Taceddin Ali Şah* 1312-1324
13. *İnâcededdin Muhammed* 1324-1325
14. *Rükneddin Sain* 1325-1327
15. *Gıyaseddin Muhammed* 1327-1334
16. *Alaeddin Muhammed* 1327-1328
17. *Cemaleddin Hacci* 1336-1337
18. *Şemseddin Zekeriya* 1337-1338(?)
19. *Rükneddin Şaiki Reşidi(1)* 1339-1340

5) Devlet Sekreterliği :

Kanunları ve diğer resmi evrakları muhafaza etmek ve düzenlemek için bir devlet sekreterliği (arşivi) kurma ihtiyacını Cengiz Han bile hissetmiş ve bir Uyurla, bir Çinli danışmanın yardımı ile bu müesseseyi kurmuştu. Resmi evraklar (*Amsele*) ve kanunlar (*Carluk*, *Yarlug*, *Ferman*) Reisül-Küttab tarafından *bitikçi* adı verilen sekreterlerin yardımı ile hazırlanırdı. Resmi evrakların hepsi hükümdarın müh-

rü (*Paiza*) ile tasdik edilirdi. Devlet sekreterliğinin Moğol, İran, Uygur, Kuzey Çin (Hitay) Tibet ve Tangut bölümleri mevcut olup, bunların kendilerine has kelimeleri bulunuyordu. Resmi evraklar eski Moğol âdeti gereğince *Mengt tengri küçündür* (Sonsuz Tanrı'nın gücü ile), İslamiyet'in kabulünden sonra *besmele* ile başlardı. Gönderenin ve gönderilenin belirtilmesi gayet basitti:

«*Hükümdarın (veya benzerinin) emri ile... (mesela Mısır Sultanı)'-ına*» şeklinde olurdu. Gazan devrinde devlet sekreterliğinin çalışma şekli bir kanunla (Kanun el-omur) düzenlenmişti. Resmi evraklar yerine göre, siyah (*kara tamga*) veya kırmızı (*kızıl tamga*) dört köşe bir damga ile mühürlenirdi. Posta işlerinde ise, yeşil damga kullanılırdı. Gazan, yöneticilerin kendi mevkilerine göre değişik damgalar kullanma usûlünü tesis etti. Buna göre sultanlar, krallar veya mühim devlet işleri ile ilgili devlet evrakları büyük yeşim taşından damgalarla, hakimler, imamlar, şeyhler vb. ile ilgili evraklar küçük yeşim taşından damgalarla, asekri ve daha az mühim işlerle ilgili evraklar altın damgalarla mühürlenirdi.

6) Maliye Nezareti :

Ülkenin gelir-giderinin idaresi ekseri başvezirin gözetimi altında olmakla birlikte, bu iki makamın ayrıldığı durumlar da mevcuttu. Her iki makamı uhdesinde bulunduran şahıs *saht-i divan* diye adlandırılır ve bu şahıs, yani baş vezir ülkenin idaresi yanında mali işleri düzenler, hazineyi zenginleştirmeye çalışır, tahtın mallarını korur, sıkke kestirir ve buna benzer görevleri üstlenirdi (1).

a) Devletin Gelirleri :

İlhanlı Devleti kurulduğu dönemden beri bilhassa vergi ödeyen halkın azlığı sebebiyle mali yetersizlik içinde olmuştur. Halkı iskan etme ve şehirleştirme faaliyetleri pek başarılı olmamıştır. Bunun dışında tahta çıkma merasimlerinde hesapsız derelerde para dağıtılması âdeti de, her hükümdarı mali problemlerle karşı-karşıya bırakırdı. İlhanlı devletinin bütçesi hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Ancak hazinenin Urmiye gölünde Şahu adasında bulunduğu bilinmektedir. Ancak sonraları hazinenin nereye gizlendiği sır olarak tutulmaya başlanmıştı.

1282'de ard-ardına vuku bulan hükümdar değişiklikleri ve iç savaş sebebiyle vergi gelirleri çok azalmıştı. Galkata bütün bunlara rağmen masrafları kısmağa yanaşmayınca ve ülkede sığır salgın hastalığı

baş gösterince hazine iflas etmişti. Bunun üzerine Çin'dekine benzer kağıt para tedavüle çıkarılmışsa da, halk karşı koymuştu. Toplanan vergilerin cinsi ve miktarı hakkında elimizde maalesef kesin bilgiler mevcut değildir.

b) Para :

İlhanlı Ülkesinde en yaygın para birimi olarak dinarı görmekteyiz. Ağırlığından ziyade altın miktarı devamlı değiştiğinden dinarın değeri de devamlı değişmekte idi. Normal bir altın dinar ortalama olarak 4,25 ile 7 gram arasında bir ağırlığa sahipti.

c) Haraç :

Ülkeye bağlı idarî bölgelerden alınan vergilerin dışında ülkenin ana gelirini harac teşkil ediyordu. İlhanlı devletinin himayesinde bulunanlar belli bir miktarda haraç ödemek zorunda idiler. Bu haracın toplanması genelde tâbilere bırakılmıştı. Tâbiler de Moğol vergi memurları yerine kendi vergi memurlarını kullanmayı tercih ediyorlardı. Fakat bu uygulama haracın zamanında ödenmesine bağlı idi. Mesela Malatya haracı kendi memurlarıyla toplama hakkını şiddetle müdafaa etmişti.

7) Başkentler ve Hükümdarların Yaşadığı Şehirler :

Moğollar göçebe bir hayat tarzı sürdükleri için genelde belli bir yerde bulunmuyorlardı. Bilhassa atların beslenmesine uygun yerler geçici yerleşim merkezi olarak kullanılırdı. Gerçi Hülagu devrinde Tebriz ve Olcaytu'dan (1307) sonra Sultaniye başkent olmuşsa da, hükümdarlar ikamet yerlerini devamlı değiştirmişlerdir.

8) Taşra Teşkilâtı :

İlhanlı devletinin vilâyet yönetimi hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda kullanılan yönetimle ilgili tabirlerin devamlı değişmesi dolayısıyla vilâyet yönetimi hakkında fikir beyan edenler güçlük doğurmaktadır. Vilâyetlerin sınırları tabii ve eski sınırlara dayandırılmış olup, bunları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Gene de Moğollar askerî ve ekonomik temellere de dikkat etmek durumunda idiler. Moğollar'ın kışlak ve yazlık arasında devamlı seyrüseferleri dolayısıyla Horasan ve Mazenderan'ı bir bütün olarak ele almak mecburiyetini hâsıl etmektedir. Hazar Denizi sahilindeki Mazenderan bilhassa insan ve hayvanların kışın daha rahat şartlarda yaşamasını sağlıyordu. Azerbaycan'la Arran'ın ve Mu-

gan Bozkırı ile Şirvan'ın şartları da aynı özelliği gösteriyordu. Gerçi bu bölgeler sınırda oldukları için askeri tehdit altında idiler ve dolayısıyla bunların aynı vilâyet olmaları icap ediyordu.

Horasan İlhanlı devletinin merkezini teşkil etmekte olup, Tebriz ve civarı ve Maverâünnehr hükümdarların sık-sık ikamet ettikleri bölgeyi teşkil ediyordu. Bölgenin bu özelliğinden dolayı taht varisi tarafından idare ediliyordu. Bu varis çocuk yaşta olsa dahi, usulen bu bölgenin hâkimi sayılırdı.

Vilâyet yöneticileri genelde Emir-Bey gibi ünvanları olmadığı takdirde *Hâkim*, bazen de *vali* adını alırdı. Bilhassa tehlide maruz kalan vilâyetlerde valilerin görevi daha ziyade askeri olurdu. Tabii ki bunun dışında sivil görevleri de üslenirlerdi. İlhanlı devletinin son dönemlerinde askeri faaliyetler ayrılınca, valilerin görevleri de o nispetle sivilleşti. İlhanlı devletinde katı bir merkezîyetçilik hüküm sürdüğünden valilerin dış siyasetle ilgili faaliyetleri kesin kurallara bağlanmıştı. Buna rağmen Mısır'ın değişik vezir, şeyh ve benzerleri ile resmî yazışmalarda bulunduğu bilinmektedir.

Valiler makamlarına yaraşır şekilde kılıç, sancak, davul, muhafız kıtası ve üstü altın bir arslan kafası ile bezenmiş bir fermanla bu mevkie getirilirlerdi. Sebebi tam anlaşılamamakla birlikte bazı eyaletlere iki valinin birden tayin edildiği durumlara da rastlamaktayız. Ayrıca bu şahıslara vali ünvanının idari fonksiyonları olmayan şahıslara da verildiğini görmekteyiz.

Vilâyetlerde valilerin (*hâkim*) dışında bazı komutanlara da rastlanmaktadır. Tebriz, İsfahan, Tarom, Kuhistan, Şiraz, Şebankare ve Luristan'da bu nevi komutanlar mevcuttu. Fethedilen Bağdat ve el-Hallâ'da, Halep'te ve Şam'da askeri komutanlıklar tesis edilmişti. Vilâyetlerdeki valilerin yanında yardımcıları (*naip*) da mühim rol oynuyorlardı. Onlar bilhassa sivil ve vergi meseleleri ile ilgileniyorlardı. Naipiler ayrıca bölgenin asayişinden de sorumlu idiler.

Ekseriyetle Moğol hâkimiyetinin yeni yerleştiği Horasan, Fars ve Suriye gibi yerlerde vâli ile naip birlikte vazife yapıyorlardı. Gerçek hâkimiyetin Anadolu Selçukluları'nın elinden çıktığı Küçük Asya'da cemiyet hayatının düzenlenmesi için naiplere çok iş düşüyordu. Çünkü Selçuklu sultanları ile Moğol hâkimiyeti arasında mücadele günlük işleri felce uğrattığından naipiler bu problemleri çözmek durumundaydılar.

Gürcistan, Ermenistan, Diyarbekr, Kirman, Luristan ve Fars (bağımsız bir devlet)'ta bu nevi makamlara rastlanmamaktadır. Buralarda cemiyet nizamı yerli hükümetler tarafından sağlandığı için vâli ancak askeri işlerle ilgileniyordu. Azerbaycan'da da durum aynıydı. Arrân ise tam bir askeri bölge statüsüne sahipti.

Gazan Han döneminde vali yardımcısı (naip) müessesesinin oldukça ehemmiyetini kaybettiğini görüyoruz. Çünkü artık naip adına rastlanmamaktadır. Onların görevinin valilere devredilmiş olması muhtemeldir. Aynı şekilde himaye altındaki ülkelerde merkezi idarenin vergi meselelerini takip eden *Baskaklar*'da Gazan Han devrinde ortadan kalkmıştır(1).

a) Himaye Altındaki Ülkeler :

Şayet bir ülkenin hükümdarı Moğollar'a kendi arzusu ile boyun eğerek ve onların himayesi altına girerse, genelde ülkesini muhafazası yazılı bir antlaşma ile teyit edilirdi. Dolayısıyla da İran'da bulunan çeşitli hükümdar sülaleleri İlhanlı döneminde de beyliklerini koruyabilmişlerdi. Fakat şayet bir hükümdar Moğollar'a karşı koyarsa, mağlup edildikten sonra, ortadan kaldırılırdı. Burada ancak Gürcü kralları bir istisna teşkil etmişlerdir. Gürcüler doğudan gelen Moğollar'a karşı koydukları ve değişik zamanlarda ayaklandıkları halde ülkelerinin idaresini muhafaza edebilmişlerdi. Gürcüler'in bu özel durumuna Moğollar'ın bu ülkeyi aslında ciddi olarak elde etmek istememeleri sebep olmuştur.

Moğollar'ın himayesini kabul eden hükümdarlar iç işlerinde serbest kalmışlar ve İlhanlı devleti ancak zaman zaman bunlara müdahale etmiştir. Himaye altındaki ülkelerde vergi toplama işi o ülkenin hükümdarına bırakılmakla birlikte, harac Baskaklar tarafından toplanılabildi. Fars'ta ise yerli hükümdarlar Moğol memurlarını mesela Şiraz'daki halktan tamamen uzak tutmayı başarmışlardır. Burada Fars'tan sağlanan haracın da pek fazla olmaması mutlaka rol oynamıştır.

Bağımlı hükümdarlar İlhanlı devletine haraç ödemenin dışında Moğollar'a yardımcı askerî kuvvetler de vermek zorunda idiler. Türk ve Çinli yardımcı kuvvetlerin yanında Gürcü askerleri de büyük hizmetler yapmışlardı.

Himaye altındaki hükümdarlar İlhanlı devletinin koruması altında bulunurlardı. Değişik hükümdarlar arasındaki sürtüşmelerde mesela Rum, Herat ve Lur'da, İlhanlı hükümdarları ya bir tarafı haklı bulurlar veya -Gürcistan'da olduğu gibi- idare etmesi kolay olduğu için bir ülkeye birkaç hükümdar tayin ederlerdi. En sadık Mardin hükümdarına hatta Diyarbekr'in yönetimi de devredilmişti.

Himaye altındaki hükümdarlara bağımsız hükümdarlara has olan, saray, mehter takımı vs. bulundurmamak gibi haklar da tanınırdı. Bazı hükümdarlar mesela Küçük Ermenistan, Rum, Mardin, Gürcistan, Fars

(1) B. Spuler, Aynı eser, 336-342

bir miktar sikke kestirmek hakkına da sahiptiler. Gazan bütün ülke için ortak sikkeler çıkartmaya çalışınca ve sikke basma hakkı merkezileştirilince, bağımlı hükümdarlara tanınan bu hak ellerinden alındı.

b) Elçilerin Kabulü :

Moğollar'da elçileri kabul etme hakkı sadece hükümdarların değildi. Prensler ve vezirler de yabancı ülkelere gelen elçileri kabul ederlerdi. Fakat eyalet valilerinin genelde bu hakkı yoktu.

Ebû Said hükümdar babasının müsaadesi ile Sırderya ötesi hükümdarlarından Yasavur'u kabul etmişti. Aynı şekilde Ebû Said'in gözdesi Çobanda Mısır sultanının, Papa II. Johannes'ın ve Büyük Han'ın elçilerini kabul etmişti.

Şayet elçiler yalnızca hükümdar ile görüşmek üzere vazifelendirilmişlerse, onlar hükümdarın o anda ikamet ettiği yere yollanırdı. Batu Papa'nın elçisini Kara Kurum'a yollamıştı. İlhanlılar da aynı usûlü takip etmişlerdir.

O dönemdeki genel uygulamaların tersine elçilerin dokunulmazlığı Moğollar için kutsaldı. Kendilerinin elçi olduğunu belirten Wilhelm von Rubruck gibi misyonerler de, elçilere has muameleden faydalanıyorlardı. Devlet postası ile naklediliyor ve yoldaki beslenme masrafları, konakladıkları cemiyet reisleri tarafından karşılanıyordu. Bu sebepten Möngke'nin Küçük Ermenistan hâkimi I. Herthum'a ülkesinden hiçbir elçinin geçemeyeceği hususundaki emri, onu ve ülkesini hayli masraftan korumuş oldu. Elçiler, şarkı ve el çırpma gibi hareketlerle uğurlanırlardı.

Elçilik heyetlerinin masrafları bazen şikayetlere de sebep olurdu. Gazan Han, Altın Ordu Hanı Toktaga'nın 1303'te yolladığı üçyüzirmibeş kişilik elçilik heyetini görünce *«bu sayıdaki insan ülkeyi işgal için çok az; elçilik görevi için çok fazla»* diye huzursuzluğunu belirtmişti.

Büyük Han elçileri ancak tahta çıkma merasimini gerçekten uygulanmışsa kabul ederd. Dolayısıyla Göyük, Johann von Plano Carpini merasiminden önce kabul etmeyi reddetmişti ve elçileri taht vasfı olan prensi Toktaga'nın yollamıştı. Bu âdet İlhanlı döneminde de geçerli idi.

Elçilerin ülkesinden önce yazıyla saygılarını bildirmek zorunda oldukları, Latince yazma âdetleri, tercümelerde büyük zorluklara sebep oluyordu.

İlhanlılarda dış ülkelere elçi yollama hakkı sadece hükümdara aitti. Bu konuda yalnızca Çoban bir istisna teşkil etmişti. O yabancı ülkelere elçiler kabul ettiği gibi, 1322 ve 1325 yıllarında da Mısır'a İlhanlı elçileri yollamıştı.

Memlûklar ile münasebetlerin gergin olması dolayısıyla Mısır'a yollanan elçiler zor durumlarla karşılaşıyorlardı. İlhanlı elçilik heyetlerine umumiyetle yevmiyeleri verilmekle birlikte (1284'de günde bin gümüş dirhem), güzergâhta gösterilmesi gereken saygıdan imtina ediliyordu.

Memluklu sultanının İlhanlı elçilerini kabulü de çok değişik olurdu. Mesela 1283'te Ahmed'in elçisi, kendi hükümdarının İslâmiyet'i kabul ettiğini bildirmesine rağmen oldukça soğuk karşılanmıştı. Ahmed'in ölümüyle yerine budist Argun'un tahta geçtiğini bildiren elçilik heyetinden ise diplomatik prosedür gereği verilen hediyelerin iadesi talep edildi. İlhanlı elçilik heyeti bunu reddedince, verilen hediyeler zor kullanılarak ellerinden alındı ve tutuklandılar.

Bununla birlikte 1301'de Memluklu ülkesine giden Gazan'ın elçilik heyeti, daha önce İlhanlılar'ın Suriye'ye başarısız hücumlar yapmasına rağmen çok iyi karşılanmıştı(1).

C — HUKUK :

Cengiz Han büyük bir imparatorluk kurduktan sonra kanunlarının yazılı bir şekle konulması ihtiyacı hissedildi. Böylece «*Büyük Kanun Kitabı (Yasa - Yasağ)*» meydana geldi. Bunun geliştirilmesinde Ögedey ile Çağatay'ın da katkısı oldu. Bu kanunlar külliyesi hazine korumakta idi. Yasa'da yabancı ülkelerle münasebetler, ordunun teşekkülü, posta teşkilatı, vergi usûlü, miras ve aile üyeleri arasındaki münasebetlerle ilgili kurallar bulunmakta idi.

İlhanlı hükümdarları da münasebetlerinde *yasa'yı* temel olarak almışlardır. 1295'te Geyhatu'ya karşı düzenlenen ayaklanmada gerekçe olarak onun yasadan ayrılması gösterilmiştir.

Genelde bu yasa Moğollar için geçerli olmuştur. Möngke müslümanlar için İmadüddeve'nin idaresinde bir yüksek makamı meydana getirmek zorunda kalmıştır.

Bu şekilde İlhanlı ülkesinde iki çeşit hukuk anlayışı hüküm sürüyordu. Bu durum ancak Gazan'ın ve çok saydaki diğer Moğol ileri gelenlerinin 1295'te İslâmiyet'i kabulünden sonra değişti(2).

Han'ın sarayında bulunan mahkeme Moğol ileri gelenlerinin ve Moğol olmayan yüksek memurların aralarındaki davalara bakardı. *Yargu* adındaki bu mahkemenin en yüksek hâkimi hükümdardı. *Yargu* ya bağımlı kral, atabeg gibi hükümdarlar da ülkelerinde tehdit teşkil eden şahısları şikâyet etme haklarına sahipti. Aynı zamanda Cengiz Han *yasa'sına* göre, İlhanlı hükümdarına karşı bir suç işlemiş olan dev-

(1) B. Spuler, Aynı eser, 380-372

(2) B. Spuler, Aynı eser, 373-381

let memurları da *yargu*'ya verilirdi. Hükümdar neslinden gelen prensler de bu devlet mahkemesi tarafından mahkeme edilmekte idiler.

Devlet mahkemesi (*Yargu*)'nde görevli bulunan hâkımlara *yargu-çi* denir ve ekseri Moğol emirleri veya prensleri arasından seçilirlerdi. Davacıların şahit göstermesi ve bu şahitlerin ifadelerinin ispatlanması gerekirdi. Suçlamanın doğruluğu ispatlanırsa -bilhassa ticarî davalar-da- davacı davalıyı serbest bırakma veya öldürme hakkına sahip olurdu. Fakat tersine davacının suçlamasının gerçek olmadığı tespit edilirse, davacı tutuklanır ve ekseri idam edilirirdi. Mahkeme tutanaklarının mevcudiyeti de bilinmektedir. Mahkemeler İlhanlı ülkesinin dışında da yapılabilmekte idi. Mesela 1281 *yarguçi* Tagaçar, Alaeddin Cuveynî aleyhine açılan bir mahkeme dolayısıyla Bağdat'a gıtmıştı.

Tabiidir ki bütün mahkeme kararlarının üstünde hükümdarın veya başvezirlerin tesiri büyüktü. Bilhassa taht kavgaları esnasında insanlar mahkeme kararı olmaksızın idam edilirlerdi.

Moğollar'la İranlılar arasındaki hukukî sürtüşmeler ayda iki defa ana camide toplanan şehir komutanı (*Şihne*), ulema, hâkım (kadı) ve hatiplerden müteşekkil bir heyet önünde çözülürdü. Bu mahkeme bir nevi temyiz mahkemesi görevini yürütürdü. Merkezden uzak yerleşim bölgelerinde ayda bir kere bir hâkım yardımcısı (*Nevvab*) basit miras vb. davalarına bakardı. Karışık meseleler şehirdeki mahkemede halledilirdi.

1) Miras Hukuku :

Moğollar'da miras hukuku basitti. Buna göre, en ufak erkek çocuk, babasının varisi olurdu, en büyük oğlan ise en şerefli makama layık görülürdü. Dolayısıyla Cengiz Han'ın ölümünden sonra, en genç oğlu Toli (Tuluy)'nin han olması meselesi ortaya atılmıştı. Fakat sonra Tuluy ancak babasının şahsî eşyalarını ve ordusunun bir kısmını miras olarak aldı. Varisi olmayan birinin mirası hükümdara değil, onun hizmetkarına veya fakirlere kalırdı. Gazan Han döneminden sonra İslamî miras hukuku daha fazla güç kazandı.

2) Evlilik Hukuku :

Moğol evlilik hukukuna göre, eş için başlık ödenirdi. Ayrıca evlenecek kızın belli bir yaşa gelmesi icap ederdi. Evlilikle kadın kocasının boyuna ait olup, eşi öldükten sonra da ebeveyninin evine dönemezdi. Eşinin ölmesi halinde kadın kocasının genç kardeşi ile evlenmek ve şayet o evliyse oğlu ile evlenmek durumunda idi. Fakat ölmüş olan kocasının ailesi onu başka bir erkekle evlendirebilirdi. Möngke, selefi Göyük'ün karılarını değişik prenslere dağıtmıştı. Asıl sınıfa mensup dul

kalan kadınlar çok çocuklu veya belli bir yaşta evlenmeden yeniden evlenmeyebilirlerdi.

Erkekler çok sayıda eş veya cariye alabiliyorlardı. Değişik kadınlardan doğan çocuklar genelde eşit haklara sahip olurlardı. Fakat hükümdarların evli eşlerinden ve has kadından çocukları tercih edilirdi. Moğollar anne, kızkardeş ve kızlarıyla evlenmemişlerdi. İslamiyet'in kabulü ile Moğol evlilik hukuku da uygulanmaya başlandı.

3) Kadının Hukuki ve Sosyal Durumu.

Moğollar'da kadın Araplar'a nazaran çok serbest idi. İslamiyet'in kabulüne yani, XIII. yüzyıl sonuna kadar örtünmeceiler. Kendine ait mallara istedikleri gibi tasarruf etme haklarına sahiptiler. Vasi ve hükümdar (Sati Beg) olan kadınların dışında, resmi makiında sahip olmayan kadınların da değişik işlerle meşgul olduğu bilinmektedir. Kadınlar Cengiz devrinde erkeğin bakımı ile sorumlu tutulmuyorlardı. Kadınlar kürk ayakkabı, çizme ve diğer giyim eşyalarını hazırlamakla yükümlü idiler. Kadınlar iktisadi hayatta da rol oynarlardı.

D — ORDU :

Cengiz Han orduya çok ehemmiyet vermişti. Moğol ordusunda onlu sistem uygulanırdı. En ufak askeri birlik on askerden oluşan (*arban*) ve başında bir komutan bulunan birlikti. Bundan sonra bin (*minggan*) askerden oluşan askeri birlikler gelirdi. Onbin kişiden müteşekkil askeri birliğe *Tümen* (Farsça Tuman) denirdi. En yüksek askeri lider (*nökör*) hükümdarın etrafında başkomutan için subay ve askerlerden oluşan bu tabiiler ordusu bir *ulus* meydana getirir ve bir anlamda hükümdarın (başkomutanın) malı sayılırdı. Dolayısıyla da ordu oğullara vb. miras olarak devredilebilirdi.

Tümenlerin başında ekseri ileri gelen Moğollar, eski kabile liderleri veya onların halefleri bulunurdu. Moğol ordusu askeri ihtiyaçlara göre çok sayıdaki tümenlerden oluşur. Çin örneğine göre ordu sağ (*Bra ongar*), sol (*Dsah ongar*) ve orta (*kul*)'ya ayrılırdı. Hükümdarın yanında bir de Başkumandan bulunurdu. Cengiz Han döneminde başkumandan Tuluy idi. İlhanlılar'da ise şöhret kazanmış kumandanlar bu mevkiye getirilirler. Bunlara Beylerbeyi (*Biglar Bigi*) veya Emir-ül-ümera veya Mir-i Miran denilirdi.

Moğol ordusunda disiplin çok sert idi ve emre itaatsizliğin cezası idamdı. Her komutan (*Noyon, Noyan*) bir üstünün emrini harfiyen yerine getirmek zorunda idi. Bu katı disiplin, Moğol ordularının başarısının sırrı idi. Başkomutan, hükümdarın oğulları ve diğer komutanlar yaptıkları askeri hareketlerin tam sorumlusu olurlardı. Herhangi bir

mağlubiyetten sonra komutanlar değişik (bazen ölüm) cezalara çarp-
tırılırlardı.

Moğol ordularının ekseriyetini süvariler (*Morita çerik*) teşkil e-
derdi. Yaya askeri (*yabugan çerik*) olarak ise ekseri esirler kullanılır-
dı. İlhanlı devletinde orduda bir hayli Hıtaı (Çinli), Cürcanlı ve sonra-
ları *Tacık* diye adlandırılan İranlılar kullanılırdı. Yardımcı kuvvetler
olarak Ermeniler ve kahramanlıkları ile temayüz eden Gürcüler kul-
lanılırdı.

Moğol ordularının sayısı hakkında kesin birşey söylemek zordur.
Reşideddin sulh zamanında yüzyırmidokuzbin atlı (*Hosıgun, Kuğun*)
ve savaş zamanında bir milyondört yüzbin askerden (*çerik*) bahset-
mektedir.

Moğol ordularının belli bir karargahta bulunduğu bilinmektedir.
Kışları *kışlak*'ta yazları ise *yaylak*'ta bulunurlardı.

Moğol askerlerinin herhangi bir geliri yoktu. Sadece ganimetten
pay alırlardı. Hülagu ise Tümen komutanlarına yirmibin dinar maaş
bağladı ve bu maaş sonraları ellibin dinara kadar yükseldi. Binbaşılar
başta bin dinar alırlardı. İlhanlı devletinin kuvvetlenmesi ve yeni ül-
keleri işgal dalgasının durmasından sonra (1260) bu nevi maaş ödeme
sona erdi. Çünkü Hülagu elde edilen ganimetin ancak beşte ikisini ali-
yor, kalan kısmı Büyük Han'a ve hanedanın en büyüğü olan Batu'ya,
onun ölümünden sonra da Berke'ye yolluyordu. İlhanlılar'a düşen pay
ise az idi. Gazan Han bu duruma bir son verdi ve Büyük Han'a pay
yollamadı. Gazan başta askere maaş bağladıysa da, bu durum hazineyi
madden sarsınca, bundan vazgeçti. Yerine askerlere bulundukları ka-
rargah yakınında toprak hisseleri vermeye başladı. Gazan değişik re-
formlarla ordunun durumunu düzeltmeye çalıştı, fakat tesirli olmadı.

1) Silahlar.

Moğollar atlı bir halk olduğundan başlıca silah olarak ok ve yay
kullanıyorlardı. Ayrıca mızrak ta kullanıyorlardı. Okları keskin demir
uçlu idi. Oklar, atılacak mesafeye göre uzun veya kısa olurdu. Yapıca
güçlü olan Moğol askerleri, devamlı idman sayesinde atıcılıkta da çok
başarıydılar.

Demir madeninin kıtlığında zirhlar ekseri deriden oluyordu. İn-
sanların kullandıkları zirhlar dört parçadan müteşekkil olup, biri göğ-
sü, biri sırtı, kalanları da bacaklarla kolları koruyordu. Ancak hüküm-
darların zirhları demir ağdan yapılıyordu. Yağışlı havalarda için asker-
lerin yağmurlukları mevcuttu.

Başlık her zaman demirden olup boynu da örtecek biçimde hazır-

lanırdı. Atlar da deri zırhlarla korunurdu. Kalkanlar, aynı şekilde deriden imal edilirdi.

Moğollar İran'a yerleştikten sonra yerli halkın kendilerine uygun buldukları silahlarını kullanmaya başladılar. Aynı zamanda demir sıkıntısı yüzünden başka maddelerden imal edilen eşyalar da artık demirden yapılmaya başlanmıştı.

Moğollar Çinliler'den gördükleri kuşatma aletlerini de kullanıyorlardı. İlhanlılar batıda bilinen aletleri de kullandılar. Eskiden silahlar askerlerin kendileri tarafından imal edilirdi. Abaka Han silahhaneler kurdurmuşsa da orduya bu silahları devretmekle zorunlu olan şahısların gayr-i kanuni kazançlar peşinden koşmaları neticesinde bu fazla olumlu sonuç vermedi. Gazan'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında bu yüzden üçyüz, dörtyüzbin dinar boş yere heba oldu.

2) Savaş Usûlü :

Hülagu devrine kadar Moğollar bir akına geçmeden önce işgal etmek istedikleri ülkelere elçiler yollayarak onların teslim olmasını talep ederlerdi. Şayet o yörenin hükümdarı bu talebi yerine getirirse, genelde aleyhlerine hiçbir şey yapılmazdı. Fakat gönderilmiş olan elçi öldürülürse (ki ekseri böyle olurdu) galibiyetten sonra halkın akibeti feci olurdu. Moğollar'ın kendilerine has bir savaş taktiği bulunmaktadır. Genelde Moğollar ilk başta düşmanın üzerine bir vurucu güç yollarlardı. Bu vurucu gücün görevi düşman saflarında karışıklık çıkarmak olurdu. Müteakiben açılan yoldan esas kuvvetler ana hücumu yaparlardı. Hücum esnasında düşmanın ön safları üç-dört defa ok salvosu ile sarsılmaya uğraşılırdı. Şayet bu taktik başarılı olmazsa sahte bir ricat düzenleyerek düşmanı peşlerine takarlar ve onları tuzağa düşürerek yok ederlerdi. Moğollar göğüs-göğüse çarpışmadan önce mümkün olduğu kadar uzun süre oklarla saldırırlardı. Şayet düşman güçleri Moğol güçlerinden büyükse, düşmanı parçalara bölmeye çalışırlardı.

Moğollar'ın ana taktiğini düşmanı kuşatmak teşkil eder ve bu çevirme hareketinde esir düşmüş olan askerleri kullanırlardı. Bazen atların üzerine kuklalar yerleştirilerek kendi güçlerini fazla gösterirlerdi. Kuşatılan düşmana kaçabilmek için bir koridor bırakılır ve bu koridordan çıkanlar da tek tek yok edilirdi.

Anı hücum ve kuşatma tekniği, büyük kütleleri hızla harekete geçirme kabiliyeti ve en son olarak da oku çok iyi kullanmaları, özellikle bu savaş usûlünü tanımayan halklara karşı Moğollar'ın başarılı olmasını sağlıyordu. Sadece Memlûkler bu taktiği bildikleri için İlhanlı

ordularını durdurmayı başaramıyordu. Memlûkler, Moğollar için yenilemeyen bir düşmandılar.

Kaleleri kuşatma taktikleri de Orta ve Batı Asya ülkeleri için çok değişikti. Moğollar o devrin modern kuşatma aletlerini kullanarak, bunlarla kalelere taş, neft fışıkları atarlardı. Moğollar bu aletlerle kendilerini büyük bir gayretle koruyan Semerkand (1220), Mardin (1259/60) ve Meyyafarîkin (1259/61) gibi şehirleri elde edebilmişlerdi. Moğollar ele geçirdikleri şehirlerin çoğunu yerle bir ederlerdi. Bunu yapmazlarsa en azından şehrin surlarını yıkarlardı.

Batı Asya'daki ordular için siper-hendek, mayın ve esirlerin insafsızca kullanılması hiç de alışılmış taktikler değildi ve onları şaşkınlığa düşürmekteydi.

3) Esirler :

Moğollar bir ülkeyi mağlup ettikten sonra halka karşı acımasız davranırlardı. Bu durum işlenecek büyük arazilerin sonunda harap olmasına, çölleşmesine yol açardı. Bunun sıkıntısını daha sonraları İl-lılar bizzat çektiler. Bir Moğol elçisinin öldürülmesi veya bir isyanın intikamını almak için yapılan katliamlar dünyaya korku salmıştır. Moğollar bir şehir işgal ettikten sonra halkı, şehir dışına toplanmaya mecbur ederlerdi. Burada insanlar cinslerine ve yaşlarma göre gruplara bölünürdü. Erkeklerin arasından «âlimler», zanaatkarlar (urad) ve belli becerileri bulunanlar ganimet olarak hükümdara yollanırdı. Bazen idarede görevli memurlar da aynı şekilde seçime tâbi tutulurlardı. Kalanlar ise ya katledilir, ya savaşlarda kullanılmak üzere muhafaza edilir veya şehirden kovmakla yetinilirdi. Kadın ve çocuklar da esir olarak alınırdı.

Asker yaşındaki yetişkin erkekler Moğol askerlerine hizmet için ayrılmadıkları takdirde, diğer şehirlerin işgalinde kullanılırdı. Bunlar Moğollar arasına serpiştirildiklerinden kaçma şansları olmazdı. En azından savaştıkları halde hayatta kalma şansları vardı.

Tahta vukubulan bir değişiklikte suçlulara umumi af ilan edildiği gibi, esirler de serbest bırakılırdı. Esirlerin fidye ile kurtarılması da mümkündü.

Altın Ordu ile yapılan savaşlar neticesinde pek çok Moğol İlhanlılar'a esir düşmüştü. Bu esirler eski geleneğe göre satılabilmekte idi. Bu ise bir İranlıya da, bir Moğol esir satın alma imkanı veriyordu. Böylece hâkim millet olan Moğollar'a küçültücü bir durum hasıl ettiği için Gazan Han Moğol esirlerin ancak saraya satılabileceği hususunda bir kararname çıkardı. Neticede kısa zamanda İlhanlı sarayında onbin

clvırında esir Moğol toplanmış oldu. Gazan da kendi milletinden olan bu esirlerden muhafız birliğı kurdu(1).

4) Avlanma :

Cengiz Han Moğollar'ın binicilik ve ok atıcılıktaki becerilerini sınamak için sık sık avlar düzenlerdi. Bu avlar neticesinde bir miktar yiyecek de elde edilmiş oluyordu. Cengiz Han avcıbaşı olarak oğlu Cuci'yi tayin etmiş ve avlanma kurallarını tespit etmişti. Türkler için olduğu kadar Moğollar için de avlanmak şerefli bir meşguliyet sayılırdı. Başlıca kuş, tavşan, çakal gibi hayvanlar avlanır, ilk avını yapan gencin parmağına kan ve yağ sürerek o gün takdis edilirdi.

İlhanlı hükümdarları da avlanmaktan hoşlanırlardı. Abaka, Gazan ve Olcaytu'nun en sevdikleri meşguliyet avcılıktı. Moğollar'ın sevdiği başka bir meşguliyet ise güreşti. Güreşçilere hürmet edilirdi.

E — CEMİYET HAYATI

1) Posta Teşkilatı :

Moğol devletinin hızla gelişmesi dolayısıyla haberleşme çok elzem oldu ve dolayısıyla bir posta teşkilatı kuruldu. Cengiz'in kurduğu posta teşkilatı bugün bile hayranlık uyandırmaktadır.

Cengiz Han imparatorluğun en mühim bağlantı yollarında birer günlük mesafelerde posta istasyonları (*yam*) kurdurmuştu. Bu posta istasyonlarında yirmi kadar at ve devlet postacıları (*elçi*) bulunurdu. Posta teşkilatları vilâyetlerde naip ve sahib-i divanların emri altında bulunurlardı. Ögedey posta teşkilatını daha da geliştirdi, bağlantı istasyonları kurdu ve posta müdürleri (*emir*) tayin etti. Kuzey Çin'le Kara Kurum arasında ise Büyük Han için özel posta teşkilatı (*Narin yam*) tesis edildi.

Möngke, posta teşkilatının bozulmaya yüz tuttuğunu görünce, tüccarların bu teşkilattan faydalanmasını yasakladı ve bu yasağa o hayatta iken riayet edildi. Hülagu posta istasyonlarının bulunduğu yerleri, bütün vergilerden muaf tuttu. Bu yörelerin ahali si sadece posta istasyonlarının ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü idiler.

İlhanlı devletinin posta yolları genel olarak seyrü seferin yapıldığı yollardan ibaretti. Yeni posta yollarının açılması ancak Büyük Han'ın emri ile mümkündü.

(1) B. Spuler, Aynı eser, 416-419

İlhanlı devletinde posta teşkilâtı da çok para sarfedilmesine rağmen diğer müesseseler gibi zamanla bozulmaya yüz tuttu. Bazı posta istasyonlarında ancak bir-iki at kullanılmaya başlamıştı.

Değişik talimatlara rağmen prensler, komutanlar, her sınıftan memur, emirler, baskaklar v.b. postacıları kendi işleri için kullanmaya başlayınca karışıklıklar çıktı. Neticede bazı hallerde belli bir yere yüz, ikiyüz postacı toplanmakta, çevreyi tahrip ve halkı huzursuz etmekte idiler. Postacılar böyle zamanlarda kervan soygunu da yapıyorlardı.

Gene Gazan Han bu durumu düzeltmek için faaliyete geçti. Yeni düzenlemelere göre acil haberler hükümdara ülkenin en uzak köşesinden üç-dört gün içinde ulaşması gerekiyordu. Fakat uygulamada bu, altı günden az oluyordu.

2) Seyahat :

Yazları at sırtında seyahat edilirdi. Devlet memurları, elçiler v.b. bu şekilde seyahat ederlerdi. Çok kişi seyahat ettiği zaman iki tekerlekli arabalar kullanılırdı. Kışın ise köpekler tarafından çekilen kızaklar kullanılırdı.

Askerler at sırtında sevkedilirdi. Nehirler hayvan derilerinden hava ile şişirilen botlarla aşıldı. Moğollar bir nehri geçerken atlarını suya sürer, şişirme botun üstüne silahlarını koyar ve kendileri de bu bota tutunarak karşıdan karşıya geçerlerdi. Akıntılı suları ise çok sayıda atı suya sürerek geçerlerdi. Bu atlar canlı bir set teşkil ederlerdi. Bu metod Memlûklar tarafından da bilinmekte idi. Moğollar bu sayede büyük akıntıya sahip aşılması imkansız denilen nehirleri bu metotla geçerlerdi.

Hülagu'nun döneminde artık bu metottan vazgeçildiğine şahit oluyoruz. Onun askerleri köprüler veya sallarla nehirleri geçiyorlardı.

Hükümdarların bir yerden diğer bir yere seyahati büyük tantanalara gerçekleşiyordu. İbn Battuta Ebû Said'in böyle bir seyahatine katılmış olup, teferruatlı bilgi vermiştir: Hükümdarın etrafında emirler bulunmakta idi. Onları bayraktarlar, davulcular, zurnacılar ve esirler takip etmekte idiler. Saray mehterhanesi her biri takriben yüz müzisyenden oluşan iki gruptan meydana gelmekte ve istirahat anlarında onar kişi nöbetleşe müzik çalmakta idi. Hükümdarın çevresinde bulunamayan emirler, mevkilerine göre bayraklar ve davullarla arka sıraları almaktaydılar. Seyahate katılmaya geç kalanlara yirmibeş sopa vurulmakta ve ayakkabıları kumla doldurularak ipile boyunlarına asılmakta ve yalınayak yürümek zorunda kalmakta idiler. Genelde yolcuların, kervanların seyahati serbestti.

Serbest seyahate ancak savaş halli ve eşkiya hareketleri mani olmakta idi. Gazan Han eşkiyaya karşı tedbirler almaya çalıştı. O eşkiyaya sığınma yeri temin eden herkesi, milliyetlerine bakılmaksızın idam ettirmekle tehdit etti. Bunun dışında bir emirin komutasındaki onbin kişilik bir kuvvet yolların emniyetini sağlamakla görevlendirildi. Tehlikeli yerlere nöbetçiler yerleştirildi. Bunlar her türlü eşkiyayı yakalamakla yükümlü idiler. Aksi takdirde maaşları kesilirdi. Seyyahların emniyetini sağlamak için yol vergisi (*Bac*) alınırdı. Belirtilen miktardan fazlasını tahsil etmek kesinlikle yasaktı. Yollara dikilen levhalarla, (bunlara «adalet levhaları» da denirdi), ödenecek miktar ve o bölgenin sorumlu şahsının adı yazılırdı.

3) Ticaret :

Cengiz Han tüccarlara kolaylıklar sağlar ve emniyetlerini garanti ederdi. Karakurum ve başka şehirlerde pazarlar kurulur, buralarda gıda maddeleri, canlı hayvan v.b. satılırdı. Büyük hanlar Moğollar'ı ticarete teşvik ederler ve hatta iş kurmaları için para da verirlerdi.

Gıda maddelerinin dışında avda kullanılan atmacalar, baykuşlar, filler ve hatta elbiseler de satışa sunulurdu. Buhara'da Moğollar'ın zevkine göre kumaş dokuyan imalathaneler kurulmuştu.

Cengiz Han kendi prensleri arasında bir nevi ticaret kredisi kurumu meydana getirmişti. Bu kuruma katılanlar (ortak) servetlerini faiz karşılığı ihtiyacı olanlara dağıtırlardı. Sonradan bu sistem yolsuzluklar neticesinde bozuldu.

İlhanlılar da ticareti koruma siyasetini yürüttüler. Avrupalı seyahatler Oderich ve Portenan, Tebriz'i ticarî mallarının çokluğu yönünden devrin en zengin şehri diye belirtmişlerdi. İlhanlı ülkesinin hemen her bölgesinde ticarî faaliyet vardı. Hatta Abaka Derbend'teki sınırı kapadığı zaman bile ticaret kervanlarını bu yasaktan muaf tutmuştu. İlhanlı devletinin Hazar denizi üzerinden Altın Ordu ve Rusya ile de ticareti mevcuttu.

Gazan Han aktif bir ticarî politika yürütmemekle birlikte dinî sebeplerden dolayı yüksek faizleri indirmişti. Ayrıca fiatları kontrol politikası uygulanıyordu. İlhanlı devletinin son devirlerine ait bilgilere göre, ülke içinde Fars'taki Kâzerun ve Kuhistan'daki Tırşız meyva ticaretinin merkezi idiler. Bağdat'ın kuzeyindeki Kerh kağıt, elbise ve ipek ticareti ile meşhur olmuştu. Harezm'den esir, at, atmaca, kürk, elbise boyası ve meyva geliyordu.

İlhanlı ülkesine gıda maddeleri Çin ve Hindistan dahil pek çok ülkeden gelirdi. Hindistan'dan bilhassa fil, baharat, kıymetli taşlar, inciler, altın ve gümüş süs eşyaları gelirdi.

Çin'le ticaret ise İlhanlı hükümdarlarının oradaki Moğol hükümdarları ile sıkı münasebetleri dolayısıyla gelişmişti. Bilhassa ipek Çin den ithal edilirdi. Moğollar pek alakalanmamakla beraber Batı Avrupa ile de ticaret yapılmakta idi. Bu ticarete bilhassa Ceneviz ve Venedikliler ön planda gelmekte idiler. Onlar Trabzon üzerinden İlhanlı ülkesine gelirlerdi. XIV. yüzyıl başında İlhanlı ülkesi Batum'un güneybatısından, Trabzon Rum devletinin doğusundan, Karadeniz'e kadar uzanmakta idi. İtalyanlar İlhanlı devletinin içlerine kadar ulaşırlardı. Mesela 1304'te Cenevizliler'in Tebriz'de bir ticarî temsilcilikleri bulunmakta idi (1).

4) Zenaat ve El İşçiliği :

Yezd'de ince ipek kumaşlar dokunurdu. Şiraz'da ipek dokumacılığının yanında bıçak, mızrak ucu ve kılıçlar imal edilirdi. Kırman'da ise mahmuz, kılıç, yay, eğer imal edilir, bunun dışında kadınlar ipek kumaşlar üzerine simlerle nakış yaparlardı. Ülkenin kuzeyinde Tebriz, Gilan ve Taberistan'da ipek işlenirdi. Anadolu'da ise yüncülük ve yünlü dokumalar, çok gelişmişti. Ağaç İsfahan civarındaki Tarak'ta ve Curcaniye'de işlenirdi. Buralarda ayrıca demir ve bronzdan çeşitli aletler imal edilirdi. Kâsan ve Tus'ta kap yapılırdı. Moğollar'ın zanaat-kâr ve sanatkârlara büyük ehemmiyet verdikleri anlaşılmaktadır.

5) İlim Hayatı :

Moğollar'ın tarih ilmine meraklı oldukları ve kendi tarihlerini gelecek nesillere aktarmak arzusunda bulundukları bilinmektedir. Bilhassa Gazan ve Olcaytu tarihe çok meraklı olup Reşideddin'e Moğol fütûhatı hakkında yazmasını emretmişlerdir. Bugün Moğollar hakkındaki bilgimizin ekseriyetini işte bu tarih seven Moğol hükümdarına borçluyuz. Moğol hükümdarları müneccimliğe, yıldız falına ve sihhatte kalmak için de tıbbâ ehemmiyet verirlerdi.

Möngke'nin matematiğe, Hülagu'nun ise cebirle astronomiye merakı vardı. Hülagu ve Abaka, Nâsıruddin Tûsi'ye büyük masraflarla Meraga'de bir rasathane kurdurmuşlardır.

Tıp ilmi hayli gelişmişti. Tabiplerin arasında yahudiler ve hristiyanlar da bulunuyordu. Rabbân Ata, Sadüddeve el-Yehudi, Reşideddin sarayda tanınmış hekimlerdi. Müslüman ve Çinli hekimler daha düşük rol oynamışlardır. Bazen şarlatanlar da ortaya çıkardı. Fakat bir hükümdarın ölümü ile neticelenen vakalarda onu tedavi eden hekim gerçek bir hekim olsa da cezalandırılırdı.

(1) B. Spuler, Aynı eser, 430-436

Moğollar'ın ilmi yönelişleri onların gördükleri eğitimde kendi ifadesini bulur. Gazan gençliğinde beş yıl süren eğitimi döneminde yıldız falı, cebir, tıp ve madencilik dersleri almıştır. Olcaytu'nun dersi ise savaş sanatını öğrenmekle sınırlanmıştı.

6) Beslenme :

Moğollar'ın esas gıdasını, hayat tarzlarına uygun olarak et ve süt teşkil ediyordu. İnek ve koyun sütünün yanında kısırak sütü de mühim rol oynuyordu. Kısırak sütü taze veya ekşitilerek (kımız) içilirdi. Kıımız çok tercih edilen bir içki idi, çünkü hafif miktarda alkol ihtiva ettiğinden, kıımızın sarhoş edici bir özelliği de bulunmakta idi. Genellikle süten yapılan bir çeşit sütlaç, kurutulmuş, tütsülenmiş at eti ile yenilirdi. Av etlerini severlerdi. Çiğ at eti Hunlar'da olduğu gibi atla eğer arasına konur ve uzun seferlerde bu şekilde adeta pişen et yenirdi. Fakat genelde et kazanlarda kaynatılır ve yer sofrasında, etler elle parçalanarak yenilirdi. Moğollar genellikle açlığa dayanıklı olurlardı.

İlhanlılar ise zamanla un, sebze v.b.lerden müteşekkil yemeklere alıştılar. Fakat kıımız milli bir içki olarak yerini muhafaza etti. Elçilere mutlaka kıımız ikram edilirdi. Bunun dışında şarap da içilirdi. İslâmiyet'i kabul ettikten sonra da hükümdarların şarap kullandıkları bilinmektedir. Ancak Ahmed Han bir istisna teşkil etmiştir(1).

7) Giyim :

Eski devirlerde Moğollar kürklü elbiseler kullanırlardı. Cengiz Han döneminde kadınlar çuval gibi bir elbisenin altında pantolon giyerlerdi. Erkekler başlarında kürk şapkalar taşırlardı. Ancak kadınların türban kullanması emredilmişti, fakat Moğollar gene eski şapkalarını kullanmaya devam ettiler. Kadınlar üzeri kumaşla örtülü yüksek başlıklar giyerlerdi. Basit halk ise başını bir bezle örterdi. Yabancılarla temas ve pahalı kumaşların ülkeye gelmesi neticesinde bilhassa Moğol asılları çok lüks giyinmeye başladılar.

8) İkametgâhlar :

Cengiz Han devrinde Moğollar, ortasında direk ve etrafında tahta çitlerle beslenen ve üzeri keçelerle örtülü çadırlarda (yurt) yaşarlardı. Çadırın ortasında dumanın çıkmasına yarayan yuvarlak bir delik bulunurdu. Güneye bakan kapı gene bir keçe ile örtülü olurdu. Çadırlar kolaylıkla sökülebilecek ve kurulabilecek şekilde imal edilirdi. Bu

(1) B. Spuler, Aynı eser, 445

çadırlar öküz arabalarına yüklenir ve başka bir yerleşim merkezine (*Natuğ*, Türkçe: *Yurt*) gidilirdi. Hükümdarın çadırı güzel altın işlemeli kumaşlarla örtülü olurdu (*Altın Orda*).

Daha sonraları Büyük hanlar kendilerine saraylar inşaa ettiler. Ögedey Karakurum'da iki tarafı taştan olan büyük bir sarayda ikamet ederdi. Bu saray ondan sonra da kullanıldı. Sarayın önünde bir fısıkiye mevcuttu. Ögedey çeşitli köşklere de sahipti. Herşeye rağmen çadır İlhanlılar'da ehemmiyetini kaybetmemişti. Yaz ve kış yer değiştirme âdeti İlhanlılar devrinde devam ettiğinden, çadırın önemi korunmuştu. Sultanîye şehrinin kurulması ve İran kültürünün tesiri ile ancak çadırlar eski önemini kaybettiler. Seyahatlerde eski âdet muhafaza edilir. hükümdarın çadırının etrafında müstahdemleriyle kadınlar, vezirlerin, kâtiplerin ve memurların çadırları bulunurdu.

9) Şehircilik :

Moğollar sur inşasına pek ehemmiyet vermemekle beraber, hükümdarlar dini ve dünyevi yapıların inşasında büyük rol oynamışlardır. İran'da bulunan çok sayıdaki cami İlhanlılar'ın mimari eserleri olarak bugüne kadar kalmıştır.

Bu nevi yapıların dışında Moğol hükümdarları şehir inşaaı ile de meşgul olmuşlardır. Ögedey Cengiz Han devrinde tahrip edilen Buhara, Herat, Gence, Tirmiz, Nişapur gibi şehirleri yeniden inşa ve imar etmiştir.

Aynı şekilde Bağdat da Vezir Cüveyni'nin tesiri ile Abaka tarafından yeniden inşa ettirildi. Moğollar'ın Karakurum, Ömül gibi yeni şehirler meydana getirdikleri de bilinmektedir.

İlhanlı ülkesinde şehir inşasında en mühim faaliyet hiç şüphesiz Sultanîye'nin inşasında kendini göstermiştir. Olcaytu bu şehir 1306-1307'de çok kısa zamanda inşa ettirmişti. Bunun için ülkenin her tarafından ustalar getirtilerek hummalı bir faaliyet gösterilmişti. Olcaytu, Bisutun dağının eteğinde Sultanâbad ve Mugan bozkırı civarındaki Kur nehri yanında Olcaytu-Sultanâbad şehirlerini de kurdurmuştu.

10) Dil ve Halk :

Gerek Cengiz Han'ın komutasında Harezmsah devletine saldıran ve gerekse bundan sonraki diğer fütûhata katılan Moğol orduları herhangi bir ırk veya dil birliği meydana getirmiyordu. Moğollar komutanlık makamını işgal etmekte idiler ve ordunun büyük bir kısmını Moğollarla Türkler teşkil ediyordu. Moğollar'ın tiplerinin bugünküne benzediğini belirten bazı haberler mevcuttur. Buna göre genelde ırk ya-

pılı, orta boylu ve geniş suratlı idiler. Gözleri kısık, burunları basık ve alınları dardı. Sakalları çok seyrektiler. Boyun ve kolları uzun, göğüsleri geniş ve bacakları kısa olurdu. Kulakların iki yanı ve alından iki parmak saç ustura ile alınırdı. Saçın diğer kısımları uzatılır ve arkadan sarkan saç bir topuz şeklinde örülürdü.

Cengiz Han'ın Moğolca'dan başka Türkçe de bildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Moğolca Cengiz Han döneminden itibaren Uygur harfleri ile yazılmaktadır. İlhanlılar da bastırdıkları sikkelerde Arap yazısının yanında Moğolca'yı da kullanmakta idiler. Gazan ve Olcaytu'nun paralarında Moğolca kullanma alışkanlığı azalmış fakat Ebû Said döneminin paralarında tekrar dikkatle kullanılmıştır. Hatta en son İlhanlı hâkimlerin paralarında da Moğolca bulunuyordu.

Resmî vesikalar, son devirdeki vesikalarda Arapça ve Farsça tabirler artmakla beraber, her zaman Moğolca kaleme alınırdı. Dış ülkelerle temaslarında da resmî yazışmalar Moğolca yapıldığından bazı zorluklar ortaya çıkardı. Memlûkler'in Moğolca'ya vakıf olan özel bir teşkilatı mevcuttu ve hatta Mısırlılar bazen İlhanlı ülkesine yolladıkları cevapları Moğolca kaleme alırlardı. Fakat en büyük zorluğu Avrupa'ya; Fransa, İngiltere ve Papa'ya yollanan resmî yazılar teşkil ederdi. Dolayısıyla bu çeşit resmî Moğolca yazılara Farsça veya Latince bir tercüme de ilave edilirdi.

Moğolca'nın halk arasında son devirlere kadar kullanıldığı bilinmektedir. Gerek doğuda ve gerek batıda halk adı olarak «Moğol»un yanında «Tatar» tabiri de kullanılırdı. Mirhond bazen her iki adı da yana kullanmakta idi. XVI. yüzyılın başında Büyük Han'ın sarayında «Tatarca konuşulurdu» ifadesinden Moğolca konuşulduğu mânasını çıkarmak gerekir. Bugün bu ad ancak Rusya Türkleri'nden Tatarlar için geçerlidir ve bugünkü Tatarlar'ın Moğollarla alakası yoktur.

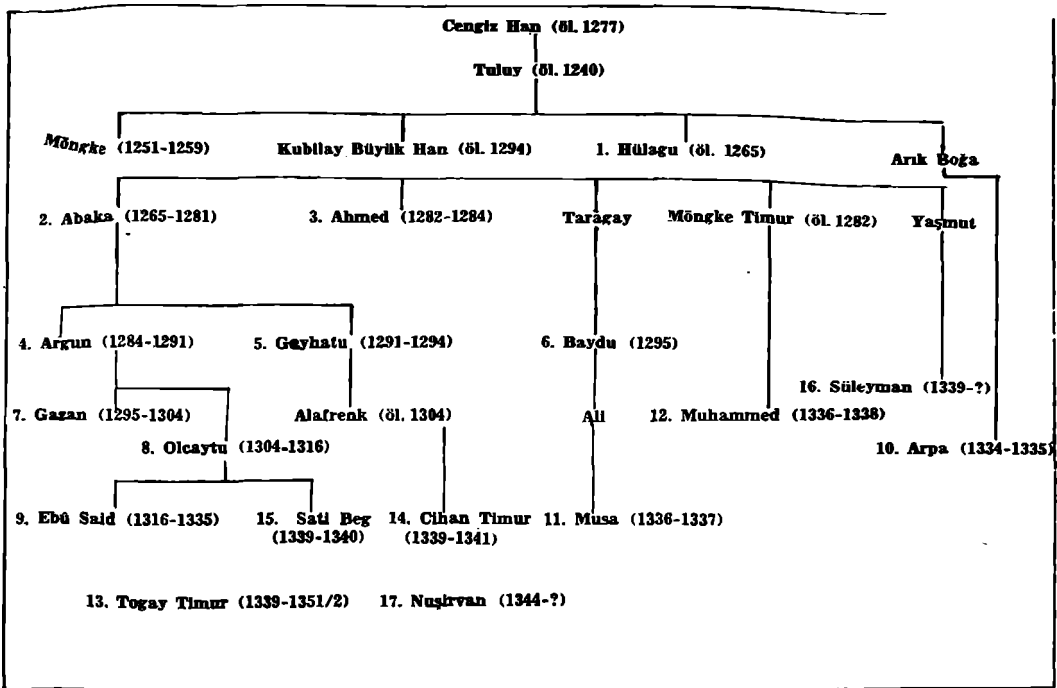
Moğollar'ın yanında bu yöre ahalisinin doğu Asya'dan daha batıya yayılmasında Türkler de mühim roller oynamışlardı. Cengiz Han'ın ordularında çok sayıda Türk mevcuttu. İbnü'l-Esir'e göre askerlerin yarısından fazlasını Türkler teşkil ediyordu. Dolayısıyla da Semerkand'ın işgalinden sonra Harezmsah nesli galiple aynı kabileye mensup oldukları gerekçesiyle sağ bırakıldı. Deşt-i Kıpçak'ta Kafkasya Türkleri ile 1255'te Bağdat önündeki çarpışmalardan sonra da yukarıdakine benzer olaylar vuku bulmuştur.

İlhanlılar da ana dil Moğolca'nın yanında Türkçe ve Farsça bilirdi. Ebû Said Luristan Atabeg'i ile Türkçe sohbet ederdi(1).

O güne kadar yan yana ayrı birer topluluk olarak yaşayan Moğollarla Türkler İslâmiyet'in kabulü vasıtasıyla birbirleri ile kaynaştılar.

Daha doğrusu Moğollar Türkler'in içinde erimeye başladılar. İlhanlı devletinin çözülme devrinde bu gelişme tamamlanmıştı. Amu Derya ötesinde de gelişme aynı olmuştur. Köpek ve daha sonra İslâmiyet'i tamamiyle kabul eden Tarmaşirin genellikle Türkçe konuşmuşlar ve kendilerini «Türk Sultanları» olarak adlandırmışlardır. Dini toplantılarda Farsça ve Türkçe tasavvufi şarkılarında söylendiği belirtildiği halde Moğolca'dan hiç bahsedilmemektedir.

Batı Asya'daki Moğol halkı tamamen Türkleşmiştir. İran ve başka ülkelerin zaptı aslında Türk yerleşim merkezlerinin sayısının artmasına sebep olmuştur. Ön Asya'nın mühim bölgeleri daha önce de Türk boyları tarafından iskan edilmiş idi. İlhanlı devletinin kurulması yeni Türk boylarının gelmesine, Azerbaycan (Tebriz'de o devirde de Türkçe konuşuluyordu) gibi bölgelerin tamamen Türklüğe kazanılmasına yol açmıştı. Cengiz Han ve onun haleflerinden bugüne artakalan izlerinin en mühimi de bu olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDU

I. SİYASÎ DURUM

Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin payına imparatorluğun İrtiş'in batısındaki bölgelerle (bugünkü Kazakistan ve Batı Sibirya) Harezmi düşmüştü. Ona ait olan bölgeler verimli bozkırları kaplamakla kalmıyor, aynı zamanda Ürgenç gibi mühim bir ticaret merkezini de ihtiva ediyordu. Ürgenç 1221'de Moğollar tarafından tahrip edilmişse de, sonradan tekrar inşa edilmiş ve kısa zamanda eski zenginliğine ve şöhretine kavuşmuştu. Bu sıralarda Cuci Ulusu'nun batısında ve Hazar ile Karadeniz'in kuzeyinde henüz işgal edilmemiş olan Kıpçak (Kuman) ve diğer Türk devleti İdil Bulgar hanlığı ve çeşitli Rus beylikleri bulunuyordu.

1) Batu :

Deşt-i Kıpçak'ta (Karadeniz'in kuzeyi ve kuzeydoğusundaki bölgeler) Altın Ordu devletini kurma fikri, aslında Cengiz Han imparatorluğunun nihai hedefine dahildi.

Sübüdey 1222 yılının ikinci yarısında Derbent üzerinden Kafkasya'ya gelmiş, Alanlar'ı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kıpçaklar'la karşılaşmıştı. Kendi ordusundaki Türk askerlerinin çoğunlukta olması sebebiyle Kıpçaklar'ın bir kısmını kendi tarafına çekebilmişti. Böylece kolay bir başarı kazandı ve Kırım'daki zengin ticaret şehri Sudak'a hücum etti (17 Ocak 1223).

Kıpçaklar'ın Moğol hâkimiyetini tanımaları ile Sübüdey'in askeri harekâtı da tamamlanmış olacaktı. Fakat Kıpçak hâkimi Kotyan, damadı Mstislav Mstislaviç ve diğer Rus knezlerinden yardım isteyince durum değişti. Moğollar Rus knezlerini de kendilerine boyun eğmeye çağırdılar, fakat Ruslar gönderilen elçileri öldürerek Moğollar'ın intikam hislerini daha da canlandırdılar. Neticede müttefik kuvvetlerle Moğol güçleri arasındaki önemli çarpışma 16 Haziran 1223'te Taganrog'ta Azak denizine dökülen Kalmius nehirlerinin bir kolu olan Kalka

(bugünkü Kaleç) 'da oldu. Rus orduları, tamamen yok edilerek çok sayıda knez Moğollar'a esir düşüp idam edildi.

Cengiz Han, ölümünden önce en büyük oğlu Cuci'yi İmparatorluğun varisi tayin etmişti. Fakat o, bu mirasa sahip olamadan 1227 yılının başında öldü. Cengiz de oğlundan birkaç ay sonra vefat etti. Ülke artık Cuci'nin diğer oğullarına kalmıştı. Batu ise bunlar arasında en fazla göze çarpanı idi. Fakat kurultay Cengiz'in oğlu Ögedey'i Büyük Han (Kağan) seçti ve Ögedey Sübüdey'i tekrar Kıpçaklar, İdil Bulgarları ve ticaret şehri Saksın (Saksin) üzerine yolladı. Kıpçaklar arasında bir gurubun Moğollar'a yakınlaşmak istemesinden dolayı Moğollar'ın işi kolaylaştı. Kıpçak ve Moğol orduları Ural dağlarından çıkan Cayık (Yayık: bugünkü Ural) nehrinde karşı karşıya geldiler. Mağlup olan Kıpçaklar ve Saksın şehri halkı, İdil Bulgarları'nın yanına kaçtılar. 1236'da toplanan kurultay bu sefer Batu'ya başkomutanlık ve büyük askerî yetkiler verdi. Batu'nun emrinde bir kısım akrabaları ile geleceğin büyük hanı Möngke de bulunuyordu.

İlk olarak İdil Bulgarları'na karşı sefere çıkıldı. 1237 yılının sonbaharında başkent Bulgar ele geçirildi, ardından da Kıpçak beyi Baçman yakalandı. Bulgar ileri gelenleri, Rusya'ya kaçarak buradaki knezlerden hüsn-ü kabul gördüler. Muzaffer Moğol orduları, hücumlarını doğuya kaydıldılar. Ryazan knezi boyun eğmeyi reddetti, fakat büyük knezin yardımcı kuvvetlerine rağmen beş günlük kuşatmadan sonra mağlup edildi. Bundan sonra Kolamna, Moskova, Vladimir, Suzdal, Rostov, Yaroslav, Pereyaslav, Tver (Kalinin) gibi şehirler peşpeşe düştü. Torjok şehrinin iki hafta direnmesi Novgorod'un Moğol işgalinden kurtulmasına yol açtı. Batu, yolunun düşman tarafından kesilmesine engel olmak için güneye inmek zorunda kaldı.

1237 yılı doğunun ve ülkenin kuzeyinin (Novgorod dışında) Moğol hâkimiyeti altına girmesi ile sonuçlandı. Batu 1238 yılını Kıpçaklar'ı da boyun eğdirerek işgal ettiği Rus ülkesini tamamen kendi hâkimiyeti altına almakla geçirdi. Mağlup olan Kıpçaklar, Macaristan'a göç ettiler ve bugün de kendi adlarını taşıyan beylikler kurdular. Bu sefer de Moğollar Fin kavmi Mordva (Burtas)'ları mağlup ettiler. Türk boyu Başkurtlar'ı da hâkimiyet altına aldılar. Pereyaslav, Çernigov ve Kırım'daki Sudak şehirleri tekrar yağmalandı. Böylece Batu, daha batıdaki bölgelere sefer düzenleme imkânı elde etti. Önce Kiev'e yürüdü, knez Çernigorlu Mihail Macaristan'a kaçtı. Moğollar bundan sonra güneybatı istikametle hareketle Polonya'da Kamenec, Galicya'da Vladimir ile Galic'li ele geçirdiler. Böylece batı yolu açılmış oldu. Macar, Bohemya ve Polonyalılar'm birbirine yardımlarına engel olmak için Moğollar, Kaydu ve Çağatay'ın oğullarından Baydar (Paidar) ko-

ındaki orduları Batı Galıçya ile Şlezya'ya; Kadan (Kodan), Karpatlar'ın doğusundan Macaristan'a; Batu ise Galıç'ten hareketle Karpatlar'a yöneldiler. 11 Nisan 1241'de kral Bela (1235-1270) mağlup edildi. Macaristan müstemleke hâline getirilip burada sikke kesildi.

Polonya'ya giren Moğol orduları, düşmanı Hınclelnık'te mağlup ettiler. Breslau yağmalandı, Alman kralı II. Heinrich de cepheye öldü. Fakat Moğollar orta Almanya'ya giremediler.

11 Aralık 1241'de Büyük Han Ögedey, Kara Kurum'da öldü. Bu haber Batu'ya 1242 yılının ilkbaharında ulaştı. Bu olay, Moğollar'ın hedeflerini gerçekleştirmelerine engel oldu. Batu Tuna sahillerinden, ordunun bir kısmı ise Dalmaçya, Arnavutluk ve Sırbistan üzerinden geri döndüler.

Bundan sonraki yıllarda, Orta Asya'daki gelişmeler, Batu'nun dikkatini Batı'dan tekrar Doğu'ya kaydırmasına sebep oldu. Neticede Altın Ordu, daha fazla genişleyemedi. Zaten Cuci ulusu, çoktandır ikiye bölünmüş durumdaydı. Cucu'nın en büyük oğlu Orda, alışılmışın tersine aile başkanı seçilmiş ve Batı Sibirya, İli, Alakul ve Amu Derya'dan İrtiş'e kadar olan sahaya sahip olmuştu. Bu bölge tarihte az bilinmekle birlikte *Ak Orda* adını almıştı. İrtiş ve Amu Derya'nın komşu bölgeleri Çağataylar'ın olup *Mavi Orda* adını almıştı. Batu'nun hâkim olduğu Volga boyu ise *Altın Ordu* adıyla maruf oldu.

Devletini sağlamlaştırmaya başlayan Batu, dikkatini iki önemli meseleye çevirdi. Bunlar iktisadi ve askeri problemlerdi. İşgal edilmiş olunan Rusya'nın köy ekonomisine dayanan iktisadi hayatı, haraç meselesini hâllererek güçlenmeye başladı. İkinci mesele ise Kafkasya'yı tamamen ülkeye bağlayarak devletin güney sınırını emniyet altına almak teşkil ediyordu. Batu, Rus knezlerinin bizzat kendisine gelerek boyun eğmeleri ile yetiniyordu. Ancak Büyük knez Yaroslav ile Aleksandr Nevskiy Kara Kurum'a gitmek zorunda kaldılar. Aslında bu uygulama Moğol âdetlerine pek uygun değildi. Dolayısıyla Batu ile Nâlp Töregene ve daha sonra Büyük Han Göyük ile de arası bozulmuş ve hattâ ikisi arasında bir savaş ihtimali de belirmişti. Ancak Göyük'ün (1248) ölümü ile savaş çıkmamıştı.

Ögedey'in nesli, Göyük'ün ölümü ile sona ermiş, yerine Tulu'nun en büyük oğlu Möngke kağan ilân edilmiş ve Altın Ordu'nun bütün Moğol devleti ile problemleri ortadan kalkmıştı. Batu Han, bundan sonra dikkatini güneye teksif etti. Daha Cengiz Han döneminde Moğollar Kafkasya'ya girmişlerdi. 1236 ile 1244 yıllarında Anadolu Selçuklu ülkesinde tesirlerini yayma imkânını elde etmişlerdi. Batu güneyde hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra kuzeye ve batıya doğru yöneldi.

1252'de Pereyaslav'daki Büyük knez Andrey Yaroslavlıç mağlup edilerek ünvanı Aleksandr Nevski'ye verildi. Bundan böyle Rusya vergiye bağlandı. 1254'te Moğol orduları Macaristan'a hücum ettiler. Böylece Batu, Altın Ordu'nun temelini sağlamlaştırmış oldu. 1255'te yeni başkent Saray'ın inşaatı sırasında öldü, halkı onu *Sayın Han* (iyi) diye adlandırdı(1).

2) Berke :

Batu'nun ölümünden sonra Sortak (1256-1257), onun ölümünden sonra da Magçı, Altın Ordu tahtına çıktılar. Magçı da aynı yılda ölüncce yerine Berke getirildi.

Berke hâkimiyetinin ilk yarısını kuzeydeki meselelerle uğraşarak geçirdi. 1254-1255'te Galiç hâkimi Daniil ve oğlu Lev Moğol vergi tahsildarlarına (Baskaklara) hücum etmişler ve Batı Ukrayna'daki Moğol valisi Hurremşehir'i Kremeneç'te geri çekilmeye mecbur etmişlerdi. 1258-1259'da Burunday ve Nokay (türkçe Nogay) ceza yürüyüşüne başladılar ve Macaristan ve Polonya içlerine kadar girerek etrafı tahrip ettiler ve bol ganimetle geri döndüler. Aynı zamanda Rus knezleri, Altın Ordu'ya yaptıkları seyahatlerle Moğol hâkimiyetini tanıdıklarını teyid ediyorlardı. Moğol dostu Aleksandr Nevski'nin 1263'te ölümünden sonra knezler arasında Büyük knezlik makamı için yarış başladı. Altın Ordu hanları da bu makamı birinden alıp diğerine vererek kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırıyorlardı.

Büyük Han Möngke, kardeşi Hülagu'ya Yakın Doğu ülkelerini ele geçirme emri vermişti. Berke bu durumun ülkesinin güney sınırlarına bir tehdit uyandıracağını anlamıştı. Berke de Büyük Handan ordularını Orda'nın ikinci oğlu Kuli'nin komutasına verme emrini aldı. Bu sırada İslâmiyet'i kabul etmiş olan Berke için bu müslüman ülkelere karşı savaşmak anlamına geliyordu. Dolayısıyla da Hülagu'nun Bağdat halifesine karşı açtığı seferi desteklemek mecburiyeti Berke'ye çok zor geliyor, huzursuz ediyordu. Yine de Altın Ordu askerleri Bağdat'ın işgaline katıldılar. Fakat iki han arasındaki itimsizlik her geçen gün artıyordu. Bağdat'ın işgalinden sonra Hülagu Berke'nin askerlerine karşı tedbirler almaya başlayınca, ülkelerine dönemeyen bu askerler, Mısır'a sığınmak zorunda kaldılar. Hülagu'nun orduları Ayn-ı Calut'ta Memlûk hükümdarı, Baybars'ın orduları karşısında başarılı olmadı (3 Eylül 1260). Baybars ayrıca Berke'ye müracaat ederek Hülagu'ya karşı cihat açılmasını istedi.

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Leipzig, 1943, 11-13

Bu sırada (1259) Büyük Han Möngke öldü ve en küçük kardeşi Arık Boga (Erik Böge) Kara Kurum'da tahta çıktı. Fakat kurultayda, kendisine Çin bırakılan diğer kardeş Kubilay isyan etti. Bu durum uzun savaşlara yol açmıştı. Kurultay'da kendisine İran'ın hâkimiyetli tevcih edilen Hülâgu, kardeşi Kubilay'ın tarafını tuttu. Her ne kadar İslâmiyet'i kabul etmişse de eski geleneklere hâlâ bağlı olan Berke, belki bu sebepten, belki de rakibi Hülâgu'nun Kubilay'ı desteklemesi sebebiyle Arık Boga tarafını seçti.

Böylece Çin ve İran gibi medenî seviyesi yüksek ülkelerin hâkimli olan hanlar, bozkırı hâkimiyetli altında tutan Büyük Han'a karşı çıkmış oldular. Berke Algu'nun aleyhine Olcaytu'nun neslinden olan Kaydu'nun Amu Derya ötesinde (Çağatay) hâkimiyetini sağlamlaştırmasına mani olarak Kubilay'ın Orta Asya ve Doğu Avrupa'daki tesiri sona erdirilmiş oldu. Memlûk hâkimli Baybars, Kıpçak (Altın Ordu) hanı ile kurduğu ittifak sayesinde Hülâgu'nun İlhanlı Devletini çevirme imkânına sahip oldu. Hülâgu'nun oğlu ve halefi Abaka da üçlü düşmanı-na karşı mücadele etmek zorunda kaldı, fakat hiçbirini tamame nortadan kaldıramadı. Bundan sonraki mücadeleler Kafkasya ve Amu Derya'da meydana geldiğinde Mısır Memlûk devleti rahat bir nefes alabilirdi.

İlhanlı Devleti ile Altın Ordu devleti arasındaki ciddi ihtilaf, Berke'nin Cengiz Han'ın en eski ahfadı olarak Hülâgu'dan elde ettiği ganimetlerin bir kısmını kendi hazinesine yollamasını talep etmesi, Hülâgu'nun bunu reddederek Berke'nin iki elçisini öldürmesi üzerine ortaya çıktı. Berke bunun üzerine 20 Ağustos 1262'de Şirvan'a doğru harekete geçti. İlhanlı hanı Hülâgu şehri terketti, Derbend üzerinden Şemalu'ya ulaştı. Burada Nogay komutasındaki Altın Ordu kuvvetleri, 10-15 Aralık 1262 tarihinde hezimete uğradılar. Berke'nin bir kaç emiri Gürcü kralı V. David'in safına geçtiler. Gürcü kralı da onları Hülâgu'ya yolladı. Hülâgu onları iyi karşıladı. Bu başarı üzerine Hülâgu, Terek nehrini aşarak Berke'nin üzerine yürüdüysen de 1 Recep 661 (13 Ocak 1263) yılında bu defa İlhanlı orduları büyük bir bozguna uğradılar. Aynı şekilde Kubilay'ın batıya yolladığı kuvvetler de başarısız olmadı, çünkü bu güçlerin komutanı Kıpçaklar'ın safına geçti.

Hülâgu, ölümünden (8 Şubat 1265) kısa bir süre önce devletin ekonomik ve askeri çekirdeğini teşkil eden Arran ve Azerbaycan vilayetlerini Berke'den korumak için bir ordu hazırlamıştı. Abaka babasının ölümünden sonra bu harekâtı sürdürdü. Abaka, Berke'nin ilerlemekte olan kuvvetlerine karşı kardeşi Yazmut'u yolladı. O Kür nehrini aşarak Aksu'yu (Moğolca: Cagan Müren) aşarak Şirvan'a ulaştı ve burada Nogay komutasındaki Kıpçak ordusunu mağlup etti. Bundan

sonra İlhanlılar, Tiflis'e geri çekilerek burada güçlü bir müdafaa hattı oluşturdular. Bunu fırsat bilen Nogay İlhanlılar'ı takip ederek onları yendi. Fakat Berke Kür'ü aşamayarak Kür'ün yukarı mecrasına (batıya doğru) hareketle Tiflis'e doğru yöneldi ve Ocak 1267 Tiflis'te öldü. Bunun üzerine Kıpçak ordusu geri çekilmek zorunda kaldı.

İki Moğol ülkesi arasındaki mücadele, Berke'nin Arık Boga'yı *Büyük Han* olarak kabul etmesine rağmen anavatanından kopmalarına sebep oldu. İşte bundan sonra Altın Ordu'da artık *Büyük Han* adına sikke basılmaz oldu(1).

3) Möngke Timur :

Ardından erkek çocuklar bırakmış olmasına rağmen Berke'nin yerini büyük yeğeni Möngke Timur (Temur) almıştı. 1268-1269 yılında Memlük sultanı Baybars'ın muhalefetine rağmen Altın Ordu hükümdarı Möngke Timur ile İlhanlı devletinin hükümdarı Abaka arasında bir barış antlaşması gerçekleşti. Bu gelişmeler sırasında Nogay'ın Altın Ordu'daki nüfuzu artmakta ve Baybars ile münasebetleri bizzat o yürütmekteydi Memlük sultanı Nogay'ı kâfir (budist) İlhanlılar'a karşı mücadeleye teşvik ediyordu. Gerçekten de iki Moğol devletinin menfaatleri birbiriyle çatıştığı için iki ülkenin arası bozuldu ve Mısır'la münasebetler tekrar canlandı. Neticede 1276-1277 yılında Möngke Timur (doğrudan doğruya Abaka'ya olmamakla birlikte) Kafkasya'da Ossetin (Alan)'lere ve onların şehri Decakov'a karşı sefer açtı. Bu sefere bazı Rus knezleri de katıldı ve galibiyetten sonra ganimetle geri döndüler. 1279-1280'de Möngke Timur, Abaka'nın kardeşi ve adaşı Möngke Timur'u iki sefer mağlup etti.

Nogay'ın hristiyan ülkeleri ile teması oldukça artmıştı. Bu yüzden Möngke Timur, arka plânda kalmamak için hristiyanlarla birtakım temaslar kurdu. Möngke bu arada Anadolu'daki siyasi hayata da müdahale ediyordu. 1278'de Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus Saray şehrinde ölmüştü. Möngke Timur onun oğlu II. Gıyaseddin Mesud'u Moğol âdetine göre babasının dul karısı ile evlenmeye zorlayınca, Mesud ülkesine kaçmak zorunda kalmıştı. Möngke Timur, Baybars'ın ölümünden sonra (1277) yerine geçen Kalavun ile siyasi münasebetlere girmişti. Möngke Timur, Rebiülevvel 679 (Haziran 1280) tarihinde ölünce ufak bir veraset kavgası çıktı. Neticede Möngke Timur'un kardeşi Tuda Möngke tahta çıktı.

Bu arada Nogay'ın devlet katındaki gücü daha da artmıştı. Dış siyaset tamamen onun kontrolü altına girmişti. Çeşitli kaynaklar on-

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, Leipzig, 1943, 50 vd.

dan *Han* diye bahsetmektedirler. Bu nevi çifte hâkimiyet Moğol İmparatorluğunda alışılmamış bir uygulama değildi. Bu nevi devlet idaresine Türk devletlerinde de rastlanmaktadır. Nogay ise Cuci'nin torununun torunu olan babası Tatar sebebiyle Moğol prensi olma gibi bir üstünlüğe sahipti. Vladimir şehrinin büyük knezi Dimitri, kendisine isyan eden akrabalarına karşı Nogay'dan yardım istemiş, böylece Nogay, Rus knezlerinin başvurdıkları en yüksek merci durumuna gelmişti. Aynı şekilde Kursk knezi Oleg belirlenen haracı ödemeyi reddedince de Nogay meseleye el koymuştu. Nogay Rus meselesini hallettikten sonra Prens Teleboğa'yı da yanına alarak Macaristan ile Polonya üzerine de yürümüşü.

Nogay'ın dış politikadaki bu faaliyetleri neticesinde Tuda Mönge'ye Mısır'a elçiler yollamanın dışında fazla bir iş kalmamıştı. Kahire'ye yollanan iki kadı, Tuda Mönge'nin tahta çıktığını ve İslâmiyet'i kabul ettiğini bildirmişler (Eylül 1283) ve ona bir müslüman adının verilmesini rica etmişlerdi. Aynı zamanda İlhanlı hükümdarı Ahmed'in de İslâmiyet'i kabul etmiş olmasıyla İslâm ülkeleri arasında huzurun yerleşmesi gerekirken bu gerçekte böyle olmadı. Memlûk sultanı Kalavun, İlhanlılar'a pek itimat etmiyordu. Zaten 1284'te Ahmed'in ölümü ve yerine budist Argun'un tahta çıkması Memlûk sultanını ziyadesiyle memnun etmiş ve Altın Ordu'yu Kafkaslar'a doğru hareket etmeleri için teşvik etmişti. Aynı yılda (1287) Altın Ordu'da Nogay'ın tesirinin olağanüstü derecede artması neticesinde Tuda Mönge, akrabalarının da muvafakatiyle tahttan vazgeçerek kendini dine verdi ve yerini yeğeni Teleboga aldı.

Teleboga tahta geçer geçmez selefinin Memlûkler'le yaptığı antlaşma gereğince İlhanlı hakanı Argun'un üzerine harekete geçti. Fakat 1288 ve 1290 baharlarında düzenlediği her iki sefer de başarısız sonuçlandı. Diğer taraftan bu seferler en azından Memlûkler'in rahat nefes almasına yol açmıştı.

Teleboga'nın başarısızlığı, Kafkasya meselesini sallantıda bırakmıştı. Bu başarısızlık, ülkenin iç siyasetine de tesir etti ve Nogay'ın tesiri devlet sınırlarını aştı. 1290'da Kıpçak asıllı Tuna Bulgar hanı Terter, Vidin ve Braniçevo prensleri ve Sırbistan kralı Milutin onu en yüksek hâkim diye tanıyarak Altın Ordu hanını ikinci plâna düşürmüş oldular. Terter, kızını Nogay'ın oğlu Ceke'ye verdi, oğlu ise rehin olarak emirin sarayında yaşıyordu. Bulgar hanı Nogay'a o kadar sıkı bağlı idi ki, hristiyan olmasına rağmen Papa IV. Honorius'un, onu, kiliseye kazanmak için yürüttüğü bütün gayretler boşa gitmişti.

Nogay Altın Ordu'nun güneyinde hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra, bir hile ile Teleboga'yı ortadan kaldırdı (1291). Yerine Mönge Timur'un oğlu Tohtu'yu tahta çıkardı. Çünkü Moğol örflerine göre ken-

disi han olamazdı. Böylece ülkede tekrar huzur yerleşmiş oldu. Artık Rusya'ya hareket etme zamanı gelmişti. Çünkü 1289'da Rostov halkı, Moğollar'a karşı ayaklanmıştı. Bunun dışında bir hayli Rus knezi de Saray'a gelerek Vladimir'in büyük knezi Dimitri'yi şikâyet etmekteydiler. 1293'te harekete geçen Moğol ordusu; Vladimir, Peryaslav, Moskova ve Tver gibi şehirleri ele geçirdi. Daha sonra güneye doğru harekete geçen ordu, Bulgar hanı Terter'i Simileç ile değiştirdi. 1296'da Sırbistan'a sefer yapıldı. Bu seferlerle Nogay'ın gücü daha da artmış oldu. Ülkede iki hâkîmin bulunması, artık tahammül edilemez bir durum olduğundan neticede Tohtu ile Nogay arasında çatışma çıktı. Terek civarında Nogay mağlup edildi ve savaş meydanında öldürüldü (1299). Böylece Altın Ordu'da uzun yıllar en mühim görevleri üstlenen Emir Nogay'ın hayatı da sona ermiş oldu. Mamafih hatırası ölümünden sonra da yaşamış ve kendine tâbi il ve uruğlar kendisinin adına izafeten *Nogay* adını almışlardır. Aşağı İdil, Yayık ve Cım (Emba) nehirleri boyundaki «*Nogaylar*» (Mangıtlar) işte bunlardır.

Nogay'ın ölümünden sonra oğulları babalarının mirasına sahip çıkmaya çalıştılsa da, hiç biri babasının kabiliyetine sahip değildi. Tohtu Sekanlılarla da barış görüşmelerine girişti. Kırım'da Kefe şehirindeki Cenevizliler'i kovdu. Mısır'la da münasebetlerini sürdürdü. Kısacası Altın Ordu'da birlik ve huzuru tekrar sağlayarak 1312'de Saray'da öldü.

4) Özbek :

Tohtu'nun ölümünden sonra çetin bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadeleyi Tohtu'nun yeğeni Özbek kazandı. Bazı Moğol prenslerinin aksine müslüman olan Özbek, sikkelerde Gıyaseddin Özbek (Uzbek) veya Muhammed Özbek Han diye adlandırılmaktaydı. O, Altın Ordu devletinin tekrar zirveye çıkmasını sağladı. Bu durum, devrin önde gelen şark yazarlarının Kıpçak ülkesinden artık Cuci veya Berke Ulusu diye bahsetmeyerek Özbek ülkesi diye bahsetmelerinden de anlaşılmaktadır. Nogaylar'ın Nogay Han'dan adlarını aldıkları gibi bugünkü Özbekler de adlarını bu Özbek Han'dan almışlardır. Özbek Han Doğu Avrupa'da, bu bölgede hiçbir gücün gerçekleştiremediği, bir devlet anlayışını gerçekleştirdi. Aynı zamanda halkı arasında İslâmiyetin yayılmasını, devleti sağlam temellere oturttuk, halkın devamlılığını ve şuurlu bir topluluk hâline gelmesini sağlamıştı.

Özbek başa geçer geçmez siyasi meselelere el attı. İlhanlı hükümdarı Olcaytu, Altın Ordu hâkîmi Tohtu'nun ölümü neticesinde meydana gelen karışıklıktan yararlanarak Suriye'ye hücum ederek kuzeydeki düşman Memlûkler'i zayıflatma faaliyetine girişti. Bu durum Altın

Ordu'yu Kafkasya'da iki devlet arasındaki münasebetleri çözmeye mecbur etti. Neticede 13 Ekim 1312'de Altın Ordu elçilik heyeti, Gürcistan ve Derbend üzerinden İlhanlılar'ın yeni başkenti Sultaniye'ye ulaştı. Bu heyet Olcaytu'nun üstünlüğünü kabul ederek iki ülke arasında bir ateşkes antlaşmasını gerçekleştirmek istiyordu. Gerçi bir antlaşma yapılamadıysa da iki ülke arasında barış atmosferi temin edildi.

Kafkasya cephesinde huzur tesis edildince, Özbek Han Rusya ile meşgul olmaya başladı.

Moskova knezi Yuri Daniloviç Saray'da kaldığı iki yıl süresinde hanın sevgisini kazanmış ve hattâ Özbek, kızkardeşi Konçaka'yı onunla evlendirmişti. 1317'de ise Yuri'ye *Büyük knezlik yarlığı*'nı verdi. Aynı yılda Yuri ile Tver knezi Mikail Yaroslaviç arasındaki çarpışmada prenses Konçaka esir düştü ve Mikail'in elinde öldü. Özbek Han, bu durum üzerine Mikail'i idam ettirdi. Yuri'ye tekrar büyük knezlik yarlığı verildi. Fakat aynı zamanda Novgorod ve Pleskan'ın dışındaki bütün Rus şehirleri yağmalandı.

Bu sırada Moğollar Vladimir'e ulaşmış olan kendi himayeleri altındaki Yuri'ye de müsamahalı davranmadılar. Çünkü bu sırada Tver hâkimi Dimitri, Özbek Han'ı babası Mikail'in haksız yere idam edildiğine inandırmıştı. 1322'de Büyük knezlik ünvanını da alan Dimitri, 1325'te yaptıklarından dolayı idam edildi ve yerine kardeşi Aleksandr Mihayloviç geçirildi. Fakat Aleksandr'ın da hâkimiyeti uzun sürmedi. 1328'de Büyük knezlik makamı Moskova knezi İvan Kalita'ya ve böylece bütün Rusya'nın gelecekteki hâkimiyeti bu hanedana geçmiş oldu. Rusya'da siyasi gelişmeler, Altın Ordu'nun doğu Avrupa politikası ile daha fazla uğraşmasını gerektirdi.

Osmanlılar'ın ortaya çıkması Tuna Bulgarları gibi Bizans'ın da çöküşünü hızlandırmıştı. Özbek Han da Balkanlar'daki siyasi gelişmelere müdahale etti. 1319'da Altın Ordu kuvvetleri Edirne önlerine geldiler. 1324'te Bulgar hükümdarı Svetoslav'ın ölümünden sonra Trakya'da göründüler.

Özbek Han, Memlûklerle de münasebetlerini sürdürmeye önem veriyordu. Çünkü İlhanlılar ile aralarında gerginlik hâlâ sürmekte idi. Dolayısıyla da Özbek, Memlûk sultanı Melik en-Nâsir ile işbirliği yapmak arzusundaydı. Uzun süren görüşmelerden ve Memlûk sultanının büyük bir kalım (başlık) ödenmesinden sonra prenses Tulun Beg ile izdivacı neticesinde (1320) iyi münasebetler kurulmuş oldu.

Özbek 1314'te Olcaytu'ya elçilik heyeti yollanmış olmasına rağmen 1318-1319'da Kafkasya'da askeri harekâta başladı. Memlûk sultanı ise müslüman olan Ebû Said ve Başkomutan Çoban'a karşı mücadele için hiçbir sebep kalmadığından Altın Ordu'ya da yardım etmedi. Neticede Kafkasya seferi, Özbek için başarısız sona erdi. Melik en-Nâsir ise

1323'te Ebû Said ile sulh antlaşması imzaladı. Memlûk sultanı böylece büyük bir başarı kazanmış oldu. Altın Ordu bu barışı bozmaya ikna edemedi. 725 (1324-1325) yılında Çoban komutasındaki İlhanlı kuvvetleri, Kafkasya'ya girdiler ve Terek'e kadar ilerlediler.

Özbek bu saldırıya ancak on yıl sonra cevap verebildi (1335). Bu sırada Ebû Said öldü ve İlhanlı ordusu başsız kaldı. Fakat bu karışık durumda İlhanlılar alelacele Ebû Said'in uzak bir akrabası olan Arpa'yı han ilân ettiler. Neticede Özbek, fazla başarılı olamadı, ancak 1340'ta Horasan'ın bir kısmını işgal edebildi.

Daha sonra Memlûkler'le de münasebetler soğumaya başladı. 1339'da Özbek, Melik en-Nâsır'ın kızı ile evlenmek istedi. Ancak Memlûk sultanı, İlhanlılar'la barış içinde olduğundan ve Altın Ordu ile münasebetleri geliştirmede bir yarar ummadığından, bu teklifi reddetti.

Özbek, güneydeki ittifakları sarsılmaya ve siyasi başarısı zayıflamaya yüz tutunca, Doğu Avrupa, daha doğrusu Rusya meselelerine yöneldi. Rusya'da Batu'nun hücumu ile başlayan ve yerleşen Altın Ordu hâkimiyeti çözülmeye başlamış, knezler daha sık karşı çıkmaya başlamışlardı. Litvanya ile (Lehistan'ın gücünün artması bu bölgelere Altın Ordu hücumlarını da sıklaştırmıştır) 1331 ve 1334'te Macaristan sınırında çatışmalar oldu. 1337'de Lublin şehri kuşatıldı. 1339'da ise 1313'ten beri haraç ödemeyi reddeden Smolesk'e karşı hücum edildi. 1341'de Litvanya'ya karşı süren çarpışmalar sırasında Özbek Han Yeni Saray (Saray Berke) şehrinde vefat etti(1).

5) Cani Bey :

Özbek Han, kendi yerine oğlu Tini Bey'i düşünmüşse de, diğer oğlu Cani Bey (Cambek) annesinin yardımıyla tahta geçti. Tini Bey ve diğer kardeşi Hızır Bey'i ortadan kaldırarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Cani Bey'in döneminde Altın Ordu gelişmesini artık tamamlamıştı. 1357'de Cani Bey, Azerbaycan'da seleflerinin hiç birine nasip olmayan bir başarı kazanmışsa da devletin gelişmesi durmuştu.

Cani Bey başa geçtiğinde Güneybatı Avrupa'da Özü (Dnepr)'nün doğusundaki topraklar, Kırım ve İdil Bulgar devleti sahası, orta ve aşağı İdil (Volga) bölgesi, Güney Ural sahası, Kafkasya'nın Derbent'e kadar uzanan kısmı, Kuzey Horezm (Harezmi), Aşağı Sirderya havzasındaki topraklar ve Sirderya'nın kuzeyinde ve Aral gölü ile İşim ve Sarısu nehirleri arasında bulunan bozkırlar Altın Ordu devletinin hudutları içinde bulunuyordu. Altın Ordu, Özbek Han (1312-1342) zama-

nunda askeri kudretinin en yüksek noktasına erişmişti. Özbek Han'ın hâkimiyeti, bu geniş toprakların her yerinde aynı derecede kuvvetliydi. XV. asır tarihçisi Arapşah'a göre, kervanlar Harezm'den Kırım'a *tehlakesiz* rahatça üç ay içi de varırdı. Atlar için yem, insanlar için erzak almak gerekmezdi, bütün ihtiyaçlar güzergâhta kolaylıkla temin ediliyordu.

Zamanla Litvanya güçlenerek Altın Ordu için bir tehdit oluşturmaya başladı. Altın Ordu'ya muhalif olanlar, Litvanya'ya sığınıyor ve hattâ onun seferlerine iştirak ediyorlardı. Bunun dışında Litvanya'nın Lehistan ve Macaristan ile de ittifak kurması daha büyük tehdit oluşturmaya başladı.

Altın Ordu için en büyük değişiklik güneyden geldi. Osmanlılar, Anadolu'nun büyük bir kısmını fethetmiş 1356'da Çanakkale üzerinden geçerek Balkanlar'ı tesir altına almaya başlamışlardı. Böylece Altın Ordu'nun Boğazlar'dan Akdeniz'e ulaşma imkânı kalmamış, Bizans ve Tuna Bulgar devleti ile olan münasebeti ehemmiyetsiz bir dereceye inmişti. Aynı zamanda Memlûk ülkesi Mısır'la da alâkası, kesilmiş oldu.

Bu durumun tesiri kendini iktisadi hayatta da gösterdi. Mısır, Ceneviz ve Venedik'e olan ihracat günden güne azaldı. Karadeniz yüzyıl boyunca Altın Ordu ve Bizans'ın hükümrânlığı altındaydı. Fakat bu durum, Osmanlılar'ın güçlenmesi ile değişti. Neticede Altın Ordu, eski ihtişamını kaybederek ikinci sınıf bir güç haline dönüştü.

Cani Bey, 1357'de Derbent üzerinden Azerbaycan'a hareket etti ve buranın hâkimi Eşref b. Timurtaş'ı yenerek idam ettirdi. Fakat muhtemelen çıkan bir veba salgını neticesinde Tebriz'e oğlu Berdi Bey'i bırakarak burayı terketti.

Rusya Cani Bey'e fazla zorluk çıkarmıyordu. Fakat Kuzeybatı Litvanya sınırındaki gelişmeler daha büyük tehdit teşkil ediyorlardı. 1345'te Macarlar, Altın Ordu kuvvetlerini mağlup ettiler. 1349'da Litvanya hâkimi Olgerd, Han'ın vesayeti altındaki Moskova knezi Simeon'a karşı yardım istedi. Simeon da Saray'a kendi elçilerini yollayarak Litvanya ile arasındaki çekişmeyi izah etti. Buna rağmen Litvanya ile Altın Ordu arasında huzur devam etti. Hattâ birlikte bazı askeri harekâtlar da gerçekleştirildi. Fakat Leh kralları Moğol prenslerini kendi saflarına çekme faaliyetlerine giriştiler ve hattâ 1356'da yedi bey Lehistan safına geçtiler. Böylece Litvanya-Altın Ordu ittifakı sona ermiş oldu. Litvanya hâkimi Olgerd, bu durumu o kadar tehlikeli buldu ki, eski müteffiklerine karşı silâhlandı. 1357'de Cani Bey'in ansızın ölümü Olegerd'in zafer şansını artırmıştı.

İç Savaş

Canı Bey'in ölümü ile Altın Ordu'da takriben yirmi yıl süren huzur ve sükun ortadan kalktı. Canı Bey'in oğlu Berdi Bey, hâkimiyeti ele geçirmek için oniki kardeşini ortadan kaldırdı, fakat kendisi de 1359'da zehirletilerek öldürüldü. Bu durum taht için tekrar kanlı çarpışmaların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bundan sonra gelen hanların ancak adlarını bilmekteyiz. Çünkü hepsinin hâkimiyeti çok kısa sürmüş ve kayda değer hiçbir şey gerçekleştirememişlerdir. Berdi Bey'den sonra Kulpa (Kulna) tahta geçmiş, o da kardeşi Nevruz tarafından öldürülmüştü. 1360 ile 1380 arasında, yani Toktamuş'ın tahta gelişine kadar yirmibeşten fazla birbiriyle mücadele eden han gelip geçmiştir. Onlar hâkim oldukları sahalarda, (bu sahalar Cuci Ulusu'nun ufak bir kısmını teşkil etmesine rağmen) kendi adlarına sikke bastırıyorlardı.

Nevruz tahta çıktıktan sonra, en azından Rus knezlerini kendine itaat ettirebilmişti. Altın Ordu'nun yöneticileri arasında başlıca iki gurup teşekkül etmişti. Bir gurup Moskova'ya dayanmak isterken, diğerleri Litvanya'ya meylediyorlardı. Bu durum da Altın Ordu için büyük bir tehdit teşkil ediyordu. Çünkü her gurup her zaman devletin menfaatine uygun olmayan dış tesirlerle hareket ediyordu. Bunun dışında, hoşlanmadığı hanı başka bir adayla değiştirme eğilimi de istikrarı sarsıyordu. Birçok emir, İdil ötesi hâkimi Şeybani'nin torununun torunu Hızır Han Mahmud'la temasa geçip, Nevruz'u tahtan indirdiler.

Hızır ise oğlu Timur Hoca tarafından öldürüldü ve bir hafta içinde Emir Mamay tarafından yakalanarak aynı kadere duçar edildi. Mamay Özbek'in neslinden Abdullah'ı tahta geçirdi. Ona karşı ise Keldi Bey, Canı Bey'in oğlu olduğu iddiası ile karşı çıktı. Abdullah, Moskova knezi Dimitri İvanoviç'i *büyük knez* ilân etti, böylece kendisine müttefik kazanacağını zannetti. Dimitri ise Altın Ordu'da tarafların bir biri ile çatışmasını ve böylece Rusya'dan Tatar baskısının kalkmasını istiyordu. Bu sıralarda Altın Ordu beyleri Mürid (Murad)'i tahta çıkardılar. Bu duruma tahammül edemeyen Abdullah, ileri gelenlerden birçoğunu öldürdü.

Onun bu cinayetleri, kendisine olan nefretin artarak ortadan kaldırılmasına yol açtı. Bundan sonra İdil sahasında Pulat Timur adlı bir han ortaya çıktı. Aynı zamanda Tagay adlı bir han Mordvalar'ın (Burtas) ülkesinde hâkimiyetini ilân etti. Bu ikisinin dışında Ordu Melik te hâkimiyet mücadelesinde isim yaptı. Kendi adına Azak ve Yeni Saray'da sikke bastırdı. Altın Ordu'daki bu hâkimiyet mücadelesi, tabii ülke ve halkın başkaldırmasına yol açtı. İlk olarak Litvanya harekete

geçti. 1362 yılının sonbaharında Litvanya büyük dükü Olgerd bugünkü Olviopol'deki Sinyuha nehri (Mavi Su)'nde üç Altın Ordu emirini-Kutlug Bey, Hacı Bey ve Dimitri'yi mağlup ederek, onları güneye (Dobruca'ya) kaçırmaya mecbur etti.

Dimitri'nin hristiyan Gagauzlar'ın beyi olması muhtemeldir. Olgerd'in bu zaferi, Polonya'nın tamamen Tuter hâkimiyetinden çıkmasına sebep oldu. Lehistan'ın da Altın Ordu ile münasebeti değişti. 1362'den sonra Litvanya ve Lehistan'la canlı bir diplomatik münasebet tesis edildi. Altın Ordu, Olgerd'in damadı Boris Konstantinoviç'i Norgorod tahtına çıkarmaya mecbur kaldı. Aynı şekilde Kiev şehri de bir Litvanya prensine verildi. 1373-1374'te Tatarlar Kiev'i tekrar ele geçirmek istedilerse de muvaffak olamadılar.

Altın Ordu'da bir araya gelen güçlü emirler, diledikleri şahsı tahta çıkarmaya başlamışlardı. Kırım'da Mamay, Astrahan'da Hacı (Salcı) Şarhis (Çerkez), Harezmi'de Urus Han bu güçlü hanlardandı.

1370'te Mamay Mehmed Bulak'ı Saray tahtına çıkardı, fakat Hacı Şarhis tarafından buradan Kırım'a sürüldü. Şarhis, Saray'da hâkimiyetini fazla koruyamadı ve Astrahan için Urus Han'la mücadele etmek zorunda kaldı. Çok geçmeden Aybek Saray'ı ele geçirdi, fakat kısa bir süre sonra ölünce, yerine oğlu Karınhan geçtiyse de bu seler 776 (1374-1375) yılında Urus Han, Saray'ı ele geçirdi. Mamay ise Kırım'da gerekli kuvveti toplayamadığı için Saray'a yürüyemedi(1).

6) Toktamış :

Toktamış başkentten sürüldükten sonra, Timur'un yanına sığınmıştı. Altın Ordu'nun hâkimi Urus Han'a karşı mücadelesini buradan sürdürüyordu. Bu mücadeleler sırasında Urus Han'ın oğlunun ölümüne sebep olduğu için Han, Timur'dan Toktamış'ın kendisine teslim edilmesini isteyince Timur, Urus'a karşı bizzat kendi harekete geçmiş ve iki ülkenin ordusu Otrar ve Sıgnak arasında karşı karşıya gelmişlerdi; fakat bir çatışma meydana gelmemişti. Urus'un ve ardından oğlu Toktaguya (1375-1376)'nın ölümünden sonra, Temir Melik ve daha sonra Gıyaseddin Hakan Bey Han tahta geçtiler. Toktamış bunlardan kaçarak Semerkand'a Timur'a sığınmak zorunda kaldı. Nihayet o, Hacı Şarhis'i 1376-1377'de Astrahan'dan sürmeyi başardı ve Mamay'ı tamamen uzaklaştırmamakla birlikte onun hâkimiyeti altındaki bölgeyi tesiri altına aldı. Pulat'ın oğlu Arabşah'ta Saray'ı terketmek zorunda kaldı.

Altın Ordu'da hanlar arasındaki iç mücadele, aynı zamanda devletin en güçlü rakibi Moskova'ya kendi gücünü toplama fırsatını ver-

(1) B. Spuler, Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland, 1223-1502,

mişti. Yeni Moskova hâkimi (1359'dan beri) Dimitri İvanoviç birbirine rakip olan iki handan (Mürid ile Abdullah) da hâkimiyetini teyid eden yarlık almayı başarmıştı.

Moskova'nın gücünün artması, tabii Altın Ordu hâkimlerinin gözünden kaçmamıştı. Neticede Altın Ordu hanları, bir taraftan iç mücadeleyi sürdürürken diğer taraftan Rusya içlerine seferler düzenlemekten de geri kalmamışlardı. Tver hâkimi Mihail Aleksandroviç ve Moskova hâkimi Dimitri arasında *Büyük Knezlik* ünvanı için mücadele çıkınca (1370-1372) Altın Ordu tekrar Rusya'nın iç işlerine müdahale etmişti ve elçi Sarı Hoca Dimitri'yi bu mevkiye seçmişti (1372-1373). Fakat Saray, 1375'te *Büyük Knezlik* ünvanını Mihail'e tevdi ederek Moskova hâkimini zayıflatmayı denemişti. Altın Ordu, 1374'te Ryazan ile Nijni Novgorod'u yağmaladı. 1375'te ise eşkiyalığa müsaade eden Kastroma'nın başına da aynı şey geldi.

Altın Ordu hanı Arapşah'ta 1378'de Ruzan'da Oka nehrinin bir kolu olan Voja'da Moskovalılar ile karşı karşıya gelmiş, fakat çekilmek zorunda kalarak dönüşte Ryazan şehrini yağmalamıştı. Böylece II. Dimitri büyük başarı kazanmış ve ayrıca Tatarlar'ın yenilebileceğini de ispatlamıştı. Bundan sonra Dimitri, artık karşı hücumla geçme zamanının geldiğine inanmıştı.

Neticede Don nehrinde Kulikovo pole (tarla) mevkiinde 16 Eylül 1380'de Ruslar'la Altın Ordu kuvvetleri karşılaştılar ve Mamay komutasındaki Tatarlar mağlup oldu. Bu zafer Dimitri'ye *Donskoy* (Don kahramanı) ünvanını kazandırdı. Kulikovo savaşının artık Altın Ordu'nun mağlup edilebileceğini göstermesi yönünden çok mühim etkisi olmuştur. Tabii ki bu mağlubiyet Altın Ordu'nun iç siyasetine de kötü tesir etti. Mamay'ın gücü o kadar azaldı ki Kalka'da Toktamış'ın kuvvetlerine karşı duramadı, Kefe (Kırım)'daki Cenevizliler'in yanına sığındı ve çok geçmeden de burada öldürüldü.

Cengiz Han'ın idaresindeki Moğol istilâsından sonra Kaşka-Derya ovasında yerleşen Barlas Moğol uruğu, çok geçmeden tamamen Türkleşmişti. Bu uruğun büyüklerinden Taragay'ın ailesinde 9 Nisan 1336 tarihinde bir oğlan dünyaya gelmiş ve *Timur* adı konmuştu. İşte bu Timur, sonraları *Aksak Timur* (Timurleng, Tamerlane) adıyla şöhret bulan ve Cengiz'den sonra dünya tarihinin en büyük fatihi ve komutanlarından sayılan Emir Timur'dur.

Timur'un ancak 1360 yılından sonraki faaliyetleri bilinmektedir. 1370'te Timur artık Maverâünnehr'in en kuvvetli kişisidir. Bu tarihlerde bütün Maverâünnehr ve buraya bağlı yerler Timur'un eline geçmişse de, Cengiz neslinden gelmediği için, *Han* ünvanını alamamış sadece

Emir'likle yetinmiştir. Kendisinin hâkim olduğu bölgelerde Cengiz neslinden bir Han nasbetmek suretiyle dış şekli muhafaza eden Timur, devlet idaresini tamamıyla elinde tutmuş, istediği gibi hükümeti idare etmiştir. Harplerden birinde kasığından yaralanıp topal kalmış ve bu sebeple de düşmanları ve rakipleri tarafından «aksak» diye anılmıştır (Farsça: Timurleng ve bundan: Avrupa'daki Tamerlane).

Hindistan, İran, Irak ve Anadolu'dan başka Altın Ordu'ya yaptığı seferlerle şöhret bulan Aksak Timur, netice itibariyle Türk tarihinde çok cesur bir rol oynamıştır. 1402'de Ankara savaşında Yıldırım Beyazıd'ı esir almakla Anadolu'daki Türk birliğini elli yıl (Fatih'e kadar) geçiktirdiği gibi, 1391 ve 1395 yıllarında bir Türk-İslâmî devleti olan Altın Ordu'ya karşı iki tahripkâr sefer yapmak suretiyle bu devleti temellinden yıkmış ve Moskova Rusyası'nın süratle yükselmesine zemin hazırlamıştır.

Timur'un Altın Ordu'ya karşı bu iki seferi, sırf Toktamış'a karşı kını ile Harezmi ve Güney Azerbaycan (Tebriş) yüzünden yapılmıştır. Altın Ordu'da Cani Bey Han'ın ölümünden sonra başlayan iç mücadeleler, bilhassa Urus Han'm tahta geçişinden sonra (1374'te) çok kızışmıştı. Bu defa sahneye Tokul Hoca Oğlan'ın torunu Toktamış'ın çıkması ile mücadele büsbütün alevlendi. Toktamış, Aksak Timur'un yanına iltica etmiş ve onun yardım ile 1377'de Altın Ordu tahtını ele geçirebilmişti. Fakat Altın Ordu ile Timur arasında bilhassa Harezmi yüzünden anlaşmazlık çıkmıştı. Toktamış, Harezmi'nin öteden beri Altın Ordu'ya ait olduğunu iddia etmekteydi. Bu yüzden Timur ile aralarında amansız bir düşmanlık başladı. Toktamış, Osmanlı devleti ile iyi komşuluk münasebetleri kurmuş, Bayezid'e elçiler göndermiş, ticaret kervanları yollamıştı.

Timur, Toktamış'ı cezalandırıp tahtından indirmek ve Harezmi ile Azerbaycan'ı herhangi bir düşman hücumundan korumak maksadıyla Altın Ordu'ya karşı iki büyük sefer tertip etti. Bunların ilki 1391, ikincisi de 1395 tarihindedir.

Timur büyük kuvvetlerin başında Harezmi'den hareketle, Otrar üzerinden Batı Sibirya'ya, oradan da İdil nehrine doğru yürüdü. Toktamış da kuvvetleriyle ona karşı çıktı. İki ordu, İdil'e dökülen Çirmişen nehrinin bir kolu olan *Kondurca* (Konduzca) çayı yanında karşılaştılar. 18 Nisan 1391 tarihinde meydana gelen muharebede, Toktamış'ın ordusu müthiş bir bozguna uğradı ve onbinlerce kişi kaybetti. Timur etrafı yağmaladıktan sonra, büyük bir ganimetle geri döndü. Mamafih bu mağlubiyetle Toktamış'ın askeri kudreti bitmiş ve dolayısıyla Timur için tehlike tamamen giderilmiş değildi. Toktamış'ın Teb-

riz'i de ele geçirme ihtimali vardı. Bunu önlemek ve Altın Ordu'ya son darbeyi indirmek için Timur, 1395 de yeni bir sefer açtı.

İki ordu, 15 Nisan 1395 tarihinde Terek nehri boyunca karşılaştılar ve meydana gelen muharebede Toktamış ağır bir yenilgiye daha uğradı ve güçlkle kaçabildi. Bu muharebede Altın Ordu'nun en seçkin asker ve komutanları imha edildi. Dolayısıyla Altın Ordu'ya kesin bir darbe indirilmiş oldu.

Toktamış ise önce İdil boyuna (Bulgar iline) gittiyse de, daha sonra Timur tarafından Altın Ordu tahtına Timur Kutluk'un geçirilmesi üzerine, Orta İdil boyunda tutunamayarak Litvanya hâkimi Vitovt'un yanına gitmiştir. Toktamış, burada, Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetle ele geçirmek maksadıyla yeniden kuvvetler toplayarak mücadeleye devam etmiştir. Fakat tekrar mağlup olunca, bu defa Batı Sibirya'ya gidecek orada bir müddet *Garip Han* sıfatıyla herkes tarafından terk edilmiş bir hâle gelecektir. Bu durum karşısında, yeniden Timur ile barışmak için Aksak Timur'un tam *Çin Seferi*'ne gittiği sırada Otrar'a elçiler göndermişti. Muhtemelen Timur, buna muvafakat etmiştir.

Bu sırada Timur (Şubat 1405) ve Toktamış hayata gözlerini kapamak suretiyle, tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Timur'un 1395'deki zaferinin sonuçları ise çok büyük ve Altın Ordu için müthiş olmuştur. Timur'un kuvvetleri önce Don nehrine doğru ilerleyerek, Cenevizliler'in elindeki mühim ticaret şehri olan Azak'ı tahrip ettiler. Az sonra Kırım da Timur tarafından tahribata uğradı. Bunu müteakip Timur'un kuvvetleri, Rusya topraklarına girdilerse de, Moskova'ya girmeyerek geri döndüler. Böylece Moskova ve çevresi, Timur'un tahribatından uzak kaldı.

Diğer yandan Timur'un kuvvetleri, kış mevsiminde, İdil nehrini buzlar üzerinden geçerek, Hacı-Tarhan (Astarhan) şehrini yağmaladılar ve yaktdılar. Ondan sonra yine İdil'i buzlar üzerinden geçerek, Altın Ordu'nun başşehri ve çok mühim bir ticaret merkezi olan Berke Saray'a saldırdılar. Şehir müthiş bir tahribât ve yağmaya uğradı, baştan başa yakılarak taş taş üstünde bırakılmadı.

Timur bu tahribatı kasten yapmış ve Altın Ordu'nun bir daha kuvvetlenmemesi için bu devletin en mühim ekonomik merkezlerini harap etmişti. Nitekim bu tahribattan sonra, Altın Ordu bir daha kendine gelememiştir.

7) Edige :

Aksak Timur'un 1391'deki seferinden önce Toktamış'tan kaçarak Timur'un hizmetine giren Nogay Mangıt büyüklerinden Edige Mirza, cesaretiyle ün kazanmış ve Timur Kutluk Han'ın koruyucusu sıfa-

tiyle sivrilerek vaktiyle Nogay'ın oynadığı rolü üzerine almıştır. Timur Kutluk'un ölümünden sonra (1401) Edige Mirza, Şadibek adlı Cengiz sülalesinden birini tahta geçirmiş ve onun adına devlet idaresini elinde tutmuştur. 1408'de Şadibek ile Edige arasında çıkan mücadelede Han, tahtını bırakıp kaçmak zorunda kalmıştır. Bu defa tahta geçirilen Pulat Bek, Edige'nin elinde tam bir oyuncak olmuştur.

Edige, Altın Ordu'ya kafa tutmaya başlayan Moskova knezliğini de itaat altına almak maksadıyla Litvanya ile anlaşmış ve Litvanya ile Moskova arasında başlayan mücadeleden faydalanarak 1409'da Moskova'ya karşı büyük bir sefer açmış, Rus knezini itaate mecbur kılmıştır.

Daha sonra Harezmi'de Altın Ordu'nun hâkimiyetini sağlayan Edige, 1409'da Herat'a Şahrüh'a (Timur'un oğlu) elçi göndermişti; bu münasebetle kendisinin adetâ bir hükümdar gibi davrandığı da anlaşılmaktadır. Fakat Edige ile Toktamış'ın oğulları arasında başlayan mücadelelerde Edige'nin gücü tedricen azalmış ve nihayet yenilgi ile bitmiştir. Edige, 1416'da Kiyef'e hücum etmiştir. Fakat bundan üç yıl sonra, Edige, Toktamış'ın oğlu Kerim Birdi tarafından Yayık nehri üzerindeki Saraycık şehri yakınında 1419 da mağlup edilmiş ve parçalanarak öldürülmek suretiyle macera dolu hayatına son verilmiştir.

Edige'den sonra, *Taht İlti'*nde (Saray'da) hanlar sık sık değişmiş ve hanedan üyeleri şiddetli mücadelelere girmişlerdir.

8) Ahmed Han :

1465'de Altın Ordu'nun başına geçen ve çok enerjik bir kişi olan Ahmed Han, Moskova knezi III. İvan'ı itaat altına almak ve vergi ödemeye zorlamak istiyordu. Bu maksatla Lehistan-Litvanya kralı IV. Kazimir ile de anlaşmış ve Moskova'ya karşı müşterek hareket hususunda mutabık kalınmıştı; Ahmed Han Rusya üzerine yürüdüğü zaman Kazimir'in kuvvetleri de hanınkine katılacaklardı.

Nitekim Ahmed Han, 1480 yazında büyük kuvvetlerin başında Moskova sınırlarına yaklaştı ve Oka'nın bir kolu olan Ugra ırmağı üzerinde durarak Leh kralının gelmesini beklemeye başladı. III. İvan ise dehşetli bir korkuya kapılmış, Moskova'dan hareket etmek istememişti. Ancak, Rus büyükleri (loyarlar ve ruhaniler) nin baskısı altında, Ahmed Han'a karşı harekete geçmek mecburiyetinde kalmıştı. Moskova knezinin kuvvetleri, Ugra nehri civarına gelince Altın Ordu kuvvetlerine hücumu cesaret edemeyerek beklemeye başladılar.

Halbuki IV. Kazimir, Ahmed Han'a yardıma gelemedi, çünkü Kırım Hanı Megligray tam bu sırada Lehistan'ın sınır bölgelerine asker göndermiş ve Leh kuvvetlerinin Ugra boyuna gitmelerine engel ol-

muştı. Ahmed Han da, tek başına Ruslar'a karşı yürümekten çekilmiş, üstelik ordusunun da durumu kötüleştiği için sonbahar yaklaşmaya kadar orada kaldıktan sonra, hem IV. Kazımlar'ın gelmediğini, hem de tam o sırada Mengligiray'ın *Taht İli*'ni tahrip ettiğini haber alınca, kışı Don boyunda geçirmek üzere geri çekilmişti. Ahmed Han'ın kuvvetlerinin çekildiklerini gören Rus birlikleri, bunların kendileri üzerine hücumla geçmek için manevra yaptıklarını zannederek Moskova istikametinde kaçmaya başlamışlardı. Nitekim Tatar kuvvetlerinin çekilip gittikleri öğrenilince, III. İvan muzaffer bir komutan edasıyla Moskova'ya dönmüştü. Bunun üzerine Moskova knezi Altın Ordu'ya vergi ödemek ve tâbiyet altında kalmaktan kurtuldu. Böylece Rusya üzerinde ikiyüzkırk yıl süren *Tatar hâkimiyeti* de kendiliğinden sona ermiş oldu.

Ugra boyundaki karşılaşmanın böyle son bulmasında, Kırım hanı Mengligiray'ın da büyük rolü olmuştur. Çünkü Mengligiray, Ahmed Han'ın III. İvan'a karşı bütün kuvvetlerini Ugra boyunda bulundurmasından faydalanarak *Taht İli*'ni tahrip için harekete geçmişti. Kırım'lılar'a karşı koyacak gücü kalmadığından, Mengligiray da Saray şehrine kadar yürümüş ve burayı yağma ve tahrip ettikten sonra, birçok uruğu da kendi tarafına çekerek Ahmed Han'ı büsbütün desteksiz bırakmıştı. Bu suretle Altın Ordu hanının Moskova knezine karşı savıştığı en kritik bir anda, Mengligiray Han ona arkadan darbe indirmişti. Bu durum karşısında Ahmed Han'ın Ugra boyundan çekilmekten başka yapacağı bir şey kalmamıştı. Ahmed Han, ertesi yıl (1481) yeni kuvvetlerin başında tekrar Moskova'ya karşı yürüyebileceğini umuyordu. Fakat, talihi onun bu emellerine mâni oldu(1).

9) Altın Ordu'nun Sonu :

Ahmed Han, daha önce de belirtildiği gibi, 1480-1481 kışını Don boyunda geçirecekti. Bu maksatla münasip bir yeri seçmiş, usul üzere kış çadırlarını kurmuş ve etraftaki il uruğ mensupları da orada kalmışlardı. Tam bu sırada Ahmed Han'a karşı beklenmedik bir hayati tehlike baş gösterdi.

Sibir-Tura Han'ı Cengiz oğullarından Aybek (İvek-İvak) öteden beri Ahmed Han'a şiddetli kin beslemekteydi. Bu defa Ahmed Han'ın kötü bir duruma düştüğünü ve çok az bir kuvvetle Don boyunda kışladığını haber alınca, Aybek Han, onbeşbin kadar bir kuvvetle Don boyuna hareket etti. Nitekim, Ahmed Han'ı gece vakti çadırında uyurken ani bir baskınla öldürdü (6 Ocak 1481).

(1) B. Spuler. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 130-154

Bu olay bile tek başına, o sıralarda Altın Ordu'da hüküm süren Han oğulları arasındaki mücadele hakkında bir fikir verebilecek mahiyettedir. Birçoğu şahsi kurgunluk, kin, intikam etkileriyle hareket eden ve çoğunu ehliyetsiz, cahil ve gaddar kimselerin teşkil ettiği *Cengiz Oğulları* işte bu kanlı mücadeleleriyle, vaktiyle muazzam bir devlet olan Altın Ordu'yu yıkmak için birbirleriyle yarış ettiler. Cengiz oğulları arasındaki rekabet ve mücadele, Altın Ordu'nun kalıntıları üzerinde meydana gelen türlü Hanlıklar arasında da devam edip giderken onların birbirleriyle didişmesi Moskova Rusyası'nın yükselmesine hizmet etmiştir.

Neticenin böyle olacağını, yani bundan ancak Moskova'nın istifade edeceğini, Mengligiray dahil, bu sıralarda hanlar veya han oğullarından kimsenin anlayamadığı aşikârdır. Onlar sadece, o andaki şahsi çıkarları ve rakiplerini ortadan kaldırmak hırsı ile hareket ettiklerinden *kardeş mücadelesi* amansız bir şekilde devam etmiş ve bunun kaçınılmaz neticesi olarak hanlıklar yıkılıp gitmiştir.

Ahmed Han'ın, 1481 yılı başında böyle feci bir şekilde öldürülmesinden sonra bile *Taht İli* için mücadele sona ermedi. Her şeyden önce Sibir-Tura hanı Aybek, buralarda hak iddia etmesine rağmen Aşağı İdil boyuna hükmedecek kadar kuvvetli değildi; üstelik Mengligiray'ın da buna karşı çıkacağı aşikârdı. Diğer yandan Ahmed Han'ın hayatta kalan iki (veya üç) oğlu, Mürteza, Şeyh Ahmed (ve Abdülkerim?), babalarından kalan taht üzerinde hak iddia ederek henüz kendilerine sadık kalan il ve uruğların yardımıyla *Taht İli*'nde tutunmaya çalışmışlardır.

Nitekim Mürteza, bir müddet Saray şehri ve etrafındaki Nogay uruğlarını hâkimiyeti altında tutmuş ve hattâ III. İvan ile anlaşma yollarını aramıştı. Her halde Mengligiray'ı kızdırmamak için olacak, Moskova knezi, Mürteza ile anlaşmak istemedi. Bu defa Mürteza ile kardeşi Şeyh Ahmed arasında taht mücadeleleri başladı ve Aşağı İdil boyu yeniden kanlı çarpışmalara sahne oldu. Mürteza, Lehistan-Litvanya kralı Kazimir ile Moskova ve Kırım'a karşı müşterek bir cephe kurmak niyetiyle Kıpçak bozkırlarının batısına gitti.

Bu defa Mengligiray Han, Aşağı İdil boyunu kendi hâkimiyeti altına almak ve oradaki uruğları kılmak için, 1502'de Saray şehri üzerine büyük bir sefer yaptı ve burayı ele geçirdi. Buna rağmen Altın Ordu, yine de Mengligiray'a boyun eğmedi. Bu sırada Ahmed Han'ın oğullarından Şeyh Ahmed, Küçük Muhammed Han'ın torunu Kasım, daha 1464'ten önce tesis edildiği anlaşılan, Hacı Tarhan (Astarhan) hanlığını ele geçirdi ve bir müddet burada kaldı.

Fakat Şeyh Ahmed, Astarhan'ı bırakmaya zorlandı. Küçük Muhammed'in diğer torunu Abdülkerim'e karşı mücadelede yenilerek Kıpçak bozkırlarının batı tarafına gitti. Burada uruğların desteği ve Lehistan-Litvanya kralı Aleksandr'ın yardımı ile *Taht İli*'ni ele geçirmek için faaliyete geçtiği ve yardım istemek düşüncesiyle Osmanlı padişahı II. Bayezid'e müracaat ettiği anlaşıyor; Sultan II. Bayezid de eski bir Han'ın hatırı sayılır bir kuvvetin başında Osmanlı sınırlarında bulunmasını arzu etmediğinden, sadece uruğ reisleri (mirzalar) nezdinde tavassut teklifinde bulundu.

Fakat Osmanlı padişahı, Mengligiray Han'ı gücendirmemek için bu hususta fazla gayret göstermedi. Yardım temin edebilmek maksadıyla Litvanya kralı Aleksandr'ın yanına giden Şeyh Ahmed yardım görmek şöyle dursun, kral tarafından hapsedildi. Mengligiray Han'ı tatmin etmek maksadıyla Şeyh Ahmed, yalnız hapsedilmekle kalmadı; 1505 yılında Kral Aleksandr tarafından idam edildi. Bir zamanlar muazzam bir devlet olan Altın Ordu'nun son hanı işte böyle feci bir şekilde tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Aksak Timur tarafından indirilen büyük darbeden sonra Altın Ordu devleti artık yaşama şansını kaybettiğinden süratle çöküntüye doğru gitti. Bu çöküntü Cengiz oğulları ve mirzaları arasındaki arkası kesilmeyen kanlı taht mücadeleleri yüzünden büsbütün hızlandı. Altın Ordu'ya Aksak Timur tarafından indirilen büyük darbeden sonra, tahta geçen hanlardan pek azında sorumluluk hissi ve iyi idare anlayışı görülür. Bütün meziyetleri sadece *Çengiz soyundan gelmek* olan bu kabiliyetsiz kişilerden çoğu ancak şahsi menfaatleri ve hırslarının esiri oldular. Dolayısıyla bu gibi hanların ve etrafındaki uruğ reisleri (mirzalar)'nin Altın Ordu devletini devam ettirmeleri imkânsızdı.

Diğer yandan Altın Ordu'nun çökmesinde en büyük âmil, Moskova knezliğinin süratle yükselmesi ve kuvvetlenmesi olmuştur; bunu hazırlayan birçok unsur bir araya gelmişti. III. İvan gibi kurnaz ve dirayetli bir knezin Moskova'nın başında bulunması, knezliği yükseltmek ve genişletmek için gayet sistemli bir siyaset takip etmesi en mühim faktörlerden birini teşkil etmiştir. Moskova'nın batı komşusu Litvanya-Polonya veya Baltık'taki Alman şövalyeleri ve İsveç devleti Rusya'nın büyümesine karşı müştereken ciddi bir karşılık gösteremediler. Bu suretle o devirdeki umumî siyasi gelişme, Moskova knezliğinin büyümesini kolaylaştırdı. Kırım hanı Hacıgiray'ın Moskova ile anlaşarak (veya anlaşmadan) Altın Ordu'ya ikide bir güneyden darbeler vurmasının, bilhassa Mengligiray, en kritik bir anda, 1480'de Ahmed Han'ın ilini tahrip ile Altın Ordu'nun çökmesinde ve dolayısıyla Moskova Rusya'sının Altın Ordu hâkimiyetinden çıkmasında başlıca rolü oynamış

tır. Elbette Kırım hanı Mengliçiray, bu hareketi Moskova Rusyası'nın yükselmesini istediğinden değil, kendisinin şahsi rakibi ve düşmanı olan Ahmed Han'ın ortadan kalkmasını arzu ettiğinden yapmıştı.

Bu suretle XVI. yüzyılın başında, vaktiyle Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti ve Moskova knezliği'nin yükselmesinde büyük hissesi olan Altın Ordu ortadan kalktı ve onun yerine, Kırım'da, Kazan'da ve Hacitarhan'da yeni hanlıklar kuruldu. Bu hanlıklardan her biri, kendilerini Altın Ordu'nun mirasçısı saymakta ve dolayısıyla de Altın Ordu hanlarının sahip oldukları birtakım hak ve iddiaları tevarüs etmiş görünmekteydiler. Bu hak ve iddiaların başında ise Moskova knezliğinin kendilerine boyun eğmesi ve *vergi* (tış, tiyış) ödemesi geliyordu. Özellikle Kırım ve Kazan hanları, kendilerinin, Cengiz soyundan gelen han olmaları sebebiyle, Moskova knezine yukarıdan bakmakta ve onları kendilerine tâbi saymaktaydılar. Kırım hanlığı ile Moskova knezliği ve Kazan hanlığı ile Moskova arasındaki münasebetler işte bu telâkkiye göre ayarlanmaya çalışılmıştır. Böylece Altın Ordu devleti ortadan kalkmakla beraber, devlet gelenek ve siyaseti diğer hanlıklarda daha uzun zaman yaşamaya devam etmiştir(1).

(1) Bkz. A.Y. Yakubovski (trc. H. Eren). *Altın Ordu ve İnhitatu*. İstanbul 1955

II. ALTIN ORDU'DA SOSYAL HAYAT

A) DIŞ MÜNASEBETLER(*)

a) Mısır'dan Gelen Elçi :

Doğu Roma İmparatorluğu yoluyla Kırım'daki Sudak adlı bir dağa kadar gelen elçiler, Kıpçak, Rus ve Alanlar (Ossetin) gibi değişik halkların yaşadığı bölgenin valisi tarafından karşılandı. Elçiler, Kırım'dan hareketle bir günlük yolculuktan sonra bozkıra vardılar. Burada bu bölgenin idarecisi ve onbin atlıının komutanı ile buluştular. Bundan sonra çadırlar ve koyun sürüleri ile iskan edilmiş olan bozkırda yirmi günlük yolculuk yaparak İtil (İdil, Volga) nehri sahiline ulaştılar. Nehir takriben Nil'in genişliğine sahipti. Üstünde Rus gemileri dolaşıyordu; sahilinde ise Berke Han'ın (1257-1267) kampı bulunuyordu. Bu yolla ona gıda maddeleri ve koyunlar geliyordu. Elçiler, Altın Ordu'ya yaklaşıncı vezir tarafından karşılandılar.

Daha sonra Berke Han'ın katına çıkmak için izin aldılar. Onlara burada uygulanan teşrifat kaideleri öğretildi. Sol taraftan girmeleri ısrarla belirtildi, getirdikleri name han tarafından alındıktan sonra, sağ tarafa geçmeden iki dizlerinin üstüne çökmeleri istendi. Kimse onun çadırına kılıç, bıçak veya başka bir silâhla giremez, ayrıca kimse çadırın eşğine basamazdı. Herkes silâhını ancak sol tarafına koyabilir, yay gergin olamaz, okluk ok ile dolu olamazdı. Altın Ordu'da elbiselerini yıkamak yasaklanmıştı.

Han içine yüz kişi sığabilen bir çadırda bulunurdu. Bu çadır beyaz keçe ile örtülü olup, içi ipek kumaş, Çin eşyaları, mücevher ve incilerle bezenmiştir. Han bir tahta oturur, yanında hanımı bulunurdu. Etrafında ise elli-altmış Bey ve ileri gelenler hazır bulunurdu. Elçiler, huzuruna çıkınca o, vezirine getirilen nameyi okuttu. Daha sonra elçileri solundan sağma geçirtti, Nil hakkında sorular sordu ve dedi ki: *«Nil üstünde insan kemikleri gerilmiş olup, üzerinden halk geçiyor di-*

(*) Bu bölümde iki tanınmış Arap seyyahı (İbn Abdüzzahîr ve İbn Battuta)'nın bizzat görüp kaydettikleri ilginç olaylar ve edindikleri intibalar nakledilmiştir.

ye duymuştum». Elçiler; «Biz böyle bir şey görmedik» diye cevap verdiler.

Yanında ayakta duran başkadı Mısır'dan gelen nameyi açıkladı ve yazıyı hana verdi: Mısır sultanının mektubu Berke'nin etrafında bulunan asiller için türkçe okundu. Tatarlar buna sevindiler. Berke elçilere cevabıyla birlikte kendi elçisini de kattı.

Hanın yanında bulunan her beyin ve hanımlarının bir müezzini ile bir imamı bulunmaktaydı. Çocuklar mekteplerde mukaddes Kur'an'ı okumaktaydılar.

Elçiler Doğu Roma üzerinden geri döndüler ve 4 Eylül 1264'te tec-hiz edilmiş muzaffer orduyu gördüler. Altın Ordu elçileri, saraya davet edildiler ve top oyunlarına katıldılar(1), Kahire'nin el-Luk mahallesinde ikamet ettiler.

b) Altın Ordu'daki Tatarlar'ın Hayatı :

Bu bölge (İdlil bozkırları) de atlar çok ve fiatları düşüktü. Çok iyi bir at elli ile altmış yerli dirhem değerindeydi. Bu ise takriben Kuzey Afrika para birimine göre bir dinara tekabül etmekteydi. Bu atlar, Mısır'da iydiş-at denilen cinse tekabül etmektedir. Halk geçimini bunlardan temin etmekteydi. Bunlar bizdeki Kuzey Afrika koyunları gibi, hattâ daha çok miktarda mevcuttular. Bir Türk bunlardan binlercesine sahiptir. Burada ikamet eden Türkler'in kendilerine göre bir âdeti mevcuttu.

Hanımlarının bindiği arabaların üzerine uzunlamasına konulmuş ve bir kulaç uzunluğunda tahta ile bağlanmış ve arabanın aksine tutturulmuş (sıkıştırılmış) bir sopa koyarak üzerine keçeden örtüler örtülerdi. Sahip oldukları her bin at için bir örtü koyarlardı. Hatta bazılarının üzerinde on veya daha çok örtü görmüştüm. Bu atlar Hindistan'a götürülürdü. Kervanlarda takriben altı bin hayvan bulunurdu. Her tüccar yüz ile ikiyüz arasında ata sahipti. Tüccarlar her elli at için bir çoban tutarlardı. Bu çoban onların yanında kalır ve onları koyunlar gibi otlamaya salardı. Kendisi bir atın üzerinde bulunur, bir elinde de kementle bir kamçı bulunur, şayet bir tanesini yakalamak isterse, atını o hayvanın yanına sürer, kemendi boynuna savurur, kendine çeker yakaladığı hayvanın üstüne biner ve diğerini otlamaya bırakırdı.

Tüccarlar Hind vadisine (Sind) gelince, onları otla beslerler, çünkü Hindistan'ın bitkileri arpanın yerini tutmazdı. Üstelik birçok hayvan da yolculuk sırasında ya ölür veya çalınırdı. Hindistan'da, Şesna-

(1) İ. Abdüzzahir, bkz. Tieshausen, I, 54 vd.

gar denilen yerde, bir ata yedi gümüş dinar ödenir, ülkenin merkezinde bulunan Multan'da da bu miktarda ücret verilirdi. Eskiden soktukları malın dörtte birini (gümrük vergisi olarak) ödemek zorundaydılar. Fakat Hindistan'ın (müslüman bölgesinin) hâkimi Muhammed, bu usulü kaldırmış ve müslüman tüccarlardan ancak sadaka, kâfir tüccarlardan ise onda bir vergi alma usulünü getirmişti. Buna rağmen tüccarlar, en azından bir atı yüz dinara sattıkları için Hindistan'da büyük kazançlar elde ediyorlardı. Bu miktar Kuzey Afrika'daki yirmibeş altın dinara tekabül etmektedir. Genellikle tüccarlar, bu miktarlarını iki veya üç mislini elde ediyorlardı. Gerçekten de iyi cıns atlar beşyüz veya daha yüksek fiyata satılıyordu. Hintliler, bu atları sadece yarış için satın alıyorlardı. Savaşlarda zırh taşıdıkları için, atlara da zırh takıyorlardı. Onlar atın güçlü ve süratli olmasına ehemmiyet veriyorlardı. Yarış için kullanılan atlar Yemen, Uman ve Fars (İran)'tan temin edilirdi. Bu nevi atlar bin ile dört bin dinar arasında satılıyordu.

Bu ülkede Tatarlar'ın kadınlara hürmeti dikkate şayandır. Kadınlar erkeklerden üstün durumdadır. Asil birinin hanımını ben ilk defa Eski-Kırım (Kırım yarımadasında)'dan hareket ederken gördüm. Emîr Saltıya'nın eşi çok kıymetli mavi bir örtü ile döşenmiş bir arabada idi ve çadırın penceresi ve kapısı açıktı. Hatun'un çevresinde seçkin güzellikte dört nedimesi bulunuyordu. Prensesi nedimelerin bulunduğu bir sürü araba takip ediyordu. Emir'in kampına yaklaşıncı kendisi ve otuz kadar nedimesi arabalardan indiler. Nedimeler prensesin elbisesinin uçlarından tutarak bunun yerde sürünmemesini sağlıyorlardı. Böylece *hatun* da rahatça hareket edebiliyordu.

Emir'in yanına geldiğinde (emir) yerinden kalktı, onu selâmladı ve yanına oturttu; nedimleri de onun çevresini kuşattılar. Kırmızı getirildi. Hatun bir kaba kırmızı döktü, Emir'in önünde diz çökerek ona ikram etti. Sonra ise yemekler geldi. Hep beraber yenilip içildi. Müteakiben emir hatuna bir elbise verdi ve o gitti. Emirler, hanımlarına böyle muamele etmektedir. Hükümdar hanımlarından daha sonra bahsedeceğim.

Küçük tüccar ve pazar esnafının hanımları da atların çektiği arabalara sahiptiler ve eteklerini taşıyan üç-dört nedimleri vardı. Başlarına *bağtak* denilen mücevheratla ve tavus tüyü ile süslü başlıklar takıyorlardı. Arabanın üstündeki çadırın penceresi açıktı. Türk kadınları *peçe* kullanmadıkları için yüzleri de açıktı. Ekseri kadınlar, hizmetçisi diyebileceğimiz erkeklerinin refakatinde bulunurlardı. Erkekler koyun postundan yapılmış bir elbise ile başlarında posttan yapılmış *ku-lak* denilen şapka kullanırlardı.

Ebîhayet biz Macar (Kafkasya'nın kuzeyinde) şehrinde sultanın

kampına ulaşmak üzere hareket ettik. Kamp Macar'dan dört günlük mesafede *Beşdag* adlı yerde (Rusça'da aynı anlama gelen bugünkü Pyatigorsk) bulunuyordu. Burada beş tane kaynak bulunmakta olup, Türkler burada hastalıklardan kurtulacakları inancı ile banyo yaparlardı. Biz buradan hareket ettik ve 734 yılı Ramazan ayının birinci günü (6 Mayıs 1334) kampa ulaştık.

Fakat kamp terkedilmiş olduğu için hareket noktamıza geri döndük. Hanın kampı da buraya yakın kurulmuş olmalıdır. Ben çadırımı bir tepenin üzerine kurdum ve önüne bir bayrak dıktım; atları ve arabayı onun altına bağladım. Bu sırada hükümdarın *ordu* (Orda sözü de bundan gelir) denilen kervanı da geldi. Biz halkı, camileri ve pazarı ile hareket eden, mutfaklarından duman yükselen bir büyük şehir gördük. Çünkü onlar seyahat esnasında yemek pişirirlerdi. Kamp yerine ulaşılnca, çadırlar arabaların üzerinden alınarak toprağın üzerine konulurdu, çünkü bunlar çok hafifti. Aynı şekilde camiler ve dükkanlar da yere indirilirdi.

Hanın hanımları, matiyeti ile birlikte bizim çok yakınımızdan geçtiler. Dördüncüsü önümüzden geçerken (daha sonra bahsedeceğimiz İsa Bey'in kızı) tepedeki çadırımızı görünce hizmetkârlarını ve nedimelerini göndererek bizi selâmladı. O ayrıca etrafı seyretmek için durdu. Ben yanımdaki refakatçilerim ve Emir Toloktimur'un teşrifatçısı ile bir hediye yolladım. Hediyeyi beğenerek aldı ve yakın bir yere yerleşmemi buyurarak, yoluna devam etti. Daha sonra han geldi ve kendine tahsis edilen yerde çadırları kuruldu.

Onun adı Muhammed Özbek Han (han Türkler'de hükümdar anlamına gelmektedir) olup büyük, güçlü bir İmparatorluğa hükmediyordu. Aynı zamanda heybetli ve her zaman karşı çıktığı Konstantinopol (İstanbul)'daki İslâm düşmanları ile mücadele halindeydi. Onun şehirleri büyüktür: Bunlara Kefe (şimdiki Feodosya), Eski Kırım, Macar, Azak, Sudak (Kırım'da), Harezmi (şimdiki Hive), başkent Saray (İdil'in aşağı mecrasında) dahildir. Altın Ordu, yedi büyük devletten biridir.

... Özbek Han, seyahat esnasında ancak belli başlı hizmetkârları ve danışmanlarını yanında bulundururdu. Hanımlarının herbiri kendine has bir bölüme sahiptir. (Han) onlardan birini ziyaret etmek isterse, önceden haber verir ve o da onu (hanı) karşılamak için hazırlık yapardı. Hanımların faaliyetlerinde hayret edilecek bir düzen mevcuttur. Cuma namazından sonra o (han), altın kubbeli, zengin motiflerle bezenmiş ve tahta çubuklardan yapılmış ve altın yapraklarla süslenmiş çadırında otururdu. Çadırın ortasında altın kaplama ve gümüş yapraklarla süslenmiş, ayakları tamamen gümüşten, üstü mücevherat-

la bezenmiş tahta bir taht bulunmaktaydı. Sultan bu tahta oturur, sağında Taydoğlu ve onun yanında da Kebek Hatun yer alırdı. Solunda Bayalun Hatun ve onun yanında da Orduca Hatun bulunuyordu. Tahtın sağ altında hanın oğlu Tini Bey, solda ikinci oğlu Cani Bey, önünde ise kızı Küçücük bulunuyordu. Hatunlardan biri gelince, han ayağa kalkar, elinden tutarak onu tahta götürürdü.

Taydoğlu, Özbek'in gözdesidir, onu çadırın girişine kadar giderek karşılar, onu orada selâmlar ve tahta götürerek oturturdu. Daha sonra kendi yerine otururdu. Bütün bunlar herkesin gözü önünde herhangi bir gizliliğin dışında gerçekleşirdi. Müteakiben önde gelen emirler girerler; onların yerleri tahtın sağında ve solunda kurulmuş olup onlar, hizmetkârlar tarafından yerlerine götürülürler, hanın önde prensler, yeğenleri ve başka akrabaları bulunurdu. Onun karşısında, kubbeli çadırın kapı yanında, beylerin (emir) oğulları; onların arkasında sağda ve solda yüksek komutanlar bulunurdu. Bundan sonra tâbiler mevki ve makam sırasına göre üçer-üçer çadıra girerler, selâm verir, belli bir mesafede otururlardı.

İkinci namazından sonra başhatun çekilir diğer kadınlar da onu takip ederler ve ona (çadırına kadar) refakat ederlerdi. Buraya geldikten sonra her kadın kendi bölümüne arabaları ile gider, her biri yaklaşık elli atlı hizmetkârın refakatinde bulunur; arabaların önünde takriben yirmi yaşlıca kadın araba ile hizmetkârlar arasında gider, konvoyun sonunda ise yüz kadar genç esir bulunurdu. Hizmetkârların önünde bir kısmı atlı, bir kısmı yaya olmak üzere esirler giderlerdi. Elleri mızraklar ve bellerinde kılıçlar bulunur, atlılarla hizmetkârlar arasında yürürlerdi. Hatunların hepsi geliş ve gidişlerinde aynı sırayı muhafaza ederlerdi.

Ben daha sonra bahsedeceğim gibi Cani Bey'in yanında yerleştim. Geldiğim gün ikinci namazından sonra hükümdara takdim edilmemi rica ettim. Onun yanında din âlimleri, kadılar, asiller ve ordu komutanları toplanmıştı. Biz onun yanında iftar ettik. Asil İbn Abdül-Hamid ve Kadı Hamza, benim hakkımda iyi şeyler söyleyerek beni mükâfatlandırmasını talep ettiler. Türkler, yeni geleni ikamet ettirmeyi ve ona bir miktar para bağlama âdetini bilmiyorlar. Onlar bu misafire ancak kesmek için koyun, atlar ve kırmızı veriyorlar. Yabancıya saygı ancak bu şekilde gösteriliyor. Birkaç gün sonra gitmek üzere iken o, beni kendi yanına oturttu, ardından da Duki buğdayı, pişmiş koyun ve at etinden hazırlanmış olan sulu yiyecekler getirdiler. Aynı gece ben de sultana bir kap tatlı verdim. O bir parça ağzına aldı, fakat sonra yemedi(1).

(1) İbn Battuta (nşr. Defremery-Sanguinetti, III)

c) Han'ın Hanımları ve Aralarındaki Düzen :

Her kadın bir arabada gider; üstünde bulunan çadır altın işlemeli, gümüş veya tahtadan bir kubbeye sahiptir. Arabaları çeken atların üstü ise altın işlemeli kumaşlarla örtülüdür. Arabanın sürücüsü de atların birinin üstünde oturan genç bir adamdır. (...) Arabada oturan kadının sağında Uluğ Hatun denilen yaşlıca bir nedime, solunda ise Küçük Hatun diye adlandırılan gene yaşlıca bir nedime oturur. Önünde ise çok güzel ve edepli altı genç hizmetkar bulunur, hatun arkadaki iksine dayanır hanın hanımı başında mücevheratla süslü ve üstünde bir tavus tüyü bulunan *bagtak* taşır.

Üstünde ise Yunanlılar'daki gibi kıymetli taşlarla bezenmiş ipek elbiseler bulunur. Uluğ Hatun ile Küçük Hatun, başlarında kenarları altın ve kıymetli taşlarla çevrelenmiş ipek örtü taşırlar. Nedimelerin hepsinin başında ise fese benzer, kıymetli taşlarla işlenmiş altın çemberle çevrelenmiş ve tepede tavus tüyleri ile bezenmiş *külâh* (şapka) bulunur. Hanın karısının önünde altın ve mücevheratla süslü elbiseler giymiş, her birinin elinde altın veya gümüş kakmalı âsâlar taşıyan on veya onbeş hizmetkâr bulunur. Han'ın eşinin arabasını her birini üç-dört ipek elbiseli ve başlarında şapka bulunan büyük küçük nedimelerin bulunduğu yüz kadar araba takip eder. Bunları ise deve ve öküzler tarafından çekilen, zenginliklerin, malların, elbiselerin, ev eşyalarının bulunduğu üç yüz kadar araba takip eder. Her arabanın üzerinde nedimelerin biriyle evli olan ve o arabadan sorumlu bir hizmetkâr bulunurdu. Ancak bu durumdaki hizmetkârlar konvoyla katılabilir ve her hatun da bu nizamı riayet ederdi.

1. Büyük Hatun :

Büyük Hanım, hanın iki oğlunun Cani Bey ile Tini bey'in analarıdır. Fakat kızı İt Küçük'ün annesi değildir. Onun annesi önceki başhatun idi. Bu hatunun adı Taydoğlu'dur. Hanın geceleri yanında geçirdiği gözdesidir. Çok cimri olmasına rağmen, hanı etkilediği için halk ona hürmet eder.

Han tarafından kabul edildikten sonra ben bu hatunu ziyaret ettim. O on tane yaşlıca nedimesinin ortasında oturuyordu. Önünde ise kız diye adlandırılan yaklaşık elli tane genç hizmetçi bulunuyordu. Önlerindeki gümüş ve altın kapların içindeki meyvaları temizliyorlardı. Aynı şekilde hatun da önünde duran altın kabın muhteviyatını temizliyordu. Biz onu selâmladık. Refakatçilerim arasında güzel bir sesle Mısır makamında Kur'an okuyan bir hâfız vardı. O Kur'an'dan sureler okudu; Hatun kumız getirilmesini emretti.

Kımız güzel, hafif gümüş kupalarda getirildi. Hatun kupalardan birini alıp bana verdi; bu Tatarlar'da en yüksek mükâfat addedilir. Ben daha önce kımız içmemiştim; fakat kabul etmezlik edemezdim. Tadına baktım fakat lezzetini hoş bulmadım ve refakatçilerimden birine uzattım. Bundan sonra o seyahatimiz hakkımda çok şeyler sordu, biz soruları cevaplandırdık ve kalktık. Ziyaretimize onunla başlamıştık, çünkü o hanın nezdinde çok yüksekti.

2. İkinci Hatun :

Onun adı Kebek Hatun (Küçük hanım demek)'dur ve henüz hayatta, fakat rahatsız olan Nagatay Emir'in kızıdır. Büyük hatunu ziyaretimizden sonra onu ziyaret ettik. Onu bir minderde oturur ve Kur'an okurken bulduk. Etrafında örgü ören on yaşlıca nedime ve yirmi kız vardı. Biz selam verdik; o nazıkçe mukabelede bulundu ve bizimle konuştu. Uluğ hanımın yanındaki gibi bize kımız getirtti, sonra biz oradan ayrıldık.

3. Üçüncü Hatun :

O, Doğu Roma İmparatoru'nun kızı olup, *Bayalun* diye anınıyordu. Yanına girdiğimizde, o ayakları gümüşten bir tahtta oturuyordu. Etrafında ayakta duran takriben yüz kadar Yunanlı, Türk ve Etiyopyalı nedimeler vardı. Ayrıca etrafında hizmetkârlar ve Yunanlı odacılar bulunuyordu. Bizim nereden gelip, nereye gittiğimizi ve memleketimizin neresi olduğunu sordu. O heyecan ve üzüntüsünden ağladı ve göz yaşlarını elinde tuttuğu mendille kuruladı. Bundan sonra yemek getirtti; biz yerken o da bizi seyretti. Gitmek istediğimiz zaman; «*Tekrar bize uğrayın ve neye ihtiyacınız varsa söyleyin*» dedi. O büyük bir azalet göstererek bize büyük ikramda bulundu, ayrıca para ve on tane de at gönderdi. Bu prensesle Konstantinopol'e birlikte seyahat ettik.

4. Özbek Han'ın Kızı :

Adı İt Küçük olup *küçük köpek* anlamına gelir. Türkler de Araplar gibi adlarını seçime göre alırlar. Biz babasından altı mil mesafede kendi bölgesinde yaşayan hakanın kızını ziyaret ettik. O (bizim ziyaretimiz üzerine) din âlimlerini, kadıları, şerifleri (Hz. Muhammed (s.a.v.)'in soyundan olanları), bir kısım talebeyi, şeyhleri ve fakirleri de yanına davet etti. Kocası İsa Bey de ziyaretimizde bulundu ve İt Küçük ile aynı haliya oturdu. İsa Bey'in kızı hanla evliydi. O (İsa Bey) ise hastalıktan dolayı yürüyememekte ve ata binememekteydi. Hanı ziyaret etmek istediği zamanlarda hizmetçileri onu arabadan indirmek ve hanın huzuruna taşımaktaydılar.

İkinci hatunun babası Emir Nogatay'ı da aynı durumda gördüm. Tatarlar'ın çoğu bu hastalıktan muztarıpler. Hanın kızında bız asıl hareket ve karaktere şahit olduk. O bize çok değerli hediyeler vererek bızı mükafatlardı.

d) Hanın Oğulları :

Daha önce de belirttiğimiz gibi iki oğlan da aynı anadan Taydoğ-lu'dan doğmuştur. Büyüğünün adı Tini Bey olup; bey emir'in karşılığıdır ve tin (farsça: ten) vücut manasına geldiğinden bu ad, *emir'in vü-cudu* anlamına gelir. Kardeşinin adı ise Canı Bey'dir; can (farsça) ruh mânâsına gelir, yani bir anlamda *emir'in ruhu* demektir. Her iki-sinin de şahsî ordusu vardır. Tini Bey çok güzel bir yapıya sahip olup, babası onu taht varisi ilân etmiştir. Babası ona büyük bir değer ver-mektedir. Fakat Allah başka türlü karar verdi. Babası öldükten sonra (1341) o kısa bir süre hükmedebildi; Sonra kötü gelişmeler neticesinde ortadan kaldırıldı. Kardeşi Canı Bey yerini aldı. O kardeşinden daha iyi ve şerefliydi. Onu Şerif Abdülhamid yetiştirmişti.

e) Bayram Merasimi :

Bayram sabahı han, çok sayıdaki askerleriyle atlı olarak geldi; (hanın) hanımları da kendi maiyetleri ile araba üzerinde geldiler. Han-ın kızı da arabasında, *gerçek kraliçe* olarak (bu şeref ona annesinden miras kalmıştır) başındaki tacı ile bu merasime katıldı. Hükümdarın oğulları da muhafızları ile birlikte atlı olarak geldiler. Başkadı Şiha-beddin es-Saill de kadıların ve şeyhlerin refakatinde bayram yerine geldi. Kadı Hamza ve Şeriflerin hepsi at üzerindeydi... Onlarla birlikte taht varisi Tini Bey de göründü, onun konvoyuna davullar ve bayrak-lar eşlik ediyordu. Başkadı Şihabeddin bayram namazını kıldırıldı ve çok güzel bir hutbe okudu.

En sonunda han, atına binerek köşk adı verilen tahta kuleye ka-dar geldi. Orada hanımları ile birlikte attan indi. Biraz kenarda duran ikinci kulede hanın kızı yer aldı. Sağlı sollu duran iki kulede ise hanın oğulları ve akrabaları yer aldılar. Beyler ve prensler için ise kulenin sağ ve solunda *sandalya* adı verilen koltuklar konulmuştu. Herkes ken-dine ayrılan yere oturdu.

Bundan sonra her onbin kişinin komutanı (general) için ayrı ayrı ok hedefleri konuldu. Bu komutanların toplam sayısı onyediydi. Başka bir ifade ile yüzyetmişbin kişilik bir askerî gücü temsil ediyorlardı. Fa-kat ordunun toplam sayısı bundan fazladır. Her general, yüksekce bir yerde oturmakta ve ordusunda bir saat kadar süren yarışmayı izle-

mekteydi. Bundan sonra ise her komutana bir şeref *hil'atı* giydirdi. Bunu giyen komutan hanın yanına giderek ona hürmetlerini sunuyor, bunu yaparken de bir dizlerini toprağa koyuyorlardı.

Daha sonra ise eyerlenmiş bir at geminden tutularak getirildi ve bey o atı okşadı. Atı oturduğu yere götürdü, bindi ve komutasındaki tümenin başına geçti. Her komutan aynı şekilde hareket etti.

Nihayet han da bulunduğu yerden inerek atına bindi. Sağında taht varisi oğlu, onun yanında kızı İt Küçük, solunda ikinci oğlu, önünde altın işlemeli ipek kumaşla örtülü bir arabada dört karısı bulunuyordu. Bu arabayı çeken atlar da aynı şekilde süslenmişti. Bütün komutanlar, prensler, vezirler, görevliler ve devlet büyükleri yerlerinden indiler ve hanın önünde, o büyük çadıra (Otağ'a) gelinceye kadar yürüdüler.

Orada büyük çadır anlamına gelen, altınla işlenmiş gümüş yapraklarla bezenmiş dört sütunlu *bargalı* kurulmuştu. Her direğin üstü altınla işlenmiş gümüşle kaplı olup parıldamaktaydı. Uzaktan bir tepe gibi görünen çadırın sağ ve soluna pamuklu ve keten perdeler asılmıştı. Her taraf ipek halı ile örtülü olup ortaya büyük bir *taht* yerleştirilmişti. Bu taht mücevherlerle bezenmiş olup basamakları altınla işlenmiş gümüş tabakalarla örtülmüş, ayakları ise altınla işlenmiş saf gümüşten idi. Tahtın üstünde haşmetli bir halı bulunmaktaydı. Rahat görünümlü tahtın ortasına yüksekçe bir yastık konulmuş olup han ve büyük hatun bunun üstüne oturmaktaydılar. Bunun sağında bir yastık üzerinde kızı İt Küçük, yanında ise Orduca Hatun oturuyordu. Soldaki yastığın üzerinde ise Bayalun Hatun ve onun yanında Kebek Hatun oturuyordu. Tahtın sağında bir koltukta hanın oğlu Tini Bey, solunda ise diğer oğlu Cani Bey oturuyordu. Sağ ve sola dağılmış diğer koltuklarda ise hanın diğer oğulları ve büyük beyler oturuyordu. Bunların önünde ise daha küçük rütbeli beyler, meselâ *hezar* denilen binbaşılar oturuyordu.

Nihayet altın ve gümüş tepsilerde yemekler getirildi. Her tepsi dört kişi tarafından taşımıyordu. Yemeklerin çoğu at etli ve koyun kıztırmasından müteşekkildi. Her beyin önüne bir masa konulmuştu. Nihayet *bavurcu* (yemekleri koyan, pay eden) geldi. O ipekten bir elbise giymiş olup, ipek bir kumaş taşımaktaydı. Kemerinde ise kınında bulunan çeşitli bıçaklar mevcuttu. Her beyin kendi bavurcusu olup, masa kurulunca beyin yanına otururdu. Daha sonra içinde tuzlu su bulunan altın veya gümüşten küçük bir kap getirildi. *Bavurcu* etleri küçük parçalara doğradı. Onlar kemikleri ve etli doğramada büyük bir ustalık gösteriyorlardı. Hazırlık tamamlanmca yemekler yenildi.

Nihayet altın ve gümüş içki kablari geldi. Bu içki bir nevi bal şerbeti (nebiz el-asal) idi. Onlar Hanefi mezhebinden oldukları için bunu içmeye müsaade kabul ediyorlardı. Şayet han içmek isterse, kızı diz çökerek kabı uzatıyordu. Sultan içtikten sonra başka bir kap alıp ve büyük hatuna sunuyordu. O da bunu içiyor ve sırasıyla diğer hanımlara uzatıyordu. Ardından da taht varisi kabı alıp, babasına hürmetlerini bildiriyor ve kabı ona takdim ediyordu. Daha sonra hatunlara ve hanın kızlarına hürmetlerini bildirerek kabı sunuyordu.

Bundan sonra ikinci oğul ayağa kalkıyor, o da ağabeyine içmek için kabı uzatıp hürmetlerini sunuyordu. Nihayet büyük beyler ayağa kalkarak hepsi teker teker taht varisine, hürmetlerini arz edip kabı uzattılar. Bundan sonra kalan prensler, ayağa kalkıp ikinci oğlun önünde diz çökerek ona içki sundular. Daha sonra rütbece düşük beyler ayağa kalktılar ve prenslere içki verdiler. Bu sırada onlar birkaç mısralık şarkılar söylediler.

Caminin karşısında kadılar, imamlar, şerifler ve diğer din âlimleri ve şeyhler için büyük kubbeli bir çadır hazırlanmıştı: Ben işte bu çadırda bulundum. Önümüze her biri dört Türk büyüğü tarafından getirilen altın ve gümüş masalar kurdular. Bu günde hanın huzuruna ancak yüksek rütbeli kimseler girebiliyorlardı. Han onlara kendi masasında bulunanları başkalarının masasına götürmelerini emretti. Bazı âlimler yediler bazıları ise gümüş ve altın masalarda yemeden imtina ettiler. Sağı solu kırmızı güğümleri ile dolu bir araba gördüm. Han, bunların halka dağıtılmasını emretti; bana da bir araba dolusu getirdiler. Ben bunu Türk komşuma verdim.

Nihayet cemaatle namaz kılmak üzere camie gittiğimizde han gıcikti. Sarhoşluğundan dolayı gelemediği haber verildi. Bazılarıysa onun cemaat ile namazı kaçırmayacağını iddia ediyorlardı. Uzun bir bekle-yişten sonra han gözüktü; fakat sağa sola sallanıyordu. O şeriflerin birine selâm verdi ve ona güldü; Han ona, türkçe baba mânâsına gelen *ata* diye hitap ediyordu. Nihayet topluca namaz kılındıktan sonra halk yerlerine döndü. Han resmî kabul çadırına döndü, ikindi namazına kadar bu durumda kaldı. Nihayet Türkler'in hepsi dağıldı; hatunlar ve kızı bu geceyi hanla birlikte geçirdiler.

Bayramın sona ermesinden sonra hanla birlikte yola çıktık ve Hacı Tarhan (Astrahan) şehrine geldik. *Tarhan* Tatarlar'da tamamen vergiden muaf yer (aslında şahıs) anlamına gelmektedir. Adı buraya verilen şahıs ise burada yerleşmiş ve hacca gitmiş olan dindar bir Türk imiş. Onu yüceltmek için han burayı vergiden muaf tutmuş. Burada bir yerleşim merkezi meydana gelmiş ve zamanla büyüyerek şehre dö-

nüşmüş. Şimdi burası büyük pazarları olan güzel şehirlerden biridir. Şehir dünyanın en büyük nehirlerinden biri olan İdil (Volga)'ın bo-
yunda inşa edilmiştir. Han burada don mevsimi gelene kadar vaktini
geçirmektedir.

Nehir ve deltası da donduktan sonra üstünden geçilir. Hanın emri
üzerine bir sürü saman getirdiler ve donmuş nehrin üzerine yaydılar.
Binek hayvanları burada saman yemezler, çünkü bu onlara dokunur,
aynı durum Hindistan için de geçerlidir. Hayvanlar burada toprağın
çok verimli olması sebebiyle ancak yeşil ot yerler. Araba ile bu nehrin
kıyısından üç günlük yolculuk yapılabilir. Kervanlar ekseri bu nehri
kışın sonuna doğru geçerler fakat çoğu zaman buzlar kırıldığı için
boğulurlar.

Astrahan'a geldiğimizde, Bizans kralının kızı Bayalun babasını zi-
yaret etmek ve geri dönmek istediğini belirterek izin istedi. O bu izni
aldığında ben de Konstantinopol'ü tanımak için ona katılmama müsaa-
de etmesini rica ettim. Han benim emniyetimden endişe ederek bu ri-
camı reddetti. Fakat ben onu teskin ettim ve «*Ben şehre ancak senin
koruman ve himayen altında gireceğim; kimseden korkmuyorum*» de-
dim. Orada vedalaştık, o bana bin beşyüz dinar, bir şeref hil'atı ve çok
sayıda at verdi. Herbir hatun da *sauma* denilen gümüş külçeler verdil-
er. Hanın kızı da daha büyük hediyeler (elbiseler) ve bir de at verdi.
Böylece birçok at, elbise ve ayrıca sincap ve samur kürklerine sahip
oldum.

f) Bir Tatar Prensesi ile Konstantinopol'e Seyahat :

10 Şevval 734 (14 Haziran 1334) tarihinde Bayalun Hatun'un hi-
maye ve korumasında yola çıktık. Han bize bir gün refakat etti; sonra
da büyük hatun ve taht vârisi ile geri döndü. Diğer hatunlar bir gün
daha bizimle seyahat ettiler; sonra onlar da geri döndü. Baydara Bey,
beşbin kişilik kuvveti ile bize refakat ediyordu. Bayalun Hatun'un re-
fakatçileri, aralarında ikiyüze yakın Yunanlı esirinde bulunduğu beş-
yüze yakın atlı idi. Bunun dışında çoğunluğunu Rumlar'ın teşkil etti-
ği ikiyüz kadar genç nedime bulunuyordu. Mevcut dörtyüz arabayı
çekmek ve binmek üzere, yaklaşık iki bin at bulunuyordu. Ayrıca ara-
baları, çekmek için üçyüze yakın öküz ve ikiyüz deve bulunuyordu.
Bunun dışında Bayalun'un çevresinde on Rum ve bir o kadar da Hint-
li hizmetkâr bulunuyordu. Hintli hizmetkârların başı Sunbul, Rum-
lar'ın başı, Türklerin Lü'lü dedikleri Michael idi. O çok becerikli bir
askerdi. Bayalun Hatun babasını ziyaret edip hemen döneceği için,
hizmetkârlarının çoğunu ve malının esas kısmını hanın odasında bi-
rakmıştı.

g) Saray Şehri :

Saray şehri, geniş bir ovaya dikkate değer bir şekilde yayılmış olan çok güzel bir şehir idi. Şehrin nüfusu oldukça kalabalık olup güzel pazarları ve uzun yolları vardı. Bir gün refakatçilerden biri ile şehri atla geçtik ve ne kadar geniş bir sahaya yayılmış olduğunu gördük. Gideceğimiz yer şehrin öbür ucundaydı. Sabahın erken saatinde yola koyulduk, ancak öğleden sonra şehrin diğer ucuna varabildik. Orada öğlen namazını kıldık ve yemek yedik. Güneş battığında tekrar ikametgahımıza döndük. Bir seferinde de şehri bir uçtan öbür uca katettik. Gidip gelmek yarım gün alıyordu. Evler birbirine bitişik olup, şehirde harabe yoktu. Şehirde onuç (Büyük) Cuma camii ve bir hayli mescit bulunmaktaydı.

Şehirde değişik unsurların yaşamalarına rağmen bölgenin esas ehaliisini Moğollar teşkil etmekteydi. Ülkenin efendisi sayılan Moğollar'ın bazıları müslümandı. Onlardan sonra Ossetin (Ass)'ler gelir ki bunlar müslümandırlar. Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar ve Rumlar ise hristiyanıdır. Her birinin özel pazarı bulunur ve kendine ait bölgede yaşamaktadırlar. Tüccarlar ve her iki Irak'tan (Irak-ı Arap ve Irak-ı Fars), Mısır'dan, Suriye'den ve diğer ülkelerden gelen yabancılar, emniyet içinde olduğu için şehrin surla çevrili kısmında yaşarlar. Şehrin hâkiminin yaşadığı saraya *Altın Taş* denilir(...)

Özbek Han, her cuma oradaki bir âlimi veya imamı ziyaret eder, fakat o hanın önüne çıkmaz ve önünde ayağa kalkmaz. Hükümdar onun karşısında oturur. Onunla çok dostça ve onun önünde mütevazî davranır; şeyh ise han'a hiç de mütevazî davranmaz. Fakat fakirlere, muhtaçlara ve seyyahlara hana gösterdiği muamelenin tam tersini gösterir. O onların sözüne önem verir, onlarla dostça konuşur ve onları mükafatlandırır. O beni de çok iyi karşıladı (Allah ondan razı olsun!) ve bana bir Türk esir yolladı. Ben onun gösterdiği bir kerâmete de şahit oldum(1).

Oradan (Ural nehrinin mansabındaki Saraycuk'tan) üçgün süratle yol aldık. Bir saat öğleden önce, bir saat de güneş battıktan sonra olmak üzere günde iki saat istirahat edebiliyorduk. Konaklamamız bir şeyler pişirip yiyecek kadar sürüyordu. Oranın yerli halkı, yanında kurutulmuş et bulundurur, bunu yemeğe katarlar; üstüne de süt dökerler. Seyahat sırasında uyku ve yemek ihtiyacı ancak arabalarda giderilir. Araoamda üç hizmetkârım bulunuyordu. Bu bölgedeki seyahat, otun az bulunması sebebiyle hızlandırılmaktaydı. Ve yolculukta kulla-

nulan develerin büyük bir kısmı telef olmaktaydı. Hayatta kalanlar ise ancak yeniden semirildikten sonra ertesi yıl tekrar kullanılabilirdi. Su ise iki-üç günlük mesafede ve belli yerlerde bulunmaktaydı; bu sular da yağmur ve kuyu sularıydı.

Bu bölgeyi geçtikten sonra Harezm'e geldik. Bu Türkler'in en büyük, etkileyici, güzel ve geniş şehirlerinden biridir. Güzel pazarları, geniş sokakları, çok sayıda binaları ve dikkate değer yapıları mevcuttu. Nüfusunun kalabalık oluşu sebebiyle bir nevi sarsıntı geçirmekte ve deniz gibi hareket etmektedir! Ben orada bir gün at üzerinde dolaşırken bir pazara geldim. Pazar o kadar kalabalıktı ki aralarından geçmek mümkün değildi. Fakat kalabalık yüzünden geri dönmek de mümkün olmadı. Şaşırdım ve ancak çok büyük bir gayretle içlerinden çıkabildim. Cuma günleri ana pazarın (Kaysariye) ve başka satış yerlerinin kapalı olması sebebiyle buranın çok تنها olduğunu söylediler.

Cuma günü tekrar yola çıktım ve ana camie ve *medreseye* gittim. Şehir Özbek Han'ın (Altın Ordu) hâkimiyeti altındaydı ve orada Demür adlı bir valisi bulunuyordu. Bu medreseyi külliyesi ile o inşa ettirmişti. Cami ise dindar karısı Töre Beg Hatun tarafından yaptırılmıştı. Ayrıca Harezm'de es-Sihyauni adlı bir hekimin başında bulunduğu bir şifahane mevcuttu.

Dünyanın hiçbir yerinde Harezmîler kadar güzel, şerefli ve yabancılara karşı yakın insanlar görmedim. İbadette de başka yerlerde görmediğim bir âdet mevcuttu. Müezzîn camie komşu olan evleri dolaşıp sakinleri namaza davet etmekteydi. Cuma namazını kaçıranlar, imam tarafından cemaat önünde dövülmekteydiler. Her camide bunun için öküz derisinden yapılmış bir kamçı bulunmaktaydı. Ayrıca cemaatle namazı kaçıran herkes o camie beş dinar (altın) ödemek zorundaydı. Bu para fakirleri yedirmek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaktaydı. Bu uygulama bazı eski rivayetlere dayanmaktadır.

Dört cennet nehrinden biri olan Amuderya, Harezm'in önünden geçer. İdil nehri gibi bu da soğuk mevsimlerde donar, insanlar üzerinde dolaşırlar; buz beş ay süreyle kalır. Dikkatsizler, buzların erimeğe başladığı dönemlerde buzun delinmesiyle boğularak ölürlere. Yazın bu nehrin üzerinde gemilerle Tirmiz'e kadar gidilir ve oradan tahıl ve arpa ithal edilir. Nehirden yukarı seyahat beş gün sürer.

Harezm'in valisi Kutlug Demür (Kutlu Demir) adlı bir beydi. O anne tarafından Muhammed Özbek Han'ın yeğenidir ve Horasan'ın en yetkili beyi (valisi)dir. Oğlu Harun ise daha önce bahsedilen hanın kızı (İt Küçük) ile evlidir. Karısı Töre Beg Hatun, dindar ve yardımseverliğiyle ün kazanmıştır.

Kadı beni selâmlamak için ziyaret ettiğinde, «*Bey senin geldiğini duydu, fakat hasta olduğu için seni ziyaret edemedi*» dedi. Bunun üzerine ben kadı ile onu görmeye gittim. Ahşap bir binanın önünden odalarının çoğu tahtadan olan büyük bir kabul evine girdik. Duvarları renkli kağıtlarla süslüydü. Tavana altın hissinin veren ipek gerilmişti. Bey kendine alt ipek bir halı üzerinde oturuyordu; ayakları (ayak niksisi hastalığından muztarip olduğundan) örtülüydü. Bu hastalık Türkler'de çok yaygındır.

Ben onu selâmladıktan sonra beni yanına oturttu. Kadı ile din âlimleri de oturdular. Bey kendi hükümdarı Özbek Han ve Bayalun Hatun, onun babası ve Konstantinopol hakkında sorular sordu, ben de bunlar hakkında bilgi verdim. Nihayet masalarla birlikte yiyecekler getirildi; kızarmış tavuklar, turnalar, genç güvercinler, *kulice* denilen yağda kızartılmış ekmek, içecekler ve tatlılar getirildi. Daha sonra da üstleri meyva ile dolu masalar getirildi. Bunlardan bazıları, tahta kaşklı Maveraünnehr cam kaselerinde ve bazıları da altın gümüş kaplardaydı. Bu sofrada nar ve üzümünden başka şahane kavunlar vardı.

Beyin şöyle bir alışkanlığı bulunmaktaydı: Kadı, hergün onun kabul salonlarında bulunmakta ve resmi kabullere katılmaktaydı. Din âlimleri ve sekreterlerin de katıldığı bu kabullerde onların karşısına *yarguçi* (sivil hâkim) denilen sekiz Türk rütbellisi ile birlikte Büyük Emir otururdu. Nihayet halk gelir ve onlara hukuki meselelerini sorardı. Kadıya altı dinî meseleler, kadı tarafından halledilir; kalan meseleler bu beyler tarafından hükme bağlanırdı. Onların hükümleri kesin ve âdildi, onlar, herhangi bir tarafın zararına karar ve hediye almazlardı. Bu kabulden medreseye döndükten sonra, bey bize pırnç, un, koyun eti, yağ ve baharat ayrıca yakacak odun gönderdi. Bu çevrelerde kömür tanınmamaktadır; bu durum Hindistan, Horasan ve İran için de geçerlidir. Çin'de kömür gibi tutuşan taş yakılmaktadır. Kül haline geldikten sonra, su ile yoğrulmakta ve güneşte kurutulmaktadır. Bundan sonra tekrar ocak ateşinde tamamen yanıp bitene kadar kullanılmaktadır. Kadının hanımı Cice Aga bana yüz gümüş dinar yolladı. Kız kardeşi Töre Bey, Kutlug Deniür'ün hanımı kendi vakfettiği zaviyede bana ziyafet verdi. Bu ziyafete din âlimlerini ve şehrin ileri gelenlerini davet etti. Bu zaviyede seyyahlara yemek dağıtılmaktadır. Bana ayrıca samur bir kürk ve bir at yolladı. O mükemmel, dinar ve hayırsever bir kadındı; Allah onu iyilikle mükafatlandırсын!

ğ) Horasan Hanı :

Bu han, muhterem Sultan Alâeddin Tarmaşirin olup, büyük ordusu ve güçlü ülkesi ile tesirli bir hükümdardı. Devleti dört güçlü hü-

kümdarın ülkeleri arasındadır. Çin hükümdarı, Hindistan sultam, Irakeyn hükümdarı ve Özbek Han (ülkeleri arasındadır). Her dört hükümdar da ona hediyeler yollamakta, onu saymakta ve takdir etmektedir. O ağabeyi gayr-ı müslim Elçigiday'dan sonra tahta çıkmıştı, o da büyük ağabeyi gene kendi gibi gayr-ı müslim olan Kabek'i (1309-1310 ve 1318-1326) takip etmiştir. O âdil bir hükümdar olarak, zorbalara karşısına çıkmış ve müslümanlara itina ile muamele etmişti.

Türkler'in ordu dedikleri kampta bir müddet kaldıktan sonra, alışkanlığım üzere sabah namazı kılmak için camie gitmiştim. Namazımı kılarken biri bana hanın da camide bulunduğunu söyledi. O namazını bitirip kalkınca selâmlamak için önüne çıktım. Bir şeyh ile bir dîn âlimi hakkında bilgi verdiler ve birkaç gün önce geldiğimi söylediler. Bunun üzerine o Türkçe olarak «*Hoş musun, yahşu musun, Kutlu eyistin?*» diye sordu. Han o gün Kudüs'ten gelen kollu yeşil bir elbise ve buna uygun bir sarık taşıyordu. Ardından kabul salonuna dönerken halk, yol kenarında şikâyetlerini bildiriyordu. O, büyük-küçük, kadın-erkek her şikâyetçinin önünde duruyor, şikâyetini dinliyordu. Daha sonra beni yanına çağırdığında yanına girdim. O çadırda duruyor, sağında ve solunda bazı kimseler bulunuyordu. Beyler sandalyada oturuyor, refakatçiler ise önlerinde ve arkalarında ayakta duruyorlardı. Askerler, tek sıra halinde yere çökmüşlerdi; hepsinin önünde silâhı vardı.

Çadıra girdiğim zaman han, minbere benzer ve üzeri altın sarısı ipekli bir tahtta oturuyordu. Çadırın dışı altın rengi ipek kumaşla örtülmüştü. Hükümdarın kıymetli taşlar ve sünnüllerle süslü tacı yan tarafta asılıydı. Büyük beyler onun sağında ve solunda oturuyorlardı. Önünde ellerinde sinek yelpazeleri ile şehzadeler oturuyorlardı. Çadırın kapı kısmında başvezir, vezir, vekilharç ve mühürdar yer almışlardı. Ben içeri girerken onlardan dördü ayağa kalkarak beni çadıra götürdüler. Hükümdar benden Mekke, Medine, Kudüs, Hebran, Şam, Mısır ve onun hâkimi Melik en-Nâsır (1293-1340), Irakeyn ve onun hâkimi Ebû Said (1316-1335) ve İran ülkeleri hakkında sorular sordu. Tam bu sırada müezzin öğle ezanını okuyordu. Gittik, han ile namaza katıldık. Biz oradayken öldürücü bir soğuk hüküm sürüyordu. Buna rağmen han sabah ve akşam namazlarını kaçırmıyordu. Sabah namazından sonra han, türkçe olarak Allah'a münacaat ediyordu. Camie gelenlerin hepsi ona yönelerek elini sıkıyorlardı. Aynı şeyler ikinci namazında da oluyordu. Şayet ona kurutulmuş çekirdeksiz üzüm ve incir hediye olarak getirilirse (ki bu ülkeye çok nadir gelir ve çok sevilir) camide bulunan herkese kendi eliyle bunları dağıtırdı.

Bir gün ikinci namazındaydım ve han camide yoktu. Hizmetkârlarından biri hanın namazlığı ile geldi ve hükümdarın her zaman na-

maz kıldığı yere seccadeyi yaydı. Sonra imama; «Efendimiz, abdestini alıp bitirinceye kadar namaza başlanmamasını istiyor» dedi. Bunun üzerine imam ayağa kalktı ve; «Namaz Allah için mi, yoksa Tarmaşırın için mi?» dedi, sonra müezzine niyetlenme emrini verdi. Han ise neredeyse ikinci namazının yarısında geldi. O caminin girişinde, halkın ayakkabılarını bıraktığı yerde iki rekat bızimle kıldı. Ardından da kaçırdıklarını kaza etti. Daha sonra ayağa kalktı, imama dönerek onu selâmladı, güldü ve seccadesinin konulduğu yere oturdu. Şeyh ile imam onun yanına yaklaştılar ben de yanlarında idim. Han bana; «Memleketine dönünce, alelâde bir Fars fakirinin Türk Hanı'na nasıl muamele etme hakkına sahip olduğunu anlat» dedi.

Şeyh her cuma hutbede halkın önünde hanı İslâm çerçevesinde hareket etmeye ve yasaklardan kaçınmaya davet eder. O, hanın ta vicdanına hitap eder; han ağlar ve susardı. Şeyh, hanın yolladığı hediyeleri almaz, ayrıca yemek davetlerini kabul etmez ve onun hediye ettiği elbiseleri giymezi.

Kırkbeş günlük ikametimden sonra dönmeye karar verince, han bana yediyüz gümüş dinar ve soğuklar sırasında kendisinden rica ettiğim yüz dinar değerinde bir samur kürk hediye etti... Bunun dışınd a bana iki at ve iki deve hediye etti. Onunla vedalaşmak istediğim de, onu ava gitmeye hazırlanırken buldum. O gün hava çok soğukt u ve ben bu soğuğun tesiri ile ağızımdan tek bir kelime konuşamıyordum. Bunun üzerine güldü ve bana elini uzattı. Ben de yola çıktım.

Hindistan'a geldikten iki yıl sonra, ileri gelen asiller ve beylerin, ülkenin Çin İmparatorluğu'nun sınırına komşu olan bölgede toplan dıklarını duydum. Orada onlar, müslüman olduğu halde dinle pek alâkası olmayan ve kötü bir hayat süren yeğeni Buzun oğlu'nu tahta çıkarmışlardı. Tarmaşırın'den vazgeçip onu tahta çıkarmalarının asıl sebebi, Tarmaşırın'ın İslâm ülkelerini zapteden lânet olası büyük dedesi Cengiz Han'ın yasalarına riayet etmemesidir... Cengiz Han yasa(k) adı verilen bir kanunlar kitabı hazırlatmıştı. Bu kitapta belirtilen nizamnâmeleri ihlâl edenlerin tahttan indirilmesi öngörülmekteydi. Bu kanunlar, yılda bir kere toplanmayı da öngörü yordu. Bu güne toy denirdi. Cengiz Han'ın neslinden olan hanlar ve beyler, bu günde ülkenin her tarafından bir yere toplanırlardı. Ayrıca hatunlar ve generaler de bu toplantıda bulunurlardı. Hanlardan biri bu kanunun bazı nizamnâmelerini değiştirirse, büyükler onun önüne çıkar ve «Sen bunu veya şunu değiştirdin ve bunu yaptın» derlerdi. Onu elinden tutarak tahttan indirirler ve Cengiz soyundan gelen başka birini tahta çıkarırlardı. Şayet Büyük Emir, kendi bölgesinde kanunu ihlâl etmişse, o da hareketlerine göre hükmedilirdi.

Tarmaşirin bu hükümleri kendi döneminde iptal etmiş ve bu usulü ortadan kaldırmıştı. Halk, buna şiddetle karşı çıktı ve onun dört yıllık hâkimiyeti süresince, Horasan sınırındaki bölgede kalmakla ve Çin sınırındaki bölgeye gitmemekle suçladılar. Aslında hükümdarın her yıl oraya seyahat etme ve orada bulunan ordunun durumunu inceleme âdeti vardı. Çünkü hükümdar ailesi oradan neşet etmiş ve onların başşehri ordaydı.

Buzunoğlu tahta çıkarıldıktan sonra büyük bir ordu ile yola çıktı. Tarmaşirin beylerinden korktuğu ve onlara artık güvenemediği için onbeş refakatçisi ile Gazne'ye doğru yola çıktı. Şehrin büyük beyi İslâmiyet'e ve müslümanlara meyli olan ve hanın güvenilir adamı Buruntay idi. Eyaletinde seyyahların bakımlarının yapıldığı kırk kadar zavliye (imaret) inşa ettirmişti. Mühim bir askeri güce sahipti. Ben hiçbir yerde onun gibi iri yapılı insan görmemiştim.

Tarmaşirin, Amuderya'yı geçip, Belh'e doğru yol alırken daha önce öldürttüğü kardeşi Kebek' (1326) in oğlu Yangu, kendisinin Belh'e yaklaşmakta olduğu haberini almış ve beklemeye başlamıştı. Nitekim Tarmaşirin'i yakalatmış ve bu sırada Semerkand ve Buhara'ya kadar ilerlemiş bulunan Burun'a teslim etmişti. Onun (Tarmaşirin) Semerkand civarında Nesef'te idam edilmiş ve orada gömülmüş olması gerekir...

Burun ise kısa bir süre sonra tahttan indirilerek boğuldu. Ben (İbn Battuta) (*) ise Semerkand, Doğu İran ve bugünkü Afganistan üzerinden Hindistan'a gittim (1).

B) DİNİ HAYAT

İdil boyuna gelen Moğollar'ın da inançları atalarındakinden farksızdı. Tek bir *Tanrı*'ya inanıyorlardı. Onun adına tabiat kuvvetlerine hükmediyorlardı. İçtikleri suyun bir kısmını ateş için güneye, hava için doğuya, su için batıya ve ölüleri yad etmek için kuzeye serpiyorlardı. Atın üzerinde iseler hayvanın boynunu ıslatıyorlardı. *Tanrı* resmine çok nâdir rastlanmaktadır. Moğollar'da hükümdarı tanrılaştırma eğilimi olmamakla birlikte Büyük Han'ı sembolize eden resimlerin mevcudiyeti hakkında da bazı haberler mevcuttur ve insanlar onun kar-

(*) Eserlerinden bir bölüm nakledilen İbn Battuta (1304-1369), Arap edebiyatının en önemli seyahatnâme müelliflerinden biridir. Fas'ın Tanca şehrinde doğmuş; 1325-1353 yılları arasında Ön Asya ve Doğu Avrupa üzerinden Hindistan, Seylan (Sri Lanka) ve Çin'e daha sonra Arabistan'dan Timbuktu'ya kadar olan ülkeleri dolaşmıştır.

(1) İbn Battuta (nşr. Refremery ve Sanguinetti), III.

şısında eğilmek zorundadırlar. Bu durumun devlet siyaseti ile ilgili olduğu tahmin edilebilir. Büyük Knez Mihail bu resmin önünde eğilmeyi red edince idam edilmişti. Onun idamı aslında dine hürmetsizlikten ziyade Büyük Han'ın otoritesini kabul etmeye yanaşmamasından kaynaklanıyordu. Çünkü Moğollar'da o devirde olduğu gibi sonradan dini katılığa rastlanmamaktadır.

Batu da, Cengiz Han ve Ögedey gibi halkının şamanist inancını paylaşıyordu. Hristiyanlık İdil boyunda da mühim rol oynamıştı. Hristiyanlığın tesiri, Batu'nun oğlu Sartak'ın kısa süreli hâkimiyeti döneminde (1256-1257) biraz önem kazanmıştı. Batıda onun Hristiyanlığı kabul ettiği hakkında bir şayia yayılınca, Papa IV. İnnosan 1254'te onu tebrik için Fransisken papazı Wilhelm von Rubruk'u İdil'e yollamıştı. Bu misyoner bir süre Saray şehrinde bulunmuştu. Fakat Sartak, halkın önünde Hz. İsa'dan bahsetmeyi reddetmişti. Rubruk'un ifadesine göre onun hristiyanlara dostane muamelesi Büyük Han'a giden çok sayıdaki hristiyan (yani Rus) elçilerinin onun yanından geçerken hediyeler vermesinden kaynaklanıyordu. Şayet müslümanlar, ona hediyeler verseydi, onlara karşı da yumuşak davranacaktı. Gene de Sartak'ın Hristiyanlığı kabul ettiğini teyid eden kaynaklar mevcuttur. Fakat hâkimiyeti kısa süreli olduğu için Hristiyanlığı hâkim bir duruma getirememiştir. Ondan sonra başa geçen Berke müslüman olduğu için İslâm'a uygun bir siyaset yürütmüştü. O diğer Moğol hükümdarları gibi müteharrik mescitlere ve bir camiye sahipti. Berke, İlhanlı hâkimi Hülagu ile çatışmasına rağmen 1260'ta Tebriz'de bir cami inşasına müsaade etmişti.

Berke'nin İslâmiyet'i kabulünde Buhari'nin eseri ve orada bulunan Seyfeddin (Şemsüddin de denir) el-Buhari (öl. 659/1261)'nin büyük rolü olmuştur. Bu dönemde Orta Asya'daki dinî hayat, Kıpçak'taki İslâmiyet'in gelişmesinde tesirli olmuştur. Tabii ki Mısır'ın da kendine göre tesiri olmuştur.

Berke ile karısı, İslâmiyet'i kabul ettiği zaman devletin hemen hemen bütün ileri gelenleri (adlarına bakılırsa bütün Moğollar) müslüman olmuşlardı. Han bu hususu Memlûkler'e de bildirmişti. Aynı zamanda Hulagu'nun emrinde olup Altın Ordu safına geçen ve Kahire'ye giden büyük askerî birlikler de İslâmiyet'i seçmişlerdi. Onlardan yirmi yıl sonra Mısır'a gelen İlhanlı askerleri ise diğerlerinin tersine İslâmiyet'i kabulde uzun müddet tereddütler geçirmişlerdi.

Tatarlar arasında İslâmiyet'in bu kadar hızlı yayılmasına rağmen, eski inançlarına sadık kalan bir hayli Türk ve Moğol vardı. Budizmin Altın Ordu'da ne kadar etkili olduğu bilinmemekle birlikte

Hristiyanlık daha da önde yer almıştı. 1276'dan 1320 yılına kadar olan bazı mezar taşlarından Hristiyan Tatar ve Türkler'in mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Tohtu'nun kendisi şamanist olmasına rağmen kendinden önce ölen oğlu müslüman idi. Kısacası Tatarlar'da tam bir inanç birliği yoktu. Özbek, 1313 yılında tahta çıktığı zaman, İslâmiyet'i kabul etmişti. Emirlerin çoğu müslümandı. Altın Ordu tarihinde mühim rol oynayan Nogay da 1270-1271'de İslâmiyet'i kabul etmişti. Fakat o öldüğü zaman (1299) İslâmiyet askerler arasında tamamen yerleşmemişti. Özbek ise söz vermiş olmasına rağmen şamanları ve budist rahiplerini kovarak, bir nevi İslâm'ın lehine hareket etmişti. Hattâ onlara İslâmiyet ile sürgün arasında tercih yapmalarını söylemişti. Özbek'ten sonraki bütün hanlar, müslüman olduğu için bu din kolay yayılabilmisti. Gene de hanlar, İslâmiyet'in bilhassa yemek-içmek hususunda koyduğu yasakların hepsine uyamamışlardı. Aynı zamanda arapçanın yanında duaların türkçe tercümeleri de kullanılıyordu. Ayrıca türkçe ve farsça da dua ediliyordu. Kur'an sık sık (tabii ki arapça) okunmasına rağmen iyice anlaşılamıyordu. Ramazan bayramını büyük bir tantana ile kutluyorlardı.

Berke döneminden itibaren Tatarlar, Hanefî mezhebini benimsemişlerdi. Bu itibarla Saray şehrinde 1333'te Hanefî mezhebine mensup olanların oniki ve Şafiîler'in de bir camiileri olduğu bilinmektedir. XIV. asırda Harezm'de Mutezile mezhebinin etkili olduğu görülmekte, fakat sonunda Hanefî mezhebinin daha tesirli olduğu ve kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bunda Harezm ve Buhara'dan gelen şeyhlerin önemli rolü olmuştur.

Altın Ordu'da din adamları arasında bilhassa kadıların diğer din adamlarına nazaran daha mühim rol oynadıkları bilinmektedir. Dine ve din adamlarına büyük ehemmiyet verilirdi. Özbek Han'ın imamların kendi önünde kalkmamasına müsaade etmesi, bunun güzel bir örneğidir. Kadıdan sonra İslâmî ilimlerle mücehhez müftü ve müderris gelirdi. Özbek Han Saray şehrinde bir de medrese inşa ettirmişti. Bu medresede dini bilgilerin yanında dünyevî bilgiler de öğretilirdi. Bu ülke kuzeyde olduğundan bilhassa yazın namaz saatlerini belirlemek çok zor oluyordu. Bu sebeple de namaz saatlerini belirleyen *Muvakkit* adlı bir teşkilâtın varlığı bilinmektedir (Bulgar 1337). Kaynaklarda hacca gidenlerle ilgili kayıtlara pek rastlanmamaktadır. Şeyhlerin ve Sufilerin de toplumda hürmet gördükleri bilinmektedir(1).

(1) B. Spuler, *Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502*. Leipzig. 1943. 209-223

a) Devletin Dinlere Karşı Tutumu :

İran İlhanlı devletinde olduğu gibi Kıpçak Altın Ordu devletinde de hanların mensup olduğu din sebebiyle halk aralarında çeşitli huzursuzlukların çıktığı bilinmektedir. Hükümdarlar, şamanist olduğu dönemlerde her türlü semavi dine karşı aynı toleransı gösteriyorlardı. Batu 1237'de Ruslar'a, 1241'de Lehler'e ve 1242'de Başkurtlar'a karşı açılan seferlerde ordudaki müslüman askerlerin zafer için dua etmelerine müsamaha göstermişti. Aynı şekilde Berke de kendisi İslâmiyet'i kabul etmiş ve Hanefi mezhebinden olmasına rağmen Şafii ve Maliki mezheplerinden olanlara hiç bir zorluk çıkarmamıştı. Bundan sonraki hanlar da, kendileri müslüman olmasalar dahi, İslâmiyet'e karşı cephe almamışlardır.

Moğollar'ın diğer dinlere karşı gösterdiği müsamaha ise bir Mısır kaynağında şöyle dile getirilmektedir. 1287'de Kırım'daki Solhat şehrinde bir Roma katolik kilisesinin çanı yerli müslümanlar tarafından indirildi. Bunun üzerine bir yetkili bir haç ve hükümdarın tamgasını taşıyan bir alemle şehre geldi, suçluları yakalayarak ağır bir cezaya çarptırdı ve kiliseye üç çan hediye etti. Ancak Özbek Han, 1313 yılında tahta çıkınca, şaman ve budist rahiplerini kovarak İslâmiyet'in yayılması için büyük katkıda bulundu. Selefleri de aynı yolu takip ettikleri ve zaten Bulgar ülkesi ta 922 yılından beri müslümanlığı kabul ettiği için Altın Ordu bir İslâm devleti mahiyetini kazandı.

Altın Ordu hanları, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra, Cengiz yasa-sının da öngördüğü üzere, bilhassa hristiyanlığa karşı hoşgörülü davrandılar. İlhanlılar devletinde İslâmiyet'i zorla kabul ettirme gayretlerinin olduğu bilindiği hâlde, Altın Ordu'da böyle bir uygulamaya rastlanmamıştır. Möngke Timur'un kızı, Mojaysk knezi ile Özbek Han'ın kızı Konçaka Moskova büyük knezi Yuri ile evlenince, onların Hristiyanlığı kabul etmelerine engel olamamışlardı. Hristiyan din adamları vergiden muaf tutulmuştu. İbadete de hiç bir surette karışılmazdı. Rus kronikleri (letopis) de Altın Ordu'daki dini hoş görüyü teyid etmektedirler. Hanlar, Ortodoks metropolitlere her zaman yarlık vererek, onların makamlarını tasdik ederlerdi. Bu yarlıkların Rusça tercümele-ri ruhanîler tarafından çok itina ile korunduğu için bunlar günümüze kadar ulaşmıştır. Ortodoks kilisesi hanlara tam mânâsı ile itaat etmişti. Bu da Rus halkının, Altın Ordu hâkimiyeti dönemini kazasız belasız geçirmesini sağlamıştı. Buna rağmen kiliselerde Türkler aleyhine dualar okutulurdu, ayrıca halk arasında da hanlar, gerçek dışı olarak hristiyan düşmanı olarak gösterilirlerdi. Fakat kilisenin bu tutumu onun Altın Ordu ile olan resmi münasebetine aksettirilmezdi. Çünkü Altın Ordu'nun dini politikası, aslında Rus kilisesinin güçlü du-

rumda olmasının temel direğini teşkil ediyordu. Rus ruhanilerinin seyahatleri hiçbir şekilde engellenmiyordu.

İktisadi ve siyasi gelişmelerin neticesinde Saray şehrine çok sayıda Rus yerleşti. 1261 yılında Mitrofan, ilk piskopos tayin edilmişti. Ortodoks kilisesi, bilindiği kadarıyla devlet tarafından herhangi bir baskı veya kısıtlamaya tâbi tutulmamıştı. Kilisenin de Türkler arasında misyoner faaliyetlerinden kaçındığı anlaşılmaktadır.

b) Örf ve Âdetler :

Dünyanın her yerinde esas dini hayatın yanında, eski inançlara bağlı örf ve âdetleri veya yabancı tesirlerini sezmek mümkündür. Bu nevi örf ve âdetlere Moğollar'ın hâkim olduğu ülkelerde rastlamaktayız. Bu konudaki asıl bilgiler, XIII. asırda Moğolistan'a giden misyonerlerin eserlerinde mevcuttur. Altın Ordu devletinin durumu hakkındaki elde mevcut bilgiler maalesef kısıtlıdır.

Müneccimliğin bilhassa İran'da mühim rol oynadığı bilinmektedir. Astrolojinin geçerliliği, Kırım'da bulunan XIV. asra ait bir mezar taşından da anlaşılmaktadır. Euna Toktamış'ın Sıgnak'ta müneccimler tarafından tesbit edilen belli bir zamanda tahta çıkışı örnek teşkil eder. Toktamış, bununla Altın Ordu'daki hâkimiyetinin başarılı olacağına inanmıştı.

Yeni doğan çocuklara isim verilirken dini inançlara bağlı kalınıyordu. Genellikle çocuklara o anda bulunduğu yerin adına göre veya kura usulüyle ad verilmekteydi. Hayatta olan bir akrabanın adının yeni doğana verilmesine dikkat ediliirdi. Sıfatların isim olarak verilmesi ise oldukça yaygındı. Meselâ Möngeke = sonsuz (Möngeke Timur), Batu = Sert, güçlü; Berke = ağır, bayandan gelen Baydar = zengin (1241'de ordu komutanı), tohtamaktan Tohtamış; Durmuş. Ayrıca cins isimlerin de insan adı olarak kullanıldığı haller mevcuttu. Mesela Nogay (Nohay): Köpek. Erkeklerle kadınlara aynı adların verilmesine pek nadir rastlanmaktadır. İslâmiyet'in kabulü ile İslâmî adlar da alınmaya başlandı. Özbek, Berdibek, Nevruz Hanların ikinci adları Muhammed (yani Mehmed) idi. Cani Bey ile Hızır ikinci ad olarak Mahmud'u kullanmışlardı.

İslâmî adların yanında bazı hristiyan adlarına da rastlanmaktadır. Kaynaklarda belirtilmemekle birlikte bunların hristiyanlığı kabul etmiş oldukları neticesi çıkarılabilir. Kulpa Han'ın oğulları, İvan ve Mihail adlarını taşıyorlardı. Yabancı adlara sahip olanların yerli halk tarafından başka adlarla anıldıkları da bilinmektedir. Meselâ Özbek Han'ın bir Bizans prensesi olan Bayalun'un baş hizmetkârının adı Mihail olmasına rağmen, ona tipik bir köle adı olan Lü'lü (İnci) diye hi-

tap ediliyordu. Giray adının Grekçe'den geldiği hakkındaki bir görüşün yanlışlığı ise henüz Bizans tesirinin olmadığı ta 1258'de Doğu İran'da ve 1261'de Altın Ordu'daki şahıs adları ile anlaşılmaktadır.

Moğollar hastalıkların kötü ruhlar tarafından meydana getirildiğine inandıkları için, hastanın çadırı içine kimsenin girmemesi için işaretler koyarlardı. Ailenin büyükleri ziyaretçilere engel olmak için bu çadırın önünde nöbet tutarlardı. Bir hastanın ölümünde yanında bulunan şahıs, hanın çadırına bir yıl müddetle girmezdi, çocuklar için bu süre bir ay idi. Hastanın yanına ona bakanlar ile şamanlar bırakılırdı. Buna rağmen Altın Ordu'da hekimlerin de hastaları iyileştirmede önemli rolleri olduğu bilinmektedir.

Ölüyü defnetmede katı kurallar mevcuttu. Ölünün akrabaları cenazenin bulunduğu çadırın önünde toplanır ve üç gün yas tutarlardı. Bu arada verilen ziyafetlerde çok içki içilirdi. Ancak bundan sonra naaş gömülürdü. İleri gelenler ölünce mezarın üstü bir tepecik hâline getirilirdi.

Cengiz soyundan gelenlerin mezarlarının üstüne çadırlar kurulduğu da nakledilmektedir. Bazen tuğladan mezarlar da inşa edilir ve mezarın yanına kaplar içinde kırmızı ve at eti bırakılırdı.

İlk mezar taşları, XIV. asrın ilk dönemlerine ait olup bilhassa Eski Kırım şehri ve civarında bulunmuştur. Üstünde hitabeler ve süslemeler (bitki motifleri v.s.) bulunmuştur. Mezar taşları bugünde İslâmi mezar taşlarında olduğu gibi uzunlamasına idi. Eski Kırım'da bulunan 1309 yılına ait bir mezar taşı, 1.79 cm. uzunluğunda 30 cm. genişliğinde ve 50 cm. derinliğindeydi.

Mezarlar hakkındaki bilgiler, mezarların dışlarından ziyade, içleriyle ilgilidir. Yapılan kazılardan ölü gömme âdetlerinin pek değişmediği anlaşılmaktadır. Teferruatta ise çok farklılıklar mevcuttur. Fakat kazılarda bulunan mezarları kronolojik bir sıraya göre tasnif etmek mümkün olmadığından, bu teferruatlardaki değişikliklerin ne zaman meydana geldiğini tesbit etmek çok zordur. Tabii ki burada Moğollar ve değişik Türk boyları Kıpçaklar ve İdil Bulgarları arasındaki farklılığın da bir rol oynadığı düşünülebilir. Tümsekli mezarların yanında, üstü tamamen düzleştirilmiş mezarlara da rastlanmaktadır. İkinci tipteki mezarlarda cenaze yerin ancak 36 cm. altına yerleştirilmektedir. Ölüler bazen tabutsuz (bu durumda mezarın bir kısmı duvarla örülmektedir) veya ağaç, tuğla veya taş tabutlarla gömülmektedir. Bu ölünün maddi varlığından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü bazı ağaç tabutlar metalle, bazı kısımları gümüşle çevrelenmiştir. Ölüler pamuklu veya ipek gibi pahalı kumaşlarla kefenlenmişlerdir. Genellikle başı ve göğsü örten kumaşlar evsafılı oluyordu.

Umumiyetle ölümler, mezarda sırtüstü, ayaklar doğuya ve kafalar batıya gelecek şekilde konuluyordu. Başlar ise güneye, yâni Mekke istikametine çevriliyordu. Mezarların içlerinde bazen sikkeler, mermer parçaları veya süs eşyaları, aynı zamanda kaplar ve at kemiklerine de rastlanmaktadır. İçinde birkaç ceset bulunan mezarlarda ölünün bir köleyle gömülmüş olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Basit mezarlarda ölünün yanında herhangi bir şeye rastlanmamıştır.

Bu mezarlara genellikle kabristanlarda rastlanmaktadır. İleri gelen şahısların ise ikametgâhlarına yakın bir yerde gömülmelerine dikkat edilirdi. Cuci kendi ordasına yakın bir yer olan İrtiş'in yukarı mecrasında gömülmüştü. Berke Kafkasya seferinde iken 1267 yılında ölünce, naaşı Eski Saray'a getirilip orada gömüldü. Genelde hükümdarların mezarlarının (belki de soygunculardan korunmak için) nerede olduğu gizlenirdi. Hattâ bu sebeple Tohtu, İdil nehrinde bir kayık içinde sulara gömülmüştü(1).

C) DEVLET TEŞKİLÂTI

a) Hükümdar (Han) :

Diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi Altın Ordu'da da en yüksek hâkimiyet hanın kontrolünde idi. O da teorik olarak Cengiz Han'ın yasasına bağlı idi. Hanın hâkimiyetini sınırlamak söz konusu değildi. Altın Ordu bütün Moğol imparatorluğunun bir parçası olarak kabul edildiğinden her ülkenin hanı merkezdeki Büyük Han'a bağlıydı. Cengiz Han ölmeden önce Kıpçak ülkesini Cuci'ye bırakmışsa da Cuci'nin babasından önce ölmesi sebebiyle bu ülkenin yönetimi oğlu Batu'ya devredilmişti. O da merkezde kalan küçük kardeşine tâbi duruma gelmişti.

Batu, Cengiz Han neslinin en yakını olması sebebiyle özel bir duruma sahipti. Buna rağmen o kendine yabancı ülkelerde gelen elçileri Kara Kurum'a yollardı. 1253 yılında gelen Wilhelm von Rubruk da Büyük Han'a yollanmıştı. Hattâ Altın Ordu sınırlarına dahil olan Kafkasya'dan başkent Saray'a gelen elçiler de Kara Kurum'a sevk edilirdi. Gürcistan kraliçesi Rusudan'ın elçisi olarak gelen oğlu ve Selçuklu sultanı Gıyaseddin de aynı muameleyle tâbi tutulmuştu.

Batu'nun merkezi otoriteye bu denli bağlı kalmasına rağmen Göyük devrinde münasebetler çok gerginleşti, hattâ bir iç savaş çıkma

(1) B. Spuler, Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 223-250

tehlikesi başgösterdi. Büyük Han Möngke ile Batu'nun arası hanlık seçimi esnasında kendini desteklediği için çok iyi idi. Büyük Han, İlhanlı hanı Hülagu'dan merkeze yollanan 1/5'lik ganimet payını Cengiz neslinin en büyüğü olarak Batu'ya devretmesi bunun somut bir örneği idi.

Batu ölümünden kısa bir süre önce oğlu Sartak'ı halefi olarak tasdik etmesi için Büyük Han Möngke'ye yollamıştı. Berke'nin Hülagu; Kubilay'ın Arık Boga ile mücadeleleri merkezle Saray'ın münasebetlerini ters yönde etkiledi. Berke, Arık Boga'nın adını sikkelerde bastırmaya başladı. Merkezle olan münasebet değişikliği, Berke'nin 1258-1259 yılında Gürcistan kralı V. David'i kabul etmekle iktifa ederek onu Kara Kurum'a yollamamasından da anlaşılmaktadır. Cengiz imparatorluğunun büyük isimlerinden Kubilay'ın 1294'te ölümünden sonra merkezle olan münasebetler gerek Altın Ordu'da gerek İlhanlı devletinde oldukça gevşedi. İran'daki İlhanlı devletinin şahsi ve akrabalık sebebiyle Çin'le münasebetleri daha iyi iken, Altın Ordu buna daha az önem vermeye başladı. Özbek de önceden Berke'nin yaptığı gibi Pekin'e hediyeler (kıymetli taşlar, atmacalar ve develer) yollamaya devam etti. Fakat 1368'de Çin'deki Yuan (Moğol) hanedanının yıkılması ile bu teorik bağ da ortadan kalkmış oldu.

XIII. asrın ortalarından itibaren Altın Ordu'nun Mısır'la münasebetleri, Doğu'yla münasebetlerinden çok daha canlı idi. Berke İslamiyet'i kabul ettikten sonra (muhtemelen tahta gelmeden önce) dini danışmanı el-Baherzi'nin tavsiyesi üzerine Bağdat'taki Halife el-Mustasım Billah (1242-1258) ile münasebetlere girişti, iki taraf birbirine elçiler ve hediyeler yolladı. Mısır'daki Memlûk sultanı ile Altın Ordu arasındaki münasebetler o kadar sıkı ve candan oldu ki Memlûk sultanı Mekke, Medine, Kûdüs ve Kahire camilerinde hutbelerde kendi adından sonra Altın Ordu hanının adını okutmaya başladı. 1287'de Memlûk sultanına Kırım'da Eski-Kırım (Solhat) şehrinde kendi adına bir cami inşa ettirme müsaadesi de verilmişti. Bir Mısır prensi ikinci ad olarak Berke ismini almış ve Kahire'de bir meydanın adı hâlâ bugün de Özbek (Ezbekiye) adını taşımaktadır. Özbek Han da 1320-1321'de hutbe de Memlûk sultanının adını kendi adından sonra okutmuş ve Kırım'da da bir cami inşa ettirmiştir.

Saray ile Kahire'nin arası soğumaya yüz tutunca, bu nevi dostluk münasebetleri de ortadan kalktı. 1335 yılında İlhanlı devletinin ortadan kalkmasıyla Kıpçak ülkesi ile Memlûkler arasındaki ittifaka da ihtiyaç kalmamıştı.

Fakat Altın Ordu'nun gücünü kaybetmesi, Saray'ı XV. yüzyılda

yabancı ülkelerde destek aramaya zorladı. Devletin son devirlerinde Litvanya'nın tesiri büyük oldu(1).

Altın Ordu'da hâkimiyete ancak Cengiz veya Cuci neslinden olanlar gelebilirdi. Bu hanedana bağlılık hissi, 1783'te Kırım hanlığının yıkılmasına kadar sürdü. Esas hâkimiyeti elinde tutan herhangi bir emir dahi (Nogay veya Edige gibi) *han* ünvanını almamışlardı.

Hâkimiyet, genelde babadan oğula veya kardeşe geçmekle birlikte bunun bu şekilde olmasını gerektiren herhangi bir kanun mevcut değildi. Cengiz soyundan gelen herhangi bir prens, yeğenler veya uzak akrabalar da ölenin yerine han seçilebilirdi. Emirler han seçimlerinde oldukça serbest hareket ederler, mantıkla çözüm ararlar, seçimde tecrübeli veya becerikli adayı han olarak seçerlerdi. Tabii ki burada prensler arasında hanlık makamı için bir takım mücadeleler olur, bu arada kadınların da tesiri olurdu. Bazen seçici kuruldaki emirler; herhangi bir sebepten etkilenecek bir adayı diğerine tercih edebilirlerdi. Meselâ Özbek, 1313'te bu şekilde han seçilmiş ve bu seçim devlet için hiç de zararlı olmamıştır. Kıpçak ülkesinde kadınlar tahta çıkamazdı.

Taht merasimi, eski Moğol âdetlerine göre düzenlenirdi. Bir keçe oturtulan yeni han, çadıra taşınır ve tahta çıkarılırdı. Eline de bir altın kılıç verilir, bununla o, halkın kendine biat etmiş olduğunu anlardı.

Kıpçak ülkesinde prensesler ve yerli asillerin kızları erkeklerle eşit sayılmazlardı. Bunlar siyasi sebeplerle evlendirilirlerdi. Meselâ Özbek Han'ın karılarından biri, Bizans hükümdarının kızı Bayanul idi. Büyük emir Nogay, Bizans hükümdarı VIII. Mihael'in kızı Euphrosyne ile evlenmişti. Aynı şekilde Nogay'ın hanedanı ile İlhanlı hanedanı arasında da evlilikler olmuştu. Tuna Bulgar hâkimi ile de evlilik neticesinde akrabalık tesis edilmişti. Altın Ordu hanedanının kızları, bağımsız devletlerin hükümdarlarına pek verilmezdi. Meselâ Memlûk sultanı Melik en-Nâsir, ancak uzun görüşmelerden sonra Özbek Han'ın kızı ile evlenebilmişti. Rus knezlerine ise sık sık Altın Ordu hanedanından kız verilirirdi. 1316'da Özbek Han kızkardeşi Konçaka'yı Moskova knezi Yuri Daniloveç ile evlendirmişti. Konçaka Agatha adı ile vaftiz edildi ve hiç te imrenilmeyecek bir kadere duçar oldu. Bu nevi evlilikler çok sık oluyordu.

Erkekler ise kendilerine denk eş bulmak durumunda olduklarından siyasi evliliklerin dışında, kendi emirleri arasından kız alırlardı. Mese-

(1) B. Spuler. Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 256

İâ Özbek Han'ın hanımları, (Bizanslının dışında) kendi sarayına mensup olan emirlerin kızları idi (1).

b) Ünvanlar ve Alâmetler (Armalar) :

Altın Ordu hükümdarlarının esas ünvanı «*Han*» idi. En ufak para biriminin üzerinde *Kaan* (Hakan) ünvanı bulunurdu. Bundan sonra bu ünvana âdil ünvanı da ilâve edilerek «*Han el-Âdil*» (Möngke Timur, Tohtu, Hızır ve Ordu Melik) diye sikke basılırdı. Bazı hanlar, ünvanlarına ancak «*el-Âdil*» veya «*el-Âzam*»ı eklediler. 710 (1310-1311) yılından sonra sikkelerin üzerinde hükümdarlığı belirten *Sultan* (Tohtu, Özbek, Canı Bey ve Bek Bolod) ünvanları görülmeye başlandı. Bazen bunlara *el-Âdil* veya *el-Âzam* ünvanları da ilâve edilirdi. 743 (1342-1343), de *Hakan* (Hakan el-Âdil eki ile) ünvanı kullanıldı (Canı Bey ve Toktamış) 1389 ile 1391 yıllarında Kafkasya ötesindeki sikkelerde *Bahadur* ünvanı (hiç şüphesiz onun oradaki zaferi dolayısıyla) mevcuttu.

Adına *din* lakabını ekleten ilk Han Tohtu (öl. 1313) idi. Bu örnek bir hayli han tarafından uygulandı.

Sikkelerde *padîşah* ünvanına rastlanmamaktadır. Ancak bazı yazılı kaynaklarda hükümdar için bu ünvanın kullanıldığı bilinmektedir. Metinlerde bulunan *padîşah-ı niku* (iyi hükümdar) aslında eski bir Moğol ünvanının tercümesidir.

Prenslere *Oğlan* ve prenseslere *Aga* da denirdi.

Hükümdarlık alâmeti ve onun imzası *Tamga* ile ifade edilirdi. *Tamga* bir nevi mühür olup, davarlara vurulan işaretlerin geliştirilmesinden ortaya çıkmıştır. Altın Ordu'da *Tamga*'lar fazla değişikliğe uğramamışlardır, fakat değişik işaretlerin yan yana kullanıldığına da rastlamaktayız. Möngke Timur (1267) döneminden itibaren bir köşeli çatalın üzerine yuvarlak veya buna benzer, işaret ve noktalar ekli tamgalar kullanılmaya başlandı. 1325-1326 yılında bunun yuvarlanmış şekillerine, Tuda Möngke döneminde (1287-1288) noktalı şekline rastlıyoruz. Canı Bey ve Berdi Bey'in sikkelerinde (1341-1359) herhangi bir tamgaya rastlanmamaktadır. Daha sonra ise (1372-1373) çatalı ve noktalı şekillere, Toktamış döneminde (1387) tekrar yuvarlak, daha sonraları ise köşeli tamgalar ortaya çıkmıştır.

Tamgalarla birlikte Canı Bey'in son devirlerinden itibaren değişik yıldızlar yeni Saray'da yay ve 1394-1395 yıllarında Kırım'da tekrar yıldız şekillerine rastlanmıştır. Daha sonra bu ilâve işaretler kaybolmuştur. Bunun dışında sikkelerin üzerinde çiçek, değişik kuşlar, balık, ok

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 257-260

ve yay, kucacağında çocuk oturan bir şahıs veya çift başlı kartal gibi münferit sembollere de rastlanmaktadır.

Hükümdarın tamgası genellikle sikkelerin üzerinde kullanılmakla birlikte taş üzerine de hâk edilirdi. Kefe'de bu nevi tamgalar taş üzerinde bulunmuştur. Bu tamgalar, bayraklarda ve resmi evraklarda da kullanılmıştı. İşin ilginç yönü, Altın Ordu hâkimiyeti altında bulunan hristiyan hükümdarlar da bu nevi tamgaları kullanıyorlardı. Meselâ Karyatoveç'nin kendine has tamgaları vardı(1).

c) Başkent:

Altın Ordu devletinin yapısı icabı önce belli bir başkent yoktu. Han İdil boyundaki bozkırlarda bir yerden diğerine göçmekte olduğundan belli bir başkente ihtiyaç duyulmuyordu. Bu durum bütün şehrin topyekün göç ettiği manzarasını arz ediyordu. Bu göçlerde çadırlar, yirmi - otuz araba ile nakledilirdi. Bu arabaların bazıları altı m. uzunluğunda olurdu. Arabaların oku, büyük bir geminin direği uzunluğunda olurdu. Bu nevi arabalar, her iki tarafında onbirek öküz olmak üzere yirmiiki öküz tarafından çekilirdi. Arabayı genellikle bir kadın yönetirdi. Batu'nun Ocak'tan Ağustos ayına kadar İdil'in yukarı mecrasına, geri kalan aylarda ise aşağı mecrasına (güneye doğru) gittiği belirtilmektedir.

Her yıl yapılan bu göçlere rağmen bilhassa kış ayları için belli bir idare merkezi tespit edilirdi. Başlangıçta İdil Bulgarları'nın başkenti Bulgar (İdil'den 6 km. uzaklıkta ve Tatar MSSC.'ndeki Kuybgyev şehrinden 27 km. güneybatıda)'ın bu ay için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Fakat Batu döneminde başkent olarak Saray (Astrahan vilâyetinde Aktübe'nin batısında Enotaevsk kasabasına yakın bir yerde) tesis edilmişti. Wilhelm von Rubruk'un ifadesine göre bu şehir, 1254'ten önce, muhtemelen 1242'de inşa edilmiş olmalıdır. Bu şehrin adını taşıyan ilk sikke 1266 yılına aittir. Saray'ın yanında aynı adı taşıyan ve sikkelerde Yeni Saray adıyla belirtilen yeni bir şehir kurulmuştur. Yeni Saray (Saray el-cedide)'a sikkelerde 710 (1310-1311) yılından itibaren rastlanmaktadır. Berke'nin burada ölümünden sonra edebiyatta *Saray-ı Berke* de denilmiştir.

Ünlü seyyah İbn Battuta ziyareti esnasında (1333'lerde) şehrin nüfusunu ikiyüzbin civarında tahmin etmiş. Şehri bir ucundan diğer ucuna onüç km. uzunluğunda ve 4-4,5 km. eninde diye belirtmiştir. Bugünkü Çarev şehrinin yanında (Yeni Saray 1843-1851 yıllarında A.V.

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 260-264

Tereşçenko ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Letonyalı âlim F.A. Balodis tarafından yapılan kazılar neticesinde şehrin güzel pazarları, geniş sokakları, onüç camii, hamamları ve değişik yapıları mevcut olduğu tespit edilmiştir. Hanın oturduğu saray *Altın Taş* adını taşımakta olup, çatısında iki Mısır kantarı (takriben 89 kg.) ağırlığında altın bir dolunay bulunmakta idi. Kazılarda mermer sütunlar, seramikler vs. bulunmuştur. Sarayın etrafında şehrin ileri gelenlerinin evleri mevcuttu. 1395 yılında Yeni Saray şehri Timur tarafından yakılınca, eski önemini kaybetmişti. 1554'te Astrahan Hanlığı'nın yıkıldığı zaman Saray şehri, harabeden ibaretti.

Sikkelerde sık sık *Gülistan* ve *Yeni Gültistan* adlarına rastlanmaktadır. Fakat bu şehrin yeri tesbit edilememiştir.

Kırım'da XIII. ve XIV. asırlarda başkent ise Eski Kırım (Arapça Kırım veya Kiram) veya diğer adıyla Solhat (Solgat) idi. Ülkenin doğusu için 1376 yılında Toktamış'ın tahta çıktığı Signak mühürün rol oynuyordu(1).

d) Sikkeler :

Hanın en mühim haklarından birini sikke kestirmek teşkil ederdi ve bu hak ona aitti. Ancak Toktamış'ın bir komutanı olan Taştımur, bir tarafında hanın diğer tarafında ise kendi adını (Sultanü'l-Âdil Taştımur Han) taşıyan para bastırmıştı.

Sikkelerin üzerinde genellikle hanın (ilk satırda büyük Han'ın) adı bulunurdu. Hanın sikke bastırma emri ise *Yarlugı hümayun* veya «*hüküm-ü hümayun*» ifadeleri ile belirtilirdi(2).

e) Devletin Sınırları :

Cengiz Han'ın bıraktığı imparatorluğun sınırları kesin değildi. Doğayısıyla da Altın Ordu'nun sınırlarını tesbit işi, diğer bir Moğol hükümdarının bölgesine girmeyen bölgelerde, hanların kendilerini kalmıştı. Ancak Orta Asya ile Kafkasya'da Moğol devletleri, birbirine sınırdaş olduklarından sınırlar iki devlet tarafından tesbit ediliyordu. Altın Ordu tabiri Rus knezliklerinde mevcut olup, doğu kaynaklarında rastlanmamaktadır. Onlar da daha ziyade Batu'nun vârisleri *Kök Orda* ve Onların vârisleri ile *Ak Orda* olarak isimlendirilirdi. Fakat bu tabirlerin bir biri ile değiştirildiği de bir gerçektir.

Altın Ordu'nun en kalıcı sınırlarını doğuda Amu Derya teşkil ediyordu. Burada Harezmi ve Yarkent Altın Ordu'ya aitti. Ülkenin doğu-

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 265-270

(2) B. Spuler, Aynı eser, 270-273

su Saray'a değil, Ural'dan itibaren Şeybaniler'e ve Ordas'a bağlıydı. Harezmi, XIV. asrın ortalarına kadar Altın Ordu'ya bağlı olup, 1327'de Altın Ordu'nun burada bir valisi mevcuttu. 1340'larda İlhanlı devletinin inhitatında burası Horasan'a doğru yapılan askerî harekâtın merkezi durumundaydı. Sınır nehirleri olarak Amu Derya, Sırderya ve İrtiş nehirleri gösterilir.

Kafkasya'daki sınır, devletin en doğusundaki sınır kadar stabil değildi. Bu bölgeler Batı'ya aitti ve buradaki Ermeni ve Gürcü prensleri yardım için ona müracaat ederlerdi. Aynı şekilde Anadolu'da da Saray hanı söz sahibi durumundaydı. İran'ın ve Kafkasya'nın Hülagu tarafından zaptı, Kafkasya'da hak iddia eden Altın Ordu'yu zor durumda bırakmıştı. Her iki taraf da bu bölge için kanlı mücadelelere girişmiş ve ancak 1357 yılında çatışmalar sona ermişti. Kıpçak ülkesi ile İran arasındaki gerçek sınırlar 1260 yıllarından beri Derbend, Kur ve bazen Terek nehri kabul edilmişti. İbn Battuta'ya göre Bizans ile sınır ise Baba Saltuk adlı yerdeydi. Karadeniz'in doğu sahilindeki Alanlar, Çerkesler, Lezgiler ve Gürcüler gibi halklar Altın Ordu'ya oldukça karşı koymuşlar ve tamamen onun hâkimiyetine girmemişlerdi. Bu durum da bu bölgenin İlhanlı ile Altın Ordu arasında tartışma konusu olmasına sebep olmuştur.

Daha batıda Karadeniz'in kuzey sahilinde, yani Altın Ordu'nun güney sınırında Kırım'da Cenova ve Venedik kolonileri ve bunun batısında Sugdak, Baklava, Tana (Azak), Sivastopol, Kefe ve Akkırman bulunuyordu. Bunlar da kısa dönemler hâkimiyet altına girmişlerdi.

Kıpçak ülkesinin güney batısında Altın Ordu, Bulgaristan ile Moldovya'da büyük bir tesire sahipti ve ancak XIV. asrın ikinci yarısında bu tesirini kaybetti.

En fazla değişiklik kuzey sınırında oluyordu. Batu, kuzeye doğru seferlerinde Novgorod'a kadar neredeyse bütün Rusya'yı kendi hâkimiyeti altına almıştı. Neticede Tatarlar'ın yerleşim merkezleri, Tatar beylerinin mezarları keşf edelin İdil boyundaki Yaroslav ve Rostov'a, Vyatka'ya kadar uzanıyordu. Zaten İdil boyu, çok öncelerden beri Türk ve Fin halkları ile meskûn idi. Sınır Moskova'nın güneyine kadar uzanmakta olup, 1377'de Altın Ordu'nun sınırı, Ryazan knezliğine kadar genişlemişti. Kuzeydoğuda Podolya 1241'den beri Altın Ordu hâkimiyetindeydi.

Kıpçak ülkesinin genişliği doğulular tarafından şu şekilde izah edilmektedir: Derbent'ten ülkenin doğu sınırına kadar beş ve Amu Derya'dan Tuna'ya ulaşmak için dört ay gitmek gerekirdi(1).

(1) B. Spuler, Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 274-280

f) Halk :

Büyük bir sahaya yayılan Altın Ordu halkı, tabii ki mütecânîs, (tek bir millettten müteşekkîl) değildi. Batu, Kıpçak ülkesine taarruz ettiği zaman burada Kıpçak, Peçenek, Hazar, Bulgar ve Başkurt gibi çok sayıdaki değişik Türk boyları ile karşılaşmıştı.

Cengiz Han'ın ordularının yarısından fazlasının da Türkler'den müteşekkîl olduğu düşünülürse, Kıpçak ülkesine gelen yeni Türkler'le daha önce bu bölgeye yerleşmiş olan Türkler aralarındaki akrabalık bağlarını kısa zamanda fark ettiler. Moğollar seyrek sakalları ile dikkati çekerken, Türkler'in sakalları boldu. Pegolotti, 1340'da bu ülkeye gelen tüccarlara sakal bırakarak, fazla göze çarpmamalarını tavsiye etmesi, Altın Ordu halkının ekseriyetini Türkler'in teşkil ettiğinin bir ispatı olmaktadır.

İslâmiyet'in kabulü ise Moğollar'la Türkler'in daha sıkı kaynaşmasına yol açmış ve Moğollar çoğunluk arasında tamamen Türkleşmişlerdir. Zaten Altın Ordu'da sırf Moğollar'a ait olan yerleşim merkezlerinden hiçbir zaman söz edilmemiştir. Altın Ordu'ya gelen Moğollar'ın buradaki yerli Türkler arasında erimesi, iki halkın kültürünün bir birleşme çok yakın olması sebebiyle de kolay olmuştu. Ayrıca daha kuzeydeki bölgelerde yaşayan İdil Bulgarlar'ı (922'de) ve Başkurtlar'ın İslâmiyet'i çok daha önce kabul ettikleri ve yeni gelenlerin de aynı dine geçmeleri iki topluluğun kaynaşmasını hızlandırmıştı.

Altın Ordu hanları, değişik dinlere karşı çok toleranslı davrandıkları için ülkenin içlerine yerleşmek isteyen Rus halkına da hiç bir engel konulmamıştı. Bilhassa nehirlerin geçiş bölgelerinde gemi işletmelerinin bulunduğu bölgelerde, Rus yerleşim merkezleri teşekkül etmişti. Bunun dışında Ruslar, Ükek (Saratov bölgesindeki bu günkü Üvek) ve Saray gibi ticarî merkezlerde Rus kolonileri meydana getirmişlerdi. Saray şehrinde Ruslar'ın dışında Çerkesler'in, Alanlar'ın ve Yunanlılar'ın mahalleleri mevcuttu.

Bilhassa Kırım yarımadasında sahil şeridinde çok çeşitli halklar mevcuttu. Cenovalılar'ın ticarî şehirlerinde İtalyanlar ve Moğollar, Luristan'da İranlılar, Suriye ve Irak'ta Araplar, Anadolu'da Türkler ve Yunanlılar, bulunuyordu. Wilhelm von Rubruk burada hâlâ dillerini muhafaza eden Gotlar'a rastladığını da belirtmektedir.

Bu ülkede bulunan yerli ve misafir halklara rağmen devlet idaresi Türklerle Moğollar'a aitti. Ruslar'la Alanlar'ın çapulculuk yaptığı bilinmektedir. Buna rağmen bilhassa Ruslar orduda yardımcı güç olarak kullanılmaktaydılar (1).

g) Dil :

Orta Asya'dan buraya gelen Türkler ile Moğollar, geldikleri yere kendi dillerini de birlikte getirdiler. Ayrıca burada öncede bahsettiğimiz gibi bir Türk çoğunluğu mevcuttu. Bu durumda devlet dairelerinde türkçe ve moğolca kullanılıyordu. Türkler'in üstünlüğü ise kısa zamanda Moğol dilinin geri plana atılmasına ve kaybolmasına sebep oldu. Moğolistan'da doğan ilk hanlar, ana diline tamamiyle vâkıfılar. Mısır ile yapılan resmî yazışmalarda moğolcanın kullanılması da Altın Ordu'nun ilk dönemlerinde bu dilin yaşadığını ispatlamaktadır. 1283'te Tuda Möngke Han, Kahire'ye bizzat moğolca bir mektup yazmıştı. Dolayısıyla Memlûkler'de moğolca yazışmalardan sorumlu ayrı bir sekreterlik mevcuttu. Fakat XIV. asırda türkçe, moğolcaya tamamen hâkim olmuştu. Cengiz döneminden beri, moğolca Uygur harfleri ile yazılıyordu. Batu'nun hâkimiyeti altındaki Moğolistan'da basılan sikkelere de bu harflere rastlanmıştır. Dolayısıyla da moğolcaya sık sık uygurca da denilmiştir. Toktamış'ın Lehistan kralı II. Yagelo'ya 1393'te verdiği yarlık ise Uygur harfleri ile türkçe kaleme alınmıştı (ve bu yarlıkta kayda değer hiçbir Arap veya Fars tesiri yoktu).

Başlangıçtan beri, mühim bir mevki işgal eden türkçenin batı kolu oğuzca ve doğu kolu kırpçakçadaki bir hayli tabir moğolcaya girmişti. Türkçe, halkın çoğunluğunun dili olduğu için resmî yazışmalarda da kullanılıyordu. Hanlar da her iki dile vâkıfılar. Cengiz Han'ın da her iki dili bildiği kuvvetle muhtemeldir. Berke, henüz 1262'de arapça vesikaları moğolcaya değil de türkçeye tercüme ettirmiş ve böylece türkçe yazılı vesikalarda da kullanılmaya başlanmış oldu. Böylece yazı dilinde Kıpçak şivesi, çağataycaya çok yakın hâle gelmiş ve aynı Kıpçak şivesi Memlûkler tarafından da kullanılmıştı. Sikkelerin üzerinde de bazen türkçe (Arap harfli)'ye rastlanmaktadır. Yabancılar da Kıpçak ülkesine gelirken bu şiveyi öğrenmeyi tercih ederlerdi. Çünkü Altın Ordu hâkimiyeti altındaki diğer Türk boyları ile de anlaşmaya yarıyordu. Türklerle Moğollar'ın dil yönünden de kaynaşmaları neticesinde Ruslar, genel olarak her iki topluluğa *Tatar* adını vermişlerdi. Dolayısıyla XIV. yüzyılda tatarcadan kasıt türkçe olmalıdır.

İslâmiyet'in kabulü ile arapçanın da tesiri artmaya başlamış olmasına rağmen Altın Ordu'da hanlar bile arapçayı hemen hemen hiç bilmezlerdi. Kur'an ise herkes tarafından anlaşılmadığından ibadet esnasında türkçe ve farsça ilâhiler de okunurdu. Arapça konuşan elçilerle ancak tercümanlar vasıtasıyla görüşme yapılabiliyordu. Batı dilleri de pek bilinmezdi. Ancak rusçanın daha yaygın olduğu bilinmektedir. Bilhassa Ruslar'ın safına geçmiş olan Tatarlar, bu hizmeti görür-

lerdi. Rusçaya bir hayli türkçe kelimenin girmesi de bu devreye rastlamaktadır.

Okuma ve yazmanın oldukça yaygın olduğu ve Tuda Möngke'nin 1272 yılında Mısır'a bizzat kendi el yazısı ile bir nâme yolladığı bilinmektedir. Gerek sikke gerek mezar taşları ve seramikler üzerindeki yazılar, yazma sanatının hayli yaygın olduğunu göstermektedir. Anadolu'da kullanılan sülüs, Altın Ordu'da da yaygındı(1).

h) Sosyal Sınıflar :

Altın Ordu'da yüksek sınıfı, değişik guruplara ayrılan asiller teşkil ediyordu. En yüksek gurubu *Oglan*'lar ile büyük, orta ve küçük beyler (arapça emirler) teşkil ediyordu. Bundan sonra zeamet sahibi Ulus beyi ve Incu beyleri gelmekteydi. Zeamet (Suyurgal) ancak han tarafından veriliirdi. Bu olağanüstü bir başarının mükâfatlandırılması şeklinde olurdu. 1263'te Selçuklu sultanı İzzeddin'e de bu ünvan verilmişti. Fakat zeametın miktarı ve büyüklüğü hakkında elimizde kesin bilgi mevcut değildir.

Zeamet sahibi beylerden sonra *Orda* beyleri gelmekteydi. Muhtemelen bunlar, yerli beylerdi (İl bey). Tarhan'lar (Darhan) ise bir muharebede veya başka şekilde gösterdikleri yararlılıklar için vergilerden muaf tutulan, hanın yanına serbestçe girip çıkabilen ve ancak işledikleri dokuzuncu suçtan sonra cezalandırılabilen şahıslardı. Vergiden muaf tutuldukları için gene onlar gibi vergiden muaf tutulan Rus ve müslüman din adamları ile eşit sayılıyorlardı. Asaletleri tasdik edilenlere «*Paiza yarluğlu Tarhan*» denirdi.

Altın Ordu'da tüccar, usta (hırfet agası) pek makbul olmayan *Azat* adlı çiftçiler ve sarraf (ortakçı) gibi sınıfların mevcudiyeti bilinmektedir. Arkeolojik kazılardan Altın Ordu'nun kuruluşunun ilk yıllarından itibaren ekseriyeti olmasa da şehirlerde yaşamaya başladıkları ve hayret edilecek yüksek bir kültüre sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Bulgar ve Ükek gibi eski şehirlerin yanında Eski Saray ve Yeni Saray gibi şehirler de ortaya çıkmıştı. Bu şehirler, ancak çadırlardan müteşşekil olmayıp, içlerinde tuğlalardan evler, yan yana sokaklar ve mahalleler mevcuttu. Bu şehirlerin merkezinde camiler, saraylar, hamamlar ve başka içtimâi müesseseler bulunuyordu(2).

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 285-293

(2) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 293-299

1) Devlet Yönetimi :

Altın Ordu'nun başında, ancak Büyük Han'a karşı sorumlu olan ve her türlü haklara sahip bulunan han mevcuttu.

Han ülkesinde bulunmadığı zamanlarda prenslerin birine naipliği devredebilirdi. 1254 yılında Batu, naip olarak oğlu Sartak'ı tayin etmişti. Han ayrıca büyük hanın seçiminde kendine vekil tayin edebilirdi.

Han'ın çevresinde bir şûra bulunmakla birlikte, han bunların tavsiyelerine hiç bir şekilde uymak zorunda değildi. Ancak yasa hükümdarı kaidelere uymaya mecbur edebilirdi. Han hükümet işlerinin hepsini yürütemeyeceğine göre, yanında doğuda yaygın olduğu üzere Farsça vezir ünvanı taşıyan bir sorumlu bakan bulunurdu. Vezir becerikli ise oldukça büyük tesire de sahip oluyordu. Meselâ 1313'te Tohtu'nun uzun yıllar vezirliğini yapan Kutlug Timur, hanın dul karısı ile birlikte Özbek'in tahta geçmesini sağlamıştı. Yeni han da ona olan şükranını ona aynı makamı tevcih etmekle göstermişti. Böylece Kutlug Timur, genelde bu mânâda kullanılmayan *muzebbir* (yönetici) ve *naip* ünvanını da almıştı. Fakat tesiri daha da artınca Özbek Han, Kutlug Timur'u Harezm valiliğine yollamıştı.

Ancak XIV. asrın ortalarında kaynaklar Kıpçak ülkesinin en yüksek idaresinin tek bir şahısta değil de dört *Ulus emiri*'nin elinde olduğunu kaydederler. Bu dört emir arasında da makam farkı mevcut olup, en yükseğine (*Beyler Beyi* arapça: Emirü'l-ümera) *Naibü'l-Kaan* ünvanı verilmekteydi.

Sağ kanat emiri (Emirü'l-meysere) ve sol kanat emiri (Emirü'l-meymene) daha ziyade askerî bir ünvanı temsil eder ve fakat onların adı hutbelerde hanınkinden sonra belirtilirdi.

2) Memurlar :

Altın Ordu devletinin ilk zamanlarında hana yönetimde yardımcı olan güçlü bir memur ağı mevcuttu. *Daruga* (Vilayetler), Tümenler (bölgeler), şehirler ve köyler için ayrı idareciler mevcuttu. Bunların yanında görevlerinin ne olduğu kesin olmamakla birlikte, *emirler* (*Tümen Beyi* ve *Şehir Beyi*) mevcuttu. Bunların esas görevi, *Baskak*'lar gibi vergi toplamak yerine, bulundukları yerin idaresi idi. Hanın emirleri, *elçiler* (*elçi-yalavac*), mâlî ve posta işleri için de çok sayıda memurun istihdam edildiği bilinmektedir.

Pazar gözetici (Pazarda turgan), koşucu (Yalavaç), çığırktan, topalayıcı (Rusça: Sobiratel), hâkim (yasaul) ve yazıcı (Bek Bitikçi) gibi daha düşük seviyedeki memurlar da bulunuyordu.

Saray memurlarından ise *Aktacu* veya *Ahkacu* (Baş kâhya), *kuşçu*, *barsçu* (parsçı), *börülük* (?) (kurt bekçisi), avçu, baş seremoniçi ve *bavucu* (*sofracı*)'ların ad ve aşağı yukarı vazifelerini bilmekteyiz.

Kâtiplik:

Altın Ordu göçebe bir devlet görünümünde olmasına rağmen bu kadar büyük bir devleti yönetmek için gelişmiş bir bürokrasi teşkilâtı gerekiyordu. Han da bu yazışmaları halletmek için bir kalem idaresine muhtaçtı. Yarlıkları kaleme almak için de düstur (tâbir-i resmi) kitabı vardı. Bu düsturlar kitabı uzunlamasına olup, icabında yapıştırılmakta ve sahtekârlıktan korunmak için mühürlenmekteydi. Yarlıklarda belli bir dini girizgah (başta şamanist daha sonra İslamî) yapıldı. Bundan sonra hanın adı ve kime hitap edilmişse onun adı gelirdi. Meselâ, 1428'de Ulug Muhammed'in II. Murad'a gönderdiği yarlığı çok basit kaleme alınmıştı: *Hakk-ı Teala inayeti bile Muhammed peygamber mucizetile Mehmed'ten Gazi Muradka*.

Yarlıklarda hanın adı ve «biz» gibi hanı belirten zamirler altın harflerle yazılırdı. Türkçe yazılan yarlıklarda genelde *Divanî* kullanılırdı. Yarlıkların sonunda tarih bulunur, son devirlere kadar hicri tarih yanında oniki hayvanlı Türk takvimindeki tarih de atılırdı. Altın Ordu'nun bütün orijinal vesikaları *Tamga* ile mühürlenirdi. Bu tamgalar, sikkelerin üzerindeki tamgalardan ayrılırlardı. Bu tamgalar iç içe büyükçe iki kareden müteşekkil olup, ortada sikkelerde de kullanılan tamga bulunurdu. Tamganın etrafında ise hanın adı ile Kelime-i tevhid bulunurdu. (Meselâ 1392'de «es-Sultan'ül-Âdil Toktamış-Bismillahir-rahmani'r-rahim-ilâ ilâhe illa'llah-Muhammed'ün rasûlu'llah»)(1).

j) Vergiler:

Devletin en mühim görevlerinden biri de vergi toplamak idi. Moğollar da vergi vermekle yükümlü idiler. Henüz Altın Ordu, bütün imparatorlukla (Büyük Hanla) sıkı işbirliği içindeyken Cengiz Han ve Möngke'nin ortaya koyduğu yasayı tatbik ediyordu. Dolayısıyla Kıpçak, İran ve Amuderya-ötesi için vergi sistemi aynı idi. Mühim vergiler olarak tüccar ve zenaatkârlardan alınan *Tamga* (gelir vergisi), köy halkından alınan *Kılan* ve *Hubşir*'i (Türkçe: Kobçur) görürüz. Toplanan miktar hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak XIII. yüzyılda Tohtu ve üç kardeşi vergi miktarını arttırmış, Sugdak'ta halk, vergi memurlarına karşı ayaklanmıştı. Köylüler vergileri para ve-

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, 300-316

ya eşya olarak öderlerdi. Ana vergilerin dışında ufak çapta ödemeler yapma mecburiyeti vardı:

1. Tatarlar için diğer halklara nazaran düşük olan *Salug* adlı kafa vergisi
2. Toprak vergisi (Kılan yasak)
3. Burla Tamgası
4. Anbar malı
5. İndir hakkı
6. Çukuş, Harc
7. Merfu
8. Alurda veya saturda bavur, gelür, girür, çıkar tamga veya tarmak
9. Ulak, konakkuşun, şusun
10. Ulûfe
11. Kobçur yasagu
12. Borş

Ancak bazı sınıflar vergiden muaftı. Bir de yarlıkla muaf tutulanlar vardı, onlara *Tarhan* denirdi(1).

Zengin Teb'alar:

Altın Ordu devletine geniş sınırlarıyla iktisadi yönden bakıldığında başta Rus knezlikleri ve Kafkasya beylikleri olmak üzere bir hayli zengin ülkenin bulunduğunu görmekteyiz. Bu ülkelerin yerlileri genelde çiftçilikle uğraşmakta olup, hâkim halkın kültüründen çok uzak idiler ve devlet onlara kendi kendilerini yönetme hakkını vermişti. Zaten bu geniş ülkede bir tarafta ormanlık bölgede yaşayan Fin ve Rus kavimlerini diğer taraftan ise yüksek dağlık bölgede yaşayan Kafkasya halklarını tamamen kontrol altında tutmak imkânsız olduğu için, Saray onların vergilerini ödemelerinden ve arada bir yapılan seferlere asker vermelerinden memnundu.

XIII. asırdan itibaren Altın Ordu için Rus knezliklerinin haraç ödemeleri ve bu ülkelerde haraç ödeyebilecek kadar düzen ve emniyetin mevcudiyeti kâfi gelmekteydi. Dolayısıyla da Rus hayatını düzenli tutabilmek için daha önce mevcut Büyük Knezlik müessesesini yaşatmayı yeğlediler. Çünkü böylece Altın Ordu'ya karşı sorumlu bir şahıs mevcut oluyordu. Altın Ordu için bu şahsın kim olduğu mühim değildi, dolayısıyla Büyük Knezlik yarlığı en fazla hediye getirene tevcih ediliyordu. Hattâ bu ünvan çeşitli seferler satılabiliyor ve bir Büyük

(1) B. Spuler, *Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 316-320

Knez fazla düşünülmeden bir başkası ile değiştirilebiliyordu. Çünkü bu mevki için para ödemeye hazır olan bir hayli knez bulunuyordu.

Moğol hâkimiyetinin ilk yüzyılında Büyük Knezleri sık sık değiştirmek güçlü bir Rus knezliğinin meydana gelmesine mâni olmak için iyi bir metoddu. Rus knezleri arasındaki çatışmalar ve bu çatışmaların han nezdinde dile getirilmesi, Altın Ordu'ya sık sık Rusya'nın iç işlerine müdahale imkânı sağlıyordu.

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde, Altın Ordu haraç toplama işini kendi eline aldı ve bunun için bir memurlar teşkilâtı kurdu. Fakat daha sonra bu işi kendi halkıyla daha kolay başa çıkabilecek Rus knezlerine bırakmayı uygun buldu(1).

Para Birimi

Altın Ordu'da para birimi olarak gümüşten kesilmiş ve *Saum* (Som) denilen sikkeler kullanılırdı. Bunların ağırlığı zaman zaman değişirdi. Bu para biriminin belli bir ağırlığı olması gerekir, aksi takdirde *saum* (som)'un 36 *miskale* ve 108 *Danık* (*Tenke*)'a bölünmesi mümkün olmazdı. Sikke, *Keşe*'de basılırdı ve bunun için gerekli gümüş külçeler Cenovalılar tarafından getirilirdi. Cenovalılar aynı zamanda altın da getirirlerdi. Altın damgalanarak piyasaya verilirdi. Fakat Altın Ordu'da altın para yoktu. Dış ticarete bütün şarkta yaygın olan Dinar kullanılırdı. Bir dinar 6 gümüş dirhem (12,5 gr) değerinde idi(2).

k) Haraç :

Altın Ordu en fazla haracı Rusya'dan alırdı. Bu yüksek gelir olmaksızın devletin gelişmesine imkân yoktu. Haraç genelde mal olarak (beyaz ayı, kunduz, samur ve tilki derileri) verilirdi. Bütün erkek nüfus haraç ödemekle yükümlüydü.

1257 yılında Büyük Han Kubilay'ın emri ile İran'da *Baskak* denilen haraç memurları bilhassa Muram, Ryazan, Suzdal ve Vladimir gibi Rus şehirlerini dolaşarak *cislenicu* denilen nüfus memurları vasıtasıyla haraç ödeyecek olanları tespit ettiler. Rus kroniklerine göre iki çeşit haraç mevcuttu: *yasak* ve *tamga*.

Bütün din adamları ve onlara tâbi olanlar haraçtan muaf tutulmuştu. İdil Bulgarları, Başkurtlar gibi Türk boylarının müslüman din adamları da aynen haraç ve vergiden muaf idiler. Kilisenin hizmetinde bulunan zenaatkârlar, avcılar, hizmetkârlar ve işçiler başka bir işle görevlendirilemezdi.

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 320-330

(2) B. Spuler, Aynı eser, 330-332

Türkler ve Moğollar'dan alınan vergilerle yabancılardan alınan haraçlar arasında ayırım yapmak çok güçtür. Haraçlar genellikle *Sabanluk* (sapan vergisi) *yam* (posta masrafı) ve *ulak* (ulaştırma giderleri *kulan* (gider) adları altında tahsil edilirdi. Bunun dışında ülkede seyahat eden prensler, elçiler v.b. gibi kimselerin masraflarını karşılamak üzere *Susun* adlı bir vergi de alınırdı. Bunun dışında devletin gelirini köprü geçişlerinden alınan *köprülük* ve gümrük resimleri teşkil ederdi. Ordunun masrafları için bazen (kadınlardan da) *nımar* (nemer) denilen özel vergilerin alındığı olurdu. Hristiyan evleri *Bitikçi*'ler tarafından devamlı kaydedilir ve bunlar *Daffar* (Defter) adlı vergi defterlerinde muhafaza edilirdi.

Altın Ordu'daki Rus şehirlerinde *Daruga* adlı valilerin yanında *Baskak* adlı komutanlar da bulunurdu(1).

1) Elçiler :

Hanın vazifelerinden birini de Kıpçak ülkesinin dış ülkelerle olan münasebetlerini ayarlamak teşkil ediyordu. Bu görevinde ona bakanları yardımcı oluyordu. Vezirler bir dereceye kadar yabancı ülkelerin devlet başkanları ile diplomatik münasebetlerde bulunma hakkına sahiptiler. Fakat yabancı ülkelerle münasebetlerde son kararlar gene hana aitti. Ancak Nogay, Mamay ve Edige gibi güçlü emirler, yabancı ülkelerle münasebetlerini kendileri yürütürlerdi.

Değişik devletlerin hükümetleri ile ikili münasebetler her zaman olduğu gibi elçiler kanalıyla gerçekleştirilmekteydi. Altın Ordu hanları, geniş diplomatik münasebetlere sahip olduklarından, bu münasebetler merasimlere bağlıydı. Saray'a gelen elçilerin ekseriyetinin geliş sebebi siyasi olurdu. Bu elçilik heyeti, ölen bir hakan için devletin taziyesini ve onun halefine de başarı dileklerini getirirdi. Meselâ: 1267-1268 Memlük sultanı Baybars, Möngke Timur Han'a bu nevi bir görevle elçilik heyeti yollamıştı.

Sahte bir elçi ölümle cezalandırılırdı. Harezm prensi Celâleddin, 1227-1228'de bu yüzden idam edilmmişti. Elçiler teferruatlı bir itimatnâmeye sahip olmak zorunda idiler. Bu nevi bir yazının muhteviyatında nelerin bulunması gerektiği hususunda kesin kaideler mevcuttu.

Mısır'dan gelen resmi vesikalar, arapça ve ekseri moğolca olurdu. Rusya ile olan yazışmalar ise moğolca, türkçe ve rusça olurdu.

Altın Ordu'ya elçi olarak yüksek memurların dışında Mısırlılar, çok kere askerleri gönderirlerdi. Aynı şahsın elçi olarak birkaç sefer yollandığı da olurdu. Rus knezleri, çoğu zaman kendileri gelirdi.

(1) B. Spüler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 332-345

Bağımsız yabancı ülkelerin elçileri, Altın Ordu sınırına ulaşınca, sınır görevlileri tarafından karşılanırlar ve gelişleri bir haberci ile hana bildirilirdi. Daha sonra elçi, bir refakat yazısıyla birlikte masrafları devlet tarafından karşılanmak kaydıyla bir posta ile başkente veya hanın o anda bulunduğu yere yollanırdı. Oraya gelen elçiye ev tahsis edilirdi. Hanın huzuruna kabul merasimi, kurallara bağlı olup bu kurallar elçiye iyice öğretilirdi. Elçi bilhassa hanın yanına çadıra girerken eşige basmamaya dikkat etmeliydi. Çünkü böyle bir davranış kötüye yorumlanırdı. Osmanlı sarayında XVIII. asra kadar uygulana gelen yabancı elçiye Türk kıyafeti giydirilmesi âdeti, Altın Ordu sarayında da vardı. Ayrıca elçinin üstü aranarak silâhsız olmasına dikkat edilirdi.

Hanın kabul çadırı beyaz keçeden, çadırın içi kıymetli taşlar ve incilerle bezenmiş olurdu. Çadır beşyüz kişiyi içine alabilecek büyüklükte idi.

Elçi diz çökmüş vaziyette hanla görüşmek zorundaydı. Sözü hanın başlatması gerekirdi. Resmî kabulden sonra elçi, yerinden kalkar ve kendisi için ayrılan eve dönerdi. Altın Ordu'da elçiler sık sık hanın huzuruna davet edilirdi. Elçiler, handan ayrı olarak karılarını ve hanın annesini ziyaret etmek zorunda idiler. Elçiler genelde birkaç ay kalırlar, bazen bu ziyaretlerin bir yıl kadar uzadığı olurdu. Elçiler, hana vermek üzere değerli hediyeler getirirlerdi. Bu hediyeler, ekseri süslü elbiseler şapkalar, altın kemerler, altından özengiler veya altınla işlenmiş alâmetler olabilirdi. 1287 yılında Mısır, silâh da yollamıştı. 1263 yılında Baybars, Saray'a Altın Ordu'da tanınmayan fil, maymun, zebra, deve gibi hayvanlar, mücevheratla işlenmiş elbiseler, altın şamdanlar, halılar, porselen vazolar, taş ve kesme şekerlikler yollamıştı.

Lehistan ve Litvanya'dan ise hediye olarak kürk, halı ve para gelirdi. Elçiler sadece hana hediye vermekle yetinemezlerdi. Onun eşlerine, çocuklarına, vezirlerine ve diğer ileri gelen şahıslara ve geçtikleri şehirlerin valilerine de hediye vermek zorundaydılar. Bunun yanında elçi de karşılıksız bırakılmaz ve ülkesine çok değerli hediyelerle dönerdi.

Altın Ordu Elçileri

Altın Ordu'nun en fazla münasebette olduğu ülke, belki de Mısır idi. Buraya seyahat oldukça güç olduğundan elçilik heyeti fazla kalabalık olmazdı. Kahire'ye gelen Altın Ordu elçileri, kendilerine tahsis edilen bir köşkte kalırlar, ikametleri süresince para ve yiyecek verilir ve sık sık saraydaki eğlencelere davet edilirlerdi. Mısır'da da Altın Ordu'da olduğu gibi veda merasiminde elçiye hil'at giydirilirdi.

Mısır'a gönderilen elçilik heyeti, büyük olmamakla birlikte Tahtu'nun 1321'de Gazan'a yolladığı elçilik heyetinde üçyüzyirmi beş kişi mevcuttu. Tahtu, gücünü göstermek maksadıyla mı heyet üyelerini bu kadar kalabalık tuttu, meçhulümüzdür.

Rusya'daki şehirlere ise ancak birer kişi elçi olarak yollanırdı. Altın Ordu'nun nezdinde, kendi elçilerinin öldürülmesi veya tahkir edilmesi kadar büyük suç yoktu ve böyle bir durumun karşılığı askeri sefer düzenlemek olurdu.

Rus knezleri gibi Altın Ordu'nun himayesi altına girmiş olan ülkelerin hükümdarları, Saray'ın elçisi önünde mütevazî davranmak zorunda kalırlardı. Hanın elçisi, aşırı eğilme ile selamlanır ve o atının üstündeyken ona kırmızı getirilirdi. Tercüman hanın nâmesini okurken elçi samur kürklü bir koltukta oturur, knez ise maiyeti ile ayakta dururdu. Nâme bittikten sonra diz çökerdi.

Altın Ordu elçileri dış ülkelere gittiklerinde altın eşyalar, Türk esirleri, atmacalar ve samur kürkleri götürürlerdi. İran'a atmaca, sincap kürkü, kakım, samur ve uzun boyunlu atlar; Litvanya'ya ise deve, at ve silâhlar götürürlerdi(1).

m) Hukuk :

Cengiz Han imparatorluğundan neşet eden bütün devletlerde olduğu gibi Altın Ordu'da da eski yasa, hukukun temellini teşkil ediyordu. Bu yasa, yalnız hukukî ve cezaî kaideleri içine almakla kalmayıp, yabancılarla inünasebetleri, savaş düzeni, bir ordunun ve postanın sevk ve idaresini, nihayet vergi ve miras meselelerini de ihtiva ediyordu. Batu yasayı tamamiyle kabul ederek bunun ihlâlini en büyük suç saymıştı. Kıpçak ülkesinde, kendini bu yasaya bağlı hissetmeyen çok güçlü bir Türk unsurunun mevcudiyeti, İslâmiyet'in çok çabuk yayılması ve son olarak bu ülkenin özel durumu, Altın Ordu'da Cengiz yasasının diğer Moğol devletlerine nazaran daha çabuk kaybolmasına yol açtı.

1 — Ceza Hukuku ve Mahkeme Usûlü

Altın Ordu'daki ceza hukuku hakkındaki bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Ancak Wilhelm von Rubruk'un verdiği bilgiler, ölüm cezasına kimlerin çarptırıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Hırsızlık esnasında yakalanan veya bunu itiraf eden idam edilirdi. Daha ufak hırsızlıklar, meselâ koç ve koyun çalanlara yüz sopa vurulurdu. İntikam hırsının

(1) B. Spuler. *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 346-361

doğmaması için suçluya herkes birer sopa vururdu. Ufak hırsızlıkların tekrarında idam cezası kati idi. Yüz yıl sonra el-Ömeri, hırsızların ölümle değil de, çocuklarının elinden alınması ile cezalandırıldığından bahsetmektedir. Cinayete, sihirbazlığa ve sahte elçiliklere de ölüm cezası verilirdi. İtiraf ettirmede ekseri işkence yapılırdı. Büyük knez Mihail, Moğol âdetlerini yerine getirmeyi reddettiği için topukla kalp bölgesine basılarak ve sonra kılıçla deşilerek öldürülmüştü.

Halka, hana şikâyetlerini bildirme veya bir karara itiraz hakkı verilmişti(1).

2 — Aile Hukuku

Kadınlar kalem (başlık) karşılığı evlendirilirlerdi. Kan akrabalığı olanlar evlenemezdi. Erkek, kardeşinin (ağabeyinin) veya babasının dul karısı (annesi olmamak şartı ile) evlenmek zorunda idi. Erkeğin zina yapması (en azından Moğol hukukunun geçerli olduğu dönemde) ölüm cezası ile sonuçlanırdı.

Çok kadınla evlilik (özellikle ileri gelenlerde) âdetti ve İslâmî dönemde de bu âdet devam etti. Batu'nun onaltı veya yirmialtı karısı olduğu rivayet edilmektedir.

Kadınlar diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi Altın Ordu'da da cemiyet içinde mühim bir yer tutmaktaydılar. Onlar cemiyet hayatına aktif olarak katılırlardı. XIII. asrın ortalarında kadınların araba sürmesini, yurtları (çadır) arabaya yüklemesini ve boşaltmasını bilmesi gerekiyordu. Bunun dışında sığır sağmak, yağ peynir, kımız hazırlamak, kürkleri dikmek ve hazırlamak, keçe tepmek ve başka ev ve el işleri yapmak kadınların bilmesi gereken şeylerdi. Yüksek mevkilerdekilerin kocaları ile birlikte iş seyahatlerine de çıkmaları âdettendi. Kadınlar resmî kabullere de katılırlardı. Bilhassa hanın baş karısı, mühim bir mevkie sahipti ve tesiri oldukça fazla idi. Çiçek Hatun'un Möngke Timur ve Tuda Möngke üzerinde çok tesiri olduğundan, hattâ gerçek hükümdarın o olduğundan bahsedilir. Ulagçı henüz rüştünü ispat etmediği için annesi Tukçin resmen nâip olmuştu. Kadınların da yarlık verme hakkı vardı. Altın Ordu'da kadınlara kötü muamele yapıldığına dair hiç bir rivayet yoktur.

Moğollar'da çocuklar satılabiliyordu, hayatın zorlayıcı şartları sebebiyle bu uygulama oldukça yaygındı. Bu âdet, bilhassa çocukların açlıktan ölmemesi için kullanılıyordu. Bir hayli müslüman tacirın, Kıpçak ülkesinden çocuk satın aldığı biliniyor. Bu şekilde Memlûkler, ihtiyaçları olan Türk ve Moğol askerlerini temin ediyorlardı.

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 362-367

Miras küçük erkek çocuğa kalırdı ve o babanın karılarını beslemekle yükümlü idi ve ekseri onlarla evlenirdi. Fakat miras konusu hakkında elimizde yeterli belge mevcut değildir(1).

n) Ordu :

Orta Asya'dan çıkan Türk ve Moğollar'ın savaş alanlarında başarılı olması, aslında bu toplulukların çok iyi atlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Kıpçak ülkesi atların yetiştirilmesi için çok elverişliydi. Başlangıçta atın yanında develer de kullanılıyordu. Fakat Kafkasya gibi dağlık arazide veya iklim şartları müsait olmayan güney İran ve Hazar Denizi'nin güney sahilllerinde Moğollar pek başarılı olmadılar. Surlarla çevrili şehirleri kuşatıp zaptetmekte zorluk çekiyorlardı.

Türk ve Moğollar'dan müteşekkil ordunun bel kemiği atlılardan meydana geliyordu. Yaya askerinin ekseriyetini ise hâkimiyet altına alınmış ülkelerin askerleri teşkil ediyordu. Plano Carpini'nin belirttiğine göre, yerli halkın genç nüfusunun üçte biri askerî hizmete alınırdı. Rus knezleri, kendi askerî birlikleri ile yardıma gelirlerdi. Mesele 1319'da Alanlar'a karşı yapılan savaşta onaltıbin Rus askerî mevcuttu. Bunlar Nogay'ın ölümünden sonra, Tahtu'nun emri altına girmek istemedikleri için Bizans'ın hizmetine girmeğe teşebbüs ettiler. Aynı şekilde Tahtu'nun Nogay'a karşı mücadele eden ordusunda da Rus birlikleri mevcuttu.

Moğol ordularının büyük başarı kazanmalarının bir başka sebebi de, onlarla temas eden halkların, ordunun gücünü olduğundan fazla tahmin etmelerinden kaynaklanıyordu. Ortaçağ yazarları üçyüzelli ile yediyüz bin hattâ ikibuçuk milyon askerden bahsetmektedirler. Aslında Moğollar XV. yüzyıla kadar yanlarında sayılarını fazla göstermek için kuklalar taşırlardı. En son hesaplara göre Cengiz Han'ın İran'a giren ordularının yüzelli-ikiyüzbin ve Altın Ordu ordularının ise altmışbin olduğu tahmin edilmektedir.

Tatar orduları seferlerde kendi kendilerini beslemekteydiler. Tabii ki yiyecek yardımı görmekte ve belli bir maaş almaktaydılar. 1337'de askerın laşesi için her bir askere iki esir, otuz koyun ve beş at düşmekteydi. Her askerın yemek pişirmek için iki sarı kabı ve eşyalarıyla silâhlarını nakletmek üzere bir arabası mevcuttu. Genelde kadınlarla çocuklar da arabalarda orduyu takip ederler ve sıkışık anlarda orduya yardımcı olurlardı. Fakat diğer yönden ordunun ilerlemesini yavaşlat-

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1302. 368-372

tıkları için arabalar, kadınlarla geride bırakılırdı. Bu nevi araba konvoyları ise sık sık düşmanın hücumuna hedef olurdu.

Ordunun taksimatı ondalık sistemine göre olur ve en küçük birliği on kişi teşkil ederdi. Bu ondalık sistem onbin kişilik askerî güçlere kadar aynı düzende giderdi. Bu nevi askerî güçlerin başında bir *Bey* veya bir *Oglan* bulunurdu. Oglanlar hükümdar ailesinden bir prens, Beyler ise bir kabilenin başı veya şöhretli bir komutan idi.

Silâhlı kuvvetler sağ ve sol kanatlara «*unğ kul ve sul kul*» ve bunların başında Nogay veya Edige bulunurdu(1).

1 — Silâhlar

At kültürünün becerikli askerlerinin en fazla tercih ettikleri silâh, hiç şüphesiz ok ve yay idi. Ok atan askerın parmağında demir bir yüzük bulunurdu. Moğol askerleri çok uzağa ok attıklarından düşmanı uzun müddet yanlarına yanaştırmamaya muvaffak olurlardı. Altın Ordu döneminde artık demir uçlu oklar kullanılıyordu. Moğollar'ın rakipleri ok yağmurundan bahsederler. 1309 yılına altı bir Rus haberinde, «*oklardan güneş kapandı*» ifadesi kullanılmıştır. Tabii ki mücadele yalnız uzaktan olmayıp, yakın mücadelede Türk ve Moğol askerleri, demir uçlu mızrak ve kılıç kullanmada da çok başarılı idiler. Savaşçıları deriden zırhlar korurdu. Daha sonraları madenî plâkalardan ve örme zincirlerden zırhlar kullanılmaya başlandı(2).

2 — Savaş Taktiği

Moğollar bir yerli silâh gücü ile ele geçirmeden önce o şehri, kaleyi veya bölgeyi teslim olmaya davet ederlerdi. Teslim oldukları takdirde kendilerine dokunulmayacağı garantisı verilir ve bu söz de tutulurdu. Savaş sembolik bir şekilde ilân edilirdi. Meselâ Tahtu, 1297-1298'de Nogay'ın üstüne yürümeye karar verince, ona bir sapan, ok ve bir avuç toprak yollamıştı. Bununla Tahtu Nogay'a, orduları toprağın altına gizlenseler veya havada uçsalar bile, sapan veya okla yok edeceğını ifade ediyordu.

Sınırdaki şehirleri sulh yoluyla ele geçirme taktiği, aslında kuşatmanın orduya bir hayli zorluk çıkarmasından kaynaklanıyordu. Altın Ordu için Rusya'daki surlarla çevrili şehirleri ele geçirmek oldukça zordu. Ufak şehirler bile ancak haftalarca süren kuşatmadan sonra ele geçirilebiliyordu. Surların önüne büyük ateşler yakmak, kuşatma taktiklerinden biri idi. Bunun dışında yanıcı maddeler kalele-

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 373-380

(2) B. Spuler, *Aynı eser, 380-382*

rın içine atılıyor ve şehirler savaş hileleri ile ele geçirilmeye çalışılıyordu(1).

3 — Savaş Esirleri

Savaş meydanında elde edilen ganimetlerin belli bir kısmı hana alttı. Bu ganimetler arasında yiyecek maddeleri, hayvan sürüleri, değerli eşyaların yanında savaş esirleri de mühim yer tutuyordu. Çünkü bu harp esirleri daha sonra satılabilirdi. Altın Ordu'nun Kıpçak ülkesine 1223 yılındaki ilk hücumunda elde edilen savaş esirleri, Suriye ve Mısır'a satılmıştı. Böylece Mısır'a satılan Türk esirler Memlûk askeri gücünün artmasına yol açmıştı. Evlerde bulunan esirlere ev esirleri denirdi. Yabancı ülkelere satılamayan esirler, değişik işlerde kullanılırdı. Kadınlar da esir alınır, fakat onlar Mısır'a pek satılmazdı, çünkü Memlûk devleti daha ziyade askerlikte kullanılacak Türk esirlerini tercih etmekteydi. Ebeveynler bilhassa açlık yıllarında (Meselâ 1302-1303 yılında) çocuklarını satmak zorunda kalırlardı. Hristiyan esirler büyük meblağlar karşılığı azat edilirdi. Esirlerin çocukları da esir addedilirdi. Esirlerin askeri maksatlarla kullanıldığı bilinmemektedir; onlar ekseri iş için kullanılırdı. Kıpçak ülkesinde Yunanlı ve Afrikalı (hiç şüphesiz dışarıdan satın alınan) esirler de bulunurdu. Tabii ki Moğollar da yabancı ülkelere esir düşerlerdi ve onlar da satılırlardı(2).

4 — A v

Avcılık yalnızca bir eğlence veya gıda maddesi (veya kürk) elde etmek için değil, daha ziyade askeri maksatlarla, yani savaşa hazırlık olmak üzere yapılırdı. Altın Ordu'da bilhassa hayvanı çembere alarak yapılan toplu avlar revaçta idi. Bunun dışında atmaca ile avlanma da yaygındı(3).

D) İKTİSADİ HAYAT

1) Ticaret.

Altın Ordu'nun, Doğu Avrupa'nın orman ve av hayvanları yönünden zengin kuzeyi ve Karadeniz arasında olması; Akdeniz, Bizans ve İran'la zengin bir ticaret hacmine imkân vermektedir. Tabii ki Kırım

(1) B. Spuler, Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502, 382-384

(2) B. Spuler, Aynı eser, 384-386

(3) B. Spuler, Aynı eser, 387

asrılardan beri canlı mal mübadelelerinin yapıldığı bir bölge olmuştı. Altın Ordu, güney Rusya bozkırlarına ilk defa bir düzen getirmişti. Dolayısıyla da Karadeniz üzerinden Çin'e olan kara ticaret yolunun güvenliği tam mânâsıyla sağlanmıştı.

Altın Ordu'da tüccarlar itibarlı bir duruma sahiptiler. Tüccarlara gösterilen bu alâka ve itibar, onların sadece iktisadi faaliyetlerinden dolayı değildi. Tüccarlar aynı zamanda devletin ve maârifin gelişmesine de mühim katkılarda bulunuyorlardı. Tüccarlar çeşitli vakıflar kurarak din adamları ile de iyi münasebetler tesis etmesini biliyorlar ve böylece ülkenin esas sahibi durumuna geliyorlardı. Tüccarlara verilen ehemmiyet, onların seyahatlerini kolaylaştırmak ve savaş zamanlarında onlar için özel şartlar kabul edilmesinden de anlaşılmaktadır. Meselâ, savaş zamanlarında tüccar kervanlarına cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tüccarlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu. Ölen bir tüccarın mallarını müsadere etmekten kaçınılıyordu. Mal mübadelelerinde Yunanlı tüccarlar mühim rol oynamışlardı. Cenovalılar'la Venedikliler, 1247'de Kırım'da kendi kolonilerini kurduktan sonra, Kiev'e kadar uzanmışlardı. İspanya'dan göç etmiş olan Yahudiler de ticaretle iştigal ediyorlardı.

Altın Ordu'nun düzenli dönemlerinde, devlet sınırları içinde fiyat farkları da fazla değildi. Ticaretin gelişmesi için belli başlı mallar depolarda muhafaza ediliyordu. Meselâ, XIV. asırda Solgat (Kırım)'ta böyle bir depo mevcuttu. Kıpçak ülkelerinin malları, Karadeniz'deki limanlardan ihraç ediliyordu. Dolayısıyla da İtalyan ticaret temsilcilerinin burada olmasına şaşmamak gerekir.

Deniz aşırı yapılan ticaretin yanısıra Altın Ordu'ya tâbi Ruslar ve İdil boyundaki Fin halkları ile de mal mübadeleleri yapılıyordu. Öte yandan Mordva (Burtas) lar'ın Altın Ordu'nun mühim erzak kaynağı olduğu bilinmektedir. Müslüman tacirler ülkenin kuzeyine giderek buralardan değerli samur ve sincap kürkleri alırlardı. XV. yüzyılın başında Litvanya'da Karadeniz ticaretine iştirak etmeye başlamıştı. Vitold ile Toktamış arasındaki siyasi işbirliği tüccarların da rahatça mal mübadelesi yapmalarına imkân sağlamıştı. Bu ticarete bilhassa Litvanya'da yerleşmiş olan Tatarlar mühim rol oynuyorlardı. Doğu ile ticarete en mühim merkezlerden birini Kiev şehri teşkil ediyor ve bu şehir Tatar, Cenevizli ve Moskovalı tüccarlarla kaynıyordu. 1416'da bu şehrin Altın Ordu tarafından tahribi ticarete büyük sekte vurmuştu.

Altın Ordu'nun yabancı ülkelere ihrac ettiği başlıca mallar şu maddelerden müteşekkildi: Kürkler, öküz derileri ve başka deriler, balmumu, arpa, darı ve tahıl çeşitleri, peynir, şarap, Kuban'dan balık,

at ve esirler (bilhassa Abaza ve Çerkez). Bu ticarete İtalyanlar'ın dışında, Ermeniler, Suriyeliler ve Yunanlılar iştirak ediyordu.

Tahıl, kumaş, peynir, tuz, gümüş, bazen balık ve kürkler Anadolu'ya (Trabzon, Samsun ve İstanbul) sevkediliyordu. Ayrıca Karadeniz'deki liman şehirleri arasında da ticaret yapılıyordu. İstanbul'a yollanan tahıl o kadar hayati önem taşıyordu ki, sevkiyatın geciktiği veya savaş sebebiyle kesildiği anlarda açlık baş gösteriyordu. Ukrayna tahılı, eski çağlardan beri Yunan yerleşim merkezleri için çok mühimdi.

Kıpçak ülkeleri ile Mısır arasında yapılan ticarette en mühim yerli esirler tutuyordu. Bu Türk esirler, daha sonra Memlûk ülkesinde çok yüksek mevkilere ulaşmışlardı. Esir nakliyesi, müslüman tacirlere yasaklandığı için bu iş Cenevizliler tarafından yapılıyordu. 1402 yılında İskenderiye'ye yollanan esirlerin sayısının yılda ikibin kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Orta ve Doğu Avrupa'da Altın Ordu'dan gelen her çeşit mala *Tatar malı* deme alışkanlığı yaygındı. Fakat aslında ipek Çin'den ve baharat ise Hindistan'dan geliyordu. Hindistan'a ise değerli kürkler ve atlar satılmakta idi.

Altın Ordu, ihracatının karşılığında altın paradan daha çok mal alıyordu. Meselâ Kefe limanına her çeşit kumaş, halı, altın, iplik, ipek, pamuklu kumaşlar ve su testileri getirilmekteydi.

Altın Ordu'ya ayrıca Harezmi'den kumaşlar, Çin ve İran'dan porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan ise incî ve mercan gelirdi.

Deniz yolu ile gelen ithal malları limanlarda gümrüklenirdi. Altın, gümüş ve inciler gümrüğe tâbi değildi. Gümrük dairelerinde ekseri yabancılar bulunurdu, çünkü Türkler ve Moğollar o devrin dünya ticareti hakkında fikir sahibi değillerdi.

2) Ulaşım ve Posta :

Ülkede ticaretin gelişmesi ve devlet düzeninin korunabilmesi için ulaşım sisteminin iyi bir şekilde çalışması gerekiyordu. Altın Ordu bu hususta haklı bir şöhrete sahipti. Seyahatler çok iyi bir şekilde organize ediliyordu. Her ne kadar yollar taş döşeli değilse de, güzergâhlar tespit edilmiş olup, bu güzergâhlardan geçen yollar asırlar sonra da bilinmektedir.

Seyahat için ekseri araba kullanılırdı. İki veya dört tekerlekli bu arabalara *Telegen* veya *Ar(a)ba* denirdi. Arabanın üstü seyahat edeni koruyacak şekilde keçe ile kaplı olurdu (yurtlardaki gibi). Bu arabalarda insan yiyip-içmek ve yazmanın dışında uyuyabilirdi. Bu arabalar birkaç at (en fazla beş) tarafından çekilir, arabacı da atlardan bi-

rine binerdi. Bunun dışınd öküz, deve gibi hayvanların çektiği arabalar da mevcuttu. Yabancılar, istedikleri gibi seyahat edebilirlerdi. Genelde sabah namazı ile yola çıkılır ve kuşluk vaktinden öğlene kadar istirahat edilir, öğleden sonra ise akşama kadar yola devam edilirdi. İstirahat esnasında hayvanlar otlamaya bırakılırdı.

Belli başlı nehirlerde yolculuk gemi ile yapılırdı. Saray ile İdil üzerindeki Seraycuk arası sekiz-on günde gemi ile katedilirdi. Nehir taşımacılığı Amu derya ve Kur üzerinde de mevcuttu. Ruslar da İdil üzerinde gemi ile seyahat ederlerdi. Kış aylarında ise donan nehirler üzerinden kızaklarla geçilirdi. Fakat buzun kırılması büyük kazalara da sebep olurdu.

Yam (Posta) teşkilâtı, Moğol İmparatorluğu'nun ve Altın Ordu'nun en parlak kuruluşlarından biri idi. Ülkenin her tarafına ulaşan resmî posta bağlantıları mevcuttu. Bu yollar vasıtasıyla hanın emirleri ve aynı zamanda elçiler de ulaştırılır; haberleşme sağlanırdı. Bozkırlar bilhassa bu nevi ulaşımına müsaitti.

Posta teşkilâtının kendine has bir memurlar zümresi mevcuttu. *Yamcı* (posta müdürü), *köprücü* ve *yol raçu* (köprü ve yol memuru), *tuktaul* (yol göstergelerine bakan memur), *gemici* (nehir seyr seferi için görevli memur), *sahil muhafızı* ve *yurtçu* (posta noktaları için sorumlu memur) bu posta teşkilâtının belli başlı memurları idi. Her yerde ikamet için posta misafirhaneleri (arapça: zaviye) kurulmuştu. Bu misafirhanelerde yalnızca koşum hayvanları bulunmaz, seyyahlar ihtiyaçlarını da buralardan temin ederlerdi. Prens ve prenses gibi illeri gelen şahıslar, bir devlet memurunun refakatinde seyahat ederlerdi. Bu onlara verilen değeri göstermek için yapılırdı. Çünkü Batu döneminden itibaren memleket soygunculardan temizlenmişti.

Eskiden ticaret ve posta için mühim yollardan biri Saray'la Orta Asya arasında idi. Bu yol İdil ve Hazar denizi üzerinden Ürgenç'e geçer, oradan Hotan ile Buhara'ya ulaşırdı. Saray şehrinde Azak ve Sugdak'a da bağlantı vardı. Mısır'a giden yol ise Karadeniz'den İstanbul'a, oradan da İskenderiye'ye ulaşır ve bir ay sürerdi. Kafkasya, Altın Ordu himayesine girince Anadolu Selçukluları'nın elçileri Şemahı ve Şirvan üzerinden Saray'a ulaşırdı(1).

3) El Sanatları :

Altın Ordu'da el sanatları çok yaygındı. Bunlar hakkındaki bilgilerimizi yapılan arkeolojik kazılardan elde ediyoruz. Mesela: Yeni Sa-

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen In Russland, 1223-1502. 388-409

ray şehrinde sırf el sanatlarına ayrılmış bir mahallenin mevcudiyeti bilinmektedir. Madencilik gelişmiş olup burada para da basılmaktaydı. Seramik endüstrisi de gelişmiş olup, tuğla ve seramik de imal ediliyordu. Ham madde yetersizliğinden dokumacılık fazla gelişmemişti. Ancak keçe imalâtı yaygındı. Bunların yanında dericilik de bir hayli gelişmişti.

El sanatları ve imalâtm ne şekilde teşkilâtlandırıldığı hususunda bilgimiz kısıtlıdır. Loncaların mevcudiyetini gösteren bazı emareler mevcut olup demirciler, kap-kaçak imalâtçıları, bakırcılar, iplikçiler, inşaat ustaları, kürkçüler, marangozlar, kuyumcular, terziler, ayakkabıcılar ve eyer imalâtçıları belli başlı meslek erbabı sayılıyordu.

Tabii ki Altın Ordu'da imalât halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediği için ithalata da önem verilmişti. Kafkasya'dan bilhassa metal eşya, Suriye ve Mısır'dan ise cam eşya gelirdi. Kazılarda seramik ve toprak, fayans ve kemik kaplar, tabak-çanak, tava, şişe (bir kısmı gümüşle işlenmiş), sürahi, kadeh, üzerine hayvan figürleri işlenmiş altın fincan, altın ve gümüşten kepçeler (kırmızı için), tepsi, vazo gibi eşyalar bulunmuştur. Bunun dışında kilitler, lambalar, gece lambaları, kancalar, çakmak taşları, ocaklar (normal veya hava çekişli), kemik iğneler, düğmeler, yüzükler, iplikler, örekeler, bıçaklar, baltalar, çapalar ve mürekkep hokkaları bulunmuştur. Bunların dışında her gün kullanılan giyim eşyaları da mevcuttu. Ayakkabılar at derisinden hortumlar ise öküz derisinden imal ediliyordu.

Basit halkın kullandığı seramik eşyalar, kızıl balçıktan olup ekserisi sırlanmamıştır. Fakat bunun yanında aklı-sarılı üzeri süslemelerle bezenmiş seramik eşyalar da mevcuttu.

Her mesleğin kendine has iş âletleri vardı. Meselâ: çivi, metal tel, kanca, testere, bileği taşı, şakül, olta, kilit, demir zincir, kazan, saçayağı, silâhlar, sarı veya kemikten bıçak sapları da bu kazılarda bulunmuştur. Kazılarda çok sayıda süs eşyası da ele geçti. Yüzükler, boyun bağları, inci küpeler, kolyeler, bilezik ve bunun dışında altın, gümüş süsler mevcuttu. Çocuklar için düdük, renkli camlar veya kemik oyuncaklar da kazılarda bulunmuştur(1).

4) Köy Ekonomisi :

Moğollar göçebe olduklarından Kıpçak ülkesine geldiklerinde, ekicilik mühim rol oynamıyordu. Toprak verimli olmasına rağmen, buğdaydan ziyade arpa, sebze ve meyve yetiştiriliyordu. Bunun için aşağı İdil'de ve Aktübe'de sulama kanalları yapılmıştı. Bu kanalların Tür-

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 416-420

kıstan'ın tesiri ile yapılmış olması gerekir. Fakat sebze ve üzüm istih-sali de havanın fazla sert olması dolayısıyla fazla değildi. Ancak İdil Bulgarları'nın ülkesinde, Harezm'de Kuzey Kafkasya ve Kırım'da tahıl, meyve ve sebze yetiştiriliyordu. Ayrıca Kırım'da arıcılık çok geliş-mişti.

XV. asırda artık Moğollar da bahar mevsiminde toprağı ekmeye başlamışlardı. Bu ekilen yerlerin sahibi yoktu. Buna rağmen bir tımar sisteminin mevcut olması muhtemeldir(1).

5) Besicilik :

Tarım ne kadar az gelişmişse, hayvancılık da o kadar fazla geliş-mişti. Konar göçer hayat süren halk hayvanları, yazın İdil veya başka nehirlerin kıyılarından kuzeye, kışın ise güneye indirirlerdi. Çok sa-yıda at sürüleri mevcuttu ve atlar erkekler tarafından sağılır ve ekşil-tilerek kıymız yapılırdı.

Sığırlar kadınların sorumluluğunda idi. Altın Ordu sığırları İtal-yan pazarlarına satılırdı. Deve sürülerinin bir kısmı ise İran'a ihraç edilirdi. Koyun ve keçilerden süt ve yün elde edilirdi(2).

(1) B. Spuler, Aynı eser, 420-422

(2) B. Spuler, Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 422-423

III. İLİM, KÜLTÜR VE SANAT

Fikir hayatının Altın Ordu'daki durumu ve ilmin önemi hakkında bir şey söylemek oldukça zordur. İlmî veya edebî faaliyetler hakkında ülkenin kenar bölgelerinde, yani Harezm'de bazı örnekler bulunmaktadır. İstanbul kütüphanelerinde Altın Ordu döneminin bazı eserlerine rastlamak mümkündür. Yazı sanatının gelişmiş olduğu mezar taşlarındaki yazıtlardan anlaşılmaktadır. Eğitim sistemi hakkında ise elimizde hemen hemen hiçbir bilgi mevcut değildir.

Ancak birkaç yazarın, Berke, Özbek ve Cani Bey'in Saray'da etraflarına çok sayıda âlimi topladıklarına dair verdikleri haberler mevcuttur. Bunlar arasında mantık ve tıp âlimi Numaneddin el-Harezmi'nin adı geçmektedir. Altın Ordu'da dinî ilimlerin yanında tıp da çok ilerlemişti. Bu sayede Şamanizm'e ve hurafelere bağlı tedavi usûlleri kısa zamanda terk edilmişti.

Tıp merkezi Harezm olmuştu. Bu şehirde bir şifahane mevcuttu. Daha önce adı geçen el-Harezmi Yeni Saray'da bir şifahaneyi yönetiyordu. Altın Ordu'da belki de hava şartları dolayısıyla en yaygın hastalıklardan biri nikris idi(1).

1) Şehir İnşası.

Altın Ordu'da fikrî hayattan ziyade teknik ilimlerin çok daha fazla desteklendiği ve mükâfatlandırıldığı anlaşılmaktadır. Kıpçak ülkesine henüz Moğollar gelmeden önce İdil Bulgarları'nda (daha önce Hazarlar'da) teknik bir hayli ilerlemişti.

Tabii ki Moğollar'ın Kıpçak ülkesine gelmesiyle onlarla birlikte Orta Asya'dan ve Mısır'dan (siyasi münasebetler gelişince) bir hayli usta geldi. Onlar da endüstrinin gelişmesinde katkıda bulundular. Böylece yerli ve yabancı ustalar sayesinde Saray şehri gibi şehirler inşa edilebildi.

Umumiyetle Orta Asya'dan gelen Türk ve Moğollar, çadır şehir-cikleri kurarlardı ve buralarda ikamet ederlerdi. İşte bu çadır şehir-ciklerinin kurulduğu yerler, sonradan yerlerini tuğladan inşa edilen ev-

lere terk ettiler. Altın Ordu şehirleri, Orta Asya'daki müslüman şehirlerine benzemekteydi. Şehirde bir merkez (farsça; *kuhandiz*, rusça: *kreml*) ve mühim bir yerinde de yabancı tüccarların yerleştiği bir mahalle bulunurdu. Şehrin etrafı ise genellikle bir sur veya hendekle çevrili olurdu. Yazlıklar şehrin dışında bulunurdu. Zenaatkârların imalât-haneleri şehrin belli bir yerine yerleştirilmişti. Kamu yararına hizmet eden yapıların arasında Saray şehrinde, Aktübe ile aynı yükseklikte büyük bir su deposu (yedeği ile) mevcut olup, bu depo endüstri kuruluşlarına ve bir hamama yetecek kadar basınçlı su veriyordu. İdil'den alınan su ise evlerin su ihtiyacını temin ediyordu. Bu sulama sistemi Türkistan'da kullanılan sulama sistemini andırıyordu(1).

2) Ev İnşaatı ve İç Tezyinat:

Moğol ve Türkler, Kıpçak ülkesine geldiklerinde kendileri ile birlikte *Yurt* adı verilen çadırlarını da getirmişlerdi. Bu çadırın kendine has özelliği vardı. Yurtlar, yuvarlak ve tepesi kubbe şeklinde olup, tepesinde yuvarlak bir açıklık vardır. Bu dumanın çıkmasına yarar. Çadırın kenarları beyaz keçe ile (bazen siyah) örtülüdür. Yağmurdan korunmak üzere bu keçe kireç, kemik unu ile sıvanırdı. Bu yurtlar bir defaya mahsus inşa edilir, başka bir yere gidileceği zaman, sökülmeden öküzle çekilen arabalara yüklenirdi. Bu şekilde Moğollar bir yerden başka bir yere kolaylıkla göç edebilmekteydiler.

Uzun müddet kalınacaksa, yurtlar toprağa yerleştirilirdi. Çadırların kapısı (bir keçe ile örtülür) güneye bakardı. Yurdun içinde erkeğin yeri kapıya bakacak şekilde kuzeyde olurdu. Solunda (doğuda) ise kadın yer alırdı. Çadırın yanında ise araba ve erzaklar bulunurdu. Üleri gelenlerin hanımlarının çok sayıda çadırları mevcut olup aynı şekilde hanın karılarının da ikiyüze yakın çadırları vardı.

Çadırlar sahibinin maddi durumuna göre değişik büyüklüklerde ve oldukça kullanışlı olurlardı. En büyük çadırı ise hanın resmi kabullerde kullandığı çadır teşkil ederdi. İbn Battuta'nın ifadesine göre bu çadır uzaktan bir tepe gibi görünmekte, üstü ise altın plâkalarla kaplıydı. *Altın Ordu* tabiri de bundan gelmektedir. Bu büyük çadırın içindeki altınla işlenmiş gümüş kaplı dört ağaç sütun (kolon) çatıyı taşımaktaydı. Aynı metallerle kaplı olan sütun başlıkları her ziyaretçinin dikkatini çekmekteydi. Hanın set üzerinde duran ağaç tahtı da altınla işlenmiş gümüşle kaplı idi. Tahtın ayakları ise saf altından olup, tahtın her yeri kıymetli taşlar ve incilerle süslenmişti. Bu tahtın et-

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 426-427

rafında ise hanın eşleri, oğulları ve diğer akrabaları için sandalyeler yerleştirilmişti. Altın çadırın çevresinde ise pamuklu veya keten kumtaşlarla örtülü daha ufak çaptaki çadırlar bulunuyordu.

Çadırlardaki hayat tarzı, uzun müddet tercih edilmişti. Halk XIV. yüzyıla kadar konar-göçer bir hayat sürmüştü. Moğollar, Kıpçak ülkesine geldikleri zaman, buralarda daha önce kurulmuş şehirlerle karşılaşmışlardı. İşte yeni şehirler de bu eski şehirler örnek alınarak ve yabancı yapı ustalarının yardımı ile inşa edilmiştir. Bu yeni şehirlerde kurulan evlerin ekseriyetini ahşap evler teşkil ettiğinden bugün onlardan iz kalmamıştır. Ağaç malzeme Harezm (Ürgenç) ve kısmen de Sugdak şehirlerinin inşasında kullanılmıştır.

Tuğladan ev inşası da yaygın olup, bu malzeme Eski ve Yeni Saray'ın değil, aynı zamanda Macir, Ükek veya Eski Kırım'ın inşasında da kullanılmıştı. Gorodçor'un Macir'de yaptığı kazılarda bulunduğu en büyük ev, 16.54 m. uzunluğunda ve 8.18 m. genişliğinde idi. Genellikle evlerin üç odası bulunuyordu, fakat altı odaya kadar olan evler de mevcuttu. Bu nevi evler, iki bölümden oluşmakta ve güneye bakan daha gösterişli olduğu halde kuzeye bakana basit oluyordu. Evler de çadırlarda olduğu gibi güneye dönüktü. Bazı evlerin güney kısmında sütunlu dehlizler bulunuyordu. Dış duvarlarda, itilerek açılan küçük pencerenin dışında, genelde pencere yoktu. Evlerin temeli, gerekli olduğu hallerde, çukur kazılarak ve temel atılarak inşa ediliyordu. Bilhassa hava tahribatına daha fazla maruz kalan kuzey ve doğu duvarları tuğlayla örülürdü. Duvar örnek için kireç kullanılırdı. Diğer duvarlar ise çam ağaçlarından yapıldı. Sırf çam ağacından yapılan evler de mevcuttu. Tuğla yerine kumtaşının kullanıldığı yapılara da rastlanmaktadır. Bir çok ev kalıntısında ikinci katın mevcudiyetini belirten izlere rastlanmaktadır.

Odaların zeminleri de tuğla ile örülmüş olup, bazılarında balçıktan yapılmış boru hatlarına rastlanmıştır. Zemin ekseri kireç veya fayansla örtülmüş olurdu. Nadir hallerde zemin mozaikle kaplı evler de mevcuttu. Duvarlarda (taş olmadıkça) sülüsle yazılmış dualara rastlanmaktadır. Bazı duvarlarda ise ekseri gök mavisi (aynı zamanda gri) çiniler bulunmaktaydı.

Odalarda örülmüş *Kan* denilen ocaklara rastlanmaktadır. Bu ocaklarda yakacak sıkıntısı sebebiyle tezek yakılırdı. Büyük yapılarda iki ocak bulunmaktaydı. Merkezi ısıtmaya ise muhtemelen bir hamam olan Narovçat (Mohşa, Muhsî?)'de rastlanmıştır. Borularla depodan su nakledilmekteydi. Ayrıca çeşmelere de rastlanmıştır. Aynı zamanda bu evlerde çeşme ve tuvaletler de bulunmuştur.

Resmî binaların çoğu taştan (veya tuğladan) yapılmıştı. Camiler ilk dönemlerden itibaren taştan inşa ediliyordu. Daha önceki dönemlerde çadırdan camiler mevcuttu. Saray şehrinde taştan inşa edilmiş bir kervansaray da bulunuyor ve bunun suyu zemine döşenmiş olan borular vasıtasıyla temin ediliyordu(1).

3) Sanat :

Altın Ordu sanatında dış etkinin oldukça fazla olduğu söylenebilir. Kıpçak ülkesine ilk gelen Türk ve Moğollar'da da kendilerine has bir sanat anlayışı mevcuttu. Wilhelm von Rubruk, çadırların keçe örtüsü üzerine bağ, ağaç, kuş ve değişik hayvan figürlerinin resmedilmiş olduğundan bahseder. Altın Ordu sanatında en güçlü tesir, hiç şüphesiz Harezm (Ürgenç)'den gelmişti. Bunların örneklerine, duvarlarında kullanılan çinilerde rastlamak mümkündür. Tabii ki bunların Harezm'deki ustalar tarafından yapılmış olması ihtimali de vardır. Nasıl olursa olsun Saray'da dış tesirler de olsa kendine has bir sanat anlayışı teşekkül etmiştir. Harezm'in dışında Selçuklu sanatının güçlü tesirleri (bilhassa mezar taşlarında) ve Mısır'ın ve Kırım'da Ceneviz'in tesiri hissedilmektedir.

Altın Ordu'da musikiye karşı ilginin fazla olduğu bilinmektedir. Batu Rubruk'a saz dinletmişti. Saz çalarken misafirler el çırparak müziğe eşlik ederlerdi. Özbek Han ve Batu yemek esnasında müzik çaldırmaktaydı. Sazın dışında diğer çalgı aletleri de kullanılıyordu(2).

a) Beslenme :

Altın Ordu'da asıl besin kaynağını hayvani gıdalar teşkil ediyordu. En sevilen içecek ise kısırak sütü veya kısırak sütünden elde edilen kımız idi. Kımız büyük miktarlarda hazırlanır ve her vesile ile misafirlere ikram edilirdi.

Fransiskan papazı Wilhelm von Rubruk kımızın hazırlanışını şöyle izah etmektedir: Kısıraklar teskin edilmek için önce yanlarına taylorları bağlanır, ondan sonra kısırak sağılır. Çok huzursuz taylorlar önce bir parça emzirilirlerdi. Süt sağıldıktan sonra bu süt hortumlara veya şişelere benzeyen kaplara konulup, altı kalm bir tokmakla yağı çıkana ve süt ekşiyene kadar dövülür. Bundan sonra süt mayalanır. Kımızın sarhoş edici ve idrar sökücü özelliği vardır.

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 428-434

(2) B. Spuler, Aynı eser, 434-437

İleri gelenler için ise kara kırmızı adıyla daha güçlü ve değişik bir kırmızı hazırlanırdı. Batu Han ordusunun ihtiyacını karşılamak maksadıyla otuz ayrı yerde yüzer kırsak besletirdi.

Bunun yanında sığır ve keçi sütü de gıda maddesi olarak kullanılırdı. Altın Ordu'da ayrıca ayran da çok içilirdi. Sütten yağ, peynir v.b. gibi gıda maddeleri elde edilirdi. Hayvanlardan elde edilen gıdanın en mühimini de et teşkil ediyordu. En sevilen et ise at eti idi. Ayrıca etler kurutulur ve değişik zamanlarda ihtiyaca göre kullanılırdı. Atın dışında sığır ve koyun eti de tercih edilen gıda maddeleri arasındaydı. Bu etler de uzunlamasına ve küçük parçalara bölünerek kurutulurdu. Deve etinin yenildiğinden ancak XV. asır da bahsedilmektedir.

Ziyafetlerde her emirin yanında bir *Bavurcu* (et kesici) bulunurdu. Onların görevi, her parçada bir kemik kalmak şartıyla hayvanı parçalamaktı. Çünkü kemikli et tercih edilmekteydi. Tuz ihtiyacı ise sofraya getirilen tuzlu su ile karşılanırdı.

Genelde et suda kaynatılarak yenirdi. Ancak uzun yolculuklara çıkıldığında et eyerin altına konularak yumuşaması ve pişmesi sağlanırdı. Pişirmeye zaman müsait olmadığı durumlarda çiğ et tuzlanarak yenilirdi.

Kuş eti fazla yenmemekle birlikte, taze veya tuzlanmış balık sevilen yiyeceklerden biriydi. Karadeniz'de büyük balıkçılar, Kıpçak ülkesinin balık ihtiyacını karşılardı. Deniz balığının yanında tatlı su balığının da yenildiği bilinmektedir. XV. yüzyılda havyar, hem iç hem de dış pazarda tüketiliyordu.

Moğollar'da ekmek biliniyordu. Tahıllar arasında en yaygını darı idi. Darı (duki) ayranla birlikte yenilirdi. Bir çeşit tandır ekmeği (pide) de yapılmaktaydı. Arpa ve buğday, ikinci planda geliyordu. Fakir halk, kışın kürk veya koyun karşılığı un alırdı. Ayrıca pirincin varlığı da bilinmektedir.

Kaynaklarda bahsedilmemesine rağmen arkeolojik buluntulardan Altın Ordu'da sebze ve meyvaların (çekirdeksiz üzüm, erik, şeftali, ceviz, fındık v.b.) yiyecek maddesi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Baharat olarak karanfil, biber, afyon da kullanılırdı.

Kışın kırmızı imalatının çok azalması ve yeterince bulunmaması dolayısıyla arpadan imâl edilen alkollü içkiler kullanılırdı. Bunun dışında bal şarabı da hazırlanırdı. Su pek fazla içilmezdi. Kazılarda kahve çekirdeklerine de rastlanmıştır. Bunun Mısır'dan gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bilhassa bu bölgede çok çay içilmesinden kaynaklarda bahsedilmez. Ayrıca Moğollar'ın tatlı yemedikleri de belirtilir.

Ülkeye gelen yabancılara da yerli halkın yedikleri yiyeceklerden verilirdi. Ziyafetlerde belli bir düzen mevcuttu. Ev sahibi (şayet rütbe olarak misafirlerden üstün ise) ortaya konan etten istediği parçayı seçebilirdi. Kalan parçalar ise davetlilere dağıtıldı. Misafirler verilen yemeğin hepsini yiyemedikleri takdirde kalanını evlerine götürebilirlerdi. Han tarafından bu şekilde misafir edilmek, mükâfatlandırma addedilirdi. Hükümdar resmi ziyafetlerde, misafirler arasında yüksek rütbelilerin bazıları hazır bulunmamışsa bir elçi ile sofradaki yiyeceklerden onlara yollardı. Büyük ziyafetlerde altın ve gümüş tabaklar kullanılırdı. Bu nevi resmi ziyafetlerde içki içmek de belli kaidelere bağlanmıştı. Din adamları için ise ayrı bir çadırda ziyafet verilirdi. Yemeklerde ayrıca müzik çalınırdı(1).

b) Giyim :

Moğollar'ın Orta Asya'dan kendileriyle birlikte getirdiği esas giyimleri kürk idi. Bilhassa kurt, tilki ve vaşak kürklerinden elbise dikilirdi. Basit halk ise keçi veya köpek derisinden elbise giyerdi. Kıpçak ülkelerinde kürkler bilhassa Ruslar, Mokşu-Mrodvalar, İdil Bulgarları ve Başkurtlar gibi tâbi halk tarafından haraç olarak verilmekteydi. Elbiseler, kürklü kısmı içe gelecek şekilde dikilirdi. Rubruk giyim hususunda Türkler'le Moğollar arasındaki farkı, ilkinin elbiselelerini sola, ikincinin sağa düğmeledikleri şeklinde izah eder. Zenginlerin elbiselerinin astarı ipek, daha az varlıkların ise pamuklu veya yünlü kumaştandı. Kaba yün (at kılı ile birlikte) keçe imalinde kullanılırdı. Pantolon ve ayakkabılar çeşitli postlardan imal edilirdi. Keçeden de ayakkabı yapılırdı. XIII. asır kadın elbisesi erkeklerinkinden pek farklı değildi; sadece kadınlarınki biraz uzundu.

Her ne kadar kürklü elbise taşımak yaygınsa da yüksek sınıfa mensup olanlar, doğunun değerli kumaşlarından dikilen elbiseler giyiyorlardı. Kumaşlar İran, Çin ve Ön Asya'dan geliyordu. Altın Ordu'da XIII. yüzyıldan itibaren İleri gelenler ve varlıklar incilerle süslü değerli ipek kumaşların yanısıra yazın pamuklu, kışın ise yünlü kumaşlar kullanıyorlardı. 1263 yılında Berke Han, bir Memlûk elçisini kabul ederken, üstünde ipek bir kaftan vardı ve altın ve incilerle süslenmiş Bulgar derisinden yeşil bir kemer, kırmızı çizme giymiş ve kılıç yerine altınla süslü iki boynuz takmıştı.

Kadınlar genellikle basit giyiniyorlardı. İleri gelen hanımlar ise pahalı elbiseler (ekseri ipek) kullanıyorlardı. Kadınlar attı giderken

(1) B. Spuler, Die Goldene, Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502. 439-446

elbiselerini düğmeliyor ve yüzlerini beyaz bir kumaşla örtüyorlardı. Bunun dışında İslâmî tarzda örtünme Altın Ordu'da yaygın değildi.

Erkeklerin başında *külâh* denilen (ekseri kırmızı Malatya yününden) başlıklar bulunurdu. Kadınlar ise külaha benzer ve tepeleri uçtan omuzlara kadar sarkan ipek bir başlık giyerlerdi(1).

c) *Sonuç:*

İslâmiyet ve Ön Asya'nın İslâmî kültürü, Kıpçak ülkesini zapteden bu Türk ve Moğol halklarına çok derin tesirlerde bulunmuştur. İslâmiyet'i çok çabuk kabul eden ve bölgede yaşayan çok sayıdaki Türk boyunun, Kıpçak ülkesine gelen Türk ve Moğol fatihleri ile kaynaşması ortak bir İdil-Türk kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Altın Ordu devletinde Moğollar'ın kendilerine has bir kültür hayatından bahsedilemeyeceği için Ruslar üzerindeki etkileri genellikle İslâmî yaşayış tarzında olmuştur. XVI. yüzyılın başında Altın Ordu çökerken, İdil havzasındaki kültürel, ırkî ve lisanî gelişme tamamlanmış ve bugünkü Doğu Avrupa bölgesinde reddedilemeyecek bir faktör oluşturan Rusya Türkleri (Tatarları) teşekkül etmiş oldu.

(1) B. Spuler, *Die Goldene Horde Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* 446-452

Altın Ordu Hükümdarları

1. Cuci	1223-1227	(Cengiz Han'ın en büyük oğlu)
2. Batu	1237/1241-56	(Cengiz Han'ın ikinci oğlu)
3. Sartak	1256-1257	(Batu'nun oğlu)
4. Ulagçı	1257	(Sartak'ın oğlu veya Kardeşi?)
5. Berke	1257-1267	(Batu'nun kardeşi)
6. Möngke Timur	1267-1280	(Batu'nun torunu)
7. Tuda Möngke	1280-1287	(Möngke Timur'un kardeşi)
8. Teleboga	1287-1291	(Tuda Möngke'nin yeğeni)
9. Tohtu	1291-1312	(Möngke Timur'un oğlu)
10. Özbek	1313-1341	(Tohtu'nun yeğeni)
11. Tini Bey	1341-1342	(Özbek'in oğlu)
12. Canı Bey	1342-1357	(Tini Bey'in kardeşi)
13. Berdi Bey	1357-1359	(Canı Bey'in oğlu)
14. Kulpa	1359-1360	(Berdi Bey'in Kardeşi)
15. Nevruz	1360	(Kulpa'nın Kardeşi)
16. Hızır Han	1359-1361	(Şeybanî'nin torununun oğlu)
17. Timur Hoca	1361	(Hızır Han'ın oğlu)
18. Mürid	1360-1363	
19. Ordu Melik	1360-1362	
20. Abdullah	1362/63-1366	(Özbek'in neslinden)
21. Keldi Bey	1362/63- ?	(Canı Bey'in oğlu)
22. Pulat Timur	1362-1364/5	(Bolod Timur)
23. Togay	1365- ?	
24. Azız	1364-1366/7	(Kıpçak ülkesinde)
25. Abdullah	1364-1366/7	(Orta Asya'da)
26. Canı Bey	1366-1367	(Canı Bey II)
27. Mehmed Bulak	1370- ?	
28. Aybek	1371	
29. Karın Han	1371-1375/?	(Aybek'in oğlu)
30. Urus Han	1374-5/1375-6	(Ordas'ın neslinden)
31. Tohtakuya	1375/76	(Urus Han'ın oğlu)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİMURLULAR DEVLETİ

I — TİMUR'DAN ÖNCEKİ DURUM VE ÇAĞATAY DEVLETİ

Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay, daha babasının sağlığında Cengiz Han'ın koyduğu millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdet meselelerinde en yüksek yetkiye sahip olan kişilerden biriydi. Kardeşleri gibi o da, babasının Çin'e ve Harezmsâhlar üzerine açtığı seferlere katıldı. Harezmsâhlar'ın başşehri Ürgenç, Cucl, Çağatay ve Ögedey tarafından kuşatılmış ve 1221 yılının Nisan ayında zaptedilmişti. Aynı yıl Bamyan'da, Çağatay'ın büyük oğlu Mütügen öldürülmüştü. Sind ırmağı kıyısında 1221 yılı Kasım'ındaki savaştan sonra Çağatay'a, Harezmsâh'ı takip görevi verildi ve kendisi bu yüzden 1221-1222 yılı kışını Hindistan'da geçirdi. Cengiz Han, son olarak Tangutlar üzerine sefere çıktığında, o, Moğollistan'da kalmıştı.

Babasının ölümünden (1227) sonra Çağatay, artık hiçbir sefere katılmadı. Ölen hükümdarın en büyük oğlu, olmak sıfatı ile (Cucl babasından önce ölmüştü), büyük bir itibara sahip bulunuyordu. Kendisini 1229'da Cengiz Han tarafından vellaht seçilen Ögedey'i hükümdar ilân eden beylerin başında görüyoruz. Çağatay, yasayı bildiği ve koruduğu için ülke dahilinde, Ögedey'in dahlı boyun eğmesini gerektiren bir nüfuza sahip bulunuyordu. O yıllarda Çağatay'ın bazen Moğollistan'da kardeşinin yanında, bazen de Cengiz Han tarafından kendisine verilen bölgede bulunduğu anlaşılmaktadır. Bütün Moğol hükümdarları gibi, Çağatay'ın da kışlık ve yazlık olmak üzere oturduğu değişik yerler vardı. Fakat her ikisi de İli vadisinde bulunuyordu.

Babası, Çağatay'a doğuda Uygur ülkesinden batıda Buhara ve Semerkand'a kadar olan bölgeleri vermişti. Ancak bu bölgelerin tek bir devlet teşkil edip, Çağatay tarafından İli vadisindeki merkezden idare edildiğini ve kağana dolaylı olarak tâbi olduğunu kabul etmek pek doğru değildir. Moğollar geldiğinde buralarda hâkim bulunan yerli sülâleler devam etmiştir. Çağatay'ın, kağan ve temsilcileri kar-

şısında ne gibi hükümlerlik haklarına sahip olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Yalnız bilinen bir şey varsa, o da Orta Asya'daki bayındır ülkelerin Çağatay adına değil, kağan adına idare edilmiş olduğudur. 1238-1239 yılında Buhara'daki ayaklanmanın bastırılmasından söz edilirken, Çağatay'ın adı geçmez. Ayaklanmanın bastırılmasına Büyük Kağan tarafından o zamanlar Hocend'de oturan Maverâünnahr valisi Mahmud Yalavaç memur edilmişti. Maverâünnahr'deki Moğol ordularının komutanları bile kağan tarafından tayin ediliyordu. Az sonra vali Mahmud Yalavaç'ın, Çağatay tarafından azledilmesi üzerine, Çağatay'ı kardeşi Ögedey sorguya çekmiş ve o da kanunsuz hareketini itiraf etmek zorunda kalmıştı. Ögedey bununla yetinmiş, ülkeyi kardeşine *incü* yani tımar olarak bağışlamıştır. Ancak buna rağmen bu bölgelerin siyasi durumu değişmemişti. Ögedey'in son yıllarında ve daha sonra Möngke'nin idaresi altında, Çin hududundan Buhara'ya kadar uzanan bütün eyaletler, kağan adına, Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud tarafından idare edilmiştir.

Büyük Kağan'ın valisi yanında Çağatay'ın müslüman veziri Kutbeddin Habeş Amid'in, ülkenin idaresine ne dereceye kadar müdahale ettiği bilinmemektedir. Habeş Amid, bu dönemdeki birçok müslüman gibi, Moğollar arasında ticaret yaparak servet sahibi olmuştu. Hanın o kadar gözüne girmişti ki, Çağatay'ın her oğluna Habeş Amid'in bir oğlu arkadaş olarak verilmişti. Çağatay esas itibarıyla İslâmiyet'e pek meyilli değildi. Büyük bir titizlikle uyguladığı yasa, İslâmiyet'in esasları ile bağdaşmıyordu. Müslümanlar gusül abdesti almak için, yasağa rağmen ekseriyetle akar suya giriyorlardı. Çağatay'ın bu gibi harekette bulunanları öldürtmesi, adının müslümanlar arasında nefretle anılmasına sebep oldu. Ölümü üzerine şair Sedid A'ver şöyle demiştir:

*«Etrafa saldığı korkudan kimsenin suya giremediğı adam,
Şimdi ölümün engin ummanında boğuldu!».*

Çağatay, 11 Aralık 1241'de ölen kardeşi Ögedey'den sonra ancak bir kaç ay yaşadı. Cengiz Han'ın oğullarından yalnız Çağatay'ın adı sülâlesine ve bu sülâlenin kurduğu devlete alem olarak devam etmiştir. Altın Ordu devletinde müslüman Özbek Han'ın adı, daha öncekileri tamamen unutturmuştur. Bunun sonucu olarak halka Özbek, ülkeye de Özbekistan denmiştir. Halbuki Maverâünnahr'deki Türk veya türkleşmiş göçebeiler XV. yüzyılda, yani Çağatay sülâlesinden hiç bir hükümdar kalmadığı bir dönemde, Çağatay adı ile anılıyorlardı. Bu ad, Timurlular devrinde ortaya çıkan Doğu türkçesi edebî dil için bugüne kadar kullanılmıştır.

Çağatay devleti, Çağatay'ın ölümünden yirmi-otuz yıl sonra kurulmuştur. Önce Bamyan'da ölen Mütügen'in oğlu Kara Hülagu daha sonra yeni Büyük Kağan Güyük (1246-1248)'ün emri ile Çağatay'ın oğullarından Yısü Möngke sülâle reisi olarak tanındılar. Bu sırada bazı olaylar Altın Ordu hükümdarı Batu'nun gözünü doğuya çevirdi. Zira, Batu'nun şahsi düşmanı Güyük, Ögedey'e halef seçilmişti. Onu seçen 1246 kurultayına Batu katılmadı. Ertesi yıl yeni kağan, iklimi sıhhatine daha uygun gelen İmil'deki yurduna gitmek istedi. Batu, bundan kağanın kendisi için düşmanca hazırlıklar içinde bulunduğu hükmünü çıkararak onun üzerine yürüdü. Fakat Güyük, 1248 yılında Beşbalık'ta ölünce, ailenin en yaşlısı kabul edilen Batu, kurultayı topladı. Batu'nun teklişi üzerine burada, Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy'un oğlu Möngke, Büyük Kağan seçildi. Çağatay ile Ögedey'in soyundan gelenler bu kurultayda bulunmamışlar, bulunanlarsa seçimden önce ayrılmışlardı. Onlar kurultayın kararını öğrenince, buna uymadılar. O zamanlar tahta oturma merasımı Moğolistan'da toplanan bir kurultayda olurdu. Möngke, kağan seçildikten sonra Batu ölmüş olduğundan, Batu'nun kardeşi Berke, 1251 yılında kurultayı toplayarak, cülûs merasimi yapıldı.

Çağatay ve Ögedey soyundan gelenler, merasimde hazır bulunmamalarına rağmen yeni kağana biat için geldiler. Kağan, gelenlerin kendi karargâhına baskın yaparak kendisi ve adamlarını öldürecekleri bahanesiyle, bir kısmını öldürtüp, bir kısmını da sürdürttü. Bu olay neticesinde Çağatay hanedanı bir süre için önemini tamamen kaybetti. Yeniden tahta oturtulan, fakat çok geçmeden ölen Kara Hülagu'dan sonra, dul kalan hanımı Ergene Hatun, İli vadisinde, oğlu Mübarekşah adına nâiplik etti.

1259'da Möngke'nin ölümünden sonra kardeşleri, Kubllay ile Arık Büke taht mücadelesi yaparken Çağatay'ın torunu Algu, Orta Asya'yı Arık Büke adına ele geçirmek ve Arık Büke'ye erzak sağlamak görevini yüklenmişti. Algu kısa zamanda, Orta Asya'nın bir kısmı, Harezmi ve Afganistan gibi, daha önce Çağatay hanedanı ile ilgisi olmayan yerleri ele geçirdi. Tabiatı ile bütün bu gayretleri, Arık Büke için değil, kendi hesabına idi. Algu'nun faaliyetlerinden rahatsız olan Ergene Hatun, onu şikâyet için Arık Büke'ye başvurdu. Mesud Bey de aynı sebepten orada bulunuyordu. Arık Büke bunun üzerine Algu ile savaşa giriştiyse de, bir kaç başarıdan sonra yenildi ve Türkistan'dan ayrılarak Algu'ya Ergene Hatun ile Mesud Bey'i gönderdi. Algu, Ergene Hatun ile evlenip, Mesud Bey'i vali olarak Semerkand ve Buhara'ya yolladı.

Algu, Orta Asya'da bağımsız bir Moğol devletinin kurucusu sa-

ylabilir. Onun 1266'da ölümünden sonra Ergene'nin oğlu, İslâmiyet'i kabul etmiş olan Mübarekşah, Çağatay hanı ilân edilmiş fakat daha sonra Moğolistan'da muzaffer olan Kubilay tarafından gönderilen diğer Çağatay şehzadesi Barak, tahtı onun elinden almıştır. Barak ise önce Arık Büke'nin yanında bulunmuş olup, ondan sonra Algu ile haleflerine karşı tek başına savaşı devam ettiren Ögedey'in torunu Kaydu'nun hâkimiyeti altına girmek zorunda kaldı. Kaydu, 1269'da Talas boyunda bir kurultay topladı. Burada, bilhassa ekili arazinin göçebelere karşı korunması için tedbirler alındı. Şehzadelerin bozkırdaki otlaklar ile yetinmeleri ve ekili topraklardan sürülerini uzak tutmaları kararlaştırıldı. Maverâünnehr'in büyük bir kısmı Barak'a bırakıldı, bu medenî bölgelerin idaresi yine Mesud Bey'e verildi. Hayatının sonuna kadar (öl. 1301) hükümdarlıkta kalan Kaydu'ya Çapar halef oldu. Barak'ın oğlu Tuva, Çapar ile uzun mücadelelerden sonra tahtı ele geçirdi (1306-1307). Böylece Orta Asya'da Çağatay sülâlesinin hâkimiyeti yeniden kurulmuş oldu. Bu iç savaşlar, 1309 yılı yazında kurultay toplanıncaya kadar devam etti. Bu kurultaya çağrı, Tuva'nın oğlu Kebek tarafından yapılmıştı. Kurultay, Kebek'in ağabeyi İsen Büke'yi han ilân etti. Ancak bu kurultayda alınan kararlar, Türkistan'ın yoksulluğunu gideremedi. İlhanlı dönemi tarihçilerinden Vassaf, bu iç savaşlar neticesinde ülkede ziraat ve ticaretin tamamen çöktüğünü kaydetmektedir.

İsen Büke zamanında Çin'den gelen, Büyük Kağan'ın orduları, Orta Asya içlerine kadar girerek, hanın yaylak ve kışlağını tahrip ettiler. İsen Büke'ye kardeşi Kebek (1318-1326) halef oldu. Onun saltanatının, Orta Asya Moğol hanlarının İslâm'ı kabul etmelerinde büyük yeri vardır. Kendinden öncekiler gibi Kebek de İslâmiyet'i kabul etmemişti. Fakat Maverâünnehr'e inip, orada kendisi için Nahşeb (Nesef) şehrinden 15 km. uzaklıkta Kaşka Derya üzerinde bir saray yaptırdı. Moğollar, Moğolistan'da saray anlamında *karşı* kelimesini kullanıyorlardı. Bu dönem yazarları: bu kelimeyi Moğolca olarak gösterirler. Halbuki bu kelimeye daha XI. yüzyılda *Kutadgu Bilig* ve *Divânü Lügâti't-Türk*'de rastlıyoruz.

Kebek'in getirdiği yeniliklerden biri de sikkeler kestirmesidir. İran'da olduğu gibi burada da, gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler kesilmiş ve altı dirhem bir dinar kabul edilmiştir. Kebek'e atfen bu sikkelere sonraları *Kebekî* denilmiştir. Maverâünnehr'e göçerek bir saray yaptırmak, göçebelik hayatını bırakmak demek değildi. Kebek'ten sonra İlçigiday ve Tuva Timur'un kısa süren hükümdarlıklarından sonra, Kebek'in kardeşi Tarmaşirin (1326-1334) tahta geçti ve İslâmiyet'i kabul ederek, Alaeddin adını aldı. O, İslâm medeniyetini

benimsemekle birlikte, 1333 yılında seyyah İbn Battuta'yı kışın bile çadırda kabul etmiş, onunla türkçe konuşmuştur. Tarmaşirin'in göçebelik an'aneleri ile münasebetini kesmesi, halkın ayaklanmasına yol açtı. Han, tahttan indirilerek öldürüldü. Hanların karargâhı bir kaç yıl için yeniden İli vadisine nakledildi ve İslâmiyet de hâkimiyetini kaybetti. İli vadisinde Cengiş (1334-1338) devrinde hristiyanların, mezheplerini serbestçe yayabildiklerini ve kilise yapabildiklerini Katolik misyonerlerinin seyahatnâmelerinden öğreniyoruz.

XIV. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru Maverâünnehr'de tekrar hanların yerleştiğini görüyoruz. Bunlar yeniden Kaşka Derya boylarında oturmaya başladılar. Kazan Han, Karşı'dan iki konak batıda *Zincir Saray* adında bir köşk yaptırmıştı. Onun ülkede kuvvetli bir idare kurmak teşebbüsü, kabile reisleri ile arasının açılmasına sebep oldu. Kabile reislerinden Kazagan adlı birisi ayaklanarak, Mogol şehzadelerinden birini han ilân etti. Birkaç yıllık mücadeleden sonra Kazan Han, 1346 yılında yenilerek öldürüldü. Devlet idaresi Kazagan'ın eline geçti. Fakat onun hâkimiyeti yalnız Maverâünnehr'de tanınmıştı. Doğu Türkistan'da ise Duğlat kabilesi reisi hâkimiyeti ele geçirdi. Gerek Kazagan ve gerek Duğlat beyleri hâkimiyetlerine meşrû bir şekil vermek için Cengiz Han'ın haleflerinden sayılan birini tahta oturtmak lüzumunu hissettiler. Maverâünnehr hanları, çoğu zaman idari işlere müdahale edemedikleri halde, Duğlat beyleri tahta oturtukları hanları kullanarak idareyi tamamen ellerine geçirip halkın perde arkasındaki hükümdarı oldular. Bununla birlikte tahtı haleflerine bırakarak Duğlat emirlerine kıyasla, daha kuvvetli bir sülâle tesis etmeye de muvaffak olan bazı hanlara tesadüf edilmekteydi(1).

Emir Kazagan, 1358 yılında yeğeni tarafından öldürüldü. Onun oniki yıllık saltanatı, daha önceki yıllardan farklı olarak, iç mücadeleler ve Çağataylar ile Moğollar arasında savaş olmaksızın geçmişti. Kazagan, gerçek bir göçebe reisi hayatı sürdürüyor, kışı Amu Derya boyundaki *Salı Saray*'da, yazı ise Munka şehri civarında geçiriyordu.

(1) Çağatay ve Çağatay Hanlığı için bkz. İA., «Çağatay» maddesi; EI2, «Caghatay Khan, Caghatay Khanate» maddeleri; Jean Aubin, «Le Khanat de Cagatai et le Khorassan (1334-1380)», Turcica, (1976), VIII/2, 16-60; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, 567 vd.

II — TİMUR

a) Timur'un İlk Faaliyetleri :

Kazagan'ın ölümünden sonra hâkimiyet oğlu Abdullah'ın eline geçti. Abdullah, babasının sağlığında Semerkand'da oturduğundan, şimdi de bu şehri merkez edinmek istiyordu. Bunun üzerine öteki beyler ayaklandı, Abdullah bu mücadelede öldürüldü. Bundan sonraki yıllarda Maverâünnehr devamlı bir karışıklık ve Moğol hanları ile mücadeleye sahne olmuştur. Bu dönemin başlıca mühim olayları şunlardır: 1360 ve 1361 yıllarında Moğol hanı Tuğluk Timur'un Maverâünnehr'e seferi ve hanın yardımı ile Şehr-i Sebz ve Karşı şehirlerinin idaresini ele geçirmeye muvaffak olan Timur'un ilk defa tarih sahnesinde görünmesi; Timur'un Kazagan'ın torunu Hüseyin ile ittifakı ve Moğollar'a karşı isyanları; Hüseyin ile Timur'un Moğollar ile mücadele ederken Çırçık'ta yenilmeleri (1365); aynı yıl içinde Semerkand halkının ayaklanması ve Timur'un emirleri tarafından bastırılması; XV. yüzyılda bile şiirleri şöhretini muhafaza eden Derviş Kâbilşah'ın han ilân edilmesi onun tahttan indirilip, Âdilşah'ın tahta oturtulması; Hüseyin'in 1368'de Belh'de kendisi için bir kale yaptırmak istemesi üzerine Timur'un ona amcası Abdullah'ı ibret göstererek, bunu yapmaması için kendisini ikna etmesi, Hüseyin ile Timur arasındaki mücadele ve Timur'un, Hüseyin'in muhalifleri olan beyler ve özellikle din adamları ile ittifaka girmesi; Hüseyin'in tutsak alınarak, öldürülmesi; Belh'deki kalenin tahribi; başşehrin Semerkand'a nakli ve burada kale ile şehir surlarının inşası (1370)...

Böylece Timur'un ilk defa ortaya çıkması ile bütün Maverâünnehr'i hâkimiyeti altına alması için on yıl yetmişti. Şerefeddin Ali-Yezdi'nin *Zafernâme*'sinde Timur'un doğumu 25 Şaban 736 (9 Nisan 1336) Salı, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*'ne göre Sıçan Yılı olarak verilmekte, babasının adının Turagay, annesinin adının ise Tekina Hatun olduğu kaydedilmektedir. Fakat Timur'un 1360 yılına kadarki hayatına dair hiçbir şey kaydedilmemektedir. Timur için kaleme alınan türkçe manzum kroniğin yazarı, bir çok olayların Timur'un arzusu ile kroniğe dahil edilmediğini söylemektedir.

Barthold, Şerefeddin'in *Zafernâme*'sinde Timur'un ilk faaliyetlerinden söz edilmemesini şüphe ile karşılayarak, İbn Arabşah'ın te'siriyle «Timur'un da tıpkı Cengiz Han gibi, Kazagan'ın ölümünden sonra başgösteren karışıklık yıllarında bir eğriya çetesi reisi sıfatı ile faaliyet meydanına atıldığını, babası Turagay'ın Maveraünnehr ve Moğolistan'daki bir çok nüfuzlu beyler ile münasebeti olmasına rağmen, Kazagan devri olayları arasında ne Timur'un babasının, ne de Timur'un adlarının anıldığını» ifade ediyor(1).

Emir Timur'un soyu, ölümünden sonra, torunu Uluğ Bey tarafından Isık Göl civarından getirilip, Semerkand'da yazılarak, Timur'un mezarı üzerine dikilen yeşim taşı üzerine aşağıdaki gibi kaydedilmiştir :

Emir Timur Küregân b. Emir Turagay b. Emir Berkel b. Emir Ilengir b. Emir İcıl b. Emir Karaçar Noyan b. Emir Suguççın b. Emir Erdemci Barula b. Emir Kaçulay b. Emir Tunıanay(2). Timur'un cedd-i Tunıanay, beşinci göbekten Cengiz Han'ın da atası olmaktadır. Dolayısıyla Cengiz Han ve Timur'un soyu birleşmektedir.

Timur'un soyu için çok önemli kaynaklardan biri de 829(1426) yılında Timur'un küçük oğlu ve halefi Mirza Şahruh için düzenlenmiş olan *Mutzu'l-Ensab* adı ile tanınan eser olup, oldukça değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Moğol ve Türk tarihi ile en çok meşgul olan şarkiyatçılardan D'Ohsson ve Barthold, Timur'un soyunu küçümseyerek, bu nesebnâmenin bizzat Timur'un kendisi veya oğulları tarafından kasden meydana getirildiğini söylemişlerdir. D'Ohsson, Emir Karaçar'ın adının Reşidüddin'in *Camîü't-Tevarih* adlı eserinin Moğol Tarihi kısmında anılmadığını söylemektedir. Buna karşılık Barthold, bu iddianın yanlış olup, Karaçar'ın adının bulunduğunu, ancak nesebnâmenin geri kalan kısmının kasden Timur ve onun tarihçileri tarafından hazırlandığını iddia etmektedir. O, yukarıda ifade edildiği gibi, *Uluğ Beğ ve Zamanı* ile *Hazar Denizi Bölgelerinin İslâm Âlemindeki Mevkii ve Ehemmiyeti* adlı eserlerinde, Timur'un aşağı tabakadan, yol kesici ve asil olmayan birisi olup, kendini asilzade olarak tanıtmak ve Cengiz Han ile aynı soydan geldiğini göstermek için sahte bir nesebnâme düzenlenmiş olduğunu söylemektedir.

(1) Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı (trc. Tahirioğlu, Akdes Nimet), İstanbul 1930, 13

(2) Zeki Velidi Togan, «Emir Timur'un Soyuna Dair Bir Araştırma» trc. İsmail Aka, *Tarih Dergisi*, XXVI, 76; A. A. Semenov, «Gür-i Emir Türbesinde Timur'un ve Ahfadının Mezar Kitabeleri», trc. Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, T.T.K., Ankara 1968, 691

Ancak, Şahrüh devrinde kaleme alınan *Muizzü'l-Ensab*, aslında *Şu'b-i Pencgâne*'den ibarettir. Bu ikincisi *Camii't-Tevârih* müellifi Reşidüddin tarafından, İlhanlılar devrinde kaleme alınmıştır. Her iki eserin mukayesesinden anlaşıldığına göre, *Muizzü'l-Ensab*, *Şu'b-i Pencgâne*'nin bir zeyli olup, bu zeyl Timur'un çocukları ve beylerini de içine almaktadır. İlhanlı hükümdarı Olcaytu zamanına kadar gelen birinci kısım Reşidüddin tarafından yazılmış olup, hiçbir değişiklik yapılmaksızın yeniden yazılmış ikinci kısımda, Türk ve Moğol olmayan kavimler esere dahil edilmemiştir.

Timur ve kardeşlerinin ilk evlilikleri hakkındaki kayıtlar da, Timur'un menşeiini izah için önemlidir. *Muizzü'l-Ensab*'da Timur'un ilk hanımları olarak üç hatun: Olcay Terken Aga, Turmuş Aga ve Tulun Aga'nın adları geçmektedir. Turmuş Aga'dan doğan Cihangir Mirza ve Tulun Aga'dan doğan Ömer Şeyh Mirza, 1354-1355 yılında doğmuşlardır. Timur ise 1336 yılında doğduğuna göre, bu üç hanım ile evlendiğinde onyedi-onsekiz yaşlarında bulunuyordu.

Timur'dan önce Çağatay ulusunun batı kolunda (Maveraünnehr ve bugünkü Afganistan'da) hâkim olarak Emir Kazagan bulunuyordu. Olcay Terken Aga, bu Emir Kazagan'ın torunudur. Timur tarihleri, Olcay Terken'i Timur'a bizzat Emir Kazagan'ın verdiğini kaydederler. Timur, Olcay Terken'i, Kazagan'ın sağlığında nikâhına aldığına göre, eğer Karaçar Noyan'ın oğulları ve Timur'un babası bu bölgede o kadar ehemmiyetsiz kimseler olsalardı, Maveraünnehr hâkimi Kazagan, nasıl olur da torununu Turagay gibi adı bilinmeyen ve asil olmayan bir kimsenin oğluna verirdi.

Bütün Timurlu tarihlerinden anlaşılabacağı üzere Turagay, mütevazı ve dindar bir kimse olup, vaktinin çoğunu ulemâ ve şeyhler ile sohbetle geçirirdi. Barlas kabilesinin reisi olmasına rağmen idari işler akrabalarından olan Emir Hacı'nın eliydi. Bununla beraber Turagay, sadece Barlaslar nezdinde değil, hattâ bütün Çağatay ulusunda itibarlı bir bey idi. Şerefeddin Allî Yazdı ve diğer tarihçiler, Çağatay hanı Tuğluk Timur'un tanınmış emirlerinden biri olan Hamid Kurulkut hakkında «*Emir Turagay'ın eski dostlarından idi*» demektedirler. Emir Hamid ise, Kaşgar ve Doğu Türkistan'da saygıdeğer ve tanınmış bir emir idi. Timur'un kızkardeşlerinden Şirin Beğ Aga, Horasan'daki Arlatlar'dan olan Müeyyed'in nikâhında idi. Emir Timur'un diğer kızkardeşi Kutluk Terken Aga, önce Duğlatlar'dan Emir Sultan, daha sonra yine Duğlatlar'dan Emir Davud ile evlenmişti. Bu Duğlatlar da, Doğu Türkistan ve Isık Göl civarında sayılı beyler idiler.

Böylece anlaşılmaktadır ki, Timur ve ailesi, Türkistan, Horasan ve bugünkü Afganistan'daki meşhur kabilelerin ileri gelenleri ile dü-nürlük münasebetleri kurmuşlardır. Kaldı ki, Timur'un ataları sa-dece Keş'de değil, Taşkent civarında ve Çaganıyan'da da mülkane ve *incü* (hassa arazisi) sahibiydiler ve *Tarhan* olduklarından harac-dan muaf bulunuyorlardı.

Turagay, siyasi işlerle ilgilenmemiş, bu gibi işleri akrabalarından Emir Hacı'ya bırakmıştı. Batı Çağatay ulusunda beylik Timur'dan önce Barlaslar ve Celayirliler'in elinden, pek muteber olmayan, melez ve karışık anlamına gelen Karaunaslar'ın eline geçmişti. Dolayısıyla Turagay ve Barlaslar, siyasi itibarlarını kaybetmişlerdi. Karaunaslar'dan olan Emir Kazagan ve Hüseyin zamanında, Barlaslar'dan Timur gibi faal bir kimsenin çıkması, kabileye eski itibarını kazandırmış ve dünya çapında fetih sağlamıştır (1).

Maveraünnehr'in karışık durumundan faydalanmak isteyen Do-ğu Türkistan'da hüküm süren Tuğluk Timur, Maveräünnehr'e gel-diğinde, bazı beyler Maveräünnehr'i terkettikleri halde, Timur mem-leketinde kalmış ve Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmişti. Bu yüzden atalarının yurdu olan Keş ve civarı kendisine bırakıldı. Tuğluk Ti-mur, Maveräünnehr'de uzun müddet kalmadı. Ancak karışıklıkların devam etmesi dolayısıyla ertesi yıl yeniden Maveräünnehr'e geldi. Çünkü Emir Kazagan'ın torunu Hüseyin, Abdullah'ın öldürülmüş ol-masına öfkelenip harekete geçerek, Suldüz Bayan'ın üzerine yürümek maksadıyla Maveräünnehr'deki nüfuzlu beyleri yardıma çağırdı. Böy-lece Tuğluk Timur'u Bedeşan taraflarına kaçmaya mecbur etti. O-nun kaçması üzerine aynı emirler, Hüseyin'i Maveräünnehr hâkimli-ğine getirerek, herbiri kendi bölgelerine çekildiler. Lâkin bu olaylar üzerine Tuğluk Timur, ikinci defa Maveräünnehr'e gelince, Emir Hü-seyin kaçmakla birlikte, emirlerin çoğu Tuğluk Timur'a itaat ettik-leri gibi, Emir Timur da, Tuğluk Timur'un ileri gelen beylerinden Emir Hamid vasıtasıyla Keş ve civarının hâkimliğinde bırakılmış, da-ha sonra Tuğluk Timur, oğlu İlyas Hoca Oğlan'ı Maveräünnehr'in idaresine getirirken, Emir Begicek'i onun atabegliğine, Timur'u da hizmetine tayin etmişti. İlyas Hoca Oğlan'ın yanındaki emirlerin za-ıllmâne hareketleri üzerine Timur, Emir Hüseyin'in yanına gitti.

Birlikte Horasan'a kaçarlarken Türkmenler tarafından yakalan-dılar. Mahan'da altmışiki gün hapis yattıktan sonra serbest bırakılıp,

(1), Timur'un soyu için yapılan münakaşalar hakkında bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarih Dergisi*, XXVI, 75

Sancarı kabilesi reisi Mübarekşah'tan yardım görerek, tekrar buluşmak üzere ayrıldılar. Fakat bu sırada düşman karşısında zor duruma düşen Sistan hâkimi Melik Fahreddin'in, kendilerini çağırması üzerine bin kişilik bir kuvvetle yardıma geldiler. Fahreddin'in vaatlerini yerine getirmemesi üzerine buradan ayrılmak isteyince de, Sistanlılar tarafından yolları kesildi. Burada yapılan çarpışmada Timur'un sağ eline ok isabet ederek yaralandı(1).

Muhtemelen ayağının sakatlanması da bu çarpışmada olmuştu. Yaralarının iyileşmesinden sonra Timur ve Hüseyin, tekrar Maverâ-ünnehr'e gelip Tirmiz, Belh ve Keş şehirlerini İlyas Hoca Oğlan'ın adamlarının elinden alıp, kendisini de yendikten sonra, kurultay toplayıp, Tuva Han'ın torunlarından Kabilşah Oğlan'ı han ilân ettiler.

Böylece Timur ve Hüseyin, uzun mücadelelerden sonra Maverâ-ünnehr'e hâkim olmuşlardı. Bu iki arkadaş arasında Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Terken Aga'nın Timur'a nikâhlanmış olmasından dolayı çok eskiden beri akrabalık münasebetleri de mevcut olduğu halde, yavaş yavaş araları açılmaya başlamıştı. Daha 1365 yılında Semerkandlılar tarafından çıkarılan ayaklanmanın bastırılmasından sonra Hüseyin, Timur'un beylerinden bazılarını hapsederek oldukça yüklü bir kurtuluş akçesi talep etmişti. Timur hanımı Olcay Terken Aga'nın küpeleri de dahil olmak üzere her şeyini vermiş buna rağmen Hüseyin esirleri bırakmamıştı. Böylece aralarında ilk ihtilaf baş gösterdi. Daha sonra Olcay Terken Aga'nın ölümüyle aralarındaki akrabalık bağları da koptu.

Nihayet 1370 yılında Emir Hüseyin yakalanarak, kendi emirlerinden Keyhüsrev'in kardeşi Keykubat'ı öldürtmüş olmasından dolayı, iki oğlu ile birlikte kısas olarak öldürüldü(2). Haremi ve hazineleri de Timur'un eline geçti. O, bunlardan dördünü kendi haremine aldı, bazılarını da yanındaki ileri gelen beylere verdi(3). Kendisinin aldığı hanımlar arasında Kazan Sultan'ın kızı Saray Mülk hanım da bulunuyordu. Çocuğu olmadığı halde bu hanım, Timur'un haremінде *baş hatun* ve *büyük hanım* olarak kalmıştır. Aynı zamanda bu evlilik, Saray Mülk hanımın *han kızı* olması dolayısıyla Timur'a han damadı anlamına gelen *Küreken* (Gürgân) ünvanını taşımaya hak kazan-

(1) Nizameddin Şami, *Zafername*, yay. Felix Tauer, Praha 1937, 22; Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafername*, yay. Muhammed Abbasi, Tahran 1338 h.ş., I, 56; Muinüddin Natanzi, *Müntehabü't-Tevârih-i Muini*, yay. Jean Aubin, Tahran 1335, h.ş. 215

(2) N. Şami, Aynı eser, 60; Yezdi, Aynı eser, I, 154; Natanzi, Aynı eser, 274

(3) Yezdi, Aynı eser, I, 155; Natanzi, Aynı eser, 287; V. V. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, 22

dırmıştı. Timur bundan sonra Semerkand'a gelmiş ve 1370 yılında turada tahta oturmuştur(1).

b) Harezmi Seferleri :

Cengiz Han'a alt ülkelerin taksiminde Kuzey ve Batı Harezmi, Cuci ulusuna; Hive ve Kat (doğu bölgeleri), Çağatay ulusuna bağlanmıştı. Cuci oğulları, kendilerine alt bölgenin idaresini Kongrat kabilesi beylerine verdiler. Emir Timur, bir müddet önce Kongratlar'dan Hüseyin Sufi'nin Harezmi'nin doğu kısımlarının idaresini de ele geçirmesi üzerine, kendisine elçiler göndererek eskiden Çağatay ulusuna ait olan bu bölgeyi terk etmesini istemişti. Lâkin Hüseyin Sufi'nin bunu kabul etmediği gibi tahrik edici sözler söylemesi üzerine Timur, Harezmi'e yürüdü (1371). Yapılan savaşta Hüseyin Sufi yenilerek kahrından ölmüş, yerini alan kardeşi Yusuf Sufi ise itaat ettiği gibi, Özbek Han soyundan gelen ve *Hanzâde* diye meşhur olan Sevin (Sü-yün ?)'i de Timur'un oğlu Mirza Cihangir'e vermeyi vaat etmişti. Ancak Yusuf Sufi, ahbine vefa göstermediğinden, Timur yeniden Harezmi'e taarruz etmek zorunda kaldı. Yusuf Sufi, çeyizlerin hazırlanmakta olduğu bahanesiyle af dilemiş, ardından 1374 yılında adı geçen kız, Semerkand'a gönderilerek Mirza Cihangir ile evlenmiş ve Timur'un veliaht olarak gösterdiği Muhammed Sultan'ı doğurmuştur(2).

c) Moğollar ve Deşt-i Kıpçak Üzerine Seferler :

Timur, Harezmi üzerine seferlerde bulunurken, zaman zaman Kaşgar ve Isıg Göl taraflarında oturan Moğollar ile Deşt-i Kıpçak üzerine de asker sevk ediyordu. Fakat o, Harezmi taraflarında bulunurken, kendisinin yokluğundan faydalanan Moğollar, Maverâünnehr'e gelerek yağma hareketlerine başladılar. Timur ilk olarak 1375 yılı sonunda Duğlat emiri Kamededdin üzerine yürüdüysen de, kışın şiddetinden dolayı Semerkand'a dönüp, kışı geçirdikten sonra 1376'da bu hareketini tekrarladı ve Moğol emiri yenilerek kaçtı.

Timur, 1370 yıllarında Maverâünnehr'de hâkimiyetini bütün beylere kabul ettirdiği sırada, Çağatay'ın en büyük kabilelerinden Celâyirli ve daha bazı beyler onun hâkimiyetini tanımamış ve 1375 yılında ayaklanmışlardı. Maverâünnehr'in kuzeydoğusundaki Hocend

(1) Yezdi, Aynı eser, I. 158. Kabilşah'ın azlından sonra Âdilşah, fakat Emir Hüseyin'in öldürülmesi üzerine o da öldürülmüş ve Suyurgatmış. Timur tarafından Han ilan edilmişti. Onun ölümünden sonra daha bazı hanlar tahta oturtulmuşlarsa da, esasında artık bunların hiçbir önemi kalmamıştı.

(2) Yezdi, Zafername, I. 186, 201; II, 362

şehri yöresinde yaşayan Celâyirîliler'in reisi Âdilşah Behram ve Kıpçaklar'ın reisi Sar(Sarı) Boğa, birlikte başkaldırarak, Semerkand üzerine yürüdüler. Ancak, Timur'un Semerkand hâkimi Ak Boğa şehri teslim etmediği gibi, biraz sonra yetişen Mirza Cihangir'in de desteğiyle rakiplerini mağlup etmiştir. Âdilşah Behram ve Sar Boğa önce Ak Ordu hükümdarı Urus Han'a sığınmışlar, bir müddet sonra oradan ayrılarak Duğlat emiri Kamereddin'e gitmişlerdi. Fakat Celâyir boyu bunun cezasını çok şiddetli bir şekilde çekmiş, kabile mensuplarının tamamı diğer kabileler arasında taksim edilmişti(1).

Halbuki bu sıralarda Urus Han'ın yanından kaçan Toktamış Semerkand'a gelmişti. Toktamış'ın babası Toy Hoca, Ak Orda sülâlesinin seçkin ve nüfuzlu bir üyesiydi. Urus Han zamanında Mangışlak'ta valilik yapmıştı. Urus Han hâkimiyetinin ilk yıllarında Altın Ordu işlerine karışmak maksadıyla kurultay toplandığında, Toy Hoca Oğlan, onun bu niyetine karşı çıkmıştı. Toy Hoca, bu itaatsizliği yüzünden öldürülmüş, genç ve yorulmak bilmez bir kimse olan oğlu Toktamış ise, babasının öldürülmesinden sonra kendi hayatını da tehlikede görerek, 1376'da Semerkand'a, Maverâünnehr'in genç, fakat güçlü hâkimi Timur'un yanına kaçmıştı.

Urus Han'dan kaçarak Timur'un himaye ve yardımına sığınan Toktamış, Semerkand'a geldiğinde Timur, Isıg Göl civarında Koçkar mevkiinde (bugünkü Kırgızistan'da) seferde bulunuyordu. İleri görüşlü bir devlet adamı olan Timur, ona iltifat ve yardım etmek gerektiğini takdir etmişti. Zira Ak Orda'nın kuvvetlenmesindeki tehlikeyi görüyordu. Hatta Ak Orda'nın kuvvetlendikten sonra, Deşt-i Kıpçak'ta karışıklıkları bastırarak bütün Cuci ulusuna hâkim olabileceğini de tamamiyle anlamıştı. Altın Ordu ve Ak Orda'nın birleşmesiyle ortaya çıkacak olan kuvvetli bir devlet, komşu olarak, kendisi için son derecede tehlikeliydi. Bu yüzden Timur, Ak Orda işlerine karışmaya çalışıyordu. Bütün bunları göz önüne alarak Timur, Toktamış'ı mümkün olduğu kadar iyi karşılamalarını emretti ve kendisi de Semerkand'a yöneldi.

Timur devri tarihçilerinden Nizameddin Şami'ye göre Semerkand hâkimi, Toktamış'a kıymetli hediyeler bahşetmiş, bol altın, hayvan, çadır, kumaş, davul, bayrak, at ve asker vermişti. Ayrıca Otrar ile Savran'ı da ona hediye etmişti(2). Şerefeddin Ali-i Yezdi'ye göre,

(1) Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, 23; Yezdi, *Aynı eser*, I, 198. Sar Boğa iki yıl sonra tekrar Timur'un yanına dönmüş ve ulusu yeniden kendisine iade edilmiştir (Yezdi, *Aynı eser*, I, 202).

(2) Nizameddin Şami, *Zafernâme*, 75

Ak Orda başşehri Suğnak'ı da ona vermişti(1). Fakat Toktamış'ın bu raya bizzat gidip, ele geçirmesi gerekiyordu. Urus Han ise bu sırada devletin idaresini oğlu Kutluk Boğa'ya bırakarak, İdil boyunda bir sefere çıkmış bulunuyordu. Ak Orda üzerine sefere çıkan Toktamış, Kutluk Boğa'nın öldürüldüğü bu savaşta yenilerek tekrar Timur'a sığındı. Onun yenilgişi, Timur'un kendisine olan alâkasını azaltmamıştı. Toktamış'ı yeniden silahlandırarak göndermiş, bu sefer onun karşısına Urus Han'ın başka bir oğlu, Toktakiye çıkmıştı. Toktamış bu sefer de yenildi. Yaralı olarak kurtulabildi. Böylece ikinci defa utanç içinde geri dönüyordu. Lâkin Timur, geleceği düşünerek aslâ memnuniyetsizlik göstermedi. Az sonra Semerkand'a, Timur'un yanına Urus Han'dan kaçan Mangıt kabilesinden İdigu adında birisi daha gelmişti.

Sir Deryâ boyundaki hâdiselerden haberdar olduğu anlaşılan Urus Han, artık ülkesine dönmüş ve Timur'a elçi göndererek âsl Toktamış'ın iadesini istemiş ve aksi halde savaşla tehdit etmişti. Timur, Urus Han'ın isteğini reddederek, sefere hazırlanmaya başladı. Bu sefer iki hükümdar karşı karşıya gelecekti. Fakat bu sırada Urus Han aniden öldü ve yerini büyük oğlu Toktakiye aldı. Kısa bir süre sonra o da ölünce, hâkimiyet Timur Melik Oğlan'ın eline geçti. Timur, Toktamış'ı yeniden Ak Orda üzerine göndermiş olmasına rağmen o, yine yenilmiş, ancak bundan sonra Toktamış'a talih de yardım etmişti. Zira Timur Melik ciddi bir adam çıkmamış, eğlenceler ve içki ile vakit geçirerek otoritesini kaybetmişti. Suğnak'tan son gelen haberlere bakarak Timur, Toktamış'ı dördüncü defa göndermiş ve bu sefer galip gelen Toktamış, kendisini Ak Orda hanı ilân etmiş, Suğnak, Savran gibi bazı şehirleri zaptetmişti (1378) (2).

d) Timur'un Horasan Seferleri :

Timur, 1370 yılında Maverâünnehr'de hâkimiyeti ele geçirdiğinde, İran parçalanmış bir durumdaydı. Merkezi Herat olmak üzere Horasan'da Kertler (1245-1383); merkezi Sebzvar olmak üzere Horasan'ın batı taraflarında Serbedarlılar; merkezi Cürcan olmak üzere Astarâbad, Bistam, Damgan ve Sirmân yöresinde Toga Tımurlular; merkezi Şiraz olmak üzere Fars ve Kirman taraflarında Muzafferiler

- (1) Ali Yezdi (Zafername, 204) ve Natanzi. (Müntehabü'l-Tevârihi Muini, 93). İse her üç şehri de zikrederler
- (2) Şami, Zafername, 77; Yezdi, Zafername, I. 208. Bütün bu hâdiseler, her iki Zafername'de geniş olarak anlatıldığı gibi, ayrıca bkz. A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, trc. Hasan Eren, Ankara 1976, 211 vd.

(1294-1393); merkezi Bağdat olmak üzere Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Azerbaycan bölgelerinde ise Celâyirîliler (1336-1432) hüküm sürüyorlardı.

Kert hükümdarı Melik Muizzeddin'in ölümünden (1370) sonra yerine geçen Melik Gıyaseddin Pir Ali, babasının aksine Timur ile dostça geçinmediği gibi, Timur'un 1379 yılında düzenlediği kurultayda da hazır bulunmamıştı. 1380 yılında Horasan, Serbedarlılar, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferiler arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen mücadeleler dolayısıyla karışık bir durum arzietmekteydi. Timur, Horasan'ın bu durumunu bölgenin ele geçirilmesi için uygun görerek, henüz ondört yaşında bulunan oğlu Miranşah'ı, yanına seçkin beyler katarak Horasan'a gönderdi. Miranşah, Uyrat beylerinden Caunî Kurbanî'nin müdafaaya çekildiği Kelat kalesi üzerine giderken, Timur Herat üzerine yöneldi. Gıyaseddin Pir Ali huzura gelerek, şehri teslim etti (Nisan 1381) (1). Bundan dolayı Pir Ali bağışlanarak, sadece hazineleri elinden alınmış ve Timur da kışı Buhara'da geçirmek üzere dönmüştür. Bu sırada Kelat kalesi düşmüş, Caunî Kurbanîler'den Ali Bey de esir alınmıştır. 1382 yılında Herat'ta karışıklık çıkması üzerine Timur, oğlu Miranşah'ı ayaklanmayı bastırmak üzere gönderdi. Miranşah, ayaklanmayı şiddetle bastırdı. Daha önce Herat'ın tesliminden sonra Semerkand'da oturmak zorunda bırakılan Kert sülâlesi mensupları, ayaklanma ile ilgili görülerek, başta Gıyaseddin Pir Ali olmak üzere öldürüldüler (2). Böylece Herat ve o yörede yaklaşık yüzkırk yıldır hüküm süren Kert hanedanı sona ermiş oldu. Timur, 1381 yılında Herat'ı ele geçirdikten sonra, Horasan'ın batı kısımlarına hâkim olan Serbedarlılar'ın başşehri Sebzvar üzerine yürüdü. Bu sırada Serbedarlılar'ın başında bulunan Ali Müeyyed teslim oldu. O, 1386 yılına kadar Timur'un yanında kalmış ve bir bahane ile öldürülmüştür (3).

Astarâbad, Damgan, Simnan ve Mazenderan bölgesine hâkim olan Toga Timurlular'dan Emir Veli'nin varlığı da Timur için bir tehlike

- (1) Şâmi, Aynı eser, 84; Yezdi, Aynı eser, I, 236; Natanzi, Muntehabu't-Tevârih-i Mulûnî, 311
- (2) Yezdi, Aynı eser, I, 259. 791 (1388) yılında Gıyaseddin Pir Ali'nin oğlu Pir Muhammed oğulları Zeynelabidin ve Mahmud ile birlikte Miranşah tarafından Semerkand'da öldürülerek (Yezdi, Aynı eser, I, 336) sülâle kesin olarak ortadan kaldırılmıştır.
- (3) Bkz. İA. «Serbedârliler» maddesi, I. P. Petruşevskiy, Nehzet-i Serbedârân-ı Horasan, trc. Kerim Keşaverz, Tahran 1351, 98. Serbedârliler için bilhassa bkz. John Masson Smith, Jr., The History of the Sarbedâr Dynasty 1336-1381 and Its Sources, The Hague-Paris 1970. Serbedârlılar'dan Sultan Ali, 807 (1405) yılında Şahruh'a karşı ayaklanmış ancak bu ayaklanma kolayca bastırılmıştır.

teşkil ediyordu. Emir Veli, İlhanlı devletinin ortadan kalkmasından (1336) sonra bu bölgede ortaya çıkan Toga Timurlular'ın ikinci hâkimi idi. Timur, 1381 yılında İsfereyîn'i ele geçirerek Astarâbad'a kadar ilerlemiş, Emir Veli ise kaçmıştı. Timur'un ayrılmasından sonra Emir Veli, ülkesine yeniden hâkim olduysa da, 1384'de, Timur'un ordusu tekrar gelince Azerbaycan taraflarına kaçmak zorunda kalmış ve ülkesi tamamen Timur'un topraklarına katılmış oldu(1).

e) Üç Yıllık Sefer (1386-1388) :

Horasan'a seferleri sırasında İran'ın durumunu daha yakından gören Timur, 1386 yılında, bu ülkeyi ele geçirmeye karar vererek, Semerkand'dan hareket etti. Mazenderan'da durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, hac kervanlarına hücum ettiği bahanesiyle Luristan hâkimi Melik İzzeddin'i cezalandırmak üzere Irak-ı Acem'e gelerek, İzzeddin'i ele geçirip, oğulları ile birlikte Semerkand ve Türkistan taraflarına gönderdi(2).

Timur, buradan kuzeye, Azerbaycan'a doğru yöneldi. Çünkü Bağdat hâkimi Celâyirli Sultan Ahmed'in Tebriz'e doğru ilerlemekte olduğu haberini almıştı. Az önce Tebriz'e gelmiş olan Sultan Ahmed'in, Timur'un üzerine gelmekte olduğunu işitince şehirden ayrılıp, Bağdat'a dönmesi üzerine, şehir kolayca ele geçirildi. Yazı burada geçiren Timur, güzün Gürcüler üzerine yürüyüp, Tiflis'i ele geçirerek, Şirvan taraflarını da kendine tâbi kıldıktan sonra, kışlamak üzere Karabağ'a geldi(3).

Timur'un Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirmesi, vaktiyle Cuci ulusu ile İlhanlılar arasında olduğu gibi, bu bölgede muhakkak ki yeni çatışmaların başlamasına sebep olacaktı. Zira Timur'un desteği ile Ak Orda'yı ele geçiren Toktamış, 1380 yılında Mamay Mirza'yı yenerek Altın Ordu'ya hâkim olmuş, ardından 1382'de Moskova'ya kadar uzanan bir seferde bulunmuş ve kendi adına para bastırmaktan çekinmemişti. Bunlarla da yetinmeyen Toktamış, 1385-1386 yılı kışında Derbend ve Şirvan'dan geçerek Tebriz'e gelmiş, şehri yağmalayarak büyük bir ganimetle Azerbaycan'dan ayrılmıştı. Çok geçmeden de, biraz önce ifade edildiği üzere, Kuzey İran ve Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almaya çalışan Timur buraya gelmişti. Ne Timur'un

(1) İA. «Tuga Timur» maddesi; Şamlı, Zafernâme, 94. vd.; Yezdi, Zafernâme, I, 276 vd.

(2) Şamlı, Aynı eser, 98; Yezdi, Aynı eser, I, 288. Onların akıbetleri hakkında bkz. Natanzi, Müntehabü'l-Tevârih-ı Mulûk, 65

(3) Şamlı, Aynı eser, 101; Yezdi, Aynı eser, I, 297; Natanzi, Aynı eser, 333

ne de Toktamış'ın zengin Azerbaycan'ı kendi arzularıyla terk etmeyecekleri muhakkaktı. İlk Altın Ordu hanları zamanında olduğu gibi, Toktamış, Kahire'deki Memlûk sultanına bir elçilik heyeti göndermişti. Memlûk devri tarihçilerinden Mahrîzi'ye göre, Toktamış'ın elçileri Kahire'de büyük bir itibar görmüşlerdi. Elçilerin Memlûk başşehirinde neler konuştukları bilinmiyor. Ancak Toktamış'ın, daha c tarihlerde (elçi 25 Ocak 1385 tarihinde Kahire'ye gelmişti), Timur'un İran'da kuvvetlenmesi ihtimaline karşı, Altın Ordu ile Mısır arasında bir ittifak hazırladığı daha sonraki tarihi olaylardan anlaşılmaktadır.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, iki tarafın da çarpışmaya hazırlandıkları muhakkaktır. Fakat tarafların taktiği farklıydı. Timur, kuzey İran ve Azerbaycan'da durumunu sağlamlaştırmak için çarpışmayı geciktiriyordu. Buna karşılık Toktamış, bir an önce karşılaşmak istiyordu.

1387 yılı baharında, Toktamış'ın askerleri, Derbend'i geçerek Samur suyu kıyısına geldiler. Bunun üzerine Timur, gelenler üzerine bir miktar asker ile oğlu Mirza Miranşah'ı gönderdi. Ayrıca kendisine hücum edilmezse, taarruzdan çekinmesini emretmişti. Toktamış'ın askerlerinin hücumu ile başlayan vuruşmada zaferi Miranşah kazanmış, Toktamış ise geri çekilmek zorunda kalmıştı(1).

Timur, Karabağ'dan Doğu Anadolu'daki Kara Koyunlu Kara Mehmed üzerine yürüdü. Bunun üzerine Türkmenler süratle çekilerek Çapakçur civarına gelmiş, burada geçitleri tutarak Timur'un gönderdiği kuvvetleri perişan etmişlerdir. Kara Mehmed'i ele geçiremeyeceğini anlayan Timur, İran'a dönmeye karar vererek, dönüşte Merağa yakınlarına geldiğinde, Muzafferiler'den Zeynelabidin'e adamlar göndererek, babası Şah Şuca'nın ölmeden önce gönderdiği bir mektupta «onu kendisine ısmarladığını» dolayısıyla yanına gelmesini istedi. Zeynelabidin bu dâvete aldırmadığı gibi, Timur'un gönderdiği adamlara da dönme izni vermedi. Bunun üzerine 1387 yılı sonbaharında Hermedan üzerinden İsfahan'a gelen Timur, burayı fethettikten sonra Şiraz'a geldi. Bu sırada, Zeynelabidin'in Şuşter'e kaçmış olması sebebiyle şehri kolayca ele geçirdi (Aralık 1387) (2).

f) Toktamış Üzerine Seferler :

Azerbaycan'a gönderdiği ordunun başarısızlığından sonra Toktamış, Timur'un yokluğundan yararlanarak ansızın doğuya yöneldi ve

(1) Şamî, *Zafername*, 102; Yazdı, *Zafername*, I, 300

(2) Şamî, *Aynı eser*, 105; Yazdı, *Aynı eser*, I, 320

Suğnak üzerinden Savran şehrine geldi. Fakat şehir teslim olmadı. Timur'un oğullarından Ömer Şeyh, Endican'dan gelerek Otrar yakınlarında onunla savaştıysa da sonuç Toktamış lehine oldu. Böylece bütün Maverâünnehr, Toktamış'a karşı savunmasız bir duruma düşmüş oldu. Toktamış'ın bu faaliyetleri sırasında Timur, Güney İran'da Şiraz şehrinde bulunuyordu. Toktamış bütün bu hareketleri sırasında Timur'un düşmanlarını da ayaklandırmaya muvaffak oldu. Böylece Harezm ile Sır Derya ötesindeki Moğol yurdunda isyanlar çıktı. Harezm'de Kongratlar'dan Süleyman Sufi'nin, Toktamış tarafına geçmesi bardağı taşıran son damla oldu. Böylece Timur, beşinci defa çöl yolundan Harezm'e yürüyerek Ürgenç'e geçti. Bunun üzerine Süleyman Sufi, Toktamış'ın yanına kaçtı. Harezm'i işgal eden Timur, öfke ile halkın Semerkand'a sürülmesini, Ürgenç'in de tahrip edilip yerine arpa ekilmesini emretmişti(1).

Timur, Toktamış ile aralarında ergeç bir çatışma çıkacağını biliyor ve onunla mücadeleye hazırlanıyordu. Toktamış, 1388 yılı sonunda büyük bir ordu ile(2) sefere çıkarak Sır Derya boyuna geldi ve Savran'ı kuşattı. Semerkand'da bulunan Timur, Toktamış'ın saldırısını öğrenince, tавacılarını (ordu müfettişi) Endican'daki oğlu Ömer Şeyh ile Herat'taki Miranşah'a göndererek, askerleri ile gelmelerini emretti. Kendisi de az bir kuvvetle Sır Derya tarafına yöneldi. Ağır bir kış bastırıldığı için Endican'dan gelen Ömer Şeyh kuvvetleriyle birleştikten sonra karşılaştıkları, Toktamış'ın öncülerini bozguna uğrattıktan sonra Toktamış'ın kuşattığı Savran'a gitmeyerek, Semerkand'a döndü. Miranşah tarafından Horasan ve yakın çevreden toplanan kuvvetler de kısa zamanda Semerkand'a geldi. Gerekli hazırlıklarını tamamlayan Timur, 1389 yılı ilkbaharında Toktamış üzerine yöneldi. Fakat bu defa da Toktamış, savaşa girmeyip, Savran kuşatmasını kaldırarak, bozkırlara çekildi. Fakat iki taraf da çarpışmanın, artık kaçınılmaz olduğunu biliyor, ona göre hazırlanıyorlardı.

1390-1391 kışını Taşkent'te geçiren Timur, 1391 yılı Ocak ayında Taşkent'ten Otrar'a doğru hareket etti. Otrar civarında Kara Saman, denilen yere gelince, Toktamış'ın elçileriyle karşılaştı. Elçiler Toktamış'ın mektubunu Timur'a sundular. Toktamış mektubunda *«Timur'un iyiliklerini unutmadığını, artık pişman olduğunu, bundan sonra kendisine tâbi olacağını»* yazıyordu. Bu sözlerin bir hileden ibaret olduğunu sezen Timur, verdiği cevapta, Toktamış'ın ihanetlerini saya-

(1) Ancak üç yıl sonra Timur, şehrin yeniden imarı için emir vermişti. Yezdi, *Zafername*, I, 323

(2) Yezdi, bir beytin de bu orduda Rus, Çerkez, Bulgar, Kıpçak, Kırım, Alan ve Azak askerlerinin bulunduğunu zikretmektedir.

rak, kendisini Güney İran'dayken arkadan vurduğunu özellikle bu sebepten barış teklifini kabul etmediğini belirtti. Kılavuz olarak kulanmak için elçileri de salıvermedi.

Şubat ayı sonunda hareket eden ordu; Yesi, Karaçuk ve Sayram üzerinden bozkıra daldı. Bozkırı geçince birkaç günlük istirahatın sonra Uludağ'a vardılar. Burada Timur, bu seferin hatırası olmak üzere bir kitâbe dikilmesini emretti(1). Alınan bazı haberlerden anlaşıldığına göre Timur'un ilerlemesi karşısında Toktamış geri çekiliyordu. Timur, Toktamış'ın çekilmesini durdurmak ve muharebeyi başlatmak için oğlu Mirza Ömer Şeyh'i yirmi bin kişilik bir kuvvetle ileriye gönderdi. Mirza Ömer Şeyh, kısa zaman sonra Toktamış'ın öncüleri ile muharebeye girdi.

Nihayet 20 Haziran 1391 tarihinde Kundurca veya Kunduzca mevkiinde taraflar karşılaştı. Yapılan çetin savaş Timur'un zaferi ile sona erdi. Zaferden sonra Timur ve askerleri, bol ganimetle yine Savran ve Otrar üzerinden Semerkand'a döndüler(2).

g) Beş Yıllık Sefer (1392-1396) :

Semerkand'a döndükten sonra Miranşah, esas yurdu olan Herat'a gitmek üzere yola çıktı. Ayrıca Mirza Cihangir'in oğlu Pir Muhammed de yanına bazı beyler ve bir miktar asker katılarak Gazneli Mahmud'un ülkesi, yani Gaznin, Kabil, Kandehar ve civarı ile birlikte Sind ırmağına kadar olan bölgelerin zaptı ve idaresi için gönderildi(3).

Fakat Toktamış'a karşı sefer sırasında İran'daki bazı yerli hâkimlerin onun yokluğundan istifade ederek yüz çevirmeleri üzerine Timur, adamlarını civar bölgelere göndererek savaş ilan etmelerini ve asker toplamalarını istedi. Kendisi de 1392 yılı Haziran ayında hareket ederek Buhara'ya geldi. Buradan Ceyhun ırmağını geçerek Mâzenderan'a gelen Timur, buranın kendisine itaatten ayrılan hâkimlerini başegmek zorunda bıraktı. Sari hâkimi Seyyid Kemaleddin'i, hanımları ile birlikte bir gemiye bindirip Harezm'e oğullarını ise Taş-

(1) Şami, Aynı eser, 118; Yezdi, Aynı eser, I, 360. Aslı Türkçe olan bu kitâbe için bkz. N.N. Poppe, Timur'un Karasakpay Kitâbesi, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Seçmeler, Ekim 1977, sayı 4, 30-31; A. Y. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, 247-248

(2) Yezdi, (Zafername I, 400)'ye göre sefer onbir ay sürmüştü.

(3) Yezdi, Aynı eser, I, 401

kent'e gönderdi(1). Buradan Güney İran'a Fars bölgesine gelen Timur, Muzafferiler üzerine yürüdü. Şah Mansur'un Timur'un hâkimiyetini tanımıyarak Şiraz'a kapanması sebebiyle onun üzerine gidildi. Şiraz civarında yapılan savaşta Şah Mansur cesaretle savaşmasına ve hatta bir ara, Timur'un bulunduğu yere kadar ilerlemesine rağmen, yenilmekten kurtulamayarak, yaralı olarak kaçarken Timur'un askerleri tarafından öldürüldü (Mart 1393). Savaşın sonra bütün hanedan üyeleri katledildi ve ülke Ömer Şeyh'e verildi(2).

Böylece Timur, Irak-ı Arab'a gelip dayanmış bulunuyordu. Bu sırada Anadolu'da henüz Orta Anadolu'da hâkimiyetini sağlamlaştıramamış bir Osmanlı devleti; Sivas ve Kayseri bölgesinde Kadı Burhaneddin, birçok mücadelelerden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Karamanoğulları; Doğu Anadolu'da Erzincan emirliği ve Kara Koyunlular, Maraş dolaylarında Dulkadirîliler ve henüz kuruluş hâlinde olan Ak Koyunlular hüküm sürüyordu. Kısacası Anadolu'da bir siyasi birlik bulunmuyordu. Dikkate değer tek siyasi varlık Memlûk devletiydi. Malatya'ya kadar toprakları uzanan bu devlet Anadolu'daki olaylarda söz sahibiydi. Fakat Memlûklar arasındaki mücadeleler, bu devleti de yıpratmaya başlamıştı.

Mâzenderan ve Fars bölgelerini ele geçirerek Irak-ı Arab kaplarına dayanan Timur, Orta Doğu'daki durumun yeni fetihler için ne kadar elverişli olduğunu görüyordu. Daha Mâzenderan'ı işgal ettiği sırada oğlu Miranşah ve torunları Muhammed Sultan ile Pir Muhammed'i Kazvin ve Sultaniye taraflarına gönderen Timur, Fars'ın zaptından sonra 1393 yılı Ağustos ayında Bağdat üzerine yürüdü. Bu sırada Celâyir nükümdarı Sultan Ahmed, ona karşı koyacak gücü kendinde göremediği için Bağdat'tan ayrılarak Dimaşk'a yönelmişti.

Timur'un Bağdat kaplarına gelip dayanması, birçok devlette huzursuzluklara yol açtı(3). Bu tehlike karşısında tedbir alma yolun-

- (1) Şamî, Zafernâme, 128; Yezdî, Zafernâme, I, 414; Zahirüddin-î Ma-râşî, Tarih-i Taberistan u Rüyan u Mâzenderan, nşr. Muhammed Hüseyin Tesbihî, Tahran 1345 h.ş., 236. Timur'un bu müfrit Şû sey-yidleri ile mülâkatı Zafernâme'lerde kısa olarak nakledilmiş olup, mülâkatın teferruatı için bkz. Tarih-i Taberistan, 231 vd.
- (2) Şamî, Aynı eser, 135; Yezdî, Aynı eser, I, 440; Mahmud Kutbl, Tarih-i Âl-i Muzaffer, nşr. Abdü'l-Hüseyin Neval, Tahran 1335 h.ş., 126. Natanzî (356)'de ona taalluk eden memleketler olarak Fars, Irak-ı Acem, Huzistan, Habeşistan, Zengibar, Aden sahillerinden Horasan ve Kandehar'a kadar olan yerler sayılmaktadır.
- (3) Bu sıralarda Orta Doğu'nun durumu için bkz. Yaşar Yücel, «XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihî Hakkında Araştırmalar II» (Türkiye ve Yakın-Doğu Üzerinde 1393-1394 Timur tehlikesi), Belleten (1973), XXXVII/146, 161 vd.

daki ilk faaliyetlere Sivas ve Kahire'de rastlanmaktadır. Savaş hazırlıklarının sürdürüldüğü bu başşehirlerin tersine Konya, Maraş ve Erzincan gibi şehirlerde büyük bir sevinç havası esmeye başlamıştı. Çünkü Bağdat'ı ele geçirdikten sonra kuzeye doğru harekete geçerek Tekrit'e gelen Timur, Erzincan emiri, Karamanoğlu, Dulkadroğlu, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu beyleri ile Sivas-Kayseri hâkimi Kadı Burhaneddin'e haber göndererek itaat etmelerini istemiş, ayrıca Memlûk sultanı Berkuk'a da kalabalık bir elçi heyeti göndermişti. Fakat gelecek cevapları beklemeden harekâtına devam ederek Güneydoğu Anadolu'ya girmiş, Musul, Mardin ve Diyarbekir'i zaptedip, Van gölünün kuzeyindeki Aladağ'a gelmişti. Burada iken Erzincan hâkimi Mutahharten (bâzı kaynaklarda Taharten) gelerek bağlılığını bildirdi. Memlûk sultanı ise Timur'a, onun gönderdiği elçileri öldürmekle karşılık verdi. Bunun üzerine Timur, Suriye'ye yürüme kararı aldı. Öte yandan Anadolu'da da durum onun lehine gelişme göstermekteydi. Karamanoğlu Alaeddin Bey, Timur'un mektubuna Kadı Burhaneddin ve Yıldırım Bayezid'den intikam almak için olumlu cevap verdi ve ister Suriye, ister Anadolu hangi tarafa yürüyecek olursa olsun, kendisine katılacağını bildirdi. Dulkadroğlu Suli Bey ise gönderdiği elçilerle Timur'u Suriye üzerine yürümeye teşvik ediyordu.

Öte yandan Kadı Burhaneddin'in Timur'a karşı bir cephe oluşturma yolunda teşebbüslere giriştiği görülüyor. Timur'un itaat isteğini reddeden Kadı Burhaneddin mektubun bir suretini Berkuk'a, bir suretini de Bayezid'e gönderdi. Kadı Burhaneddin'in bu çabaları kısa zamanda meyvelerini verdi. Böylece Bayezid, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin arasında bir ittifak kuruldu. Fakat çok geçmeden Timur bu ittifakı parçalamak üzere harekete geçti ve Sivas'a doğru ilerlemeye başladı. Ancak henüz Erzurum'a kadar gelmiş olan Timur'un birdenbire geri dönmekte olduğu haberi yayıldı. Bu haber doğrudu ve Timur, Toktamış üzerine yönelmişti. Anadolu'da güneyden Memlûk, kuzeyden ise Altın Ordu kuvvetlerinin arasında kalacağını hesap etmiş olmalıdır.

1391'deki Kunduzca savaşı, Toktamış için kesin bir darbe olmamıştı. Memlûk devri tarihçilerinin ifadelerine göre, 1394 ve 1395 yıllarında Toktamış, bütün gayretini Berkuk ile sağlam münasebetler kurmaya harcamış, giriştiği mücadelede kendisine yardımda bulunması için, Timur'un her iki taraf için de aynı derecede tehlikeli olduğunu ileri sürmüştü. Altın Ordu ile Memlûk devletinin müşterek bir düşman karşısında birbirine yaklaştıkları daha önce de görülmüştü. İlhanlılar zamanında; Altın Ordu hanları, yalnız başlarına mücâdelenin zorluklarını bildiklerinden, Memlûkler ile temas kurmuş-

lardı. İlhanlı devletinin sona ermesinden sonra taraflar arasında diplomatik münasebetler bir süre kesilmiş, ancak Timur'un ortaya çıkması ile münasebetler yeniden canlanmıştı.

Bu geri dönüş sırasında Timur, ilk olarak Gürcistan'da fetihlere girişti. 1394 yılı sonbaharında Kuzey Azerbaycan'da Şeki'de bulunurken, Altın Ordu kuvvetlerinin Derbend'i geçerek, Şirvan çevresini yağmaladıkları haberini aldı. Hazırlıklarını tamamlayan Timur, 1395 yılı Şubat ayında Toktamış üzerine hareket emrini verdi. Şüphe uyandırmamak için yolda Almalıklı Şemseddin'i elçi olarak Toktamış'a gönderdi. Toktamış, bilhassa beylerinin tesiri altında kalarak Timur'a ağır bir dille yazılmış bir mektup gönderdi. Bu mektup, Timur'u iyiden iyiye çileden çıkardı.

Taraflar 1395 yılı Nisan ayı ortalarında Terek ırmağı kıyılarında karşı karşıya geldiler(1). 15 Nisan günü meydana gelen bu savaşı da Toktamış kaybetti fakat ele geçirilemedi(2). Onun yakalanamayışına Timur çok üzülmüştü. Çünkü geniş topraklar ve büyük kaynaklara sahip olan Toktamış'ın yeni kuvvetler toplayarak tekrar mücadeleye girişmesinden çekiniyordu. Bu yüzden Özü (Dnepr) ırmağı taraflarına giderek, Toktamış ile birlikte hareket etmiş olan bazı kabileleri yağmalayıp, onları Balkanlar'a doğru sürdükten sonra, kuzeye (Don ırmağına) yöneldi. Moskova yakınlarına kadar gelerek etrafı yağmaladıktan sonra Azak şehrine gelip, burasını da tahrip etti. O kış Timur, Hacı Tarhan (Ejderhan) ve Berke Sarayı üzerine yürüdü ve buraları ciddi bir mukavemet görmeden ele geçirdi. Her iki şehir de yağma edildi ve yakıldı. Berke Sarayı'nda son yıllarda yapılan kazılarda yangının izlerine rastlanmıştır.

Böylelikle Timur, Altın Ordu'ya kesin darbeyi indirmeyi düşünüyordu. Bu zaferin önemi gerçekten büyüktür. Beş yıl içinde Altın Ordu'ya iki büyük darbe vurulmuş, bundan sonra Altın Ordu artık ikinci derecede bir devlet durumuna düşmüştü. Ayrıca bu savaş; Orta Asya, Güneydoğu Avrupa ve Rusya için pek mühim bir hâdise teşkil eder. Timur farkında olmadan Rusya'ya yardım etti. Zira artık Altın Ordu hanları, Moskova knezleri için bir tehlike olmaktan çıkmıştı.

(1) Bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, 252 vd.

(2) Toktamış daha sonra 1405 yılında Tules'de İdigu (Edige) tarafından öldürülmüştür. (Natanzi, Müntehabü't-Tevârih-i Muhi, 97). Onun bu tarihe kadar hayatta olduğunu Timur'un doğuya son seferi sırasında Otrar'da bulunurken eski nökerlerinden Kara Hoca'nın elçi olarak Timur'a gönderilmiş olması da doğrulamaktadır (Yezdi, Zafername, 459). Toktamış'ın Timur karşısında yenilmesinden sonraki hayatı için bkz. Yakubovskiy, Aynı eser, 265 vd.

Bütün bunlardan sonra Timur, Derbend ve Azerbaycan üzerinden, Sultaniye ve Hemedan yoluyla 1396 yılı sonbaharında Semerkand'a döndü. Semerkand'a gelir gelmez mimar ve ustalara şehrin imarını emretti. 1397 yılında en küçük oğlu Mirza Şahrüh'u Horasan'a gönderdi. Burasının idari makamı, oğlu Miranşah'ın daha önce Hülagu Han tahtına, yani Tebriz'e tayini ile boşalmıştı(1).

ğ) Hindistan Seferi (1398-1399) :

Daha 1392 yılında Sind ırmağına kadar olan ülkelere Mirza Cihangir oğlu Şehzade Pir Muhammed tayin edilmişti. Beş yıllık seferden dönüşte Timur, Hoten ve Çin taraflarına bir sefer yapmayı düşünüyor ve hatta serhadde hazırlık yapmak maksadıyla Muhammed Sultan'ı doğuya göndermiş bulunuyordu. Onun bu sırada niçin birdenbire fikrini değiştirip, Hindistan üzerine gitmeye karar verdiği açık değildir. Fakat bu seferi daha sonra yapmayı tasarladığı seferlerine maddi kaynak sağlamak için yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nihayet «*kâfirler ile cihad*» adı verdiği seferine 1398 yılı Mart ayında Semerkand'dan hareketle başladı. Bu sırada Pencab ve Sind bölgelerinde merkezi Dehli olmak üzere Tuğluk hanedanından II. Mahmud Han, hâkim bulunmaktaydı. Timur, yolu üzerindeki putperestlere oldukça ağır kayıplar verdirdikten sonra, yıl sonunda Dehli yakınında Tuğluk hükümdarı ile karşılaştı. Mahmud Han yenilerek kaçtı. Şehre giren Timur(2), büyük katliam ve yağmada bulundu. Civar-daki diğer bazı yerleri de fethettikten sonra, bol ganimet ve fillerle Hindistan'dan ayrılarak, 1399 yılı Nisan ayında Semerkand'a döndü(3).

h) Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) :

Timur, daha önce *Beş Yıllık Sefer* sırasında Anadolu'ya girip, Sivas'a doğru harekete geçmişken, aniden dönüp Gürcüler üzerine yürüyerek onlara ağır darbeler indirmiş, ardından dörtlü ittifakın bir kolu olan Toktamış üzerine giderek onu tesirsiz hâle getirmişti. O, Toktamış üzerine, yeniden Orta Doğu'ya dönmek niyetiyle gitmişti. Zira Toktamış meselesini hallettikten sonra, 1395-1396 yılı kışında Şirvan'da Samur ırmağı kıyısından Yıldırım Bayezid'e gönderdiği

(1) Şamî, *Zafername*, 167; Yezdi, *Zafername*, I, 573

(2) Dehli fetihnâmesinin bir sureti Netâ-yicü'l-Erkâr (Üniversite Kütüphanesi, İstanbul- F. 399) adlı münşeat mecmuasında mevcuttur.

(3) Şamî, Aynı eser, 211; Yezdi, Aynı eser, II, 142. Timur'un Hind seferi Gıyaseddin Ali'nin eserinde (*Ruznâme-i Gazavât-ı Hindistan*, neşr. L.A. Zimin, Petersburg 1915) bütün tafsilâtı ile anlatılmıştır.

mektubunda niyetlerini açıkça ortaya koyuyordu(1). O, mektubunda: «Allah'ın yardımı ile Toktamış'a karşı gâlip geldiğini belirttikten sonra, tehditlere başlamakta; bir yıl önce Irak-ı Arabî'da bulunurken Şam tarafına hâkim olan adı sanı bilinmeyen bir Çerkez oğlancığı (Berkuk)'na armağan ve elçiler yolladığını, fakat onun bu elçileri öldürttüğünü söylüyor, şimdi artık Deşt-i Kıpçak taraflarının işlerini yoluna koyduğundan, Şam tarafına hareket edeceğini, ayrıca Çerkez oğlancığı ile dostluk hâlinde bulunan Sivas kadıncığına da haddini bildireceğini» ekliyordu. Timur'un Anadolu ve Suriye'yi istilâ hevesinin açık bir delili olan bu mektupta ayrıca zımnen Bayezid'e ittifaktan ayrılması da ihtar ediliyordu. Ancak Timur'un ittifakı parçalama çabaları bir netice vermemiş, daha sonra kendisi de Semerkand'a dönerek zorunda kalmış ve oradan Hindistan seferine çıkmıştır.

Timur'un yokluğunda müttelikler, Timur'u Anadolu ve Suriye üzerine yürümeye teşvik eden veya onunla işbirliği yapenlere mücadelede başladılar. Bu arada Kara Koyunlular ve Celâyînler de bu yurtlarına yeniden sahip olmak için Timurlular ile mücadeleye başlamışlardı. Öte yandan müttelikler, ittifakı pekiştirmek için münasebetlerini de sıklaştırmışlardı. Yıldırım Bayezid, 1395-1396 yılında Kahire'ye bir elçi heyeti göndermiş, Berkuk da ona karşılık vermişti. Kahire ile Sivas arasında da devamlı olarak elçi heyetleri gidip-geliyordu. Kadı Burhaneddin, Timur'un tehditlerine hiç bir zaman aldırmış etmemiş, ancak Timur taraftarları ile uğraşırken 1398 yılı yazında Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman tarafından öldürülmüştü. Bu aynı zamanda bölgede sağlanmış olan işbirliğinin de sonu olmuş ve Timur'u son derecede sevindirmişti.

Kadı Burhaneddin'in ölümü üzerine Bayezid, doğruya doğru yayılma engelinin ortadan kalktığını görerek harekete geçmiş, hattâ hareketini Memlûkler'e ait olan topraklar üzerine de yöneltmişti. Böylece dostluk yerini kuşku ve düşmanlığa bırakmıştı. Kadı Burhaneddin'in yerini doldurmak isteyen Bayezid, dostlarını kaybetmiş bulunuyordu. 1397 yılında Karamanoğlu Alaeddin Bey'i yenen Osmanlı hükümdarı, Konya, Larende ve Aksaray gibi şehirleri ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi üzerine de önce Amasya'yı, ardından Sivas'ı kendi topraklarına katmıştı. 1399 yılında Memlûk hükümdarı da ölünce, bundan faydalanan Osmanlı hükümdarı, Fırat bölgesine inerek Malatya, Darende ve Divriği'yi işgal etmişti. Böylece

(1) Bu mektup için bkz. Zeki Velidi Togan, «Timurs Osteuropapolitik», ZDMG (1958), 108(33), 279 vd. Yaşar Yüce' XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II, Belleten (1973), XXXVII/146, 182 vd.

O, Anadolu'nun siyasi birliği yolunda büyük adımlar atmış, fakat Timur'a karşı savunmada tek başına kalmıştı. Onun bu kadar rahat hareket etmesine sebep tabii ki Timur'un çok uzaklarda, Hindistan'da bulunmasıydı.

Gerçekten Hindistan seferini başarı ile sonuçlandıran Timur, bir süre Semerkand'da kaldıktan sonra İran'a yöneldi. Zaten daha Samur ırmağı kıyısından Bayezid'e yazdığı mektubunda, tekrar geleceğini bildiriyordu. Üstelik Kafkaslar'ın güneyindeki Gürcü ve Ermeniler'in yeniden etrafa saldırılarda bulunmaları ve daha önce Hülagu Han tahtına gönderdiği oğlu Miranşah'ın uygunsuz hareketleri de onun daha erken batıya yönelmesine sebep olan olaylardı. Ayrıca Kadı Burhaneddin ve Berkuk'un birbirini ardından ölmeleri; Berkuk'un yerini çocuk yaşta bulunan Ferec'in alması ve Memlûk devleti içindeki mücadeleler ile Bayezid'in silah zoruyla gerçekleştirdiği ilhakın bölgede yarattığı memnuniyetsizlik, Timur'un pek büyük bir güçlük ile karşılaşmayacağını gösteriyordu.

Bütün bu şartları değerlendiren Timur, nihayet oğlu Şahrüh'a bazı beylerini Herat'a göndermesini emretmiş, Ömer Şeyh oğlu İskender'i doğu sınırlarının emniyeti bakımından Endican taraflarına gönderip, Cihangir oğlu Muhammed'i de Semerkand'ın muhafazasına bıraktıktan sonra, 1399 yılı Eylül ayında hareket etmişti(1). Babasının geldiğini işiten Miranşah, onu Rey şehrinde karşılayıp huzuruna çıkıyorsa da, babasından itibar ve iltifat görmedi. Timur, Tebriz'e bir araştırma komisyonu gönderip defterleri inceletti. Miranşah'ın israf yolu ile etrafındakilere dağıttıklarını geri aldığı gibi, onu eğlenceye sevk edip, memleket işlerinin bozulmasına sebep olanları da idam ettirdi(2). Timur, 1399-1400 yılı kışını Azerbaycan'daki Karabağ'da geçirdikten sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Arap Irak'ında sındırma faaliyetlerinde bulunarak Bingöl'e geldi. Artık Anadolu ve Suriye'yi istilâ için geride ciddi bir tehlike kalmamıştı.

Timur'un Azerbaycan'a gelmesiyle yurdunu terkeden Kara Koyunlu Yusuf Bey, önce Musul'a, daha sonra Celâyirli Sultan Ahmed ile birlikte Bağdat'a gitti. Ancak onlar Timur'un Bingöl'den Sivas'a doğru gitmek niyetinde olduğunu işittiklerinden, Memlûkler'e sığınmaya karar vererek, Halep'e doğru yola çıktılar. Fakat Halep nâibinin kendilerini kabul etmeyerek yollarını kesmesi üzerine savaşmak zo-

(1) Yezdi, Zafernâme, II, 153

(2) Mevlâna Muhammed Güllistanî, Kutbeddin Nâyî, Habîb Udî ve Abdülmümin-i Gûyende gibi zamanın en büyük musıkî üstatları da öldürülenler arasında zikredilmektedir (Yezdi, Zafernâme, II, 156).

runda kaldılar. Halep nâibini yenmelerine rağmen Memlûk devleti-ne sığınma ümitleri kalmayan iki dost, Timur'un Sivas'ı ele geçirdikten sonra güneye doğru inmekte olduğunu görerek, Bayezid'e sığındılar(1).

Osmanlı hükümdarı ile Timur'un aralarında gidip-gelen elçi ve mektuplar vasıtasıyla anlaşmaları mümkün olmadı. Üstelik, Bayezid'in, Timur'un müttefiki Mutahharten'in merkezi Erzincan üzerine yürümesi, Timur'a Anadolu üzerine tasarladığı istilâ seferi için meşrû bir sebep hazırlamış oldu. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını perişan eden Osmanlı hükümdarı, İslâm dünyasında kazandığı şöhret ve gururuna mağlup olmuş, Timur'un tehditlerine aldırış etmediği gibi, kendisi de tehdiye başlamıştı.

Fakat Timur, Sivas'ı ele geçirdikten sonra güneye, Memlûkler üzerine yönelmişti. Çünkü o, Berkuk'un ölümünden sonra Memlûklerin'ine içine düştükleri karışık durumu biliyor ve Bayezid ile karşılaşmadan önce, bu durumdan faydalanmayı düşünüyordu. Böyle bir hareket için bazı sebepler de vardı. Çünkü *Beş Yıllık Sefer* sırasında Timur'un, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra, Berkuk'a gönderdiği elçi öldürülmüş, Toktamış üzerine yürüdüğünde Kara Yusuf Bey tarafından tutsak alınan Timur'un yakınlarından Avnik hâkimi Atlamış da Kahire'ye gönderilerek, orada hapsedilmişti(2).

Bunun üzerine Timur, henüz tahta geçmiş olan Ferec'e elçiler göndererek Atlamış'ın geri verilmesini istedi. Gelen elçiler, Haleb'e varır varmaz hapsedildiler. Bu sırada Malatya civarında bulunan Timur, önce Behisni'ye, oradan da Haleb'e geldi. Halep muhafızı Tımurtaş ve etraftan kendisine yardıma gelenler, şehir dışında Timur'la çarpışmaya giriştiler. Fakat tutunamayarak tekrar şehre sığındılar(3). Halep, Hama ve Humus gibi şehirleri birbiri ardınca ele geçiren Timur, 1401 yılı Ocak ayında Dımaşk önlerine geldi. Sultan Ferec şehri terkedip, Kahire'ye kaçtı. Şehir ele geçirilince yağma edildi-

- (1) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1967, I, 62. Kara Koyunlu beyine Aksaray bölgesi dirlik olarak verilmiş, dokuz ay Bayezid'in yanında kalmıştı.
- (2) Yezdi, *Zafernâme*, II, 200. Atlamış, Timur'un Anadolu seferinden sonra serbest bırakılmıştır (Yezdi, Aynı eser, II, 358). İbn Arabşah'a göre Atlamış, Timur'un eniştesi idi.
- (3) Haleb'in fethinden sonra içlerinde İbn Haldun'un da bulunduğu ulemâ ile yapılan toplantılar, İbn Arabşah tarafından geniş bir şekilde nakledilmiştir. Timur burada Hz. Ali ve Muaviye hakkında sorular sormuş, fakat kendisi bu sefer Mâzenderan'dakinin aksine Hz. Ali'yi haklı bulduğunu açıklamıştır.

rek yakıldı. Sadece iç kale müdafaya devam edebildi(1). Bu arada Mirza Miranşah ve Şahruh'un Ken'an'da kışlamaları emredildi. Onlar daha sonra Akka'ya kadar ilerlediler(2). Bu sırada hastalanmış olan Timur, iyileşince Mardin'e döndü. Buradan Karabağ'a gitmek niyetinde iken, kendilerine daima gaileler çıkaran, fakat bir türlü ele geçirilemeyen ve şimdi de Osmanlı hükümdarının yanına kaçmış bulunan Celâyirli Sultan Ahmed'in ülkesine asker sevketti. Sultan Ahmed adına şehri idare eden Ferec adındaki bey, şehri iyi savunduğundan Timur asıl orduyla buraya yönelmek zorunda kaldı. Kırk gün süren kuşatmadan sonra şehir düşünce, büyük bir katliam ve yağmaya uğradı (Temmuz 1401) (3). Timur burada bir süre kaldıktan sonra Tebriz'e döndü.

Timur'un Suriye'de bulunduğu sırada Yıldırım Bayezid, kendisine sığınan Kara Yusuf ve Sultan Ahmed ile önce Sivas'ı Timurlular'dan geri almış, ardından da Timur ile aralarında anlaşmazlık sebeplerinden olan Erzincan emiri Mutahharten üzerine yürünüştü. Mutahharten'in, Bayezid'e boyun eğmesi neticesinde şehir kan dökülmeden Osmanlılar'ın eline geçti. Bunun üzerine Timur, oğlu Şahruh idaresinde buraya asker sevketmiş, fakat artık Osmanlı kuvvetleri şehirden ayrılmış olduğu için Şahruh da Karabağ'a babasının yanına dönmüştü. 1401-1402 yılı kışını her zamanki gibi Karabağ'da geçiren Timur'un yanına Bayezid'in elçileri gelmiş, fakat olmayacak tekliflerle karşılaşmışlardı.

Celâyirli Ahmed'in daha önce ülkesine gitmek üzere Osmanlı topraklarından ayrılmış olduğu hâlde Timur, bu sefer Bayezid'den müfsit ve yol kesici olarak vasıflandırdığı Kara Yusuf'un öldürülmesi, teslimi veya ülkeden çıkarılmasını istiyor, böylece anlaşmazlığın ortadan kalkabileceğini ifade ediyordu(4). Tabii onun bu teklifi reddedilmişti. Esasen bu teklif kabul edilse bile, bunu Timur'un daha başka isteklerinin takip edeceği aşikârdı. Çünkü, sulh perdesi ardından Bayezid'i kışkırtarak sorumluluğu ona yüklemek istiyordu. Nihayet Timur, 1402 yılı Mart ayında Bayezid üzerine yürümek maksadıyla harekete geçti. Avnik üzerinden Kemah'a geldi. Burasını Mutahhar-

(1) Dimaşk'ın kuşatılması sırasında Timur'un torunlarından Sultan Hüseyin ordudan kaçarak Dimaşk'a gitmiş (Yezdi, Aynı eser, II, 228), hatta Mirza Miranşah ve Şahruh karşısında Memlûk ordusu saflarında savaşa bile katılmışsa da, Şahruh'un adamları tarafından yakalanarak onun şefaatine sığınmış buna rağmen sopa vurularak cezalandırılmıştı (Yezdi, Aynı eser, II, 234).

(2) Yezdi, Aynı eser, II, 243

(3) Yezdi, Aynı eser, II, 263

(4) Yezdi, Aynı eser, II, 280-281

ten'e bıraktıktan sonra sefere devam etti. Sivas'a yaklaştıklarında daha önce Bayezid'e göndermiş olduğu elçisiyle birlikte Osmanlı elçileri gelmişler, fakat Timur elçilere karşı Bayezid'i açıkça suçlayarak harbe hazırlanmasını bildirip, kendisi de yola çıkmış ve Kayseri-Kırşehir yolu ile Ankara yakınlarına gelmişti(1). Bundan henüz 6 yıl önce, Osmanlı devleti ağır bir imtihandan parlak bir zaferle çıkmıştı. 1396'daki Niğbolu zaferi bir tesadüf değildi. Nihayet taraflar, Çubuk Ovasında karşılaştılar (Temmuz 1402) ve Osmanlı ordusu yenilerek, dağıldı(2). Yeni fethedilmiş beyliklerin askerleri, kendi beylerinin yanına geçtiler. Sadece Yeniçeriler ve Sırp askerleri bir müddet direndiler. Bozgunundan dolayı her birlik kendi yurduna dönmeye bakıyordu. Bu hengamede devlet ileri gelenlerinden her biri bir şehzadeyi alarak kaçmış ve Bayezid, Timur'un bütün seferleri sırasında yanında bulundurduğu sadık adamlarından Mahmud Han tarafından esir alınmıştı. Böylece Osmanlıların büyük devlet olma gayretleri anı bir darbeye son bulmuş görünüyordu.

Zaferden sonra fetihnâmeler yazılır(3), bey ve şehzadeler Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilir. Şahruh Gölhisar'a Muhammed Sultan da yanında Mirza Ebûbekr ve bazı beylerle birlikte hazineyi getirmek için Bursa'ya gider. Emirzâdeler Bursa'dan sonra İznik ve Çanakkale boğazına doğru da ilerleyip yüklü miktarda ganimet almışlardır. Ele geçirilen ganimet bitikçiler(kâtipler) tarafından tespit edildikten sonra, esirlerle birlikte Emir Şeyh Nureddin tarafından, o sırada Kütahya'da bulunan Timur'a sunuldu(4). Muhammed Sultan Manisa'da, Şahruh Uluborlu-Keçiborlu taraflarında kışlarken Timur da Denizli-Aydın yolu ile İzmir'e yürüdü. İzmir önlerine geldiği sırada Muhammed Sultan da kendisine katıldı. XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Türkler'in elinden çıkmış olan İzmir ve etraftaki bazı

- (1) Timur'un ordusu, Kayseri civarına geldiği sırada gerek Kara Yusuf Bey, gerekse Sultan Ahmed dokuz ay kadar kaldıktan sonra Osmanlı topraklarını terkederek Bağdat taraflarına gitmişlerdi (Yezdi, *Zafernâme*, II, 325).
- (2) Savaşın cereyanı ve ordular için bkz. Ömer Halis Bıyıklıoğlu, *Ankara Muharebesi*, İstanbul, 1934; Alexandrescu Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie*, Bukarest, 1942.
- (3) Bu fetihnâmeler için bkz. İsmail Aka, «Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi», *Belgeler* (1986), XI/15, 1-22. Savaşın günü hakkında verilen tarihler farklıdır. Mükrimin Halil Yinanç (İA., Bayezid I. Maddesi, 386)'a göre, bunlardan en doğrusu 27 Zilhicce (28 Temmuz) tarihidir. Fetihnâmeler'de ise 28 Zilhicce Cuma günü denilmektedir.
- (4) Yezdi, *Aynı eser*, II, 327. Daha sonra Timur'un izni ile Mirza Ebûbekir, Bayezid'in büyük kızını kendi nikâhına almıştır.

kaleler alındıktan sonra, Ayasuluk (Selçuk) üzerinden Denizli'ye gelindiğinde, Muhammed Sultan Kayseri'de tekrar orduya katılmak üzere Ankara'ya gönderildi. Timur ise Şahrüh'un kışladığı Uluborlu'da konaklamıştı. O, bu çevredeyken Muhammed Sultan'ın rahatsızlığını işiterek Akşehir'e doğru yöneldiği sırada, Bayezid'in Akşehir'de öldüğü haberini aldı (Mart 1403) (1). Ondan birkaç gün sonra da veliaht ilân etmiş olduğu torunu Muhammed Sultan da yirmidokuz yaşında öldü (2).

Anadolu'ya yerleşmiş olan Tatarlar'ın Çubuk savaşında Osmanlılar'a karşı Timur'un saflarında yer almaları, Timur tarafından Maveraünnehr'e sürülmeleri konusunda verilen kararı değiştirmedir. Tatarlar baskı zoruyla, sürüleriyle beraber yurtlarından çıkarıldılar. Timur devri tarihçilerinden Hâfız-ı Ebrû'ya göre, bunlar otuzbin çadır civarındaydı. İran'da daha Damgan'a vardıklarında ayaklandılar. Bu hareketlerinden dolayı ağır bir şekilde cezalandırılıp, öldürülen iki-üç bin kişinin başından kuleler yapıldı. İspanyol elçisi Clavijo, birkaç ay sonra buradan geçerken bu kuleleri gördüğünü nakleder (3). Bu olaydan sonra Kara Tatarlar'ın ileri gelenlerine bukağı vurularak Semerkand'a sevk edilmişler, oradan da Kaşgar ve Isık Göl taraflarına yerleştirilmişlerdir. Öyle anlaşıyor ki Timur, gerek Çin seferini emniyetle yapabilmek, gerekse Sır Deryâ ile Isık Göl arasındaki bölgeyi ziraata açarak elde tutabilmek için Kara Tatarlar ile Azerbaycan ve Acem Irak'ından göçürdüğü halkı buralarda yerleştirmeye karar vermiştir.

Bingöl civarına gelindiğinde Ömer Şeyh'in oğlu Pir Muhammed Şiraz'ın kendisine verildiğine dair yarlık ve beyler ile gönderilirken, Şiraz'daki Rüstem'e ise İsfahan verilmişti. Yine bu sıralarda Miranşah oğlu Ebû Bekr'e Diyarbakir ve Mardin taraflarından başlayıp, Vasıt ve Basra'ya kadar bütün Arap Irak'ı verildi ve yanındaki seçkin bir

- (1) O, 14 Şaban 805 Perşembe (9 Mart 1403) günü ölmüştür (Yezdi, Aynı eser, II, 348). Bayezid'in cesedi önce Akşehir'de Şeyh Mahmud Hayrani türbesine konulmuş. Timur Akşehir'e gelip Musa Çelebi'yi Bursa'ya gönderince, şehzade babasının cesedini de alarak götürmüştür (Yezdi, Aynı eser, II, 350). Bayezid'in esareti ve ölümü için bkz. Fuad Köprülü, *Belleten*, (1937), I/2, 591-603; aynı müellif, «Yıldırım Bayezid'in İntiharı Meselesi», *Belleten* (1943), VII/27, 591-599
- (2) Yezdi, Aynı eser, II, 351. Bu mirza için bkz. İsmail Aka, *Timur'un Ankara Savaşı* (1402) *Fetihnâmesi*, II, nr. 6
- (3) Kara Tatarlar'ın Timur tarafından Anadolu'dan göçürülmeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Anadolu'da Mogollar*, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 128 vd.

çok beyle birliktte bir süre önce yeniden bu bölgeleri ele geçiren Kara Yusuf Bey üzerine gönderildi. Emre göre Mirza Rüstem de ona katılacaktı(1).

1403 yılı Temmuz ayında Gürcistan'a gelen Timur, burada fetihlerde bulunarak kışlamak üzere Karabağ'a giderken, Beylekan'a geldiği sırada, çoktandır harap bir halde bulunan Beylekan'ın imarını ve Aras ırmağından buraya bir kanal açılmasını emretti. Buradan Karabağ'a gelen Timur'un huzuruna Mirza Ömer çıktı. Kışı Karabağ'da geçiren Timur, 1404 yılı Mart ayı sonlarında Semerkand'a gitmek üzere Karabağ'dan hareket ederek Aras ırmağını geçip Nehr-i Barlas köylerinden Nimetabad civarına geldi. Bu sırada, Gilân taraflarına gönderilmiş olan Mirza Şahruh dönerek orduğah'a katılmıştı. Erdebil'e geldiğinde daha önce de kararlaştırılan toy yapıldı ve "al tamgalı yarlık ile Hülagu Han Tahtı, bütün Azerbaycan, İstanbul'a kadar Rum diyarı, Irak-ı Acem, Arran, Mugan, Ermenistan ve Gürcistan bölgeleri Miranşah'ın oğlu Mirza Ömer'in idaresine verildi. Bunlara ek olarak Şirvanşah Şeyh İbrahim, Mardin hâkimi İsa Bey, Melik İzzeddin Şir, Gürcü kralı Köstendil, Erdebil emiri Bistam, Urmiye hâkimi Dizək ve Meraga hâkimi Çalık gibi mahalli beyler de onun buyruğunda bulunacaklardı. Babası Miranşah'ın beyleri ve askerleri de ona verildi ve böylece Miranşah da oğlunun buyruk ve vesâyeti altına girmiş oldu." (2).

Buradan bazı fetihlerde bulunarak ilerleyen Timur, Ceyhun ırmağını geçtikten sonra asıl şehri olan Keş'e geldi. Burada Şeyh Şemseddin Kular'ın mezarına gidip, onun ve buradaki yakınlarının mezarlarını ziyaretten sonra, 1404 yılı Temmuz ayında Semerkand'a geldi. Timur burada imar faaliyetlerine devam etmiş, son *Yedi Yıllık Sefer*'deki zaferlerini kutlamak için toylar düzenlemişti. Bu arada bütün hâkim ve beylere haber gönderilerek, kurultaya gelmeleri buyurulmuştu. Etraftan gelenler şerefine verilen toylar sırasında torunlarından altısı, Bursa'da tutsak alınarak Semerkand'a getirilmiş olan Şeyh Şemseddin Muhammed'i Cezeri'nin nikâh duasından sonra Semerkand baş kadısı Mevlâna Selâhaddin tarafundan Hanefi mezhebine göre nikâhları kıyılarak, evlendirildiler (3).

(1) Yezdi, *Zafernâme*, II, 514

(2) Hâfız-ı Ebrû, *Zeyli Kitab-ı Zafernâme-ı Şamlı*, neşr. Felix Tauer, Ar. Or. VI (1934), 432; Yezdi, *Aynı eser*, II, 402 vd.

(3) Yezdi, *Zafernâme*, II, 434

1) Timur'un Son Seferi ve Ölümü :

Timur, *Yedi Yıllık Sefer'e* çıkarken Semerkand'ın idaresini Cihangir oğlu Muhammed Sultan'a, Endican tarafları (Moğol Sınırı)nın idaresini ise Ömer Şeyh'in oğlu İskender'e bırakmıştı. İskender, Moğol hanı Hızır Hoca Oğlan'ın ölümünü fırsat bilerek, hizmetine verilen beylerle Moğollar üzerine hücum etmiş, Hoten'e kadar uzanan başarılı seferlerde bulunarak Endican'a dönmüştü. Oradan da Semerkand'a gelmek niyetindeyken, Muhammed Sultan'ın kendisi hakkında pek iyi düşüncelere sahip olmadığını öğrenmesi üzerine geri döndü. Onun bu hareketini muhalefet şeklinde yorumlayan yanındaki beyler İskender'i adamlarıyla birlikte yakalayıp, Semerkand'a gönderdiler. Burada yargılandıktan sonra, İskender dayak atılarak hapsedildi, atabegi ise yirmialtı nöker ile beraber öldürüldü. Bir süre sonra Muhammed Sultan ve İskender'in merkeze çağırılmaları neticesinde bu bölgede idareci kimse kalmadı. Nitekim Ankara savaşından sonra Türkistan serhaddine Halil Sultan gönderilmiştir.

Putperestleri daha Hind seferinden önce perişan etmeye karar veren Timur, Hind seferine çıkarken Muhammed Sultan'ı kırkbin kişilik bir kuvvet ile Moğolistan sınırına göndererek, ona ziraatı canlandırmasını ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunmasını emretmişti. Timur, Hindistan dönüşü Azerbaycan'da bulunurken Çin imparatoru Tonguz Han ölmüştü. Nizameddin Şamî, onun binlerce müslümanı öldürüp, memleketinde İslâm dinini tahkir ve müslümanlara baskı yaptığını bildirmektedir. Bütün bunlardan haberdâr olan Timur, nihayet müşriklere ağır bir darbe indirmek maksadıyla doğuya bir sefer yapmaya karar verdi. Tavacılar askerın defterlere kaydedilmesini emredip(1), Cihangir oğlu Pir Muhammed'i Ömer Şeyh oğlu Seydi Ahmed ile Kandehar taraflarına, çeşitli ülkelerden gelen elçileri de memleketlerine gönderdi. Çin'e kadar uzanan ülkeleri Şahrüh'un iki oğluna vermeyi kararlaştıran Timur, Taşkent, Sayram, Aspara ile Çin hududuna kadar bütün Moğol vilâyetlerini Uluğ Bey'e; Endican, Kaşgar ve Hoten'e kadar olan bölgeleri de İbrahim Sultan'a verdi.

Bu olaydan sonra Timur, 1404 yılı Kasım ayı sonlarında Semerkand'dan Aksulat'a doğru hareket etti. Ancak havaların geçen yıllara göre çok fazla soğuk olması sebebiyle Aksulat'ta kışlama kararı aldı. Daha sonra, Moğollar üzerine yürümek için şehzadelerden Halil Sultan, Ömer Şeyh oğlu Ahmed ile bazı beyleri sağ kol olarak Taş-

(1) İçlerinde Anadolu'dan göç eden Kara Tatarlar'ın da bulunduğu bu ordunun ikiyüzbin kişi olduğu kaydedilmektedir (Yezdi, Aynı eser, II, 450).

kent, Şahruhiye; torunu Mirza Sultan Hüseyin'i de sol kol askerleri ile Sayram taraflarına gönderdi. Sonra, kendisi de Otrar'a doğru hareket etti. Sir Derya'yı buzlar üzerinden geçtikten sonra, Ocak (1405) ayı ortalarında Otrar'a vardı.

Fakat buradan sonraki yolların sefer için uygun olmadığı haberrinin alınması üzerine bir müddet burada kalındı. Hem yaşlılığının verdiği zayıflık, hem de şartların oldukça güç olması bu son seferde, Timur'u iyice yormuştu. Şubat ayı ortalarında ilerî kuvvetlere hareket emri verildiğinde, Timur birdenbire hastalandı. Orduda bulunan tabibin bütün gayretlerine rağmen durumu günden güne kötüye gitmekteydi. Rahatsızlığı iyice artınca, hanımları ve Emir Şeyh Nured-din ile Emir Şah Melik'in yanında Cihangir oğlu Pir Muhammed'i kendisine vellaht tayin edip, ahdi bozmayacaklarına dair söz aldıktan sonra, 18 Şubat 1405 tarihinde, altmışdokuz yaşında iken vefat etti(1).

(1) Tacü's-Selmanî, Tarihname, Lala İsmail Efendi Ktb., nr. 304, 27b; Yezdi, Aynı eser, II, 451 ve 458. İbn Arabşah'a göre Timur, daha Suriye seferinde iken Emir Allahdad'a öfkelenerek onu ülkenin en uzak yerine sürmek için Aşpara'ya göndermiş, daha sonra ona o memleketlerin yol, geçit, şehir, köy, suları, halkı ve menzilleri hakkında bilgi vermesini emretmiş, Allahdad da buraların haritasını çizerek Timur'a göndermişti.

III — TİMUR'UN ÖLÜMÜNDEN SONRA HAKİMİYET MÜCADELELERİ

a) Maverâünnehr ve Horasan :

Timur'un Otrar'da kısa bir hastalık döneminden sonra ölümü, ordugâhta umumî bir üzüntüye ve karışıklığı sebep olmuş, hatunların teselli edilmesinden sonra Şeyh Nureddin, Şah Melik ve ileri gelen bazı beyler Timur'un vasiyetini yerine getirmek için sağ ve sol kolda bulunan mirzalar ile beylere ölüm haberinin bildirilmesi için adamlar göndermişlerdi. Ayrıca Gaznin taraflarında bulunan Mirza Pîr Muhammed'e gönderilen bir haberci ile dedesinin öldüğü, kendisinin de veliaht tayin edildiği ve acele Semerkand'a gelmesi bildirilmişti. Ayrıca Herat'taki Şahrüh'a, Tebriz'deki Mirza Ömer'e, Bağdat'taki Ebubekir ve Miranşah'a da mektuplar yazılarak ölüm haberi verilmiş, gaflete düşmeden kendi bölgelerini muhafazasını sağlamaları bildirilmişti.

Otrar'da bulunan beyler, etrafa haberciler gönderdikten sonra (ölümün ertesi günü yatsı namazı vakti) Timur'un naaşımlararak Otrar'dan Semerkand'a doğru yola koyuldular. Herhen o gece Hocend suyunu buzlar üzerinden geçtikten sonra konakladılar. Ertesi gün bir danışma toplantısı yaparak komutanların fikirlerini almayı uygun gören beyler, çok büyük bir ordunun toplandığını ifade ederek Moğollar üzerine gidilmesine karar verdiler. Timur'un ölüm haberi Moğollar'a varmış olsa bile, böyle bir ordunun gelmesi ile bunun yalan olduğu zannedilerek Moğollar'ın kaçacağı ve kolay bir zafer kazanılacağı görüşündeydiler. Bu görüşün orada bulunanlarca tasvip edilmesi üzerine emirler, kendilerinin ordugâhta bulunan Halîl Sultan'ı hükümete tayin ile sefere devam edilerek, Moğol yurdunun tahribi üzerine Semerkand'a dönülüp hatunlar, mirzalar ve beylerin de katıldığı bir kurultayda, Timur'un vasiyetinin yerine getirilmesinin uygun olacağına karar verdiler. Kengeşin (toplantının) bu kararlar dağılmasından sonra ertesi sabah cenaze Semerkand'a doğru yola çıkarıldı. Onlar, 23 Şubat Pazartesi gecesi Semerkand'a varmış-

lar, hemen o gece dini törenleri yerine getirerek, cesedi Mirza Muhammed Sultan'ın medresesine defnetmişlerdir(1).

Bu olay üzerinden bir kaç gün geçip ortalık yatışınca, Otrar'da bulunan beyler, hatunlar ile yeniden görüşerek, daha bir kaç gün önce Sahibkiran Timur'un vasiyetini yerine getireceklerine dair yemin ettikleri halde, şimdiki; *«Timur, Mirza Pir Muhammed'i velîhat tayin etti. Biz ahdimizde duruyoruz, fakat Pir Muhammed Kandeher'da, uzakta bulunmaktadır. Biz ise Moğollar üzerine gidiyoruz. Eğer onun gelmesini beklersek çok geç olur. Aslında Timur'un her bakımdan hakiki varisi Mirza Şahruh'tur»* demeye başlamışlardı. Onlara göre Şahruh'un Semerkand'a gelmesi ile ülke sükuna kavuşacaktı. Buna Timur'un hanımlarının verdiği cevap belli değildir. Bu konuşmadan sonra beyler Timur'un hanımlarını Semerkand'a uğurlayıp, Otrar'dan Taşkent'teki Halil Sultan ile Sayram'daki Sultan Hüseyin'e adam göndererek Moğollar üzerine sefere karar verdiklerini ifade ile Timur'un vasiyeti hakkında karşılıklı oturup konuşmak üzere gelmelerini bildirdiler. Fakat merkez ordudaki beyler, bu sırada beklenmedik iki haber aldıklarından fikirlerini değiştirdiler(2).

Bu haberler, Timur'un kızından torunu olan Sultan Hüseyin ile Taşkent'te bulunan beylerin takındıkları tavır idi. Sultan Hüseyin, Timur'un ölüm haberini öğrenince idaresindeki sol kolu bırakarak bin kişilik bir süvari kuvveti ile Semerkand'ı ele geçirmek için harekete geçmiş, onun bu hareketi merkez ordudaki beyler tarafından haber alınmış olduğundan, Şeyh Nureddin ve Şah Melik, Timur'un Semerkand'da muhafız olarak bıraktığı Emir Argunşah'a haber gönderip dikkatli davranmasını istemişlerdir. Ayrıca Taşkent'te bulunan Halil Sultan'a bir mektup göndererek Sultan Hüseyin'in yaptıklarını anlattıktan sonra, otlak bakımından daha uygun olan Akar sahrasında Timur'un vasiyetine göre yapılacak işleri görüşmek üzere toplanılmasını istediler. Ancak bu beylerden Hodaydad Hüseyin ve Arlat Yadigârşah gibi Taşkent'te bulunan sağ kol beyleri, Otrar'dan bu haber gelmeden, merkez ordu beyleri ve hatunlar ile görüşmeden Halil Sultan'ı hükümdar tanıyıp, ona biat ettiler(3).

Sultan Hüseyin'in ayaklanması üzerine Sir Derya'yı geçerek Semerkand yolundaki hatunların yanına gelen Şeyh Nureddin ve Şah Melik, biat haberini duyunca, bu davranışlarından dolayı sağ kol beylerini kınamışlar, Timur ölürken yanında bulunduklarını, onun Pir

(1) Yezdi, Zafername, II, 478; Hazif-ı Ebru, Zeyl-i Zafername, 456

(2) Tacü's-Selmanî, Tarihname, 43b; Yezdi, Aynı eser, II, 481

(3) Tacü'd-Selmanî, Aynı eser, 45a-b; Yezdi, Aynı eser, II, 484

Muhammed'i veliaht tayin ettiğini, kendilerinin de onun vasiyetine sadık kalacaklarına yemin ettiklerini bildiren yeni bir haberciyi Taşkent'e göndermişlerdir. Merkez ordu beyleri ve hanımlar, Aksulat'ta kondukları sırada Taşkent'ten bir elçi geldi. Bu elçi Taşkent'teki beylerin devletin selâmetini düşünerek muhtemel bir fitneyi önlemek için böyle davrandıklarını, asla Timur'un vasiyetinin dışına çıkmayacaklarını bildirdi.

Merkez ordu beyleri, Taşkent'teki beylere yeni bir mektup gönderdiler. Halil Sultan'a ettikleri biattan dönmelerini, Pir Muhammed'e biat etmelerini ve bir ahidname yazıp göndermelerini istediler. Merkez ordu beyleri daha sonra hanımlar ile Mirza Uluğ Bey ve İbrahim Sultan'ı alarak fitneye meydan vermemek için aceleyle Semerkand'a doğru ilerlemeye başladılar. Semerkand'ın ele geçirilip düzenin sağlanması için önden gitmesi uygun görülen Şah Melik, Semerkand'a geldiğinde hiç beklenmedik bir durum ile karşılaştı. Zira merkez ordu beylerinin Semerkand'a doğru ilerlemekte olduğunu işiten Halil Sultan, Semerkand'da bırakılan Emir Argunşah'a vaatlerde bulunup, Semerkand kalesini kendisi için muhafaza ederek başkasına teslim etmemesini sağlamıştı(1). Emir Şah Melik Semerkand'a vardığında kapıların tutulup kalenin muhafaza edildiğini gördü. Emir Argunşah, Şah Melik'e: *«Bütün şehzâde ve beyler toplanıp ittifakla Veliaht Pir Muhammed'i hükümdar tayin ettikten sonra, şehri teslim edeceğini»* söyledi. Şah Melik bunun üzerine geri döndü. Fakat bu olay orduda umumî bir üzüntüye sebep oldu. Bunun üzerine Buhara'ya gitmeye karar verildi. Buna rağmen hanımların isteği üzerine bir kere de Şeyh Nureddin Semerkand'a giderek oradaki beylerle görüşmek istedi. Fakat onun teşebbüsü de başarısızlıkla sona erdi, şehre bile alınmayan Şeyh Nureddin geri dönmek zorunda kaldı.

Taşkent'te bulunan Halil Sultan Timur'un vasiyetine bağlı kalacağına dair ahidname yazıp, Pir Muhammed'i veliaht olarak tanıdığını ifade ederken, öte yandan yanındaki bazı beylere ihsanlarda bulunarak Semerkand'a yürüdü. Bu haber merkez ordu beylerine gelince, onlar hanımlar ve mirzalarla görüşüp bu durumda kendilerinin veliaht Pir Muhammed ile temasa geçmek için Uluğ Bey ve İbrahim Sultan'ı alarak Buhara'ya, hanımların ise Semerkand'a gitmelerinin uygun olacağını söylediler. Bu teklif hanımlar tarafından kabul edilerek onlar, yanlarında küçük yaşta Şehzade Baykara, İcil, Sa'd-ı Vakkas ve Suyurgatmış olduğu hâlde mâtem elbiseleri ile Semerkand'a geldiler. Ancak şehre girmelerine izin veril-

(1) Tacü's-Selmanî, Aynı eser, 47a-b; Yezdi, Aynı eser, II, 489

mediğinden, geceyi şehir dışında geçirip ertesi gün şehre girerek Semerkandlılar'ın da iştirakı ile büyük bir mâtem merasimi icra ettiler(1).

Merkez ordu beyleri ise Buhara'ya gitmek için yola çıktılar. Yol-da Semerkand muhafızı Argunşah bir mektup göndererek, *«Kapıları açmamalarının sebebinin düşmanlıktan olmayıp, Timur'un vasiyetinin yerine gelmesi için olduğunu, eğer Halil Sultan gelirse ona da kapıları açmayıp, Pir Muhammed gelinceye kadar bu şekilde hareket edeceklerini»* ifâde ediyordu. Merkez ordu beyleri, yollarına devam ederken bu mektuptan iki-üç gün sonra, Semerkand'ın Halil Sultan'a teslim edildiğini öğrendiler(2).

Taşken'ten Semerkand'a doğru yola çıkan Halil Sultan, Semerkand'a dört fersah uzaklıkta Emir Argunşah ve Hoca Yusuf tarafından karşılanarak, şehir, kale ve hazinenin anahtarları kendisine teslim edilmişti. Buradan 18 Mart 1405 Çarşamba günü başşehre girilip, Timur'un vasiyetini yerine getirmiş olmak için Muhammed Sultan'ın henüz dokuz yaşında bulunan oğlu Mirza Muhammed Cihangir han ilân edildi(3). Fermanların başına her ne kadar Muhammed Cihangir'in adı konulmaktaysa da, asıl kudret ve idare Halil Sultan'ın elinde toplanmıştı.

Barthold, *«Ne olursa olsun Emir Timur'un, yanında daima kukla bile olsa han olarak birini taşıdığına bakılırsa, Muhammed Cihangir'in han ilân edilmiş olmasını, hanlığın Cengizliler'den Timurlular'a nakli için yapılan ilk teşebbüs olduğu için mühim bir olay»* olarak görmektedir. Halbuki Halil Sultan, böyle bir harekette bulunurken genç şehzadenin asaletini de göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Zira bu şehzadenin babaannesi Sevin (Süyün) Bey'in soyu Özbek Han dola-yısıyla Cengiz Han'a ulaşıyordu. Babası Muhammed Sultan ise vaktiyle Timur tarafından veliaht olarak gösterilmişti. Lâkin Halil Sultan'ın düşmesi ile Muhammed Cihangir'in hanlığı da sona ermişti. Şahruh döneminde artık Herat'ta Cengiz Han soyundan han tayin edilmemiş, ancak Ulug Bey, Cengiz Han soyundan bazı kimseleri han ilân etmiştir.

Semerkand'a gelen Halil Sultan, bu karışık durumda hâkimiye-

(1) Yezdi, Zafername, II. 499 vd.

(2) Tacü's-Selmanî, Tarîhnâme, 53a; Yezdi, Aynı eser. II. 502

(3) Yezdi, Aynı eser, II. 505; Bu tarihte Semerkand'da kesilen sikkelerde de Halil Sultan ile Muhammed Cihangir'in adları birlikte görülmektedir. (Stanley Lane Poole, The Coinage of Bukhara, VII. 21. sıra numarası, 55)

tini devam ettirebilmek için beyleri iyice kendine bağlamak gerektiğini çok iyi biliyordu. İşte bu maksatla şehrin anahtarları ile birlik-te Timur'un hazinesinin korunduğu kale anahtarlarını alınca devlet erkânına bol bol armağanlar dağıtmaya başladı.

Buhara'ya Pir Muhammed ile temas kurabilmek düşüncesiyle gelen merkez ordu beyleri, son gelişmeler üzerine, muhalifler daha fazla kuvvetlenmeden, Mirza Şahruh veya Pir Muhammed'den hangisi önce yetişirse getirmesi için Şah Melik'in önden gitmesi, Şeyh Nureddin'in ise Buhara'da kalmasını kararlaştırdılar. Bu karar gereğince hareket eden Şah Melik, Amu Derya üzerindeki geçitlerden Dize geçidine geldiğinde Şahruh da oraya varmış bulunuyordu. 1 Mart günü Timur'un ölümü haberini Herat'ta öğrenen Şahruh, hâkim olduğu bölgelerde kendi adına hutbe okutup, sikke kestirdikten sonra, bazı beyleri Horasan'da bırakarak Maverâünnehr'e hareket etti. Andhoy'u geçerek, Amu Derya kıyısına gelip köprü kurarlarken, nehrin öbür tarafında Şah Melik bulunuyordu. Şahruh burada bütün o'lanları öğrendiği sırada Halil Sultan'ın da elçisi gelerek, Maverâünnehr'de daha kuvvetli bir kimse bulunmadığından bu bölgenin kendisine bırakılmasını, eğer bu isteği kabul edilirse, ne emredilirse ona göre hareket edeceğini bildirmişti. Şahruh bu isteği kabul etmiş görünerek Şah Melik'i, mirzalar ve hazineleri getirmek üzere Buhara'ya gönderdi. Kendisi de Andhoy'a geldi.

Buhara'ya gelen Şah Melik, bir süre sonra şehzadeler ve Şeyh Nureddin ile birlikte Amu Derya kıyısına geldi. Şah Melik burada geçitleri tutmak için kalmış, Şeyh Nureddin ise Andhoy'da bulunan Şahruh'un yanına gitmişti. Bu sırada Herat'tan istenen kuvvet de yetişmiş bulunuyordu. Halil Sultan'ın beşyüz atlı ile Dize geçidini tutmuş olan Şah Melik üzerine onbin kişilik bir kuvvet göndermesi ve Semerkand kuvvetlerinin başarısızlığı üzerine taraflar arasında görüşmeler başlamıştı. Şahruh'a gelenler: «*Şahruh'un Maverâünnehr'i muhakkak ki kardeş veya oğullarından birine vereceğini, Halil de onlardan biri olduğuna göre, ülkeyi ona bırakmasını*» söylemişlerdi. Şahruh, barış yapılabilmesi için «*hanımlardan Hanike ile Timur'un hazinesinin Pir Muhammed'e; Uluğ Bey, İbrahim Sultan ve nökerlerinin hazinelerinin ise kendisine verilmesini şart koşmuş, bunlar yerine getirildiği takdirde suyun öbür yakasının Halil'e bırakılabileceğini*» bildirmişti. Halil Sultan'ın, mirzalara ait hazineyi geri vermeyi kabul etmesi üzerine bir heyet Semerkand'a gelmiş, fakat bunlar hazineyi almak şöyle dursun, canlarını güçlkle kurtarabilmişlerdi. Buna rağmen Şahruh, Horasan'dan aldığı haber yüzünden burada daha fazla kalmayarak, Herat'a döndü.

b) Azerbaycan ve Irak-ı Acem :

Timur, batıya yaptığı en son ve en uzun seferi sırasında Osmanlılar ve Memlûkler'e ağır darbeler indirdikten sonra, sefer dönüşü Bingöl yakınlarına geldiğinde, Ömer Şeyh'in oğullarından Pir Muhammed, Şiraz'ın kendisine verildiğine dair *yarlık* ile gönderilirken, Şiraz'daki kardeşi Rüstem'in de orduya katılması emredilmişti. Fakat o İsfahan'a yaklaştığında, kendisine İsfahan'ın verildiği haberini aldı. Yine bu sıralarda Miranşah oğlu Ebubekir Mirza'ya Diyarbekir ve Mardin taraflarından başlayıp, Vâsit ve Basra'ya kadar bütün Arap Irak'ı verilip yanına bir çok beyler de katılarak, bir süre önce buralara hâkim olmuş olan Kara Yusuf Bey üzerine gönderildi. Ayrıca daha önce İsfahan'ın kendisine bırakıldığı Rüstem de ona katılacaktır(1).

Her iki narza Hille dolaylarında birleştiler. Hille'nin güneyinde Sib köyü karşısında Nehru'l-Ganem kıyısında, 1403 yılı yazındaki savaş Tımurlular'ın galibiyeti ile sona erdi. Yusuf Bey Suriye'ye doğru kaçmış, oğullarından Yar Ali öldürülmüş, hanımlarından biri de esir alınmıştı. Dimaşk'a gelen Yusuf Bey, Şam nâibi, geleceğin Memlûk sultanı Şeyhü'l-Mahmudi tarafından ağırılanmış, fakat az sonra buraya gelen Celâyirli Sultan Ahmed ile birlikte hapsedilmişlerdir.

Kış Karabağ'da geçiren Timur, 1404 yılı Mart ayı sonunda kışlak yurdundan ayrılarak Semerkand'a yönelmişti. Aras ırmağını geçen Çağatay hükümdarı, Erdebil civarına geldiğinde bir toylu tertip ederek, Hülagu Han tahtını, yani Hürmüz'e kadar Fars ve Kırman, Rey'den Azerbaycan'a kadar Irak-ı Acem, Arran, Mugan, Şirvan, Gilânat, Gürcistan, Hicaz'a kadar Diyarbekir ve Irak-ı Arab, İstanbul'a kadar Rum diyarı, İskenderiye ve Nil'e kadar Şam kıyılarını Mirza Ömer'e verdi. Fars ve Irak-ı Arab'daki Timurlu mirzaları ile pek çok mahalli beyler de onun buyruğunda olacaktı. Böylece Irak-ı Arab ve Diyarbekir'e tasarruf eden Mirza Ebubekir de küçük kardeşi Ömer'in tâbileri arasına girmiş oluyordu. Babaları Miranşah ise Ebubekir'in vesayeti altına alınmıştı. Timur'un Azerbaycan'dan ayrılması üzerine, Mirza Ömer, Aladağ'a geldiğinde bütün bölge hâkimleri gibi, kardeşi Ebubekir de babasını Diyarbekir'de bırakarak armağanlar ile kardeşinin yanına gelip, itaat ettiğini bildirerek dönmüştü.

Nitekim yukarıda anlatıldığı gibi bu olaydan bir müddet sonra doğuda, yeni bir seferde iken Timur öldü. Azerbaycan'da bu haberin işitilmesi üzerine beylerden bazıları, Timur'un, Mirza Ömer'in yanın-

(1) Şami, Zafernâme, 278; Yezdi, Zafernâme, II. 369 vd.

da beylerbeyi olarak bıraktığı Cakû oğlu Cihanşah'ı kandırarak, işleri kendi ellerine geçirmek sevdasına kapıldılar. Cihanşah bazı beyleri öldürmüştü de, Mirza Ömer'i ele geçirmeye muvaffak olamamış ve bu hareketini hayatı ile ödemiştir.

Mirza Ömer bundan sonra ordugâhına dönerek, işlerini düzene koymakla meşgul olmuş, ancak dirayetli beylerinden bazıları birdenbire öldürülünce, idarede birtakım aksaklıklar ortaya çıkmıştı. Öte yandan o, ağabeyi Ebubekir'in, kendisinin hâkimiyetini sonuna kadar tanımayacağını biliyordu. Gerçekten Ebubekir, Emir Cihanşah'ın öldürülmesini bahane ederek, Azerbaycan'a doğru hareket etmiş, fakat Sultaniye yakınlarında hile ile ele geçirilerek, şehrin kalesinde hapsedilmişti. Babası Miranşah ise, Ebubekir'in başına gelenleri işitince Horasan'a yönelerek (muhtemelen Maverâünnehr hâkimi oğlu Halil Sultan ile birleşmek üzere) Kalpuş'a gelmişti. Mirza Ömer ağabeyini tutuklatmakla da yetinmemiş, kale muhafızlarına onu ağılamaları buyruğunu vermişti. Fakat Ebubekir çok geçmeden kale muhafızları ile anlaşmış, hapisten kurtuldu ve bundan sonra iki kardeş arasında açık bir mücadele başladı. Az önce Horasan'a doğru yönelmiş bulunan Miranşah ve Sultaniye kalesinden kaçan Ebubekir buluştular. Bu sıralarda Semerkand'ı ele geçirip, Maverâünnehr'e hâkim olan Halil Sultan ile birleşme teşebbüsünde bulundularsa da, Horasan hâkimi Şahrüh'un buna engel olması üzerine geri döndüler ve Ömer'in o sırada Şirvanşah İbrahim ile meşguliyetinden faydalanarak Sultaniye'yi ele geçirdiler. Ebubekir, burada başlangıçta babasını tahta oturtmuşsa da, yanındakilerin tavsiyesiyle bir süre sonra babasını tahttan indirerek, kendi hükümdarlığını ilân etmiştir. Tebriz'e yürüyerek hiç bir güçlükle karşılaşmadan 1405 yılının son günlerinde şehre hâkim olan Ebubekir, kışı geçirmek için askerlerini şehir halkının evlerine dağıtmıştır(1).

Buna rağmen Ebubekir, Tebriz'de pek fazla kalamadı. Çünkü onun Tebriz'e girmesi üzerine, Meraga'ya gelen Mirza Ömer, buradan İsfahan ve Fars bölgesi hâkimleri olan amcası Ömer Şeyh'in oğulları Pir Muhammed, Rüstem ve İskender ile haberleşerek, Rey civarında Soğukbulak'ta bulunan Ebubekir'in ağırlıklarını yağmalamıştı. Tebriz'den gelerek İsfahan'ı kuşatan Ebubekir, yağmalanan ağırlıklarını ve haremını ele geçirmeye muvaffak olmasına rağmen, kuşatmayı kaldıramamıştı. Mirza Ömer, amcasının oğulları yardımıyla giriş-

(1) Hafız-ı Ebrû, Zübdetü't-Tevârih, Fatih Ktb., nr. 4370/1. 380a; Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn, nşr. Muhammed Şefî 43, Lahor 1360.

tiği bu hareketin başarısızlıkla sona erdiğini görünce, İsfahan'dan ayrılarak Horasan'a yönelmişti. Bu sırada beylerinden Said Hoca'nın ayaklanmasını bastırmak üzere Cam yöresinde bulunan Şahrüh'a nökerlerini göndererek, itaat ettiğini bildiren Mirza Ömer, kendisine izin verilip-verilmeyeceğini sordu. Onun bu isteği Şahrüh tarafından kabul edilerek ihtiyaçlarının Sebzar'dan sağlanması buyrulmuştu. Kendisine Astarâbad, Damgan ve yöresi dirlik olarak verildiyse de, daha sonra ayaklanınca, Cam yakınındaki Burudiye sahrasında meydana gelen savaşta (18 Nisan 1407) yenildi. Bunun üzerine Semerkand'da bulunan kardeşi Halil Sultan'ın yanına gitmek üzere Maverâünnehr'e doğru yönelmiş, fakat Murgab yöresine geldiğinde Şahrüh'un adamlarından Berdi ile girdiği çarpışmada yaralanıp, tedavi için Herat'a getirilirken yolda ölmüştür(1). Ebubekir'e gelince o, Şeyh Hacı İraki'nin Sultaniye kalesini kuşattığı, Bistam oğlu Câkir'in Tebriz'e girdiğini, Şirvanşah Şeyh İbrahim'in de Tebriz'e geldiğini öğrenince, İsfahanlılar ile anlaşarak Azerbaycan'a döndü. Ebubekir Dergüzn'e geldiğinde, Şeyh Hacı İraki'nin Sultaniye kuşatmasını kaldırdığını ve Celâyirli Ahmed'in Tebriz'e yürüdüğünü öğrenmişti.

Gerçekten de Ebubekir'in Tebriz'den ayrılmasından iki ay sonra, Bistam oğlu Câkir ve Şirvanşah Şeyh İbrahim'in Tebriz'e gelmekte oldukları işitilmişti. Ebubekir'in kendi yerine bıraktığı Emir Muhammed Devati, onlara karşı koyamayacağını anladığından, Câkir'e elçi göndererek, onunla anlaştı ve şehri teslim etti (20 Nisan 1406). O günlerde Şeyh İbrahim de gelerek şehrin dışında konaklamış bulunuyordu. Lâkin şehir ileri gelenleri, söz getirip-götürerek onların aralarını açtılar. Şeyh İbrahim, Câkir'in kardeşi Mansur ile oğlunu tutukladı. Ancak o günlerde Sultan Ahmed'in Azerbaycan'a gelmekte olduğu haberinin işitilmesi üzerine Şeyh İbrahim, «*memleketin anı sahibinin*» gelmekte olduğunu ifade ederek esirleri bırakarak Şirvan'a hareket etti.

Esasında Kara Koyunlu Yusuf Bey ile birlikte Dimaşk kalesinde hapiste bulunan Sultan Ahmed, Şam nâibi Şeyh el-Mahmudi'nin, Memlûk sultanı Ferec'i tahttan indirmek için Yusuf Bey ile beraber 1405 yılında girdiği Mısır seferine katılmayarak, ansızın Dimaşk'tan kaçmış ve Hille'ye gelmişti. Onun Hille'ye gelmesinden sonra halkın ayaklanması sebebiyle Mirza Ömer tarafından Bağdat'ta bırakılmış olan Devlet Hoca-ı İnak'ın şehri terketmesi üzerine Sultan Ahmed şehre girdi (3 Temmuz 1405). Dimaşk kalesinde hapiste bulundukları sırada Irak-ı Arab'ın Sultan Ahmed'e, Azerbaycan'ın ise Yusuf Bey'e

(1) Tacü's-Selmanî, Tarihname, 130a-131b

ait olması aralarında kararlaştırıldığı hâlde, Celâyirli hükümdarı, Timur'un bu bölgelerden ayrılmasından sonra ölümü ve ardından oğulları arasında mücadelelerin başlaması, Ebubekir'in İsfahan'a gitmesi ve Kara Koyunlu beyinin çok uzaklarda bulunmasını fırsat bilerek Uyrat ve Türkmenler'den toplayabildiği bir miktar asker ile Bağdat'tan hareket edip, Tebriz'e geldi (13 Temmuz 1406). Lâkin bu sırada Ebubekir'in İsfahanlılar ile anlaşarak, Tebriz'e dönmekte olduğu haberi alınınca, buna oldukça canı sıkılan ve endişeye kapılan Celâyirli hükümdarı, asker toplatarak, Tebriz'in güneydoğusundaki Ucan'a yöneldi. Fakat Saidâbad mevkiine geldiklerinde, beylerinden Uyrat Şeyh Ali'den aldığı bir mektup üzerine, Bağdat'a dönmeye karar verdi. Ordusu ise dağıldı. Ebubekir ise babası ile birlikte 1406 yılı Eylül ayında Tebriz'e geldi. Fakat salgın hastalık dolayısıyla şehre girmedi. Birkaç gün Şenb-i Gazan'da konakladıktan sonra Merend yolu ile Nahçıvan'a gitti.

Öte yandan Şam nâibi Şeyh el-Mahmudî ile birlikte Kahire üzerine başarısızlıkla sonuçlanan seferin ardından, Mardin, Musul taraflarında bir süre oyalanan Kara Koyunlu Yusuf Bey Bitlis'e geldi. Burada şehrin hâkimi Şeref oğlu Şemseddin tarafından ağırlandı. Kara Koyunlu beyi, bundan sonra vaktiyle Timur'a baş eğip, Timur tarafından Mirza Ömer'in buyruğuna verilen, şimdi ise Türkmenler'e karşı düşmanca bir tavır takınan Van hâkimi İzzeddin Şir üzerine giderek, onu yenilgiye uğrattı ve kendisine tâbi duruma sokmayı başardı. Ardından Avnik üzerine yürüyerek, Timur'un Azerbaycan'dan ayrılırken «*Türkmen Kara Yusuf'a dikkat etmesini*» tenbihlediği Emir Doladay'dan kaleyi almaya muvaffak oldu. Böylece Timurlular, Doğu Anadolu'da son üslerini de kaybettiler. Dolayısıyla, bölgede Timurlu hâkimiyeti kesin olarak sona ermiş oluyordu.

Buna rağmen Van hâkimi, Kara Koyunlu hâkimiyetinden kurtulmak için eski efendileri ile temas yollarını arıyordu. Nitekim Mirza Ebubekir, Nahçıvan'a geldikten sonra eski Van hâkimi İzzeddin Şir'e adam göndererek yanına çağırdı. Burada İzzeddin Şir, Yusuf Bey'in her iki tarafın da düşmanı olduğunu, bütün Türkmen ordusunun onun yanında yer aldığını ve kuvvetlendiğini söyleyerek Mirza Ebubekir'i savaşa teşvik etti. Bunun sonucu olarak eski Van hâkimi ve Mirza Ebubekir, Kara Koyunlu Yusuf Bey üzerine hareket ettiler. Taraflar, Aras ırmağının kenarında karşılaştılar (14 Ekim 1406). Nahçıvan'ın batısında meydana gelen bu savaşın daha başında Çağatay ordusunda gevşeme alâmetleri görüldü. Nitekim kısa zamanda tam bir bozguna dönüşen bu hal neticesinde Ebubekir'in askerlerinden bir kısmı Aras'ta boğuldu geri kalanlar ise dağıldı. Mirza Ebubekir, kaç-

mak zorunda kalarak Merend üzerinden Tebriz'e geldi. Bu şehri yağmalattı fakat Türkmenler'in kendisini takip ettiklerini sanarak buradan da Rey taraflarında kışlamak üzere Sultaniye'ye geldi(1).

Kara Yusuf'a gelince, Ebubekir ve Çağataylar'a karşı kazandığı bu ilk zafer, onun şöhret ve kuvvetini arttırdı. Ordusunun eline bol miktarda ganimet geçmiş olduğundan düşmanın ardından gitmeyecek, önce Nahcivan'a gelmiş, biraz sonra da Tebriz halkının şehri işgal için kendisini teşvik etmeleri üzerine oraya idare ve güvenlik işlerine bakmak üzere *daruga* gönderip, kendisi de kışlamak için Merend'e gitmişti.

Kış (1406-1407) Merend'de geçiren Yusuf Bey, bahar başlarında Tebriz'e geldi. Buradan, Ebubekir'in bulunduğu Sultaniye üzerine yürüdü. Bunu öğrenen Ebubekir, bir miktar asker ile Derviş Kuşçu adlı adamını bırakarak, Rey yakınlarına çekildi. Kara Yusuf, Sultaniye'yi işgal edip, halkını Tebriz, Meraga ve Erdebil gibi şehirlere göçürdükten sonra, Tebriz'e döndü. Azerbaycan hadiselerini dikkatle takip eden Ebubekir, onun dönüşü üzerine Sultaniye ve Erdebil taraflarını yağmalattıktan sonra, Kırmanşah yakınlarındaki Cemcemal'e gidip kışladı. Bahar başlarında Dergüzin'e gelen Mirza Ebubekir, Caunî Kurbanî emirlerinden Nevruz, Abdurrahman ve Tahir'in yanlarındaki beş bin asker ile Semerkand'dan Halil Sultan'ın hizmetinden ayrılarak Harezm ve Mâzenderan yolu ile Rey yakınlarına geldiklerini işitti. Secas civarındaki Argun'a gelerek onları yanına çağırdı. Bu beyler, Ebubekir'in davetini kabul edip kendisine katıldılar. Memleketin durumu hakkında kısa bir görüşmeden sonra, Azerbaycan'ı Türkmenler'in elinden kurtarmaya karar verdiler. Ardından da Tebriz'e doğru hareket ettiler.

Elinden Azerbaycan'ı almak için Ebubekir'in üzerine geldiğini işiten Yusuf Bey, Senb-i Gazan'da konaklayıp, hendek kazmaları için Tebriz halkını toplattı. Azerbaycan'ın ileri gelen beyleri, burada kendisine katılarak, Çağataylar üzerine yürüdüler. Nihayet taraflar, 21 Nisan 1408 Cumartesi günü Tebriz'in iki konak güneyindeki Serdrud mevkiinde karşı karşıya geldiler. Birbuçuk yıl kadar önce kazandıkları zaferden dolayı mâneviyatları oldukça kuvvetli olan Kara Koyunlular, her taraftan hücumla kalkarak, daha başlangıçta üstünlüğü ele geçirdiler. Esasen Kara Yusuf'un cesareti, Çağatay askerlerince de biliniyordu. Timur'un idaresinde cihanı titretmiş askerlerden ve onların çocuklarından meydana gelen Çağatay ordusu, Türkmenlerle

(1) Hâfız-ı Ebru, Zübdetü't-Tevârih, 406b-407a; Abdürrezak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 94-95; Faruk Sümer, Kara Koyunlular, 73

savaşmak istemiyordu. Timur'un durup dinlenmeden yaptığı uzun ve yorucu seferlerin ardından, onun ölümü ile başlayan ve yıllarca süren iç mücadeleler, Çağataylar arasında çözülmeye yol açmıştı. Ordu-sunun bozulmakta olduğunu gören Ebubekir, durumu düzeltmek için karşı taarruza geçerek, emirlerden Celâleddin Dizek'i kovalamaya başlamış, ancak geri döndüğünde acı bir manzara ile karşılaşmıştır. Zirâ ordusu tamamen dağılmış, babası Miranşah ise öldürülmüştü(1). Ebubekir bu durumu görünce, kaçmaktan başka yapılacak bir şey kalmadığını anlayıp Sultanîye'ye doğru uzaklaştı. Fakat burada da durumu kendisi için uygun görmeyerek, Yezd taraflarına geldi.

Ebubekir burada iyi karşılanacağını, idarenin kendisine teslim edileceğini umarken, şehrin kapıları yüzüne kapatılmıştı. Buradan Kirman hâkimi Barlas İdigu oğlu Sultan Üveys'in yanına gitmiş ve iyi kabul görmüştü. Lâkin Ebubekir, buradayken de bazı gizli faaliyetlerde bulunmuş, Kirman'ı kendi eline geçirme sevdasına kapılarak İdigu'nun oğullarını yakalatıp hapsedtirmek istemişti. Fakat bu teşebbüsünü başaramayınca, Kirman'dan da çıkmak zorunda kaldı ve Sistan'a gitti. Bu defa Sistan şahları ile Şahruh'a karşı bir harekette bulunmak istemiş; Herat hâkiminin bölgeye bir seferi üzerine tekrar Kirman'a dönmüş ve İdigu'nun oğulları ile yapılan savaşta öldürülmüştür (1408) (2).

Böylece Azerbaycan ve Irak-ı Acem, Timur'un ölümünden üç yıl gibi kısa bir süre sonra Timurlular'ın elinden çıkmış, böylece bu bölgede Kara Koyunlular bir aşiret ve beylikten devlet hâline gelmişlerdir(3). Bölgede kuvvetli bir Kara Koyunlu devletinin ortaya çıkışı, Osmanlılar ve Memlûkler üzerindeki Timurlular'ın baskı ve tehlikesinin azalmasına, ayrıca Osmanlılar'ın, Timur'un dirilttiği Anadolu

- (1) Miranşah'ın cesedi önce, tanınmış pek çok kimsenin gömülü bulunduğu Sorhab'da gömülmüş, daha sonra adamlarından Şems-i Gurl, onun kemiklerini gizlice buradan alarak derviş kıyafetinde Maverâ-ünnehr'e götürmüş, Şehr-i Sebz'de gömülmüştür (Zübdetü't-Tevârih, 422b; Matla'i Sa'deyn, 116).
- (2) Tacü's-Selmanî, Tarihname, 159b; Mirhvand, Ravzatü's-Safa, ngr. Abbas Perviz, Tahrir 1339 h.ş., VI, 563 vd. Onu önce Bem civarındaki Künbed-i Şuayb Binî(?)'de defnetmişler, kemikleri daha sonra dervişler tarafından gizlice Semerkand'a götürülmüştür (Hasan b. Şihabeddin Hüseyin b. Taceddin Yezdi (İbn Şihab), Camlû't-Tevârih-i Hasenî, Fatih Ktb., nr. 4307, 417a).
- (3) Timur'un ölümünden sonra bu bölgelerdeki mücadeleler için bkz. İsmail Aka, «Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri», Türk Kültürü Araştırmaları (1984), XXII/1-2, 49-66

beyliklerinden bazılarını tekrar ortadan kaldırmalarına sebep olmuştur.

Zaferden sonra Yusuf Bey, Emir Bistam'ı Irak-ı Acem'in fethine memur etmişti. Bunun üzerine hâlâ eski ticari ehemmiyetini devam ettiren Sultaniye'ye gelerek, şehri ele geçiren Bistam Bey, Irak-ı Acem valiliğine tayin edilmiş, ertesi yılın başında zaptedilemez bir kale olarak bilinen Nahcivan civarındaki Alıncak da Kadı İmadeddin'in elinden Kara Koyunlular'ın eline geçmişti.

Bağdat ve etrafına hâkim olan Sultan Ahmed ise, 1407-1408 yılı kışını Bağdat'ı berkitmekle geçirdi. Timur tarafından esir alınarak Semerkand'a götürülen oğlu Alaüddevle, Timur'un ölümü üzerine serbest bırakılmış ve Bağdat'a gelmişti. Sultan Ahmed buna son derece memnun olarak toylar tertip etmiş, Hille'yi oğluna vermiştir. Ayrıca Fars hâkimi Pir Muhammed'in, kardeşi İskender'in saldırısını karşılamak için Huzistan'dan ayrılmasını fırsat bilerek bu bölgeye de hâkim olmuştur.

Kara Yusuf ise, Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman Bey'i Amid dolaylarında bozguna uğrattıktan sonra, Mardin'e gelmiş ve Melik Salih'i kızlarından biriyle evlendirerek Musul'a gönderip Mardin'e kendi adamlarından birini tayin etmişti. Melik Salih'in az sonra, belki de zehirlenerek ölümü ile üç asırdan fazla bir mazisi bulunan Artuklu hanedanı da ortadan kalkmış oldu(1). Mardin meselesini halleden Kara Koyunlu beyi, yaylamak üzere Van gölü yakınındaki Aladağ'a döndü. Bu sırada Irak-ı Acem'de birçok olay cereyan etmekteydi. 1393 yılında Fars bölgesine gelen Timur, Muzafferli hanedanına son verirken, hanedandan Zeynelâbdin hapsedilmek üzere Semerkand'a gönderilmiş, oğlu Mutasım ise kaçıyordu. Timur'un ölümünden sonra o da birçok kimseler gibi yeniden ortaya çıkarak yardım sağlamak umidiyle Kara Yusuf'un yanına gelmişti. Fars hâkimi Pir Muhammed'in 1409 yılında kendi adamlarından Şerbetdâr Hüseyin tarafından öldürülmesi üzerine, bölgeye hâkim olan İskender'in İsfahan'ı ele geçirmek maksadıyla hareket etmesi üzerine, bölgenin karışık durumundan faydalanmak isteyen Yusuf Bey, Muzafferli Mutasım ile Irak-ı Acem valisi Bistam Bey'i İsfahan üzerine gönderdi. İsfahan yakınında Ateşgâh mevkiinde yapılan savaşta Türkmenler başarılı olamamışlar ve üstelik Mutasım da öldürülmüştür.

Bir yıl önce Huzistan taraflarına başarılı bir sefer yapmış olan Celâyirli Sultan Ahmed, Bistam Bey'in oğlu Bayezid'i Sultaniye'de

(1). Faruk Sümer, Kara Koyunlular, 80

bırakıp İsfahan'a gitmesinden yararlanarak emirlerinin teşvikiyle Sultaniye'ye yürüdü. O, Hemedan'a geldiğinde, Bistam Bey de bozguna hâlinde İsfahan'dan dönüyordu. Sultan Ahmed'e karşı kardeşi Ma'sum'u Sultaniye'de bırakarak Erdebil'e gitti. Etraftaki beyler, Sultaniye yakınlarına kadar gelen Sultan Ahmed'in huzuruna çıktılar. Celâyirli hükümdarı kalenin teslimini istediye de, onun bu isteği reddedildi. Buna rağmen Sultan Ahmed ümitsiz değildi. Fakat tam bu sırada gayri-meşrû oğlu Üveys'in, başına epeyce adam toplamış olarak ortaya çıkması üzerine Bağdat'a dönmek zorunda kaldı.

Öte yandan Maverâünnehr'deki mücadeleler neticesinde toprakları elinden alınan Halil Sultan, Uzunata'da amcası Şahruh ile görüştüktan sonra Semerkand tahtını Şahruh'a bırakarak Herat'a gelmiş ve buradan da onbin atlı ile babasının eski yurduna giderek, fethedildiği yerleri geri almak üzere Irak-ı Acem ve Azerbaycan taraflarına gönderilmiş, 1410 yılı Mart ayında da Rey şehrine gelmişti. Şahruh, kendisinin de arkadan hareket edeceğini ifade etmişti ki, onun bu teşebbüsü babasının ölümünden sonra Horasan ve Maverâünnehr'de hâkimiyetini pekiştirmekle vakit geçirmiş olan Şahruh'un, Timurlu devletini yeniden canlandırmak için batıya doğru yaptığı ilk teşebbüs olması bakımından dikkat çekicidir.

1410 yılı başlarında Kara Koyunlu beyi, yaylamak üzere Aladağ'a geldiğinde, birçok kimsenin Erzincan hâkimi Mutahharten'in torunu Şeyh Hasan'dan şikâyet etmeleri üzerine bu şehre yürüyerek, uzun bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi ve beylerinden Pîr Ömer'i buraya vali tayin etti. Bir süre önce Yusuf Bey'den Hemedan yaylağının kendisine bırakılmasını isteyen Sultan Ahmed, bu isteğinin yerine getirilmemesine öfkelenmişti. İşte şimdi Türkmen beyinin Erzincan kuşatması ile meşgul olmasından faydalanarak 1410 yılı Mayıs ayında Bağdat'tan Azerbaycan'a doğru hareket etti. Kara Yusuf'un Tebriz'de bıraktığı büyük oğlu Şah Mehmed, yanında çok az kuvvet bulunduğu için savaşa girmeyip Hoy taraflarına çekildi. Bunun üzerine Celâyirli hükümdarı, kısa zamanda Azerbaycan'a hâkim oldu.(1).

Eski dostu ve arkadaşının bu hareketini Erzincan kuşatması sırasında öğrenen Yusuf Bey, şehri ele geçirir geçirmez Azerbaycan'a hareket etti ve Tebriz dolaylarına geldi. Bunun üzerine şehirde bulunan Sultan Ahmed, savaşmak üzere Tebriz'den çıkarak Şen-i Gâzide konakladı. Birlikte acı tatlı günler geçirmiş bu iki arkadaş, şimdi iki düşman olarak karşılaşmışlardı. Esasen vefalı bir kimse ol-

mayan Celâyîrlî hükümdarı, Kara Koyunlu hükümdarının günden güne artan başarılarını çekemiyor ve onun ileride kendisi için büyük bir tehlike oluşturmağundan şüphe etmiyordu. Savaş, Tebriz civarında Esed köyü yakınında 30 Ağustos 1410 tarihinde başladı ve Türkmenler'in galibiyeti ile sona erdi. Celâyîrlî ordusunun bir kısmı tutsak alınmış, büyük bir kısmı ise kaçmıştı. Sultan Ahmed ise civardaki bir bahçede gizlenmişti. Burada yakalanarak Yusuf Bey'in huzuruna getirildi. Başlangıçta güler yüzle karşılandı, fakat sonra Yusuf Bey'in Dimaşk'ta hapisteyken doğan oğlu ve Sultan Ahmed'in kendisini manevî evlat edinmiş olduğu Pir Budak'a Azerbaycan'ı, Yusuf Bey'in büyük oğlu Şah Mehmed'e de Irak-ı Arab'ı verdiğine dair elinden yarlık alındıktan sonra, bilhassa eski Celâyîrlî beylerinin ısrarı ile öldürülmesine karar verildi. Bunun üzerine Ahmed, daha önce kardeşini öldürmüş olduğu Hoca Cafer'e teslim edildi ve o da kısas olarak Sultan Ahmed'i öldürdü. Cesedi, herkesin öldüğünü görüp fitne çıkmasını önlemek için üç gün Tebriz'de teşhir edildikten sonra, vasiyetine uyularak Bağdat'ta gömüldü(1). Böylece 1410 yılının sonlarına doğru Kara Koyunlular, artık Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in büyük bir kısmına hâkim olmuş bulunuyorlardı.

c) Güney İran (Fars ve Kirman) :

Timur öldüğü sırada Fars bölgesine Ömer Şeyh'in oğulları hâkim idiler. Mevki bakımından kardeşlerine üstün bir durumda bulunan Pir Muhammed, dedesinin ölüm haberini alınca, beylerini toplayıp bir durum değerlendirmesi yaptı. Dedesinin sağlığında, annesi Mülket Aga'yı amcası Şahrüh'a verdiğini bu sebepten kendisinin Şahrüh adına sikke kestirip, hutbe okutması gerektiğini bildirdi ve bunları bir mektup ile Şahrüh'a yazdı(2). Ve bir elçi heyetiyle amcasına gönderdi(3).

Pir Muhammed'in Herat'a gönderdiği elçiler Şiraz'a döndükten sonra, o tekrar kendi bölgesindeki meselelerle meşgul olmaya başladı. Şehirlere darugalar¹ tayin edip, askerın defterlere kaydedilmesini emretti. İdigu Barlas'a elçi göndererek, kendisine tâbi olmasını istedi. O, bunu kabul etmeyince de Yezd'deki kardeşi İskender ile birlikte

(1) Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, 86; Şirin Beyanî, *Tarih-i Al-i Celâyir*, Tahran 1345 h.ş., 107

(2) Abdürrezzak Semerkandî, *Matta'ı Sa'deyn*, 25

(3) Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, 373a; Abdürrezzak Semerkandî, *Aynı eser*, 27. İdigu'nun Kirman'daki faaliyetleri hakkında bkz. Jean Autin, *Deux Sayyids de Bam au XVe Siecle*, (abb. AWL Mainz 1956, nr. 7) Wiesbaden 1956, 16 vd.

Kirman üzerine yürüdüler. İskender, Kirmanlılar'ı bozarak şehri kuşattı. Ancak Şeyh Nimetullah'ın aracılığı ile barış sağlandı ve mirzalar ülkelerine döndüler.

1406 yılından sonra Ömer Şeyh'in oğulları arasında bazı anlaşmazlıklar çıktı. Bunun başlıca sebeplerinden biri şüphesiz İskender'in kendi başına hareket etmesiydi. Pir Muhammed, İskender'in tutuklanarak, hazinelerin Şiraz'a nakledilmesini, Yezd'e ise kendi adamlarının tâyin edilmesini emretti. İskender yakalanarak Herat'a gönderilirken yolda kurtulmaya muvaffak olmuştu. İskender İsfahan'a gelerek, Rüstem ile birlikte Şiraz üzerine yürüdüler. Ancak şehri ele geçiremeyeceklerini anlayınca, etrafı yağmalayıp, İsfahan'a döndüler. Pir Muhammed, bunun öcünü almak maksadıyla daha sonra İsfahan'a yürüdü. Rüstem, özellikle Şahrüh'a karşı düzenledikleri ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Horasan'dan kaçarak kendisine sığınan Hasan Candar ve oğullarına güveniyordu. Pir Muhammed ile barışması için yapılan teklifleri geri çevirerek savaşmak için şehirden çıktı. Fakat İsfahanlılar yenildi. Rüstem yanında Hasan Candar, oğulları ve bazı beylerle birlikte Kaşan'a geldi. Ancak burada da fazla kalmayarak, beylerinden bazılarını bırakıp çöl yolundan Horasan'a yöneldi. Mirza İskender de aynı şekilde Horasan yolunu tutmuştu(1).

Pir Muhammed kardeşlerinden öcünü almış olduğundan, şehir halkına dokunmayarak bir süre o yörede kaldı. Rüstem tarafından Kaşan'da bırakılmış olan Hasan Candar, oğulları ile anlaşıp Pir Muhammed'in yanına gitti. Fakat bu sırada Herat'tan Şahrüh'un elçileri gelerek, onların kendi yanından kaçmış olduklarını bildirmesi üzerine, Pir Muhammed, onları bağlatarak Horasan'a gönderdi. Pir Muhammed, İsfahan'da imar faaliyetlerini sürdürüp dedesi Timur zamanına ait maliye ve haraç defterlerini toplatarak iptalini emretmiş, buraya oğlu Ömer Şeyh'i tayin ile, Şiraz'a dönmüştür.

Mirza Rüstem kaçtıktan sonra Herat'a gelip, Şahrüh'a sığınmıştı. İskender ise Tun ile Tabes arasında yazı geçirdikten sonra, Şaburgan ve Belh taraflarına hareket etti. İskender'in Andhoy'a geldiğini, Sistan seferi sırasında öğrenen Şahrüh, onun «*istediği yere gitmekte serbest olup, kendisine kolaylık gösterilmesini*» emrettiği gibi, ayrıca İskender ile kardeşi Pir Muhammed'e hitaben yazılmış bir mektup da gönderdi. Bunda iyi geçinmeleri için bazı öğütler verildikten sonra, Pir Muhammed'in kardeşine bir miktar yer vererek gönlünü alması

(1) Hâfız-ı Ebrû, Zübdetü't-Tevârih, 419b; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 111

İsteniyordu. Bunun üzerine İskender, Andhoy'dan ayrılarak, 1409 yılının Şubat ayında Şiraz'a geldi(1). İskender'in dönmesinden sonra, Pir Muhammed Kirman'da fetihlerde bulunmak üzere hareket ile Du-çahe menziline geldiğinde, beylerinden Hüseyin Şerbetdâr tarafından çadırında öldürüldü(2).

Kardeşi İskender durumu öğrenince, Şiraz'a gelerek şehre ve hâzinelere hâkim oldu. Bundan sonra İskender ile kardeşleri Rüstem ve Baykara arasında mücadeleler başladı. İskender, Şiraz'da duruma hâkim olunca, beylerinden bazılarını Yezd'i kuşatmaları için gönderdi. Kendisi de İsfahan'a doğru hareket etti. İsfahan'a üç fersah uzaklıkta taraflar karşı karşıya gelmişler ve Rüstem yenilerek İsfahan'a sığınmış, İskender ise Ateşgâh mevkiinde konaklamıştı. Bu sırada bir süre önce Semerkand tahtını amcası Şahruh'a bırakarak Şahruh tarafından onbin süvari ile Irak-ı Acem'e gönderilmiş olan Halil Sultan da Rey'e gelmiş bulunuyordu. Rüstem, Rey'e gelen Halil Sultan'dan yardım isteyince, o hem İskender'e nasihat etmek, hem de kardeşleri barıştırmak için İsfahan'a hareket etti. Ancak Halil'in gelmesi de bir fayda sağlamadı. İskender'in kuşatmasından bunalan Rüstem, şehri terkederek Kara Koyunlu Yusuf Bey'in yanına gitti. Baykara da Horasan taraflarına kaçtı. Şehri savunanlar kaçmış, İsfahan'da sadece Halil Sultan kalmıştı. Bu sırada İskender de ordusunda kendisine karşı bir muhalefetin belirmesiyle Şiraz'a döndü. Halil Sultan ise Rey'e gelerek olanları Şahruh'a anlatarak yeni emirler beklediğini bildirmişti(3).

İsfahan'dan ayrılan Mirza Rüstem, 1410 yılı Eylül'ünde Tebriz'e gelerek iyi bir kabul görmüş ve bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra Merağa taraflarına gitmiş, Kasım ayında ise Yusuf Bey tarafından kendisine hil'at ve atlar armağan edilip yanına bir miktar da asker kâtilarak İsfahan'a uğurlanmıştır.

Timur'un ölümünden sonraki olaylar ve şartlardan dolayı Şahruh'un batıdaki meselelerle ilgilenecek vakti yoktu. O ancak 1409 yılında Maveraünnehr'de hâkimiyeti ele geçirdikten sonra, bu bölgenin eski hâkimi Halil Sultan'ı Irak-ı Acem'e göndermiş, fakat o bir süre Ömer Şeyh'in oğulları arasında aracılık yapmışsa da, 1411 yılı sonlarında ölünce, Şahruh'un ümitleri şimdilik boşa çıkmıştı(4).

(1) Hâfız-ı Ebrû, Aynı eser, 438a; Abdürrezzak Semerkandî Aynı eser, 136

(2) Hâfız Ebrû, Aynı eser, 452b; Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 160

(3) Hâfız-ı Ebru, Aynı eser, 467b vd.; Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 194 vd.

(4) Güney İran'daki bu mücadeleler için bkz. İsmail Aka, «Timur'un Ölümünden Sonra Güney İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri», Atsız Armağanı, İstanbul 1976

d) Halil Sultan'ın Semerkand'ı Ele Geçirmesinden Sonra Maverâünnehr ve Horasan :

Şahruh, Amu Derya boyunda Halil Sultan ile görüşmelerde bulunurken, Halil Sultan'ın babası Miranşah'ın Horasan'a doğru ilerlemekte olduğu öğrenilmişti. Bunun üzerine bazı beyler beşbin kişilik bir kuvvet ile Miranşah üzerine gönderildi. Gönderilen beyler, Miranşah'ın niyetini öğrenecekler ve ona göre hareket edeceklerdi. Kendilerine ayrıca Miranşah'a hitaben yazılmış bir mektup da verilmişti. Bunda *«Timur'un herkese bir bölgeyi verdiği, onu korumanın bir vazife olduğu, herkesin kendi memleketinin meseleleri ile meşgul olup, verilenle yetinmesi, Halil'in Gürcistan ve Ermenistan taraflarına giderek, Maverâünnehr'in Pir Muhammed'e bırakılması»* yazılıyordu. (1). Beyler mektubu Miranşah'a vermişler, o da çoğu Mirza Şahruh taraftarı olan tarihçilere göre, Şahruh'un dediklerini kabul etmişti. Miranşah ve oğlu Ebubekir, bundan sonra yeniden Azerbaycan'a dönmeye karar verdiler.

e) Pir Muhammed'in Maverâünnehr'e Gelişi :

Andhoy civarında sebepsiz olarak Şahruh'u terkeden Sultan Hüseyin, buradan Halil Sultan'ın yanına gelerek onun tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Halil Sultan, daha önce Timur'a ait olan hazineyi Pir Muhammed'e göndermeye söz verdiği halde, sonradan vazgeçip hazineyi kendi tasarrufuna almıştı. Dedesinin ölümü üzerine artık Pir Muhammed de Semerkand üzerine yollanmış, ancak Belh yakınlarına gelmeden bu haber Halil Sultan'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Halil Sultan, ileri gelen beyleri otuzbin kişilik kuvvet ile Sultan Hüseyin'in idaresinde Pir Muhammed'e karşı, Amu Derya ırmağı kıyısına gönderdi. Onlardan Pir Muhammed'e ırmağı geçirmemeleri istenmiş olmalıdır. Fakat ordu Belh'e geldiğinde, beylerden Pir Ali Taz, Sultan Hüseyin'i saltanat vaatleriyle kandırdı. Ordu ile ilgili işlerin görüşülüp konuşulacağı söylenerek, bütün beyler davet edilmiş, fakat bunlardan bir kısmı öldürülmüş, bağlılık yemini eden bazılarıysa serbest bırakılmışlardı. Sultan Hüseyin, bundan sonra Semerkand tahtını ele geçirmek üzere başşehir doğru yürümüş, buna karşılık Halil Sultan da onun karşısına çıkmak maksadıyla Keş'e gelmişti. Fakat daha ordu savaş düzeni alırken Sultan Hüseyin'e biat etmiş olan beylerden bir kısmı Halil Sultan tarafına geçmiş, bunun üzerine Hüseyin Belh taraflarına kaçmıştı (Temmuz 1405) (2).

(1) Tacü's-Selmanî, Tarihname, 70a-74a. Mektubun metni için bkz. Sarı Abdullah Efendi Ktb., nr. 3333, 21a-23b.

(2) Tacü's-Selmanî, Tarihname, 81a; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 51

Sultan Hüseyin, Şahruh tarafından Andhoy ve Şaburgan yörelerinde bırakılmış olan Süleyman Şah'a sığınmıştı. Esasen sadece Maveraiünnehr ile yetindiğini bütün söz ve davranışları ile dalma ifade eden Halil Sultan onu takip etmemiş, fakat Sultan Hüseyin'in davranışları Pir Muhammed'i kızdırmıştı. Çünkü o, son olarak kardeşi Muhammed Sultan'ın hanımı Hanike, Halil Sultan tarafından evlenmek üzere kendisine gönderilirken, bu hanımı zorla kendi nikâhına almıştı. Pir Muhammed, Süleyman Şah'a elçi göndererek onun yaptıklarını anlatmış ve kendisine teslim edilmesini istemişti. Ancak Süleyman Şah onun sözlerine iltifat etmemiş, bunun üzerine Pir Muhammed de onlar üzerine yürümüştü. Yenilen Süleyman Şah ile Sultan Hüseyin, Herat'a Şahruh'un yanına geldiler. Şahruh, Süleyman Şah'a çeşitli armağanlarla birlikte Serahs'ı suyugal olarak verip Horasan'a yönelmiş bulunan Miranşah ve Ebubekir üzerine göndermişti. Fakat onun ayrılmasından sonra, bu sefer Pir Muhammed'in elçisi Şahruh'a gelerek, Sultan Hüseyin'in yaptıklarını anlatıp öldürülmesini istemiş ve onun bu isteği kabul edilerek Sultan Hüseyin öldürülmüştür(1). Miranşah üzerine gönderilmiş olan Süleyman Şah, da Sultan Hüseyin'in öldürüldüğü bahanesiyle isyan etmiş ve götürdüğü armağanları da gaspettikten sonra, Halil Sultan'ın yanına Semerkand'a kaçmıştı.

f) Pir Muhammed — Halil Sultan Mücadelesi :

Süleyman Şah ile Sultan Hüseyin'i kaçırtan Pir Muhammed, bunlardan Sultan Hüseyin'in öldürülmesi ile rakiplerinin birinden daha kurtulmuş bulunuyordu. Pir Muhammed bu sefer Şahruh'a başka bir elçi göndererek *«Maveraiünnehr'in vasiyet gereğince kendisine ait olduğunu, haksız olarak gaspedilmiş olan bu ülkenin tekrar ele geçirilmesi için amcası olması dolayısıyla kendisine yardım etmesini»* istemişti. Şahruh ise askerin yorgun olup, biraz beklemeleri gerektiğini ifade ederek elçiyi geri göndermiş, fakat hazırlık olmak üzere oğlu Uluğ Bey ile beylerden Şah Melik'i Andhoy ve Şaburgan taraflarına göndermişti(2).

Amu Derya kıyısına gelince Şah Melik, köprü kurdurarak ırmağı geçmiş ve Halil Sultan'ın sınırı korumak için o taraflara tayin ettiği bazı beyleri esir almıştı. Bir taraftan Pir Muhammed ile Şahruh'un kuvvetleri Halil Sultan'ı tehdit ederken, öte yandan da ayaklanmış

(1) Tacü's-Selmanî, Aynı eser, 83b; Hâfız-ı Ebru, Züsdetü'l-Tevârih, 384a-b; Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 52

(2) Tacü's-Selmanî, Tarîhnâme, 89b

bulunan Emir Hudaydad Hüseyinî, Moğollar'ı da yanına alarak Semerkand'ı fethetme karar vermişti. Nedense Halil Sultan, belki de güneyden gelenlerin kararlı olmalarına bakarak, Şah Melik üzerine gitmeyi daha uygun görmüştü. Gerçekten Halil Sultan, Semerkand'dan ayrıldıktan sonra, Hudaydad Hüseyinî ve Moğollar anlaşamayarak geri dönmüştü. Bundan sonra Halil Sultan ve yanındakiler, emin olarak Şah Melik üzerine gittiler. Emir Süleyman Şah ve Halil Sultan'ın bütün gayretlerine rağmen, Şah Melik, Amu Derya üzerinde tutmuş olduğu geçitten atılamamış ve nihayet taraflar barış görüşmelerine başlamışlardı. Barış şartı olarak, Semerkand'da bulunan Şahruh'un hazineleri, mirzaların malları, Şah Melik ile nökerlerine alt eşyanın daha önce kararlaştırıldığı, fakat yerine getirilemeden kalmış olması dolayısı ile iadesi için Şah Melik tarafından ileri sürülen teklif Halil Sultan tarafından kabul edilmişti.

Anlaşmadan sonra Halil Sultan, Semerkand'a dönmüş, Şah Melik ile Uluğ Bey ise Semerkand tahtını ele geçirmek için Kandehar'dan gelerek Belh yakınma varmış olan Pir Muhammed'e katılmışlardı. Pir Muhammed, gâsıp olarak gördüğü Halil Sultan'ı Şah Melik'e şikâyet etmiş, bunun üzerine Halil Sultan'a elçi göndererek: *«Merhum Sâhibkiran'ın taht ve saltanatın Halil'e ait olacağına dair hiç bir zaman vasiyet buyurmadığını»* söylemişler, Halil Sultan ise cevabında: *«Her ne kadar emir beni vasiyet etmemişse de, emir'e taht ve memleketi veren kim ise, bana da verdi»* demişti(1). Halil Sultan'ın bu cevabı, muhakkak ki Pir Muhammed'i öfkeliendirmişti. O, Semerkand'ın bir an önce fethedilmesi için acele davranılmasını istiyor, Şah Melik ise Şahruh'un sözü gereğince beklemenin daha uygun olacağını, önce Buhara'yı ele geçirmek için oraya gidilmesi, askerinin dinlenip Şahruh'un da ordu ile gelmesinden sonra asıl ülkenin fethine girişilmesini istiyordu. Fakat Pir Muhammed'e bunları kabul ettirmek mümkün olmadı. Nihayet onlar Amu Derya'yı geçince, Halil Sultan da Semerkand'dan onlara karşı çıkmış bulunuyordu. Taraflar 1406 yılı Şubat ayında, Karşı suyu kıyısında karşılaştılar. Bu savaşı Halil Sultan kazanınca Pir Muhammed Belh'e, Şah Melik ve Uluğ Bey ise Horasan'a doğru kaçtılar(2).

Aynı ay içinde bunu öğrenen Şahruh, nihayet Herat'tan hareket etmiş, Murgab yakınlarına geldiğinde Şah Melik ve Uluğ Bey huzura

(1) Hâfız-ı Ebru, Zübde'tü'l-Tevârih, 387b; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 49

(2) Tacü's-Selmani, Tarîhnâme, 97b; Hâfız-ı Ebru, Zübde'tü'l-Tevârih, 388b; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 69

çıkarak, olanları anlatmışlardı. Şahruh hemen ileri harekete niyetlenirken, Halil Sultan'ın adamlarından biri gelerek efendisinin son olaylardan dolayı özür dileyip eski anlaşmaya sadık kaldığını, Şahruh ile aralarında hiçbir mesele olmadığını, ancak Pir Muhammed'in suyu geçip kendi ülkesine girerek tecavüzde bulunduğunu, kendisinin de mecburen savaşmış, gâlip geldiğini bildirmişti. Şahruh da Halil Sultan'ın adamını, kendi adamlarından biri ile Semerkand'a göndererek kendisinin de anlaşmalara sadık kaldığını, ancak bazı emirlerin Arnu Derya'yı aşarak, kendi ülkesinde tahribatta bulunmalarından dolayı, hareket ederek suyun kıyısına geldiğini, Halil ile yeniden anlaşmaya varılmasını istediğini bildirmişti. Bunun üzerine anlaşma sağlamak için taraflar, adamlarını su kıyısına gönderdiler ve Halil sultan geri döndü.

Bu arada Pir Ali Taz'ın, Pir Muhammed'i kandırarak onu Semerkand'ın fethi için kışkırttığı haberi geldi. Pir Ali Taz üzerine giden Halil Sultan, âsi emirlerden Hudaydad'ın Semerkand'a kadar ilerlediğini işitince, Pir Muhammed ile anlaşarak başşehrine döndü.

Anlaşmadan sonra Semerkand'a gelen Halil Sultan, güvenilir adamlarından birini gizlice Pir Muhammed'in beylerbeyi Pir Ali Taz'a göndererek Maverâünnehr üzerinde hâlâ hak iddia ederek tehlikeli bir durum arzeden Pir Muhammed'i ortadan kaldırdığı takdirde, kendisine bu hizmeti karşılığında onun inemleketini vereceğini vaat etmişti. Böylece hâkimlik sevdasına kapılan Pir Ali Taz, fırsat kollamaya başladı ve bir gün ansızın Pir Muhammed üzerine baskın yaparak onu 1407 yılı Şubat'ında öldürmüştür(1). Şahruh bu haberi işitince, onun intikamının alınması için bazı beylerini Belh'e gönderdi ve baharda kendisi de yola çıktı. Pir Ali Taz üzerine gönderilen Emir Mızrab, onu ele geçirememiş, adı geçen emir Hindukuş dağlarına kaçmıştı. Belh'e gelen Şahruh, şehri işgal ile Tirmiz'in karşısında ileri bir karakol durumunda olan Hinduvan kalesinin onarılmasını emretti. Buna karşılık Halil Sultan ise beylerini Tirmiz'e göndererek, şehri tahkim ettirmişti. Taraflar Amu Derya'nın iki yakasında savaş hazırlıklarını sürdürürken birden bire barış görüşmelerine başladılar. Nihayet anlaşma sağlanarak Şahruh, Belh civarını Pir Muhammed'in oğlu Kaydu'ya bırakıp Herat'a döndü.

Ancak Herat hâkimî, bu anlaşmanın devamında pek samimi değildi. O, Halil Sultan'ın düşmanları ile münasebete bile girişmişti ki, bunlar arasında Buhara ulemâsı da bulunuyordu. Bu ise Halil Sultan için küçümsenecek bir tehlike değildi. 1407-1408 yılında ülkede meydana gelen kıtlık ve Halil Sultan'ın devamlı başarısızlıkları da halk

(1) Hafız-ı Ebru, Aynı eser, 399a-b; Tacü's-Selmanî, Aynı eser, 140a.

ve ordu arasında hoşnutsuzlukların baş göstermesine sebep oluyordu. Yeni hiçbir fetihle bulunmamasına rağmen, Semerkand ve civarını koruyabilmek için büyük bir ordu beslemek zorunda olan Semerkand'ın bu genç hükümdarı, bu ordudaki beylerin bağlılığını sağlamak için bir taraftan Timur devrinden kalan hazineyi hesapsızca harcarken (1), kendisine anne veya yenge durumunda bulunan, gerek dedesi Timur'un, gerekse amcası Muhammed Sultan'ın hanım ve kumalarını çoğu gulamlıktan yetiştirme, düşük dereceli beylere nikahlamaktan çekinmiyordu(2). Halil Sultan'ın çok sevdiği hanımı Sad Mülk ise, haddinden fazla kudret sahibi olmuş, devlet işlerine karışmaya başlamıştı. Artık Timur devri beylerine gereği gibi hürmet ve itibar dahi gösterilmez olmuştu.

Nihayet Maverâünnehr'de Halil Sultan ile mücadele hâlinde bulunan Hudaydad Hüseyini ve Şeyh Nureddin gibi beyler, Şahruh'a haber göndererek, gelip artık ülkeyi kendi hâkimiyetine almasını istemişlerdi. Şahruh ise onlara haber göndererek, şimdiye kadar Maverâünnehr meseleleri ile yeterince ilgilenememesinin sebbinin, babasının ölümünden sonra meydana gelen bazı ayaklanma ve meşguliyetler olduğunu, yakında hareket edeceğini, kendilerinin de harekete hazır olmalarını istemişti.

1409 yılında Şahruh Badgis'e geldiğinde, Halil de Keş'e gelmiş bulunuyordu. Ancak bu sırada kuzeyde Hudaydad Hüseyini ayaklanmış, Halil Sultan başlangıçta Hudaydad üzerine beylerini göndermişse de, onların yardım talebi üzerine dörtbin kişilik bir kuvvetle bizzat kendisi bu âsi emir üzerine gitmiş, fakat Semerkand civarında Hudaydad tarafından esir alınmıştır (Mart 1409) (3). Şahruh'un yaklaşması üzerine Hudaydad, Halil Sultan'ı beraberinde Fergana taraflarına götürmüştür. Hudaydad, daha sonra Moğollar'dan yardım sağlamaya muvaffak olmuş, fakat yine onlar tarafından öldürülmüştür. Halil Sultan ise buradan Otrar'da bulunan Emir Şeyh Nureddin'in yanına gelmiştir. Burada Şeyh Nureddin'in önyak olması ile o, az önce Semerkand'a girmiş olan Şahruh ile Uzunata'da görüşmüş ve aralarında anlaşmaya varılmıştı. Buna göre Halil Sultan, Maverâünnehr'deki haklarını terk ederek Rey şehrine gidecek, çok sevdiği hanımı Şad Mülk de kendisine geri verilecekti.

(1) Tacü's-Selmani, Tarîhnâme, 78b-80a

(2) Tacü's-Selmani, Aynı eser, (162b vd.), Timur ve Muhammed Sultan'ın hanımlarının hangi emirlere verildiklerini iki fasıl hâlinde nakletmektedir.

(3) Hafız-ı Ebru, Zübdetü't-Tevârih, 435a; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 130; Tacü's-Selmani, Aynı eser, 175a

IV — ŞAHRUH DEVRİ

Halil Sultan ile varılan anlaşma gereğince, 1409 yılında savaşa son verilmişti. Şahrüh Semerkand'ı terkederken şehrin hâkîmi olarak oğlu Uluğ Bey'i tayin etmiş, idari ve askeri işleri yürütmek üzere ise dirayetli emirlerden Şah Melik atabeg olarak bırakılmıştı. Şahrüh'un öteki oğlu İbrahim Sultan Belh'in, Ömer Şeyh'in oğullarından Emirek Ahmed Fergana'nın, Pir Muhammed'in oğlu Mirza Kaydu ise Kandehar'ın hâkimliğine getirilmişlerdi. Böylece 1409 yılında Halil Sultan'ın esir alınması ve Semerkand'ın ele geçirilmesi ile Timur'un mirası için yapılan saltanat mücadeleleri hemen hemen sona ermiş oldu. Şahrüh, Herat'a döndükten sonra komşu ülkelerden elçiler geleerek Maverâünnehr fatihini tebrik ettiler. Gelenler arasında Deşt-i Kıpçak ve Özbek ulusu hâkiminin elçisi de bulunuyordu. Deşt-i Kıpçak'tan bu elçilerin gelişinin asıl sebebi, Timur ve Toktamış döneminde bozulan münâsebetleri yeniden canlandırmaktı.

Halil Sultan'ın Maverâünnehr'den ayrılmasından sonra, Otrar'da kalan Emir Şeyh Nureddin'in yağı olarak Semerkand üzerine hücumu ve Uluğ Bey'in atabegi Şah Melik'i üst üste iki defa mağlup etmesi bile durumu değiştirememiş, daha sonra Şahrüh Herat'tan tekrar gelerek bu âsi emirini mağlup etmişti. 1410 yılı Temmuz ayında Semerkand yakınlarında Horasan kuvvetlerince yenilgiye uğratılan Şeyh Nureddin, Savran'a gelerek ayaklanmasını sürdürmeye çalışmıştı. Fakat Moğollar ile ortaklaşa hareket etmek için giriştiği tezebbüslerden bir sonuç çıkaramadığı gibi, Emir Şah Melik'in tuzağı ile eski arkadaşlarından Emir Hargudak tarafından hile ile öldürüldü. Böylece Kıpçak asıllı, Timur'un sadık ve en ünlü beylerinden olduğu halde, Şahrüh ve oğlu Uluğ Bey'in Maverâünnehr'de hâkimiyetini tanımak istemeyip, istiklâl sevdasına düşmüş olan beylerden sonuncusu da böylece ortadan kaldırılmıştı.

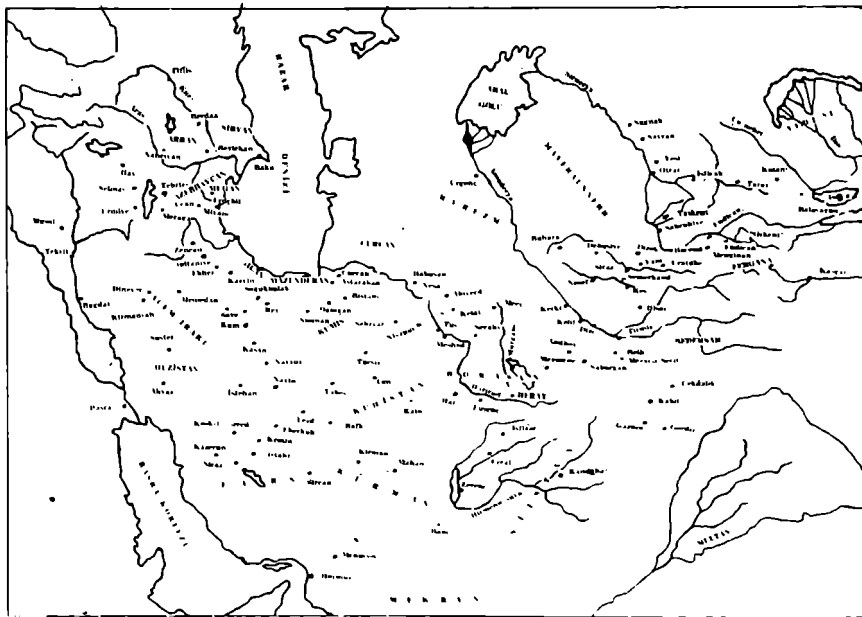
Maverâünnehr'deki mücadeleler sonucu muvaffak olamayan Halil Sultan, amcası Mirza Şahrüh ile görüştüktan sonra, Semerkand tahtını amcasına bırakarak Herat'a gelmiş ve buradan da onbin süvari ile babasının eski yurduna giderek eline geçirebildiği yerleri ger-

almak ve istediği yerde kalmak üzere Irak-ı Acem ve Azerbaycan taraflarına gönderilmiş(1) böylece 1410 yılı Mart ayında Rey şehrine gelmişti. Fakat o, bu sıralarda İsfahan'da bulunan Ömer Şeyh'in oğulları arasındaki mücadelelerde aracılık etmiş, 1411 yılı Kasım ayında ölünce(2), Şahruh'un ümitleri boşa çıkmıştı.

Timur'un ölümünden sonra Özbekler'in işgal ettikleri Harezm'i Emir Şah Melik, Deşt-i Kıpak'ta cereyan eden kargaşalıklar dolayısıyla 1413 yılı başlarında yeniden ele geçirince, Horasan ve Maverâünnehr hâkimi Şahruh, bütün dikkatini batıya çevirmiş, oğlu Uluğ Bey'in Semerkand'dan gönderdiği fillerle ordusunu takviye ettikten sonra, 1413 yılı Ekim ayında Herat'tan hareket etmişti. Nişapur'a geldiğinde, yeğeni Mirza İskender'e haber göndererek, Kara Yusuf Bey'e haddini bildirmek üzere baharda hareket edeceğini bildirmiş ve Rey'de kendisine katılmasını istemişti. İskender, amcasına yardım edeceği yerde, kendi üzerine geldiğini zannederek karşı çıkmış Horasan ile bağlantıyı sağlayan yolları tutmuş, etraftaki hâkimlere haber göndererek Şahruh aleyhine harekete geçmeye çağırmıştır. Bütün, bunlardan sonra Çağatay hükümdarı Kara Koyunlular üzerine gitmektense, İsfahan üzerine gitmenin daha uygun olacağına karar vererek, 1414 yılı baharında İskender üzerine yürüdü. İsfahan bir müddet kuşatıldıktan sonra düşmüş, kardeşi Rüstem'e teslim edilen İskender onun tarafından gözlerine mil çekilerek kör edilmişti. Şahruh, İsfahan'ı Mirza Rüstem'e, Hemedan ve Luristan'ı Baykara'ya, Fars bölgesini ise kendi oğlu İbrahim Sultan'a bırakarak Yezd üzerinden Herat'a dönmüştür(3).

Buna rağmen İskender, tam olarak sahneden çekilmemişti. Onun gözlerine mil çekilmesine Şahruh memnun olmamış, onu Rüstem'in yanından alarak Hemedan'a Baykara'nın yanına göndermişti. İskender buna rağmen rahat durmayıp intikam için Baykara ile birlikte yeniden ayaklanınca, Rüstem üzerlerine ordu gönderdi. Bunun üzerine Baykara Şiraz'a gitmiş, İskender ise Kaşkayı aşireti tarafından ele geçirilip, Rüstem'e teslim edilmiş ve bu mirza tarafından öldürül-

-
- (1) Hafız-ı Ebrû, Zübdetü't-Tevârih, 465b; Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 189
 - (2) Hafız-ı Ebrû, Aynı eser, 478b; Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 212; Irakî tarzında şiirleri olduğu gibi, türkçe şiirler de söylemiştir. Geniş bilgi için bkz. Ali Şîr Nevalî, Mecâlisü'n-Nefais, Tahran 1323. h.ş. 125
 - (3) Hafız-ı Ebrû, Zübdetü't-Tevârih, 515b; Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 288

Şahruh Zamanında Timurlu İmparatorluğu

müştür(1). Bu olaylar, Şahruh'un Fars bölgesine ikinci bir sefer yapmasına sebep olmuş ve 1415 yılı Ağustos ayında Herat'tan ayrılan Şahruh, İsfahan'da Rüstem ile birleştikten sonra, Şiraz üzerine yürümüş, fakat Baykara itaat edip, huzura çıktığından af edilmiş, lâkin Hemedan ve Luristan hâkimliğinden alınarak Kañdehar ve Germisr taraflarına gönderilmiştir. Şahruh, Şiraz'da oğlu İbrahim Sultan'ı bırakarak, 1416 yılı Mart ayında Herat'a dönmüştür(2). Böylece Irak-ı Acem'in bir kısmı ile Fars bölgesinde Şahruh'un hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğullarının nüfuzuna son verilmiş, Şahruh'un hâkimiyeti kesin olarak tesis edilmiştir.

1) Uluğ Bey :

Şahruh, yeğeni Mirza İskender üzerine yürürken, oğlu Uluğ Bey'i Türkistan'a göz kulak olması için vekil bırakmış, bu sefer için Semerkand'dan sadece filler gönderilmişti. Uluğ Bey, bir süre sonra Fergana hâkimi Ömer Şeyh'in oğullarından Emirek Ahmed'i görüşmelerde bulunmak üzere yanına çağırdı. Ahmed, o devirde bu gibi dâvetlerin çoğu zaman tutuklanma ile sona erdiğini bildiğinden gelmedi. Semerkand'dan ikinci defa elçi gönderilince o, özür dilemiş, kuşkulandığından gelmeye cesaret edemediğini söylemişti. Uluğ Bey'in gönderdiği adamı ile görüşmeler sonunda Emirek Ahmed, oğlunu Semerkand'a göndereceğine dair söz verdi fakat uzun zaman geçmesine rağmen gelen giden olmamıştı. Bunun üzerine Uluğ Bey, bizzat Fergana'ya yürümüş, Ahmed ise dağlara çekildiğinden, Uluğ Bey önce Ah-si'yi, daha sonra da Endican'ı ele geçirip, Semerkand'a dönmüştü. Uluğ Bey'in ayrılmasını fırsat bilen Emirek Ahmed, Moğollar'a elçi göndererek yardım istemiş ve Moğollar ile birlikte Endican üzerine yürümüştü. Uluğ Bey'in burada vazifelendirdiği beyler bir baskın sonucu mağlup olmuşlar, fakat Ahmed Endican'ı ele geçiremediği gibi, Moğollar da Fergana'yı yağmaladıktan sonra yurtlarına dönmüşlerdi(3).

- (1) O.M. Natanzi'ye kendi adına bir tarih yazdırdığı gibi, türkçeye de değer vermiştir. Şairlerden Mevlâna Haydar, ona İlhafen Nizami'nin Mahzenü'l-Esrar'ına türkçe bir nazire yazmış olduğu gibi, Çağatay edebiyatının büyük şairlerinden biri olarak kabul edilen Lütflî, Gül ve Nevruz adlı türkçe mesnevisini yine bu mirzanın emriyle kaleme almıştır. Kendisi de türkçe şîirler yazmıştır. Onun türkçe şîirine misal için bkz. Mecallsü'n-Nefals, 125. Bu mirzanın faaliyetleri için bkz. İ. Aka, Ankara Savaşı Fetihnâmesi, 16, nr. 25
- (2) Hafız-ı Ebru, Aynı eser, 531b; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 330 vd.
- (3) Hafız-ı Ebru, Zübdetü't-Tevârih, 502b; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 262

Uluğ Bey'in bu sefere kendiliğinden mi, yoksa o sırada Ömer Şeyh'in öteki oğulları ile Fars bölgesinde uğraşmakta olan babasının teşviki ile mi karar verdiği hususunda bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, babasından habersiz hareket etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü Şahruh, Fars bölgesinden Herat'a dönünce, Uluğ Bey huzura çıkmış, fakat hareketlerinden dolayı kendisinden hesap sorulmamıştı.

Moğol hanı Muhammed'e sığınarak Kaşgar taraflarına kaçmış olan Emirek Ahmed'e, bu sefer Şahruh haber gönderdi. Bağışlandığını bildirerek Herat'a gelmesini istedi. Ömer Şeyh'in oğullarından bu sefer de Baykara'nın ayaklanmasında dolayı Fars bölgesine ikinci bir sefer düzenleyen Şahruh, 1416 yılı başlarında Herat'a dönmüş, daha sonra da Ahmed buraya gelmişti. Fakat vaktiyle Uluğ Bey'den korktuğu husus yani tutuklanma Herat'ta başına gelmiş ve Mekke'ye sürgün edilmişti. O Mekke'ye gittikten sonra büyük bir ihtimalle bir daha geri dönememiştir. Ahmed, Kaşgar'dan ayrılırken yerine Şeyh Ali Tugay'i'yı bırakmış, o ise oğlunu Semerkand'a Uluğ Bey'in yanına göndererek bağlılığını bildirmiş ve Uluğ Bey de kendi adamlarını Kaşgar'a göndermişti(1). Böylece Fergana bölgesinde de Şahruh'un hâkimiyeti sağlanmış oluyordu.

a — Uluğ Bey'in Moğollar Üzerine Seferi :

Babası Fars bölgesinden döndüğünde Uluğ Bey, ordusu ile Sır Derya kıyısında bulunuyordu. Buradayken Harezmi'den Toktamış'ın oğullarından Cebbar Berdi'nin Cengiz Oğlan'ı yenerek Özbekler'in hâkimiyeti ele geçirdiği haberi gelmişti. Bunun üzerine Uluğ Bey Semerkand'a döndü. Ardından Moğollar'dan elçiler gelerek, dostluktan söz ettiler.

b — Moğollar ve Özbekler ile Münâsebetler :

Uluğ Bey, 1417-1418 kışını geçirmek üzere Hocend civarında konaklamıştı. 1417 yılının Kasım ayında Özbek ulusundan Edige'nin elçisi İbrahim gelmiş, Uluğ Bey de sefere devam etmeyerek 1418 Şubatı'nda Semerkand'a dönmüştü.

Moğollar'ın durumu Uluğ Bey'e, Kaşgar valisi Sıddık tarafından bildiriliyordu. 1418 yılı Haziran ayında Sıddık'tan haberci gelerek, Moğollar arasında karışıklık çıktığını bildirmişti. Uluğ Bey bir taraftan durumu araştırmak için adamlar gönderirken, öte yandan da ye-

(1) W. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, 76

ni Moğol hanı Veys Han'ın elçileri gelerek birlik ve beraberlikten söz etmişlerdi. Semerkand hâkimi, komşu ülkelerden emin olunca, Kasım ayında Semerkand'dan hareket etti. Onun Herat'a gelişi sebebi kaynaklarda açıkça belirtilmemektedir. Zira Herat'ta fazla kalmayıp 1419 yılının Ocak ayında Semerkand'a dönmüştü.

1419 yılı Mayıs ayında Özbek ulusundan Barak Oğlan'ın Semerkand'a gelerek yardım istemesi üzerine, Uluğ Bey Ağustos ayı sonlarında Semerkand'dan ayrılarak Özbek ülkesine doğru yola çıktı. Taşkent civarına geldiğinde Özbek ulusundan kaçmış olan birisi gelerek Özbekler'in dağıldığı haberini getirmiş, aynı haber tüccarlar tarafından da doğrulanınca, Semerkand hâkimi, Ekim ayı sonlarında Semerkand'a dönmüştü.

Bundan sonra Uluğ Bey, Moğollar arasındaki karışıklıklardan istifade etmek için o tarafa sefere karar verdi. Halbuki karışıklıklara rağmen Herat sarayından, aralarında diğer Timurlu mirzaların da temsilcileri bulunan elçilik heyeti, Çin elçileri ile birlikte Moğol yurdundan geçmiş ve bunların emin bir şekilde geçmeleri Moğol emiri Hudaydad tarafından sağlanmıştı. Uluğ Bey, Hudaydad'ın Timurlular'a sâdik olması ve ondan yardım göreceği inancı ve kolay bir zafer kazanacağı ümidiyle 1420 yılının Haziran ayı sonlarında Semerkand'dan hareket etmiş ve öncü çıkarmıştı. Ancak biraz ilerledikten sonra, Moğol emirlerinden Melik İslâm, Moğol emirlerinin bağılıklarını arzedince, Uluğ Bey dönmeye karar vererek, Temmuz ayında Semerkand'a geldi.

Onun Semerkand'a dönmesinden sonra, Şir Muhammed Oğlan ve Sadr-ı İslâm gibi Moğol emirleri buraya gelmişlerdi. Fakat onlara dönüş izni verilmemiş olsa gerek ki, bir süre sonra kaçmışlardı. Onları yakalamak için bizzat Uluğ Bey gitmiş ve kaçanları yakaladıktan sonra ülkelerine dönüş izni vermişti.

Ertesi yıl (1421 yılı Mayıs ayında) bir haberci gelerek Şir Muhammed Han'ın Veys Han'a galip gelerek tahtı ele geçirdiğini haber vermişti. O herhalde Kaşgar'daki Uluğ Bey'in valilerinden de yardım görmüş olmalıdır(1).

Böylece her iki komşu devlette kendi taraftarlarını iş başına getiren Uluğ Bey, Kasım ayı sonunda kışlamak üzere Buhara'ya gitmiş, baharda ise Kara Koyunlular üzerine giderek, seferden dönmüş bulunan babasının yanına Herat'a hareket etmişti.

(1) W. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, 78-79

2) Şahruh'un I. Azerbaycan Seferi :

Şahruh artık kendi sülâlesi mensuplarına gücünü kabul ettirmiş, babası zamanındaki toprakların büyük bir kısmına da yeniden sahip olmuştu. Şahruh'un Azerbaycan seferinin asıl sebebi, daha önce Kara Koyunlular tarafından işgal edilen o devrin bayındır ve ticari kıymeti yüksek Sultaniye ve Kazvin ile Irak-ı Acem'in bu bölgesinin geri alınmak istenmesiydi. Ayrıca babasının ölümünden sonra bu bölgede büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkan ve Timurlu hâkimiyetine geniş ölçüde son veren Kara Koyunlu Türkmenleri ile Çağataylar arasındaki Mıranşah'ın öldürülmesi ile ortaya çıkan intikam hissini de buna eklemek gerekir.

Gayesine savaşa başvurmadan erişmek isteyen Çağatay hükümdarı, Siddık adlı adamını bir mektup ile Azerbaycan'a göndererek, Kara Koyunlu beyinin kendisine tâbi olmasını istemişti. Elçi dönüşünde Kara Koyunlu beyinin bu memleketi idaresinden şikâyet etmiş, onu sözle yola getirmenin mümkün olmadığını ifade etmişti. Yine bu sıralarda Kara Yülük Osman Bey'in Şahruh'a gönderdiği, fakat Kara Yusuf'un eline geçip daha sonra oğlu İskender tarafından Osmanlılar'a gönderilen mektubunda bütün Anadolu beyleri, Bizans ve Trabzon Rum imparatorları ile Gürcüler'in Çağatay hükümdarını bekledikleri bildiriliyordu.

Sefere hazırlanılması için ülkenin her tarafına adamlar gönderen Şahruh, 1420 yılı Ağustos ayı sonlarında Herat'tan hareket etti. Hava-ların oldukça sıcak olmasından dolayı yavaş yavaş ilerleyen hükümdar, yolu üzerindeki şeyh ve evliya türbelerini de ziyaret ede ede ve etraftan katılan kalabalık ordu ile nihayet Kasım ayında Rey şehrine gelmiş bulunuyordu. Ordusunun mevcudu ikiyüzbin kişiye ulaşmış olmasına rağmen başta Hâfız-ı Ebru olmak üzere, Timurlu tarihçilerinin de ifadesine göre, herkes Türkmenler ile savaşı düşünerek, sonuçtan pek de ümitli görünmüyorlardı.

Bu hâlet-i ruhiye içinde, öncü olarak gönderilmiş bulunan Emir Şah Melik, Pâyende adlı adamını Yusuf Bey'e göndererek barış isteğini tekrarlamış, Sultaniye ile Kazvin'i Timurlular'a bıraktığı takdirde Suriye ve Rum'a kadar Azerbaycan ve Irak-ı Arab'ın Kara Koyunlular'a bırakılacağını ifade etmişti. Yusuf Bey bu teklifi kabul etmeyerek savaşa hazırlanmıştı. Öte yandan belki biraz da Osmanlı devletini harekete geçirmek için (fakat ne olursa olsun Kara Koyunlularca da Çağatay hükümdarına çok büyük emeller atfolunuyor) Kara Yusuf'un Osmanlı sultanı Çelebi Mehmed'e yazdığı mektubunda, Şahruh'un Boğazlar'a kadar olan yerleri istilâ edip, Balkanlar'dan

Deşt-i Kıpçak'a, Derbend'den Azerbaycan'a dönmek niyetiinde olduğu söyleniyordu.

Şahruh ise istihareye yatıyor, yardım için Allah'a yakarıyordu. Bu maksatla yanındaki hafızlara Fetih suresini okumalarını emretmiş böylece Fetih suresi onikibin defa okunmuştu. Bundan sonra ilerlemeye başlayan Çağataylar, önce Kazvin'i ele geçirdiler. Sultaniye'de bulunan Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah ise, Timurlu ordusunun ilerlemekte oldukları haberini alınca, kaleye erzak yığarak beklemeye başlamıştı. Fakat aniden Tebriz tarafından gelen bir haberci, Kara Yusuf'un Tebriz yakınındaki Ucan'da öldüğünü, ordusunun dağıldığını bildirince, durum birden bire değişmiş, Cihanşah ve yanındakiler kaledeki erzak ve kıymetli eşyayı alarak kuzeye doğru yönelmişlerdi. Yine bu sıralarda Kazvin civarında haber toplamakla görevli bir ulak, Kazvin yakınlarında bulunan Şahruh'a gelerek, Kara Koyunlu beyinin öldüğü haberini getirdi. Öte yandan o gün huzura gelen Sultaniye kadısı da Yusuf Bey'in ölümü ve oğlu Cihanşah'ın şehri boşalttığı haberini getirmiş, bu haber Çağatay ordusunda önemli ölçüde rahatlamaya sebep olmuştu.

Yusuf Bey'in öldüğünü, ordusunun dağılıp Sultaniye'nin sahipsiz kaldığını öğrenen Timurlu hükümdarı, bu şehir üzerine yürüyerek, 1420 yılı Kasım ayı sonlarında Sultaniye'ye gelmişti. Burada hiçbir mukavemetle karşılaşmayan hükümdar, Sultaniye'de adamlarından birini bıraktıktan sonra, Miyane üzerinden Erdebil'e, oradan da Aras ırmağını geçip, Aralık ayı ortalarında kışlamak üzere Karabağ'a gelerek konakladı. Az sonra da Tebriz'e gönderilen oğlu Baysungur muzaffer olarak babasının yanına geldi. Kışı Karabağ'da geçirmekte olan Çağatay hükümdarının huzuruna etraftaki hâkimler veya onların elçileri armağanlar ile gelmeye başladılar. Kara Yusuf'un oğlu İskender ise Mardin'e taarruz etmiş olan Kara Yülük Osman Bey'in üzerine yürümüş ve Nusaybin yakınlarında onu yenmişti. Timurullar'ın Anadolu'daki en güçlü taraftarı ve Kara Koyunlular'ın can düşmanı Ak Koyunlular'ın yenilgisini öğrenen Şahruh, Aras ırmağını geçip Doğu Anadolu'da Kara Koyunlular'a ait bazı kaleleri ele geçirdikten sonra Eleşkird yakınlarında Yahşi mevkiinde mevzilenerek savaşa hazırlanmış bulunan İskender ve kardeşi İsfend ile karşılaştı. İki gün süren savaşta (30-31 Temmuz 1421) Türkmenler, üstün kuvvetler karşısında tutunamayarak bozguna uğramışlardır.

Savaş alanından ayrılan Çağatay hükümdarının gözü kadın ve çocukları ile acınacak durumda ağlayan Türkmen esirlerine takılmış, onlara karşı merhamete gelip her zamanki gibi iyi kalpliliğini göstererek, salıverilmelerini emretmişti. İskender ve İsfend mirzalar sa-

vaştan sonra, atalarının Musul ve Mardin arasındaki eski kışlık yurtlarına çekildiler. Şahruh, *Tezkire* sahibi Devletşah'ın ifadesine göre Azerbaycan hâkimliğini oğullarına ve beylerine teklif etmiş, ancak İskender'den korkularından hiçbiri bu teklifi kabule yanaşmamışlardır. Bu yüzden Şahruh, Azerbaycan'ı yine eski sahiplerine bırakarak 1421 yılı Ekim ayında Horasan'a dönmüştür(1).

3) Moğollar Üzerine Sefer :

Deşt-i Kıpçak'ta, Uluğ Bey'den yardım gören Barak'ın, Uluğ Muhammed'e galip gelmesi; Semerkand'da bir müddet tutsak kaldıktan sonra serbest bırakılan Şir Muhammed'in yine Kaşgar'daki Uluğ Bey'in valilerinin yardımı sayesinde Veys Han'ı yenerek Moğollar üzerinde hâkimiyetini kabul ettirmesi neticesinde Semerkand hâkimi, komşu iki ulusun başına kendi adamlarını getirmiş sayılabiliirdi.

Timur'un desteği ile tahtı ele geçiren Toktamış, nasıl vaktiyle velinimetinin hukukunu tanımak istememişse, şimdi de Barak ve Şir Muhammed, Uluğ Bey'den gördükleri yardıma rağmen ona karşı Toktamış'ın siyasetini tâkibe başlamışlardı. Uluğ Bey bundan dolayı bahane aramaya başlamış ve daha sonra sebep de bulmuştu. Uluğ Bey biraz önce yanından kaçarak Moğol ileri gelenlerinden Melik İslâm'a sığınan Merkit boyundan Pir Ali'nin oğlunun geri gönderilmesini Moğollar'dan istediğinde, bu isteği reddedilmişti. Bunun üzerine sefer hazırlıklarına başlayan Semerkand hâkimi, babasını bu seferden haberdar etmek ve onun iznini almak üzere emirlerinden Hamza Bey'i Herat'a göndermiş ve Herat hâkiminin muvafakatını almıştı.

Sefere kesin olarak karar verilip hazırlıklar tamamlanınca Uluğ Bey, Moğollar üzerine hareket etmekte olduğunu bildirmek için adamlarından birini Herat'a yollamıştı. Ardından Semerkand hâkimi, Şahrûhiye'ye doğru hareket etmişti. Herat sarayında başlangıçta sefere karşı çıkılmamışsa da, zamanla aleyhte bir hava esmeye başlamıştı. Merkez ordu, 1425 yılı Şubat ayında Sir Derya'yı geçerek Taşkent'e gelmişti. Ne şekilde hareket edilmesi gerektiğini belirlemek için yapılan toplantıda, Yeni Taraz civarında hiç bir şeyden habersiz kışlamakta olan Moğol boylarından Kereyitler üzerine ansızın bir baskın yapılmasına karar verilmişti. Uluğ Bey bu maksatla Tavacı Emir Lokman, Şah Veli, Ebubekir Bahadur ve Üveys Kavçin'i onbin kişilik bir kuvvetle göndermiş, onlara kesin olarak ateş yakmamalarını, hücum edip ga-

(1) Şahruh'un I. Azerbaycan seferi için bkz. F. Sümer, *Kara Koyunlular*, 104 vd., Hafız-ı Ebru, *Zübdetü't-Tevârih*, 550a vd.; Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 394 vd.

nimet ele geçirdikten sonra, düşmanda bunun küçük bir birliğin rastgele bir galibiyeti olup tehlikenin geçtiği intibasını uyandırmak için hemen geri dönmeleri emrini vermişti.

Fakat Çağataylar bunu başaramadılar. Baskından kurtulmaya muvaffak olan birisi durumdan Moğollar'ı haberdar etmiş, onlar da Çağataylar üzerine yürüme kararı almışlardı. Aksu civarında yapılan savaşta Moğollar tutunamadılar, Timurlular öldürdükleri düşmanlarının başlarından kuleler yapmışlar, bundan sonra ise Aspara'ya çekilmişlerdir. Uluğ Bey, asıl kuvvetler ile Aspara'ya geldikten sonra ileri hareketler için hazırlık yapmak üzere burada on gün kadar kaldı. Bundan sonra bizzat Uluğ Bey'in idaresindeki ordular, Moğollar ile birçok muharebelerde bulunmuş ve Moğollar'ı ağır yenilgilere uğratmışlardı.

Moğollar'a ağır darbeler indirebilmek için esir alınanlar öldürülmüş, yerleşim merkezleri ise yağmalanmıştı. Daha sonra Semerkand hâkimi, tekrar ülkesine yönelmiş ve Karşı'da bulunan üç parçadan ibaret yeşim taşının diğer iki parçasının da Semerkand'a taşınmasını buyurmuştu. Timur daha önce Moğollar üzerine seferleri sırasında taşlardan birini naklettirmişti. Şimdi diğer iki taşı nakletmek için ikibin kişi görevlendirilmiş, bu iş için özel arabalar yapılmış, at ve öküz koşarak taşımışlardı. Semerkand'a doğru hareket eden Uluğ Bey, şehrin ileri gelenlerince karşılanıp, 1426 yılı Haziran ayında şehre girmiş, seferin zaferle sonuçlandırılması şerefine toylar tertip edilmiş, ardından muzaffer mirza babası ile görüşmek üzere Horasan'a hareket ederek Ekim ayında Herat'a gelmişti. Burada sefer başlamadan önceki havanın aksine (herhalde galibiyetle dönmüş olduğundan) iyi bir kabul görekere Kasım ayında Herat'tan ayrılmıştı(1).

4) Özbekler ile Savaş :

1419 yılı Mayıs ayında, vaktiyle Timur'un desteklediği Toktamış ile savaşan Urus Han'ın torunu Barak, Özbek ulusunda hâkimiyeti ele geçirebilmek için Uluğ Bey'den yardım istemiş, Timur'un torunu bu isteği kabul ederek Ağustos ayı sonunda Semerkand'dan ayrılarak Barak'a yardıma gitmişti. Ancak yolda Barak'ın galip geldiği haberi alındığından sefer yarıda kesilmiş, bunun resmen haberi ancak 1423'de Şahruh'a gelmişti. Barak'ın ülkede hâkim olduğu haberinin Uluğ Bey'e gelişi ise 1425 yılı başlarına rastlamaktadır.

(1) Bu seferle ilgili geniş bilgi için bkz. W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, 80 vd.; Mîrhvand, *Ravzatü's-Safa*, VI, 672 vd.; Hafız-ı Ebru *Zübdetü't-Tevârih*, 595a vd.; Abdürrezzak Semerkandî, *Matla'ı Sa'-deyn*, 543 vd.

Maveraünnehr hâkimi, Barak'ın vaktiyle kendi yanına gelmesi ve yardım görmüş olmasından dolayı o taraftan hiçbir tehlike beklemiyordu. Daha bir yıl önce Uluğ Bey'e minnettarlığını arzeden Barak, daima Cuci ulusuna bağlı olan ve Timur zamanında Çağatay ulusuna katılan Sir Derya boyunda hak iddia etmeğe başlamış, 1426 yılında Suğnak yakınlarına gelerek Uluğ Bey'e, gerek şer'i, gerekse örfi hukuka dayanarak Suğnak'ın dedesinden kendisine miras kaldığını bildirmişti. Uluğ Bey, Barak'ın bu sözlerine karşı iknâ edici bir cevap vermemiş, ancak bir müddet sonra Barak Oğlan'ın askerlerinin sınırı geçip, tahribatta bulundukları haberinin o çevrede bulunan Emir Arslan Hoca Tarhan tarafından bildirilmesi üzerine, Semerkand hâkimi, ordu hazırlanmasını buyurmuş ve ayrıca babasına adam göndererek durumu bildirmişti.

Şahruh, gönderdiği elçi ile oğluna bir taraftan *«düşmanlıkların temeli ve dünyanın harap olmasına sebep olan savaşa girişmemestni»* söylerken, öte yandan Uluğ Bey'in bundan önce Moğollar üzerine giderken yaptığı gibi kararsızlık göstermiş, ardından oğlu Mirza Muhammed Cuki idaresinde, Semerkand'a yardımcı kuvvetler göndermişti. Maveraünnehr ve Horasan orduları birleşince, mirzalar durumlarını çok kuvvetli görerek bu durumda Barak'ın kendileri ile savaşa cesaret edemeyeceği fikrine kapılmışlar, pek fazla bir emniyet tedbiri almaya bile lüzum görmemişlerdi. Çağataylar, Özbekler'e göre sayı bakımından daha kalabalık oldukları halde, Suğnak civarındaki savaşa Özbekler daha ilk hücumda üstünlüğü ele geçirmişler ve Çağatay ordusunu bozguna uğratmışlardı (Şubat 1427).

Timur'dan beri daima gâlip gelmeye alışmış olan Çağataylar yenilmiş, Özbekler ise ordugâh ve etrafı yağmaladıktan sonra Semerkand'a yürümüşlerdi. Ordunun yenilgisi etrafta duyulur duyulmaz, Maveraünnehr hemen karışmış, Semerkand halkının bir kısmı, şehrin kapılarının kapatılarak Timurlu ordularına bile açılmamasını istemişlerdi. Fakat şehrin idaresinde eskiden beri söz sahibi olan bazı ileri gelen kimseler, özellikle ulemâ halkı yatıştırmaya muvaffak olmuş ve böylece her iki mirza şehre girebilmişlerdi.

Kara Koyunlular üzerine giden Şahruh, Herat'a döndükten sonra daha çok vaktini Meşhed'i ziyaret ve etrafta avlanmakla geçirmiş, oğlu Uluğ Bey, Moğollar ve Özbekler ile meşgul olurken o da Herat'ın iki kilometre kadar kuzeydoğusunda bir köyde, XI. yüzyılın tanınmış din adamlarından Hâce Abdullah Ensari'nin kabrinin yanbaşında 1425 yılında bir türbe yaptırmış ve buraya birçok mal vakfetmişti. Ertesi yılın Kasım ayında oğlu Suyurgatmış ölmüş, üstelik onun ardından da kendisi Herat Ulu Camii'nde Hurufiler'den Lurlu Ahmed

tarafından bir suikaste uğrayarak bıçaklanmış ve devlet işleri ile uğraşamaz olmuştur.

Oğullarının bu yenilgisi ve Barak Oğlan'ın askerlerinin şehirleri yağmaladıkları haberi 1427 yılının Mart ayında Herat'ta duyulmuş ve Şahruh bu sıralarda suikaste uğramış olduğundan oğluna sadece asker ve para yardımıyla bulunmuştu. Uluğ Bey yeniden Horasan'dan gelen birlikler ve elindeki mevcut ordu ile intikam almak maksadıyla Özbekler üzerine yürüyerek Sir Derya'yı geçmiş, fakat Özbekler artık uzaklaşmış olduklarından dönmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Şahruh 1427 yılı Mayıs ayı sonunda Herat'tan Semerkand'a doğru yola çıktı. Çok yavaş ilerleyen Horasan ordusu, Temmuz ayında Amu Derya kıyısına gelmiş, kayıklardan köprü kurularak ordu ırmağı ancak bir ayda geçebilmişti. Uluğ Bey, orduyu bırakıp Tirmiz'e babasını karşılamaya gitti. Şahruh, oğlundan ordunun durumunu sorduğunda, atların hemen hemen hepsinin telef olduğunu öğrenince, ordunun dağıtılmasını emretmiş ve Semerkand'a gelinmiştir.

Dindar hükümdar her zaman olduğu gibi, burada da evliya türbelerini ziyaret ettikten sonra, fakir-fukaraya sadakalar dağıtmış, ardından divanı toplayarak, Barak Oğlan ile yapılan savaş hakkında bilgi edinmiştir. Burada bütün Maverâünnehr emirleri suçlu görülerek Divan'da cezalandırıldılar. Mirza Uluğ Bey bile suçlu görülerek bir süre için ülkenin idaresi elinden alınmakla birlikte, işler düzene konulduktan sonra Şahruh, ülke hâkimliğini yine ona vererek, Semerkand'dan ayrılıp 1427 yılı Kasım ayı başında Herat'a gelmişti(1).

5) Şahruh'un II. Azerbaycan Seferi :

Şahruh'un I. Azerbaycan seferinden sonra Tebriz, Kara Koyunlu İsfend tarafından işgal edilmiş, fakat Kerkük taraflarında bulunan İskender şehri onun elinden alarak Azerbaycan'a hâkim olmuştu. İskender'in saltanatının ilk yılları, Şahruh'a baş eğer Doğu Anadolu'daki babasının eski tâbileri olan beyleri cezalandırmakla geçmişti. 1422 yılında İskender'in Delü Ahmed adındaki beyi zengin Sultaniye yöresine gelerek, ele geçirdiği hayvanları sürmüş, ardından şehir üzerine yürümüştü. Lâkin Şahruh, o yöredeki hudut valisi ile giriştiği savaşta yenilerek, kendini güçlükle Tebriz'e atabilmişti. Bunu hazmedemeyen Kara Koyunlu İskender, 1428 yılında Sultaniye'yi ele geçirmek suretiyle Kara Koyunlular'ın itibarını iadeye muvaffak olmuştu.

(1) W. Barthold, Uluğ Bey ve Zamani, 87-89; Hafız-ı Ebrû, Zübdetü't-Tevârih, 601a vd.: Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 575 vd

Çağatay hükümdarının bu olup bittiği kabul etmesi mümkün değildir. Ayrıca Ak Koyunlu beyi Erzincan yakınlarında bulunduğu sırada Memlûk ordusu Urfa'yı kuşatmış ve büyük tahribatta bulunmuştu. İşte hem İskender'i cezalandırmak, hem de Memlûkler'e bir göz dağı vermek üzere Şahrüh sefere karar vermiş ve diğer illere, hazırlanıp orduya katılmaları için emirnameler göndermişti. İleri kuvvetlerin gönderilmesinden sonra Şahrüh da 1429 yılı Nisan ayında Herat'tan ayrıldı. Ordu Haziran ayında Rey'e gelmiş ve Çağatay hükümdarı her zaman olduğu gibi, bu seferde yine evliya türbelerini ziyaretten geri kalmamıştı. Rey'de etraftan gelenlerin orduya katılmasından sonra, hareket edilerek Haziran ayı sonlarında Sultaniye'ye gelinmişti. Mirza İskender'in buradaki adamları karşı koyamayacaklarını bildiklerinden şehri boşaltmışlar ve Çağataylar Ramazan bayramını burada geçirmişlerdi. Savaş hazırlıkları tamamlandıktan sonra ordu kuzeye doğru yoluna devam ederek Ağustos ayı başında Tebriz yakınındaki Şenb-i Gazan'da konaklamıştı.

İskender ise ordusunu Urmiye gölünün batısındaki Selmas ovasında toplamış Çağatay hükümdarını bekliyordu. Burada üç gün (17-19 Eylül 1429) süren şiddetli bir muharebede gerek İskender ve gerekse sol kanadın idaresini üstlenmiş olan kardeşi Cihanşah, yiğitliklerine rağmen Şahrüh'a yenilerek Doğu Anadolu'ya çekildiler. Şahrüh, oğlu Mirza Muhammed Cuki'yi yanına bazı büyük beyleri de katarak İskender'i takibe göndermiş, fakat Erzurum'a kadar bu takip devam etmişse de, İskender'i ele geçirmek mümkün olamamıştı. Çağatay hükümdarı Selmas ovasında daha fazla oyalanmayarak, Karabağ'da kışlanmasını emretmiş ve Kasım ayında Karabağ'da konaklamıştı.

Burada Kara Yusuf'un oğullarından Ebû Said, Şahrüh'un huzuruna gelerek Çağatay hükümdarını metbû olarak tanıdığını bildirmişti. Onun geliş sebebi, ağabeği İskender ile aralarındaki geçimsizlikti. O hakikaten Şahrüh'un yanında umduğunu bulmuş ve kendisine Azerbaycan bölgesinin hâkimliği verilmişti(1). Şahrüh devrini de yaşamış olan Tımurlular devri tarihçilerinden Abdürrezzak Semerkandi, Şahrüh'un Karabağ'da bulunduğu sırada Frenk, Mısır ve Şam ülkelerinden elçilerin armağanlar ile geldiklerini kaydetmektedir. Bu sözler, şayet uzak ülkelerden elçilerin geldiğini ifade için ülkelerin adlarının sıralanmasından ibaret değilse, buradaki Frenk el-

(1) Bu sefer için bkz. Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, 127 vd.; Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 600 vd. Bu tefviznâmenin sureti için bkz. Feridun Bey, *Münşeat*, *Ayasofya Ktb.*, nr. 4155, 94a-95b.

çisinin Bizans veya büyük bir ihtimalle Venedik'ten gönderilmiş olabileceğini tahmin etmek güç değildir. Zira Selçuklular devrinde Haçlı seferleri düzenlenmiş, ardından Cengiz Han'ın ortaya çıkışı hristiyanların heyecanını daha da arttırmıştı. Nihayet müslüman bir ülkede, müslüman olmayan İlhanlı devletinin kurulması ile hristiyan dünyasında bu taraflara ilgi oldukça çoğalmıştı. Ankara savaşından sonra elçi olarak İspanyol Clavijo Semerkand'a gönderilmiş, Ak Koyunlular devrinde bilhassa Venedik, Safeviler devrinde ise çeşitli Avrupa devletleri ile Osmanlı devletine karşı olmak üzere ittifaklar meydana gelmiş, karşılıklı elçi heyetleri gidip gelmişti. Şahruh devrinde, bu Timurlu hükümdarı üç defa Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya geldiği ve zaman zaman Memlük devleti ile de ihtilafları olduğu halde, böyle bir elçilik heyetinin geldiğine dair kaynaklarda herhangi bir ifade mevcut değildir.

Ankara savaşından sonra, daha Timur Anadolu'da iken Amasya'ya gelen Çelebi Mehmed, ufak bir iki çatışmadan sonra bu yöreye hâkim olmuş ve onun bu bölgedeki hukuku Timur tarafından da tasdik edilmişti. Timur, kendisine al tamgalı nişan ile hâkimiyet alâmeti olarak kemer ve külâh göndermiş, Osmanlı şehzadesi de ilk kestirdiği paralar üzerine Timur'un adını koymuştu(1). Timur'un Anadolu'dan ayrılmasından kısa bir süre sonra ölümü üzerine, devleti içerisindeki hâkimiyet mücadelelerinden Şahruh muzaffer olarak çıkmıştı. Anadolu'ya gelince: Burada da Çelebi Mehmed, aynı tarihlerde uzun mücadelelerden sonra kardeşlerini bertaraf etmeye muvaffak olmuştu. Fakat Şahruh, daha önce de ifade edildiği gibi, batıda vaktiyle babasının kurduğu düzeni yeniden kurmayı arzuluyordu. Bundan dolayı bir zamanlar Timur'un hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in çeşitli faaliyetlerde bulunarak kardeşlerini birer birer ortadan kaldırmasını hoş karşılamayan Şahruh, 1416 yılı Şubat'ta gönderdiği mektubunda Osmanlı sultanını açıkça kınamaktaydı(2). Osmanlı sultanı ise söylenen şeylerin doğru olduğunu, fakat hâkimiyetin ortaklık kabul edemeyeceğini, ortaklığın düşmanlara daima fırsat ve cesaret verdiğini ve bu yüzden atalarının vaktiyle fethettiği Selânik ile birçok yerlerin elden çıktığı cevabını vermişti(3).

Ayrıca Osmanlılar'ın öteki Anadolu beyliklerine karşı olan tutumları da Şahruh tarafından hoş karşılanmıyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Kara Yülük'ün I. Azerbaycan seferinden önce Şahruh'a gönderdiği, fakat Kara Koyunlular'ca ele geçirilip, Osmanlı sul-

(1) Halil Edhem, Meskûkât-ı Osmanîye, İstanbul 1334, nr. 88-91

(2) Feridun Bey, Münşeat, I, 150

(3) Feridun Bey, Aynı eser, I, 151

tanı Çelebi Mehmed'e gönderilen mektubunda Ak Koyunlu beyi, bütün Anadolu'daki beyler ile Bizans ve Trabzon Rum imparatorlarının Şahruh'u beklediklerini ifade ediyordu(1). Çelebi Mehmed ise Şahruh'a daima itaatını tekrarlıyor, Karaman oğlu üzerine olan seferin bir nefis müdafaası şeklinde kabul edilmesi gerektiğini yazıyordu(2). II. Murad da ölünceye kadar Şahruh'a bağlılıktan ayrılmamıştı. Osmanlı hükümdarı, ne şekilde olursa olsun ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve bu bakımdan gaza ile uğraşmayı, Timurlular ile aralarında çıkacak bir ihtilafa tercih ediyorlardı. Şahruh'un İslâm dünyasının en büyük hükümdarı olmak arzu ve ihtirası bütün komşuları ve diğer Orta Doğu hâkimlerince biliniyor ve kendisine büyük emeller atfolunuyor, babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile boğazlar üzerinden Balkanlar'a geçip, Kırım üzerinden tekrar Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu(3).

İşte böyle bir hava içinde, Şahruh'un II. Azerbaycan seferi cereyan etmiş, Selmas ovasında İskender'in yenilmesi ile Anadolu ve Mısır yolları Çağataylar'a açılmıştı. Bu hâdise tabii ki Yakın Doğu'nun o zaman için en kuvvetli bu iki devletini endişeye sevk etmişti. Kaldı ki bu sırada Osmanlı devleti, Selânik yüzünden Venedik ile anlaşmazlığa düşmüş; Venedik ise Selânik meselesini kendi yararına uygun bir şekilde neticelendirebilmek için Şahruh'un taarruz edeceği tehdidini bir silah olarak kullanmaktan geri kalmamıştı. Bu sırada Selânik Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş olmasına rağmen, Şahruh'un henüz Karabağ'da bulunmasından dolayı Venedikliler şehri geri alabilmek ümidiyle Selânik'e saldırma kararı bile almışlardı. İşte bu sırada Şahruh'un Karabağ'dan başşehir Herat'a dönme kararı alması her iki devlet (Osmanlı ve Memlûk) ricâline derin bir nefes alma imkânı vermişti. Kışı Karabağ'da geçiren Çağatay hükümdarı, Azerbaycan işlerini bir düzene koyduktan sonra dönmeye karar vererek, 1430 yılının Mayıs ayında Karabağ'dan ayrılmış ve Eylül'ün son günlerinde Herat'a varmıştı.

Özbekler'in Horasan'a Hücumu :

Uluğ Bey'in 1427 yılında Özbekler üzerine yaptığı başarısızlıkla sonuçlanan seferinden sonra Maverâünnehr ile Deşt-i Kıpçak'ın münasebetlerine dair bilgimiz oldukça eksiktir. Fakat yine de Deşt-i Kıpçak ve Moğolistan'daki olaylar Semerkand hâkimi tarafından dikkat-

(1) Feridun Bey. Aynı eser, I. 153

(2) Feridun Bey. Aynı eser, I. 156

(3) Feridun Bey. Aynı eser, I. 152

le takip ediliyor ve mühim olaylardan Herat sarayı da haberdar ediliyordu.

Şahruh, Azerbaycan'dan yeni dönmüştü ki, Harezm tarafından bir haberci gelerek Özbekler'in saldırdıklarını ve bütün Harezm'i yağmalayıp döndüklerini bildirdi. Özbek tarihçisi Mesud Kuhistani'nin ifadesine göre, Ebu'l-Hayr Han, 1430-1431 yılı kışında Harezm'in kuzey bölgelerini işgal etmiş, ancak ikliminden ötürü bir müddet sonra buraları bırakarak dönüp gitmişti. Şahruh tarafından gönderilen beyler, Özbekler'in asıl kuvvetlerine yetişememişler, sadece Özbek il ve ulusunu yağmalamakla yetinmişlerdi. Bu hâdiseden sonra Şahruh, oğlu Baysungur'un Mâzenderan'da kışlamasını uygun görerek, yanına bazı beyleri de katıp onu bu bölgeye göndermiştir (Ekim 1431).

Durup dururken Şahruh'un oğluna burada kışlamasını emretmesi için elbette bazı sebepler olmalıdır. 1427 yılında Özbekler'e karşı sefere çıkan Uluğ Bey ile Muhammed Cuki Mirza'nın umulmadık yenilgileri ve bir müddet sonra Harezm valisi Şah Melik'in ölümü, bilhassa Özbekler'i cesaretlendirmişti. Kışlamak üzere çok eski zamanlardan beri göçebeler için uygun bölgeler olan Hazar Denizi kıyıları, Harezm ve Sir Derya boyları gibi medenî ülkeler artık göçebelere yağma akınlarına maruz kalmaya başlamış, Astarâbad'a kadar uzanan bu akınlara engel olabilmek için Şahruh, buraya zaman zaman kışlamak üzere mirzalar ve tecrübeli beyler göndermek zorunda kalmıştı.

6) Azerbaycan'da Karışıklıklar ve III. Sefer :

Selmas savaşıdan sonra Karabağ'a giden Çağatay hükümdarının yanına gelerek ona bağlılığını arzeder. Kara Koyunlu mirzalarından Ebû Said'in Azerbaycan hâkimliği, sadece birkaç ay devam edebilmişti. Zira 1431-1432 yılında Azerbaycan tarafından gelen haberciler, İskender'in kardeşi Ebû Said'i öldürerek bölgeye ve Kara Koyunlu ulusuna hâkim olduğu haberini getirmişlerdi.

İskender'in yeniden duruma hâkim olmasından sonra Van gölü civarının idaresine memur ettiği oğlu Yar Ali, halktan o vakte kadar görülmemiş tarzda vergiler almış, bu ise halkın onu babasına şikâyet etmesine yol açmıştı. Bunun üzerine İskender, oğlunu katına çağırarak, o ise babasından korktuğu için Şirvanşah Halilullah'a sığınmıştı. Kara Koyunlu tehlike ve tehdidine karşı öteden beri Timurlular'a sadık kalan ve Şahruh'un I. Azerbaycan seferinden sonra Mirza Eubekir'in kızının Şirvanşah Halilullah'a verilmesi üzerine arada dünlük bağları da kurulmuştu. Halilullah, babasının Yar Ali'yi isteyece-

ğini biliyor, tutuklayıp geri vermezse, İskender'in, başına işler açacağını tahmin ediyordu. Bundan dolayı o Yar Ali'yi tutuklatıp, deniz yoluyla Herat'a, Şahruh'a gönderdi. Gerçekten de Halilullah'ın korktuğu başına gelmiş ve İskender Şirvan'a gelerek ülkeyi yağmaya başlamıştı. Şirvanşah korkusundan kaçmış ve Herat'a adamını göndererek, İskender'i şikâyet etmişti. Halilullah ayrıca Kara Koyunlular'ın düşmanı Ak Koyunlular ile de münasebet kurmuş, bunun üzerine Erzurum'a gelip şehri ele geçiren Kara Yülük Osman Bey, buraya oğullarından birini tayin etmişti. Önce Mirza Ebû Said'in İskender tarafından, ardından Bağdat hâkimi Şah Mehmed'in Gaverudlu Baba Hacı tarafından öldürülmesi üzerine Kara Koyunlu mirzaları arasında geçimsizlik artmıştı. Halilullah'ın yardım isteği, Memlûkler'in, Timurlular'ın müttefiki Ak Koyunlular'ın merkezi Âmid (Diyarbakır)'i kuşatmaları, Çağatay hükümdarını ister istemez batıya yeni bir sefer açmaya mecbur kılmıştı.

Çağatay hükümdarı, sefere çıkmaya o kadar kararlıydı ki, mevsimin ilerlemiş olmasına rağmen, 1434 yılı Kasım ayında Herat'tan hareket ile 1435 yılının Şubat ayında Rey'e gelmiş, soğuklardan dolayı burada kışlanarak, gerekli hazırlıkların görülmesini emretmişti.

Buradayken etraf hâkimleri ile bazı Kara Koyunlu beyleri huzura geldiler. Şahruh burada iken daha önceleri kendisine bağlılığını bildirmiş olan ve kardeşi İskender ile de arası açık olan Van'daki Cihanşah'ı yanına çağırdı. O, yanında bazı Kara Koyunlu beyleri ile Şahruh'un yanına geldi. Bu durum karşısında Şahruh'a karşı çıkmanın imkânsızlığını gören İskender, Tebriz'den, az önce Ak Koyunlular'ın eline geçen Erzurum'a doğru yöneldi. Şahruh, Tebriz'e gelmiş ve böylece 1435 yılında Azerbaycan'da Timurlu hâkimiyeti yeniden tesis edilmişti.

İskender'in kaçabileceğini önceden hesaplamış olan Şahruh, Kara Yülük Osman Bey'e haber gönderip yolunu kesmelerini emretmişti. Taraflar arasında Erzurum yakınlarında çıkan büyük çarpışmada Ak Koyunlular yenilmiş, yaralanan Kara Yülük Osman Bey ise getirildiği Erzurum'da ölmüştür. İskender bundan sonra Çağatay kuvvetlerinin elinden kurtularak, Tokat'ta Kazova'ya gelmiştir. Çağataylar İskender'i daha fazla takip etmemişler, Şahruh da her zaman olduğu gibi kışlamak üzere Kasım (1435) ayında Karabağ'a gelmiştir. Buradan Osmanlı hükümdarı II. Murad'a gönderdiği elçisi ile o, *«İskender'in fitne, fesat ve tahripde bulunduğunu ve o taraflara kaçtığını, eğer yakalanacak olursa kendisine gösterilmesini»* istemişti.

İskender'in kaçması, öte yandan Harezm'den pek iç açıcı olmayan haberlerin alınması ve kışın da geçmesi üzerine Çağatay hüküm-

darı burada daha fazla kalmanın bir fayda sağlamayacağını düşünerek dönmeye karar verdi. Gerçekten de Harezmi tarafından gelen haberci, Özbek hükümdarı Ebu'l-Hayr'ın Deşt-i Kıpçak tarafından gelecek Harezmi'ye girdiğini, Çağataylar'ın karşı duramayarak şehrin Özbekler'e teslim olduğunu ve Özbekler'in daha önce olduğu gibi, bölgeyi yağmalayıp, döndüklerini bildirmişti. Bu durum karşısında Şahruh, dönülmesini emrederek 1436 yılı Mayıs ayı başlarında Karabağ'dan ayrılmış, Aras nehrini geçip Ucan'a gelince, Azerbaycan hâkimliğini al tamgalı nişan ile Kara Koyunlu Cihanşah'a vermiş(1) ve aynı yılın Ekim ayında Herat'a gelerek, Horasan ileri gelenlerince karşılanmıştır(2).

7) Şahruh'un Ölümü :

Kara Koyunlu İskender'in 1438 yılında öldürülmesinden sonra, Türkmen tehlikesinin kalkmış olmasından dolayı Irak-ı Acem (Acem Irak'ı)'e büyük beylerden hiçbiri gönderilmemiş, bu ise o civardaki bazı kimselere cesaret vermişti. Bunlardan Rüstemdâr hâkimi Melik Keyumers ayaklanmış, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup etmişti. Daha sonra üzerine gönderilen kuvvetler ile başa çıkamayacağını anlayan Keyumers, baş eğdiğini bildirmiş ve elçiler göndermişti. Bu hâdise üzerine Rey ve Irak-ı Acem hususunda görüşme yapılmış, Mirza Muhammed Sultan'ın buraya tayin edilmesine karar verilmişti.

Başlangıçta Sultaniye, Kazvin, Rey ve Kum şehirleri kendisine verilen bu genç mirza, etraftaki mahalli beyler ile mücadeleye girişmiş, Hemedan, Nihâvend ve Gaverud gibi yerlerde de duruma hâkim olduktan sonra, yanındaki beylerin de teşviki ile bu sefer de İsfahan üzerine yürümüştü. Öte yandan Timurlu hükümdarının yaşlılığından dolayı Herat sarayı da pek huzurlu sayılamazdı. Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif küçüklüğünden beri Herat'ta yaşıyordu. 1441 yılı başlarında o, ninesi Gevherşad Aga'ya gücenerek Semerkand'a babasının yanına gitti. Onun gücenmesinin asıl sebebi, Gevherşad'ın Baysungur'un oğlu Alâüddevle'ye gösterdiği sevgi idi. Abdüllatif nihayet Semerkand'a giden Gevherşad tarafından geri getirilmiş ve bu Şahruh'u memnun etmişti.

1444 yılında ağır bir hastalığa yakalanan hükümdarın ölümü beklenir olmuştu. Ateşten bitkin bir hâle gelen hükümdara ilaçlar

(1) Geniş bilgi için bkz. Yusuf b. Muhammed, Feraid-ı Gıyasîye, Fatih Ktb., nr. 4012, 468a-469a.

(2) Bu sefer için bkz. Faruk Sümer, Kara Koyunlular, 132 vd. Abdürrez-zak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 671 vd.

fayda sağlamamıştı. Hükümdarın ağır bir hastalığa yakalandığı haberi bütün Horasan'a yayılmış ve bu sırada, aralarında Şahrüh devrinin nüfuzlu beylerinden Emir Firuzşah'ın da bulunduğu birçok divan mensubunun sebep oldukları yolsuzlukları araştırmak üzere Belh'te bulunan Mirza Muhammed Cuki, babasının durumunu öğrenince, acele ile Herat'a dönmüştü. O, şehre yaklaşıncı, Emir Firuzşah'ın Gevherşad'ın zoru ile Mirza Alâüdevle'ye biat ettiğini öğrendi. Muhammed Cuki'nin buna canı sıkılmış, ancak beklenilenin aksine Şahrüh iyileşmişti.

Bu sırada, önce Emir Firuzşah, ardından da Mirza Muhammed Cuki öldüler. Böylece Şahrüh'un hayatta sadece bir oğlu kalmış oluyordu. O ise (Uluğ Bey), en büyük oğlu olmasından dolayı, kendini tahtın hakiki varisi görüyor, ne veraset işleri ile ilgileniyor ne de seferlere çıkıyor, rasat işleri ile meşgul oluyordu. O küçüklüğünden itibaren Herat'ta yaşayan oğlu Abdüllatif vasıtasıyla duruma hâkim olabileceğini zannediyordu. Timur bir sefer sırasında ölmüş olduğu halde, yerine getirilmese bile, bir veliaht vasiyet etmişti. Daha yaşlı ölmesine rağmen Şahrüh, böyle bir vasiyette bulunmamıştı. Buna rağmen Muhammed Cuki'nin tahta namzed olarak görüldüğü, hükümdarın içten içe onu halef tayin etmek istediği ifade edilmektedir. Fakat buna karşılık, hanımı Gevherşad'ın ise Baysungur oğlu Alâüdevle'ye olan sevgisi bilinmektedir. Şahrüh iyileştikten bir süre sonra kendi namzedi ölmüş olduğu, hattâ babası Timur'un ölümünden sonra kendisinin tahtı uzun mücadelelerden sonra, güçlkle nasıl ele geçirdiğini çok iyi bildiği halde, aslâ veraset meselesi ile ilgilenmemişti. Gevherşad ve çevresi, hükümdarın iyileşmesi üzerine çok kötü bir duruma düştüklerinden ve geriye de sadece bir erkek evlât kaldığından Alâüdevle adına tahtta açıkça hak iddia edemeyeceklerinden şimdilik susmak zorunda kalmışlardı.

Öte yandan dedesinin zaaf içinde bulunmasından faydalanan Sultan Muhammed, gerek İsfahan ileri gelenlerinin kendisini ısrarla çağrılmaları, gerekse yanındaki beyleri teşvikleri sonucu İsfahan üzerine yürümeye karar vermiş ve 1446 yılı Mayıs'ında İsfahan'a gelerek, armağanlar ile karşılanmıştı. Bunu etraf hâkimlerinin gelerek ona bağlılıklarını bildirmeleri takip etti. Fakat Sultan Muhammed bunlarla da yetinmedi. Fars hâkimi İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah kendisine itaat etmediğinden Şiraz üzerine yürümeye karar verdi.

Şahrüh ise, durumu araştırmak için adamlar göndermiş, gönderilenler tehlikenin büyüklüğünden söz edince, hanımı Gevherşad'ın da ibret olacak şekilde ayaklanmayı bastırması hususunda teşviki so-

nucu, Sultan Muhammed Şiraz'ı kuşattığı sırada, hükümdar da Herat'tan ayrılmıştı. Onun hasta olduğu halde İsfahan ve Şiraz'a kadar uzanacak bir seferi göze alması, muhakkak ki bazı kimselerin teşviki sonucu olmuştur. Hükümdarı kıskırtanların başında ise hanımı Gevherşad geliyordu. Gevherşad, hükümdarın bu seferden sağ olarak dönmeyeceğini artık iyice anlamış olmalıdır ki, başşehir Herat ve hazinelerin korunmasına kendi taht namzedi Alâüddeve'yi bırak-tırmaya nuvaffak olmuştu. Uluğ Bey'in Herat'taki oğlu Abdüllatif ise hükümdar ile birlikte sefere katıldı.

Hiçbir güçlkle karşılaşmadan, daha önceleri de olduğu gibi yol üzerindeki şeyh ve evliya türbeleri ziyaret edilerek Rey'e gelinmiş, buradan otuzbin kişilik bir kuvvet öncüsü olarak Sultan Muhammed üzerine gönderilmişti. Bunun üzerine Sultan Muhammed, üç haftadan beri sürdürdüğü Şiraz kuşatmasını kaldırarak Kenduman taraflarına çekildi. Ordu Sultan Muhammed üzerine giderken, Şahruh İsfahan'ın ileri gelenlerini tutuklatarak Rey'e dönme kararı almış ve yola çıkmıştı. Sâve'ye gelindiğinde hükümdar, ekseriyeti seyyid ve ulemâdan olan bazı kimseleri yine Gevherşad'ın ısrarı ile astırdı. Halbuki böyle bir şeye daha önce ne dini siyasî maksatlarına alet eden Timur, ne de dedesini taklit eden Uluğ Bey cesaret edebilmişti. Dindar bir hükümdar olarak bilinen Şahruh'un, haleflerinin mahvolmasının ve hükümdarlığın Miranşah ve Ömer Şeyh'in oğullarına geçmesinin sebebini, seyyidlerin beddualarında arayan tarihçiler çıkmıştır(1).

Nevruz dolayısıyla hükümdar, Rey'de bir toy vermiş ve o civardaki Şeyh Abdülazim türbesini ziyarete karar vermişti. Üç günlük yol için hazırlık yapıp yola çıkmış, fakat kendisini zaman zaman rahatsız eden mide hastalığı yolda yeniden nüksedince, geri dönülmesini emretmiş, daha sonra 12 Mart 1447 tarihinde ölmüştür(2).

- (1) Devletşah, Tezkiretü's-Şuarâ, neşr. E. Browne, Lelden-London 1901, 339-340; türkçe trc. Necatî Lugal, Ankara 1967, II, 10-11
- (2) Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, nşr. Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, İrec-i Afşar, Tahran 1345 h.ş., 243-244; Ebû Bekr Tahranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, neşr. Necatî Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1962-1964, 289 vd.

V. ULUĞ BEY DEVRİ

1) Tahta Çıkışı :

Hükümdarın ölümü o gün gizli tutulmuş, fakat geceleyin bu haber ordugâhta yayılmıştı. Hadise günü ordugâhta mirzalardan Ebu'l-Kâsım Babür, Abdüllâtif, Şahruh'un kızının oğlu Halil Sultan bulunuyorlardı. Beylerin çoğu Sultan Muhammed üzerine gönderildiğinden büyük emirlerden hiç biri yoktu. Gevherşad Aga, esasen orduda Uluğ Bey'in temsilcisi durumundaki oğlu Abdüllatif'e, babasının gönlünü almak için bir adam göndererek, idareyi ele almasını istemişti. İdareyi ele alan Abdüllatif'in ilk işi tahmin edileceği gibi, babasını durumdan haberdar etmek olmuştu. Semerkand hâkimi babasının ölümüne üzülmekle beraber, ordunun hazırlanması için tavacıları görevlendirmişti. Zira o, Şahruh'un hayatta kalan tek oğlu olmasından dolayı tahtın kendi hakkı olduğunu iddia ederek, başka hiç kimsenin hakkını tanımıyordu. Buna rağmen herhangi bir aksilik ile karşılaşmamak için Horasan'ı ele geçirmek maksadıyla Amu Derya kıyısına gelmişti. Ancak burada, kardeşi Muhammed Cuki'nin oğlu Ebubekir Mirza'nın daha önce ırmağı geçtiğini öğrenmişti. Buna rağmen Semerkand hâkimi için yeğenini ortadan kaldırmak pek güç olmadı. O bu genç mirzayı, kızını vereceği vaadi ile yanına getirtmiş, sonra da onu Semerkand'a gönderip bir bahane ile öldürtmüştü. Uluğ Bey bundan sonra ırmağı geçip Belh'i işgal ederek burada ordugâhını kurmuş ve ileriki harekâta girişmek üzere hazırlıklara başlamıştı(1).

Abdüllatif ise daha idareyi ele alır almaz bazı güçlüklerle karşılaştı. Ebu'l-Kâsım Babür ve Halil Sultan'm ordu pazarını yağmalama teşebbüsleri, Abdüllatif'in birkaç kişiyi öldürmesi ile yatıştırılabilmiş, nihayet ölümünün üçüncü günü, Şahruh'un cesedi bir mahfe içine konularak, Horasan'a doğru hareket edilmişti. Uluğ Bey, Simnan üzerinden Damgan'a gelen Abdüllatif'in bundan sonra Şahruh'un cesedi ve ordusu ile Herat'a değil, Semerkand'a geleceğini sanıyordu. Ancak Abdüllatif, daha Bistam'da iken, Deşt-i Kıpçak'tan her yıl akın-

larda bulunan Özbekler'e karşı bölgeyi savunmak üzere gönderilen birliklerin beyi Hinduke'nin Mirza Babür ile birleştiği ve Semerkand yolunun kendisine kapalı olduğunu öğrenmişti. Abdüllatif, İbrişim köprüsüne geldiğinde, buradan Mavearünnehr'e doğru gitmek niyetindeydi. Bu yol tehlikeli olduğu için o, Sebzvar yolunu seçmişti. Yolda iken, Şahruh'un, Rey'den Sultan Muhammed üzerine gönderdiği beylerin kendi yanına gelmekte oldukları haberini almıştı. Böylece o, durumunu daha da kuvvetlendirerek Gevherşad Aga da elinde esir olduğu halde Nişapur'a geldi. Ancak burada Şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu Mirza Alaüddevle'nin hazineyi açtığını ve Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Alaüddevle başlangıçta kendisini hükümdar ilân etmeye cesaret edememişti. O, Uluğ Bey'i memnun etmek için Mavearünnehr'e para ve armağanlar göndermiş, hutbenin Şahruh adına okunmasını kararlaştırmıştı. Ancak Abdüllatif'ini Gevherşad Aga'ya karşı davranışları onu harekete geçmeye sevketmiş, hazineyi açarak, bir ordu düzenlemiş, Meşhed'i işgal edip ninesini kurtarmak üzere Nişapur istikametinde yola çıkarmıştı. Herat'tan gelenler Nişapur civarında, 1447 yılının Nisan ayı sonlarında baskınla Abdüllatif'i tutsak almış, Gevherşad Aga'yı kurtararak Herat'a dönmüşlerdir. Abdüllatif, Herat'ta İhtiyareddin kalesinde hapsedilmiş, Şahruh'un cesedi ise Gevherşad Medresesindeki Baysungur ve daha pek çok hanedan mensuplarının bulunduğu türbeye gömülmüştü. Bu durumda Uluğ Bey'in hükümdarlığı tehlikeye girmiş bulunuyordu. Abdüllatif'e gelince; o, şimdilik hem hürriyetini, hem de hazinesini kaybetmiş bulunuyordu.

Alaüddevle bundan sonra kuzeye doğru, Uluğ Bey üzerine yürüyerek, Murgab ırmağını geçti. Ancak Alaüddevle bu sırada kardeşi Ebu'l-Kasım Babur tarafından da tehdit altında bulundurulduğundan, barış görüşmelerine geçilmiş, taraflar anlaşarak Abdüllatif serbest bırakılmıştı.

Ancak 1448 yılı başlarında Uluğ Bey ile Abdüllatif birlikte, Alaüddevle üzerine Herat'a yürüdüler. Taraflar Herat'a ondört fersah uzaklıkta Tarnab'da karşılaştı ve Alaüddevle yenildi. Herat'a giren Uluğ Bey, bundan sonra Meşhed'i de ele geçirdi. İsferyin'e kadar gelen Uluğ Bey, Abdüllatif'i Bistam ve Astarâbad taraflarına göndererek kendisi Herat'a döndü. Babur tarafından sıkıştırılan Abdüllatif de Herat'a geldi. Şahruh'un başşehri olmasından dolayı, buraya hâkim olanın devleti ele geçireceği inancı mevcut olmakla beraber, dedesi Timur'a uyararak Uluğ Bey, Semerkand'da yaşamayı tercih etmişti. Esasen Horasan'da kalabilmeyi kendisi için pek mümkün görmeyen Uluğ Bey, 1448 yılında, kendisinin Horasan'a gelmesinden

sonra, Özbekler'in Semerkand civarına gelerek, onun Herat civarında yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını ve Kuhek tepesinin batı eteğindeki Meydan Bağ'ında inşa ettirdiği ve duvarlarını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattırdığı çinihânenin yağma edildiğini işittince, babasının cesedini, bu arada babasının dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği san'atkarlar ve kıymetli bazı şeyleri ve ele geçirebildiği kadar hazineyi alıp Herat'ta oğlu Abdüllatif'i bırakarak Maveraünnehr'e doğru uzaklaşmıştı. Uluğ Bey kışı Buhara'da geçirmiş, buradan Şahrüh'un cesedini Semerkand'a göndererek, Timur'un türbesine defnettirmişti(1).

2) Uluğ Bey'in Oğlu Abdüllatif'in Ayaklanması :

1448 yılı olayları neticesinde Uluğ Bey'in asker ve halk arasında bütün nüfuzu kırılmıştı. Buna rağmen o, 1449 yılı baharında Horasan'ı işgal etmeyi düşünüyordu. Fakat Uluğ Bey'in ayrılmasından onbeş gün kadar sonra Herat'tan ayrılan Abdüllatif, babasına karşı ayaklanmıştı. Abdüllatif, İslâm ulemâsınca şer'i olarak kabul edilmeyen Hind ticaret yolu üzerindeki ticaret (tamga) vergisini kaldırıp, Amu Derya üzerindeki kayıklara el koymuştu. Uluğ Bey, küçük oğlu Abdülaziz'i Semerkand'da bırakarak Abdüllatif üzerine yürüdü. Taraflar karşılıklı Amu Derya'nın iki yakasında uzun süre beklediler. Uluğ Bey, oğlu Abdüllatif ile mücadeleden başka, ordu içindeki huzursuzluğu da bastırmak zorunda kalmıştı. Abdülaziz'in, Uluğ Bey ile birlikte gitmiş olan beylerin Semerkand'daki ailelerine baskı yaptığına dair çeşitli haberler, beyleri o kadar öfkelenmişti ki, Uluğ Bey'in tutulup Abdüllatif'e teslim edilmesi dahi düşünülmüştü. Bütün bunlar güçlkle yatıştırılabildiler. Fakat bu sefer de Uluğ Bey'in Semerkand'a dönmesini gerektiren başka bir hareket başgösterdi: Bu hareketin ortaya çıkışı ve önderi hakkındaki bilgiler pek açık değildir. Türkmenler'den olan Argun kabilesi, Mirza Ebû Said'i kendilerine başkan ilân ederek, Semerkand'ı kuşatmışlardı. Ufak bir topluluğun bu hareketi, Uluğ Bey'in bütün ordu ile Semerkand'a dönmesine sebep olamazdı. Uluğ Bey'in başşehre dönmesine sebep muhakkak ki Semerkand'dan yeni birtakım haberler almasıydı. Uluğ Bey, Semerkand'da asayiş sağlamayı başarmış ve Ebû Said'i bozkırlara kaçmak zorunda bırakmıştı.

(1) W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, 130; Abdürrezzak Semerkandî, *Matla'ı Sa'deyn*, 960. Mezar kitabesi için bkz. A.A. Semenov, *Gür-i Emir...*, 602-603

3) Uluğ Bey'in Ölümü :

Bundan sonra Uluğ Bey, tekrar Abdülatif üzerine yürümüş ve Abdülaziz'i de birlikte götürmüştü. Abdülatif ise babasının yokluğundan istifade ile Amu Derya'yı geçip Tirmiz ve Şehr-i Seb'î işgal etmişti. Baba oğul arasındaki bu savaş, Semerkand yakınlarında, Timur devrinde kurulmuş köylerden biri olan Dimaşk'ta, 1449 yılı güzünde meydana geldi. Uluğ Bey yenildi. O, Semerkand'a sığınmak istemişse de, bıraktığı kale komutam kapıları kapatarak onu içeri almadı. Bunun üzerine o, birkaç oğlu ve adamı ile kuzeyde, Sir Derya ırmağı kıyısındaki Şahruhiye'ye geldi. Buradaki kale komutanı, onları içeri almak şöyle dursun, tutuklayıp Abdülatif'e teslim etmek istemişti. Uluğ Bey kendi isteği ile oğluna teslim olmayı tercih ederek Semerkand'a döndü. Abdülatif, başlangıçta babasının Mekke'ye gitmesine izin vermiş ve eski hacılardan Emir Muhammed'i yanına katmıştı. Fakat gizli olarak Uluğ Bey'in yargılaması yapılmış ve bu yargılamada güyâ Abdülatif'in hiç bir dahli olmadığı gösterilmişti. Timur devrinde olduğu gibi, Cengiz Han soyundan biri han ilân edilmişti. Babasının Uluğ Bey tarafından öldürüldüğünü söyleyen Abbas adında birisi, Abdülatif'in teşviki ile hana gelerek şeriat gereği kısas yapılmasını istedi. Han, şeriat neyi emrediyorsa onun yapılmasını buyurdu. Ulemâ tarafından gerekli fetva düzenlenip bunu Kadı Miskin'den başka bütün Semerkand kadıları onayladılar. Halbuki Uluğ Bey'in kudretli zamanlarında, hükümdarın beğenmediği hareketlerine müdahale edebilen Kadı Miskin, şimdi de verilen bu kararı tasdik etmemek cesaretini göstermişti.

Nihayet Uluğ Bey Semerkand'dan ayrıldıktan sonra 1449 yılı Ekim ayında Abbas tarafından kılıçla öldürüldü(1). Abdülatif, babasından sonra kardeşi Abdülaziz'i de öldürtmüş, fakat bunu yaparken artık din adamlarının hükmüne baş vurmaya bile lüzum görmemişti.

4) Uluğ Bey'in Ölümünden Sonra Ülkede Durum :

a — Abdülatif'in İdaresi :

Artık Maveräünnehr'de Abdülatif'in hâkimiyeti tamamen yerleşmişti. Üstelik Özbekler Maveräünnehr üzerine akınlarını artık tekrarlamaya cesaret edemez olmuşlardı.

1449-1450 yılının kışında, Semerkand'da hayat, Uluğ Bey zamandakinden farklı bir şekil almıştı. Abdülatif, babası gibi, astrono-

(1) W. Barthold, Uluğ Bey ve **Zamanı**, 133-134. Mezar kitabesi için bkz. A. A. Semenov, **Gür-i Emir**, 603-604

mi ve tarih ile ilgileniyor, din adamları ve dervişlere saygıda kusur etmiyor, hatta onlardan ders bile alıyordu. Ulu Cami'de hutbe, halifeler zamanında olduğu gibi hükümdar tarafından okunmaya başlamıştı. Abdülatif'in din adamlarına karşı gösterdiği müsamaha ve saygıdan sonra, 1450 yılı baharında Semerkand'dan kaçan Ebû Sald'in Buhara'da ümit ettiği ilgi ve yardımı bulamayışı tabii idi. Şehrin kadı ve darugası onun tutuklanarak öldürülmesini bile emretmişler, fakat tam bu sırada, ansızın Abdülatif öldürülmüştü.

Abdülatif devri, Uluğ Bey devri ile kıyaslanacak olursa, din adamları için iyi, halk ve asker için kötü bir devir olmuştur. Abdülatif, itaatla en ufak bir kusur göstereni şiddetle cezalandırırdı. Zamanın tarihçilerinden Abdürrezzak Semerkandi'nin nakline göre o, «*ne yaşlılara saygı, ne de gençlere merhamet gösterilmesine*» izin verildi. Bundan dolayı onun idaresinden memnun olmayanlar ayaklanmaya bir türlü cesaret edememişlerdi. Bununla beraber ona karşı bir suikast düzenlendi. Bu teşebbüsün başında da beylerinin öcünü almayı kendilerine bir borç bilen Uluğ Bey ve Abdülaziz'in adamları bulunuyordu. Abdülatif'in yakınlarından biri suikasttan haberi olduğu halde, Abdülatif'ten korkusundan dolayı haber vermeye cesaret edemediğini sonraları tarihçi Abdürrezzak Semerkandi'ye söylemiştir(1).

Bu suikast, 9 Mayıs 1450'de hükümdar, konağından sabah namazına giderken meydana geldi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçmış ve Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında katilin kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdülatif'in öldürülmesinden sonra, devlet idaresi Abdülatif'in düşmanlarının eline geçmişti. Abdülatif, suikast sırasında «*Allah ok teğdi*» diyerek atından yuvarlanmış ve sonra başı gövdesinden ayrılmıştı(2).

b — Mirza Abdullah

Suikastçılar, İbrahim Sultan'ın oğlu Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak tahta oturttular. Abdullah, Semerkand hazinesindeki parayı askerlere taksim etmekle işe başlamak zorunda kaldı. Abdülatif'in şiddete dayanan idaresinden sonra, nisbeten yumuşak olan ve Abdullah ile Şeyhülislâm'ın, taklit ettikleri Uluğ Bey zamanı geri gelmiş bulunuyordu. Uluğ Bey'in cesedinin Abdullah zamanında Gür-i Emir'e nakledilmiş olması muhtemeldir. Zira buradaki kitabede Abdülatif, baba katili olarak açıkça suçlanmaktadır.

(1) Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 1004

(2) W. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, 136; Abdürrezzak Semerkandi, Aynı eser, 1005; Mirhvand, Ravzatü's-Safa, VI, 772

Devlet idaresindeki bu değişiklik, din adamlarının çoğunun yaşadığı merkezi Buhara olan bölgede iyi bir tesir bırakmamıştı. Abdül-latif'in ölüm haberi alınır alınmaz şehrin daruga ile kadısı hemen Ebû Said'i tutuklu bulunduğu hapisten çıkararak, ona biat etmişlerdi. Ebû Said, derhal Semerkand üzerine yürümüş, fakat yenilerek kuzeydeki bozkırlara kaçmıştı.

Abdullah'ın ayrıca Saburgan, Belh ve Hisar'ı işgal ile Semerkand'ı ele geçirmek isteyen diğer bir düşmanı Baysungur oğlu Mirza Alâüddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Şehr-i Sebz'den Alâüddevle üzerine yürümüş, fakat ordu savaşınadan dağılmıştı. Alâüddevle Belh'e, Abdullah da Semerkand'a dönmüştü. Alâüddevle'nin dönüş sebebi, bu sıralarda Horasan'da duruma tekrar hâkim olan kardeşi Babur'un taarruzu olabilir.

Bu sırada Ebû Said, Sir Derya havzasında Timurlular'ın kuzey sınırındaki Türkistan (Yesi)'i işgal etti. 1450-1451 yılının kışında Abdullah'ın gönderdiği ordu şehri kuşattı. Fakat Ebû Said, adamlarına Özbek elbisesi giydirecek, Özbek Han'ı Ebu'l-Hayr'ın kendisine yardım için gelmekte olduğu şayiasını yaydırdı. Bunu gerçek zanneden Semerkandlılar, atları ve ağırlıklarını bırakıp kaçtılar. Bundan dolayı bu defa Abdullah, bizzat sefere çıkmak zorunda kaldı. Ebû Said ise bu sefer gerçekten Özbekler'den yardım istedi. Özbek hanı Ebu'l-Hayr, bunu fırsat bilerek, Ebû Said ile birlikte Taşkent'e, oradan da Hocend'e geldi. Özbekler ve Ebû Said, Semerkand'a doğru yürüyerek yine Timur devrinde kurulmuş olan Şiraz köyü yakınlarında 1451 yılının Haziran ayında kendilerinden daha kalabalık olan Çağataylar'ı mağlup ettiler. Abdullah da öldürülenler arasında bulunuyordu(1). Galipler bundan sonra hiç bir direniş görmeden kolayca Semerkand'ı işgal ederek Ebû Said'i tahta geçirdiler. Ebu'l-Hayr, Uluğ Bey'in kızıyla evlenip, bazı kıymetli armağanlar ile kendi yurduna dönmüş, Semerkand'ın idaresini ise Ebû Said'e bırakmıştı.

c — Ebû Said

Ebû Said'in saltanatı, Uluğ Bey'inkinin aksine din adamlarının hâkimiyeti deyriydi. Ebû Said, Semerkand'a Uluğ Bey'in değil, Abdülatif'in intikamını almak için girmişti. Abdülatif'in katilleri öldürülmüşlerdi. Böylece Uluğ Bey'in Semerkand'da kırk yıl süren hâkimiyeti yerine, Ebû Said'in Taşkent'ten Semerkand'a dâvet ettiği Nakşibendi tarikatının şeyhi Hoca Ahrar'ın yine kırk yıl sürecek olan

(1) W. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı; 139; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 1022, Mirhvand, Ravzatu's-Safa, VI. 778

hâkimiyeti başlamış oluyordu. Şeriat taraftarı olan Hoca Ahrar, kelâm ilmini pek sevmezdi. Ancak İslâm'a uygun bir hayat sürmesi ona keramet sahibi bir eviya şöhreti kazandırmıştı(1).

d — Irak-ı Acem'de Durum

Horasan ve Maverâünnehr'de bunlar olurken, Irak-ı Acem'de kendini hükümdar ilân eden Sultan Muhammed, Kara Koyunlu Cihanşah'ın taarruzuna uğramış, Kazvin ve Sultaniye Kara Koyunlular'ın eline geçmişti. Bundan sonra Sultan Muhammed, bir süre Herat'ı ele geçirmişse de, kardeşleri Alâüddeve ve Babur'un Herat üzerine yürümeleri ile buradan ayrılarak tekrar Irak-ı Acem'e yönelmiş ve Babur, Herat'ı yeniden ele geçirmişti. Babur, 1451 yılında Sultan Muhammed'i öldürdükten(2) sonra Irak-ı Acem ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. Baysungur oğlu Babur, Şahruh'un halefi tavrını takınarak, Rey'den Kara Koyunlu Cihanşah'a bir mektup gönderip, vaktiyle Şahruh'u olduğu gibi, şimdi de kendisini metbû tanımasını ve eskiden olduğu gibi vergi göndermesini istemişti. Kendini ondan daha güçlü gören ve Timurlular'ın artık içten içe bozulduğunu gayet iyi bilen Cihanşah, Ak Koyunlular ile barış sağlayıp, durumunu sağlamlaştırdıktan sonra, Tebriz'de bütün kuvvetlerini toplamış ve oğlu Pir Budak idaresindeki bir orduyu Irak-ı Acem üzerine göndermişti. Gönderilen ordu, Sâve ve Kum şehirlerini ele geçirmiş, ardından İsfahan üzerine yürümüşü. Timurlular arasındaki mücadelelerin sebep olduğu huzursuzluk, ağır vergiler ve zulümden bıkmış olan halk, Türkmenler'i başlangıçta kurtarıcı gibi karşıladılar. Pir Budak, İsfahan'dan sonra Fars'a doğru ilerledi. Babur'un Şiraz'da bıraktığı yeğeni, Alâüddeve oğlu Mirza Sencer, Kirman'a kaçmış olduğundan, Fars bölgesi Pir Budak tarafından kolayca işgal edildi. Pir Budak ardından 1454 yılında Kirman bölgesini de ele geçirmeye muvaffak oldu(3).

1457 yılı baharında Horasan hâkimi Babur'un ölümü(4) üzerine yerini alan onbir yaşındaki oğlu Şah Mahmud Mirza ile yeğeni Alâüddeve oğlu İbrahim ve Maverâünnehr hâkimi Ebû Said arasındaki mücadelelerden istifadeye karar veren Cihanşah, Rey'e gelerek oğlu Muhammed Mirza'yı Damgan'ın fethine gönderdi. Bu şehrin hâkimi, şehri teslim ederek Herat'a çekildi. Ertesi yılın baharında kuvvetle-

(1) W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, 142

(2) Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 1032

(3) İA., «Cihanşah» madd., 178; *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, 335 vd.

(4) Abdürrezzak Semerkandi, *Aynı eser*, 1114

rini Rey'de toplayan Cihanşah, Cürcan'ı işgal etti. Sultan Alâüddeve oğlu İbrahim Mirza ile yaptığı muharebede galip geldi. Cihanşah bundan sonra oğlu Muhammedî Mirza'yı ileri göndererek Meşhed, Nişapur ve Horasan'ın batı kısımlarını işgal ettirdi. Cihanşah, Meşhed'e geldikten sonra Timurlular'ın başşehri olan Herat'ı almaya hazırlandı. Türkmenler şehre yaklaşıncı, İbrahim Mirza ile babası Alâüddeve başta olmak üzere, Herat ileri gelenlerinin bir kısmı kaçtılar. Kalanlar ise Kara Koyunlu hükümdarını karşılamaya çıktılar ve Hazi-
ran ayında (1458) Cihanşah şehre girdi(1). Fakat Kara Koyunlular'ın âdilâne idaresi üzerine kaçanlardan bazıları geri döndüler. Bunlar arasında Mirza Alâüddeve de bulunuyordu. Cihanşah artık yalnız Maveraünnehr hükümdarı Ebû Said'den endişelenmekteydi. Son bahar-
da ordusu ile Belh'e gelen ve Murgab suyu kıyısında konaklayan Ebû Said'in hareketleri, Türkmenler'i gerçekten endişelendiriyor ve onun kuvvetleri hakkında Kara Koyunlu ordusunda söylentiler dolaşıyor-
du. Bu yüzden Cihanşah Kirman'da vali olarak bulunan oğlu Yusuf Mirza ile Fars ve Irak-ı Arab valisi olan oğlu Pir Budak'ı Horasan'a çağır-
dı.

Bundan sonra Cihanşah, Ebû Said ile barış görüşmelerine girişip, barış sağlandıktan sonra, kışlamak üzere Herat'ın kuzeyindeki Muh-
tar dağına geldiğinde, Ebû Said'in Horasan'a doğru ilerlediğini haber
aldı. Ebû Said'in bu cüretkâr hareketinin sebebi, Azerbaycan'daki
olaylardı. Cihanşah, Makû kalesinde hapsedilmiş olduğu oğlu Hasan
Ali'nin bu kaleden kaçtığını ve Tebriz'i ele geçirip hükümdarlığını
ilân ettiğini duymuş; Horasan'da daha fazla kalmanın faydasız ola-
cağını düşünerek Ebû Said ile anlaşıp dönmeye karar vermişti. Cihan-
şah'ın Horasan'ı boşaltması, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman bölgeleri-
nin elinde kalması şartı ile barış yapıldı(2).

Ebû Said, 1467-1468 yılı kışını Merv'de geçirdi. Burada iken Kara
Koyunlu Cihanşah'ın ölüm haberi üzerine, Batı İran'ın fethi için se-
fere çıkmaya karar verdi. Esasen Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali, baba-
sının intikamını almak için Ebû Said'den yardım istiyordu. Ebû Said,
niyetli olduğu bu sefer için, nasihatları üzerine hareket etmeye alış-
tığı Hoca Ahrar'ı yanına çağır-
mıştı. Uzun süren bir danışmadan son-
ra sefere başlanılmasına karar verilmiş ve 1468 yılı Şubat ayı sonun-
da sefere başlamak üzere kışlak merkezinden hareket edilmişti.

(1) Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 1167; *Kitâb-ı Diyarbek-
riyye*, 353; Hasan er-Rumî, *Ahsenü't-Tevârih*, yay. Abdül-Hüseyn-i
Neval, Tahran 1349 h.ş., 386

(2) *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, 355; Hasan er-Rumî, *Ahsenü't-Tevârih*, 393; *İA*,
«Cihanşah» madd., 181.

Ebû Said, Ak Koyunlu Hasan Bey'in yaylağı olan Karabağ'a doğru yürümüştür. Yolda barış için kendisine birkaç teklif yapılmışsa da, o bunları kabul etmeyerek ilerlemiş, fakat Uzun Hasan Bey'in çok iyi tanıdığı bölgelere gelince, Ak Koyunlu hükümdarı, Timurlu ordusunun iase yollarını kesmiştir. Bunun üzerine Timurlu ordusu dağılmış, Ebû Said ele geçirilerek 1469 yılının Şubat ayı sonunda öldürülmüştür (1).

(1) Abdürrezzak Semerkandi, Aynı eser, 1353; Mirhvand, Ravzatü's-Safa, VI, 869

VI. HÜSEYİN BAYKARA DEVRİ

1) Saltanattan Önceki Hayatı ve Tahta Geçışı :

Timurlular'ın son ve en tanınmış hükümdarlarından olan Hüseyin Baykara, 1438 yılında Herat'ta doğmuştur. Timur'un ölümü sırasında dedesi Baykara 12 yaşlarında bulunuyordu. Baykara Fars hâkimi iken, siyasi hâkimiyetini 1415 yılında amcası Şahruh'a karşı kaybetmişti. Amcası onu önce Kandehar'a göndermiş, fakat burada bir müddet sonra entrikalar çevirmekle suçlanarak tutuklanmış, başlangıçta Hindistan'a sürülmesi emredilmişse de, daha sonra bundan vazgeçilmiş ve 1417 yılında Semerkand'a gönderilerek burada daha sonra ölmüş veya öldürülmüştür. Baykara'nın oğlu Mansur ise babası öldüğü sırada pek küçük yaşta bulunuyordu. 1445-1446 yıllarına kadar yaşamış olan Mirza Mansur, büyük ihtimalle, Herat'ta sıradan bir vatandaş gibi yaşamış ve hatta tıpkı kendisine maddi yardımda bulunulması için Şahruh'a hitaben şiir yazar Miranşah oğlu Seydi Ahmed gibi o da ağır geçim sıkıntısı çekmiştir.

1450 yılı başlarında Timurlular ülkesinde asayiş bir dereceye kadar sağlanmış gibi görünüyordu. 1451 tarihinden itibaren Ebû Said, Semerkand'ı idareye başlamış, Ebu'l-Kasım Babur'un (Baysungur oğlu) Semerkand'ı ele geçirmek için seferleri bir netice vermeyince, 1454'de Babur da Herat'ta yerleşmişti.

Annesi Firuze Begüm ile konuştuktan sonra Babur'un hizmetine giren Hüseyin Baykara, o sıralarda ondört yaşlarında bulunuyordu. Buna göre 1452'de Babur'un yanına gelmişti. Babur'un 1454 yılında Semerkand üzerine yaptığı ikinci sefere de katılan Hüseyin Baykara Babur ile Horasan'a dönmeyerek Ebû Said'in yanında kaldı. Ancak daha sonra Ömer Şeyh'in kolundan Muhammed oğlu Üveys'in ayaklanması, Ebû Said'in bütün şehzadelerden şüphelenmesine yol açtı ve Hüseyin Baykara diğer 13 akrabası ile Semerkand kalesinde hapsedildi. Bu haber Herat'a gelince, Hüseyin Baykara'nın annesi Firuze Begüm, oğlunun affı için Semerkand'a gitti. Kendisi Ebû Said'in yeğeni olduğu için isteği yerine getirildi. Hüseyin Baykara bağışlandı ve yeniden Babur'un hizmetine girdi.

Ebu'l-Kasım Babur, 1457 yılının Mart ayında öldü(1). Başlangıçta genç şehzade Hüseyin Baykara kendi istiklâl için herhangi bir iddiada bulunmadı. Fakat, Horasan'da meydana gelen karışıklık dolaşısıyla tahtta hak iddia eden çeşitli kimselerin yanında yer aldı. Bu sırada Merv yöresine hâkim olan Mirza Sencer b. Ahmed b. Ömer Şeyh'in yanına gitmiş ve onun kızı Bıke Sultan Begüm ile evlenmişti. Genç şehzade, kısa zamanda kayınpederinin güvenini kazanmıştı. Bu yüzden Sencer, 1457 yılı yazında Meşhed'e giderken, Merv'in idaresini Hüseyin Baykara'ya bırakmıştı. Sencer'in yokluğunda Hüseyin Baykara, Merv'in idaresini kendi eline geçirdiyse de, daha sonra püskürtülerek Murgab boyuna çekilmek zorunda kaldı. Zamanla buradan güneye seferler tertip ettiği gibi, Ebû Said ile de temas kurdu. Fakat Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın Herat'tan ayrılmasından sonra Hüseyin Baykara'nın çekildiği Astarâbad taraflarında tutunması iyice güçleşti ve kuzeye Harezm'e kaçtı. Burada Ebû Said'in adamlarını yenerek Hive ve yöresini ele geçirdi. 1468 yılında ise, vaktiyle Ebû Said'e Semerkand tahtını temin etmiş olan Özbek hanı Ebu'l-Hayr'a baş vurarak yardım istedi. Fakat tam bu sırada Özbek hükümdarının ölmesi ve Özbekler arasında karışıklık çıkması yardım ümidini suya düşürdü(2).

Fakat, Hüseyin Baykara, Özbekler'den yardım görmeden de Horasan'ı ele geçirdi. Zira 1468 yılının Şubat ayı sonlarına doğru Ebû Said, kendisinin öldürülmesi ile sona eren Batı İran seferine çıktı. Onun yokluğunda Sultan Hüseyin'in hücumu beklenildiğinden, Herat'ta savunma tedbirleri alındı. Hattâ Ebû Said'in oğlu Sultan Ahmed, ordusu ile Semerkand'dan harekete geçti. Ancak Murgab boyuna vardığında babasının ölüm haberini aldı. Ahmed, Andhoy şehrinde bozguna uğrayıp Azerbaycan'dan dönen kardeşi Sultan Mahmud ile buluştu. Daha sonra da Horasan davasından feragat ederek, Amu Derya'ya doğru yöneldiler. 10 Mart Cuma günü namazdan sonra Ebû Said'in ölüm haberi yayılmış, ayın 24'ünde Hüseyin Baykara Herat'a girmiştir(3).

Onun bundan sonra en büyük rakibi, Şahrüh'un oğlu Baysungur'un torunu Yadiğâr Muhammed Mirza olmuştur. Ak Koyunlu hükümdarı Hasan Bey'den yardım gören Yadiğâr Muhammed'in faaliyetlerinin iyice tehdit edici bir hal alması üzerine Hüseyin Baykara

(1) Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 1114

(2) Barthold, «Mir Ali Şir ve Siyasi Hayatı», çev. A. Caferoğlu, Ülkü, X/59, 427, 1938.

(3) Barthold, Aynı eser, 428; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 1368

1470 yılının Mart ayında Astarâbad'a doğru sefere çıktı. Fakat öte yandan kuzeydoğudan Mirza Sultan Mahmud da Herat üzerine yürüyünce, Herat'ta da karışıklıkların çıkması ile Hüseyin Baykara ciddi bir çarpışmada bulunmadan Haziran ayında Herat'a döndü. Fakat ordunun ihaneti yüzünden başşehir terke mecbur kalarak Temmuz ayı başlarında Yadiğâr Muhammed Herat'a girdi.

Yadiğâr Muhammed'in yanındaki Türkmen beylerinin halka kötü davranmaları ve yolsuzlukları, halkın kendilerinden yüz çevirmesine yol açtı. Bundan faydalanmak isteyen Hüseyin Baykara, Herat üzerine yürüdü. Başlarında tanınmış şair Ali Şir Nevai'nin bulunduğu Hüseyin Baykara taraftarları, Yadiğâr Muhammed'i sarhoş ve uykulu bir halde ele geçirip, Baykara'ya getirdiler. Sultan onun öldürülmesini emretti (1470). Bunu işiten Türkmen beyleri, şaşkınlıkla kaçtılar. Esasen batıda başka meselelerle meşgul bulunan Ak Koyunlu hükümdarı, Karamanoğulları ve Venediklilerle Osmanlılar'a karşı ittifak kurma çabaları içinde bulunduğu için, doğuda gereği kadar faal olamadı.

2) Sosyal Durum :

Yadiğâr Muhammed'in öldürülmesinden sonra, Hüseyin Baykara'nın Herat hâkimiyeti, 1506 yılındaki ölümüne kadar aralıksız sürdü. Onun başşehir Herat ise tıpkı Ortaçağın diğer medenî merkezleri gibi, hem medeniyet, hem de sefahat ve eğlence merkezi idi. Sultan, oğulları, ordusu ve şehir halkı kendilerini tamamen eğlenceye kaptırmışlardı. Hâkimiyetinin ilk yıllarında dine bağlı bir hayat sürmüş olan hükümdar, daha sonra ise her gün içki içmeye başlamıştır. Ömrünün bir kısmını akınlarla geçirdiğinden, zaferlerinden sonra eğlenceye dalardı. Yanındakiler de tabii onu taklit ederlerdi. Böylece artık beylerde fetih ve sefer düşüncesi ve sınırları genişletme arzusu kalmamıştı.

Hüseyin Baykara, başlangıçta Şiiliğe temayüllü olduğundan Şii hutbesinin okunmasına izin vermişti. Fakat sonraları bazı olaylar sebebiyle ve bilhassa Ali Şir Nevai'nin tesiri ile Sünniliği tercih etmiştir. 1481 yılında Hüseyin Baykara, Şiiliğe karşı olan eski alâkasını hatırlamak fırsatını buldu. İslâm *«ulular kültü»*nün en büyük uydurmalarından birini, ilk defa XII. yüzyılda Sultan Sencer zamanında ortaya atılan ve Belh şehri civarında Hz. Ali'nin mezarının bulunduğunu iddia eden görüş teşkil etmektedir. Halbuki Hz. Ali buralarda hiç bulunmamıştı. Mezar, Moğol istilâsı sırasında Belh'in tahribi ile unutulmuşken, sonra yeniden keşfedildi. Gösterilen yerde beyaz taşın

yapılma bir kapak ve üzerinde: «Bu, Allah'ın elçisinin amcasının oğlu, tanrı arslanı, Ali'nin mezarıdır» yazısı vardı.

Mezarın açılışında bulunan Mirza Baykara, durumu ağabeyi Sultan Hüseyin Baykara'ya bildirmiş ve o da beyleri ile birlikte Belh'e gelmişti. Mezar, Hz. Ali'nin mezarı olarak tanındı ve ertesi yıl üzerine bir türbe yapılarak, etrafında çarşı ve hamamları ile yeni bir köy kuruldu. Sultan, Herat'a dönerek, bu sevinçli olayı kutlamak üzere ordu ve halka armağanlar dağıttı. Fakat bu olayın ardı kesilmedi ve yeni yeni mezarlar bulunmaya başladı. Hatta bu yüzden sahtekârlıklarından dolayı bazı kimseler de cezalandırıldı. Buna rağmen bu uydurma Hz. Ali türbesi ile etrafındaki köy ziyaretgâh olarak kaldı ve günümüze kadar uzak yakın her yerden ziyaretçi çekmeğe devam etti. Bilindiği üzere bu köy, XIX. yüzyılda büyüyerek, Mezar-ı şerif adında Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri hâline geldi(1).

3) Devlet İşleri :

Hüseyin Baykara devrinde siyasi ve idari güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı ise iktisadi idi. Buna çare olarak çeşitli kimseler vezirlik makamına getirildiler. Önce asıl işi kadılık olan Şihabeddin İsmail oğlu Nizamülmülk vezir tayin edilmiş, ardından Şahrüh devrinin ileri gelenlerinden Gıyaseddin Pir Ahmed'in oğlu Mecdeddin Muhammed, sultanın dikkatini çekmişti. Mecdeddin, Ebû Said döneminde basit bir kalem memuru iken Hüseyin Baykara, onu devlet teşkilâtında hükümdarın buyruklarını yerine getiren *Pervâne* mevkiine getirmiş, bütün işleri divânda arzelmeye, kararları yazmaya, hükümdarın mührünün yanına kendi mührünü basmaya hak tanımış, kısıcası nâip yapmıştı.

Fakat bu iki kişinin iş başına gelmesiyle beklenilenin aksine devlet işlerinde aksaklık ve iki vezir arasında uyuşmazlık çıktı. Üstelik birkaç yıl sonra 1474'de Hâce Efdaleddin Muhammed Kirmani de vezir tayin edilmişti. Bu sonuncusu da Ebû Said zamanında müstevfi yâni maliye memurluğunda bulunuyordu. Nizamülmülk ile Efdaleddin birleşerek Mecdeddin'e karşı çeşitli entrikalar çevirmeye başladılar. Gayeleri onu sultanın gözünden düşürmekti. Bir gün sultanın yanında iki vezir birden, Mecdeddin aleyhinde hücumla başlayınca, sultan ayrı ayrı aleyhte konuşmanın daha âdilâne olacağını ihtar etmişti. Bu kadar da olsa sultanın himayesi, Mecdeddin'in durumunu sağlamlaştırdı. Buna rağmen o sonunda bir miktar para ödemek, divân işlerine karışmamak şartı ile yine Pervâne rütbesi üzerinde kalmak

şartı ile azledildi. Onun divândan ayrılmasından, 1487 yılında tekrar dönüşüne kadar on yıl geçmiştir. Kaynaklarda doğrudan doğruya Ali Şir Nevaî'nin adı geçmiyorsa da, Mecdeddin'in en kuvvetli düşmanı o idi. Çünkü 1487 yılında Mecdeddin tekrar göreve dönerken, Ali Şir Nevaî Herat'tan uzaklaştırılmıştı.

Bu iki vezirin, hükümdarın ihtiyacı olan iki *tümen* parayı bile temin edememeleri üzerine «iki değil, ikibin tümenin bile mümkün olduğu»nu söyleyen Mecdeddin geniş yetkilerle tekrar iş başına geldi. O, sultan adına mühür basıyor, bütün şikâyetleri inceliyor, onun haberi olmadan idarî ve iktisadî işlerde kimse söz sahibi olamıyordu. Bunun üzerine hayatından endişe eden Efdaleddin de hazineye para toplamak bahanesiyle Astarâbad'a Ali Şir Nevaî'nin yanına gitti. Memurların baskısından kurtulan çiftçi ve sanatkârlar, Mecdeddin'in idaresinden memnundular. Kendisinden önce iş başında bulunup, rüşvet alan bütün memurlar sorguya çekilerek kısa zamanda kendilerinden ikibin tümen para toplatılmıştır. Artık ne bir memur herhangi birisini tahkir edebiliyor, ne de çarşıda esnaftan kanunsuz vergi alınabiliyordu. Buna rağmen o, beylere karşı kaba davranışından ötürü azledildi.

Mecdeddin azledildikten sonra zincire vurularak sorguya çekildi. Nizamülmülk ve adamları, bir dinarın bile hesabını verebilen sabık veziri bir türlü suçlayamayınca, bu işi Muhammed Emrabadi adında birine havale ettiler. Bunun üzerine Mecdeddin, sorgulamadan yakasını kurtarmak için bütün suçlamaları yazılı olarak kabul etmeyi tercih etti. Sorgulama sırasında öldürmemek kaydıyla her türlü işkençeye izin verilmişti. Nihayet sorgulama Mecdeddin'in çok büyük bir borç senedi imzalaması ile sona erdi ve o bir Frenk kervanı ile Kirman'a kaçıp oradan Mekke'ye gitmek üzere ayrıldı ve yolda öldü (1494) (1).

Ali Şir Nevaî'nin galebesi ile sonuçlanan bu dönemde esas başarı Vezir Nizamülmülk'ündü. Fakat o da uzun süre iş başında kalamadı. Memurlar arasındaki entrikalar, hanedan mensupları arasındaki anlaşmazlıklar ve nihayet Ali Şir Nevaî'nin Hüseyin Baykara'yı kışkırtması sonucu, önce malî mülkü elinden alınarak Herat'ta İhtiyareddin kalesinde oğulları ile birlikte hapsedilmiş sonra 1498 yılının Temmuz ayında öldürülmüştür (2). Bundan sonra geriye en yetkili vezir olarak Hâce Efdaleddin kaldı.

- (1) Barthold, *Mîr Ali Şir Nevaî ve Siyasî Hayatı*, XI/61, 44; Hvandmîr, *Düsturü'l-Vüzerâ*, yay. Said Nefîsî, Tahran 1317 h. 417; Hvandmîr, *Habîbû's-Siyer*, yay. Celâleddin-ı Humayî, Tahran 1333 h.s., IV, 198
- (2) Barthold, *Aynı eser*, XI/62, 148; Hvandmîr, *Aynı eser*, 432; Hvandmîr, *Habîbû's-Siyer*, IV, 219

Sultanın Oğullarının İsyanı :

1497 yılından başlamak üzere 1500 yılına kadar Hüseyin Baykara'yı meşgul eden en mühim dahili mesele büyük oğlu Astarâbad valisi Bediüzzaman'ın hareketleri olmuştur. Çünkü Bediüzzaman Belh'e tayin olunmuş, beklenildiğinin aksine oğlu Astarâbad'a tayin edilme-yip buraya hükümdar kendi oğlu Muhammed Hüseyin'i tayin etmişti. Bu hâdise sultan ile oğlunun arasını açmaya yetmişti. Aralarında Ali Şir Nevai'nin de bulunduğu elçi heyetleri, bilhassa babanın kaypak tutumlarından dolayı onları barıştıramamışlardı. 1498'de Bediüzza-man, ordusu ile Herat'a geldi. Görüşmelerin sürdüğü bu sırada, Hüseyin Baykara'nın Merv ve Abıverd'de bulunan iki oğlu da ayaklandılar. Sultan Herat'ta oğlu Muhammed Kasım'ı bırakıp Merv üzerine sefere çıktı. Şehir üç-dört ay kuşatıldı. Buradaki oğlu Abdülmuhsin ile bir anlaşmaya varıldı. Fakat sultan ile oğulları arasında süregelen savaşlar, sultan için tehlikeli bir hal almıştı. Bu sefer oğulların-dan Astarâbad hâkimi Muhammed Hüseyin'in ayaklanması üzerine hükümdar buraya gelerek şehri ele geçirip, onbeş gün kadar kaldı.

Fakat bu sırada Herat'tan gelen bir haberde Bediüzzaman'ın ye-niden ayaklandığı bildiriliyordu. Bu haber, onu Astarâbad'ı yine oğlu Muhammed Hüseyin'e bırakıp doğuya dönmek zorunda bıraktı. Fa-kat hükümdarın askerî kudreti oğlunkinden daha zayıftı. Ali Şir Nevai gönderdiği adamları ile Bediüzzaman'ın babasına karşı savaştan vazgeçmesini sağladı. Fakat hutbelerde Sultan Hüseyin'in adı ile birlikte onun adı da okunacak, Amu Derya ve Belh'ten Murgab'a ka-dar olan sahalara Bediüzzaman'a bırakılacaktı(1).

1500 yılının Temmuz ayı sonunda Hüseyin Baykara, yeniden a-yaklanan oğlu Muhammed Hüseyin'e karşı Astarâbad'a yürüdü. Son-bahar ve kış mevsimleri, Herat'ta tam bir sükûnet içinde geçti. Fa-kat tam bu sırada Semerkand için Özbekler'le ciddi bir mücadele ve-rilmekteydi. Muhammed Şibani, Semerkand'ı zaptederek buranın hâ-kimi Sultan Ali'yi öldürttü. Daha sonra, geçici bir süre için burasını meşhur ve geleceğin Hindistan hâkimi Mirza Muhammed Babur'a bı-rakmak zorunda kaldı. Ertesi yıl (1501) Semerkand'ı kesin olarak ele geçirdi. Sultan Hüseyin gibi tecrübeli bir hükümdarın, diğerlerine nispetle Muhammed Şibani'nin durumu ve faaliyetlerini daha iyi bil-diği halde ona karşı hiçbir tedbir almaması şaşırtıcı olduğu gibi, ken-disine yardım etmemesinden dolayı Babur'un hayret etmesi pek ta-bii idi. Her halde Semerkand üzerine yapılması gereken sefer, anlaş-

ma ile sonuçlanan ve hiç bir gayesi olmayan Astarâbad seferinden neticesi bakımından daha mühim olurdu.

4) Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevai'nin Ölümü :

1500 yılı Aralık ayı sonunda Hüseyin Baykara seferden döndü. Ali Şir Nevai, her zamanki gibi onu karşılamaya çıktı, fakat bu seferki karşılama acıklı bir sonla noktalandı. Gerçi Ali Şir Nevai altmış, sultan ise altmışiki yaşında bulunuyorlardı. Fakat her ikisi de oldukça düşkünleşmişlerdi. Ali Şir Nevai ata binebildiği halde, sultan sedyeye taşınıyordu. Ali Şir Nevai attan inerek yanındakilerin omuzunda sultan'ın sedyesine yaklaşabildi, fakat bir daha ayağa kalkamadı. Felc gelmişti. Herat'a götürülürken 3 Ocak 1501 Pazar günü yolda öldü(1) ve kendi yaptırdığı camiinin yanında gömüldü.

Sultan Hüseyin Baykara ve Herat, Ali Şir Nevai'den sonra pekaz yaşayabildiler. Özbekler'in zaferini kolaylaştıran ve Babur'un hatıralarında anlattığı, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1506) birbirinden nefret eden oğulları Muzaffer Hüseyin ile Bedlüz zaman'ın müşterek olarak hükümdar ilân edilmeleri, gerçekten hayret edilecek bir şeydi. Maverâünnehr'de durumunu kuvvetlendiren Muhammed Şibani, 1507 tarihinde Herat'ı ele geçirdi(2). Bu medeniyet merkezinde artık Babur'un ifâdesine göre «medeniyet görmemiş bir bedevilik» hüküm sürmeye başlamıştı. Aslında ahlâk telâkkileri bugün dahi kabul edilmesi güç derecede bozulmuş, canlılığını kaybetmiş bir şehir cemiyetinin; yıpranmamış, diri Özbekler karşısında tutunmaları zaten beklenemezdi.

5) Timurlular'ın Yıkılışı :

XVI. yüzyıl Timurlular sülâlesi için felâket devri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şiban kolundan gelen mirzaların idaresindeki göçebe Özbekler, bu asrın başında önce Harezmi ve Maverâünnehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Özbek fâtihi Muhammed Şibani'yi bozguna uğratıp, öldürmesinden istifade eden Babur'un bütün gayretlerine rağmen Maverâünnehr ve Harezmi Özbek hâkimiyetinden kurtarılamayarak, Timurlu sülâlesi ancak Babur'un Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabildi. Horasan bundan sonra sık sık Özbek istilâlarına uğra-

(1) Barthold, Aynı eser, 152; İA., «Ali Şir» maddesi, 151; Hvandmir, *Habîbü's-Siyer*, IV, 255

(2) Hvandmir, *Habîbü's-Siyer*, IV, 376

makla birlikte, Safevî idaresinde kalmış, Maverâünnehr ile Harezm yöresi Özbekler'ce idare edilmiştir. 12 İmam Şiîliği resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünniliği savundular. Daha çok siyasi sebeplere dayanan bu ayrılık, Horasan ve Maverâünnehr'in sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de tesir etti.

Aslında XVI. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'da Rus istilâsına kadar, Sünnî-Şîî mücadelesi şeklinde devam eden bu kanlı mücadele, XV. yüzyıldaki Çağatay-Türkmen rekabetinin devamından başka bir şey değildi. Aradaki fark, Çağataylar (Timurlular)'ın yerine, kavmî bakımdan onlara yabancı olmayan Özbekler'in; Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular'ın yerlerine de yine bir Türkmen devleti olan Safevîler ve daha sonra Afşar ve Kaçarlar'ın geçmesinden ibaret kalmış, ancak mezhep anlayışı ön safa geçmişti. Halbuki XV. yüzyılda ne Timurlular, ne de Türkmen hükümdarları mezhep farklılığını bir savaş sebebi görmemişlerdi. Safevî devletinin tamamen dini esaslar üzerine kurulmuş olması, yani Şah İsmail ve ondan sonra gelenlerin yalnız siyasi hükümdar değil, dinî lider sıfatını da taşımaları bunun başlıca sebebi olmuştur. Buna karşı Şibanî Han da *İmamü'z-Zaman*, *Halifetü'r-Rahman* lakaplarıyla Sünnî islâm dünyasının kahramanı rolünü oynamak istemiştir.

VII. TİMURLULAR'DA SOSYAL VE İDARİ DURUM

1) Devlet Teşkilâtı :

a — Hâkimiyet Anlayışı :

Müslüman bir muhitte yetişen ve kendisi de müslüman olan Timur, eski Türk ve Moğol geleneklerini de yaşatmaya çalışmış, yasayı da ihmal etmemişti. Zamanının muhalif tarihçilerinden İbn Arabşah'a göre o, yasayı şeriata tercih ediyordu. Bu yüzden Hâfızüddin Bezzâz ve Muhammed Buhari gibi ulemâ tarafından kâfir olduğu belirtildi. Timurlu tarihçileri, onun halefi Şahruh'u şeriata bağlı, mükemmel bir İslâm hükümdarı olarak anarlar. Gerçekten de zamanında şeriata artık yasaya üstünlük kazandığı bu Timurlu hükümdarı bile, yasayı tamamen uygulamadan kaldırmış değildi. İbn Arabşah, Şahruh'un dindarlığından söz etmekle birlikte, onun samimiyetinden şüphe etmekten de kendini alamaz. Gerçekten de o, 1440 yılında torunu Mirza Mesud'u töreye aykırı hareketlerde bulunmaktan ötürü tutuklatmış; Beylerbeyi Firuzşah'ı bir toplantıda töreye aykırı davranışından dolayı cezalandırmıştı. Uluğ Bey ise babasının aksine, devlet idaresinde dedesi Timur'u taklit etmiş olup, yasayı iyi bilen Moğol beylerinden Duğlat Hudaydâd'ı iş başına getirterek kendisinden hukuk kaide-lerini öğrenmek istemiştir.

Buna rağmen XV. yüzyılın ikinci yarısında hükümdarlar hâkimiyeti ele geçirmek veya hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için, din adamları ve dinî makamlara daha fazla rağbet etmeye başladılar. Mirza Abdüllatif, Ebû Said ve oğlu Sultan Ahmed, şeriata bağlı kalmışlardı. Sultan Ahmed, gençliğinde zamanın tanınmış Nakşibendî şeyhlerinden Hoca Ubeydullah Ahrar'ın müridi olup, devamlı onun yanında bulunurdu. Hüseyin Baykara ise serbest düşünceli bir hükümdardı. O, devlet yönetiminde dine yeterince önem vermemiştir. Timurlular'da Şahruh zamanında yasa aleyhtarlığının başlaması ve İslâm tesirinin artmasına rağmen, yasanın tesirleri hanedanın yıkılışına kadar devam ettiği gibi, Timurlular ile birlikte Hindistan'a da gitti.

Moğollar'daki «Gökyüzünde bir tane güneş ve ay varken, yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir» fikri, Timur zamanında da devam et-

miştir. Zamanın tarihçilerinden biri; «Dünya iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir. Allah nasıl bir tane ise, sultan da bir tane olmalıdır» sözünü ona isnad etmektedir(1). Yine ondan «Bir kadının iki kocası olamayacağı gibi, bir devletin de yalnız tek hâkimi olmalıdır» sözü nakledilmektedir(2). Bu düşünceleri Timur'un soyundan gelen Babur'un eserinde de görmek mümkündür. O, «Aynı zamanda bir vilâyette iki padişah ve bir askere iki komutan karışıklık ve haraflığı icap ettiren fitne ve perişanlığa sebep olur» ve «İki Padişah bir iklimi sığmaz» sözleri ile merkeziyetçi hâkimiyetin gereğine işaret etmiştir. Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra, Herat'ta oğulları Bedlüzza-man Mirza ile Muzaffer Hüseyin Mirza'nın müşterek olarak tahta oturmaları karşısında, «Bu, garip bir işti. Hiçbir zaman padişahlıkta ortaklık duyulmamıştı» diyerek, hayretini ifade etmiştir(3).

Mutlak hâkimiyete inanan Timur, kurultay müessesine pek önem vermezdi. O, bir işi yapmak istediğinde, kendini haklı gösterebilmek için, Kur'an-ı Kerim'den âyetler nakledebilirdi. Böyle bir hükümdar ile sohbet ederken ulemânın daima dikkatli olması icap ediyordu. 1403 yılında Kür ırmağı üzerinde cereyan eden ve devrin tarihçilerinden Nizameddin Şamî tarafından nakledilen hâdise, Timur'un ulemâ ile münasebetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Timur ulemâya, hükümdarlara öğütler veren eski ulemâ gibi, niçin kendisine nasihatla bulunmadıklarının sebebini sorduğunda; onlar, «Efendilerinin davranışları ile herkese örnek olduğunu, nasihata ihtiyacı olmadığını» söylemişlerdi. Ulemâ onun sözlerinin samimi olduğuna kanaat getirdikten sonra, ülkedeki bazı usulsüzlükleri söylemeye cesaret edebilmişlerdi. Fakat o, dini, siyasi gayelerine ulaşabilmek için bir âlet olarak görüyor, bu yüzden ulemanın bağlılığından çok, beyler ve kabilelerin bağlılığına önem veriyordu. Meselâ Hocend civarında yaşayan Celâyirliiler baş eğmek istemediklerinden, ağır bir şekilde cezalandırıldılar; kabilenin varlığına son verildi ve kabile mensupları diğer kabileler arasına dağıtıldı.

b — Hükümdar Ailesi :

Moğol geleneklerine bağlı bir müslüman olan Timur, Cengiz Han ile akrabalığa ayrı bir ehemmiyet veriyordu. 1370 yılında Hüseyin ile araları iyice açılıp onun faaliyetlerine son verdiğinde, Hüseyin'in

(1) Yezdi, Zafernâme, I, 225

(2) Mansura Haider, Timurlular Devletinde Hâkimiyet Anlayışı, trc. Ekrem Memiş, Türk Kültürü (1984), XXII/258, 615

(3) Babur, Vekâyî, trc. Reşit Rahmetî Arat, Ankara 1946, II, 201

haremindeki Kazan Han'ın kızı Saray Mülk hanımı nikâhına almış ve böylece *Küregen* (güveyi) lakabını taşımaya hak kazanmıştı. Timur'un bu hanımdan oğlu olmamış, ölünceye kadar kukla dahi olsa, Cengiz Han soyundan birini *Han* olarak yanında taşımış ve kendisi Bey ünvanı ile yetinmiştir. Daha sonraları Uluğ Bey de, dedesi gibi Semerkand'da Cengiz Han soyundan gelen bazı kimseleri hanlık tah-tına oturtmuş ise de, Şahruh zamanında Herat'ta böyle bir şeye artık gerek görülmemiş ve o «*Bahadur*» lakabı ile yetinmiştir.

Timurlular devrinde hanımların devlet idaresinde mühim rolleri olduğu görülüyor. Timur'un hanımları ve sarayındaki kadınların durumu umumiyetle İslâm kanunlarından çok eski Türk ve Moğol örf ve âdetine uygundu. Timur devrinde Semerkand'a gelen İspanyol elçisi Clavijo şerefine verilen ziyafetlere hanımların yüzleri açık olarak katıldıkları anlaşıyor. Timur'un hanımlarından Saray Mülk hanım ve gelinlerinden Hanzâde de elçi için ziyafet vermiş ve bu ziyafette başka hanımlar da bulunmuştu(1). Hanımlar umumiyetle seferlere de katılırlardı. Timur'un hanımlarından Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan'ın hanımı Şad Mülk, Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga, Hüseyin Baykara'nın annesi Firuze Begim ve hanımı Hatice Begim hükümdarlar üzerinde ve devlet idaresinde önemli ölçüde söz sahibi olmuşlardır(2).

Timur devrinde elbette ki hanımların devlet idaresi üzerinde pek tesirleri olamazdı. Ancak onlar Timur'un gazabına uğrayan bazı şehzadelerin cezalarını hafifletmeye muvaffak oluyorlardı. Hanımların eğitime de önem veriliyor, mirzalara olduğu gibi, onlara da *ateke* tayin ediliyordu(3).

Mirzaların yetiştirilmesine ise büyük bir ehemmiyet verilmekteydi. Doğum yaklaşıncı hanım saraya getirilir, doğumdan sonra çocuğa ad konulup doğum şenliği yapılarak, katılanlar para ve armağanlar getirirlerdi(4). Bundan sonra çocuk annesinden alınarak sütanne ve saraydaki büyük hanımlardan birinin nezaretine verilir, belli bir yaşa geldikten sonra ise çocuğa, bir hükümdarın bilmesi gereken şeyleri öğretmesi için atabeg tayin edilirdi. Meselâ Şahruh'a, Emir Alaeddin Alike Kükeltaş'ın; oğlu İbrahim Mirza'ya, Emir Osman Abbas'-

(1) Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Kanaat Kitabevi, II, 39, 53

(2) Timur devrindeki hanımlar için bkz. Nazmiye Togan, «Temür zamanında aristokrat Türk kadını, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (1973), V/1-4, 3-14

(3) Bkz. Babur, *Vekayi*, I, 15

(4) Babur, *Aynı eser*, II, 240

ın; Uluğ Bey'e bir müddet için Emir Şah Melik'in; Miranşah'ın oğlu Halil Sultan'a ise Emir Yahya'nın atabeg olarak tayin edildiklerini biliyoruz.

Mirzaların suçlarına göre dayak atılmak, gözlerine mil çekilmek veya öldürülmek suretiyle cezalandırıldığı görülmektedir. Hanedan azasından bir şahsın kanının akıtılmasının uygun görülmeyle, yay kırıışı ile boğularak öldürülmesi hadisesi Tımurlular'da da mevcuttu(1).

Daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, Tımurlular'da da belli bir veraset usulünün bulunmıyışı sebebiyle ülke hanedanın ortak malı kabul ediliyor, o bakımdan veliaht belli olsa bile, onunla diğer mirzaların yetiştirilmesi arasında herhangi bir fark gözetilmiyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bütün arzuları yerine getirildiği halde, Timur'un vasiyetine uyulmamıştır. Timur'un, torunu Pır Muhammed'i veliaht tayin ettiğı bilinmekle beraber, hiç kimse onun hükümdarlığını tanımamış ve adına hutbe okutup, sikke kestirmemiştir. Şahruh uzun mücadelelerden sonra hâkimiyeti ele geçirdiği halde, sonraları veraset meselesi karşısında o da kayıtsız kalmıştı ki, bunda hanımı Gevherşad'ın da tesiri vardı. Mirzalar arasında bir fark gözetilmemesinin sonucu olarak herhangi bir eyalet merkezine gönderilen mirzalar, orada devlet merkezindeki saray ve idare teşkilâtını aynen tesis ederek, bağımsız bir hükümdar gibi bölgeyi idareye başlarılardı. Onlar arasında anlaşmazlık başgösterdiği veya isyan teşebbüsleri ortaya çıkarıldığında ancak hükümdar müdahale bulunurdu. Bu gibi hallerde mirza, çoğu zaman dayak atılmak suretiyle cezalandırılır ve başka bir yere gönderilirdi. Uluğ Bey'in Semerkand'a tayini ile bu bölgede duruma hâkim olunmuşsa da, Fars bölgesindeki Ömer Şeyh'in oğulları üzerine zaman zaman gidilmek zorunda kalmış, İskender ile Baykara öldürülmüşler, Fars'a oğlu İbrahim Mirza'yı tayin ettikten sonra Şahruh bölgede kendi hâkimiyetini kurabilmiş olmakla birlikte, nihayet başkaldıran torunu Sultan Muhammed üzerine yürüdüğünde ölmüştü. Uluğ Bey oğlu Abdülatif tarafından öldürülmüş, Hüseyin Baykara ise uzun zaman oğlu Bediüzzaman Mirza ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

İşte mirzaların bu hukuki durumları sık sık ayaklanmalara, bitmez tükenmez taht mücadelelerine ve nihayet devletin kısa zamanda zayıflayıp, ortadan kalkmasına yol açmıştır.

(1) Babur, Aynı eser, I. 72

c — Ordu Teşkilâtı :

Türk-Moğol unsurları ile yerli İslâm kültürünün karışmasından meydana gelen devletin başındaki hükümdar ve eyaletlerdeki mirzalardan sonra, devlet merkezinde askeri, ekonomik ve siyasi işlere bakan başlıca iki divan bulunmaktaydı(1).

Askerî bir devlet vasfını taşımasından dolayı «*Divân-ı Buzurg-i Emâret*» başta gelmektedir. *Tavacı Divânı* adı verilen bu divânın beyleri, müverrih Hvandmir'in ifadesine göre, Cengiz Han yasası ve Timur'un töresi gereğince diğer bütün görevlilerden önde geliyorlardı(2). Türkler ve türkleşmiş Moğollar'ın işlerine bakan bu divâna Türk Divânı da deniliyordu, kâtiplerine ise «*Bahşi*» veya «*Nuvisendegân-ı Türk*» adı veriliyordu.

Divân'ın başında bir divân beyi bulunmakla birlikte, kaynaklarda sık sık «Ümerâ-yi Tavacı» şeklinde kaydedilmelerine bakarak bunların çok sayıda olduklarını söylemek mümkündür. Zira Timur'un 1370 yılında sekiz kişiyi birden tavacı tayin ettiğini biliyoruz. Geniş yetkileri bulunan bu emirler; askeri topluyor, ordunun nizam ve inzibatı ile uğraşüyor, ganimeti paylaştırıyor, hükümdar önünde resmi geçit yaptırıyorlardı.

Hükümdarın hassa alayı olarak bin kişiden ibaret *Kavçin* bölüğü bulunuyordu(3). Hükümdarın buyrukları olarak yarlıklar çıkarılıyor ve bunlar orduya tebliğ edilerek, binbaşı ve yüzbaşılardan bu emri aldıklarına dair *möçelka*(4) almıyor ve bu evrakı getirip-götüren vaziyefeliye ise *möçelkacı*(5) deniliyordu.

Ayrıca *İçki*, *İçki Beyler*, *İnaklar*, *Yasavullar* ve *Çehreler* gibi hükümdarın yakınlarını kaydetmek mümkündür.

Ordu, asıl anlamı onbin demek olan tümen, binlik (minlik veya hezare) ile kaynaklarda değişik rakamlarla ifade edilen yüzlük yani

- (1) Gıyaseddin Nakkaş'ın Çin sefaretnâmesinde tümen beylerinden olup, arapça, farsça, türkçe, moğolca, çince bilen Mevlâna Kadı Yusuf'un Şahrüh'un yakınlarından olduğu ve oniki divân'dan birisinin onun uhdesinde bulunduğu kaydedilmektedir (Matla'ı Sa'deyn, 501).
- (2) Gottfried Herrmann, *Der Historische Gehalt des Nama-yi Nami von Handamir*, Göttingen 1968, 186
- (3) Şamlı, *Zafernâme*, 134. 194; Yezdi, *Zafernâme*, I, 436
- (4) Şamlı, Aynı eser, 95; Yezdi, Aynı eser, I, 279. Kelime için bkz. G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersische*, Wiesbaden 1963, I, nr. 370
- (5) Yezdi, Aynı eser, I, 354

Koşunlardan meydana geliyordu. Askeri teşkilât hususunda Cengiz Han'ın kurmuş olduğu düzene bağlı kalınmıştı. Buna rağmen Timur, savaş usûllerinde yalnız eski gelenekleri korumakla kalmamış, yenilikler de getirmişti. 1391 yılında Toktamış ile yaptığı savaşta askerlerini o zamana kadar kimsenin bilmediği bir tarzda, yedi büyük birlik hâlinde savaşa sevk etmişti. Bu savaş için hazırlanan ordu, *Sağ kanat* (Baraungar), *Sol kanat* (Caungar) ve *Merkez* (Kol) kısımları ile öncü olarak «*Monglay*» veya «*İrevül*» ve artçı olarak ise *Çagdavul* kısımlarına ayrılmıştı.

Memleket dahilinde, halk arasında haber toplayan görevliler bulunduğ gibi, diğer memleketlerde de casuslar vardı. Bu casuslar sufi, derviş, tüccar, müneccim, asker, sanatkâr, pehlivan olarak çeşitli ülkeleri dolaşır, bu ülkelerin şehir, kasaba, yollar ve ileri gelenleri ile ilgili mühim hâdiseler hakkında bilgi toplayarak Timur'a bildirirlerdi. Daha sonra Timur, bu ülkeye gelip o şehir ile ilgili şeyleri sormaya başlayınca bu büyük bir şaşkınlık ve hayrete yol açardı(1). Öncüler, düşman hakkında haber toplamak için *Karavul* çıkarır veya *Gacarcı* (kılavuz)lar kullanırlardı. Sağ ve sol kanatlar ise kendi emniyetlerini sağlamak için tekrar yanlarına birlikler yerleştirirlerdi. Kaçan düşmanı ise *Nikavul* takip ederdi.

Tavacılara askeri toplamaları emri verince, askerin tespit edilen yer ve zamanda bulunmaları mecburi idi(2). Askerler ihtiyaçlarının birçoğunu da yanlarında getirmek zorunda idiler. Meselâ Timur, 1391 yılında Toktamış üzerine giderken tavacılara eski ve yeni âdet gereğince piyade veya süvari her askerin bir yay, otuz ok, bir sadak, bir kılıç ve kalkan, her iki askerden birinin bir at, her on kişinin bir çadır, iki kürek, bir kazma, bir orak, bir testere, bir balta, bir nacak, yüz iğne, bir biz, yarım men iplik, pir parça deri ve bir kazan getirerek teftiş sırasında göstermelerini buyurmuştu(3).

(1) İbn Arabşah, *Acalbü'l-Makdur*, Kahire 1285, 220

(2) Bunun için *murçlı* veya *bolcar* denilen hususi bir deyim mevcuttu (Yezdi, *Zafername*, I, 358; Babur, *Vekayi*, 633). Asıl orduyu teşkil eden Türk ve Moğol unsurlarından başka, yerli İranlılar'dan da bir miktar asker istihdam ediliyordu. Timur zamanında Emir Celâl İslâm, Leşker-i Tazik'e komuta ediyordu (Hvandmir, *Düsturü'l-Vüzerâ*, 342). Timur'a göre bir Tacik kendisinden endişe etmeye değmeyecek kadar savaş kabiliyeti olmayan bir kimse olarak görülmesine rağmen (Yezdi, Aynı eser, II, 405) yıllarca süren seferlerde asker ihtiyacını karşılamak için bu yola başvurulmuştur.

(3) Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, VI, 185; A. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 237

Ordunun silah ihtiyaçlarını karşılamak üzere *Cebehâne* veya *Kurhane* bulunmakta olup, bunun idaresi *Kurbeyi'*ne verilmişti. Semerkand kalesinde zırh, kalkan, ok, yay ve miğfer yapmakla meşgul bin kadar sanatkâr çalışıyordu(1). Şahrüh'un I. Azerbaycan seferi sırasında cebehanede otuzbin silâh bulunmakta olup hükümdar onbin tane daha hazırlanmasını emretmişti. Sefer sırasında bazen düşman ordularının yakınında ordugâhlar kurarak ordugâhın etrafında siperler kazıp *tura* ve *çeper* adı verilen savunma setleri koyarlardı(2). Geceleyin bu gibi ordugâhlarda ateş yakmak ve yüksek sesle konuşmak yasaktı.

Savaşlarda fillerden istifade ediliyor, kuşatma aleti olarak mancınık, arrâde ve karabuğra gibi aletler kullanılıyordu. Orduda *Kahıl-kacı* denilen istihkamcılar ve *Nakabcı*(3) denen lağımçılar da bulunuyordu. İzmir'in kuşatılmasında petrol kullanılarak duvarlar yıkılmıştı. Kuşatmada petrol şişeleri de kullanılıyordu(4). Savaş sırasında coşmak ve düşmana korku salmak için *süren salıyor* yani bağırıyorlar(5), boru çalıp kös vuruyorlardı(6). Savaşa girişmeden önce askerlerin şevkini arttırmak için *öglige* adı verilen armağanlar dağıtılırdı(7). Savaşta yararlık gösterenler mükâfatlandırılıyor ve kendilerine *Suyurgallar* veriliyordu. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsan olarak ifade edilen bu tabir ile daha çok bir arazi kastedilmekteydi. Bununla suyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutuluyor, daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplamak hakkını kazanıyordu. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal etmeye başlamış, din adamları ve ibadet yerleri için de verilir olmuştu. Bu suyurgallara zaman zaman *Tarhanlık* da ilâve ediliyordu. Tarhanlık, askeri ve ticari olmakla birlikte, esas itibarıyla aynı olup tarhan sahibi, bütün vergilerden muaf tutuluyor, işlediği dokuza kadar suçtan hesap sorulmuyordu.

Timur'un başarılarının sırrı muhakkak ki, hükümdarları için kendilerini feda edecek derecede kendisine bağlı, disiplinli ve düzenli bir ordu meydana getirebilmiş olmasında aranmalıdır. Timur'un yıllarca süren seferlerinin büyük bir şiddetle cereyan etmesine rağmen, bazı

(1) Clavijs, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, 82

(2) Yezdi, *Zafernâme*, I, 77, 233, 374, 484, 531. Ayrıca hendek kazılıp, kıyısına munda (Yezdi, Aynı eser, I, 265, 530; II, 227, 298, 301) yerleştiriyorlardı.

(3) Yezdi, Aynı eser, I, 263, 274, II, 205-206

(4) Yezdi, Aynı eser, II, 339

(5) Yezdi, Aynı eser, I, 216, 232, 281, 333, 340, 528; II, 56, 235, 347, 408

(6) Yezdi, Aynı eser, I, 216, 232, 340, 483, 528; II, 232, 235, 347

(7) Yezdi, Aynı eser, I, 175, 357, 376, 472, 497, 538; II, 171, 273, 378, 511

beylerin kahramanlıkları, onların hükümdarlarına karşı tavırları, bunların karakterlerini aksettirmektedir.

ç — Maliye :

Türk-Moğol unsurları dışındaki diğer reayanın işleri ve maliye ile ilgilenen ikinci divân ise «*Divân-ı Mâl*» veya «*Sart Divânı*» diye adlandırılıyordu. Bu divânın başında da bir divân beyi bulunuyor, kâtiplerine ise *vezir* veya *Nüvisendegân-ı Tâcîk* deniliyordu. Bu divânın beyleri, Orun'da, Timur töresi gereğince Tavacı emirleri ile vilâyetlerin darugaları arasında yer alıyorlardı(1). Başlıca vazifeleri ise vergi işlerini yürütmek, ziraatın geliştirilmesi ve şehirlerin imarına gayret, gelirlerin arttırılmasını sağlamaktı(2). Ayrıca para bastırılması, hesapların tutulması ve vergiler ile ilgili yolsuzlukları önlemek de bu divânın görevleri arasındaydı.

Hvandmîr, Timurlu hükümdarlarının, bu makama getirilen kim-seleri sık sık değiştirdiklerini, aşağı tabakadan birçok kimseyi bu yü-ce makama tayin ettiklerini ifade ederek bundan dolayı hükümdarları tenkit eder(3). Aslında sık sık azlin sebebi, divân ileri gelenleri ve memurlarının adlarının çoğu zaman yolsuzluklara karışması veya memurlar arasındaki geçimsizliklerdi. İşte bu gibi yolsuzluklara engel olabilmek için Şahrüh, oğlu Mirza Baysungur'u da divân işlerini takip ile görevlendirmişti.

Devlet hazinesi, Semerkand kalesi ve Herat'ta İhtiyarüddîn kale-sinde saklanıyordu. Ancak bu hazine gelirleri ve bütçenin durumu hakkında kesin bir bilgi yoktur(4). En yüksek para birimi *tümen* olmakla birlikte, en çok kullanılan para birimlerinin *Irak dinarı*, *Kepekî dinarı*, *dirhem* ve *tenge* olduğu anlaşılıyor. Ancak en yüksek para birimi olması sebebiyle vergi gelirleri ve her türlü büyük yekünler tümen üzerinden hesap ediliyordu. Bir tümen, onbin dinar karşılığı olup, devrin tarihçilerinden Abdürrezzak Semerkandi, gümüş Kepekî dınarının iki miskal (yaklaşık dokuz gram tam ayar gümüş) olduğunu kaydetmektedir(5).

Vergilere gelince; İslâmiyet'in alınmasını uygun gördüğü vergiler dışında bilhassa ticaret ve zanaat ehlinde alınan *Tamga* gibi ver-

(1) G. Herrmann, *Nâma-yı Nâml*, 188

(2) G. Herrmann, *Aynı eser*, 18; 188

(3) Hvandmîr, *Düstürü'l-Vüzerâ*, 340

(4) Devletşah (Tezkire, 414) Şahrüh öldüğünden hazineye 20.000 tümen bulunduğunu ifade ediyor.

(5) Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 80

giler mevcuttu. İslâm hukukunda yeri olmadığından dolayı, bu gibi vergiler din adamları ile hükümdarlar arasında zaman zaman tartışmalara yol açıyordu(1). Anlaşıldığına göre bu vergi, dindar Timurlu hükümdarı Şahrüh döneminde de alınıyordu. Zira alış-veriş için Saray şehrine giden bir tüccardan dönüşünde iki deve yükü mal için yüz dinar tamga alınmıştı(2). Halbuki bu Timurlu hükümdarı, 838 (1434-1435) yılında Memlûk sultanı Barsbay'a gönderdiği mektubunda Cidde'deki tüccardan *mükûs* almasından dolayı onu ayıplıyordu.

Mirza Abdüllatif, babası Uluğ Bey'e karşı mücadeleye giriştiğinde halkı memnun ederek, kendisine destek olmaları için Tamga'yı müslümanlar üzerinden kaldıracaklarını ilân ettirmişti(3). Tabii bu belli bir bölge ve belli bir zaman için geçerli olabiliyordu. Aynı tarihlerde Yezd halkının vermesi gereken vergiler arasında esvapçılar çarşısı esnafı ile ibrişimden alınan tamgadan söz edilmektedir(4).

Şer'i olmadığı için tamga vergisinin kaldırılması ile sevaba gireceği umuluyordu. Meselâ Babür hatıralarında, düşmanı Râna Seng'a'ya galip gelirse *tamga*'yı müslümanlara bağışlayacağını vaatettiğini, galip geldikten sonra bu vaadi kendisine hatırlatılınca da şehir, köy, yol, geçit, uğrak yeri ve iskele gibi hiçbir yerde *tamga* alınmamasını emrettiğini anlatır(5). Ancak hazinenin en büyük gelir kaynağını teşkil eden bu vergiden tamamen vazgeçmek mümkün olmuyordu. Bu verginin nisbetini de bilemiyoruz.

Ayrıca esnaftan dükkân için dört ayda bir vergi toplandığı anlaşıyor(6).

Moğollar devrinde ekili araziden ve köylüden alınan *Kılan*'a gelince, kaynaklarda bu isim ve tarzda bir vergiden söz edilmemekle birlikte Celâleddin Zekeriyâ b. Muhammed el-Kâinî'nin Nasah-i Şahrühî adlı eserinde, bu vergiden her şeyin fiyatının artmasına sebep olan bir vergi olarak söz edilmektedir. Yine Moğollar devrinde göçebe-

- (1) Ali b. Hüseyin el-Vâiz el-Kâşîfi (Safî), *Reşahat Aynu'l-Hayat*, trc., İstanbul 1279, 318
- (2) W. Hinz, *Ein Orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert, Die Welt des Orients* (1949), I, 331. Ancak bu verginin Herat ve Yezd gibi bazı şehirlerde zekât adı altında alındığı anlaşıyor (Handelsun ternehmen, 332-333). Devrin valizlerinden Zekerîyya b. Muhammed Kâini de hükümdara bu vergiyi kaldırmasını tavsiye etmektedir (Nesah-i Şahrühî, Nationalbibliothek zu Wien, nr. A. F. 112 (163), 258a).
- (3) Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 971
- (4) Ali-i Kâtib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 262
- (5) Babur, *Vekayi*, Babur'un Hatıratı, 356
- (6) Ali-i Kâtib, Aynı eser, 252

erden alınan hayvan vergisi *Kobçur*'un adı artık kullanılmasa bile, «*Pay-i Gavâne*»den söz edilmesi, bir çeşit hayvan vergisi alındığını göstermektedir(1).

Bilhassa merkezî otoritenin zayıfladığı, karışıklıkların ortaya çıktığı sıralarda mevcut vergilere ek olarak yeni vergiler de alınıyordu. O zaman ev ev baş hesabı sayım yapıyor ve halka ona göre bir miktar parayı toplayıp getirmeleri emrediliyordu. Meselâ Şahruh'un ölümünden hemen sonra Kırman dışında Güney İran ve Irak-ı Acem'in birçok yerlerinde bu yola başvurulmuş, Yezd ve çevresinden yedyüz dümen para toplanmıştı(2).

Olağanüstü hallerde orduya yardım adı altında da para toplanıyordu. Yine Şahruh'un ölümünden sonra, torunu Sultan Muhammed, Yezd şehri ileri gelenlerini toplayarak, şehir ve çevresinde ev başına yirmi Kepekî dinarı toplanmasını istemişti(3).

Devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda bazen vergi iki katına çıkarılıyor, buna rağmen tahmin edilen vergi toplanamayınca işkence yoluna başvuruluyordu(4). Zaman zaman ise, o yılın vergisi toplandığı halde, başka bir hükümdâr adına yeniden toplanabiliyordu. 861 (1457) yılında Horasan'da Mirza Şah Mahmud, Mirza Sultan İbrahim ve Sultan Ebû Said adına ayrı ayrı vergi toplanmıştı(5).

865 (1460-1461) yılında Ebû Said, Semerkand ve Buhara ile ülkenin her tarafında tamganın kaldırılmasını buyurduğu gibi(6), aynı yıl vergilerin âdil ve düzenli bir şekilde toplanması için, vaktinden önce vergi alınmaması, eğer zaruret varsa az bir miktar alınıp, vergilerin üç taksitte, Seretan (Yengeç: 22 Haziran-21 Temmuz), Sümbüle-Mizan (Başak-Terazi: 23 Ağustos-22 Ekim), Kavs (Yay: 22 Kasım-21 Aralık) aylarında toplanması, buna uymayanların cezalandırılmasını emretmişti(7). Bunun neticesi olarak ertesi yıl Kusuye'ye geldiğinde, kendisine fazla vergi topladığı söylenince, toplanan fazlalığın hazineye geri verilmesini buyurmuştu(8). 866 (1461-1462) yılında Ebû

(1) Hans Robert Roemer. Staatsschreiben der Timuridenzeit-Das Şaraf-nâma des Abdallah Marwarid, Wiesbaden 1952, metin 18b; alm. trc., 81

(2) All-ı Kâtib, Aynı eser, 247; Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1124

(3) All-ı Kâtib, Aynı eser, 247

(4) Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1125

(5) Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı a'deyn, 1144

(6) Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1233

(7) Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1234

(8) Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1255

Said'in vergi toplanması ile ilgili bir buyruğu taş üzerine kazınıp, Herat camiine konularak ilân edilmişti(1). Reayâdan sık sık vergi toplamamak için bazen tüccardan borç para alındığı da olmuştu(2).

Hüseyin Baykara tahta geçtikten sonra, halkın perişan durumunu görerek, 875 (1470-1471) yılında, iki yıl müddetle ahalinin çok şikâyetçi olduğu bazı vergilerin kaldırılmasını emretmişti(3).

d — Hâkim-Daruga ve Diğer Memuriyetler :

Herhangi bir şehir veya bölgenin idarî ve askeri işleri ise «Hâkim» veya «Daruga»ların üzerindeydi. Bu iki ünvan aslında eş anlamda ve tek memuriyeti ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Darugalar bulundukları yerlerde *Yargu* işlerini yürütüyorlar; istenildiği hallerde bölgenin askeri ile savaşa gidiyorlar; olağanüstü hallerde bir yerin vergisini toplamak üzere gönderiliyorlardı. Darugaların tayin ve görevden uzaklaştırılması Mâliye Divânı tarafından yerine getiriliyordu(4). Şahruh döneminde başşehir olması dolayısı ile Herat Darugası, daha çok şehrin asayışı ile ilgilenmişti. Herat Darugalığında Şahruh ile akrabalığı olan Emir Muhammed Derviş bulunurken, onun 1433 yılında ölümü üzerine yerine oğlu Emir Sultan Ebû Said getirilmişti.

Askerî ehemmiyeti hâiz büyük merkezlerde en büyük idare âmiri olan Daruga'dan başka, kale komutanlığı vazifesini gören «*Kutval*»lar bulunuyordu.

Saraydaki memuriyetlere gelince; gerek hükümdar, gerekse mirzalar ve büyük beylerin İçki, Nöker ve Çehreleri bulunuyordu. Bunlar hükümdarın veya beyin şahsi hizmetine girerek sarayda veya askeri hizmetlerde bulunup, devlet işlerinde yüksek mevkilere gelebiliyorlardı.

Sarayda ayrıca mutfağa ve yemeklere nezaret eden, yemeklere zararlı şeylerin konulup konulmadığını kontrol eden *Bukavul*, bundan daha aşağı bir durumda, fakat aşçı olarak çalışan *Bavurçi*, hükümdar elini yıkarken ibrik tutan *Aftâbeci*, saraydaki yatak, döşek, çadır gibi eşya ile hükümdar başşehirden ayrılınca konaklama yerlerinde çadırını kuran *Ferraşlar*, teşrifat işlerini gören *Şigavui*, *Hâcip*

(1) Hvandmir, *Habîbü's-Siyer*, IV, 81

(2) Abdürrezzak Semerkandi, *Aynı eser*, 1250, 1256

(3) Abdürrezzak Semerkandi, *Aynı eser*, 1431; Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, VII, 62; Hvandmir, *Habîbü's-Siyer*, IV, 152

(4) Hvandmir, *Düsturü'l-Vüzerâ*, 379

veya *Eşikağası* ile hükümdarın çetresini taşıyan *Şökürcü*, atlar ve ahırlardan sorumlu olan *Ahtacı*, eyer, gem ve yem torbaları ile hayvanlara ait diğer eşyaya bakan *Rikabdar*, hâkimiyet alâmetlerinden olan *nevbetin* çalınması ve bunun için kullanılan aletlerin bulunduğu *Tablhane* veya *Nekkârehâne*'ye bakan *Nekkâreci* ile av hayvanlarının yetiştirildiği *Kuşhâne*'ye bakan *Kuşhâne Emiri* veya Kuş Beyi'nin var olduğunu biliyoruz.

Dini memuriyetler olarak da *Sadr*, *Kadı*, *Nakibü'n-Nükebâ*, *Muh-tesip*, *Müderres* ve *Şeyhülislâm*'dan kaynaklarda sık sık söz edilmektedir.

2) İmar Faaliyetleri :

Kendisini ülkenin şehir ve köy halkından çok asker unsuruna, yakın hisseden Timur, göçebelerce büyük suç kabul edilen bir davranışta bulunarak başşehir olmak üzere bir şehir seçmiş ve burada bir takım binalar inşâ ettirmeye başlamıştı. Halbuki o, vaktiyle bu gibi imar faaliyetlerinden dolayı Emir Kazagan'ın oğlu ve torununu, Cengiz Han yasasına aykırı hareket etmekle suçlamıştı.

Timur, işgal ettiği ülkelerde kan dökme bakımından Cengiz Han'dan geri kalmamış, seferlerden zaman buldukça da imar faaliyetlerinde bulunmuştu. Bilhassa Semerkand'ı imara çok fazla önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve sanatkârlara Semerkand civarında Dimaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdat adlarını verdiği köyler kurdurtmuş(1), şehrin dışında bazıları hanımlar için olmak üzere Dilguşâ, Şimal, Nakş-i Cihan, Çınar ve Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bahçeler inşâ ettirmişti(2).

Keş şehrinden birkaç km. uzaklıkta bulunan ve Harezmli ustalar tarafından yapılan Ak Saray, özellikle çinilerinin iyi seçilmesiyle tanınmış olup bu sarayın kubbeleri zamanla yok olmuş, elli altı metre yükseklikteki abidevi kapısı ise bugün bile ayaktaadır.

Şeyhlerin halk üzerindeki manevî nüfuzlarından istifade etmek isteyen ve zaman zaman İslâmî bir siyaset taki peden Timur, 1397 yılında, çoğunlukla elçileri kabul ettiği Dilguşâ sarayını inşâ ettirdikten sonra, Taşkent taraflarına doğru yola çıkarak, Seyhun ırmağını geçip, Hoca Ahmed Yesevi'nin mezarını ziyaret için Yesi'ye gitti. Burada Hoca Ahmed Yesevi'ye hürmeten kabri üzerine, yerli dervişler ve gelecek misafirler için büyük bir imaret yapılmasını emretti. Bü-

(1) İbn Arabşah, *Acalbü'l-Makdur*, 228

(2) Bu bahçeler hakkında geniş bilgi için bkz. Babur, *Vekayî*, 48

yük bir kubbe ile iki minare ve çok sayıda sofalar, odalardan ve kütüphanelerden meydana gelen muhteşem bir bina iki yılda tamamlandı.

Semerkind'in yükselişine paralel olarak Çin, Hind, Deşt-i Kıpçak ve İran içlerinden çeşitli mallar gelmeye başlayıp, şehirde bunları depo edecek yer ve çarşıların bulunmadığını gören Timur, şehrin bir ucundan öbür ucuna kadar uzanan bir cadde ve bunun iki yanına mağazalar yapılmasını emretti. Çarşının inşâ masrafları, Semerkand halkına yüklenilmiş ve seyyah Clavijo'nun ifadesine göre, geceli gündüzlü çalışarak çeşmeler ve havuzları ile çarşı kısa zamanda tamamlanmıştır(1). Bu sırada Semerkand'daki yapıların en muhteşemi ve en güzeli olan Bibi Hanım mescidi adı verilen Semerkand Camii yapılmıştı. Fakat cami daha Timur'un sağlığında tehlikeli bir duruma gelmiş olup, Cuma namazı kılınırken, yukarıdan düşen kerpiç parçaları cemaatı korkutmaya başlamıştı. Bugün ise son seyyahların ifadesine göre, asırlık ağaçların ve yabancı otların bittiği bahçesi içinde «tedricen mahvolmanın zevkini Bibi Hanım Camii'ne bakarak anlamak kabildir».

Timur'un yaptırdığı büyük binalardan biri de Gök Saray olup, daha çok devlet hazinesinin saklanması ve hapishane olarak kullanılıyordu. Bu sarayın garip bir özelliği vardı. Timur oğullarından bir kimsede baş kaldırarak hâkimiyeti ele geçirirse burada tahta oturur, taht kavgası yüzünden başını kaybederse burada kaybederdi. Hattâ, «filân mirzayı Gök Saray'a çıkardılar» sözü, daha sonraları onun öldürüldüğüne kinâye olmuştu. Buna rağmen bu saray; gerek Timur, gerekse oğulları zamanında daha çok maliye binası ve hapishane vazifesi görüyordu. Timur'un, Semerkand dışındaki büyük bahçeler içinde inşâ olunan saraylarını daha çok sevdiği anlaşıyor. Bu bahçeler Timur'un bulunmadığı zamanlarda Semerkand halkının gezinti ve eğlence yerleriydi. Bu saraylar Avrupa'daki kont ve baronların şatolarının aksine halkın ziyaretine açıktı. Bütün Türk sülâlelerinde rastlanan «yağmalî toy» geleneği Timurlular'da da devam etmişti. Timur'un torunu Uluğ Bey'in düğünü dolayısıyla İbn Arabşah ve Clavijo, bu «yağmalî toylar»dan teferruatlı bir şekilde bahsederler. Düğün günü Timur, bütün şehir halkının dâvetli olduklarını ilân ettirmişti.

Sarayların duvarları, Timur'un oğulları, torunları ve beyleri ile askerlerinin sefer ve zaferlerini gösteren levhalarla süslenmişti. 1396 yılı başlarında tamamlanan Taht-ı Karaca sarayı ise büyük bir bahçe içinde bulunuyordu. Timur, Miranşah, Şahrüh, Uluğ Bey ve Muhammed Sultan'ın kabirlerinin bulunduğu türbe ise, Muhammed Sul

tan tarafından yaptırılan medresenin bitişiğinde olup, Timur tarafından Ankara Savaşı dönüşünde inşa edilmişti.

Timurlular devrinde Herat'ın en bayındır yerleri, X. yüzyıl coğrafyacılarının boş yerler olarak sözünü ettikleri Gazirgâh civarındaki sahalardı. 5. Kertler zamanında (1245-1389) inşa edilen Zagan ve Sefid bahçeleri, Şahrüh zamanında onarılarak, birincisi Şahrüh tarafından hükümet konağı olarak kullanılmış; Bağ-ı Sefid ise 1410 yılında onarılıp, bazı ilâvelerle, Mirza Baysungur'un ikametgâhı olmuştur.

Şahrüh tarafından Herat'ın imarına memur edilen Emir Firuzşah ve Alike Kükeltaş, şehrin kuzeyinde İncil ve Hıyâban kanalları boyunca kendileri için konaklar ve bahçeler yaptırmışlar, bu inşaat daha sonraları da devam etmiştir. Timur'un ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar sebebiyle Şahrüh'un başlangıçta imar faaliyetleri ile uğraşmaya vakti olmamıştı. Ancak o şehrin emniyetini sağlamak için İhtiyareddin kalesinin onarılmasını emretmiş durum kendi lehine dönmeye başlayınca, imar faaliyetlerine de girişmişti.

Bu maksatla o, 1410 yılında Badgis'te bulunurken, Moğol istilâsından beri harap bir halde olan Merv şehrinin imarını buyurdu. Hükümdar ayrıca bütün Horasan bölgesinde baştan başa imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu emir gereğince birçok yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşa edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Buna rağmen bu Timurlu hükümdarı babasının Semerkand'da yaptığı gibi, bütün saltanatı boyunca Herat'ı, binaları ile de devletin merkezi hâline getirmeye büyük gayret sarfetti. Bundan dolayı daha hâkimiyetinin ilk yıllarında, şehrin kuzeyinde, İhtiyareddin kalesinin eteğinde bir medrese ile hankâh inşasına başlanmış ve bunlar 1410 yılında tamamlanmışlardı(1). Buraya Yusuf-i Evbehi, Yusuf-i Hallac, Abdurrahim Yar Ahmed ve Lutfullah müderris olarak tayin edilmişler, ilk gün bizzat hükümdar da medreseye gelmiş, müderrisler fıkıh ve tefsir gibi konularda dersler vermişlerdi. Hankâhın şeyhliği ise Şeyhülislâm Ali Çaştî'ye verilmiş, imam, müderris, vaiz ve diğer hizmetliler tayin edilerek her iki bina için birçok yerler vakfedilmişti(2).

(1) Hafız-ı Ebru, Zübdetü't-Tevârih, 465a; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 185

(2) Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 188 vd. Müverrih Abdürrezzak Semerkandi, eserini yazarken (1470 yılında) bu iki binanın bayındır bir halde olduklarını ifade eder. Hvandmir de, kendi zamanında (öl. 1535) medresede dört kişinin ders vermekte olduğunu, hankâhın da işler durumda bulunduğunu kaydediyor (Güya İtimadî, Faslı ez-Hulâsatü'l-Ahbar, Kabil 1345 h.s., 15)

Medresedeki derslere zaman zaman Celâleddin Firuzşah ve Alike Kükeltaş gibi tanınmış beyler ile Herat'taki ulemâ da katılıyor ve ulemâ arasında ilmi münakaşalar yapılıyordu(1).

Şahruh'un Herat'ta bir Darûş-Şifa inşâ ettirdiği de bilinmektedir(2). Herat'ın 2,5 km. kuzeydoğusunda bir köy ve ziyaretgâh yeri olan Hâce Abdullah-ı Ensari (öl. 1088)'nin mezarı üzerine büyük bir türbe de yine Şahruh tarafından 1425 yılında yaptırılmıştır.

Devlet idaresinde büyük bir nüfuza sahip olan Şahruh'un hanımı Gevherşad, imar faaliyetleri ile de kendini göstermişti. Yapımı bu hanım tarafından Mimar Kıvameddin'e bırakılan ve 1418 yılında tamamlanan Meşhed'deki caminin açılışında Şahruh ve Gevherşad da hazır bulunmuşlardı. Şahruh, caminin bitişiğindeki İmam Rıza'nın türbesine üçbin miskallik altın bir kandil armağan etmiş, ayrıca Meşhed'in doğusunda bir bahçe ve konak inşâ ettirmişti. Şahruh'un Meşhed'de bir medrese inşâ ettirdiği de söylenmektedir.

Gevherşad, Herat'ta Hıyaban'ın başında, İncil kanalının kıyısında da bir cami yaptırmıştı. İki minaresi, gök çinileri ile güzel bir görünüm arzeden bu caminin kitabeleri ise oğlu Baysungur'un yanında çalışan devrin meşhur hattadı Cafer'e aitti. Fakat Gevherşad'ın yaptırdığı en büyük eser onun medresesidir. Gevherşad, medresenin kuzeyinde ayrıca bir türbe de yaptırmıştı. Gevherşad'ın kendisi ile pek çok Timurlu şehzadesi buraya defnedilmişlerdi. Gevherşad'ın Kusuye (bugünkü Kuhsan)'de bir türbe daha inşâ ettirdiği söylenmekteyse de, bu husus kaynaklarda açıkça zikredilmemektedir. Bu türbe muhtemelen Gevherşad'a ait olmayıp, kendisine bu kasabanın Suyurgal olarak verilmiş olduğu Timur'un hanımlarından Tuman Aga'ya aittir. Zira devrin tarihçilerinden Hafız-ı Ebrû (öl. 1430), «Zübdetü't-Tevârih-i Baysunguri» adlı eserini kaleme aldığı sıralarda Tuman Aga'nın hâlâ Kusuye'de oturduğu inşâ ettirdiği ribat, hankâh, medrese ve diğer hayır eserlerinin mâmur bir halde bulunduklarını kaydetmektedir(3).

Şahruh'un öteki hanımı Mülket Aga da imar faaliyetleri bakımından Gevherşad'dan geri kalmamış, Herat'ın dışında Hâce Çihilgezi'nin mezarı yanında bir medrese inşâ ettirdiği gibi, Belh'de bir medrese yaptırmış ve 1440 yılında Kâbil'de ölünce bu medresenin bitişiğindeki türbesinde gömülmüştür. Herat'ta ona ait hankâh, darû'l-ha-

(1) Hvandmir, *Habîbû's-Siyer*, IV, 7

(2) Hvandmir, *Hulâsatü'l-Ahbar*, Ayasofya Ktb., nr. 3190, 465a

(3) Hafız-ı Ebru, *Zübdetü't-Tevârih*, 478a: Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 211

dis, darü's-şifa ve iki hamam bulunduğu gibi, Herat'tan dokuz fersah uzaklıkta Dere-i Zengi ile Çihil Duhterân arasında büyük bir ribatın bânisi olarak da o gösterilmektedir(1).

Şahrüh'un oğlu Uluğ Bey, babası tarafından Maveraünnehr hâkimliğine tayininden (1409) hemen sonra imar faaliyetlerine girişmişti. İnşâ ettirdiği eserlerin en eskisi, kapısı üzerinde; «Kadın-erkek bütün müslümanlara ilim tahsil etmenin farz» olduğunu bildiren hadisin yazılı bulunduğu Buhara'daki medrese idi. Zira o, 1419 yılı sonlarında Buhara'ya geldiğinde inşâ ettirdiği bu medresede konaklamış, talebe ve ihtiyaç sahibi bazı kimselere ihsanda bulunmuştu.

Semerkinda ise şehrin dışında Erk'in yakınında, «İki Etik»'in başı denilen yerde, inşaatı 1417'de başlayıp, 1420 yılında sona eren medreseyi yaptırtmıştı. Medreseye ilk müderris olarak Hıvalı Muhammed tayin edilmişti. Uluğ Bey'in kendisi ve medrese dışından bazı kimseler, birkaç günde bir medresedeki toplantılarda hazır bulunuyor ve ilmi münakaşalar yapıyordu. Zaman zaman Uluğ Bey ile talebe arasında da herhangi bir ilim dalında münakaşalar oluyordu. Burada ayrıca Kadızâde Rumi ve bizzat Uluğ Bey'in de dersler verdikleri rivayet edilmektedir. Bu medresedeki talebe sayısı yüzden fazla idi. Hangi ilim dalı ele alınırsa alınsın, o sahada söz sahibi ilim adamlarının Semerkand'da toplanmış olduğu ifade edilmektedir. Müspet ilimlerde en büyük âlimler olarak Kadızâde Rumi, sokaklarda Türk kıyafeti ile dolaşan Ali Kuşçu ile Kâşân'dan getirilen Gıyaseddin Cemşid ve Muinüddin'in adları kaydedilmektedir. Kûhek tepesinin eteğinde ise Rasathâne inşâ ettirilmişti.

Medresenin karşısında ayrıca bir hankâh yapılmıştı. Uluğ Bey bu inşaatları için birçok otlak ve kanallar vakfetmiş, buraların idaresini işbilir kimselerin eline teslim etmişti. Uluğ Bey bu medrese ve hankâha yakın bir yerde ise Mirza hamamını inşâ ettirmişti. Babur'a göre, zemini çeşitli taşlarla döşenmiş olup Horasan ve Semerkand'da böyle bir hamam bulunmuyordu. Kûhek tepesinin batı eteğinde ise Meydan Bağı adı verilen bahçede duvarlarını Çin'den getirttiği çinilerle kaplattığı Çinihâne bulunuyordu ki, burası daha Uluğ Bey'in sağlığında, 1448 yılında Özbekler tarafından yağmalanıp, tahrip edilmişti(2).

İsfahan ve Şiraz'da hâkim olan Ömer Şeyh'in oğulları da aralarında bitmez mücadelelere rağmen imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı

(1) Hvandmir, Habibü's-Siyer, III, 629

(2) Uluğ Bey'in imar faaliyetleri için bkz. W. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, 101 vd.

Timur'un ölümünden hemen sonra Yezd'e gelen Mirza İskender kale duvarları ile şehrin surlarını birleştirmiş, hendek kazdırıp, şehrin kapısına inip-kalkan bir köprü kurdurtmuştu. Kale içinde ise üç katlı bir konak ile hamam inşâ ettirmişti. 814 (1411-1412) yılında ise o, Şiraz'da Celâli kalesini inşâ ettirerek etrafına derin bir hendek kazdırmış, İsfahan'da ise Dudang ve Nakş-ı Cihan'ı şehirden ayırmış, tuğladan bir kale inşâ ettirerek, etrafındaki hendeği su ile doldurtmuş, surlar içinde ikinci bir duvar çektirdikten sonra, burada büyük bir konak, hamamlar, pazarlar, medrese ve darû's-şifa yaptırttığı gibi, ona uyarak beyler de kendileri için konaklar yaptırmışlardı.

Daha sonraları kendisine Fars bölgesi hâkimliği verilen Şahrüh'un oğlu İbrahim Mirza da 836 (1432-1433) yılında Şiraz'da medrese ve hankâh inşâ ettirmişti. Ancak bu medrese pek uzun ömürlü olmamış, 845 (1441-1442) yılında Fars bölgesinde aralıksız yağan yağmurların sebebiyet verdiği su baskını sonunda harap olmuştu. Şahrüh'un torunu Sultan Muhammed'in İsfahan'da 851 (1447) yılında inşâ ettirdiği Beytû's-Şifâ'sı günümüze kadar gelmiştir.

Şahrüh'un ölümünden sonra imar faaliyetlerinde bir durgunluk göze çarpmakla birlikte bu pek uzun sürmemiş ve Hüseyin Baykara devrinde Herat gerek siyasî, gerekse kültür merkezi olarak yeniden yükselmişti. Hüseyin Baykara'nın uzun saltanatı sırasında Herat'ın oldukça genişleyip, zenginleştiği, yeni binalar ile süslendiğini görüyoruz. Hükümdar ve ileri gelen kimselerce yaptırılan pek çok konak; şiir, musiki, resim ve hat sanatlarının gelişme merkezleri idi. Hükümdar başta olmak üzere bütün devlet adamları ve zenginlerin medrese, kütüphane, köprü, kervansaray'dan başka hastahane, aş evleri, hamam ve eczahane gibi ictimai yardım kurumlarının yapımına katıldıklarını görüyoruz.

Hüseyin Baykara kendisine ikametgâh olarak şehrin kuzeydoğusunda geniş bir sahada Cihanârâ adı verilen bağ ve sarayları, oğlu Bediüzzaman Mirza için ise Bağ-ı Nev'i yaptırmıştı. O ayrıca medrese, hankâh, Dârû's-Şifâ inşâ ettirmiş olup, medresenin inşaaı için Meraga'dan mermer getirmişti.

Devlet hizmetinde görev almış bazı kimseler de imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1440 yılında ölen Şahrüh'un atabegi ve beylerbeyi Alike Kükeltaş, Semerkand'da bir cami inşâ ettirmişti. Merv'de birçok hayır kurumu onun adı ile anıldığı gibi, ayrıca Herat'ta medrese, hankâh, hamam ve şehrin beş fersah kuzeyinde bir ribat yaptırmıştı.

Büyük emirlerden Türkmen asıllı Celâleddin Firuzşah'ın Herat'ta cami, medrese, hankâh, mescit ve bağ inşâ ettirdiğini biliyoruz.

Onun, ülkenin birçok yerinde halkın istifadesi için daha birçok hayır kurumu ile ribatlar inşa ettirdiği söylenmektedir(1). Şahruh'un yanında itibarlı beylerden biri olan Emir Fermanşeyh de Herat'ta Hıyâban yolu üzerinde bir medrese inşa ettirmiş ve daha sonra oğlu Ziyâeddin Mahmud burada müderris olarak bulunmuştu. Yine büyük emirlerden ve önce Uluğ Bey'in atabegi, sonraları ise Harezm valisi olan Şah Melik de, Semerkand'da atabeg olarak bulunduğu sırada bir medrese, Herat'ta bir cami ve bahçe, Kusuye civarında ise bir ribat yaptırmış, Meşhed'de İmam Rıza'nın türbesi civarında inşa ettirdiği makberde defnedilmiştir(2).

Hüseyin Baykara'dan sonra devletin en nüfuzlu, zengin ve ilim dostu kimselerinden biri olan Ali Şîr Nevai, Herat ve Horasan'da üçyüzyetmiş hayır müessesesi yaptırarak bunların idaresi için bir vakıf kurmuş ve bu işe beşyüz tümenlik büyük bir servet vakfetmiştir. Onun Herat'ta inşa ettirdiği İhlâsiyye medresesinin iki müderisinden her birine yılda binikiyüz altın ve yirmidört yük zahire; yirmilike talebeden her birine de tahsil derecelerine göre, yirmidört altından oniki altına kadar aylık ve ayrıca zahire veriliyordu(3).

Bu devrin vezirlerinden Hâce Efdaleddin Muhammed Kirmani de Herat'ta mescit, medrese, hankâh ve bağ inşa ettirmişti.

Meşhed'de, Gevherşad'ın hizmetindeki kadınlardan Perlzad'ın yaptırdığı medresenin karşısında Şahruh devrinin ünlü beylerinden Yusuf Hoca Bahadur b. Şeyh Ali Bahadur da 1439 yılında «*Du Der*» adı ile tanınan bir medrese inşa ettirmiş olup kendisi de bu civarda yaptırdığı türbeye defnedilmiştir.

Maliye Divânı'nda çalışan Hıvalı Pir Ahmed'in, Mimar Kivameddin tarafından başlanıp, Mimar Gıyaseddin tarafından 1444 yılında bitirilen Harcid'deki, mimarından dolayı Gıyasiye diye anılan medresesi, Pir Ahmed'in yine aynı tarihli Tayâbad'daki camii ile Memlûk ordusunda iken Çağataylar'a iltica eden Emir Çakmak'ın Herat'taki cami ve medresesi de bu devrin kayda değer eserleri arasında yer alırlar. Bu Memlûk emiri, Çağataylar yanında büyük bir itibara mazhar olmuş, Baysungur'un kızı Fatma Sultan ile evlenmiş ve karı-koca bilhassa Yezd'de olmak üzere birçok imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı.

(1) Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 840

(2) Abdürrezzak Semerkandi, *Matla'ı Sa'deyn*, 569. O, ülkenin çeşitli yerlerinde mescit, medrese, hankâh, ribat ve havuz olarak 30 kadar hayır eseri yaptırmış, bunlara ev dükkân ve arazi vakfetmişti (Züb-det'üt-Tevârih, 599b; Abdürrezzak Semerkandi, Aynı eser, 568 vd.).

(3) İA., «Çağatay Edebiyatı» mad. 298-299

Emir Çakmak ve hanımı Yezd'de mescit, kervansaray, hankâh, hamam ve şeker imalathaneleri, değirmen ve bağlar yaptırmış, kuyular açtırmışlardır.

Ayrıca yapıları itibarıyla, Selçuklular ve Moğollar zamanına ait olan birçok cami, medrese, ribat, hankâh, köprü, türbe, hamam ve buna benzer hayır eserleri bu devirde tamir edilerek, kullanılmaya devam edilmişlerdir ki, bunların sayısı devrin müverrihlerinden Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib'in ifadesine göre bini buluyordu(1). Yezd, Timurlular zamanında en parlak devrini yaşamış, şehrin güzelliği çok önceleri Şahruh'u bile hayretler içinde bırakmış, Mirza Ömer Şeyh oğlu Fars hâkimi İskender üzerine gelip, Yezd'e uğradığında 817 (1414), yüksek bir yerden şehre bakarak parlak ve renkli çinileriyle güzel bir manzaraya sahip olan binaların kimlere ait olduklarını teker teker sormuştu(2).

Timurlu devri yapıları İran mimari eserlerinden sayılıyorsa da, büyüklük ve dış görünüş bakımından İran örneklerinden üstündür. Bu devrin mimarisinde göze çarpan başlıca yenilik, binaların yüksekliği, büyük masraflarla meydana getirilen satıh kaplamalarıdır. Kubbe, minareler ve eski geleneklerin aksine iç hacimlerinin genişliği ile kalmaz, aynı zamanda damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları ve kendine has bir hususiyeti olan armut şeklinde kubbeler ile kullanılan yayvan kubbelerin yanında, büsbütün göze çarpan yüksek kubbeler gibi yeni yapı unsurlarının da kullanıldığı görülür. Bu kubbe, taşıyıcılık vazifesinden başka, altındaki boşluğa yeniden normal yükseklik nisbetleri sağlar.

Daha mühim olan unsur ise, o zamana kadar erişilememiş olan renk zenginliğidir. Binanın görülebilen yüzeylerini kaplayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arzederler. İster yapı, ister süsleme bakımından olsun, yapı sanatlarının seçkin örnekleri ve mimar Kivameddin'in çalışmalarıyla Timurlu devri mimarisi hakikaten üstün bir seviyeye erişmiş ve Avrupa'da *Timurlu Rönesansı* tabirinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İşte bu mimarinin unsurları XVI. yüzyılda Safeviler'e geçerek günümüze kadar devam edip gelmiştir(3).

(1) Ali-i Kâtib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 8

(2) Ali-i Kâtib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, 149. Şahruh devrindeki İmar faaliyetleri için bkz. İsmail Aka, «Mirza Şahruh zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar faaliyetleri», *Belleten* (1985), XLVIII/189-190, 285-297

(3) «Timurlular» madd., *İA*, 366-367

3) Zirai ve Ticari Faaliyetler .

Timur'un pek çok devleti korku ve dehşet içinde bırakan seferlerinden sonra, ülke içindeki istikrar sağlanmış, Timur'dan sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde mirzalar ve ileri gelen beylerin hüküm sürmeleri, geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştı. Bunlar bulundukları bölgeleri bayındır bir hale getirmek ve buralarda refahı sağlayabilmek için, zirai ve iktisadi hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarın sağlanması gerektiğini idrak ediyorlardı.

Timur döneminde imar faaliyetleri devam ederken, ziraat da ihmal edilmemişti. Şerefeddin Ali Yezdi'nin ifadesine göre, Timur'un ülke içinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi(1). Bu yüzden ele geçirilen memleketlerden pek çok topluluk ve kabileyi başka yerlere göçürerek, o zamana kadar iskân edilmemiş bazı yerleri iskâna açmış, ülkenin birçok yerlerinde kanallar açtırmıştı. İspanyol elçi Clavijo'nun Ceyhun ırmağını geçmek için Timur'un koyduğu usul ile ilgili sözleri dikkat çekicidir:

«Timur'un kendisi bu ırmaktan geçtikçe bir köprü kurulmakta, sonra yıkılmaktaydı. Irmağı geçmek isteyenler, başkalarıysa, kayıkla geçmek zorundaydılar. Semerkand'dan güneye gitmek için, bir izin belgesi taşımak gerekiyor. Bu belgede, belge sahibinin nereden gelip nereye gideceği yazılıydı. Bir kimse Semerkand'da doğmuş olsa bile, böyle bir belge taşımak zorundaydı. Ancak Semerkand'a gelenler için böyle bir belge gerekmemekteydi. Irmak kıyısındaki kayıkları muhafızlar beklemekteydi. Timur, Semerkand'ı imar için birçok esirleri buraya nakletmiş, fethettiği memleket halkının birçoğunu bu yöreye sevk ederek Semerkand'ın nüfusunu çoğaltmak istemiştir. Bu göçürülenlerin kaçmaması için tedbirler alınmıştı... Bize anlatıldığına göre Semerkand'ın nüfusu böylece yüzbin kişi artmıştı»(2).

Anadolu'dan göçürülen otuzbin çadır Kara Tatar, Sir Derya'nın karşı yakasında Isık Göl ve Kaşgar taraflarında yerleştirilmişlerdi. Kara Tatarlar'la birlikte Azerbaycan'dan da kalabalık bir topluluk göçürüldüğü gibi, Azerbaycan ve Arab Irak'ında yurt tutmuş bulunan aşiretlerin beylerinin herbirinin oğul veya kardeşlerinin aşiret mensuplarının bir kısmı ile Semerkand'a göçürülmeleri emredilmişti(3).

Yeni ziraat sahaları açmak gayesiyle Timur, ülkenin birçok yerinde kanallar açtırmıştı. 1381 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden

(1) Yezdi, Zafernâme, II, 13

(2) Clavijo, Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, II, 17-18

(3) Yezdi, Zafernâme, II, 399

sonra o, buradaki ziraatı canlandırmak için devlet ileri gelenleri ve büyük beylere Murgab suyundan kanallar açtırmalarını buyurmuştu. Bu kanallar, açtıranların adları ile tanınmış olup zamanın tarihçilerinden Hafız-ı Ebrû, bunlardan yirmi tanesinin adını zikretmiştir(1). Bu işe muhtemelen hanımlar da katılmıştır. Zira kanallardan biri Kutlug Hatun adını taşımaktadır ki, bu Timur'un 1383'te ölen kızkardeşi Kutluk Terken Aga'dır.

Azerbaycan'da Barlas ırmağı diye tanınan Aras'ın Cenkşi Köşkü denilen mevkiinden başlayıp, Sorhe Pil mevkiine kadar on fersah uzunluğunda, gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış(2), böylece pek çok yerde sulu ziraat yapılma imkânı elde edilmişti. Yine Azerbaycan'da çoktandır harap halde bulunan Beylekan şehri, yeniden bayındır bir hâle getirilmekle yetinilmemiş, bu bölgede oturanların refahı düşünülerek, Aras ırmağından Beylekan'a on gez genişlik ve altı fersah uzunluğunda bir kanal kazdırılmıştı(3). Kabil yakınlarında ise Cûy-i Mahigir veya Cûy-i Nev adı verilen, beş fersah uzunluğunda bazı köylerin sulanmasına ve kullanılmayan bir kısım arazinin tarıma açılmasına yol açan yeni bir kanal kazdırılmıştı(4).

Şehirlerin yeniden ihyası ve kanallar açılmasına Şahrüh zamanında da devam edildi. O, 812 (1410) yılında Badgis'te bulunurken, Moğol istilâsından beri tahrip edilmiş bir halde kalan Merv şehrinin imarını emretti. Hükümdar ayrıca, bütün Horasan'da baştan başa imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu emir gereğince yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşa edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Bu sırada şehre lâzım olan suyun tekrar akıtılması için Murgab ırmağından çıkan Merv suyunun harap olan seddinin tamiri ve Merv'in yeniden inşası için Emir Alike Kükeltaş, Emir Musa ve Emir Ali Şegâni vazifelendirilmişler ve onlar bu işleri kısa zamanda tamamlamışlardı. İlk yıl burada beşyüz çift öküz ziraata koşulmuş, etraftan göçebe getirilerek buraya yerleştirilmişti. Suyun uzunluğu Alemdar kapısına kadar oniki fersah tutmuş, derinliği beş gezden aşağı olmamak üzere, genişliği başlangıçta yirmi, sonuna doğru ise oniki gez olarak kazılmış, şehir, mescit, pazar, hamam, han, hankâh, medrese

- (1) Dorothea Krawulsky, *Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tarih-e Häfız-e Abrû*, I. Edition und Einleitung, Wiesbaden 1982, 32; II. Übersetzung und Ortsnamenkommentar, Wiesbaden 1984, 30; Hafız-ı Ebrû, *Coğrafya-yı Hafız-ı Ebrû, Kısmet-i Rub' Horasan*: Herat, yay. Mail-i Herevî, Tahran 1349 h.ş., 34
- (2) Yezdi, *Zafernâme*, II, 283
- (3) Şamî, *Zafernâme*, 291; Yezdi, *Zafernâme*, II, 387
- (4) Yezdi, *Zafernâme*, II, 31, 138

ve diğer hayrat ile süslenerek eski canlı iktisadi hayatına dönmeye başlamıştı(1).

Yeni şehir, genişlik bakımından Moğol tahribatı öncesindeki Merv'den çok daha küçük olmakla birlikte, eserini 899 (1494) yılında tamamlayan Muineddin Muhammed Zemçî-i İsfızari, Murgab boyunca ve Merv civarında yapılan ziraattan söz ederken; pamuk, pirinç ve tahıl ürünlerinden övgü ile söz ederek, Herat halkının yiyecek ve giyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını, tarladan bire yüz mahsul alındığını, kavununun ise çok meşhur olup bazı ileri gelen kimse-lerin oralardan kavun ısmarladıklarını ifade eder(2).

Şahruh, 1435 yılında üçüncü ve son defa olarak Kara Koyunlu- lar üzerine sefere çıkıp Kazvin'e geldiğinde, Türkmenler'in sebebiyet verdiği tahribata bir çare olmak üzere, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in imarını emretmiş, boş kalan toprakların yeniden işlenmesi için çağ- rıda bulunarak tarla ve bahçesini işleyen reayadan beş yıl vergi alın- mayacağını ilân ettirmişti(3).

Arkların açtırılması ve toprakların işlenmesine devlet ileri gelen- leri de katılıyorlardı. Şahruh devrinin önde gelen beylerinden olup, zaman zaman hükümdarın atabegi olmakla övünen Alâeddin Alike Kükeltaş'ın imar faaliyetleri yanında zirai faaliyetlere de büyük ilgi gösterdiği, bin yükten fazla tohum ektirdiği, hattâ bu gibi faaliyetle- rine Mısır'da bile mal-mülk satın alarak devam ettiği kaydedilmekte- dir. Şahruh bir defasında Mısır'da arazi satın almasının sebebini sor- duğunda o: «*Benden sonra, Şahruh'un bir kölesi Mısır'da yer satın alarak bayındır hâle getirmişti*» demeleri için bunu yaptığını ifade etmişti(4).

Ahmed b. Hüseyin, Yezd halkının mesud ve müreffeh bir hayat sürdürdüklerini ve refah seviyesinin çok yüksek olduğunu köylünün memurlar ile hiçbir meselesi olmadığını, at ve develer ile tahıl, pamuk ve meyva gibi, ürettikleri mahsulleri çarşılar getirip sattıklarını, ipekli kumaştan elbiseler giydiklerini, pirinç yiyerek semirmiş kuşlar yediklerini, gençlerin içki içip, çalıp oynadıklarını, *şahne* ve *ases'ten* korkuları olmayıp, onlardan çekinmediklerini kaydeder(5).

- (1) Hafız-ı Ebru, Zübdetü'l-Tevârih, 451b; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 158 vd.
- (2) Ravzatü'l-Cennat fi Evsafı Medineti Herat, yay. Muhammed Kâzım İmam, Tahran 1338 h.ş., I. 172 vd.
- (3) Makrizî, Kitabu's-Sülûk li Ma'rifeti Düvelli'l-Mülûk, yay. Said Aşur, Kahire 1972, IV, 955
- (4) Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 746 vd.
- (5) Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, 198

Semer kand civarında Soğd-ı Kelân bölgesini sulamakta olan Mirza arığı, mahalli rivayete göre Uluğ Bey tarafından açtırılmıştı. Ebû Said, 863 yılı Zilkâde (Eylül 1459) ayında Herat yakınlarındaki Niretu kalesine geldiğinde, verimliliği ile tanınan bu arazide, ekilebilecek her yerin ekilmesini, bunun için tohum ve öküz dağıtılmasını emretmişti(1). Onun vezirlerinden Hâce Kutbeddin Simnani, Horasan'da her yıl yedibin yük tohum ektiriyordu. Bu vezirin 873 (1468-1469) yılında Herat'ın kuzeydoğusunda açtırdığı dört fersah uzunluğundaki arık sayesinde pek çok yer bayındır hâle gelmişti(2).

İsfizari, Hüseyin Baykara döneminde halkın kendini tamamen ziraate verip tarıma açılmayan arazi kalmadığını, işlenmeyen toprakların ark ve kanallar açılmak suretiyle işlenir hâle getirildiğini kaydetmektedir. Bu cümleden olarak, Murgab'tan Merv-i Şahican'a kadar olan otuz fersahlık, Serahs'tan Merv'e yirmibeş fersahlık işlenmeyen arazi tarıma açılarak bayındır hâle gelmişti(3).

Zirai ürün olarak Semerkand'ın üzüm ve elması, Buhara'nın erik ve kavunu, Kâbil'in sıcak iklim meyvası olarak portakal, turunc ve şeker kamışı, Gazne'nin boya kökü, Herat yakınında Siyavuşan köyünün üzümü, Badgis'in fıstığı, Şaburgan'ın kavunu, Murgab boyunun pirinci, Merv'in tahıl, pamuk ve kavunu, Astarâbad'ın portakal, limon ve turuncu ile Ferah bölgesinin tahılı, Yezd'in ise şeker kamışı oldukça meşhurdu.

Ancak, savaşlarda düşmanı mağlup edebilmek için her türlü çareye başvurulduğundan, ordunun bir yere gitmesi bazen o bölgenin harap olmasına da sebep oluyordu. Şahrüh, 1408 yılında Sistan şahları üzerine giderek bazı şehirleri ele geçirdikten sonra, Zereh şehrine geldiğinde, çok eskiden beri buralarını sulamakta olan tanınmış üç tane seddin tahribini emrederek bölgenin perişan olmasına yol açmıştı. İsfizari, eserini yazarken buraların hâlâ harap bir halde olduğunu belirtir. Halbuki müellif, buraların eskiden bayındır olup sulanan arazide o bölgenin ölçülerine göre altmışa altmış gezlik bir ceriblik arazinin bin Kepekî dinarı kıymetinde olduğunu söylemektedir(4).

Gerek bir din müceddidi ve veli olarak gösterilen Şahrüh, gerekse diğer hükümdarlar, mirzalar ve beylerden söz edilirken, onların adaleti ve halka karşı iyi davranışlarından sık sık bahsedilir. Halbuki

(1) Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1210

(2) Abdürrezzak Semerkandî, Aynı eser, 1343; Muinüddin Muhammed Zemçî-i İsfizari, *Ravzatü'l-Cennât*, I, 85; Hvandîmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, yay. Said Nefîsî, Tahran 1317 h.ş., 385
Muinüddin Muhammed Zemçî-i İsfizari, Aynı eser, II, 374 vd.

(4) İsfizari, *Ravzatü'l-Cennât*, I, 329

bunların her zaman için geçerli olmadığını ifadeye delil teşkil edecek pek çok kayıtlar mevcuttur. Hükümdara öğütler vermek maksadıyla kaleme alınan Zekeriya b. Muhammed'in eserinde tahsildarların reâ-yaya tuzlu su veya nişadır içirmek, vücutlarını dağlamak, boğmak üzere suya atmak gibi işkencelerinden söz edilmektedir. Tahsildarların bazen de geçmiş yılların vergisini tekrar topladıkları Zekeriya b. Muhammed ve daha başka bazı tarihçiler tarafından kaydedilmektedir(1).

Horasanlı şâir Muhammed b. Husam-ı Husufi, 858(1454) yılında yazdığı bir iltimasnâmede, Divân memurlarından ve vergilerin ağırlığından şikâyet ediyordu(2). Devrin ileri gelen kimselerinden olduğu halde, Tezkire sâhibi Devletşah bile, karşılaştığı olaylar üzerine kendini zaman zaman şikâyet etmekten alıkoyamaz ve eserinde halkın durumu ile ilgili bazı şiirleri nakleder. 1449 yılında seksen yaşını aşkın olarak ölen şair Baba Sevdai bir şiirinde, Abıverd şehrini bir değirmene benzeterek; «Çarkı ve oluğunun gam, keder olup, darugası köpek, kadısı eşek, hâkimi deve, tahsildarı öküzdür. Köylünün bunlardan nasibi ise dayak yemek ve vergi ödemektir» demektedir(3). Yine Devletşah'ın naklettığı, Şahruh dönemi şairlerinden ve Maliye Divânı'nda tahsildarlık işleri ile de uğraşan Hâce Mansur'un bir şiirinde devrin kadılarının biri «yetimlerin başında dolaşan ve onların kanını emen bir bit»e benzetilmiştir(4).

Devletşah, her ne kadar Uluğ Bey'in dört eşek yükü ürün çıkaran bir ceriblik yerden 2/3 dirhem bakır veya 1/6 dirhem gümüş vergi alındığını ifade ile (5), arazi vergisinin en düşük seviyeye indirildiğini ve bunun köylünün refahını artırdığını söylüyorsa da, hakkında kaynaklarda nakledilen bazı hâdiselere bakarak, o da şeriatın temsilcilerinin gözünde âdil bir hükümdar değildi(6).

Ticari faaliyetlere gelince; bütün tahripkârlığına rağmen Timur, kendisi de ticaretin devlet için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkındaydı. Başşehir Semerkand'da pek çok dokuma imalathanesi bulu-

- (1) Celâleddin Zekeriya b. Muhammed el-Kaîni, Nasab-ı Şahrûhi, Nationalbibliothek zu Wien, nr. A.F. 112 (163), 139a; 318a
- (2) Ahmed Ahmedî (Bircendi), Cilvehayî ez-Zindeğî ve Humer-î Şairi-î Muhammed b. Hüsam-ı Hüsefi, Ferhânde Peyam-Yâdgarnâme-î Üstad Doktor Gulam Hüseyin-î Yusufî, Meşhed 1359 h.ş., 507
- (3) Devletşah, Semerkandî, Tezkiretû'ş-Şuarâ, yay. E. Browne, Leiden-London 1901, 422; Türkçe terc., Necatî Lugal, Ankara 1967, II, 127
- (4) Devletşah, Semerkandî, Tezkire, 455; Türkçe terc., II, 171
- (5) Devletşah, Semerkandî, Tezkire, 362; Türkçe terc., II, 42; Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, 108
- (6) Misaller için bkz. Barthold, Uluğ Bey ve Zamanı, 106 vd.

nuyor ve şehir baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Glavijo'ya göre İskenderiye çarşılarında bile bunların eşini bulmak mümkün değildi (1). Deşt-i Kıpçak ve Moğol yurdundan deri, Çin'den ipek, Hotan'dan elmas ve yakut gibi kıymetli taşlar geliyordu. İspanyalı elçinin ifadesine göre Timur, «başşehirini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için, ticareti daima teşvik etmişti» (2). Bu düşünce ileldir ki, 1402 yılında Fransa kralına gönderdiği mektubunda karşılıklı olarak tüccarların gelip gitmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığı ifade ediyordu (3). Yezd şehrinin vergisini toplamak üzere buraya gelen Hâce Gıyaseddin Sâlâr-ı Simnânî, Ankara savaşı galibiyeti haberinin ulaşması üzerine burada *Dârü'l-Feth* adı verilen bir çarşı inşâ ettirmişti (4).

Tüccarları koruma siyaseti, Şahruh zamanında da devam etti. Çünkü bu tarz ifadelere biz onun Çin hükümdarı ve Memlûk sultanına gönderdiği mektuplarında da rastlıyoruz. Abdürrezzak Semerkandî, kendisi ile konuştuğu bir tüccarın defalarca Çin'den aldığı kumaşları Mısır ve Anadolu'ya, oradan aldığı malları da Çin'e götürdüğünü söylediğine işaret ederek, Şahruh döneminde artık Mısır ile Çin arasındaki yolun işlek, aslında çok uzak olan bu mesafenin ise yakınlaştığını kaydeder (5).

Moğollar'ın hristiyanlar ve yahudilere karşı müsamahalı davranışları, Avrupa ile Moğol hâkimiyetindeki ülkelerin ticarî münasebetlerini daha da geliştirmişti. Ceneviz ve Venedikliler, İlhanlılar ile devamlı temas hâlinde bulunuyorlardı. İskenderun limanından Sivas-Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e ulaşan kervan yoluna Cenevizliler ayrı bir değer veriyorlardı. Bundan dolayı 1276 yılında Sivas'ta ve 1304 yılında Tebriz'de Cenevizliler ticaret konsolosluğu açmışlardı. Ayrıca Trabzon ile Tebriz arasında iktisadî anlaşma bulunuyordu ki, *çek* kelimesinin Avrupa dillerine geçişi de yine bu devirdeki ticarî münasebetler sayesinde olmuştur (6).

Doğuda Merv, Belh ve Nişapur gibi büyük merkezlerin Moğol istilâsı sırasında tahrip edilerek öylece kalmalarından dolayı Çin, Doğu Türkistan ve Hindistan ile Karadeniz ve Akdeniz'in çıkış noktalarında kolonileri bulunan Ceneviz ve Venedikliler arasındaki ticaret

(1) Clavijo, Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, II, 81

(2) Clavijo, Aynı eser, II, 80

(3) Muhammed Kazvinî, Nâme-i Emir Timur Gürgân, Bist Makale-i Kazvinî, Tahran 1332 h.ş., 41

(4) Ali-i Kâtib, Tarih-i Cedid-i Yezd, 92

(5) Abdürrezzak Semerkandî, Matla'ı Sa'deyn, 831

(6) Barthold, Orta Asya Türk Tarihî Hakkında Dersler, Ankara 1975, 176

yolları Tebriz ve Sultaniye'nin uzantısı olarak ister istemez Herat üzerinden geçmeye başlamıştı.

Memlûkler'in elinde bulunan Hind deniz ticaretine darbe vurmak için İlhanlılar, Cenevizliler'den yararlanma yoluna gitmişler ve bu maksatla Argun zamanında (1284-1291) Cenevizli ustalar, Bağdat'a gönderilerek Aden yoluyla yapılan Hind ticaretine engel olmak için gemi yapımına memur edilmişlerdi. Bütün bunlardan İlhanlılar'ın ticaret yollarını güneyden kuzeye (Tebriz ve Sultaniye üzerine) çekmek için gayret gösterdikleri anlaşılıyor. Daha sonraları Timurlular devrinde de Tebriz ve Sultaniye'nin ticarî önemi eskisi gibi devam etti. Sultaniye'ye her yıl bilhassa yaz aylarında develerden meydana gelen büyük kervanlar geliyordu. Bunlar arasında Hindistan'dan gelen kervanlar daha çok baharat getirmekte olup, bunlar ticarî rekabet yüzünden Suriye ve İskenderun'a gönderiliyordu(1).

Hazar Denizi kıyısındaki Gilan, Şirvan ve Semahl'den Sultaniye'ye getirilen ipekler, İranlı tüccarlardan başka, Ceneviz ve Venedikli tüccarlar eli ile Suriye, Anadolu ve Kefe'ye götürülüyorlardı. Şiraz dolaylarından gelen pamuklu, ipekli ve krep kumaşlar ile Horasan'dan gelen kumaşlar da Sultaniye'de iyi pazar buluyorlardı. Hürmüz'den ise inci ve sedef gibi kıymetli taşlar, Sultaniye ile Tebriz'e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe hâline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi hristiyan şehirleri ile diğer İslâm ülkelerinden gelen tüccarlara devrediliyorlardı(2).

Ancak güneydeki Hürmüz ve civarındaki adaların uluslararası ticaretin merkezi olduğu anlaşılıyor. 845 (1441-1442) yılında elçi olarak Hindistan'a gönderilen tarihçi Abdürrezzak Semerkandi, Hürmüz'e de uğramıştı. O, dünyanın her tarafından, Mısır, Suriye, Anadolu, Azerbaycan, Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem, Horasan, Maveraünnehr, Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kalmuk ülkesi, Çin ve deniz ülkeleri (Güneydoğu Asya memleketleri), Habeşistan, Zengibar, Hind ve Arap yarımadası kıyısındaki şehirlerden ve çeşitli dinlerden tüccarların buraya geldiklerini, mal getirip götördüklerini, ister para, ister değiş tokuş yoluyla alış veriş yapılabilindiğini, memurların gelenlere adil bir şekilde davranıp altın ve gümüş dışında herşeyden öşür aldıklarını kaydetmektedir(3). Menşei Uygurlar'a kadar uzanan, ancak Moğollar devrinde canlandırılan devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi, bu devirde de varlığını sürdürmekteydi. Devlet hazinesinden

(1) Claviço, Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, I, 121

(2) Claviço, Aynı eser, I, 122

(3) Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 768

kredi alan ortaklara büyük imkânlar sağlanıyor, hattâ *Tarhanlık* verilerek her türlü vergiden muaf tutulup hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi, hayvanlarına dokunmaması emrediliyordu(1).

Hissedarları arasında hükümdar, mirzalar ve ileri gelenlerin de bulunduğu bu ortaklıklarda, faizli kredi sistemi de tatbik edilmiş, bu ise dine aykırı olduğundan zaman zaman hükümdarlar ile ulemâ arasında anlaşmazlıklara ve ulemânın şiddetli itirazlarına yol açmıştı. Hvandmir'in naklettiğine göre; Uluğ Bey, alış verişte bulunup, dönüşünde geri vermek üzere tüccardan birine kıymetli bir taş vermiş, fakat aradan bir müddet geçip, tüccar aldığını geri veremedi. Ölüncü, mirza Uluğ Bey şahitler göstererek tüccarın mirasından hisse almak istemişti. Ancak bunu haber alan Semerkand kadısı Şemseddin Muhammed Miskin, saraydan birisini çağırarak ona, Uluğ Bey'e giderek «bu işi şahitler göstererek dâva konusu yapmanın hükümdara bir fayda sağlamayacağını, çünkü işin iç yüzünün kendince bilindiğini, buna rağmen Uluğ Bey dâvanın kendi lehine sonuçlanmasını istiyorsa havaların iyice soğuduğu şu günlerde kendisinin (Kadı Miskin'in) el ve ayaklarını bağlayıp kendinden geçip bayılıncaya kadar suya batırılıp çıkarıldıktan sonra, kendini bilmez bir halde ancak mirzanın kaybolan taşı karşılığında tüccarın malından hisse verilmesine karar verebileceğine» dair bir haber göndermişti(2).

842 (1438) yılı başlarında on deve yükü mal ile Şiraz'dan çıkıp, Herat ve Merv şehirleri üzerinden Harezm'e geçip, Ürgenç ve Hazar denizinin kuzeyindeki Saray şehirlerine kadar uzanarak buralarda alış verişte bulunduktan sonra Horasan'a geçen ve Yezd üzerinden 844 (1440) yılı başında, iki yıl sonra Şiraz'a dönen tüccar Şemseddin Muhammed'in de Şiraz'da Mirza Abdullah'ın hazinesinden bir miktar kredi almış olduğu anlaşılıyor. O, temin ettiği otuzbin dinar ile işe girişip, 21.857 dinar harcayarak ikibinüç adet irili ufaklı inci, amber, Java ve Kamboçya malı öd ağacı, ak ve kızıl sandal ağacı, karabiber, zencefil, Hindistan cevizi, karanfil tanesi, abanoz ağacı, çivit boyası satın almıştı. Saray şehrine kadar yolda develer için ödenen kira, bac ve tamga olarak 2395 dinar ödenince, yekûn 25.253 dinarı bulmuştu. Artan para ise kervanda bulunan kimselerin günlük ihtiyaçları için

(1) Bu gibi tarhanlık beratlarının suretleri için bkz. Gotfried Herrmann, *Der Historische Gehalt des Nama-yi Nami von Hwandmir*, nr. 20, 21.

(2) Hvandmir, *Habîbü's-Siyer*, IV, 37; W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, 108.

harcanmıştı. Yolda (Herat ve Ürgenç'te) malların bir kısmı elden çıkarılmış olmakla birlikte, esas alış veriş Saray'da yapılmıştı.

Şemseddin Muhammed, Saray'da Çin'de dokunmuş olan ibrişim, kemha, atlas, ormek denilen yarı ipekli kumaşlar ile Rus keteni ve yünlü kumaşlar alarak 45.900 dinar ödemişti. Bunların bir kısmını dönüşte Herat'ta elden çıkarıp bazı şeyler satın alarak Yezd'e gelen tüccar, burada da Herat'taki gibi alış verişte bulunmuş ve nihayet artan malları Şiraz'da sattığı zaman, masraflar dışında 158.969 dinar eline geçmişti. Bunun otuzbin dinarını aldığı borç karşılığı olarak ödediğinde, elinde 128.969 dinar kalıyordu ki, bu ana sermayenin hemen hemen beş misline yakındı. Sermâyeye katılan tüccarlara ve Mirza Abdullah'ın hazinesi hissesine düşen kâr kararlaştırıldığı üzere bölündükten sonra, tüccarın kendisine de 38.969 dinar kalmıştı(1).

Başşehir olması sebebiyle Herat, devletin bütün eyaletlerinin gelirlerinin toplandığı yerdı. Herat'ın bugün olduğu gibi, o devirde de derileri meşhurdu. Şehir ayrıca köle ticaretinin merkezi olarak tanınıyordu. Türkistan ve Kandeher yolu ile Hindistan'dan buraya her yıl yirmibin köle getirilir ve bunlar alıcı bulurdu(2). Herat'ın yakacak odunu ile inşaatlarda kullanılan kerestesi Badgis'ten, halkın çoğunun giyeceği ise Kuhistan ve Merv'den geliyordu. Canı şehrinin yünlü dokumaları o kadar tanınmıştı ki, burada dokunan kepenekler ikiyüz ile üçyüz dinar arasında alıcı buluyor ve her tarafa gönderiliyordu. Semerkand'ın ise kırmızı kadifeleri meşhurdu.

Güney İran'daki Yezd şehrinde bol miktarda şeker üreten imalathaneler bulunuyordu. Emir Çakmak, 830 yılında tamamlanan bir şeker imalathanesi yaptırdığı gibi, şehrin ileri gelenlerinden Hâce Şihabeddin de büyük bir şeker imalathanesi inşâ ettirmişti. Ülkenin en iyi dokumaları da, buradan diğer ülkelere gönderiliyordu. Yezd'in bilhassa saten ve muslin kumaşları aranılıyordu. Şahrüh tarafından Kâbe'ye gönderilecek olan örtü bile burada dokunmuştu. Şehrin dokumacılarının başı ve ibrişim ile ilgili işleri yürütmekle görevli olan Mevlâna Ferec'in dokuma tezgâhları için 1445 yılında bir atölye yaptırdığı bilinmektedir(3).

(1) W. Hinz, *Ein Orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert*, *Die Welt des Orients* (1949), I. metin. 316-324; alm. terc., 327-334

(2) İsfizari, *Ravzatu'l-Cennât*, I, 23

(3) Ali-î Kâtib, *Tarih-î Cedid-î Yezd*, 224. Ayrıca Hazar denizinin güney kıyılarında da bol miktarda ibrişim üretiliyor, kara ve deniz yolu ile gelen tüccarlar vasıtasıyla bunlar çeşitli ülkelere sevk ediliyordu (*Ravzatu'l-Cennât*, I, 299. 302)

Yabancı ülkelere giden elçiler ile gönderilen armağanların başında firuze geliyordu. 1434 yılında Kahire'ye gelen elçi, bin tane; 1440 yılında gelen yüz tane; 1444 yılında gelenler ise birçok hediyeler arasında firuze taşları da getirmişlerdi(1). 1422 yılında Çin'e gönderilen ve aralarında Gıyaseddin Nakkaş'ın da bulunduğu elçilik heyeti, Uluğ Bey adına, Çin imparatoruna ayaklarının dördü de beyaz olan kara bir at takdim etmişti. O zamanın saraylarında sungur gibi at da makbul bir hediye olarak kabul ediliyordu. Azerbaycan'ın atları oldukça meşhurdur ve bu atların şöhreti Çin sarayına kadar ulaşmıştı. Çin hükümdarı Timurlu elçilerine Kara Koyunlu Kara Yusuf Bey'e elçi göndererek at istemek niyetinde olduğunu, ancak yolların emin olup olmadığını bilmediğini söylemişti(2). Hocend civarındaki firuze madenlerinin işletildiğini biliyoruz. Fakat bugün olduğu gibi, o dönemlerde de en iyi firuze taşı Nişapur'da çıkarılıyordu(3). Hazar Denizi kıyısında Gilan'da ise elmas çıkarılıyordu. Herat yakınındaki Şaklan dağı eteğindeki Kuruh kasabasında demir ve kurşun madenleri işletilmekte olup Herat'ta kullanılan demir buradan geliyordu.

En canlı ticaret merkezlerinden biri de Kabil şehri idi. Çünkü Hindistan'dan gelen kervanlar Kabil ve Belh üzerinden geçiyordu. Babur'a göre Kabil, Hindistan'ın açık pazarı olup, Hind'den buraya kumaş, şeker, baharat ve her yıl onbeş-yirmibin kervan geliyordu. Ayrıca Fergana, Türkistan, Semerkand, Buhara, Belh, Hisar ve Bedeşan'dan da kervanlar buraya gelirler ve Horasan, Irak, Rum ve Çin mallarını burada bulabilirlerdi(4).

Kuzeyde ise aynı rolü Suğnak şehri oynuyordu. XIV. yüzyılda Ak Orda'nın yükselmesi ile kalkınmaya başlayan şehir, Urus Han ve Toktamış zamanlarında da gelişmesini sürdürdü. 914 (1508-1509) yılında Şibanî Muhammed Han ile birlikte Kazaklar üzerine yapılan bir seferde bulunan Fazlullah b. Ruzbehan, buraya *Bender-i Deşt-i Kıpçak* adını vererek eskiden şehrin pazarlarına her gün beşyüz baş deve getirildiğini ve bunların aynı gün içinde satıldıklarını, ayrıca Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden ve Ejderhan'dan Suğnak'a samur ve sincap kürkü ile ipekli kumaşların getirildiğini, Türkistan, Maveraünnehr ve

(1) Makrizi, IV, 927, 1208; İbn Tagrıbirdi, en-Nücumü'z-Zahire, yay. W. Popper, VI, 722, VII, 113, 137

(2) Hafız-ı Ebru, Zübdetü't-Tevârih, 504a; Abdürrezzak Semerkandi, Matla'ı Sa'deyn, 503

(3) Ali-i Kâtib, Ravzatü'l-Cennât, I, 245

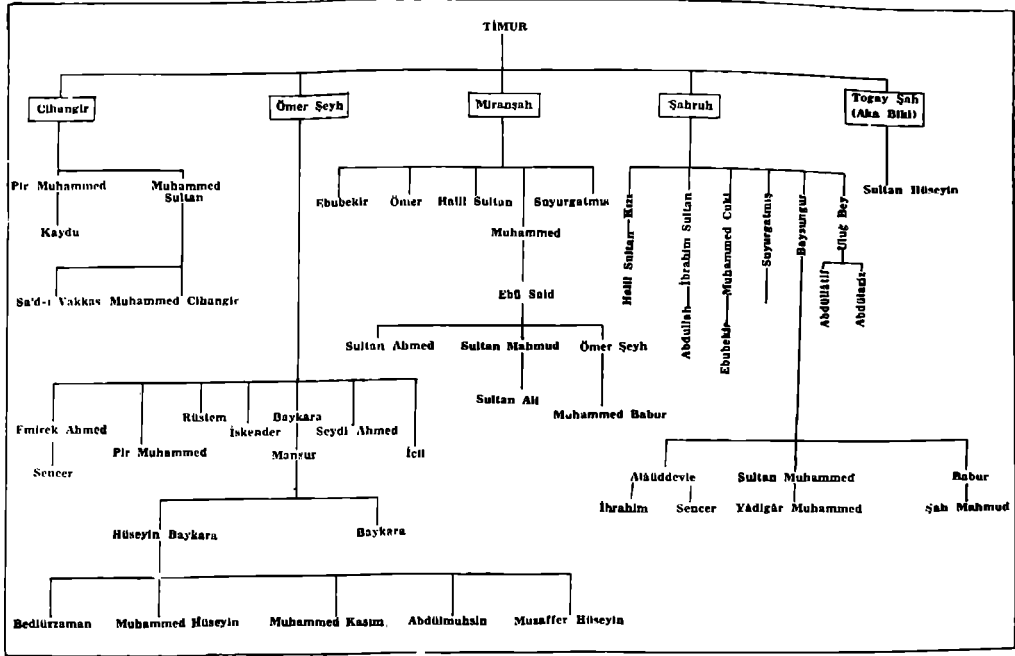
(4) Babur, Vekayî, 139

Kaşgar taraflarından gelen tüccarların buradaki alış verişlerini kaydeder(1).

Şahruh'un ölümünden sonraki karışıklıkların ardından, nihayet Ebû Said'in Herat'a gelmesi, şehre eski ihtişamını yeniden getirmişti. Ebû Said, ekonomik sıkıntılar içinde olmasına rağmen, Nakşibendi şeyhi Ubeydullah Ahrar'ın telkinleri üzerine tamga vergisini kaldırmaktan çekinmemişti. O, herhangi bir yolsuzluk kendisine bildirildiğinde, suçluları ağır cezalara çarptırıyordu. Büyük bir ticaret merkezi hâline gelen Herat'ta, bu devirde büyük sermaye sahipleri ortaya çıkmış, hattâ hükümdar zaman zaman ek vergiler toplamak yerine onlardan borç almıştı. Bu dönemde büyük şehirlerde büyük sermayelerin birikmiş olduğu, Ubeydullah Ahrar hakkındaki menkıbelerden de anlaşılmaktadır. O, geniş arazisinden sağladığı paraları tüccarlara vererek işletiyordu. Bu zamanda Herat'ta yapılan düğün ve eğlencelere hususi lonca ve pazarları olan şehir esnafının da katıldıkları görülmektedir ki, bu daha sonraları Baykara devrinde de göze çarpmaktadır. Hüseyin Baykara devrinde Herat'ta biriken servet, her türlü iktisadî gelişmeyi de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar yeni ilâveler ile büyümüştü. Herat'a bağlanan büyük ticaret yolları üzerinde yeni yeni birçok ribatın bu devirde yapılmış olması, bunun en büyük delilidir.

Hüseyin Baykara, âdil bir idare tesisine çalışmış olmasına rağmen, birtakım ağır vergilerin onun son yıllarında bile devam ettiğini görüyoruz. Ancak vakıflar sayesinde, şahsi servetlerin büyük bir kısmı halkın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde kullanılıyor, hastahane, imaret, han ve hamamlar yapılıyordu.

(1) Fazlullah b. Ruzbihan Honci, Mihmannâme-i Buhara, yay. Menuçehr Sutude, Tahran 1341 h.ş., 199 vd. Tımurlular'da zirai ve ticari faaliyetler için ayrıca bkz. İsmail Aka, XV. «Yüzyılın İlk Yarısında Tımurlular'da Zirai ve Ticari Faaliyetler», Tarih Enstitüsü Dergisi (1979-1980), X-XI, 111-120

Timurlular'ın Soy Kütüğü

BEŞİNCİ BÖLÜM

A. ÇAĞATAY DEVLETİ

Cengiz Han'ın imparatorluğu oğulları arasında paylaşılırken Kaşgar, Maveräünnehr, Yedi Su bölgesi ve Çungarya'nın büyük bir kısmı mı Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a isabet etmişti. Çağatay'ın varisleri işte bu bölgede XIV. asrın başına kadar takriben bir asır hüküm sürdüler. Ülkenin Maveräünnehr bölümünde Çağatay hanları Türk emirlerinin kuklaları durumundaydılar. Timur'un bu hanedanı XIV. yüzyılda ortadan kaldırmasına kadar, iş başında kaldılar. Ülkenin Moğolistan bölümünde kalan Çağatay hanları ise burayı, XVI. asrın ortalarına, Oyrat, Kazak ve Kurgızlar'ın hücumlarının başladığı döneme kadar idare ettiler.

Çağatay hanedanının tarihi pek karanlık olup, hanların kronolojisi hakkındaki bilgiler değişebilir. Bu hanedan hakkındaki yazılı kaynaklar nadir olup nümizmatik bilgiler de bölük-pörçüktür. Buna rağmen Cengiz soyundan gelen hanlar Çağatay ulusunda kendi âdet ve örflerini Çin, İran veya Kıpçak ülkesinden (Deşt-i Kıpçak) daha iyi korumuşlardı. Tanrı dağlarının kuzeyindeki bozkırlara sahip oldukları zaman kendilerine gelir getiren Maveräünnehr ve Kaşgarya'daki vadilerle ilgilenmişlerdi. Tarihçi Vassaf, Burak Han'ın (1264-1270), İlhanlılar'a ait Horasan'a saldırmak üzere Amu Derya'yı geçmeden önce kendi hâkimiyeti altındaki Semerkand ve Buhara'yı nasıl yağmaladığından bahsetmektedir. Bu bölgenin büyük kısmı Moğol imparatorluğunun kurulduğu dönemlerde büyük tahribata uğramıştı. Maveräünnehr'i yüz yıl sonra gören meşhur Arap seyyahı İbn Battuta şehirlerin tahrip olmasından çok üzüldüğünü belirterek Tirmiz'in yeni bir yerde tekrar kurulduğunu, fakat Semerkand'ın her tarafında harabeler mevcut olduğunu ifade etmektedir. Merv ile Horasan'da halk ikamet etmez olmuş, Belh ise yerle bir edilmişti. XIII. ve XIV. yüzyıllardaki bu büyük korku Maveräünnehr'deki müslüman şehir halkının İslâmiyet'e daha sıkı sarılmasına, tarikatların ve peygamberle onun neslinden olanlara (*Seyid* ve *hocalar*) gösterilen hürmetin daha da artmasına sebep olmuştur. Buna rağmen göçebe halk arasında İslâmiyet yavaş yayıldı. Çağatay ulusunun tarihinde en mühim konulardan bi-

rini Moğollar'ın Şamanizm'e dayalı inancı ile müslüman hayat tarzı, *yasa* ile *şeriat* ve göçebelerle yerleşik halk arasındaki çatışma teşkil etmiştir(1).

Çağatay devletinin toprakları Uygurlular'ın yaşadıkları bölgelerle Karahıtay ve Harezmsah devletinin büyük bir kısmını kaplıyordu. Doğu sınırı muhtemelen Altaylar'a, daha sonra güneye doğru dönerek K'un-kun'a kadar uzanmakta, Çungarya ve Tarım havzasını içine almakta idi. Güney sınırı ise K'un-kun ve Kara Kurum hattını takip etmekte idi. Hindukuş'un güneyinde ise Çağatay devletinin hâkimiyeti Gazne ve İndus nehrine kadar ulaşmakta idi. Başta Horasan'da Çağatay devletinin himayesinde iken, İran'da Hülagu'nun İlhanlı devletini kurmasından sonra ülkenin güneybatı sınırı Amu Derya'dan geçmeye başladı. Batıda ise Çağatay hâkimiyeti Harezme kadar uzanıyordu, çünkü burası Cuci ulusunun malı addediliyordu. Kuzey sınırı ise Aral ile Balkaş göllerinin arasındaki hattan başlayarak Altaylar'a kadar uzanıyordu.

Çağatay devletinin halkını şamanist, müslüman, nestorian, hristiyan ve budist inancında olanlar teşkil ediyordu. Bunların bir kısmı göçebe, kalanı ise tarımla uğraşan halktı. Şehir halkı Semerkand, Buhara, Kâşgar, Yerkend ve Aksu gibi şehirlerde yaşırdı. Çağatay hanı şehir hayatı ile pek ilgilenmez ve günlerini ekseri İli civarındaki kışlak ile yaylakta geçirirdi. Eski Uygur şehri Beşbalık'ın eski idari merkez olmasına rağmen, burası Tanrı dağları ile Balkaş gölü arasındaki Almalık şehri ile değiştirildi.

Çağatay Han hakkındaki kaynaklar birbirine zıt bilgiler vermektedir. Cüzcanî, Cengiz soyundan gelenler arasında İslâmiyet'e en çok düşman olanın Çağatay olduğunu ve Cengiz Han'ın, onun kötülüğünü, vahşetini ve kanlı bir şahıs olduğunu bildiğinden kendine varis seçtiğini iddia etmektedir. Başka tarihçiler ise Çağatay'dan şerefli, misafirperver, cömert, becerikli bir savaşçı, avlanmayı seven, çok içki içen, akıllı ve güçlü bir hükümdar diye bahsederler. Cengiz Han onu *yasayı* uygulamakla sorumlu tutmuştu. Belki bu sebepten o sonradan İslâm'ın düşmanı diye gösterildi. Küçük kardeşi Ögedey Han'la işbirliği yaparak ülkeyi mükemmel bir şekilde idare ediyordu. Onun devrinde ülkede güçlü ve sert bir idare hüküm sürüyordu. Bu sebepten yollarda haydut kalmamış, ülkenin her yanında güvenlik ve huzur hâkim olmuştu. Seyyahlar da muhafızsız yolculuk yapabiliyordu. Ayrıca Çağatay için iddia edilen İslâm düşmanlığı vâfı da pek doğru olmasa gerek, çünkü

(1) G. Hambly (nşr), Zentralasien, 140, Frankfurt 1966.

onun devrinde Maverâünnehr, Harezmli zengin bir müslüman tüccar olan Mahmud Yalavaç adlı bir valî tarafından yönetiliyordu. Onun yerini daha sonra oğlu Mesud almış ve aynı Mesud sonradan hükümet veziri seçilmişti. Diğer bir müslüman tacir Habaş Amid de Çağatay Han'ın itimadına nail olmuştu. Bu da Çağatay Han'ın müslüman tüccarların saydasını doğru bir şekilde değerlendirmiş olduğunu göstermektedir(1).

Çağatay 1241'de öldü. Yerine torunu Kara Hülagu geçtiyse de, Büyük Han Göyük'ten icazet alamadığı için, Çağatay'ın beşinci oğlu Yasun-Möngke ile değiştirildi. 1251 yılında Möngke büyük han olunca, tekrar Kara Hülagu'yu Çağatay tahtına çıkardığını belirtti ise de bu tahtına çıkamadan öldü. Neticede Kara Hülagu'nun dul karısı Herg-hane-Hatun reşid olmayan oğlu Mübarek Şah adına naip olarak ülke yönetimini ele aldı. Vezir Habaş Amid ile oğlu Nasreddin de devletin devamlılığını sağladılar.

Bu durum, Çağatay'ın başka bir torunu olan Kubilay'a karşı ayaklanan Arık Buga'nın taraftarı Algu 1260'ta Çağatay devletine hücum ederek kendisini hükümdar ilân etmesi ile değişti. Algu Han Herghane-Hatun'la da evlenerek, durumunu sağlamlaştırdı. Algu, Arık Buga ile kurduğu ittifakı bozunca Çungarya bölgesi Arık Buga tarafından yerle bir edildi ve halk 1263-1264 yıllarında büyük açlık çekti. Kubilay'ın desteğini alan Algu ömrünün son yıllarında yeni müttefikinin düşmanı Kaydu'ya karşı mücadele etti ve 1264'te Doğu Çungarya'da öldü. Onun varisi Mübarek Şah Çağatay sülalesinden müslüman olan ilk hükümdardı. Fakat Kubilay Han, Mübarek Şah'ın tahta geçmesini tasvip etmedi ve yerine Çağatay Han'ın başka bir torunu olan yeğeni Burak'ı geçirdi. Artık Çağatay devleti küçülmüştü. İran'da İlhanlı devletinin kurulması Amu Derya'yı ülkenin güney batı sınırı olarak tesbitine ve Kaydu'nun Çungarya'da Kubilay'a karşı kazandığı başarılar Çağatay devleti için bu bölgede de toprak kaybına yol açmıştı. Neticede Burak, Kubilay'dan uzaklaşmak ihtiyacını hissetti, aynı anda hem Kubilay, hem de Kaydu'ya karşı mücadelesini sürdürdü. Kaydu'nun bir zaferi Burak'ı anlaşılmaya mecbur etti. 1269 yılında Talas'ta toplanan bir kurultayda Çağataylılar ve Ögedeyliler Tuluy'un Çin'de ve İran'daki varislerine karşı bir ittifak kurdular. Bu anlaşma neticesinde Burak'ın Kaydu'nun himayesini kabul edip etmediği veya ikisi arasında eşit bir uzlaşma olup olmadığı meselesi maalesef kesin olarak bilinmemektedir. Fakat iki tarafın da birbirinin sınırlarına hürmet ettiği, eski düşmanlıklara son verdiği, sürülerini tarlalardan uzak tuttuğu, şehirleri taciz etmediği veya bu şehirlerden yüksek vergiler talep et-

(1) G. Hambly, aynı eser, 142.

medikleri anlaşılmaktadır. Burak, otlakların yetersizliğinden şikayet ettiğinde Kaydu yeni müttefikine İran'a hücum tavsiyesinde bulunmuştu. Kaydu hic şüphesiz Burak'ı meşgul ederek kendisi rahat nefes almak istiyordu. Burak da Amu Derya'ya doğru yola çıktı ve kendi egemenliği altındaki şehirleri de yağmaladı. Bu Maveräünnehr valisi Mesut Bek'in de çok sert protestosuna sebep olmuştu. Burak Han, 1269'da Amu Derya'yı geçti. Horasan'a girerek Nişapur'a kadar dayandı. Fakat rakibi İlhanlı Hanı Abaka, Burak'tan daha iyi bir komutandı. Burak kötü bir duruma düşmüş ve müttefikleri tarafından yalnız bırakılmış hissine kapıldı ve Maveräünnehr'den geri çekilmek zorunda kaldı. Buhara'da İslâmiyet'i kabul etti ve Kaydu'nun himayesindekileri ona karşı kışkırtmaya başladı. 1270 yılında bir ihtimale göre Kaydu'nun isteğiyle zehirlenerek öldürüldü.

Çağatay ulusunun başına çok kısa süre geçen iki hükümdardan sonra 1274'de Kaydu'nun desteği ile Burak'ın oğlu Tuva babasının tahtını ele geçirdi. Tuva güçlü bir hükümdar ve Kaydu'nun iyi bir müttefiki idi. Onlar müştereken Kubilay'ın komutanlarını ve Ak Ordu'yu yenerek onları kuzeye çekilmeye mecbur ettiler. 1273-1274 yıllarında İlhanlı Hanı Abaka, Burak'ın İran'a saldırmasının intikamını Maveräünnehr'e yaptığı bir hücumla aldı. Bu hücum, Buhara'nın yağmalanması ile neticelendi. Fakat Tuva, Abaka'nın bu hücumuna İlhanlı askerlerini Afganistan'dan kovarak ve Gazne'den Pencab'a kadar seri hücumlar düzenleyerek cevap verdi. Bu esnada Kaydu, komşularına gereksiz hücumlar düzenlemekten vazgeçti. Kubilay'ın hücumlarına karşı koyabilecek güce sahip olduğunu biliyordu, fakat ülkesini eski refaha kavuşturma faaliyetlerine girişti. Burak ile ve daha sonra onun oğlu Tuva ile yaptığı ittifak, Kaydu'nun düşmanları ile teke tek dövüşmeye niyetli olmadığını gösteriyordu. Kaydu'nun hükmettiği ülkenin kesin sınırları tespit edilememektedir. Kaydu'nun hâkimiyet merkezi Çungarya ile Yedi Su bölgesi idi. Yazlık ve kışlık merkezi Balkaş gölü'nün güneyinde İli ile Çu arasında idi. Kaydu'nun Maveräünnehr ve Kaşgarya'da bir nevi üstünlüğü söz konusu olmasına rağmen, muhtemelen Talas nehri Çağatay devleti ile olan sınırı belirliyordu. Kuzeybatı'da onun tesiri Altaylar'ı aşarak yukarı İrtiş ve Yenisey'e kadar, doğuda ise Tsagan-nor ve güneyde Lop-nor'a kadar uzanmakta idi(1).

Kaydu, 1301 ile 1303 yılları arasında öldü. Yerini oğlu Çapar aldı. Çapar'la Tuva Han eski ittifakı kısa bir zaman devam ettirmelerine rağmen bazı olayların gelişmesi neticesinde ikisinin arası açıldı ve birbirleri ile savaştılar. Çapar mağlup edildi ve babasının Çağatay Hanla-

rı'na karşı kazandığı bütün üstünlükleri kaybetti. Tuva Han, 1306-1307'de öldü. Yerine geçen oğlu Künse de kısa ömürlü oldu ve 1308'de öldü, Onun yerine Çağatay soyundan Taliku tahta geçti. Onun açık bir şekilde İslâmiyet'i kabul etmesi kendi pozisyonunu güçlendirmek için muhtaç olduğu desteği kaybetmesine yol açtı. Tuva'nın diğer oğlu Kebek, Taliku'yu çadırında öldürdü (1308-1309). Çağatay prensleri arasındaki bu iç mücadele Çapar'ı cesaretlendirdi ve Çağatay devletine karşı hücumla geçti. Fakat Kebek tarafından feci bir şekilde mağlup edildi. Kabileleri Çağatay devleti ve Ak Ordu arasında paylaşıldı ve Ögedey nesli ortadan kalktı. 1309 yılında ise Kebek'in kardeşi Esen Buka tekrar birleşen Çağatay ulusunun başına getirildi. Esen Buka pek başarılı bir savaşçı değildi. 1315 yılında Amu Derya'yı geçerek Horasan'ı yağmalamaya hazırlanırken, Yüan (Çin)'in ordularının ülkenin doğu kısmına saldırması ve Issık Göl'e kadar yayılması üzerine çok acele geri dönmek zorunda kaldı. 1316 yılında ise İlhanlı Hanı Olcaytu Maverâünnehr'e girdi. Buhara, Semerkand ve Tirmiz'i işgal etti. Esen Buka 1318'de öldü. Onun yerini Kebek aldı ve 1326'ya kadar ülkeyi yönetti. Belki de Maverâünnehr'in İlhanlılar tarafından işgal edilmiş olması sebebiyle Buhara'nın güney doğusundaki Nahşab'ı (Karşı) başkent olarak seçti. Böylece ülkenin siyasi merkezi Yedi Su bölgesindeki Çungarya'dan Maverâünnehr'e kaydı. Burada Şamanizm âdetleri İslâm kültürü karşısında geriledi. Çağatay devletinin tahtına geçenlerin kronolojisinin karışık olmasına rağmen Kebek'ten sonra Tuva'nın üç oğlu İlçigaday, Dura-Timur ve Tarmaşirin'in sırasıyla tahta çıktığı zannedilmektedir. Tarmaşirin İlhanlılar'a karşı Dehli Sultanı Muhammed b. Tuğluk ile ittifak kurmayı arzuluyordu. Tarmaşirin diniye çok bağlı bir müslümandı. Kabilelerin çoğu İslâmiyet'i kabul etmiş olmasına rağmen, şamanist inançta olan kabilelerin 1334 ayaklanması neticesinde tahttan indirildi. Bu durum Maverâünnehr'de 30 yıldan fazla süren bir anarşiye sebep oldu. Yerli emirler birbiriyle mücadele eden hanlar adına birbirleriyle savaşp durdular. XIV. asrın ikinci yarısında Timur'un Maverâünnehr'de ortaya çıkmasıyla Çağatay devletinin bu karanlık dönemi sona ermiş oldu.

Tanrı dağlarının kuzey ve güneyinde ise olaylar apayrı bir seyir aldı. XIV. asırda savaşların mütemadiyen sürmesi dolayısıyla Yedi Su bölgesinde Çungarya'da ekonomi tamamen hayvancılıkla sınırlandı. Dolayısıyla hâkimiyet tamamen Maverâünnehr'e kaymış oldu. İslâmiyet'in kabileler arasında yayılması, İran-İslâm kültürünün hükümdar Tarmaşirin üzerinde yaptığı büyük etki, Sir Derya'nın bir sahili ile ikinci sahili arasında büyük farklılıklar hasil etti. Yedi Su bölgesi ile Çungarya'daki kabile beyleri Tarmaşirin tahtan indirilince eski Çağa-

tay hanlığını tekrar canlandırdılar. Böylece Cengiz Han'ın koyduğu düzen İslâmî tesirden uzak kalarak kendini muhafaza etmeye çalışıyordu. İran ve Maverâünnehr'deki müslümanlar bu hanlığı *Moğolistan* ve halkını da *Çad* (haydut veya yabancı) diye adlandırıyorlardı. Kaşgarya da bu devlete aitti. Hükümetin merkezi başta Almalık'da olmasına rağmen daha sonra güneydeki Kaşgar, Yarkent ve Aksu şehirleri merkez olmuştur.

Başta Moğolistan-Maverâünnehr gibi ülkeler, birbirleriyle rekabet eden emirler arasında paylaşıldı. Ancak 1348'den 1362-1363'e yani ölümüne kadar Tuva'nın torunu Tugluk-Timur tekrar birliği sağlayarak haklı bir üne kavuşmuştu. Onun askeri gücü ta Semerkand ve Buhara içlerine kadar yayılmıştı. Fakat o, diğer yandan kendi taraftarlarının beklentilerini yerine getirememişti. Çünkü İslâm'ın çekici gücüne karşı koyamamış ve 1353'te İslâmiyet'i kabul etmişti. Onun dinî müesseseleri desteklemesi hanlıkta İslâmiyet'in güçlü bir şekilde yayılmasına sebep olmuştur. Tugluk-Timur aynı zamanda şehir hayatını seven bir şahıs olarak başta Aksu'yu sonra Kaşgar'ı kendi başkenti ilân etti. Ölümü üzerine tekrar kargaşalık çıktı. Bu çatışmada XVI. asrın ortalarına kadar Kaşgar tarihi ile sıkı münasebeti olan Duglat ailesi ile Tugluk-Timur'un nesli arasındaki büyük mücadele rol oynuyordu. Duglat ailesi ellerine geçirdikleri Tugluk-Timur'un neslinden herkesi öldürüyorlardı. Bu esnada Timur, Moğolistan'a beş defa hücum etmişti. 1389 yılında Timur'un ordusu burayı o kadar tahrip etti ki, Kaşgar tarihte kendini bir daha toparlayamadı. Fakat Timur, Maverâünnehr'i Moğolistan ile birleştirerek eski Çağatay ulusunu yeniden canlandırmayı düşünmüyordu. 1389'da Timur muhtemelen Tugluk-Timur'un oğlu olan Hızır-Hoca'yı Moğolistan'ın hükümdarı ilân etti. O babasının ölümünden beri Kaşgar ile Bedeşşan arasındaki dağlarda daha sonra Lop-nor civarında saklanıyordu. Dini bütün bir müslüman olan Hızır-Hoca, Timur ile dostça geçiniyordu. Nitekim 1397'de onun kızı ile evlendi. 1399'da Hızır-Hoca'nın ölümü ile tekrar iç karışıklıklar çıktı. Bu durum da Timur'un varislerine bu hanlığın batı kısımlarına müdahale imkanı doğurdu. Neticede Hızır-Hoca'nın torunu veya torununun oğlu olan Veiz Han (1418-1428) tahta çıktı ve hâkimiyetinin büyük bir zamanı Çungarya'daki Oyratlara karşı pek başarılı olmayan mücadele ile geçti. Onun ölümü emirlerinin arasında yeni isyanların patlak vermesine sebep oldu(1). Bir kısmı oğullarından Esen Buka, diğer bir kısmı Yunus'u desteklediler. Esen Buka'nın taraftarları daha güçlü olduklarını ispatladılar. Yunus, Timur'un Semerkand hâkimi torunu Ulug Bey'in yanına götürüldü. Ulug Bey ise onu İran'a yolladı. Orada

(1) G. Hambly, Aynı eser, 144

Timur'un *Zafernâme* adlı biyografisini yazan tarihçi Şerafeddin Ali Yezdi'den eğitim gördü.

Esen Buka'nın hâkimiyeti (1434-1462) Oyratların hücumları, Ma-
veraünnehr'de Timurlularla savaş ve iç huzursuzluklar sebebi ile yıpranıyordu. Nitekim Esen Buka'nın ölümünden sonra Moğolistan'ın batı kısımları, Timurlular'ın himayesindeki Yunus'un hâkimiyeti altına girdi. Aksu ile Turfan'ı ancak 1472'de fethedebildi. Yunus İslâm'ın kaldelerine bağlı bir müslümandı. İhtiyaç sahiplerini ve dervişleri himaye ediyordu. Aynı zamanda XV. yüzyıl İran kültürünün de parlak bir temsilcisi oldu. Bu yönü ile o, Timur'un neslinden Hindistan'ın ilk hükümdarı Babur'u andırıyordu. Yunus sakin, nazık ve çok zeki bir şahıstı. Aynı zamanda âlim, seyyah, ressam, hattat ve müzisyen idi. Fakat daha çok cesur bir asker ve meşhur bir okçu olarak dikkat çekmiştir. Bu özellikleri onun, şamanist inançta olan tebaasını konar-göçer hayattan vazgeçirme veya şehirlileştirme çalışmasında başarılı olmasına yetmedi. Oyratlara karşı babası veya ağabeyinden daha iyi netice alamadı. Batıda ise ona hürmet bir hayli fazla idi. O Timur'un varisleri arasında çıkan mücadelede güçlü bir komşu olarak hakemlik de yapıyordu.

1487'de Yunus ölünce hanlık parçalandı. Babasından medenî hayatın zevklerini almış, fakat onun idareci kabiliyetine sahip olamayan büyük oğlu Mahmud Taşkent'te hüküm sürerken, küçük oğlu Ahmed ise Aksu'da Çağatay hükümdarlarının gelenekleriyle hükmediyordu. Ahmed olağanüstü bir aktiflik gösterdi. Oyratları iki defa yendi ve isyan eden Kazakları üç defa bastırdı. Fakat buna rağmen Duglat emiri Ebu Bekir'den Kaşgar ve Yarkent şehirlerini geri alamadı. Ağabeyi Mahmud, Özbek fâtihi Muhammed Şeybani tarafından tehdit edilince, Taşkent'e yarduma koştu. Burada Babur'la karşılaştı. Baburnâme'de Ahmed'in Taşkent'e gelişi hakkında canlı bir tasvir bulunmaktadır: «Adamları Moğol âdetlerine göre süslenmişlerdi. Başlarında Moğol başlıkları, üstlerinde bordürleri nakışla işlenmiş Çin ipeğinden uzun mantoları vardı; okluk ve eğerleri yeşil deriden idi; ve Moğol atları üzerinde (oturuyorlardı)... O (Ahmed) âdet ve örfilere bağlı mükemmel bir insan, becerikli bir kılıç ustası idi... O keskin kılıcından hiç bir zaman ayrılmazdı; (kılıcı) belinde veya elinde bulunurdu. Medeniyetten uzak bir yerde büyüdüğü için biraz kaba ve sert bir konuşma tonuna sahipti.»

1503 yılında Muhammed Şeybani'nin iki kardeşi mağlup ve tevkif edilmiştir. Fazla vakit geçmeden her ikisi de serbest bırakılmışsa da eski güçlerini tekrar kazanamadılar. Oyratlar Ahmed'e *Alaci* (öldürücü) lâkabını vermişti. Oğulları da babalarının savaşçı ruhunu kaptık-

ları için korkunç derecede mücadeleci oldular. Said Han henüz çocuk yaşlarda iken Özbekler tarafından yakalanmış ve Muhammed Şeybani'nin komutasındaki bir sefere de katılmıştı. 1514 yılında Said Han kardeşleri ve takriben 4700 taraftarı ile Kaşgar hâkimi Ebu Bekir'e hücum etmiş ve Ebu Bekir Ladak'a kaçmak zorunda kalmış ve burada ölmüştür. Bu sefere Çağatay hanlığının en mühim kaynağı olan *Tarih-i Reşidî*'nin müellifi, Babur'un yeğeni Mirza Muhammed Haydar Duglat' da katılmıştı. Said Han'ın kardeşleri de Kaşgar zaferinden yararlanarak doğuda Üç-Turfan, Aksu, Bay, Kuçur, Karaşahr ve Turfan şehirlerini fethettiler. Said Han, dedesinin devrinde mevcut olan Moğolistan'ı yeniden kurmak istiyordu.

Said Han bu gayeye ulaşmak için Özbek, Kazak ve Kırgızlarla mücadele etti. Düşmanı Ebu Bekir'i takliden 1531-1532'de Mirza Muhammed Haydar Duglat'ı Ladak ve Kaşmir'i alnakla görevlendirdi. Kendisi de onu takip etti, Kaşgar'a geri dönerken 1533'te öldü. Aynı yılda Mirza Muhammed Haydar Duglat çok ağır şartlarda sefere başladı, Tibet'e girdi, fakat Lhasa'ya sekiz günlük mesafe kaldığında hava ve yol şartları sebebiyle geri dönmeye mecbur oldu. 1536'da Said Han'ın varisi oğlu Abdürreşid'in düşmanlığından korkarak Bedeşşan'a ve oradan da Timurlular'ın hüküm sürdüğü Hindistan'a sığındı. Sonradan 1541'den öldüğü 1551 yılına kadar Keşmir'de hükmetti. Mirza Duglat, *Tarih-i Reşidî*'de Said Han'ı cesur bir asker, becerikli, adil ve oldukça yumuşak bir hükümdar olarak tasvir etmektedir. Onun İslâmiyet'e her geçen gün daha fazla bağlanması (Mesela Tibet'e düzenlenen sefere *cihad* adı vermişti) Şamanizm taraftarlarının kendisinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Diğer Çağatay hanları ve Maverâünnehr'in Özbek hükümdarları gibi Said Han da meşhur şeyh Ahmed Yesevî'nin taraftarlarını desteklemişti. Oğlu Abdürreşid babasının elde ettiği toprakları tamamıyla muhafaza edebilmişti. Fakat onun 1555-1556'da ölümünden sonra hanedan mensupları arasında çıkan rekabet ve Özbek, Kazak ve Kırgızlar'ın dıştan yaptıkları baskılar neticesinde Çağatay hanlığı çözülmeye yüz tuttu. XVI. asrın ortaları ile XVII. asır arasındaki dönem karanlık kalmıştır. Bu devirde Marko Polo'dan sonra ilk Avrupalı cizvit papazı Benedikt Goes Yarkent'ten geçerek Kaşgar'a kadar ulaşmıştı (1603-1605).

Hocalar

XVI. yüzyılda hanlık Moğolistan'dan kayboldu. Aynı zamanda bölgeye Özbek hâkimiyeti yerleşmiş. Kazaklar Yedi Su bölgesinde, Kırgızlar Tanrı Dağları'nda bağımsızlıklarını ilân etmişler ve Oyratlar da Cungarya'ya sahip olmuşlardır. Kaşgarya'da ise Çağatay hâkimi-

yetli her geçen gün zayıflıyordu ve bu şehirlerde *Hocalar* sülalesinin hâkimiyetinin kurulmasıyla tamamen ortadan kalktı. Bu *Hocalar*'ın ilki Buhara'dan gelen Hazret-i Mahdum-ı Azam adlı bir dervişti. O Kaşgar'da Çağatay Han'ın yanına *Halife* (dinî danışman) olarak kabul edildi ve 1540'ta öldüğünde herkesin hürmet ettiği bir şahıs idi. *Hocalar*'ın şehirlerin dışında tesirleri azdı. *Hocalar*'a birbirine rakip iki Kırgız federasyonu *Aktaglık* ile *Karataglık* devamlı tehlike doğuruyorlardı. Kaşgar *Hocaları* *Karataglık* Kırgızları ile ittifak yapmışlar fakat sonradan *Hocalar* da, aynı Kırgız federasyonlarının adlarını alarak birbirlerine düşman iki guruba ayrılmışlardı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Tarım havzasında sağlam bir otoriteye sahip olan son Çağatay hükümdarı İsmail Han *Aktaglık-Hocalar*'ın lideri Hoca Hidayetullah'ı (Hazret-i Afak diye de anılırdı) sürgüne yolladı. Bu hoca, taraftarları tarafından kutsal bir şahıs olarak kabul edilir, gizli güçlere sahip olduğuna inanılır ve Hazret-i Peygamber'den sonra gelen Allah'ın en sevgili kulu olarak adlandırılırdı. Kaşgar'ın dışındaki mezarı ölümünden uzun yıllar sonra popüler bir ziyaretgâh olmuştu. Kaşgar'dan sürülünce Hoca Hidayetullah büyük Oyrat hâkimi Galdan'dan yardım istedi. 1678 yılında Galdan Tarım havzasını işgal ederek İsmail Han ve ailesini yok etti. Böylece Kaşgar'ın başına Hoca Hidayetullah geçti. Hoca bu bölgedeki müslüman halk üzerindeki ruhani otoritesinden dolayı memnundur, Fakat o, bununla yetinmeyip, bugünkü Doğu Türkistan'da (Şincang Uygur Muhtar bölgesi) daha büyük siyasi otoriteye kazanmak istiyordu. Bu maksadına erişmek, yani Oyratlar'ı bölgeden kovmak için İsmail Han'ın Üç-Turfan'da bulunan kardeşi Muhammed Emin'le işbirliği gerçekleştirmeye çalıştı. Neticede Oyratlar yenildi, fakat Muhammed Emin kendi adamları birbirinin suikastına kurban gidince Hoca Hidayetullah Kaşgarya'nın mutlak hâkimi oldu. Bu durum, onun 1693-1694'te ölümüne kadar sürdü.

Karataglık Hocalar Yarkent'te *Aktaglık Hocalar* ise Kaşgar'da hâkimiyetlerini sürdürdüler, iki rakip arasında bir nevi denge hasıl olmuştu. Galdan'ın 1697'de ölümünden sonra çıkan iç mücadeleyi çözen Oyratlar 1713'te Kaşgarya'yı tekrar kendi hâkimiyetleri altına aldılar ve birbirine rakip iki Hoca'yı da İli'ye getirdiler, Burada *Karataglık Hocası* Danyal Hoca Galdan'ın yerine geçen Oyrat hâkimi Tsevangraktan'ın (1697-1727) itimadını kazandı ve 1720'de tek hâkim olarak Kaşgarya'ya yollandı. Onun makamı yeni Oyrat hâkimi Galdantseren (1742-1745) tarafından da tasdik edildi. Fakat Hoca Danyal'ın ölümünden sonra Oyratlar Kaşgarya şehirlerini beş oğlu arasında paylaştırmayı daha uygun buldular. Galdantseren'in ölümünden sonra

meydana gelen karışıklıktan faydalanan Kaşgarylilar Oyratlarla bağlarını kopardılarsa da yeni Oyrat hâkimi Amursana (Galdantseren'in yeğeni) tekrar zorla onları kendine bağladı. Amursana bundan sonra *Aktaglık* Hocaları destekledi ve onlar yeniden Kaşgarya'nın hâkimi oldular. Aktaglı Hocalar bundan sonra, sadece Amursanas'a değil, onun hâkimi Çin'in yöneticileri Mançu kırıallarına da tâbi oldular. Kaşgar'dan aylarca mesafede bulunan gayrı müslim bir kırala tâbi olmak Hocalar için pek büyük bir elem kaynağıydı. Nitekim Amursana'nın K'ien-lung'a karşı ayaklanmasında onu desteklediler. Fakat Amursana mağlup olunca 1758-1759'da Kaşgarya Mançular tarafından işgal edildi.

Hoca hâkimiyetinin tek pozitif yönü aslında dinî sahadaki çalışmaları kapsıyordu. Onlar Tarım havzasında İslâmiyet'in yayılması için çok aktif faaliyet gösterdiler ve Yarkent, Kaşgar gibi merkezlerde çok sayıda mektep ve medresenin açılmasına önayak oldular. Hâkimiyetleri oldukça düzensizdi (1).

Çağatayca

Cengiz Han'ın oğullarından yalnız Çağatay'ın ismi, sülalesine ve sülâlenin kurduğu devlete isim olarak verilmiştir. Altın Ordu devletinde tek müslüman Özbek Han'ın adı, diğer hükümdarların adlarını unutturmuş ve halka Özbek, memlekete de Özbekistan denmiştir. Maveraünnehr'deki Türk ve Türkleşmiş göçebeler XV. asır, yani Çağatay sülalesinden hiç bir hükümdar kalmadığı zamanda bile Çağatay adı ile anılıyordu. Bu isim Timurlular zamanında teşekkül eden Doğu Türkçesi edebî dili için de son zamanlara kadar kullanılmıştır. Çağatayca kelimenin geniş mânâsı ile Moğol istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.-XIV. yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alan Türk edebî dilidir (2).

Çağatay edebiyatı ise 7 asra yakın uzun hayatında muhtelif tekamül safhaları geçirdikten sonra, mahalli lehçelere, kurulan edebiyatlara (mesela Tatar, Kazak v.b.) yerini bırakmış ve XX. yüzyılda bu tarihi tabir yerine Özbek adı kullanılmaya başlanmıştır. Aslında Çağatay dili veya edebiyatı tabiri Türkler tarafından kullanılmamış, onlar «Türki» tabirini tercih etmişlerdir. Çağatay edebiyatının en mühim temsilcileri Ali Şir Nevai, Babur, Hüseyin Baykara v.b. gibidir.

(1) G. Hambly, Aynı eser, 149-151

(2) M. F. Köprülü, «Çağatay Edebiyatı», İslâm Ansiklopedisi, III. 270

B. İSLÂMİYET'İ RESMEN KABUL EDEN İLK TÜRK DEVLETİ İDİL-BULGAR

Kavim adı olarak *Bulgar* kelimesinin V. yüzyılın 2. yarısından önce mevcut olduğuna dair elimizde herhangi bir yazılı bilgi mevcut değildir. İlk defa 1482 yılında Bizans imparatoru Zenon'un Doğu Gotları'na karşı savaşmak üzere askeri yardımlarına müracaat ettiği Karadeniz'in kuzeyindeki bir topluluk ismi olarak ortaya çıkmıştır. Hun kütleleri ile karışan bu Türkler'in asıl adı *Ogur* olmalıdır ve Tuna ağzından Volga'ya kadar Karadeniz bozkırlarında, daha sonraki Peçenekler ve Kumanlar gibi ayrı boy birlikleri halinde oturuyorlardı. Bunların belli başlıları şunlardı: Saragur (Sarı/Ak/ogur), Bittigur (Beş ogur), Ultigur-Altziagir (Altı ogur), Kutrigur-Kuturgur (Tukurgur: Dokuz ogur), Ungur-Hunugur-Onugur (On ogur), Utigur-Uturgur (Otuz ogur). Ogurlar Oğuzlar'ın kardeşidirler. Herhalde birbirlerinden çok erken devirlerde (en geç III. yüzyıl) ayrılmış olmalıdırlar(1).

Bulgarlar'ın ataları II. yüzyılda Batı Sibirya'dan İdil'e doğru uzanan bozkırlarda yaşıyorlardı. Devlet teşkilâtında ilk Bulgar birliğinde On-ogurlar'ın çoğunlukta olduğu anlaşılıyor. Bulgarlar VI. asırdan itibaren Bizans, Ermeni ve Süryani kaynaklarında Kuzey Kafkasya'da gösterilmişlerdir. VIII. yüzyılın ikinci yarısında Azak denizine doğru yayılmışlardır.

630'da Orta Asya'da Göktürk imparatorluğu'nun fetret devrine girmesi üzerine, Hazarlar gibi Bulgarlar da idareyi kendi ellerine alarak *Büyük Bulgarya* devletini kurdularsa da bu kısa ömürlü oldu. Komşu Hazarlar'ın baskısı ile parçalandı (665) Devletin kurucusu olan Kourt (Kurt) çoğunluğu Otuz-Ogur olan bir kütle ile kuzeye çekildi (Dış Bulgarlar: İdil Bulgarları). Kurt'un oğullarından Bat-Bayan Macarlar'a tâbi oldu, Bat-Bayan'ın küçük kardeşi Asparuh kalabalık Bulgar kütleleri ile Tuna'ya yönelerek (İç Bulgarlar) burada 679'da Tuna Bulgar devletini kurdular(2).

«Büyük Bulgar» devletinin parçalanmasından sonra İdil-Çolman (Kama) sahasına çekilen Bulgarlar'ın büyük çoğunluğunu Otuz-Ogur-

(1) İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 177-178, Ankara 1977.

(2) İ. Kafesoğlu, *Aynı eser*, 182-183

lar teşkil ediyordu. Bölgenin yerli halkı Fin-Ugor'ları (Vot-Votyak: Ud-murt, Çeremiş-Çirmiş(Mari), Mordva v.b.) da idarelerine alan Bulgarlar orada Türk boyları Hunlar, Sabirler, Uzlar ve Hazarlar'ın da bazı kalıntılarını buldular. Böylece bölge daha hızlı bir şekilde Türkleşmiş oldu(1). Bulgarlar Güney Rusya'da iken birçok akraba kavimlerle de temas etmişlerdi. Bulgar ve Avar kültürleri ile gene Bulgar ve Macar kültürleri arasındaki benzerlikler hep bu temasların hatırası idi.

Güney Rusya'da hâkimiyet kuran Göktürkler, Bulgarlar da dahil olmak üzere birçok Türk halklarına kültür etkilerinde bulunmuşlardı. Göktürk yazıtlarını andıran Bulgar damgaları ve yazısı da bu devrin hatıraları olarak kabul edilebilir(2).

(1) İ. Kafesoglu, Aynı eser, 186-187

(2) B. Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, 240, Ankara 1962

I — İDİL BULGARLARI

İdil Bulgar devletinin ilk devirleri hakkında fazla aydınlatıcı bilgi bulunmuyor. Ancak Bulgarlar'ın bir müddet Hazar hakanlığına bağlı bulunmuşlarsa da, sağlam bir siyasi teşkilât kurdukları, bu devletin Moğol istilâsına kadar beşbuçuk asır yaşamasından anlaşılabilir. Bunun sebebi, Bulgarlar'ın ziraate elverişli toprakları değerlendirilen mahir çiftçiler olmaları, aynı zamanda ticaretten de iyi anlamaları idi. Orta İdil sahası tabiat zenginliği ve ulaşım bakımından gerekli imkânlara sahipti(1). Kuzey bölgelerini Hazar denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan ve dolayısıyla Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan, o çağlarda trafiği sık İdil (Volga), Kama gibi büyük nehirleri ve bunların Ak-İdil, Vyatka, Ik, Çişme, Olı Çirmişen, Çiçi Çirmişen, Zöye(2) gibi kolları ve ayrıca verimli toprakları, otlakları, ormanları, hayvancılığı, dericiliği (Balgarya, sahtiyanın bir cinsi (Bulgari) Bizans'a kadar yayılmıştı), kürkçülüğü ile Bulgar ülkesi, bilhassa Hazar hakanlığının zayıfladığı yıllardan itibaren sıhhatli bir varlık haline gelmiştir. Bulgarlar birçok şehir ve kasabalar kurmuşlardır. Eski devirlerden Bulgar, Suvar ve Biler en tanınmışları idi. Daha yakın devirde Tetiş, Yüke-Tav, Kirmen, Etreç, Tubılgı Tau, Züye, Kaşan, Kermeçük, eski Kazan, bunların arasında İdil-Kama kavşağına (güneye doğru) yüz kilometre mesafede İdil kıyısındaki başkent Bulgar şehri IX-XII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en mühim ticaret merkezi idi(3).

Bulgarlar hakkındaki en eski yazılı bilgiler İbn Fadlan'dan kalmış olup, bu zat 921'de Halife Muktedir tarafından İdil Bulgarları'na gönderilen, elçi heyetinde katip idi(4).

(1) İ. Kafesoğlu, Aynı eser, 187

(2) F. Veliev, «Baringı Bolgar», Kazan Utları, sayı 9, 112, (1968)

(3) İ. Kafesoğlu, Aynı eser, 187

(4) H. Haarmann (nşr.), Die Erforschung arabischer Quellen zur mittelalterlichen Geschichte der Slaven und Volgabulgaren, Hamburg 1975, 527-577

II — İSLÂMİYET'İN RESMEN KABULÜ

921 yılının Mayıs ayının ortalarında Abbasi hanedanından Bağdat halifesi el-Muktedir'in yanına uzaktaki Bulgar ülkesinden bir elçilik heyeti gelmişti. Elçi halifeye Almış Han'ın iki nâmesini teslim etti. Almış Han halifeden Bulgar ülkesinde İslâmiyet'i yaymak ve cami inşası için mütehassıslar göndermesini ve ayrıca düşmanlarından korunmak için sur inşasına maddi yardım vermesini rica ediyordu. Artık o devirde Bağdat'ta İdil boyu Bulgarları'nın ve Bulgar hanının İslâmiyet'i kabul etmiş olduğu biliniyordu. Almış Han'ın nâmelerinin Bağdat'a ulaşması da büyük bir ilgi uyandırdı. Aynı zamanda bu müslümanlar için siyasi imkanlar da doğuruyordu. Çünkü X. asrın ilk yarısında Bağdat halifeliği eski gücünü kaybetmeye başlamıştı. Azerbaycan, Samani devleti ve Harezm halifeyi resmen tanımakta idiler. Ancak bunlar müstakil devlet idiler. Aynı devirde Hazar denizi kıyılarında, Taberistan'da huzursuzluk baş göstermişti: Kuzey ile yapılan ticaret yolları Hazar devleti hâkimiyetine girmişti(1).

Fakat aynı zamanda gerek Hazar devletinde gerek onların doğu komşusu Uzlar'da İslâmiyet her geçen gün hızla yayılmaktaydı. Dolayısıyla da Bağdat ile Avrupa ve Asya arasındaki mühim ticaret yollarını ellerinde tutan Hazarlar, Uzlar ve Bulgarlar arasında İslâmiyet'in yayılmasını çok arzuluyorlar ve kendi menfaatlerine uygun buluyorlardı.

Almış Han'dan elçilik heyetinin gelmesi Bağdat halifeliğine kendi dini ve siyasi tesirini artırma fırsatı vermiş oldu. Neticede Susan er-Rassi adlı bir elçi Bulgar ülkesine yollandı. Bu elçilik heyetinde danışman ve sekreter olarak da, bugün Bulgarlar hakkında mühim bilgiler edinmemizi sağlayan İbn Fadlan da bulunmaktadır. Beşbin insan, develerin dışında üçbin attan ibaret elçilik heyeti 921 yılının Temmuz ayında Bağdat'tan yola çıktı. Bu heyet Buhara, Uz, Peçenek ve Başkurt ülkelerinden geçerek, bir yıla yakın zorlu bir yolculuktan sonra 12 Mayıs 922'de Bulgar hanı Almış'ın yazın kaldığı yere (bugünkü Tataristan SSC, Kuybişev vilâyeti, Üçkül köyü) vasil oldu. Elçiler

(1) R. Fehretdinov, «Bölgar tarihına yanğa istelikler», Kazan Utları, sayı 7, 132, (1967)

Bulgar ülkesinde İslâmiyet'in resmen kabul edilmesi merasımına katıldılar. Bundan sonra elçilik heyeti 923 yılında Bağdat'a geri döndü. Bu seyahat Bağdat için bir siyasi veya iktisadi fayda getirmedi. Çünkü ne Oğuzlar İslâmiyet'i kabul etmiş, ne de Hazar devletinde müslümanlar hâkimiyeti ele geçirebilmişti. Almuş Han da halifeden sur inşası için istediği maddi yardımı göremediği için Bağdat'la arası açıldı ve Orta Asya ile münasebetini sürdürdü.

Aslında Bağdat'tan yollanan elçilik heyeti iki ülke arasındaki münasebetleri geliştiremedi. Fakat İbn Fadlan bu seyahat hakkındaki izlenim ve görüşlerini kaleme alarak Bulgar tarihi için en mühim belki de ilk yazılı kaynağı ortaya koymuş oldu. Yakut el-Hamavi onun eserini Merv şehrinde bulur ve bunu 1224'de yazdığı *Mucemü'l-Buldan* adlı eserinde verir. Yakut'tan sonra bu eser 1814'te Y. Rasmussen *Risale* adıyla İsveç, İngiliz ve Latin dillerinde neşredilir. Tabii ki Bulgar tarihi için İbn Fadlan'dan sonra yaşayan coğrafyacı, tarihçi ve dilcilerden İbn Rüsteh, el-Mesudi, el-İstahri, İbn Havkal, el-Belhi, el-Mukaddesi, el-Bekri, İbn Nedim, Mahmud Kaşkari, el-İdrisi, el-Gırnati, Ebu'l-Fida, İbnü'l-Esir, Cuveyni, el-Ömeri, İbn Battuta, Reşideddin gibi müelliflerin verdikleri bilgiler de mühimdir. Fakat ilki ve en mühimi İbn Fadlan'ın eseridir(1). Dikkate şayan bu eser *Risale* adını taşır. Birinci dünya savaşından sonra Zeki Velidi Togan bir nüshasını Meşhed'de buldu ve neşr etti(2).

Bulgarlar, X. yüzyıl başları yazarlarından İbn Fadlan ve İbn Rüstem'e göre yüksek kültüre sahip bir kavim idi. Buğday, darı ve arpa ekerler, arıcılık mahsulleri, silahlar, zırhlar, çeşitli kürkler, deri mamülleri, İslav esirleri ve hayvan ihraç ederlerdi. Bulgarlar'dan bir hayli seramik ve maden işçiliği sanatına ait eserler kalmıştır. Manevi medeniyet sahasında da komşuları Ruslar'a nazaran daha yüksek seviyede idiler. Tarih yazarları, doktorları vardı. Abbasi hilâfeti ve Samani devleti ile sıkı bağlar kurmuşlardı. Bahçecilik ve sulama sanatı yüksek seviyede olup, kıtlık yıllarında Ruslar'a da hububat verebiliyorlardı(3).

İdil Bulgarları iktidarlarının zirvesinde iken sınırları Ural dağlarından Oka nehrine Don ve Samara kaynaklarına kadar uzanıyordu. Bu bölgedeki bütün Türk ve Fin-ugor kabileler bu devletin hâkimiyeti altında idi.

(1) R. Fehretdinov, aynı makale, 133

(2) Z. V. Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939

(3) A. N. Kurat, *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, 111-115

X. yüzyılın ilk çeyreğinde eski Türk teşkilat ve ünvanlarını (Yıltavar, İlteber, inal, bek, aga, tamgaçı) muhafaza ettikleri anlaşılan İdil Bulgarları İslâmiyet'i kabul etmekle (Almış 922) Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi oldular. XIII. asırda bile *Büyük Bulgarya* (Magna Bulgarya) diye anılan İdil Bulgar devleti Moğollar tarafından yıkıldı. Moğollar 50 bin nüfuslu Bulgar şehrini tamamen tahrip ettiler (1236). Şehir tekrar kurulduysa da ikinci sefer 1361'de üçüncü sefer ise Altın Ordu Hanı Toktamış'a karşı Timur'un hücumu esnasında 1391'de tahrip edildi. XV. yüzyılda burada Bulgar ve Kıpçak karışımı müslüman ahali bulunuyordu, sonra bunlar Kazan Hanlığının esas nüfusunu teşkil ettiler(1).

(1) A. N. Kurat, Aynı eser, 116-118

III — BULGAR KÜLTÜRÜ

Yurt Kurma Kültürü : Bulgarlar'ın bugünkü Kazan şehri dolaylarına gelmeleri ile, yerli kültür birdenbire değişmeye ve inkişaf etmeğe başladı. Kama boylarına kadar çıkan Bulgarlar yerli halk ve kültürlerle çok şiddetli bir rekabet ve mücadeleye girdiler. Bu yerli kültürün Arap kaynaklarında *Burtas* adı ile geçen kavme ait olması muhtemeldir. Bulgar şehrinin Bulgarlar tarafından nasıl kurulduğunu bize izah eden en yeni buluntular, 1953'te Dobriyansk civarında *Tabori* denen yerde ele geçti. IX-XV asra ait Bulgar kültürünü ihtiva eden *Tabori*, aynı zamanda göçebe Hazar kültürünü temsil eden *Sal-tovo* gibi merkezlerle de benzerlik göstermektedir.

Bu çağda kuzeyde Oka ve Kama nehirlerinin kavşaklarında, Kafkas kültürlerinin izlerine sık sık rastlanmağa başlandı. Bu yayılışlar da Bulgarlar'ın kuzeye doğru göçlerini izah etmektedir. *Tabori* kültürünün bulunuşundan çok önce de, Bulgarlar'm yurt kurma çağına ait eserleri zaman zaman ele geçmiş ve kısmen de neşr edilmiştir. Bu eserlerde kılıç korkulukları, süs plakaları ve pandatifli küpeler nazarı dikkati çekmiş ve Macar eserleri ile büyük yakınlıklar gösterdikleri açık olarak görülmüştür. Palmiye dallarını andıran süsler ise Güney Rusya ve Bizans motiflerini hatırlatmakta idiler. Çatal kuyruklu ve köpeğe benzer garip hayvan figürleri ile Kafkas eserleri arasında, Avar eserleri ile mukayese edebilecek örnekler de bol miktarda rastlanmaktadır.

Volga'da Bulgar kültürünün başlangıç çağına ait buluntu yerlerinden sayılan *Bulimer* veya *Byelimer* adlı merkez, bilhassa ölü gömme âdetleri bakımından Macar kültürüne yakınlık gösteriyordu. Ölüleri yakma âdeti, Hunlar'a ve Macarlar'a Germenler'den geçmiş bir âdet idi. Bu âdet, Türk ve Germen kavimlerinin bulunduğu sahalara da yayılmış ve Bulgarlar vasıtasıyla Kazan bölgesine kadar gelmişti. Kazan bölgesindeki Bulgar kültürü, başlangıçta kuvvetli bir Fin ve Germen tesiri altına girmişti(1).

Bulgar kültürünün kuzey sınırı : Bulgarlar'ın Kazan bölgesine gelerek yerleşmeğe başladığı çağda, derhal etrafa yeni bir kültürün yayılmakta olduğunu görürüz. Bulgarlar'a ait olan bu yeni kültürün kuzey sınırı *Zagrebinskoye* adlı buluntu yeri ile nihayete eriyordu. Bu mezarlarda iskelet bulunmamıştır. Ele geçen bol miktardaki eşyalar arasında, kumaş ve silâh kalıntıları, kadınlara ait keçeden yapılmış baş süsleri, bel kayışlarına takılan deri çantalar ve nihayet bohça içinde saklanan bir kılıç zikre değer. Bu buluntular arasında Türk kültür tarihi bakımından en önemlisi şüphesiz ki çanta idi. Küpe ve zincirler, Macar küpe ve zincirlerine, bazı süsler ise Sasanî motiflerine ve bazıları da Çud eserlerine benzemekte idi. Bulgar kültürünün kuzey-doğu sınırı ise Kama nehri boyunca içerilere kadar uzanmaktadır. Kazan bölgesine henüz yeni gelmiş olan Bulgarlar, buralarda yaşayan Çudlar'a kültür bakımından birçok şeyler vermişlerdi. Bulgarlar da, Çudlar vasıtasıyla Fin ve İskandinav kültürlerinden çok şeyler almışlardı(1).

Güney sınırı : Kazan bölgesine yerleşen Bulgarlar'ın kültür izlerini Orta ve Aşağı Volga kıyılarında da görüyoruz. Kazan bölgesindeki Bulgar kültürü, bilhassa başlangıç çağında, *Saltovo* ve *Mayatsko* kültürleri ile büyük benzerlik göstermekte idi. Bilindiği üzere bu merkezler Hazar devletindeki göçebe Türk kültürünü (bozkır Smirnov) temsil etmekte idiler. Bulgarlar'm gelmesinden önce, burada eski Sarmat kültürü karakterinde bir kültür vardı. Göçebe türk kültürünün Kazan bölgesine Bulgarlarla beraber gitmiş olması çok muhtemeldir. Bundan başka, Aşağı Volga, Çariçin ve Sarepta kurganları da Kazan'daki Bulgar kültürlerine çok benzerlerdi.

Çanak ve çömlekler : Bulgar kültürünün Volga boylarındaki ilk yayılışını göstermesi bakımından keramikler, büyük bir ehemmiyeti haizdir. Yurt kurma çağı keramikleri umumiyetle elle veya kalıplara dökülerek yapılmışlardı. Bulgar şehri yakınlarında tuğla ve çömlek ocaklarına da rastlanmıştır. X-XIII. asırlar arasında gittikçe inkişâf eden keramik tekniği, XIV. asırda en yüksek seviyesine varmıştı. Bulgarlar'ın yerleşme çağına ait testi ve sürahilerin üzerinde, çeşitli damgalara da rastlanmıştır.

Askerî tahkimat : Volga Bulgarları'nın tahkimat tarzı, bize onların etnik menşeleri hakkında daha açık bir bilgi vermektedir. Volga ve Tuna Bulgarları Avarlar'da olduğu gibi, tabyalarını, kalaslardan yapılmış çitler arasına toprak doldurmak suretiyle yapıyorlardı. Bu

çitler bazan şehirlerin etrafını da çevirirdi. Bunların arasında gözetleme kuleleri de bulunur ve bu kuleler de aynı teknikle yapılırdı.

Binalar : Bulgarlar'ın bina yapma tekniği hakkında çok yazılmıştır. Fakat Bulgarlar'ın yerleşme devrine ait teknik hakkında bilgimiz çok azdır. Bazı seyyahlar Bulgar evlerinin *ahşap* olduğunu yazarlar. Fakat umumi binaların taş ve tuğladan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bulgar mimari tekniği eski menşei ile münasebete getiren hususiyet, tuğlalardır. Hazar tuğlalarına benzeyen bunlar üzerinde damgalar da görülmektedir.

Bulgar hamamları : Esasen Bulgar hamam mimarisine Batı Türkistan'ın tesirleri çok büyüktür. XIII. yüzyıl Rus hamamlarına da kuvvetli tesirler veren Bulgar hamamlarının şekli, daha sonra Altın Ordu devletinde de görülecektir. XIV. yüzyıl Bulgar şehrinde pek çok hamam bulunduğu anlaşıyor. 1950-1952 senelerinde yapılan hafriyatlarda dört hamam izine rastlanmıştır. Bu hamamların hepsinin de ayrı ayrı külhanları ve su yolları vardır. Ayrıca ortalarında oyulmuş şadırvanlar bulunmaktadır.

Bulgarlar'da sulama tekniği : XIV. asıra ait Bulgar sulama tesislerinin kalıntıları pek çoktu. Kireçle yapılmış su yolları, su tevzline mahsus ağaçtan oyulmuş oluklar bunlar arasında büyük yekun tutuyordu. Esasen XIII ve XIV. yüzyıllara ait Rus şehirlerinde de çok yayılmış olarak görülen bu tesisler, bu çağdaki İslav ve Türk âleminin karakteristik kültür eserleri idiler.

Bulgarlar'da demircilik : 1953 senesinde Bulgar şehrinde yapılan hafriyatlarda XIII-XIV. yüzyıllara ait demir eritme ocaklarına çok rastlanmıştır. Demir bu ocaklarda eritildikten sonra, potalardan kalıplara akıtılıyordu. Bu potalardan biri, içindeki demir tortusu ile birlikte ele geçmiştir (1).

Bulgarlar'a ait ev eşyaları :

Tetkik edeceğimiz eserler arasında Bulgarlar'ın İslâmiyet çağına ait bazı eşyalar da bulunacaktır. Fakat bunlar menşei itibariyle İslâmiyet'ten önceki devirlerin bir devamı olması sebebiyle şayanı dikkattir. *Baltalar* umumiyetle muhtelif devirlerin tesirlerini taşıyorlar. Mesela Bulgar şehrinin ilk kuruluş devirlerine ait baltaların yanında Moğol çağına ait baltalar ve hatta Doğu Rusya'nın taş devrinden beri kullanılagelen balta tipine, Germen ve İskandinav balta şekillerine kadar değişen tiplere rastlanmıştır. İslâmi devre ait baltalar üzerinde ise bilhassa nebâti tezeyinat çok görülüyor. Bulgar devrine ait *çekiçlerin* sap

yerleri biraz şişkince ve genel olarak küçük çaptadırlar. *Küreklerin* yukarı kenarları ise içe doğru biraz kıvrıktır. Bu kürekler Anadolu'da «bel» denen kürek tiplerine benzer.

Bulgar çağında *balık oltalarının* çok bulunuşu balık avcılığının revaçta olduğunu göstermektedir. Zaubailov kolleksiyonunda sadece üçyüzondokuz tane demirden yapılmış *ok ucu* vardır. Bu okların ekserisi, Sibirya'da Orta Asya'da ve Macaristan'da rastlanan tiplere benzer. Hususi bir şekilde kuş avları için yapılan ok uçlarının uç kısımları çatal şeklindedir. Bulgarlar'ın yukarı Volga vadilerine gelmeleri ile İllinskoye, Vyatka vs. gibi yerlerde *eğri Türk kılıçları* görülmeğe başlamıştır. Spaask, Sviaysk (Suvar), Biliarsk (Biler) ve Kazan gibi Bulgarlar'a ait kültür çevrelerinde bulunmuş dört kılıçtan ikisi eğri kılıçtır.

Hücum eden düşman ordularının atlarını ve piyadelerini yaralamak ve hareketlerini aksatmak için *tökez* ve kapanların kullanıldıklarını da görüyoruz. Volga Bulgarları *gürz* denen silahları da kullanmışlardır. Gürzlerin topuzları üzerinde iğneler bulunmaktadır.

Bulgar *üzengileri* de diğer Orta Asya üzengilerine benziyordu. Yalnız taban kısımları biraz genişti. Bulgarlar'da *at gemlerine* de çok rastlanmıştır. Bulgar gemleri daha ziyade Güney Rusya ve Aşağı Volga'daki gem tiplerine benzemekte idi.

Bulgar eserleri arasında pek çok *asma kilit* de rastlamaktayız. Bazı müelliflere göre Bulgar kilit tipleri, daha ziyade Kiev kilitlerinin tesirleri altında idiler. Bunların Kiev'den ithal malı olarak gelmiş olmasından ziyade Kazan bölgesinde yerli ustalar tarafından yapılmış olmaları daha muhtemeldi. Daha sonraki devirde Bulgar ve Tatar kilitlerinde hayvan motifleri gittikçe çoğalmaya başlar. Ticaret yolu ile Bulgar kültür çevresine Arap kilitleri de gelmişti.

Çakmak demirleri, başlıca iki tip halinde görülür. Bunlardan birinci tip, daha ziyade Doğu Rusya'nın demir çağına ait çakmak taşı tiplerine yakındı. İkincisi ise doğrudan doğruya yerli ustalar tarafından yapılmış eserlerdir. Bulgar kültür çevresinin karakteristik eserleri olan bu demirler, Perm bölgesinde, Orta Rusya'da, Batı Sibirya'da çok yaygın olarak görülmektedir.

Mutfak eşyaları arasında kayda değer eserler, bilhassa kazan kulpaları ile kazan dipleridir. Bulgar kültüründe süs eşyaları da büyük bir yekun tutarlardı. Prof. Tallgren süslemede kullanılan motifleri başlıca iki kısma ayırmaktadır.

1. Kısımda, oyma ve kabartma noktalarla meydana getirilmiş üçgen şeklindeki süsler çok bulunuyordu. Tallgren bu motiflerin Araplar'dan gelmiş olması ihtimali üzerinde durmaktadır.

2. Kısımdaki motifler, 800 tarihinden itibaren görülmeğe başlar

ve İslâm san'atının Bulgar kültürü içinde en yüksek mevkî aldığı devre kadar devam eder. Bu ilk Bulgar motifleri *Sasani ve Orta Asya* sanatının hususiyetlerini gösteriyordu. Motif olarak kullanılan başlıca bitkiler, ayı boynuzu ve üzüm yapraklarıydı.

Ural bölgesindeki kültürler, irtiş boyu yolları ile Türkistan'dan gelen san'at tesirleri altında kalmışlardı. Prof. Tallgren'in fikrine göre, bu kültür tesirlerinin yukarı Volga bölgesine kadar nüfuz edebilmesine, Hazar devletinin de büyük yardımları olmuştu. Güneyden gelen Bulgarlar'ın bu kültür unsurlarını da güneyden getirmiş olmaları ihtimali hatırdan çıkarılmamalı.

Volga Bulgarları'nın süs eşyalarına Vikinglerin de büyük tesirleri olmuştur. Gümüş düğmeler, ay şeklinde ve noktalarla süslenmiş madalyonlar, saç örgüsü şeklinde yapılmış gerdanlıklar İskandinavya kültürünün eserleri olabilirler. Başında bir halka bulunan iğnelerin de batıdan ve İskandinavya'dan gelmiş ticaret malları veya o malların taklidi suretiyle meydana getirilmiş eserler olmaları çok muhtemeldir. Volga Bulgarları'nın batısındaki kültürler Kiev Knezliği ile Vareg kültürleri idi.

Yüzükler ve bilezikler Bulgar kültürünün en bol olarak ele geçen eserlerindendir. Yüzüklerin büyük bir kısmı bugün «şövalye yüzük» denilen tiptendir. Prof. Tallgren'in fikrine göre bilezikler iki kısma ayrılırlar: Örmeye bilezikler ve yekpare bilezikler. Örmeye bilezikler gümüş; bronz ve gümüş karışımı diğer madenlerden yapılmış tellerle örülmüşlerdir. Bu tip bileziklere Bulgar ve Biler şehirleri dolaylarında çok rastlanır. Bu eserler oldukça geç zamanlara kadar yaşadılar. Altından yapılmış bu örmeye bilezikleri, Tallgren 1100 tarihine koyar. Tallgren'in neşrettiği bu tip bir bileziğin uçlarında, at başı figürleri de görülmektedir.

Pendantifli küpeler Bulgar kültüründe çok yayılmış eserlerdir. Kazan bölgesinde ilk defa büyük kavimler göçü sıralarında gelen bu küpeler daha ziyade Macaristan'da, Macarlar'ın yerleşme kültürlerini karakterize eden en mühim eserlerden biridir. Bulgarlar'da küpe olarak bazı büyük halkalar da kullanılmıştır. Bu halka küpeler Vyatka'dan Kuzey Kafkasya'ya kadar yayılmış ve Türk halkları arasında da çok kullanılmıştır.

Müteferrik eşyalardan, kadınların ayakkabılarının ökçesine çakılan ökçe demirleri de zikre değer. Elbiselerin üzerine konan muhtelif madeni süsler de büyük yekûn tutardı.

Aynalara gelince, bakır ve kalay karışımından yapılmış aynalara gerek Bulgarlar'ın ilk devirlerinde ve gerekse son devirlerinde çok rast-

lanmaktadır. Arkalarında muhtelif şekilde süsler bulunan bu aynaların bazılarında da ejderha motifleri bulunur. Ejderhalı aynaların Çin'den gelmiş olması muhtemeldir. Doğu Rusya'daki aynaların büyük bir kısmının dışardan ve bilhassa Orta Asya'dan gelmiş olmasına rağmen Bulgar kültür çevresindeki aynaların büyük kısmı yerli olarak yapılmıştır.

Kemik eşyaların Bulgar devrinde çok moda olduğunu görüyoruz. Bilhassa kemikten yapılmış Bulgar ok uçları tetkike değer. Kemik taaraklar da Bulgar kültürünün karakteristik eserlerindendir. Bıçakları sapları da kemikten yapılmıştı.

Oyun aletleri içinde ise kemik dama taşları, başta gelmekte idi. Çocuklara ait oyun aletlerinden *aşıklara* da rastlanmaktadır. Ayrıca bir şekilde oyulmuş kemiklerin *süs eşyası* olarak kullanıldıklarında da görüyoruz.

Volga Bulgarları'nın paraları, ölçüleri ve çanak çömlekleri hakkında daha fazla malzeme vardır(1).

Bulgarlar'ın yaşadıkları sahalara ekime elverişli olduğu için tahıl üretimi onların esas meşgalesini teşkil eder. Bulgarlar ancak deri, kürk, balık, seramik, ağaç ticareti ile uğraşmayıp tahıl ürünleri de ihraç ediyorlardı. Rus letopislerinin (el yazmaları) verdikleri bilgilere göre, 1024 ve 1229 yıllarında Vladimir Suzdal knezliğinde açlık çıkınca, buraya tahıl yollanmıştı. Bundan da görüleceği üzere tahıl yetiştirmek Bulgar Türkleri'nin esas ekonomik faaliyeti haline gelmişti. Meşhur şarkiyatçı A.Y. Yakubovski'nin yazdığına göre Bulgar ülkesi Altın Ordu döneminde en zengin buğday (tahıl) bölgesiydi. Bulgarlar'ın başlıca buğday, arpa ve darı ektiklerini bilmekteyiz. Bülger ve Suar şehirlerinden ise kervan yolları geçirdi. Bütün bu özellikler Bulgar devletinin büyümesinde ve güçlenmesinde mühim rol oynamıştır(2).

XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlarında Bulgar devletinin sınırları dışına da genişler. Bu genişleme bilhassa güneybatı bozkır sahasına doğru olmuştur. Bu yayılma Bulgar halkının durumunun güçlenmesi, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel tesirinin artması sebebiyle gerçekleşmiştir. Ele geçen yeni sahalarda aslında boş veya göçebe kabilelerini yaşadığı arazilerden ibaretti. Rus el yazmalarının belirttiğine göre, Bulgar devletinin toprakları doğuda Agidil nehrine kadar uzanıyordu. XIII. yüzyılın başlarında, yani Moğol istilâsına kadarki dönem-

(1) B. Ögel, Aynı eser, 247-253

(2) R. Fehretdinov, Aynı makale, 138

de Agıdıl boylarında Türkler'in mevcudiyeti hakkında Tatar Türkleri'nin, *Han Kızı Altın Çeş* (Altın saç) adlı destanı da bilgi vermektedir. 1950-60'lı yıllarda yapılan arkeolojik kazılar da bu gerçeği ispatlamaktadır(1).

Bulgar devletinin güneydoğu sınırı ise XIII. yüzyıla doğru Cayık (Ural) nehrinin ortalarına, bugünkü Orenburg yakınlarına kadar uzanmakta idi. Bu konuda da Rus letopislerinde bilgiler mevcuttur. Mesela Lavrontev el yazması 1229'da Bulgarlar'ın Cayık boyunda Moğollar'a karşı sınırlarını korudukları belirtilmektedir.

Kuzeydoğu Avrupa'da devlet özelliklerine sahip olan Bulgar idaresinin siyasi ve ekonomik te'siri batıda Sura, bazen Üke (Oka) nehirlerine kadar, doğuda ise Ural dağlarına kadar yayılmıştı. Mahmud Kaşgarî *Divan-ı Lügati't-Türk* adlı meşhur sözlüğünde Hazar denizini «Bulgar denizi» diye adlandırmaktadır(1).

(1) R. Fehretdinov, Aynı makale, 138

(2) R. Fehretdinov, Aynı makale, 139

IV — MOĞOL İSTİLASI

Batu'nun orduları İran ve Azerbaycan'ı aldıktan sonra 1223'te Kafkasya'daki Şirvan dağlarını aşarak Deşt-i Kıpçak'a girdiler ve Kalka nehrinde müttefik Kıpçak-Rus ordusunu darmadağın ettiler. Bundan sonra Moğol ordusu Bulgar ülkesine doğru harekete geçti. İbnü'l-Esir'in yazdığına göre, Bulgarlar, Moğol askerlerini hezimete uğrattılar. Bundan sonra 1229 ve 1232 yıllarında Moğollar tekrar hücum ettiler. 1232 hücumunda büyük şehir diye adlandırılan Büler'i de kuşattılar fakat başarılı olamadılar ve geri çekildiler. Moğollar'ın bu hücumları, aslında düşmanın gücünü sınamak için yapılan küçük seferlerdir. Çünkü Subutay komutasındaki esas Moğol ordusu 1236 yılında Bulgar ülkesini ele geçirdi. Devrin yazarlarının ifadesine göre Moğollar işgal ettikleri yerleri yakıp yıkarak insanlara eziyet etmişlerdir. Canlanmakta olan şehir, kasaba ve köyler yağmalanır, yakılır; su kanalları, tarlalar, sebze bahçeleri tahrip edilir(1).

Bu olaylardan sonra Bulgarlar kendi ülkelerinden kuzeydeki daha sakın bölgelere göçmeye başladılar. Bulgarlar'ın bir kısmı Knez Yuri Vsevolodoviç'in topraklarına sığındı. Büyük bir kısmı Kazan ötesine göç etti. Neticede Moğollar'dan önce kurulan Kaşan şehri büyür, Çulman ve Nokrat ırmaklarının İdil'e kavuştuğu yerden (Vyatka) uzak olmayan bir yerde Kirmençek şehri kurulur. Ayrıca Kazan suyu boyunca başka şehirler kurulur. Ürmet köyü şehre dönüşür, ona karşı nehrin öteki tarafında şimdiki Kamay köyü yanında sur inşa edilir.

İki kısımdan ibaret olan eski Kazan şehrinde 1281 yılma ait bir mezar taşı da bulunmuştur. Bugün Kazan şehrinin eski mezarlığında 1297 yılma ait mezar taşları bulundu. Bu mezar taşları Altın Bürtigi adlı bir kızla Hasan Bek adlı bir Bulgar beyine aittir. Kabristanın yanında, Kaban gölü boyunda küçük bir Bulgar şehrinin mevcudiyeti de bilinmektedir. Onun sur kalıntıları bugün bile mevcuttur. Tatar halk rivayetlerine göre bu şehir Bulgar şehrinde göçen bir bey tarafından inşa ettirilmişti(2).

(1) R. Fehretdinov, Aynı makale, 139

(2) R. Fehretdinov, Aynı makale, 137

Fakat Altın Ordu devleti döneminin ilk yarısında, yani XIV. yüzyıl ortalarına kadar, İdil Bulgarları'nın ekseriyeti eski bölgelerinde ikâmetlerini sürdürmüşlerdir. Bulgar devleti Altın Ordu devletinin sınırları içine dahil edilince ve savaşlar sona erince sosyal hayat tekrar canlanmaya başladı. Altın Ordu'da yüz yıllık bir büyüme ve huzur dönemi oldu. Özbek Han (1312-1342) devrinde Altın Ordu devleti zirve noktasına ulaştı. Harezm'den Kırım'a kadar Han'ın güçlü bir otoritesi mevcuttu. Bu huzur Bulgar ülkesinin de ilerlemesine vesile olmuştur.

Bulgar ülkesinin Rus beylikleri (knezlikler) ile münasebetleri de iyi idi. Kama civarındaki eski meşhur Bulgar şehirleri Büler ve Suar tekrar inşa edilir ve canlanır. Hatta Büler'de sikke de kesilir. Cüke-tau ve Tubıldıktau adlı şehirler büyür ve gelişirler. Bulgar şehri (Şehr-i Bulgar)de tarihinin en güçlü ve zengin dönemini yaşar. A. P. Simirnov'un incelemesine göre yedi tabakadan oluşan Bulgar şehrinin en geniş tabakasını bu devirdeki tabaka teşkil eder. Bulgar şehrinde bulunan hemen hemen bütün arkeolojik eserler XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyılın ilk yarısına aittirler.

Kama nehrinin ötesinde ise Altın Ordu devrine ait elliden fazla köy bulundu. Narun Yusup(ov)'un incelemelerinden anlaşıldığı üzere XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olan mezar taşlarının ekseriyeti de buralarda bulundu.

Bulgarlar dağlık kısımlarda da hayatlarını sürdürürler. Zöye ırmağının aşağı kısmında, Üleme ve İdil boylarında yeni şehirler, köyler meydana gelir. Bin evli Şungat (Ulu Etreç, Tetiş, Elmen, Tau İli, Yapançe, Tanay-Turay, Bereş) bu bölgelerin büyük şehirleri sayılmakta idiler.

V — İKİ ŞEHİR

1 — Bulgar Şehri

Bulgar şehrinin doksan kilometrelik sahası tahkimat ile çevrili idi. X. asırda sosyal ve ekonomik hayatın gelişmesi neticesinde burada çeşitli branşlarda faaliyet gösteren zenaatkâr toplulukları vardı. Burada hayvan kemikleri, alet-edavat, günlük ev ve süs eşyaları ve çok sayıda çömlek, kap-kacak kalıntılarının bulunması, Bulgar şehrinde çok faal ve canlı bir hayatın sürdüğünü göstermektedir. Yapılan kazılarda mahzenleri bulunan ağaç ev kalıntılarına rastlanır. Bu evlerin etrafında buğday ve diğer hububatları muhafaza etmeye mahsus depolar da bulunmuştur. Bunun dışında çeşitli imalathanelerde, maden eritmek için ocaklara rastlanmıştır. Yapılan araştırmalardan bilhassa demircilik san'atının yaygın ve gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kazılar esnasında kemik eşyaların bulunması, kemik yontma sanatının da geliştiğini göstermektedir. Çanak-çömlek tezgâhlarına ve paslanmış kahverengi ve sarı renkte kap-kacaklara rastlanmıştır.

Bulgar şehri tahkimatının batısındaki bölümde zenaatkârlarla tüccarların yaşadıkları tesbit edilmiştir.

XIII. y.y.'da şehrin surları genişletilebilmiş ve bu surlar ikiyüz-kırk kilometrekarelik bir alanı içine almıştır. Bulgar şehrinin ekonomik hayatında dış ticaretin mühim bir yer tuttuğu anlaşıyor. Arap müelliflerinden el-Belhî *«Bulgar ufak bir şehir olup, büyük bir alan işgal etmiyordu, fakat Bulgar devletinin en mühim ticaret merkezi olduğu bilinmektedir»* diye yazmaktadır. Başka bir Arap müellifi İbn Haykal ise *«Bulgar ufakça bir şehirdir. Bir zamanlar çok meşhurdu, çünkü burası devletin mallarının toplandığı yer idi...»* demektedir(1).

Bu şehrin coğrafi yönden uygun bir yerde kurulmuş olması -yâni Doğu Avrupa'nın İdil- Oka, Klyazma, Kama gibi büyük nehirlerinin kesiştiği yerde bulunması; karadan ise doğrudan doğruya Kişev ve kervan yolu ile Orta Asya ile bağlantılı olması, Doğu Avrupa, Orta ve Yakın Doğu ülkeleri ile sıkı ticarî münasebetler geliştirmesine

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, *Bolgar Şehri*, 17, Kazan 1971

yardımcı olmuştur. Orta ve Yakın Doğu ülkelerine Bulgar şehirinden çeşitli kıymetli kürkler, balmumu, deri, kabuklu yemişler ağaç ve ağaç mamülleri ve esirler yollanıyordu. Ruslar'la da sıkı bir ticari ilişki kurulduğu görülmektedir. Mesela 1229 tarihli bir Rus vekayinamesinde «*Bulgarlar İdil ve Oka üzerinden bütün Rus şehirlerine hububat getiriyorlar.*» ibaresi mevcuttur. Bulgar süs eşyalarının ve kap-kacaklarının Smolensk, Kiev, Vladimir, Beloozersk, Ryazan gibi şehirlerde bulunması bu sıkı ticari münasebetlerin göstergesi sayılır. Bundan sonraki devirlerde ekonomik faaliyetlerin daha da arttığı anlaşılmaktadır.

Şehir tahkimatının dışında ise mezarlıklara rastlıyoruz. Bu mezarların bir tanesi batıda, Han camii ve XIV. yüzyılda kurulmuş olan türbe yanında, ikincisi biraz daha uzakta Babıy tepeliğinde bulunuyordu.

1236 yılında Batu Han Bulgar şehrini yakıp yıkmıştı. Bu yörede bulunan kafa, kol, bacak v.b. kemiklerin düzensiz bir şekilde dağılmış olması burada büyük bir katliamın yapıldığına işaret etmektedir. İşgalciler batıya, Rus ülkesine doğru gidince sağ kalanlar şehri yeniden inşaaya başlamışlar. XIII. yüzyılın ikinci yarısında şehir genişlemiş, imalathaneler ve yeni evler inşa edilmişti. Fakat şehir artık tahkim edilmemektedir, çünkü ülkenin yeni hakımları olan Moğollar buna müsaade etmemektedirler. Şehir XIII. asrın ikinci yarısı ile XIV. asrın başında en parlak devrini yaşadı. Şehrin yeni merkezi teşekkül etti ve Han camii de o devirde inşaa edildi. Bugün bu caminin bazı duvarları, minaresi avlu ve sütunların kaideleri mevcuttur(1).

Han Camii : Bu cami XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmeye başlanır. Başta cami binası 32x34 metre karelik bir dikdörtgen şeklinde idi. Cami'de 20 sütun mevcuttu. Kuzeydeki avlu kubbeli olup yanında büyük bir minare inşa edilmişti. Bu minare 1841'de yıkıldı. Caminin 2 metrelik bir temeli mevcuttu. Minarenin yüksekliği 24 metre idi. Bu cami Büler şehrindeki Saray camii'ne benzemekte idi. XIV. yüzyılda cami tadil edilmiş, yeni ilâveler yapılmıştır. Bu cami Bulgar devletinin ana camii olarak kabul edilir. Cami aslında, saray müstamilatına dahildir. Caminin yapımında kullanılan malzeme ve inşa tekniğinde Kafkasya, Anadolu ve Mezopotamya tesirini göstermektedir. Daha sonraları bu camiye üç minare daha ilâve edilmişse de bunlar ilk minareden daha küçük idiler(2).

Doğu Türbesti (Kutsal Nikolay kilisesi) : Han caminin doğusunda XIV. yüzyılın 30'lu yıllarında inşa edilmiştir. XVIII yüzyılda Rus-

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 18-19

(2) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 19

lar burasını Kutsal Nikolay kilisesine dönüştürdüler. Selçuklu kümbetlerini andıran bu türbenin iç kısmı dörtgen olup, kubbesi sekizgendir. Türbenin girişi ve avlusu kibleyi göstermektedir. Türbenin kalan üç duvarında ise ufak pencereler mevcuttur. Türbenin içinde mezar taşları bulunmaktadır. Türbe inşa stili yönünden Orta Asya türbelerine, kullanılan yapı malzemesi ve inşaa tekniği yönünden de Kafkasya-ötesi ve Kırım türbelerine benzemektedir. Başkurdista'da bulunan Keşene türbesi ile bu türbe arasında da çok sıkı bir benzerlik mevcuttur(1).

Kuzey Türbesi (Manastır nevrebi, kar çukuru) : XIV. asrın 30'lu yıllarında Han camiinin kuzey kısmında bir türbe daha inşa edilir. Sonradan burasını Uspenskiy manastırının rahipleri kar kuyusu olarak kullandılar. Bugün Kuzey Türbesi diğer türbeden daha harap haldedir. Kuzey türbesi doğu türbesinden daha büyük inşaa edilmiştir(2).

Şehrin Merkezindeki İmalathaneler : İmalathaneler Han camiinin güneybatısında bulunuyorlar. Yapılan kazılarda XIII.-XIV. yüzyıla ait deri, bakır ve demir imalathanelerinin izlerine rastlanmıştır. Bunun dışında kemik eşya imalathaneleri de mevcuttu. 1236'da Batu Han'ın şehri yakıp yıkmasından sonra zenaatkârların şehir surlarının dışına yerleştiği görülmektedir. Bu mevkide arkeologlar basit halkın yaşadığı ağaç evler ile bir kısmı toprağa gömülerek inşa edilmiş ev kalıntılarına rastladılar(3).

Deri imalathanelerinde bir hayli deri parçaları ve derici aletleri bulunmuştur. X-XIV. asırda yaşayan Arap seyyahlarının eserlerinde belirttiklerine göre, Bulgarlar'da dericilik san'atı çok ilerlemişti. Bulgar tüccarları için deri mamülleri mühim bir ticari emtia olmuştur. Bugün dahi Orta Doğu ülkelerinde kaliteli deri mamülleri el-Bulgari diye adlandırılmaktadır.

Arkeologlar deri imalathanelerinin yanında bakır imalathanelerine de rastlamışlardır. Bakır dökmek için kaplar, bakır eşya imali için gerekli alet-edevat, bakır levhalar bulunmuştur. Bulgarlar'da yuvarlak bronz aynaların yapıldığı da bilinmektedir. Bulgarlar'ın bakır ve kalay alaşımı ile yaptıkları bronz eşyalar kolay parlatıldığı için makbul sayılırdı. At veya teke şeklinde yapılan bronz kilitler bütün Bulgar iline dağılmıştı. Bu nevi ayna ve kilit imalatı Bulgar ustalarına has bir faaliyet sayılmakta idi. Deri ve bakır imalathanelerinin

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 24-26

(2) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 26-27

(3) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 28

yanında demir imalathaneleri de yekûn tutmakta idi. X. asırdan XIV. asra kadar bu demir imalathaneleri faaliyetlerini sürdürdüler.

Bulgar ilinde *demircilik* Moğol istilasından sonra bir müddet inkıtaya uğramışsa da sonra tekrar faaliyetini sürdürmüştür. Bulunan ocaklarda çok sayıda havalandırma deliklerine rastlanmaktadır. Ocakların bu şekilde yapılmış olması ocaktaki hararetin çok yüksek olmasını ve demir madeninin daha çabuk ve daha iyi bir şekilde eritilmesini sağlamakta idi. Buralarda imal edilen kazanlar şekil olarak seramik kazanların birer taklidi idi. 1361 yılında Bulat Temir'in şehri yağmalamasından sonra imalathanelerin bulunduğu semt ortadan kalktı(1).

Kızıl Pulat : İdil'in sol eteğinde Han camii kompleksinden aşağıda Kızıl Pulat adlı hamam kalıntılarına rastlanmıştır. Bu yapının iç duvarlarının kızılımtırak bir renkte olması sebebiyle bu yapıya Kızıl Pulat adı verilmiştir. Bu hamam devrindeki Kırım, Kafkas hamamlarına benzemektedir. Hamamın dört köşesinde de 4x4 metrelik dört kısım mevcuttur. Yıkama odalarının yanında taştan oturma yerleri yapılmış olan iki soyunma odası, ikinci tarafta soğuk su için taş depo, sıcak su için bakır kazan, su ve odaları ısıtmak için ocaklı bir oda mevcuttu. Bütün hamam kubbelerle örtülüdür. Yerler mermerden olup, suyun akması için oluklar yapılmıştı. Sıcak ve soğuk su seramik borularla getirilmiştir. Suyun toplanması için, taş kaplar ile hamamın ortasında fıskiye ve bir havuz mevcuttur. Bu hamamın inşaaından Bulgarlar'da yüksek bir mimarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Kızıl Pulat'ın dışında bu yörede daha dört hamam bulunmaktadır. Roma'da olduğu gibi doğuda da hamamlar sadece yıkanmak için değil, aynı zamanda eğlenmek istirahat etmek için de kullanılıyordu. Hamamlarda insanlar istirahat etmişler, satranç, dama gibi oyunlar oynamışlar, ziyafetler vermişlerdir. Kızıl Pulat harabelerinde de satranç figürleri, Çin, Harezmi, İran v.b. vazo ve kaseleri, çaydanlık parçaları bulundu(2).

Eski Rus Mahallesi : Slavlar, yabancı olduklarından, Bulgar şehrinin (ticaret-san'at mahallesinin) dışında oturmuşlardır. 3x7 metrelik yarısı toprağa gömülü olan, duvarları balçıkla örtülü tomruklardan yapılmış evlerde yaşamışlardır. Odanın ortasına konulan ağaç sütun tepeyi, damı tutmaktadır. Zemin ise topraktır. Duvar kenarlarında yataklar mevcut olup, yemeklerin evin ortasına kazılan bir

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, *Aynı eser*, 29-30

(2) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, *Aynı eser*, 34-37

çukurda yapılmakta olduğu görülüyor. Bunlardan da anlaşılacağı üzere Slavlar'ın yaşadıkları evler çok basit ve ilkel evler idi. Yapı yönünden Bulgar yapılarına benzemiyorlardı.

Babıy Tepeciği : Bu tepe İdil'in dik yarına yerleşmiş olan bir mevkidir. Buraya aynı zamanda «*Kızların dans ettiği yer*» denir. Çünkü Bulgar kızları burada toplanarak eğlenirlermiş. Moğol istilâsına kadarki devirde burada mezarlık bulunuyordu. Bu mezarlığın İslâmiyet'in resmen kabulünden sonra meydana gelmiş olması gerekir, çünkü ölülerin başı Kible'ye gelecek şekilde gömülmüştür. Fakat gene de bazı istisnalara rastlanması, İslâmiyet'ten önceki örfleri yaşatanların da bulunduğunu göstermektedir. İlk devirlerde ölümler büyük tabutlarda gömülmüş, daha sonraki devirlerde tabutların boyları küçülmüştür. Bir mezara birkaç kişinin gömülmesi vak'asına da rastlanmaktadır(1).

Ermeni Kolonisi : İdil boyundan batıya doğru gidilince, şehir tahkimatından ötede üç kilometrelik bir sahayı kaplayan Ermeni yerleşim merkezine rastlanmaktadır. Buranın 1222'de Moğol hücumundan sonra kendi ülkelerini terkederek buralara gelenler tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Fakat Ermeniler'le İdil boyu halklarının daha önceki tarihlerde de ticaret yaptığını gösteren deliller mevcuttur. Mesela İbn Fadlan 922'de «*Onların (Bulgarlar) hepsi çadırlarda yaşıyorlar. Han'ın çadırı da var, fakat onunki bin kişi alabilecek kadar çok büyüktü*» diye yazmaktadır.

Grek Pulatı : Ermeni kolonisinin olduğu yerde bulunan «Grek Pulat» adıyla bilinen hristiyan harabeleri dikkati celp etmektedir. Burada bulunan yüzden fazla mezarda yapılan arkeolojik araştırmanın neticesinde ölümlerin çoğunun zengin kişiler olduğu anlaşılmıştır. Bilhassa ipek veya altın-gümüş ipliklerle bitki şekilleri, stilize edilmiş Arap yazısı, canavar ve insan figürleri ile süslenmiş kumaş parçaları dikkati çekmektedir. Bu kumaşlar Ani'de yapılan kumaşlara benzerlerdir. Ayrıca burada ermenice kabir taşları da bulunmuştur. Bu mezarlıkta bir Çinli kadının da ölüsü bulunmuştur. Galiba Bulgar şehrinde yaşayan bütün hristiyanlar bu mezarlığa gömülmekte idi.

Aga Bazar : Ermeni kolonisinin batısında, İdil'e doğru altı-yedi kilometre mesafede, dağdan aşağıya doğru akmakta olan Melenka nehri mansabında Bulgar şehrinin ticaret merkezi Aga Bazar bulunmaktadır. Bu bölge şimdi su altındadır. Buradaki merkez IX.-X. yüzyılda kurulmuş olup, burada çeşitli ülkelerden gelen ticaret gemile-

ri için bir liman mevcuttur. Aga Pazar Bulgar şehrinde altı kilometre mesafede bulunuyordu. İbn Fadlan «... *bu denizde pazar (var), pazar her zaman açık ve orada lüzumlu eşyalar satılmaktadır*» diye yazmaktadır.

Yapılan arkeolojik araştırmalar esnasında taş tahkimatları, su boruları ve ağaç evlerin kalıntılarına rastlanmıştır. Bulunan evlerin zengin ve fakir olanları da vardı. Aga Bazar'da Bulgar akçelerinin yanında, Saray, Harezm, Astrahan, Azak ve Altın Ordu'nun başka şehirlerinde darp edilmiş paralara rastlanmıştır. Bu ticaret merkezi 1431'de yıkılmıştır.

Tahkimatlar : Tahkimatlar batıda zenaatkârlar kasabasını güney ve doğuda varlıkların ve soyluların yaşadığı bölümleri içine alır ve takriben yedi kilometre uzunluğundadır. Bu tahkimatı inşa edenler tabii engellerden iyi bir şekilde faydalanmasını bilmişlerdir. Batıda tahkimatlar göllerin etrafından geçmiş, bu da hücum edenlerin doğrudan doğruya tahkimata saldırımlarına mani olmuştur. Güneyde ve güneybatıda, tabii engellerin olmadığı yerlerde, tahkimatlar daha yüksek yapılmış, önündeki hendekler daha derin kazılmıştır. Bu hendekler su ile doldurulmakta olup, bunlar için gerekli olan su civardaki göllerden getiriliyordu. Tahkimat takriben iki metre (1,5 ile 3m.) genişliğinde olup, ağaç duvarların arası sıkıştırılmış toprakla doldurulmuştur. Tahkimatların arasında belli mesafelerde altıgen veya sekizgen kuleler bulunmaktadır. Arkeolojik araştırmalarda bu nevi ondört kulenin temeli bulunmuştur.

Bulgar şehrinin üç kapısı (güney, doğu ve batı kapıları) bulunuyordu. Tahkimatlar yapılırken kurban kesme âdetinin de yerine getirildiği anlaşıyor(1).

Galan Gölü - İmalathaneler : Şehrin batısında tahkimatların yanında Galan adlı bir göl bulunmaktadır. Baharda kar suları ile dolan bu göl yaz aylarında kurumakta idi. Göl çevresinde bir hayli Bulgar kap-kacak kalıntıları bulunmuştur. Bu gölün civarında bir hayli çömlek imalathanesine rastlanmıştır. Ocaklarda pişirilerek meydana getirilen bu kap-kacaklar kırmızı veya kahverengide oluyorlardı. Ustalar el veya ayakla çevrilerek çalıştırılan tezgahlarda büyük çömlekler, testiler, (para toplama) kaseleri, su boruları ve bacalar imal etmişler. Bunların üstü perdahlanmış ve süslenmiştir.

Galan gölünün kuzeyinde ise kemik yontma atölyeleri mevcuttur. Burada geometrik tezyinath değişik eşyalar, bıçak sapları v.s. bulunmuştur(2).

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 44-45

(2) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 46-47

Ak Pulat : Galan gölünün doğusuna doğru şehrin yüksek tabakasının yaşadığı mahalleye gelmekteyiz. Bilhassa XIII.-XIV. yüzyıllarda burada zengin bir hayat sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu devirde büyük binalar inşa edilmiştir. İşte burada bulunan büyük yapılardan birini Ak Pulat teşkil etmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu bina yıkılmıştır. Elde mevcut olan (Pallas Dürand, v.b.) resimlere göre, bu da Kızıl Pulat gibi bir hamamdı. Tıpkı Kızıl Pulat gibi değişik odalardan müteşekkil idi. Onun kubbeli ana salonunun çapı altı metre kadardı (1).

Kara Pulat : Ak Pulat harabelerinden uzak olmayan bir tepecikte inşa edilmiş olan bu yapının duvarları kararmış ve yarısı tamamen yıkılmış bir durumdadır. Duvarlarının kararmış olması dolayısıyla da *Kara Pulat* denilmiştir. Arkeolojik araştırmalar bu binanın XIV. yüzyılın ortalarından kaldığını belirtmektedirler. Bu büyük kompleksin ancak ana binasının bir kısmı bugün mevcuttur. İnşa edildiği zaman iki katlı bir yapı imiş. İkinci katta kubbeli bir salonu ve onun etrafında çeşitli binalar bulunuyordu. Kubbe sekizgen bir çadır şeklinde idi. Rivayetlere göre, bu bina mahkeme vazifesini görüyormuş, Bulgar Han ve aksakallar arasından seçilen üç kadı, hükümleri burada verirmiş.

Binanın ilk ve ikinci katları arasında büyük farklılık olduğu göze çarpmaktadır. Birinci katta bulunan iki metre yükseklikteki rutubetli odalarda muhtemelen sanıklar muhafaza ediliyordu.

Binanın Kara Pulat adını almasına dair bir rivayet daha vardır. Bu rivayete göre, Pulat Temir, Bulgar şehrini yağmalarken Abdullah Han ailesi ile birlikte bu binaya sığınır. Fakat düşman askerleri binayı kuşatırlar, ateşe verirler ve içindekileri de yakarak öldürürler. Ancak ateş söndükten sonra düşmanlar tepede bembeyaz elbiseli bir genç kızın oturduğunu görürler. Bu hanın iyiliği ile tanınan küçük kızıymış. O buradan ermişler safına katılır. Fakat aslında binanın siyah olması XVIII. yüzyılda yapılan balık tütsülerinden ileri gelmektedir. Kara Pulat, mimari yönden XIV. yüzyıl Orta Asya Türk eserlerini andırmaktadır. Mesela Baku'daki Divanhane ile Kara Pulat arasında büyük benzerlik vardır. Divanhane de Kara Pulattan yüzyıl sonra kurulmuş ve mahkeme vazifesi görmüştür.

Küçük şehir: Kara Pulat'ın güneyinde, şehrin girişinde esas surların dışında küçük bir surla çevrili bir şehirciliğe rastlıyoruz. Bunun şehri korumak için kurulduğu tahmin ediliyor (2).

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 48-50

(2) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 51-53

Şehrin Güneybatısındaki Yerleşim Bölgesi: Bu mahalle, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Altın Ordu devrinde teşekkül etmişti. Başta burada basit evler mevcutken, XIV. yüzyılın başlarında yapı stilinde büyük bir değişikliğe uğramıştır.

Evler çitlerle çevrilmeye başlanır. Ayrıca bu evlerin ısıtma sistemleri de çok ilginçtir. Ocaklar artık dışarda ve toprak seviyesinden biraz aşağıda kurulmuşlardır. Evlerin tabanı ise kızıl balçıktan idi. Zeminin altında ise yemekleri muhafaza etmek için çukurlar kazılmıştı. Dışarda yakılan ocaktan ısı içeriye borularla getirilmekte idi. Hatta bazı ısıtma boruları zeminin altında da bulunuyordu. Yerden ısıtma sistemi yönünden bu evler Moğolistan, Güney Sibir ve Altın Ordu'nun başkenti Yeni Saray'daki evleri hatırlatmaktadır. Bu nevi evler Bulgar şehrinin bilhassa güneybatısında çokça bulunuyordu. Orta Asya mimari özelliklerini taşıyan evler de ayrı mahallede yer alıyordu. Bu yörede yapılan kazılarda Bulgar ustalarının yaptığı demir kilitlere, bıçaklara, kemik eşyalara rastlanmıştır. Bunun dışında Çin, Harezm, Kırım, Kafkasya, Kiev, İran ve Bizans'tan gelen değerli vazolar bulunmuştur. Ayrıca burada ilk defa olarak Suriye ile Mısır'dan getirilen çok güzel cam eşyalar ele geçmiştir. Bunun dışında hiç bir yerde rastlanmayan gümüş paralara da rastlandı. Burada zenginlerin oturduğu tahmin edilmektedir(1).

Mezarlar ve Küçük Minare : XIV. yüzyılın ikinci yarısında Küçük Minare civarındaki ve onun daha doğusundaki yerleşim noktaları imha edilir. Bu muhtemelen Altın Ordu hanı Pulat Temir'in buraları işgal etmesi neticesinde gerçekleşmiştir. Bundan sonra burada asilzadeler için mezarlık vardı. O devirden şimdiye ancak birkaç taş türbenin ve tahkimatın harabeleri kalmıştır.

Küçük minare ise XIV. yüzyılın ikinci yarısında burası mezarlığa çevrildikten sonra yapılmış. Minare çok ufak farklara rağmen aynen Han camiinin minaresine benzetilerek inşa edilmiştir. Yüksekliği oniki metre olup kırkbeş basamağı bulunmaktadır. Kapısında ve değişik yerlerde bitki ve geometrik nefis süsler bulunmaktadır. Küçük ve büyük minareler Kafkas ötesi ve Kuzey Mezopotamya'daki minarelere benzer. Bunun dışında form yönünden de tahkimat kulelerini andırmaktadırlar. Bu yönleriyle eski Azerbaycan minarelerine benzer. Ancak minarenin ucu sivri olup, Azerbaycan minarelerinden ayrılıp, daha çok Kırım ve Orta Asya minarelerine benzemektedir(2).

Han Türbesi : Küçük minareden kuzeye doğru, mezarlık bölgede XIV. yüzyıla ait üç türbe harabesi bulunmaktadır. Ortadaki türbe di-

(1) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 54-55

(2) S. S. Aydarov - İ. D. Aksenova, Aynı eser, 55-59

ğerlerine nazaran daha iyi durumda olup, buna *Han türbesi* denilmektedir. İlk şekliyle türbe 8,5x8,5 kare platform üzerine yapılmış kubbeli bir yapı idi. Başlangıçta giriş kapısı kuzeyde iken, daha sonra doğu ve batısına başka türbeler eklenince kapısı güney tarafa açılmıştır. Bunun önce türbe olarak yapılmadığı, içinde ocak ve ısıtma kanallarının bulunmasından anlaşılmaktadır. Kabirler üzerinde bulunan taşlar ise, Ruslar manastır inşa ederken, sökülmüş ve yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Bugün bu mezar taşları Uspenski kilisesinin temelinde bulunmaktadır. 1431'de Bulgar şehri Ruslar tarafından işgal edilince bir hayli bina yıkıldı.

1969 yılında Bulgar, Biler ve Sumar şehirleri tarihi şehir ilân edildi ve böylece buralarda arkeolojik araştırmalar yapılmaya başlandı(1).

2. Biler (Büler)

Kıçı Çirmişen nehrinin sağ tarafında bugün bir Rus köyünün yerleştiği yerde eski Biler şehri bulunuyordu. XII. yüzyılda Bulgarlar düşman hücumlarına uğramaya başlayınca İdil ile Kama yanındaki Bulgar şehri yerine Biler'i başkent yaptılar. Biler şehrinin adına Rus vekayinamelerinde 1164 yılından itibaren rastlanmaktadır. Ruslar bu şehre Büyük Şehir adını veriyorlardı. 1236'da Bulgarlar bilindiği üzere Moğollar'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Reşidüddin'in eserinde Bulgar ülkesinin başkenti olarak Büyük Şehir gösterilmektedir. İşte bu Büyük Şehir yerli Tatar elyazmalarında ve XII. yüzyıl seyyahı el-Gırnatî ve XIII. yüzyıl müellifi Ebu'l-Fida'nın eserlerinde Büler'le aynı şehir olduğu kaydedilmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi X-XI. yüzyıllarda Bulgar şehri başkentken, XII. yüzyılda Biler başkent olur ve Moğol istilasına kadar bu durumunu muhafaza eder. Moğol istilasından sonra ise şehir eski gücünü kaybeder. Altın Ordu devrinde ise Bulgar şehri önem kazanmaya başlarsa da, Biler de hayatîyetini korur. Biler şehrinde para darbedildiği bilinmektedir. Şimdiye kadar bulunan sikkeler arasında Biler şehrinde darbedilen en yeni sikke 1423 tarihini taşımaktadır. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali (1552) sırasında artık Biler harabeye dönmüş idi. 1654'te ise buraya Ruslar yerleşirler ve adı bir parça değişime uğrayarak, daha doğrusu Rusçalaştırılarak Bilyar veya Bilyarski denilmeye başlanır. İlim adamları arasında bu şehrin harabelerini ilk görenlerden biri tarihçi Tatışçev idi. XVIII. yüzyılda burayı gören Rus âlimi çok büyük bir caminin ve bir hayli minarenin

mevcudiyetinden bahsetmektedir. 1769'da burayı ziyaret ederı başka bir Rus âlimi N. P. Riçkov ise burada pek fazla yıkık taş bina. gördüğünü kaydetmektedir. Onun dikkatini yıkık haliyle üçbuçuk metreye ulaşan ve çevresi onaltı metre olan, kırmızı tuğla ile örölnüş, bir minare çekmiştir.

Bundan sonra ilk olarak Biler şehrinden Kazan arkeoloji cemiyeti üyesi V. A. Kazanirov 1881'de bir hayli kalıntı topladı. Kazı çalışmaları ise ilk defa olarak 1914'te P. A. Ponomarev tarafından başlatıldı. Uzun bir aradan sonra 1928'de Prof. A. S. Başir(ov) yönetiminde yeni bir kazı yapıldı, fakat onun ölümü ile kazı çalışmalarına ara verildi. Onun başlattığı kazı çalışmaları ancak 1967'de arkeolog ve tarihçi Ahnef Haris(ov) tarafından devam ettirildi. 1970'lere kadar Bulgarlar'a ait 1639 arkeolojik merkez (şehir, köy, mezarlık, kabir taşları v.b.) bulunmuş olup, bunun 1340'ı Tataristan'dadı; 408'de Kiçi Çirmişen'de bulunmaktadır.

Yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde Biler şehrinin top-
rak tahkimatlarla çevrili olduğu tespit edildi. Tahkimatlar onbir-oniki kilometre uzunluğunda, yani şehrin çevresi onbir-oniki kilometre olup, bu tahkimatın içinde kalan alan 573 hektar idi. Zamanına göre çok büyük bir alanı kaplayan Biler'e Büyük Şehir denilmesinin sebebi de bundan kaynaklanmaktadır. O devirde Biler kadar büyük bir şehir bütün Doğu Avrupa'da mevcut değildi. Eski şehrin 2/3'sinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde burada 1207 bina kalıntısı bulunmuş ve bunların bir kısmının tuğla ve taştan yapıldığı tespit edilmiştir(1).

VI — ALTIN ORDU TESİRİ

Altın Ordu hâkimiyetinin ikinci dönemini teşkil eden 1360-1440 yılları arasındaki takriben yüzyıllık devir diğer halklarla birlikte Bulgarlar'ın tarihinde de büyük değişikliklerin olduğu bir devir olmuştur. Özbek Han'ın oğlu Cani Bey Han öldürülünce Altın Ordu'nun başkenti Saray'da 1350'li yılların sonunda mücadeleler ve huzursuzluklar baş gösterir. 1359'de ise Cani Bey Han'ın oğlu Berdi Bey Han öldürüldü. Bu yıl Altın Ordu'da huzursuzluk cinayet, fitne-fesat, kargaşa ve döğüşün başladığı yıl olarak kabul edilir. 1361'de ise Bulat Timur (Pulat Temir) Bulgar ülkesinde hâkimiyetini kurdu. Altın Ordu hanı Toktamış'ın 1388 ve 1391 yıllarında Aksak Timur'la yaptığı savaşlar Bulgarlar'ın maddi bakımdan büyük kayıplar vermesine yol açmıştı. Ruslar'ın kuzey ve kuzeydoğu kısımlarında türeyen eşkiyalar Rus şehirlerini olduğu kadar Bulgar şehirlerini de taciz ediyor ve halkı yağmıyorlardı. 1359 ile 1409 yıllarında eşkiyaların düzenlediği yedi büyük saldırı Bulgar, Cüketau, Kirmençik, Kaşan şehirlerinin büyük tahribata uğramasına sebep olmuştu. 1431'de ise Rus knezi Fedor Peştriy'in Bulgar şehrine yaptığı hücum ise bu şehrin ortadan kalkmasına sebep oldu.

Bu nevi olaylar ve milletlerarası münasebetlerin bozulması Bulgar ülkesinin ekonomik hayatına da büyük zarar verdi. Neticede Bulgar halkının ekseriyeti İdil, Kama ve Vyatka arasındaki *Kazan ardı* bölgesine, dağlara ve Vyatka'nın ötesine göçtü. Kama ötesinde XIV. yüzyılın ikinci yarısına ait çok miktarda sikkenin ve başka eşyaların bulunması ve bu devre ait hiç bir mezar taşının bulunmaması Bulgarlar'ın buradan göçtüklerinin en iyi delilidir. Burada şu hususu da açıklanmakta yarar vardır. Eskiden âdet olduğu üzere mezar taşları yapma, maddi sıkıntılar sebebiyle bir müddet unutulmuştu. Ancak gene de «Kazan ardında» birkaç mezar taşı bulunmuştur(1).

Kısacası Bulgar ülkelerinin siyasi, iktisadi ve kültürel merkezi «Kazan ardına» Mişe ve Kazan ırmağı boylarına geçti. Eski Kazan

(1) R. Fehretdinov, «Bulgar tarihine yavaş istekler», *Kazan Utları*, sayı 7, 141. (1967)

şehrinin yerini alan Yeni Bulgar şehri ortaya çıktı. Altın Ordu ve Kazan Hanlığı devrini aydınlatan en mühim letopis kabul edilen Nikonov el yazmasında «*Kazanlılar diye adlandırılan Bulgarlar*» ibaresi Kazan hanlığının İdil Bulgarları'nın devamı olduğunu teyid etmektedir.

XVI. yüzyıl başının Tatar tarihçisi Hisameddin'in yazdığına göre Bulgarlar Aksak Timur'un hücumundan sonra Kama ötesinden Ural boylarına, Kırgız bozkırlarına, İdil önüne ve bilhassa Kazan arkasına göçüp yerleştiler. Burada Layış, Mamadoş, Alat adlı Bulgar beyleri yeni şehirler kurdular. Hisameddin aynı zamanda XIV. yüzyıl sonlarında bugünkü Tataristan Cumhuriyeti'nin en kuzey ırmağı olan Şuşma boyunda Hasan Şeyh, Baltaş, Salaviç, İsmail adlı şeyhlerin kabirlerinin bulunduğunu yazmaktadır (bugün Şuşma ırmağı boyunca bu adları taşıyan köyler mevcuttur). «Yanmayan Kız» ve Eski Kazan hakkındaki rivayetlerde Bulgar şehri yıkılınca Altın Bek ve Alım Bek adlı kimseler yönetimindeki Bulgarlar'ın bugünkü «Kazan ardı» bölgesine geldikleri ve Eski Kazan'ı inşa ettikleri belirtilmektedir. Bu husustaki kayıtlar İbrahim Half(in)'in 1819'da basılan «*Çingiz Han ve Aksak Timur'un durumları*» adlı eserinde ve Kayyum Nasırı'nın basılmamış «*Kazan Türkleri*» adlı kitaplarında belirtilen rivayetlerde de bulunmaktadır.

Bulgarlar'ın bu bölgelere gelip yerleşmeleri arkeolojik buluntularla da tasdik edilmektedir. Tataristan'ın kuzeyindeki Aşık ırmağı boylarında XV. yüzyıla ait mezar taşları bulundu. Mişe nehri boyunca ve Kama nehrinin sağ kısmında XIV-XV. yüzyıllara ait köylere çokça rastlanmaktadır. Fakat «Kazan ardının» Altın Ordu devrine ait arkeolojik buluntuları fazla değildir. Bunu eski Bulgar köylerinin bugünkü Tatar köylerinin altında kalmasıyla izah etmek mümkündür.

Eski Kazan (Rus el yazmalarında en son olarak 1535 yılında kaydedilmektedir), Kazan kalesi(*) Çalk, Ütirnes şehir kalıntıları ve Kazan suyu, Mişe, Aşıt boylarındaki şimdiki Tatar köyleri bunun açık birer örneğini teşkil ederler. Fakat «Kazan ardının» arkeolojik yönden tamamen incelenmemiş olduğu gerçeğini de göz önünde bulundurmanız gerekmektedir.

(*) Şimdiki Kazan şehrinin bulunduğu yerde iki Bulgar şehri mevcuttu. İlki yukarıda bahsedilen Kaban şehirliği. İkincisi de -bugünkü Kazan Kalesi'nin bulunduğu yerde. Şimdiki Kazan Eski Kazan ve Kaban şehirlerinden sonra kurulmuş ve XV. yüzyılın 40'lı yıllarında Kazan Hanlığı'nın başkentli olmuştur. Bunların dışında Yılan Dağı denilen yerde Bulgarlar yaşamıştı.

Altın Ordu devrindeki Bulgar tarihini incelerken şu hususu da göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. O devirde Bulgarlar'ın hepsi Kuzeye göçtüler ve Kama'nın ötesi tamamıyla boş kaldı diye düşünmek doğru değildir. Her ne kadar Şehr-i Bulgar siyasi, iktisadi ve kültürel yönlerden kendi rolünü kaybetmişse de hayatîyetini muhafaza etmişti. V. N. Tatışev 1480'de Ruslar'ın Altın Ordu hanı Ahmed'le olan savaşları esnasında Bulgar şehrine de girdiklerini, fakat burada halkın az sayıda olduğunu kaydediyor. XVI. yüzyıl Tatar şairi Muhammedyar «Nur-u Sudur» adlı eserini 1542'de işte bu Bulgar şehrinde kaleme almıştı. XVII. yüzyıl şairi Mevla Kolıy da kendi şiirlerini 1617'de Bulgar şehrine yakın bir yerde yazdığını ifade etmektedir. Avrupalı seyyah Oleari 1637'de Rusya'yı dolaşırken, Bulgar şehrinde de bahsetmektedir. Suar şehrinin sakinleri ise şehir terk edildince eski şehirden dört-beş kilometre uzaklıkta bir köy kurdular. Çirmişen, Mayna, Aktay nehirlerinin boylarında bulunan Alpar, Burnay, Çiye başı, Appak, Kızlev, Eski Receb, Yurtkul, Yanbaktı, Salman gibi köyler de Bulgar devleti devrinden kalan köylerdi. Bunu arkeolojik, lengüistik ve folklorik malzemeye dayanarak bilmekteyiz. Kaydedilen köylerin eski Bulgar köyleri üzerine kurulmuş olduğu gerçeği, onların mezarlıklarında XIV. yüzyıla alt Bulgar mezartaşlarının bulunması, halkın kullandığı dil ve Bulgarlar devrine ait rivayetlerle ispatlanmaktadır (1).

1 — Eski Kazan - Yeni Kazan

Bilindiği üzere, Kazan emirliğinin topraklarında XV. yüzyılda hanlık kurulmuştu. 1430'lardan itibaren, yani Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed'in oğlu Mahmud, Kazan'ı işgal edince, bu hanlık resmen Kazan Hanlığı diye adlandırılmaya başlanmıştı. Zaten Aksak Timur'un hücumları neticesinde Altın Ordu devleti de tarih sahnesinden silinmişti, Kazan Hanlığı'nın işgal ettiği saha, Altın Ordu devletinin ikinci döneminde Bulgarlar'ın yaşadığı bölgeyle aynı idi (*).

(1) R. Fehretdinov, Aynı makale, 142

(*) Bunu biz epigrafik hatıralar ve Kazan Hanlığı köylerinin haritasından (bu harita, SSCB İlimler Akademisi Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir) bilmekteyiz. Bu haritada Kazan Hanlığı IV. İvan tarafından istila edildikten sonra yapılan nüfus sayımı kayıtlarına göre hazırlanmış olup, 700'e yakın Tatar köyü tespit edilmiştir. Onların ekserisi «Kazan ardı» bölgesinde (500'e yakın), bir bölümü Dağ kısmında (150 kadar), 20 köy Kama ötesinde ve 10 köy Vyatka ötesinde, Yeni Alabuga'da bulunmaktadır. Bu yerlerde Tatar köylerinin bu kadar çok sayıda olması, çok öncelerden buralarda Bulgar köylerinin mevcudiyetine işaret etmektedir.

1552'de Korkunç İvan Kazan'ı istila etmeden önce «Kazan ardı» bölgesine hücum eder. Bu savaşa katılan Andrey Kurbkiy'in eserinde bu seferle ilgili şu bilgiler mevcuttur: «O tarafların her yeri olağan üstü verimli ve her çeşit mahsul ihtiva eden zengin kırlara sahiptir. Emir ve bayguraların evleri olağanüstü güzel; insanı heveslendiriyor. Bir de köyler çok sık. O topraklarda yetiştirilen ekinlerin çokluğunu göklerdeki yıldızlarla mukayese etmek gerek; aynı zamanda hayvan sayısı hesaplanamayacak kadar çok ve yabani hayvanlardan elde edilen gelir fazla; sansar, sincap ve benzeri hayvanlar deri ve et için yabani hayvan avlanmaktadır. Bu havalinin halkı çok samur avlar, bal toplar».

Kazan Tatarları'nın o devirdeki hayatını ve o toprakların zenginliğini belirten bu satırlardan biz Tatar hayatında Bulgar kültürünün ve Bulgar maddi hayat tarzının devam ettiğini görmekteyiz. Burada da Bulgarlar'ın önemli tesirlerini görmekteyiz. Sık köylerin mevcudiyeti, Bulgar ekonomisinde ve ticaretinde mühim rol oynayan sansar (İbn Rusteh), samurun (İbn Fadlan), buradaki ehemmiyeti Bulgarlar'ın en sevdiği içki olan balın burada da çok sevilmesi (İbn Fadlan, Mahmud Kaşgari); ve en mühimi de ekonominin temelini teşkil eden tahıl yetiştirilmesi... Bunların hepsi Bulgar-Tatar kültür ve iktisadiyatının birbirinden ayrılmayan ilişkilerini teşkil etmektedir.

M. G. Hudyakov Kazan Hanlığı devrinde genel olarak şehirlerin surları olmadığına işaret etmektedir. Fakat XV-XVI. yüzyıllardan kalan Kazan kalesi, Kamay, Arça, Çallı, Eski Cüri, Ütirmes, Tangaçı, Pimer şehirleri Bulgar askeri geleneğine göre inşa edilmişlerdir. Onların ekseriyeti Bulgar şehirlerinin devamı olarak kabul edilmektedir. N. F. Kalinin'in yönetiminde Kazan kalesinde yapılan kazıda Bulgar şehir inşa sanatının Kazan Tatarları tarafından kullanılmış olduğunu gösteren, ilginç malzemeler bulundu. Ar Mimar Fuat Velî(ev) ve tarihçi Ravil Fahreddin(ov) 1960'ta Kasım şehrinin XVI. yüzyıl Tatar mimarisini incelerken bunun Bulgar eserleri ile çok büyük benzerlik gösterdiğini ispatladılar. Kazan Hanlığın'da, bilhassa başkent Kazan'da bulunan saraylar, camiler ve hamamların hepsi Bulgar mimarisinin güzel birer örneğini teşkil etmektedirler. XIX. yüzyılda seyyah A. Bar, Kazan çevresinde dolaşırken XVI. yüzyıla alt bir taş caminin karakalem resmini yapar. Bu resmin tedkikinden caminin yapı şekli yönünden Bulgar şehrindeki camiye benzediği anlaşılmaktadır(1).

Özet olarak şunları söylemek mümkündür; arkeolojik araştırmalar Bulgar-Tatar maddi kültürünün ortaklığını ortaya koyar. Bu, ilk

olarak, ziynet eşyalarının, alet ve silâhların, askeri tahkimatın, mi-marinin, süslemelerin, seramiğin, epigrafinin, sanatın benzerliği ve ortaklığından; ikinci olarak Bulgar şehirlerinin ve köylerinin Kazan hanlığı devrindeki Tatar şehir ve köylerine dönüşmesinden de anlaşılmaktadır.

Arkeolojik bilgilerimiz toponim bilgilerle daha da güç kazanmaktadır. Kama ötesi, Dağ kısmı, «Kazan ardı» ve Vyatka ötesindeki pek çok köy, dağ, nehir, v.b. adları ve başka Türkçe toponimler birbirine benzemekte ve birtirini tamamlamaktadır.

İ. Half(in), K. Nasırı, A. Ehmer(ov), S. Vahid(ov) tarafından toplanan halk edebiyatı ile ilgili folklor malzemeleri Bulgar-Tatar kültür ortaklığını aydınlatmada mühim bir faaliyet teşkil etmektedir. 1966 yılında tanınmış folklorcu H. H. Yermi, Mari Muhtar cumhuriyetindeki Berengge semtinde Kuyan (tavşan) köyünün şeceresini buldu. 1909 yılında Cafer el-Bulgarî el-Kazani adlı bir zat tarafından hazırlanan bu şecerede onyedî neslin adları bulunmaktadır(*). el-Bulgarî lakabının geçmiş asırlarda değil, hatta XX. yüzyılda da kullanılması Kazan Tatarları'nın kendilerini Bulgarlar olarak kabul etmelerinin bariz bir delili olmaktadır.

Kazan Tatarları'nın kültürünü ve ortaya çıkışını ancak Bulgarlar'la sınırlamak pek doğru değildir. Bulgarlar'ın tarihi, başta Hazar, daha sonra iki yüzyıl Altın Ordu ile sıkı-sıkıya bağlıdır. Bulgar kültürüne, Hazar Kağanlığı ve Altın Ordu'ya dahil olan değişik halklar ve kabilelerin aynı zamanda yabancı ülkelerin kültürel tesiri olmuştur. Bulgar ülkesinde Harezmi, Kafkasya, Mısır kültürünün elemanları da mevcuttur. (msl. sırlı, seramik, mimari, diğer sanat eşyaları v.b.), Bulgar ve Kazan Hanlığı'nın topraklarına değişik tarihî devirlerde Kıpçaklar, Uzlar (Oğuzlar) ve başka Türk boyları yerleşmişler ve bunlar da Tatarlar'ın etnogenezinde kendi tesirlerini bırakmışlardır. Lengüstik malzemeler Tatarçanın Kıpçakça ile kardeş olduğunu göstermektedir. XIII. yüzyıl sonu - XIV yüzyıl başı hatırası *Kuman Mecmuası* (*Codeks Cumanicus*)'ndaki sözler, gramatik formlar, sözlü halk edebiyatının örnekleri (bulmacalar) bugünkü Tatarcaya da çok yakındır. Bu yazma eserlerde Bulgar ve Kıpçaklar'ın dil hususiyetleri yönünden birbirine kardeş olduğu hususunda bazı bilgilere rastlamaktayız. Mesela 1183'te Büyük Knez Vsevolod'un, Kiev Knezi Svyatoslav'a gönderdiği mektubunda Bulgarlar'a karşı açılan savaş-

(*) Bu adlar sırasıyla şöyledir: Ürmet, Ecmel, Sultanay, Yarışlan, Yangırcı, Ukaçı, Kutlu, Vellit, Mekey, Refik, İslâm, Abdülaziz, Abdürrahman, Abdüsselam, Nasreddin, Hafizeddin, Cafer el-Bulgarî el-Kazani.

ta Kıpçaklar'dan yardım alamayacağına dair şikayet etmekte, çünkü «Bulgarlar'la Kıpçaklar kardeşler ve aynı dilde konuşuyorlar» demek- te idi, İdil boyunda XII-XV. yüzyıllarda yazılan eserler de (Kul Ali, Harezmi, Sayadi, Seyfû's-Sarai v.b. eserleri) Bulgar-Kıpçak dilinde ya- zılmıştır. Alimler Tatarcanın bugünkü şeklini almasında, Orhun-Ye- nisey yazıtlarının ve Mahmud Kaşgari'nin de ifade ettiği «Tatar» ad- lı Türk kabilesinin de etkisi olduğunu belirtmektedirler. Kısacası bu- günkü Tatar halkı, Tatarca ve Tatar kültürü, tarihi çok karışık bir gelişmenin neticesidir. Bu karışık uzun tarihi yolda Bulgarlar mü- him bir yer alırlar ve Kazan Tatarları'nın etnogenezinin temelini teş- kil ederler(1).

(1) R. Fehretdinov, Aynı makale, 144

C. HANLIKLAR DÖNEMİ

Karadeniz'in kuzeyinin bir Türk ülkesi hâline gelmesi tâ IV. yüzyılın ikinci yarısından sonraki tarihlere, yani Hunlar'ın İdil (Volga) boylarına yerleşmeleri ile başlar(1). Hunlar'ın hâkimiyetinden sonra bu bölgede birbiri ardından Göktürk, Hazar, Bulgar ve Kıpçak gibi Türk boylarının, müteakiben ise Altın Ordu gibi şeklen Moğol, fakat esasta Türk olan bir imparatorluğun hâkimiyetlerinin yerleştiğini görmekteyiz. Altın Ordu'nun esasta bir Türk devleti olduğu gerçeği ilgili bölümde delilleriyle ispatlanmaktadır. Batu Han'ın kumandasında fetihler yapan kuvvetlerin altıyüzbin kişiden ibaret olduğu söylenmektedir; bunların ancak altmışbini veya %10 Moğol'du; kalan kısmını muhtelif Türk kavimleri teşkil ediyordu ve ayrıca Altın Ordu'nun kurulduğu sahada da önceden buralara gelip yerleşmiş olan Türkler yaşıyordu(2). Zaten Altın Ordu halkının temelini Peçenekler ve başka Türk boyları teşkil ediyordu. Hâkimiyetin başındaki yüksek Moğol tabakası da kısa müddette türkleştirildi, fakat buna rağmen gene de devlet yönetimini ellerinde tutmakta devam ettiler(3). Altın Ordu'da Cengiz Han'ın veya Cuci'nin neslinden gelenler tahta varis olabiliyorlardı. Gerçekten de Türk-Moğol veraset düşüncesi ile yoğrulmuş olan bu düzen 1783'te Kırım Hanlığının yıkılışına kadar, birkaç istisnanın dışında, tatbik edilmiştir(4).

Ahalisi 922'den beri müslüman olan Altın Ordu'da Batu'nun küçük biraderi Berke Han (1255-1266)'ın müslümanlığı kabul etmesiyle bu ülke, tam manasıyla bir Türk-İslâm ülkesi haline gelmiştir(5). Birçok âmillerin bir araya gelmesiyle, gittikçe zayıf düşen Altın Ordu Aksak Timur (1369-1404)'un arka arkaya indirdiği iki darbeden (1391 ve 1395) sonra Altın Ordu bir daha kendine gelemedi. Hanedan üyeleri arasında çıkan iç mücadele, ticaret hareketinin gittikçe azalma-

-
- (1) A. N. Kurat, *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 13, Ankara 1972
 - (2) A. N. Kurat, «Altın Ordu Devleti», *Türk Dünyası El Kitabı*, 929, Ankara 1976
 - (3) A. Kappeler, *Russlands erste Nationalitäteten*, 32, Köln-Wien 1982
 - (4) B. Spuler, *Die Goldene Horde*, 257, Leipzig 1943
 - (5) A. N. Kurat, «Altın Ordu Devleti», 929

şı, komşularının kuvvetlenmesi neticesinde Altın Ordu gittikçe kuvvetten düştü. İkiyüz yıldan beri devam edip gelen Altın Ordu (1236-1502) hâkimiyeti kendiliğinden ortadan kalktı ve bu devlet 1502'de artık tarihe karışmış bulunuyordu. İşte bu hakanlığın çözülme devrinde Kırım (1460-1783), Kazan (1437-1552), Kasım (1445-1681), Asırahan (1486-1556) ve Sibir (1220-1598) gibi hanlıklar kuruldu(1). Bu hanlıkların en mühimleri şüphesiz Kırım ile Kazan hanlıkları idi. Çünkü bu iki devlet Ruslar'ın Türk illerinde yayılmalarına birkaç yüz yıl set çekmişlerdi.

(1) A. N. Kurat, Altın Ordu Devleti, 932

I — KAZAN HANLIĞI (1437-1552)

İsmi devletin en büyük şehri ve merkezi olan Kazan şehrinden alan Kazan Hanlığı, Türk-İslâm muhitinin kuzey-doğu kısmında, doğu dünyası ile Kuzeydoğu Avrupa sahasında mühim ulaşım yollarından birini teşkil eden Volga (İdil) nehrinin orta mecrasında, eski Bulgar devleti sahası üzerinde kurulmuştur. Kazan hanlığının esas kısmı 43°-59° doğu enlem daireleri ile 52°-59° kuzey boylam daireleri arasında bulunuyor ve bugünkü Tataristan, Çuvaşistan, Udmurt (Vot), Mari (Çirmiş) muhtar cumhuriyetleri, eski Simbir (bugünkü Ulyanovsk), Penza, Saratov, Kuybişev bölgeleri (oblast), Başkırdistan muhtar cumhuriyeti, Perm ve Tambov bölgelerini içine alıyordu. Kazan hanlığının güneyinde Astırahan Hanlığı, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, güneybatısında Kırım Hanlığı, batısında Moskova knezliği, kuzeyinde Fin boyları (kavimleri) ile meskun geniş sahalar ve kuzeydoğusunda Sibir (ya) Hanlığı bulunuyordu. Asıl ahali-sini başta Bulgarlar olmak üzere, eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri teşkil eden Kazan Hanlığı zaman zaman askeri kuvvetler hâlinde buralara gelip yerleşen, yarı göçebe Türk uruğlarından başka, Türkler ile akraba olup, Slav kavimlerine karşı yaptıkları uzun mücadelelerden dolayı Türkler'le kader birliği etmiş bulunan Fln kavimlerinin (Mordva, Çirmiş, Ar v.b.) mühim bir kısmını içine alıyordu(1).

Kazan devleti 1437 yılında, Altın Ordu Hanları'ndan Celâleddin (1412) b. Toktamış (1377-1395)'in oğlu olup, kendisi de 1426-1436 yıllarında Altın Ordu hükümdarı bulunan Ulug Muhammed (1437-1445) tarafından kurulmuştur. Ulug Muhammed Han'ın sabık «Taht İli» hanı olması hasebiyle Kazan iline gelmesi, yeni bir devlet kurması değil de Altın Ordu'nun devamı olarak telakki edilmiştir. Zaten kendisi ile birlikte Taht İli'nin birçok büyükleri, şeyhler, sey-yidler ve hocalarla eski âilelere mensup bazı kimselerin de gelmesi keyfiyeti Taht İli'nin Kazan sahasına nakledilmesi diye kabul edilmiş

olmalıdır(1). Bu yeni Türk devletinin başında duranlar ilerisi için esas tehlikenin Moskova knezliğinden geleceğini doğru bir şekilde tahmin ediyorlardı. Bunun içindir ki, Uluğ Muhammed Han bütün dikkatini Moskova'ya yöneltmişti. 1439'da yapılan sefer netice veremeyince 1444 yılı sonbaharında Moskova'ya ikinci sefer açıldı, 7 Temmuz 1445'te Kazan kuvvetleri ile Moskova ordusu arasında vuku bulan meydan savaşında Ruslar büyük yenilgiye uğratıldılar. Büyük knez Vasiliy ve biraderi Mihail esir düştüler. Vasiliy o devre göre çok büyük yekûn tutan ikiyüzbün ruble fidye vermek ve Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım'a Oka'da Mişerlerle meskûn yeri ayrı bir «yurt» olarak bırakmak mecburiyetinde kaldı(2).

Uluğ Muhammed Han Altın Ordu devletini yeniden canlandırmak gayesi ile Kazan Hanlığını güçlendirmeye ve Altın Ordu devletine tâbi devletleri, bilhassa Moskova knezliğinin etrafında toplanmış olan Slav beylerinin de bundan böyle kendisini hükümdar olarak tanımlamasını hedefliyordu(3). İleri görüşlü Uluğ Muhammed'in bununla yetinmeyip, Osmanlı devleti ile de sağlam ve devamlı münâsebet kurmak istediği, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu mektuplardan açıkça anlaşılmaktadır(4). Uluğ Muhammed yalnız İdil boyunda değil, umumiyetle Türk tarihinin mühim simalarından biridir. XV. yüzyıl başı daha doğrusu ilk çeyreğinde Altın Ordu'da hâkim olan anarşiye son vermeyi başardı. Sonraları Kazan Hanlığını kurmakla Orta İdil boyundaki Türkler'in kuvvetlenmesine hizmet ettiği gibi, Orta İdil'deki Türk illerini Rus istilâsına karşı duracak bir düzene kavuşturdu. Uluğ Muhammed'in Türk tarihindeki rolü bilhassa bu bakımdan mühimdir(5).

Uluğ Muhammed'in ölümünden sonra, yerine üç oğlundan biri olan Mahmud (1445-1461) geçti. Onun devrinde barış hüküm sürdü. Mahmud'un ölümünden sonra yerine oğlu Halil (1462-1467) ve 1467'de varis bırakmadan ölünce kardeşi İbrahim (1467-1479) geçti. İbrahim'in tahta geçmesi ile Kazan devleti tarihi için çok vahim netice verecek olan hukukî bir mes'ele ortaya çıkmış ve Moskova hükümeti de gittikçe artan bir dikkat ve ciddiyetle, bu davaya müdahale etmiştir. Varis bırakmadan ölen Halil'in yerine Kazan'da Halil'in kardeşi İbrahim tahta çıkarken, diğer bir gurup tarafından Mahmud'un

- (1) A. N. Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 156
- (2) A. N. Kurat, Aynı eser, 157 vd.
- (3) R. R. Arat, Aynı makale, 506
- (4) A. Temir, Kazan Hanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, 934
- (5) A. N. Kurat, Aynı eser, 158 vd.

kardeşi ve Kasım Hanlığı'nın kurucusu Kasım'ın namzetliği ileri sürülmüştür. III. İvan (1462-1505) tarafından gayet dikkatle tertiplenmiş olan bu ilk müdahale yalnız iki rakip arasında geçen basit bir taht kavgası şeklinde kalmamış, gerek Kazan ve gerek Kasım Hanlığı'nın tarihine büyük ölçüde te'sir edecek neticeler doğurmuştur. Bu yüzden Kasım ile Kazan hanlıkları birbirlerine düşman duruma girmişlerdir. Kazan, Ruslar'ın merkezine yakın mühim ve kuvvetli bir istinat noktasını kaybetmiş olduğu gibi, Kasım Hanlığı da bundan sonra anavatanın yardımından mahrum kalarak, Moskova'nın elinde bir oyuncak haline gelmiştir. Bu aynı zamanda, 1445 yılında Kazan ile Moskova arasında ve Kazan lehine akdedilmiş olan sulh devresinin fiilen sona ermesi demekti(1).

Ulug Muhammed Han'dan sonra gelen hükümdarların, onun mücadelecisi ve savaşçı ruhunu yeteri derecede kavrayamadıkları ve devam ettiremedikleri görülmektedir. Halbuki, daimi savaş ve genişleme esasına göre hareket eden komşu Moskova devletine karşı varlığını koruyabilmek için, Kazan Hanlığı'nın da askeri, idari ve iktisadi siyasetini buna göre ayarlaması gerekiyordu. Fakat bu yapılmamış ve neticede devlet, iç mücadelelerin ve taht kavgalarının da tesiri ile gittikçe zayıflamaya yüz tutmuştur. 115 yıl süren Kazan devletinde ondokuz defa han değişmiş, onbeş han tahta çıkmış, bunların bazıları ikiye, hatta üçer defa idare başında bulunmuşlardır. Halbuki aynı devirde Movkova'da ancak dört defa hükümdarlık değişikliği olmuştur. Kazan'da yerli aristokrasi sınıfının iki guruba ayrılarak devlet işine karışması ve bilhassa son devirlerde amansız mücadeleye tutuşması da devletin felaketini hızlandıran sebeplerden biri olmuştur(2).

1487'de Kazan ilk defa olarak Ruslar tarafından işgal edildi. Fakat Moskova Kazan Hanlığı'nı tamamiyle ortadan kaldıracak kudrette olmadığı için III. İvan Kazan tahtına Muhammed Emin'i çıkardı ve Ruslar'a düşmanlığı ile tanınan birkaç ileri gelen kişiyi öldürmekle iktifa etti. Böylece Moskova'nın nüfuz ve tesir devri başlamış oldu. 1480'de Saray hanları tâbiyetinden çıkan III. İvan, bu defa Kazan ve Kasım hanlarına Moskova tarafından verilmesi gereken yıllık vergiyi kesmekle kalmıyor, hatta Kazan tahtına kendi adayını seçtirmeyi başarıyordu. III. İvan bu başarısından dolayı *Bulgar Beyi* lâkabını da almıştır. 1502 yılında tekrar üçüncü sefer Rusya'nın marifeti ile Kazan tahtına geçirilen Muhammed Emin hiç beklenmedik bir şe-

(1) R.R. Arat. Aynı makale, 587 vd.

(2) A. Temir. Aynı makale, 934

kilde 1505'te Moskova'ya karşı sefer açtı. 22 Mayıs ve 22 Haziran 1506'da Rus orduları iki defa mağlup edildiler. Fakat onun ölümünden sonra Moskova adayı Şah Ali tahta geçti (1519-1521). Kazan'da ise Şah Ali'nin aleyhtarları Kırım hanını yardıma çağırdılar ve Sahipgery Han (1521-1524) Kazan tahtına geçti. O hemen Moskova'ya sefer açtı. 1523'te ise Kırım tahtına geçen Saadetgery Moskova ile dost geçinmek siyaseti takip ettiğinden, Kırım-Kazar. işbirliği sona erdi. Sahipgery de Moskova'ya yalnız karşı duramayacağını bildiğinden o devrin en güçlü Türk devleti Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım yolları aradı. Fakat bu arayışlardan pek bir netice çıkmadı. Ve 1524'te Kazan tekrar Ruslar tarafından muhasara edildi. Ruslar bu muhasaradan birşey elde edemediler. 1530'da tekrar Kazan'ı kuşattılar ve bu sefer Kazan Moskova ile arlaşmak zorunda kaldı. Böylece Kazan'daki Moskova nüfuzu tekrar artmış oldu(1).

Moskova ile Kazan arasındaki politik ve diplomatik münasebetleri incelediğimizde 1487 ile 1505 yılları arasında Kazan Hanlığı'nın Moskova devletinin tesiri, altında olduğunu görürüz. Bu bağılık hanlığı: iç işlerinde serbest olmak şeklinde kendini gösteriyor, Moskova knezliği hanlığın dış politikasına ve bazen de tahta geçecek şahıslara müdahale ediyordu. 1505 ile 1507 yılları arasındaki savaşlardan sonra Kazan Hanlığı bazı kısa fasallı devrelerin dışında (1516-1521; 1532-1535; 1546) uzun süre resmen bağımsız idi. Bundan da Kazan Hanlığı'nın tarihinin uzun devresinde bağımsız bir devlet olduğu neticesi çıkmaktadır(2).

Fakat hanlığın son yıllarında Kazan'da iktidarı elinde bulunduran zümre, barışın muhafazası için han seçiminde Moskova'nın arzusuna boyun eğmek, topraktan fedakarlık etmek ve hatta çocuk yaşta han ilân edilen Ütemişgery (1548-1551) ile annesi Süyüm Bike'yi Moskova'ya teslim etmek gibi ağır şartlara katlanmışlarsa da, bu tavizler sulhün korunmasına yardım etmemiş, Moskova Rusya'sına karşı ancak kuvvete, mücadeleye ve savaşa dayanan bir siyasetle *"sulh içinde beraber yaşamının"* mümkün olabileceği ise çok geç anlaşılmıştır. Bu şekilde kuvvet ve mücadele taraftarı zümrenin iktidara gelmesiyle, bir an içinde bütün iç kavgalar durmuş ve mücadele fikri halkın bütün tabakalarını birleştirmişti.

Kazan hükümeti ilk iş olarak hükümdarlık işini halletmekle uğraştı ve 1552'de Astırahan hanı Kasım'ın oğlu Yadigar, Kazan tahtı-

(1) A. N. Kurat, Aynı makale, 164-178

(2) J. Pelenski, *Russia and Kazan. A Conquest and Imperial Ideology* (1438-1560), 50 vd., Paris 1974

na davet edildi. Yedigâr'ın Kazan'a gelmesi ile halkın kendisine olan güveni arttı. Kazan'ın dağ tarafı Ruslar'a karşı ayaklandı ve tekrar merkez ile birleşti. Ruslar arasında panik başladı. Moskova'ya karşı sefer açan Kırım orduları da Tula'ya kadar ilerledi. Bu hareketler Moskova'nın Kazan'a karşı kesin bir sefer açmasına vesile oldu. IV. İvan yüzellibin asker, yüzelli top ve İngiliz mühendisi Butler'in kumandasındaki istihkâm kütası ile Kazan'ı muhasara ettiler. Kuvvet farkı çok büyük olup, Kazan'ın içinde ancak otuzüçbin kadar piyade, dışında ise onbeşbin atlı asker bulunuyordu.

Komşu Türk ülkelerinden ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım ve müdahale teşebbüsleri de neticesiz kaldı. Rus ordusu 20 Ağustos 1552'de Kazan'a ulaşarak 23 Ağustos'ta şehri her taraftan kuşattı. İki ay kadar süren kanlı çarpışmalardan sonra 15 Ekim 1552'de Kazan düştü. Muzaffer Moskova çarı IV. İvan tarihte eşi görülmemiş bir katliam düzenletti(1). Şehir içindeki bütün erkekler kılıçtan geçirildi. Yedigâr Han Moskova'ya götürülerek zorla vaftiz ettirildi (ölm. 1565). Şehrin içinde Türkler'in yaşaması yasaklandı. Bütün maddi ve manevî zenginlikler yağma edildi. IV. İvan hanın yaşadığı sarayı görünce buradaki bütün mallara kendi damgasını vurdurttu(2).

Kazan şehrinin düşmesine rağmen Türkler'in müstevlilere karşı mücadelesi devam etti. Kazan Türkleri, Çirmişler ve Çuvaşlar birkaç yıl daha Moskof işgalçilere karşı durmak istediler. Yer yer ayaklanmalar oldu, müstahkâm mevkiiler kurularak, Ruslar'a karşı teşkilatlı mukavemet gösterildi. Mamış-Birdi Kazan şehrinden kırkbeş kilometre kadar yukarıda İdil boyunda inşa ettirdiği «Çalım» kalesinde dört yıl kadar dayanabildi. O Süyüm Bike'nin biraderi Ali Ekrem'i han olarak getirdi ve Kazan Hanlığını canlandırma teşebbüsünde bulundu. Fakat 1556'da Çalım kalesi düştü ve Ali Ekrem ile Mamış Birdi öldürüldüler. Bununla Ruslar'a karşı mukavemet zayıfladı(3) ise de 1558 yılına kadar devam etti. Bu mücadele esnasında Ruslar o devre göre büyük bir rakam olan üçyüzbin Türk'ü öldürdüler(4).

Kazan'ın istilası 1552 yılında vuku bulduğu halde, ülkenin fiiliyatta ele geçirilmesi ve kitle halinde Moskova'ya karşı milli hareketin bastırılması XVI. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür(5). Böyle olmakla beraber Kazan Hanlığı konusunda «fetih» veya «istilâ» kelimeleri bugünkü Sovyet eserlerinde kullanılmıyor, bunlar «katılma» kelimesiyle

(1) A. Temir, Aynı makale, 934 vd.

(2) Tatarstan ASSR Tarihi, 94, Kazan 1970

(3) A. N. Kurat, Aynı eser, 89-190

(4) Tatarstan ASSR, 95

(5) T. Devletşin, Sovyet Tataristanı, 8, Ankara 1981

değiştirilmiştir, üstelik de bu «katılma»nın Tatar halkı için ilerici bir önem taşımış olduğu belirtilmektedir(1).

Kazan Hanlığı'nın asıl halkını Türkler (Tatarlar) teşkil ediyordu. Fin kavimlerinden en kalabalık zümreyi ise Çirmişler (Marl) oluşturmuyordu. Çirmişlerle Arlar'ın (Udmurt) nispeten iptidai kültüre sahip oldukları, başlıca avcılıkla, Çuvaş ve Kokşılar'ın da arıcılıkla uğraştıkları biliniyor. Bu gayri müslim kabileler Kazan Hanlığı'nda geniş bir serbestiye sahiptiler. Bu kavimlerin hanlık idaresine karşı ayaklanmamaları, Kazanlılar'ın baş düşmanı Ruslar'la mücadele etmeleri, hanlıkta azınlıklarla çoğunluğu teşkil eden Türkler arasında bir anlaşmanın hüküm sürdüğünü göstermektedir.

Kazan Türkleri'nin büyük çoğunluğu ise ziraatle uğraşıyordu. İslamiyet'in ve şehir hayatının erken gelişmesinin burada ahalinin yaşayış tarzına ve kültürüne büyük tesiri olmuştu. Kazanlılar da eski Bulgarlar gibi kürk ticareti yaparlardı ve dericilikle uğraşırlardı. Kazan Hanlığı devrinde Kazan şehri bir ticaret merkezi haline gelmiş, her yıl Haziranda kurulan ve bir hafta süren panayıra çeşitli ülkelerin tacirleri gelirdi(2). Kazan Hanlığı devrinde İslâm'ın büyük tesiri görülmektedir. Bu tesire en iyi örnek belki de 1507 yılında bir Türkçe tefsir kitabının yazılmış olmasıdır.

Kültür seviyesinin yüksek olduğu XVI. yüzyıl ortalarında Safa Girey Han'ın karısı Süyüm Bike'nin bir kütüphane açmış olduğu hakkındaki haberdan de anlaşılabilir. Bu devrin şairlerinden Muhammedyar'ın 1539'da *Tuhfe-i Merdan* (Mertlerin Hediyesi) ve 1542'de *Nur-i Sudur* (Yürek nuru) adlı eserleri kaleme aldığını biliyoruz. Bu devirde «*Alpamış*», «*Çura Batır*», «*Edige*» (Toktamış ile mücadelesi) destanlarının halk arasında çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Kazan'da, Ruslar'ın istilasından önce çok sayıda cami, medrese, kervansaray gibi yapı eserlerinin bulunduğu bilinmektedir. Hatta rivayetlere göre Kazan'da sekiz minareli bir cami de mevcuttu.

Kazan Türkleri'nde kuyumculuk gibi ince sanatlar bir hayli gelişmiş olup, IV. İvan'ın ele geçirdiği Kazan Tacının da yerli sanatkarlar tarafından yapıldığına şüphe yoktur(3). Fakat bu değerli ziyaret, hat, yapı eserleri IV. İvan'ın Kazan'ı istilası ile ya yağma, yada tahrip edildi ve büyük çoğunluğunun izi bile kalmadı.

Kazan Hanlığı'nın düşmesi, Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası teşkil etti: Bin yıl müddetle Türk nehri sayılan İdil (Volga), bundan sonra Rus nehri olmuş ve Rusya ekonomisinin can

(1) T. Devletşin, Aynı eser, 10

(2) A. N. Kurat, Aynı eser, 190-193

(3) Tatarstan ASSR, 95-100

damarı vazifesini görmüştü. Ruslar İdil boyunca güneye inerek 1556' da Astırahan Hanlığını da zaptettiler ve Hazar'a ulaştılar, sonra burada da durmayarak Kuzey Kafkasya'ya indiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında ilk temaslar meydana geldi ve gerginlik başladı. Dışarıdan yardım göremeyen Kazanlılar ise kendi kaderleri ile baş başa kalmış oldular (1).

(1) A. Temir, **Kazan Hanlığı**, 936

II — KASIM HANLIĞI (1445-1681)

Hanlığın ismi burasının ilk hâkimi Kasım b. Ulug Muhammed'e izafeten verilmiştir. Hanlığın aynı ismi taşıyan merkezi Oka nehrinin sol sahilinde bir şehir olup, Moskova'nın 250 km. güney doğusunda, Kazan'ın 470 km. güney batısında bulunmaktadır(1). Kasım Hanlığı'nın hudutları pek belli değildir. Kuruluş devrinde oldukça geniş bir sahayı kaplamış olduğu düşünülebilir. Daha sonra hanlık Moskova emrine girince, bunun Kasım, Yılatom, Şatsk ve Ternik kazalarını içine alan bir sahaya inhisar etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Gerek hanların ve gerek beylerin, Kasım Hanlığı hudutları dışında da tımar olarak bazı şehirlere sahip oldukları görülmektedir(2).

Ulug Muhammed Han 1445 tarihli son Rus seferinde Vladimir'e kadar ilerlemiş ve Suzdal meydan muharebesinde büyük bir zafer kazanarak Moskova knezi Vasiliy'i esir almıştı. Sulh şartlarına göre de «Kasım Hanlığı» kurulmuştu. Bu hanlığın kurulması ile Ulug Muhammed, kendi oğlu Kasım idaresinde Moskova knezliğinin iç durumunu kontrol altında bulundurmak ve gerektiğinde derhal müdahale etmek imkânına sahip oluyordu. Buradaki askeri kuvvetlerin masrafı ise birçok Rus şehirlerinin gelirlerinden karşılanacak, Moskova hazinesinden de her yıl para ödenecekti.

1467'de Kazan Hanlığı tahtına İbrahim (1467-1479) geçince bir sülale ihtilâfı çıkmış, İbrahim'e karşı olanlar Kasım Hanı Kazan tahtına varis göstermişlerdi. Moskova da Kazan Hanlığı'nın iç işlerine müdahaleye imkân vereceğinden bu hadise ile yakından ilgilenmişti. Rus yardımcı kuvvetleri tarafından da desteklenen Kasım Han, İbrahim'e karşı harekete geçmişse de başarı kazanamamıştı. Fakat bu, iki hanlığın birbirine düşman hâle gelmesine yetmişti.

Kasım Hanlığı'nın kuruluşundaki gayeyi ters bir yöne çeviren Kasım'ın bu hareketi durumu kökünden değiştirmişti. Böylece Kasım Hanlığı, Kazan devletinin mühim bir vazife gören ileri karakolu olmaktan çıkarak, Moskova'nın, Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışmasını sağlayacak siyasi bir aleti haline gelmeye başlamıştır. Kasım Han-

(1) R. R. Arat, «Kasım Hanlığı», İA, VI, 380

(2) R. R. Arat, Aynı makale, 385

ları'nın Moskova'da itibarları artmış, aynı zamanda vergilerini de almakta devam etmişlerdir. Moskova devleti, Kasım Hanlığı'nın askeri bilgisinden faydalandığı gibi, İslâm devletlerine karşı onları siyasi bir perde olarak da kullanmağa çalışmıştır(1).

Yukarıdaki hadiseden sonra Kasım hanlarını Moskova devletinin yanında görmekteyiz. Sırasıyla Canay Han (Yanay: 1506-1512) Moskova'nın Litva seferine, Şeyh Avliyar (1512-1516) 1512'de Smolensk seferine katılmışlardır. Bundan sonra üç defa Kasım (1516-1519; 1537-1551; 1552-1567) ve üç defa da Kazan (1519-1521; 1546'da bir-iki ay; 1551-1552) hanlıkları tahtına geçen Şah Ali b. Seyid Avliyar'ın Moskova lehine ve Kazan Hanlığı aleyhine faaliyetleri ibretle anılmağa değer.

Ö Moskova'nın Kazan Hanlığı'na karşı düzenlediği hemen her seferine katılmıştır. Şah Ali 1547 ve 1548 yıllarında Ruslar'ın Kazan'a seferlerinde Kasım Hanı sıfatıyla katılmış, 1551 de ise Moskova çarı IV. İvan'a mağlup olan Kazanlılar iki defa kovmuş oldukları Şah Ali'yi tekrar han olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır. 1552'de Kazan Hanlığının işgaline de Şah Ali ve Kasım kuvvetleri katılmıştı. Bundan sonra Kasımlılar 1553-1554 yıllarında isyan eden Kazanlılar'a ve 1554-1555'te Çirmişler'e, 1555'te İsveç'e ve 1556'da Kırım'a karşı seferlere katıldılar. 1557-1558'de Şah Ali Litvanya'ya karşı savaşan Rus ordularının başkomutanı tayin edildi. Bundan sonra da Kasım kuvvetleri Rus devletinin çeşitli seferlerine katıldılar(2).

Kasım hanlarından ikisi: Sayın Bulat (1567-1573) ile Seyid Burhan (1627-1679) Hristiyanlığı da kabul etmişlerdi. Bunlardan ilki Hristiyanlığı kabul edince tahttan vaz geçmek zorunda kaldıysa da ikincisi Hristiyanlığı kabul ettikten sonra (1653) da yirmi yıl gibi uzun müddet tahtını muhafaza etti. Bu durum da Kasım Hanlığı'nın artık Moskova'nın dış politikasında propoganda için kullanılmak gereği kalmadığını ve diğer taraftan memleket içinde gayr-ı Rusları Hristiyanlaştırmak suretiyle «Ruslaştırma» siyasetinin fiilen takip edildiğini göstermektedir(3).

Seyid Burhan'ın ölümünden sonra ise usûlen annesi Fatıma Sultan-Bike Kasım Hanlığına geçirilmiş, onun ölümü ile de Kasım Hanlığına Moskova fiilen son vermiştir. Çünkü Kasım Hanlığı Moskova için gerekli görevi yapmış ve artık faydası kalmamıştı. Böylece mühim bir maksatla kurulmuş olan, fakat sonradan Türkler'in aleyhine kullanılan Kasım Hanlığı 236 yıllık bir tarihten sonra sona erdi.

(1) A. Temir, «Kasım Hanlığı», Türk Dünyası El Kitabı, 940

(2) R. R. Arat, Aynı makale, 381-383

(3) R. R. Arat, Aynı makale, 384

III — ASTIRAHAN HANLIĞI (1466-1556)

Astirahan (Astarhan, Astrahan, Estirhan, Eçtirhan, Ejderhan, Hacıtarhan, Tsitarhan) İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerde, aynı addaki şehir ve çevresindeki vilâyet üzerine Altın Ordu Hanı Küçük Muhammed'in (1535-1565) torunu Mahmud oğlu Kasım Han tarafından 1466'da kurulmuştur(1).

Küçük Muhammed Han'dan itibaren Taht İlinin mütemadiyen mücadele sahnesi teşkil etmesi üzerine, Saray şehri, emniyet ve asayiş temin edilemediğinden, ticaret ve siyasi merkez olarak önemini kaybetmişti. Halbuki Aşağı İdil boyu ile Türkistan Harezmi arasında ticari faaliyeti durmuş değildi, dolayısıyla yeni bir ticaret merkezi olarak, İdil nehrinin mansabında, eski Hazar payitahtı İtil şehrine yakın bir yerde, «Hacı Tarhan» veya «Astarhan» adıyla bir şehir yükseldi. Burası, İdil boyundan başka, Türkistan, İran, Kafkas ve diğer ülkelerden gelen ticaret erbabının buluştuğu bir yer oluvermiş ve eski Saray'ın yerini almıştı. Etraftaki Nogay uruglarının da Astirahan'ın siyasi bakımdan yükselmesinde mühim rol oynadıkları biliniyor. Kasım'ın Hacı Tarhan'da yeni bir Hanlık kurması Altın Ordu başkenti Saray'daki Ahmed Han tarafından muhakkak ki tasvip edilmiş ve bu iki Han arasında mücadele eksik olmamıştır(2).

En mühim ticaret yolu üzerinde bulunduğu ve zenginliği yüzünden, komşu devletler ile göçebe kabileleri celbederek, bunların daima hücumlarına hedef olduğu için, içte de istikrar sağlayamamış, kuvvetli ve devamlı varlık gösterememiştir. Ahalinin büyük bir kısmının göçebe olup, merkezi hükümetten ziyade, kendi beylerine bağlı kalmaları da hanlığın zayıflamasına sebep olmuştur. Astirahan Hanlığı, Kasım Han (1466-1490) ile kardeşi Abdülkerim Han (1490-1504) devirlerinde, merkezi Saray olmak üzere, eski Altın Ordu'nun bir kısmında hüküm süren amcaları ile iş birliği temini sayesinde, nispeten sakin bir hayat yaşamışsa da, devletin son devirleri, bilhassa Kırım Hanı Mengli Giray'ın Saray'ı tahribinden sonra (1502), komşu Kırım

(1) R. R. Arat, «Astirhan», İA, I, 680

(2) A. N. Kurat, Aynı eser, 274 vd.

Hanlığı ile Nogay ordusunun, bu mintıkayı kendi nüfuzları altında bulundurmak için, yaptıkları mücadeleler içinde geçmiştir. Bu mücadelelerin iç vaziyeti ne kadar sarsmış olduğu, hanların sık sık değişmesi ile açıkca görölmektedir(1).

Astırahan Hanlığı çok mühim bir ticarî merkezde yerleşmiş olduğundan, burada han olmak isteyenler çok olduğu gibi, Moskova Rusya'sı da burası ile yakından ilgilenmekte idi. Aynı zamanda Kırım Hanları da burada hak iddia etmekte ve burayı ele geçirmeye çalışmaktaydılar. Bir zamanlar Kazan Hanı da olan Sahıpgerey Han (1521-1524), maiyetinde birçok yeniçeri de olduğu halde 1549'da Astırahan'ı almış, şehri adamakıllı tahrip etmiş ve ahaliden birçok kimseyi de Kırım'a götürmüştü. Bu durum İstanbul'da hoş karşılanmamış ve hana esirleri serbest bırakması bildirilmişti.

Kırım Hanı'na esir düşen Yağmurcu Han (1539-1554) da böylece tekrar tahtına geri dönebilmişti. Fakat o Kasım Hanlığı gibi Moskova himayesinde tahtında uzun müddet kalmayı planladı ve bu plana uygun olarak birkaç han oğlunu Moskova'ya yolladı. IV. İvan'ın Kazan'a son darbeyi vurmaya çalışırken, han oğullarının Rus hizmetine girmeleri oldukça mânidardır. Fakat 1552'de Kazan Hanlığı düşünce Astırahan Hanı Yağmurcu sıranın kendisine geldiğini anlayarak kendini emniyete almak için Kırım'dan ve Osmanlı devletinden yardım istemeye başladı. Bunun üzerine bazı Rus taraftarı Nogay mirzaları 1554'te Derviş Ali Han'ı ikinci defa tahta geçirdiler (1537-1539; 1554-1556).

1554'te Ruslar'ın yardımı ile tahta geçen Derviş Ali Han 1556'da gene Ruslar yüzünden tahtını bırakıp kaçmak zorunda kaldı, çünkü Ruslar anı bir baskımla Astırahan'ı ele geçirmişlerdi(2).

Bütün İdil havzasını ve böylece Altın Ordu'nun eski merkezini ele geçirmek Moskova hükümdarına doğuda büyük prestij kazandırdı. Kazan'ın düşmesinin hemen akabinde Kuzey Kafkasyalı beyler Kırım aleyhinde Moskova ile ittifaklar kurdular ve çok geçmeden bu bölgenin birçok asili Hristiyanlığı kabul ederek çarın hizmetine girdiler. 1567'de ise Terek'te ilk Rus tahkimatı kuruldu. Astırahan'ın düşmesinden sonra ise kuzey batı İran'dan ve Hazar denizindeki şehirlerden elçiler gelerek, Moskova'ya ticarî münasebetler kurma teklifinde bulundular. Daha sonraları Ürgenç, Buhara ve Semerkand'dan gelen elçiler kendi tüccarları için Astırahan, Kazan ve Moskova

(1) R. R. Arat, Aynı makale, 680

(2) A. N. Kurat, Aynı makale, 277-280

devletinin başka şehirlerinde ticaret yapma müsaadesinin verilmesini istediler(1).

Kısacası Altın Ordu devletinin devamı mahiyetindeki yukarıda bahsi geçen üç hanlık, esas ahalisinin aynı ırktan gelmesine ve hanlarının birbirine akraba olmasına rağmen, birlik-beraberlik sağlamak şöyle dursun, birbirlerini taciz etmişler ve hatta can düşmanı Ruslarla işbirliği yaparak sonunda Moskova'nın oyuncağı hâline gelmişler ve neticede birbiri ardından yok olmuşlardır.

Yukarıda adı geçen üç hanlıktan en mühimi mutlaka Kazan Hanlığı idi. Fakat Kazan Hanlığı'nın zaafını kendisini müdafaa edecek güçte olmaması teşkil ediyordu. Hanlığın sahası küçük ve ahali si azdı. Güçlü Türk devletlerinden uzaktı. Üstelik hanlığın içinde hizipler, şahsi rekabetler ve bunun icabı ihanetler de eksik olmuyordu. Komşu Moskova Rusya'sının kuvvetlenmesi ve büyümesi görülmemiş veya buna ehemmiyet verilmemişti. Osmanlılar gibi Kırım da, Kazan da Rusları küçük görüyordu. Ruslar ordularını ateşli silahlarla modernleştirirken, Kazanlılar buna karşı hiç bir tedbir almamışlardı(2).

Osmanlı Devleti'nin süratle yükselişi ve devrin en kudretli Imparatorluğu haline gelişi Moskova Rusya'sının da süratli yükselişi devrine rastlamaktadır. Fakat Osmanlılar bu gelişen Rusya'nın kendi başına da dert açacağını zamanında fark edemediler. Geç olarak Don-Volga kanalını açmak üzere bir teşebbüs te bulunulmuşsa da, bu deneme de başarısızlığa uğradı ve Ruslar'ın eline düşen Türk ülkelerini kurtarmak planı zamanla unutuldu(3). Böylece XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bölgedeki Türkler için asırlar sürecek bir mahkûmiyet devri başlamış oldu.

KAZAN HANLARI CETVELİ

I. Ulug Muhammed (Altın Ordu) sülâlesi; II. Sibirya sülâlesi; III. Kasım hanları sülâlesi; IV. Kırım hanları sülâlesi; V. Astırahan hanları sülâlesi; VI. Nogay sülâlesi.

1. <i>Ulug Muhammed b. Celâleddin b. Toktamış(I)*</i>	1437-1445
2. <i>Mahmud b. Ulug Muhammed(I)</i>	1445-1462
3. <i>Halil b. Mahmud(I)</i>	1462-1467
4. <i>İbrahim b. Mahmud(I)</i>	1467-1479

(*) Parantez içindeki Romen rakamları hanların yukarıda belirtilen sülâlesini göstermektedir.

(1) A. Kappeler, Aynı eser, 125

(2) A. N. Kurat, Aynı eser, 304

(3) Daha geniş bilgi için bkz. A. N. Kurat, *Türkiye ve İdlı boyu*, Ankara 1964

5. Ali b. İbrahim (I, 1. defa)	1479-1484
6. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 1. defa)	1484-1485
7. Ali b. İbrahim (I, 2. defa)	1485-1487
8. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 2. defa)	1487-1495
9. Mamuk b. İbak (II)	1495-1496
10. Abdüllatif b. İbrahim (I)	1496-1502
11. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 3. defa)	1502-1518
12. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III, 1. defa)	1519-1521
13. Sâhib Gerey b. Menğli Gerey (IV)	1521-1524
14. Safa Gerey b. Fetih Gerey (IV, 1. defa)	1524-1531
15. Can Ali b. Seyid Avliyar (III)	1531-1533
16. Safa Gerey b. Fetih Gerey (IV, 2. defa)	1533-1546
17. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III, 2. defa)	1546
18. Safa Gerey b. Fetih Gerey (IV, 3. defa)	1546-1549
19. Ütemiş b. Safa Gerey (IV, Süyüm Bıke)	1549-1551
20. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III, 3. defa)	1551-1552
21. Yâdigar Muhammed b. Kasım (V)	1552
22. Ali Ekrem b. Yusuf (VI)	1556

KASIM HANLARI CETVELİ

I. Kazan Hanları Sülâlesi	
1. Kasım b. Ulug Muhammed	1445-1468
2. Danyal b. Kasım	1468-1486
ii. Kırım Hanları Sülâlesi	
3. Nûr-Devlet b. Gazi Giray	1486-1491
4. Satılğan b. Nûr-Devlet	1491-1506
5. Canay b. Nûr-Devlet	1506-1512
III. Saray (Altın Ordu) Hanları Sülâlesi	
6. Seyid Avliyar b. Bahtiyar-Sultan	1512-1516
7. Şah Ali b. Seyid Avliyar (1. defa)	1516-1519
8. Can Ali b. Seyid Avliyar	1519-1532
9. Şah Ali b. Seyid Avliyar (2. defa)	1537-1551
10. Şah Ali b. Seyid Avliyar (3. defa)	1552-1567
11. Sayın Bulat b. Bık Bulat	1567-1573
12. Mustafa Ali b. Abdullah	1573-1600
IV. Kazak Hanları Sülâlesi	
13. Uraz Muhammed b. Ondan Sultan	1600-1610
V. Sibirya Hanları Sülâlesi	
14. Arslan b. Ali	1614-1627
15. Seyid Burhan b. Arslan	1627-1679
16. Fatıma Sultan-Bıke	1679-1681

ASTIRAHAN HANLARI CETVELİ

1. Kasım b. Muhammed b. Küçük Muhammed	1466-1480
2. Abdülkerim (Kasım'ın biraderi)	1480-1509
3. Hüseyin b. Canibek b. Mahmud Han	1509-1532
4. Ak Kübek b. Murtaza b. Ahmed	1532
5. Abdurrahman b. Abdülkerim	1533-1537
6. Derviş Ali b. Şeyh Hayder b. Şeyh Ahmed	1537-1539
7. Yağmurca b. Berdibek b. Murtaza	1539-1554
8. Derviş Ali (2. defa)	1554-1556

IV — KIRIM HANLIĞI

a) Giriş

Karadeniz'in kuzeyindeki Türk devletleri arasında Kırım Hanlığı'nın tarihteki önemi büyüktür. Altın Ordu devleti yıkıldıktan sonra kurulan Türk devletleri ve hanlıklarının en büyüğü ve devamlısı, ayrıca Ruslar tarafından en son ortadan kaldırılabilenidir. Kırım Hanlığı Altın Ordu devletinin devamı mahiyetinde olup eski Türk ve Moğol teşkilat ve etnik hususiyetlerini muhafaza etmiştir. Nihayet bu Türk Hanlığı, Osmanlı devletinin himayesinde olması ve Türkiye'ye coğrafi yakınlığı itibarı ile, İdil boyundaki Türk kavimlerine nispetle Osmanlı tesirinde daha çok kalmıştır.

Kırım Hanlığı'nın esas dayanak sahasını Kırım Yarımadası teşkil etmekle beraber, Azak Denizi çevresinden Tuna'ya, Aşağı Don'dan Orta Dneper'e (Özi), Turla (Dnestr) nehirlerine kadar uzanan ve Kıpçak Bozkırları (Deşt-i Kıpçak) adı ile bilinen geniş stepler de hanlık sahasına giriyordu. Bu bozkırlarda birçok nehir ve ırmak akmakta, fakat bazı yerleri ıssız, susuz ve çoraktı; bunlardan biri de Aksu (Buğ) ile Dneper (Özi) arası idi ki, Kırım Tatarları burasını «*Heyhat sahrası*» diye adlandırırlardı.

Kırım yarımadası 12.146 km²'lik bir sahadan ibaret olup, yarımada kuzeyde ancak 6-7 km. genişliğinde ve 10-15 km uzunluğunda dar bir berzahla Kıpçak Bozkırlarına bağlı idi. Kırım Türkçesi ile buraya hendek anlamına gelen «Or» denirdi, (Rusçası: Perekop bir baştan bir başa kazılmış hendek demektir). İşte bu Or mevkiinde erkenden müsta'kem bir kale, «Or kapısı» inşa edilmek suretiyle Kırım kuzeyden gelen tehlikelere karşı korunmak istenmişti. Kırım'ın iç kısımları yayla ve denize doğru dağlar başlamaktadır. Dağların Kara denize bakan ve Kerç Boğazına yaklaşan saha iklim itibarıyla çok mütedil, ziraat ve bilhassa bahçeciliğe fevkalade elverişlidir. Dolayısıyla burada çok erkenden «medenî» hayat gelişmiş ve sahil boyunca iskeler kurulmuştur. Aşağı Don boyundaki Tanais (daha sonra Azak) ile Kırım sahillerindeki şehirler arasında ticaret yapıldığı biliniyor. Aynı zamanda Kırım ile Türkistan ve Çin arasında ticarî münasebetlerin olduğu da bilinmektedir.

Kırım'ın güney sahilleri Bizans İmparatorluğu döneminde ekonomik yönden önemini muhafaza etmişti. Buradaki Khersones şehri büyük bir ticaret iskelesi idi. Kırım yarımadası Bizans-Hazar münasebetlerinde fevkalâde öneme haiz olup, burasını hâkimiyeti altına almak için Bizans ile Hazar Kağanlığı arasında mücadeleler olmuştur. Neticede Kırım yarımadasının bir kısmı Hazarlar'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Bu münasebetle Kırım'da çok fazla Hazar tesiri görülmektedir.

Peçenekler'in Deşt-i Kıpçak ile birlikte Kırım'ı da ele geçirdikleri bilinmektedir. Ancak ticaret merkezleri Bizans'ın elinde kalmıştır ve Peçenekler ile Bizans arasında ticari münasebetlerin geliştiği Bizans kaynakları tarafından kaydedilmiştir. XI. yüzyılın ortalarından sonra Kıpçaklar'ın tazyiki ile Kumanlar Kırım'a yerleşmişler ve burasını yurt edinmişlerdir. Kumanlar'ın Kırım'a yerleşmeleri ile Bizans'ın buradaki faaliyetleri tedricen azalmış ve tamamen yok olmuştur. 1240 tarihinden sonra Kırım ve Karadeniz sahilleri Moğol-Tatar ve onlarla gelen Kıpçak uruğlarının eline geçmiş ve Altın Ordu devletinin kurulmasıyla yarımada büyük önem kazanmıştır.

b) Kırım

Kırım coğrafi konumu sebebiyle Altın Ordu devleti içinde önemli bir yer işgal etmekte idi. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Nogay, Altın Ordu hanına karşı Karadeniz'in kuzeyindeki stepler ile Kırım'ı elinde tutuyor ve Balkanlar ile Bizans üzerinde hâkimiyet kurmağa çalışıyordu. 1300 yılında Nogay'ın bertaraf edilmesinden sonra Kırım geniş selâhiyetli valiler tarafından idare edildi.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Altın Ordu devletinde vukû bulan taht mücadeleleri esnasında, Kırım rakip beylerin ve hanların sığındıkları bölge haline geldi. Birbirlerine karşı olan mücadeleleri esnasında Altın Ordu beyleri ve hanları burasını üss olarak kullandılar.

1394-1395'te Cuci'nin küçük oğlu Tukay Timur soyundan olan Baş-Timur Kırım'da kendi adına sikke bastırarak hâkimiyet iddiasında bulundu. Kırım onun atalarının yurtluğu idi. Onun oğulları rakipleri (Uluğ Muhammed ve Edige) ile mücadelelerden sonra Kırım'da müstakil bir hanlık kurmağa muvaffak oldular.

Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray Han'dır ve onun adını taşıyan en eski sikke 1441-1442 (h. 845) tarihini taşımaktadır. XV. yüzyılın başlarında Altın Ordu devletinde şiddetlenen iç mücadeleler sebebi ile birçok kabile Orta Asya'ya veya Kırım'a ve Karadeniz'in kuzeyine kaçmakta idi. Belli başlı kabile beyleri ve Kırım Hanlığı'nın

ruluşunda ve daha sonraki devirlerde en güçlü kabile olarak Şırın kabilesi de Hacı Giray Han'a iltihak etti. Hacı Giray pek çok kabile beyini kendi tarafına çekerek ve Altın Ordu hanına karşı Moskova ile dostluk ve ittifak kurarak durumunu güçlendirdi. Osmanlılar'ın Karadeniz'e ve 1453'te İstanbul'u feth ederek boğazlara hâkim olmaları ile Hacı Giray, Cenevizliler'e karşı Osmanlılar ile ittifak ve dostluk tesis etti. 1454 yılında da müşterek Osmanlı-Kırım kuvvetleri Kefe'yi muhasara etti. Kefe Ceneziler'in elinde bulunuyordu ve muhasaradan sonra Osmanlılar'a ve Kırım Hanı'na vergi vermeğe mecbur oldu.

1466'da Hacı Giray'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgası başladı ve uzun bir karışıklık devresi yarattı. Uzun mücadelelerden sonra Osmanlı devleti Kırım'a müdahale ederek Mengli Giray'ın Kırım tahtına geçmesini uygun gördü. Osmanlı devleti için en mühim mesele Kırım sahillerindeki Kefe, Suğdak, Mengup, Kerç ve Kafkas sahilindeki Taman ile Kuba ve Ten mansabındaki Azak şehrinin emniyetini sağlamaktı. Neticede 1478 yılında Mengli Giray Kırım Hanlığı'nın tahtına geçirilerek Kırım tamamen Osmanlı hâkimiyeti altına girdi.

Kırım Hanlığı 1478 tarihinden 1774 Küçük Kaynarca anlaşması-na kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. 1762 yılında Rusya tahtına geçen II. Katerina, Osmanlı devleti ile yaptığı harpleri kazanmış ve 1774 Küçük Kaynarca antlaşmasını imzalatmaya muvafak olmuştur. Bu antlaşma ile Kırım Hanlığı müstakil hale getirilmiş ve 9 yıl sonra Ruslar tarafından ilhak edilerek Kırım Hanlığı'na son verilmiştir.

c) Devlet Teşkilatı

Kırım Hanlığı, feodal sisteme dayanan monarşik bir devlet yapısına sahip idi. Feodal sistemi meydana getiren dört büyük aristokrat kabile vardı; Şırın, Argın, Barın, ve Mansur. Bunların başlarında bulunan beğlere «Dört Karaçi Beği» deniliyordu. En itibarlı kabile Şırın kabilesi ve Şırın beği idi. Daha sonra bu dört kabileye Sicuu kabilesi de katılmıştır.

Kırım yarımadası hem siyasi hem de idari bakımdan hana bağlı idi. Fakat yarımadanın dışındaki hanlığa tâbi olan bölgelerde hanın ancak siyasi bakımdan otoritesi mevcuttu. Kefe, Sudak, Mengup kasabalarında Yenikale, Kılburnu ve Özi kaleleri Osmanlı devleti idaresi altında idi. Buraların yönetimi İstanbul'dan gönderilen Sancak veya Beğlerbeği'nin elinde idi. Sancak beğleri veya Beylerbeğleri Kefe'de oturur, diğer yerlerde memurlarını bulundururlardı.

Hanın emirleri, Han divanının kararları kabile beğlerinin aracılığı ile tebaaya bildirilirdi. Çünkü kabilelerin halkları kendi beğlerine tâbi idiler ve emirleri ve kararları beğlerinden alırlardı.

Beğlerin askerleri kendi kabilelerinden toplanırdı. Her kabile beğinin maiyetinde mirzalar bulunurdu. Beğlerin ve mirzaların komutası altında bulunan kabile kuvvetleri özel bayrakları ile savaşa katılırlardı (her kabile beğinin kendine ait özel renkte bir bayrağı vardı). Savaş plânını Han, Kalgay (veliaht), Nureddin (Kalgay namzeti ve ikinci veliaht) ve kabile beğlerinden mürekkep Savaş Divanı hazırlardı. Baş komutan han idi. Osmanlı devleti seferlere katılma fermanını hana gönderir, o da gereğini yaparak kabile beğlerine bildirirdi.

Kabile beğlerini, kabile mirzaları (asilzâdeler) seçerlerdi. Seçilen beğleri han tasdik ederdi. Beğlerin büyük önemi ve yetkileri vardı. Onlar han divanına katılır ve oylarını kullanırlardı. Olumsuz oy verdikleri takdirde, görüşülen mevzu hakkında olumlu bir karar çıkması mümkün değildi. Beylerin han seçiminde de önemli rolleri vardı. Mese lâ han seçim ve azillerinde Şırın beğlerinin büyük nüfuzları vardı.

Kırım'ın doğu kesimindeki topraklar Şırın kabilesinin elinde idi. Bu bölüme Kefe'nin kuzeyi, doğusu ile Azak kıyıları giriyordu. Or ve yarımadanın kuzey bölümüne giren topraklar Mansur kabilesine aitti. Barasu Bazar ve etrafındaki topraklar Barın ve Argın kabileleri arasında paylaşılyordu.

d) Toprak Rejimi

Toprak; Han'a, Kalgay'a, Nureddin'e dini müesseselere, kabilelerin beğlerine paylaştırılmıştı. Boş kalan topraklar han tarafından şenlendirilmek maksadıyla köylülere verilirdi. Bu toprakları işleyenlere «çelebi» denirdi. Çelebiler bir sefer esnasında orduya katılırlardı. Beğlerin ve mirzaların topraklarını çoğunlukla hristiyan esirler işlerdi. XVII. yüzyıl'da bu esirlerin sayısı yüzbine yaklaşmıştı.

Han, Kalgay ve Nureddin toprak gelirlerinden belli bir oranda aldıkları paylardan başka Bahçesaray, Akmescit, Karasu, Gözlere ve Or şehirlerinin gelirlerinden yine belli bir oranda pay alırlardı. Ayrıca savaş ganimetlerinden, Rusya'dan, Lehistan'dan, Moldavya ve Boğdan beyliklerinden alınan vergilerden de paylarını alırlardı. Hanzâdeler, hanın anası ve eşleri ve beğler ile mirzalar bu tür gelirlerden derece derece pay alırlardı.

Han'ın, Kalgay'ın ve Nureddin'in Osmanlı padişahlarından aldıkları hediye, bahşiş ve ihsanlar da vardı. Katıldıkları savaşlarda askerleri için para yardımı da alıyorlardı.

e) Dini Müesseseler

Kırım'da müftülük en yüksek dini makam ve otoriteyi temsil ederdi. Dini sınırlı müftü, kadı, camilerde görev yapan din adamları medreselerde dini öğretim yapan müderrisler ve ulema teşkil ederlerdi. Müftü ulema sınıfı tarafından seçilirdi. Birçok işlerde fikir ve kararları alınırdı. Müftü kararlarını şeriat hükümlerine göre verir ve bu verdiği kararlara fetva denilirdi. Her hangi bir işin şeriat hükümlerine aykırı olduğunu bildirdiği takdirde, hükmüne han dahil olmak üzere herkes uymak zorunda idi.

Kadiasker, kadıların en büyüğü ve yetkilisi idi ve Osmanlı padişahu tarafından tayin edilirdi. Kırım'da kırksekiz kadı vardı. Bunlar kendi dairelerinde ve şeriye mahkemelerinde hukuk ve ceza davalarını şeriat hükümlerine göre karara bağlarlardı. Bazen nâdir olmakla beraber şerî hükümlerin yanında Cengiz yasasına göre de hüküm verilirdi.

Kırımlılar İslâm dinine ve şeriat kurallarına bağlı idiler. Cinayet, hırsızlık, fuhuş ve dolandırıcılık suçları ender görülürdü. Ayrıca Kırımlılar arasında çok kadınla evlilik de yaygın değildi.

Kırım hanlığının hemen hemen bütün köylerinde ilkokullar, kasaba ve şehirlerinde medreseler vardı. Eğitim Arap harfleri ile yapılırdı.

Seraskerler mirzalar arasından liyakate göre seçilir ve geniş yetkilere sahip bulunurlardı. En yüksek mevki sahibi serasker Or beği olup ondan sonra üç Nogay ordusunu idare eden üç serasker gelirdi. Seraskerlerin veziri, mahkemeleri, divanları vardı ve verdikleri hükümlerin han tarafından tasdik edilmesi gerekmiyordu. Seraskerler asilzade sınıfını oluşturan mirzalardan başka herkesi yargılayabilirlerdi.

f) Kırım Hanları'nın Sarayları

Kırım hanları genellikle Bahçesaray'da (bahçeli saray demektir) yaşamaktaydılar. Bahçesaray büyük bir şehir olmayıp, etrafında çok miktarda meyve ve sebze bahçeleri bulunuyordu. Bahçesaray iki dağın arasında kurulmuş olup ortasından çürük su adında bir çay geçer. Bu şehirde taştan yapılmış bir bina bulunmaktadır ki bu, hanın sarayı idi.

Şehrin yanında taştan yapılmış bir cami ve bu caminin bahçesinde hanların türbeleri bulunmaktadır. Şehrin yakınında bir medrese bulunmaktadır. Bahçesarayın bitişiğinde Salaçık adında küçük bir şehir vardır. Burada da hanların bir sarayı bulunmakta ve etrafında cami, hamamlar ve türbeler bulunmaktadır.

Hanlar boş zamanlarını avlanmakla geçirirlerdi. Şehrin civarı avlanmak için çok müsaitti. Buralarda meyve sebze bahçeleri ile üzüm bağları bulunmaktaydı.

Alma nehri üzerinde Alma sarayı bulunuyordu. Bu saray da hana aittir, fakat han burada pek ikamet etmezdi. Bahçesaray'ın etrafında birkaç küçük saray bulunmaktadır. Bu saraylarda hanın hanımları ve bu sarayın etrafında bulunan birkaç evde hanın oğulları, kardeşleri ve onların aileleri yaşırlardı.

g) Ziraat

Kırım'ın 3/4'ü ekilebilir araziden meydana gelmekte olup bu arazide tahıl ve pamuk yetiştirilmektedir. Bu bölge üç'e ayrılmaktadır; orta ve batı Tarhankut bölgesi, kuzeydoğu (Sıvaş) bölgesi. Bu bölge hayvan yetiştirmeye son derece müsaittir. Sıvaş bölgesi diğer bölgelerden daha alçak olduğundan çok temiz ve bol tuzlalara sahiptir. Kırım'ın tuz ihtiyacı karşılandıktan sonra geri kalan kısmı ihraç edilmektedir. Tarhankut bölgesinin şifalı kaplıcaları ve çamurları vardır.

Güney kıyılarında geniş bağlar bulunmaktadır. Burada çok çeşitli cinslerde üzüm ve yemişler yetiştirilir. En iyi cins tütün yine bu bölgede yetişmektedir.

ğ) Mimari

Kırım'da mimari ve san'at gelişmiş olup, bunun yanında süsleme sanatı da inkişaf etmiştir. Eski Kırım ile Bahçesaray civarında 1924-1925 yıllarında yapılan kazılar neticesinde XIII.-XIV. yüzyılda Kırım'ın san'at bakımından mühim bir mevki işgal ettiğini göstermiştir. Memleketin her tarafına yayılmış bulunan şehir, kasaba, kale, sur, saray, han, cami, medrese, türbe, tekke, çeşme, köprü vb. gibi mimari eserler inşaat sanatının son derece gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu eserler üzerinde bilhassa Selçuklu ve Osmanlı tesiri görülmektedir. XIV. ve XV. asırların eserleri arasında Eski Kırım'daki Özbek camii ve medresesi, Sudak'taki cami ve Bahçesaray'daki eski türbe Selçuklu tesirinin birer örneği sayılmaktadır. XV. asırdan itibaren ise Osmanlı tesiri başlamaktadır. Gözleve'deki Han camii 1552'de Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Karagöz kasabasındaki Koleç mescidi, Karasu'daki Şor camii, kervansaray ve büyük hamam, Yeni Kale surları, Kerç'te Bayezid camii, Mustafa Çelebi camii, medrese ve hamam, Bahçesaraydaki Han sarayı ve civarındaki türbe XVI.-XVII. yüzyıla aittir.

Bahçesaray'daki Yeşil Cami, 1764'te Kırım mimarlarından Ömer tarafından inşa edilmiştir. Ayrıca bu mimar tarafından Han sarayı da yeniden tamir ve tezyin edilmiştir.

KIRIM HANLARI'NIN LİSTESİ

- Hacı Giray Han* (?-1456), (1456-1466)
Nur Devlet (1466-1467), (1474-1475), (1476-1478)
Mengli Giray Han (1467-1474), (1475-1476), (1478-1514)
Mehmed Giray Han (1514-1523)
Sa'det Giray Han (1524-1532)
İslâm Giray Han (1532)
Sahip Giray Han (1532-1551)
Devlet Giray Han (1551-1577)
Semin Mehmet Giray Han (1577-1584)
İslâm Giray Han II. (1584-1588)
Bora Gazi Giray Han (1588-1608)
Selamet Giray Han (1608-1610)
Canibek Giray Han (1610-1630)
Mehmet Giray Han III. (1630-1635)
İnayet Giray Han (1635-1637)
Remzi Bahadır Giray Han (1637-1640)
Mehmed Giray Han IV. (1640-1655)
İslâm Giray Han III. (1655-1665)
Adil Giray Han (1665-1670)
Selim Giray Han (1670-1677)
Murat Giray Han (1677-1683)
Hacı Giray Han II. (1683-1684)
Selim Giray Han (ikinci kez) (1684-1691)
Sa'det Giray Han II. (1691-1692)
Safa Giray Han (1692)
Selim Giray Han (üçüncü kez) (1692-1699)
Devlet Giray Han II. (1699-1702)
Gazi Giray Han II. (1702-1707)
Kaplan Giray Han (1707)
Devlet Giray Han II. (ikinci kez) (1707-1713)
Kaplan Giray Han (ikinci kez) (1713-1716)
Kara Devlet Giray Han (1716-1717)
Sa'det Giray Han III. (1717-1724)
Mengli Giray Han II. (1724-1730)
Kaplan Giray Han (üçüncü kez) (1730-1736)
Fethi Giray Han II. (1736-1737)
Mengli Giray Han II. (ikinci kez) (1737-1739)

- Selamet Giray Han II. (1739-1743)*
Selim Giray Han II. (1743-1748)
Arslan Giray Han (1748-1756)
Halim Giray Han (1756-1758)
Kırım Giray Han (1758-1764)
Selim Giray Han III. (1764-1769)
Kırım Giray Han (ikinci kez) (1768-1769)
Devlet Giray Han IV. (1769-1770)
Selim Giray Han III. (ikinci kez) (1770-1771)
Sahip Giray Han II. (1772-1775)
Devlet Giray Han IV. (ikinci kez) (1775-1777)
Şahin Giray Han (1777-1782)
Bahadır Giray II. (1782-1783)
Şahin Giray Han (ikinci kez) (1783)

D. İDİL-URAL'DA İSLÂMİYET

İdil-Ural bölgesindeki Türk boyları Tatar ve Başkırtlar, 1552'de Rus boyunduruğu altına girip ortodoks Ruslar'ın çok ağır baskısına maruz kalınca, bu bölge Türkler'i milli benliklerini İslâmiyet'e dayanarak koruyabilmişlerdi. Ruslar, İdil Bulgar Devleti'nin İslâm'ı devlet dini olarak kabul etmesinden takriben 70 yıl sonra hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmişlerdi(1).

«SSCB'nin Avrupa kısmı ve Sibirya'nın müslüman dini idaresi»nin başkanı müftü Talat Taceddin Bulgar hanı Almas'ın hicri 16 Muharrem 310 (16 Mayıs 922)'de İslâm'ı resmî olarak tanıdığını tasdik etmektedir(2). İslâmiyet Türk halkının arasında çok çabuk yayılmış ve böylece milli benliğin bir parçası olmuştur. İslâmiyet 922 ile 1522 yılları arasında İdil-Ural Türkler'i arasında yayılmış ve kök salmıştı. İslâm Altın Ordu (1240-1502) ile Kazan Hanlığı (1473-1552)'nda, IV. İvan tarafından işgal edilene kadar çok yaygın hale gelmişti. Korkunç İvan Kazan Hanlığını işgal eder-etmez cami ve medreseleri yıktırdı ve bir kısmını kiliseye çevirtti.

1756 yılında Kazan eyâletinde (Gubirna) 536 camiden 418'i, Tobolsk eyâletinde 113 câmiden 15'i ve Astrahan eyâletinde 40 câmiden 29'u yıkılmıştı(3). 1759 yılına kadar ise İdil boyu Tatarları'na câmî, mescit-medrese açmak tamamen yasaklanmıştı.

Çariçe II. Katerina'nın müslüman tebaaya karşı nispeten yumuşak bir politika takip etmeye başlaması neticesinde 4 Aralık 1789 fermanı ile Ufa'da «dini idare» (Duhovnoe Sobranie Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi'ni) kurdurdu. Bu müslüman idaresi (diniye nezareti) bir «müftü»nün başkanlığında 9 idari memurdan ibaretti(4). Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi'nin ana görevi müslüman cemaatler tara-

(1) N. Devlet, *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi* (1905-1917), 56. Ankara 1985

(2) T. Tazeev, «Contribution made by Muslims of Tataria to Islamic Patterns of Thought» *Muslims of the Soviet East*, 4-8, sayı 3, (1980)

(3) N. Devlet, *Aynı eser*, 85

(4) N. Devlet, *Aynı eser*, 6

ından talep edilen din adamlarını imtihan ve onları bu yerlere tayin etmekte. Geniş anlamda bu dini idare devletin kontrol organı olarak çalışıyordu. Bu arada ise Rus ortodoks kilisesi, devletin himayesinde kendisinin Rus olmayan halklar arasındaki misyon çalışmasını iklyüz yıdan fazla bir süre devam ettirebilmişti. Fakat elde edilen neticeler, çalışmaların bekleneni vermediğini bariz olarak gösteriyordu. Bilhassa İdil-Ural'da Tatarlar kilisenin misyon hareketine, kendilerini hristiyanlaştırma gayretlerine karşı koymuşlardı. 1796'da yapılan beşinci nüfus sayımına göre, Kazan eyaletinde 103.050 erkek ve 108.290 Tatar kadını yaşamaktaydı. Fakat bunların sadece erkeklerden 13.384'ü ile kadınlardan 13.922'si vaftiz edilebilmişti(1).

II. Katerina'nın reformlarından sonra mollalar yüksek eğitimlerini Buhara'da değil, İstanbul, Kahire veya Medine gibi yerlerde görmeye başladılar. 1866'de Kazan'da camilerin sayısı yediyüzyirmidokuzaya yükseldi. Aynı zamanda sayıları da her geçen yıl artmaktaydı(2). İşte bu mollaların dini faaliyetleri tesirini gösterdi. 1802 Nijni-Novgorod'ta Hristiyanlığı kabul etmiş olan Tatarlar ilk defa olarak Hristiyanlıktan vazgeçtiler(3). Bu durum Rus ortodoks kilisesini çok rahatsız etti ve İlminskiy (1822-1891) gibi tanınmış misyonerler vaftiz edilmiş olan Tatarlar'ın kiliseden kopmasına mani olmak için çeşitli hareketlere giriştiler. Alınan çeşitli tedbirlerin yanında 1867'den 1899'a kadar değişik 20 dilde 1.599.385 nüsha hristiyan dini ile ilgili yazılar basıldı. İlminskiy'nin ölümünden (1891) 1910 yılına kadar 558 adet değişik dini tercüme iki milyon adetten fazla olmak üzere basıldı ve Rus olmayan halklar arasında dağıtıldı. Kazan'da Hristiyan Tatar çocukları için İlminskiy tarafından kurulan merkezi okul örnek alınarak, bilhassa Kazan, Simbirsk ve Vyatka'da yerli halk için ilkokullar açıldı. Fakat bütün bu faaliyetler çeşitli yollarla vaftiz edilmiş olan Türkler'in hristiyanlıktan hızla vazgeçmesine mani olamadı. Hristiyanlıktan dönme hareketi 1865-1866'da hemen hemen vaftiz edilmiş bütün Tatar köylerinde kendini gösterdi(4).

Bu arada İdil-Ural müslümanları da boş durmamışlardı. Arapça harflerle baskı yapma imkânları hasıl olunca, Türkler bilhassa dini neşriyata hız verdiler ve bunu halka dağıttılar. Böylece 1801 ile 1855 yılları arasında Kazan'da 577 kitap neşredildi(5). Aynı devir içinde

(1) J. Glazik, *Die Islammission der russisch-ortodoxen Kirche*, 112. Münster 1959

(2) N. Devlet, *Aynı eser*, 9

(3) J. Glazik, *Aynı eser*, 114

(4) J. Glazik, *Aynı eser*, 114 vd.

(5) N. Devlet, *Aynı eser*, 14

bütün Rusya'da ancak 1.463 kitabın neşredildiği göz önünde bulundurulursa(1), 577 sayısı cidden büyük bir miktar ifade eder 1842 ile 1852 yılları arasında 23.600 nüsha Kur'an ve 44.300 Heftiyek (Kur'an'ın yedide biri), 1853 ile 1859 yılları arasında ise 82.300 nüsha Kur'an ve 165.000 Heftiyek basılmıştı(2). Müslümanların faaliyetleri yalnız yayın ile sınırlanmayıp, yeni camiler, mektep ve medreseler açmak şeklinde de kendini gösteriyordu. Fakat, mesela 1883'te St. Petersburg'ta (bugünkü Leningrad) bir cami açmak gibi, bazı faaliyetler yöneticilerin muhalefeti neticesinde akamete uğruyordu(3).

17 Kasım 1905 kararname Rusya İmparatorluğu'nun vatandaşlarına diğer hürriyetlerle birlikte din hürriyeti de verdi. Bugünü kadar müslüman oldukları için gerek Rus hükümeti, gerek kilisesi tarafından çeşitli baskılara tâbi tutulan Türkler böylece dilediklerince dinî faaliyette bulunma imkânına kavuştular. Din hürriyeti ayrıca vaftiz olmuş Türklerin kitle halinde Rus ortodoks kilisesinden kopmasına da sebep oldu.

Kazan piskoposluğuna bağlı 23.860 kişi Hristiyanlıktan vazgeçerek İslâmiyet'i kabul etti, İdil boyundaki başka piskoposluklardan ayrılanlarla birlikte bunların sayısı 36.299'a ulaştı(4). Resmî rakamlara göre, «Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi» 1907 yılında beş milyon müslümanın yaşadığı altıbin müslüman mahallesinin işlerini yürütüyordu.

Resmî rakamlara göre, 1913 yılında Kazan eyaletinde 680 kilise ve manastıra mukabil, 1.890 cami mevcuttu 1912 yılında mektep ve medreselerin sayısı 1.100'e yükselmiş olup buralarda takriben seksenbaşbin talebe dinî eğitim görüyordu. 1917 yılında Kazan şehrinin nüfusu ikiyüzaltıbin olup, bunun ancak % 22'sini Tatarlar teşkil ediyordu. Buna rağmen bu şehirde, bugün bütün Tatar Muhtar Cumhuriyeti'nde mevcut olan sayıda, yani onüç tane cami vardı. 1917'de Tataristan'da 2.223 cami ve 3.683 resmî imam bulunuyordu(5). Böylece Ekim ihtilâlinin önce İdil-Ural Türkleri'ni devletin desteği olmaksızın kendi dinî kuruluşlarını diledikleri şekilde geliştirmek imkânı bulunmuşlardı.

Bolşevik ihtilâlinin ilk yıllarında komünistler İslâm'ı sadece bir din olarak değil, aynı zamanda milyonlarca Rusya müslümanını tem-

(2) J. Glazik, Aynı eser, 151

(1) N. Devlet, Aynı eser, 14

(3) C. Pancayec, «Pastand Future of Muslims of Leningrad», Muslims of the Soviet East, 12, sayı 2, (1980)

(4) J. Glazik, Aynı eser, 147 vd.

(5) N. Devlet, «İdil-Ural'da İslâmiyet'in Durumu», Tarih Enstitüsü Dergisi, XIII, 112-113, (1983-1987).

sil eden bir siyâsi hareket olarak da kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu gerçek Moskova'nın müslüman işçilerine hitaben ilân ettiği 17 Aralık 1917 tarihli meşhur bildirisinde de kendini göstermektedir. O devirde Sovyet hükûmeti müslüman işçilerine din hürriyeti vaad etmiş, onların örf ve âdetlerini dilediklerince devam ettirebileceklerini belirtmişti. Fakat Sovyet hükûmeti güçlenince verdiği bütün sözlerden döndü: Dini kuruluşlar kapatıldı, din eğitimi yasaklandı, din adamları takip edildi ve faaliyette bulunan kilise ve camiler çok ağır vergiler ödemeye mecbur edildiler. Sovyet yöneticileri bu idari tedbirlerle yetinmeyip din aleyhtarı propogandayı organize etme işine giriştiler. Bu faaliyette bilhassa «Militan Allahsızlar Birliği» (Soyuz voynstvuyuşçih bezbojnikov; SVB) büyük rol oynadı.

Nitekim İslâm'a, dini kuruluşlara ve din adamlarına karşı devlet desteği ile yürütülen bu faaliyetlerde gayet başarılı oldular. İdil-Ural'daki 2.200 cami ile 3.700 resmi imamdan 1931 yılında ancak 980 cami ve 625 imam, 1941 yılında ise 200 câmi ile ancak 250 resmi imam kalmıştı (1).

İkinci Dünya Harbi esnasında ise hükûmet Sovyet halklarının moralini yükseltmek endişesi ile dinleri ve bu arada İslâm'ı takip işini zayıflattı. İslâm dini de bu yeni politik durumdan faydalandı. 1932-1938 yıllarındaki temizliklerin kurbanı olmadan sağ kalabilmiş olan, Ufa müftüsü Abdurrahman Resul(ev) 1942'de Stalin'e Sovyet hükûmeti ile İslâmiyet arasındaki münâsebetleri normalleştirme teklifinde bulundu. Stalin, Resul(ev)'in teklifini kabul etti ve neticede yapılan anlaşmaya göre din aleyhtarı propoganda çok azaltıldı ve İslâm 34 yıldan sonra 1942'de tekrar «kanûni» statüye sahip oldu. Ufa'da tekrar bir dinî idare kuruldu.

Sovyetler Birliği'nde İslâm'a karşı idari ve psikolojik hücumlar Hruşçov devrinde «Lenin'e dönelim» şıarları ile devam ettirildi. Bütün Sovyetler Birliği'nde ibadete açık camilerin sayısı takriben dörtyüze ve «kayıtlı» din adamlarının sayısı iki bine indirildi. 1954 ile 1964 yıllarında ibadete açık bırakılmış camilerin bir çoğu da kapatıldı. 1978'de ilân edilen resmi rakamlara göre, o tarihte Tataristan'da ancak onüç cami mevcuttu. En son elde edilen bilgilere göre, 1982 yılında Tataristan'daki camilerin sayısı onyediye yükselmiş olup, bunların dördü son yıllarda inşa edilmiştir. Ufa'daki İslâm dinî idaresinin kayda geçecek mühim bir selâhiyeti yoktur. Ufa'daki idare tarafından sadece bir takvim çıkarılmakta olup, bu da Arap harfleri ile neşredildiği için ancak altmış yaşından yukarı olanlar okuyup faydalanabilmektedir. SSCB'nin Avrupa kısmı ve Sibirya için sorumlu olan Ufa dinî idaresi-

nin başka çeşit yayınlarda bulunması ve din adamları yetiştirmesi men'edilmiştir. Sovyetler Birliği'nde çocuklar din eğitimi görmezler. Ve İslâm ulemasına câmlerin dışında herhangi bir yerde faaliyet göstermek yasaklanmıştır (1).

Sovyetler Birliği'nde din adamları yetiştirmek ve neşriyatta bulunma imtiyazı, dört İslâm dinî idaresinden biri olan, «Orta Asya ve Kazakistan müslümanlarının dinî idâresine» verilmiştir.

Genel olarak Sovyetler Birliği'nde, bilhassa İdil-Ural bölgesinde, yetmiş yıla yakın devam eden İslâm aleyhtarı ateist propaganda ve devletin aldığı tedbirler İslâmiyet'i muhafaza ve yaymaya nerdeyse hiç imkan bırakmamış olup, İslâm'ın daha doğrusu müminlerin durumlarını düzeltmeye çalışan müslümanların sayısını azaltmıştır. Fakat bu Tataristan ile Başkurdistan'da İslâmiyet'in tamamen yok olduğu mânâsına gelmemektedir. Devletin her türlü maddi ve kanunî imkânları ile desteklenen ateizm propagandası altmış yıldan fazla devam etmiş olan faaliyetleri ile Sovyet yöneticilerinin ümit ettiği gibi Rus olmayan halkların dinî inancını ve böylece millî benliğinin bir kısmını yok edemedi. İdil-Ural Türkleri 365 yıllık çarlık hâkimiyeti devrinde millî benliklerini İslâm'ın yardımı ile koruyabilmişlerdi. Sovyet yöneticileri bu gerçeği gayet iyi anlamış olup 67 yıldan beri millî benliğin mühim bir kısmını teşkil eden dinî inancı yok etmeye uğraşmaktadırlar.

Bugüne kadar alınan tedbirler arzu edilen neticeyi vermeyince Sovyet yöneticileri son yıllarda ateist, bilhassa İslâm aleyhtarı propagandayı daha ilmi şekilde yürütmeye karar verdiler. Böylece yalnız Kazan'da, 1960 ile 1981 yıllarında yirmibeşten fazla İslâm aleyhtarı eser neşr edildi. Halkta millî gelenek haline gelmiş olan sünnet yaptırmak gibi dinî vecibeler, gayr-ı sıhhi eski âdetler diye ilân edilmektedir. Oruç farızası da, ayrı şekilde şüpheli âdet cümlesinden sayılmıştır. 1961 yılında müftü Şakircan Hayalettin «işçilerin ve köylülerin oruç tutması vacip değildir» şeklinde bir fetva çıkarmak zorunda bırakılmıştı. Fakat onun bu fetvası imamlar tarafından desteklenmedi.

Sovyet kanunlarına göre, müslümanlar ibadet için câmler açma hukukuna sahipti. Fakat câmi inşası, bir hayli bürokratik zorluklara bağlıdır. Bir cemaat yeni bir cami açmak istediği takdirde başta mahallî idare ile anlaşma yapmak zorundadır. Yapılan anlaşma o cemaate bir ibadet evi satın alma müsaadesi vermekte, fakat bu bina o müslüman cemaatin değil, devletin malı olmaktadır. Bir dinî topluluğun cemaat sayılması ise Moskova'dan (Dinî İşler Şûrası'ndan) verilen özel izinle mümkündür. Başka bir şekilde ifade edersek müslü-

manlara elden gelen her türlü zorluk çıkarılmaktadır. Güya bilimsel ateizm diye adlandırılan resmi propaganda devletin bütün imkânlarından faydalanmaktadır; bu propagandaya SBKP'nin dışında, komünist partisinin gençlik teşkilatı Komsomol, işçi sendikaları, devlet televizyonu, radyosu, basını, kütüphaneler ve başka kuruluşlar aktif olarak katılmaktadırlar. Kısacası Sovyetler Birliği'nde müslümanlar devletin büyük ölçüde baskısı altındadırlar(1).

İdil-Ural bölgesindeki müslümanları üç kategoriye ayırmak mümkündür: İlkini İslâm'ın kaidelerini tam manası ile yerine getirmeye çalışan dindarlar teşkil etmekte olup, bunların sayısı azdır. İkinci kategoriye ise zamanında dinî eğitim alabilmiş ve bu sebepten de dinî örf ve âdetlerini devam ettiren, ekserisi yaşlılardan oluşan gurup teşkil etmekte olup, bunların sayısı da fazla değildir. Aralarında bir hayli aydının da bulunduğu üçüncü kategori en büyük gurubu teşkil etmektedir. Bunlar katı dindar olmayıp, ekserisi câmilere ancak bayram namazında giderler. Fakat buna rağmen millî kültürün mühim bir parçasını teşkil eden İslâmî örf ve âdetleri muhafaza etmeyi doğru bulmaktadırlar. 1979 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımına göre, ekserisi İdil-Ural'da yaşayan 6.317.000 Tatar (bunların bir kısmı Kırım Tatarı'dır) ve 1.371.000 Başkurt, cem'an 7.688.000 İdil-Ural Türkü bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen Tatarlar'ın bir milyonu bu bölgenin dışında değişik Sovyet cumhuriyetlerindedir. Son on yılda bu İdil-Ural Türkleri'nin sayısı takriben sekiz milyona yükselmiş olmalıdır. Tataristan ASSR'inde yerleşmiş olan Tatarlar'ın (Genel nüfusun takriben % 25'i) % 60'ı köylerde yaşamaktadır; Başkurdistan ASSR'inde yerleşmiş olan Başkurtlar'ın takriben % 70-80'inini köy halkı teşkil etmektedir.

Buna göre, Tatar-Başkurtlar'ın yarısından çoğu, millî ve dinî örf ve âdetlerin daha iyi muhafaza edildiği köylerde yaşamaktadırlar. Dolayısıyla da bunlar arasında dine inanların sayısı daha yüksek olmaktadır. Bütün bunları göz önünde bulundurarak temkinli bir tahmin yürüttüğümüzde İdil-Ural'da Türkler'in % 40-50'sinin dinî inançlarına bağlı olduklarını rahatlıkla belirtebiliriz(2).

(1) N. Devlet, Aynı makale, 118-119

(2) N. Devlet, Aynı makale, 121-122

ALTINCI BÖLÜM

HİNDİSTAN'DAKİ TÜRK DEVLETLERİ

A. DEHLİ'DE İLK TÜRK SULTANLIKLARI (1206-1290)

GİRİŞ :

Asya'daki yarımadalardan biri olan Hindistan; tarih boyunca İran ve Çin gibi kendine has medeniyet ve kültüre sahip olmuştur. Kuzeyden İndus kolları ile Ganj kolları, güneyden Hind Okyanusu yarımadaı çevrelemektedir. Özellikle, Kuzey Hindistan oldukça hareketli bir tarihi geçmişe sahiptir. Yerli devletler (Racalıklar) yanında, kuzeyden gelen istilâlar, Hindistan tarihinde büyük akisler bırakmışlardır. İran şahlarının istilâsını, Makedonyalı İskender'inki takip etmiştir(1). Daha sonra Sakalar, Kuşan ve Akhunlar Kuzey Hindistan'a, Vindhya dağlarına kadar hâkim olmuşlar, racalıklarla da devamlı mücadele etmişlerdir(2).

Muhammed b. Kasım'ın ilk İslâm akını, İndus'un aşağı kısmına kadar uzanmış ve böylece Budizm ilk defa dini bir tehlikeye maruz kalmıştır(3). Afganistan'da kurulan Türkşâhi, Hinduşâhi ve Gazneliler(4) de Hindistan ile münasebetlerde bulundular. Gazneli Mahmud, arka arkaya akınlar ile Hindistan'da cihad geleneğini devam ettirmiştir(5). 1040 Dandanakan meydan savaşını kaybeden Sultan Mesud (1030-1040)'un halefleri, Kuzeybatı Hindistan'da yerleşmişler ve 1186'ya kadar burada saltanat sürmüşlerdir(6). Afganistan'da Gazneliler'in yerini alan Guriler(7), 1186'da son Gazneli sultanı Hüsrev Melik'i mağlup ederek Pencab'ı ele geçirdiler(8).

-
- (1) Vincent A. Smith, *The Early History of India*, 93-108
 - (2) Bkz. B.N. Puri, *India under the Kushânâs*, Bombay 1965; Upendra Thakur, *The Hûnas in India*, Varanasi 1967
 - (3) V.D. Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 17-18
 - (4) V.D. Mahajan, *Aynı eser*, 28, 36-38
 - (5) E. Merçil, *Sultan Gazneli Mahmud*, Ankara 1988, 25-42
 - (6) C.C. Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*, Edinburg 1977, 1-98
 - (7) Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 318 vd.
 - (8) Cüzcânî, *Aynı eser*, I, 242-243

Gur'da ve Gazne'de hükümrân olan Şihabeddin veya Mu'izzeddin Muhammed(1), 1173'den itibaren Kuzeybatı Hindistan meselesine önem vermiş, ordusundaki Türk meliklerinin ve askerlerinin de yardımı ile istilâ hareketlerine girişmiştir. 1191 ve 1192 Tarain (Triori) meydan savaşları(2) ile Hind kapılarını açmıştır. O Hindistan'da olmadığı zaman yerine nâîp olarak Aybeg'i bırakmıştır(3). İşte Dehli Türk Sultanlıkları tarihi, bu Türk melîği ile başlamakta ve onun halefleri veya yakınları tarafından kurulan hanedanlarla devam etmektedir.

(1) Cüzcânî, Aynı eser, I, 405

(2) Cüzcânî, Aynı eser, I, 399-400; Mahajan, Aynı eser, 61-63

(3) Cüzcânî, Aynı eser, I, 418

I. KUTBİLER (1206-1211)

Dehli'de batılıların «*Slave Kings*» diye adlandırdıkları Memlûk sultanlıklarının ilki Kutbiler'dir(1). Kuruluşu 1206, yıkılışı 1211'dir. Kutbeddin Aybeg (1206-1210) ve Arâmşah (1210-1211) gibi iki sultan tarafından yönetilmiş olup, başkentleri Dehli ve arasına da Pencab'daki Lahor şehri olmuştur.

1 — KUTBEDDİN AYBEG (1206-1210)

Gur sultanı Mu'izzeddin Muhammedşah, Hindistan dönüşü Dâniye (Damyak) denilen yerde namaz kılariken suikaste kurban gitmiş(2) ve aldığı yaranın tesiri ile 1206'da ölmüştü. Onun kendisinden sonra tahta geçecek belirli bir veliahtı yoktu. Sağlığında ise, başlıca melikleri Aybeg, Tâceddin Yıldız, Nâsireddin Kabaca, Bahaeddin Toğrı ile Muhammed Kalaç, onun adına Hind fetihlerini sürdürmüşler, adeta veliahtı olmuşlardı. Herbirine aynı sevgi ve saygıyı gösteren Mu'izzeddin Muhammed, Hind'deki bir çok savaşı bunlarla yapmış ve herbirine ayrı ayrı vazifeler vermişti. Bu sebeple 1206'da Guriler'in güney toprakları hemen bu melikler tarafından paylaşıldı ve hepsi müstakil hükümdar gibi hareket etmeye başladılar. Tâceddin Yıldız Gazne'de, Nâsireddin Kabaca Multan ve Uç'da, Muhammed Kalaç da Bihar ve Bengal'de istiklâllerini ilân ettiler. Onun Hind nâibi ise Aybeg idi. O da, 1206'da «Kutbeddin» ünvanı ile Lahor'da Kutbi tah-tına çıktı(3).

Aybeg, Türkistan'da doğmuştu ve muhtemelen Kıpçak kabilesinden bir kola mensuptu. Nişapur'da İmam Ebû Hanife soyundan Kadı Fahreddin Abdulâziz'e satılmış ve ilk öğrenimini onun yanında görmüştü. Daha sonra Gur sarayına intikal eden Aybeg, kısa zamanda Sultan Mu'izzeddin Muhammed'in gözüne girmeyi başardı ve sıra ile emîr-i âhurluğa kadar yükseldi. Gur, Gaznı'n ve Bamiyan sultanları ile yapılan savaşlara katıldı. Sultanshâh hâdiseleri dolayısıyla Horasan seferi sırasında esir düştüyse de kurtarıldı.

(1) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 415

(2) Cüzcâni, *Aynı eser*, I, 403-404, 408

(3) Cüzcâni, *Aynı eser*, I, 417; Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 77

1191 ve 1192 Tarain meydan savaşlarında sultanlık ordusunda yer aldı. Mu'izzeddin Muhammed'in Pencab'dan ayrılmasından sonra da nâip bırakıldı. Kuhram ve Samana timarlarına ve valiliğine de sahip olan Aybeg, bu sırada *melik* idi(1). Daha sonra Ganj nehrinin batıdaki büyük kolu Cemne yakınlarındaki Dili şehrini aldı. Daha sonraki akınları için burayı kendisine üss yaptı. Hindular'ın bu şehri, çağdaş kaynaklarca *Köhne Dehli* diye adlandırılmıştır. Aybeg, bu Hindü şehrine hemen İslâmi bir çehre kazandırmış ve göçmenleri orada iskan ettirmiştir. Nahravala, Mirat, Ranthambhor, Koil (Aligarh), Benâres, Ecmir, Thankir ve Gvalyor gibi kaleler Dehli'ye bağlanmış ve Gur sultanı adına idare edilmişlerdir. Melik Aybeg, Bihar ve Bengal taraflarını fetheden Muhammed Kalaç'a da yakınlık göstermiş ve onu bu fetihlerinde desteklemiştir. Orada Lakhnauti şehrinde oturan Muhammed Kalaç, ölümüne kadar Aybeg'e bağlı kalmış ve her zaman belirli hediyeler göndermeyi de ihmal etmemiştir.

Aybeg, Muizzeddin Muhammed'in 1206'da ölümü üzerine bağımsızlığını ilân etti ve Lahor'da tahta çıktı. «Kutbeddin» ünvanını alarak hutbe okuttu ve adına para kestirdi(2). Onun saltanatının ilk zamanlarında sultanlığın arazisi doğuda Benares'e, batıda ise Multan-Afgan geçitlerine kadar uzanıyordu. Akrabalık ilişkilerinin de bulunduğu Tâceddin Yıldız ile Nâsireddin Kabaca, Kutbeddin Aybeg'in ilk rakipleriydiler. 17 Mart 1206'yı takip eden günlerde, Tâceddin Yıldız, Pencab'ı ele geçirme ümitlerine kapıldı. Gazne'den Lahor üzerine yürüyerek, burayı ele geçirdi. Bu durum, Kutbeddin Aybeg ile arasının açılmasına sebep oldu. Dehli'den hareket eden Kutbi sultanı, Tâceddin Yıldız'ı Pencab'da mağlup ederek, Afgan geçitlerinin gerisine çekilmeye mecbur etti. Bununla da kalmayan Kutbeddin Aybeg, Lahor istilâsının öcünü almak için Tâceddin'in başkenti Gazne'yi ele geçirerek bu şehirde kırk gün eğlence yaptı. Ancak halk ve bazı ilerigelenler, Kutbeddin Aybeg'i istemediklerinden gizlice Tâceddin Yıldız ile anlaştılar. Kutbi sultanı, düşmanın çok yaklaştığını anlayınca, Seng-i Surh (Kızıl Taş) yolu ile Hindistan'a döndü. Tâceddin Yıldız tehlikesinin geçmediğini bildiği için de, devamlı olarak Lahor'da ikamet etti. 1210 yılına kadar Lahor'da kaldı. Bu arada meşhur âlimlerden Fahreddin Mübarekşah Merv er-Rüdf ile tanışarak huzuruna kabul etti. Ondan, Lahor'daki kütüphanesi için bir eser telif etmesini de istedi(3).

(1) Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 417

(2) Cüzcanî, *Aynı eser*, I, 415; Fahreddin Mübarekşah, *Tarih-i Fahreddin Mübarekşahi*, 32

(3) Fahreddin Mübarekşah, *Tarih-i Fahreddin Mübarekşahi*, 72

Gündelik hayatında Türk geleneklerine son derece bağlı olan Kutbeddin Aybeg, çevgan oyununa da meraklıydı. Nitekim, 1210'da Lahor'da bu oyunu oynarken, atının tökezlenmesi ile yaralandı ve az sonra da vefat etti. 4 Kasım 1210'da başkentte toprağa verilen Kutbeddin Aybeg, Dehli Türk Sultanlığı'nın büyük kurucusu olarak tarihteki müstesna yerini almıştır(1).

2 — ARAMŞAH (1210-1211)

Sultan Kutbeddin Aybeg'in ani ölümü üzerine emir ve melikler, Aramşah'ı Kutbi tahtına seçtiler. Sultanlığın ileri gelen meliklerinden olan İltutmuş, bu sırada başkentte değildi ve kendine tahsis edilmiş ıktâ merkezinde bulunmaktaydı. Aramşah'ın tahtta kısa bir müddet kalması, Nâsireddin Kabaca ve Gazne'deki Tâceddin Yıldız'ı Kutbiler üzerine menfi sayılacak bir harekâta geçmelerini engellemiştir. Bihar ve Bengal'deki Kalaçlar da kendi iç meseleleri ile uğraşmaktaydılar. Hindû racaları da gelişecek hâdiseleri takip etmeye ve ona göre Kutbilerle siyasi münasebetleri devam ettirmeyi düşünmekteydiler. Aramşah'ın tahta çıkmasından memnun olmayanlar arasında Sipahsalar ve Emir-i Dâd olan Ali ve bazı melikler bulunuyordu. Onlar gizlice İltutmuş ile temasa geçtiler ve sultan olması için Dehli üzerine yürümesini tavsiye ettiler.

Aybeg'in değer verdiği ve sık sık «oğlum» dediği İltutmuş, Aramşah'a karşı harekete geçerek Dehli üzerine yürüdü ve bu son Kutbi sultanını tahtından indirdi. Bu devir tarihçileri onun için «*kaderin hükmü Aramşah'a ulaştı*» diyerek, saltanatının sona erdiğini ifade etmektedirler(2).

3 — SULTAN ŞEMSEDDİN İLTUTMUŞ (1211-1236)

İltutmuş, Türkistan'da Kıpçaklar'ın Uluğ-Borlu kabilesinden kendisine bağlı olanlar ve akrabalarının çokluğuyla ün salmış Aylam Han'ın oğludur. Küçük yaşta zekâsı ve becerikliliği ile dikkatleri üzerine çekmesi sebebiyle kardeşleri (veya amcası oğulları) vasıtasıyla tıpkı Hz. Yusuf gibi köle tüccarlarının eline düşürülmüş ve o dönemin önemli merkezlerinden birisi olan Buhara'ya getirilmiştir.

Buhara'da Sadr-ı Cihan'ın akrabalarından birisinin yanında, o ailenin bir ferdi gibi yetiştikten sonra, Hacı Buhara adlı bir tüccarın hizmetine giren İltutmuş, köle tüccarı Cemaleddin Muhammed Çusî

(1) V.D. Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 77-78

(2) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 418

Kaba tarafından Gazne'ye getirilmiştir. Burada, Sultan Muizzeddin Muhammed Guri tarafından hizmete alınmak istenilmişse de, verilen fiatın az bulunması üzerine yanındaki diğer Türk köleler ile birlikte alınıp satılması yasaklanarak vakfedilmesi uygun görülmüştür. Bu hâdiseden dört yıl kadar sonra Gazne'ye tekrar getirildiği bir sırada, 1196'da Gucerat'a yaptığı başarılı seferden dönen Muizzi meliklerinden Aybeg de burada bulunmaktaydı. Şöhretini duyduğu İltutmuş'u hizmetine almak isteyen Aybeg, yasağın kalkmamış olması sebebiyle bizzat Sultan Muizzeddin Muhammed'in de tavsiyesiyle Cemaleddin Çuş Kaba'yı Dehli'ye davet ettirdi. Burada yanındaki bütün Türk köleler ile birlikte hizmete alınan İltutmuş, Ser-Candar olarak görevlendirildi(1).

İltutmuş'un adı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Batılı araştırmacılar, bu ismi «Altamış, Altmaş, Altamaş, Altumuş, İyaltmış, Ay-tutulmuş» gibi değişik şekillerde kaydetmişlerdir(2). Ancak, V.V. Barthold'un 1907'de söz konusu ismin «İltutmuş» veya «İletmiş» olabileceğini belirtmesi, bu hususta bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışma şu ana kadar kesin bir neticeye ulaştırılamamış olmasına rağmen bugün ilim âleminde «İltutmuş» şeklinin daha çok benimsenerek yaygınlık kazandığı görülmektedir(3). Orta Asya Türk isim geleneği-i yaşatan bu adı o, Hindistan'a geldikten sonra fethettiği ülkelerden dolayı almış olmalıdır.

a) Tahta Geçiş:

Sultan Kutbeddin Aybeg tarafından kendisine «oğlum» diye de hitap edilen İltutmuş, onun 1197'den sonraki birtakım faaliyetlerine katılmış olmalıdır. Ancak kaynaklarımız, İltutmuş'un Gvalior (Gwalior) kalesinin 1200 yılında fethi sırasında gösterdiği cesaret sebebiyle *Emîr-i Şikâr* yapıldığını ve Bedâun ile Baran ıktalarının sahibi olduğunu kaydederler(4).

1202 yılında, Kalincar'ın fethinde Aybeg'in yanında yer alan İltutmuş, 1205 yılındaki Gakhar seferinde, Celâm nehri kıyısında isyancılara vurduğu büyük darbenin, bizzat Sultan Muizzeddin Muhammed tarafından müşahade edilmesi üzerine hil'at ile taltif olu-

- (1) Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırı*, I, 440-442; İsemi, *Fütûhu's-Selâtin*, 109 vd.
- (2) S. Dibgy, *İletmiş or İltutmiş. A Reconsideration of the Name of the Delhi Sultan, Iran VIII* (1970) 57-64
- (3) S. Şhce, *Şemsi Melikleri*, Elâzığ 1986, 33-35
- (4) Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırı*, I, 443; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 57

narak azat edilmiştir. Aybeg'e «Çetr» ve «Sultan» ünvanı ile birlikte Hindistan işlerini yürütme yetkisinin de verildiği bu seferden Dehli'ye dönüldüğü sırada Emirü'l-Ümeralığa tayin edilen İltutmuş, aynı zamanda Aybeg'in kaynaklarda ismi zikredilmeyen bir kızıyla da evlendirilmiştir.

Sultan Kutbeddin Aybeg'in, 4 Kasım 1210 tarihinde ölümü üzerine kendisinin Lahor'da bulunmamasından da istifadeyle bazı Türk emir ve meliklerin Aramşah'ı sultan ilan etmelerini sükûnetle karşılayan İltutmuş, daha sonra başta Sipahsalar ve Emir-i Dâd Ali İsmail olmak üzere bir kısım meliklerin daveti üzerine harekete geçerek kısa sürede Dehli şehri ve kalesini zaptetmiştir. Dehli-Amroha arasında Cemne nehri kıyısında mağlup edilerek ortadan kaldırılan Aramşah'tan sonra Şemseddin ünvanını alarak Dehli Türk sultanlığı tahtına oturan İltutmuş ile Hindistan'daki Türk hâkimiyetinde yeni bir dönem açılmıştır. Bu dönemi, devrin kaynakları *Şemsiyân-ı Hind* veya *Selâtin-i Şemsi* olarak adlandırırlar (1).

Sultan Kutbeddin Aybeg öldüğü sırada Hindistan'daki Türk hâkimiyeti: Sind, Multan ve Sivistan bölgesinde Nâsireddin Kabaca, Bengal'deki Lakhnauti bölgesinde Kalaç Melikleri, Dehli başta olmak üzere Kuzey Hindistan'ın orta kesimlerinde Aybeg'e bağlı emir ve melikler, Lahor ve civarında Aramşah olmak üzere dört parçaya bölünmüş durumdaydı. Aramşah'ın Dehli Türk sultanlığı tahtına oturması, diğer gurupları harekete geçirdiği gibi, daha önce mağlup edilerek sindirilmiş bulunan sınırdaki bazı müstakil Hindu rae ve racalarının da tecavüzkâr bir tavır içerisine girmelerine sebep olmuştu. Bütün bunlar, Aramşah'ın silik bir şahsiyete sahip olduğunu ve Aybeg'in tesis ettiği devletin henüz sağlam temeller üzerine oturmamış bulunduğunu göstermektedir.

İltutmuş, Sultan Aybeg gibi Gurlu devletinin desteğine de sahip değildi. Bu sebeple bir yandan büyük ihsanlar ve lütuflar karşılığında bir kısım Türk emir ve melikleri kendisine bağlayarak akıllı bir politika uygularken, diğer taraftan da hızla orduyu düzene sokmaya çalıştı. Bu sırada, Ser-Candar Türki başkanlığında bazı enürlerin kuvvetli bir ordu ile Dehli'yi terk ederek başlattıkları muhalefet, başkent yakınlarındaki Cûd ovasında ezilirken, bu durumdan istifade ile isyan etmeye kalkışan Calor hâkimi Çauhan Ray Udişah da, tekrar itaat altına alınmıştır (2).

(1) Cüzcânî, Aynı eser, I, 439

(2) Hasan Nizâmî, Tâcü'l-Meâsir, (Elliot-Dowson), 238; Ferişt, Tarîh-i Ferişt, 114

Tâceddin Yıldız, Sultan Muizzeddin Muhammed'in ölümünden sonra Gazne'de Gur tahtına oturmuştu. Sultan Muizzeddin'den tevârüs eden Dehli üzerindeki birtakım haklarını, 1206 yılında Aybeg'e yenildiği için kaybeden Yıldız, bu haklarını tekrar elde etmek üzere harekete geçerek İltutmuş'a *Çetr* gönderdi. Onun bu tavrı karşısında iç karışıklıklar ve Uçç ile Multan'ı ele geçirerek gittikçe güçlenen Muizzi meliklerinden Nâsireddin Kabaca'ya karşı bir baskı unsuru olması sebebiyle başlangıçta sessiz kahındı. Ancak Yıldız'ın 1215 yılında Harezmîler'e yenilerek Lahor'a çekilip, Thanesar'a kadar olan Pencab bölgesini kontrolü altına alarak Dehli üzerine yürüdüğü sırada, İltutmuş da büyük ölçüde güçlenmiş bulunuyordu. Onun için bir yandan Samana civarında bütün hazırlıklar kısa sürede tamamlanırken, öbür yandan gönderilen elçiler ile Yıldız'a «miras yoluyla hâkimiyet elde edilemeyeceği, hükümranlığın kuvvete dayandığı, esasen kendi topraklarını başkasına kaptıran birisinin bu tür iddialar ile harekete geçmesinin yakışık almadığı» hatırlatıldı. Gerçekte Yıldız'ın, Pencab gibi Dehli Türk Sultanlığı için hayati önemi hâiz bir bölgede giderek güçlenmesi, İltutmuş'un aleyhine bir durum yaratmaktaydı. Onun için Ocak 1216'da harekete geçen İltutmuş, Tarain düzlüklerinde ordusunu dağıttığı Yıldız'ı yaralı bir halde esir alarak hapsedilmek üzere Bedaun'a gönderdi. Yolda veya Bedaun'a ulaştığı bir sırada Yıldız'ın ölümü ile Gazne'nin Dehli üzerindeki hâkimiyet iddiaları da sona ermiş oldu(1).

Tâceddin Yıldız gibi önemli bir rakipten kurtulan Sultan İltutmuş, Biyâh nehri ile Ganj arasındaki Oudh (Eved), Benares ve Sivallik tepelerinde isyan hâlinde bulunan bir kısım emîr ve melikleri de tedip ederek bölgede hâkimiyetini ve sulhu yeniden tesis etti. Bu sırada Yıldız'dan boşalan bölgenin büyük bir kısmını ele geçirerek önemli ölçüde güçlenen Nâsireddin Kabaca ile Lahor, Taberhinde ve Kuhram yüzünden devamlı bir savaş hâli mevcuttu. Kabaca'nın istenilen vergiyi vermemekte direnmesi, bizzat İltutmuş'un harekete geçmesine sebep oldu. Dehli ordusu karşısında tutunamayacağını anlayan Kabaca, bir takım manevralarla kendisi için en uygun yer ve zamanda savaşmak isterken sıkı bir takip neticesinde Ocak 1217'de Cenab nehri kenarında bulunan Mansura civarında yakalanarak müthiş bir bozguna uğratıldı. Bu galibiyet sonrasında parlak bir törenle Dehli'ye dönen Sultan İltutmuş, Kabaca'dan istediğini almış olmalıdır. Ayrıca onun tekrar güçlenmesine fırsat vermemek için Gazne ci-

(1) Cüz'ânî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I. 413; Hasan Nizami, *Tâc'ül-Meâsir*, 239 Ferişte, *Tarih-i Ferişte*, 114

varından Sind'e akınlarda bulunan bir kısım Kalaçlar da himaye altına alınmıştır (1).

b) Moğol Tehlikesinin Önlenmesi :

Hindistan'da büyük bir devlet kurmaya çalışan Sultan İltutmuş'u en çok meşgul eden meselelerden birisi de, hiç şüphesiz Afganistan'da meydana gelen olayların ortaya çıkardığı problemler olmuştur. Nitekim Otrar hâdisesi üzerine harekete geçen ve 1220 yılında üst üste kazandığı zaferlerle Harezmsaşlar devletini ortadan kaldırarak İslâm ülkelerini istilâya yönelen Cengiz'in Moğolları'na 1221'de Afganistan'daki Pervan mevkiinde büyük bir darbe vurmasına rağmen, daha sonra Sind bölgesine çekilmek zorunda kalan Celâleddin Harezmsah Hindistan meselesinin birden bire ön plâna çıkmasına da sebep olmuştur (2).

Bizzat Cengiz Han tarafından takip edilen Celâleddin Harezmsah'ın zaman zaman, Sind bölgesine sığınması, Dehli Türk Sultanlığı'nı Moğol tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir. Bu sırada Cengiz Han'ın Sultan Şemseddin İltutmuş'a «Dehli Türk devleti arazisinden geçerek Lakhnauti ve Kamrup üzerinden Çin'e ulaşmasına müsaade etmesi» için gönderdiği elçiler red edilmiş olmalıdır (3). Ancak, Celâleddin'in Pencab bölgesinde tutunmaya çalışarak, Gakhar kabilelerinin de yardımıyla giriştiği bir takım faaliyetler bir başka önemli tehlikenin kaynağı olmaya başlamıştır (4).

Sürekli Moğol baskısı altında olmasına rağmen, onlara karşı gösterdiği mücadele sayesinde o sırada bütün müslüman Türkler'in takdirini kazanan ve hattâ Dehli sultanlığını da ele geçirme ihtimali bulunan Celâleddin'in Hindistan'da yer edinmesine müsaade edilemezdi. Dolayısıyla onun Lahor'dan Dehli'ye yöneldiği bir sırada, ordusuyla barınıp yurt tutabileceği bir yer istemek ve Moğollar'a karşı işbirliği teklif etmek üzere yolladığı elçilerini geri göndermeyen Sultan İltutmuş, değerli hediyeler ile birlikte gönderdiği kendi elçileri vasıtasıyla gerçekten çok manidar olan; «Sizin gibi asil bir şehzadeye bu ülkenin iklimi yaramaz» cevabını vererek ona, böyle bir imkân tanımayacağını bildirdi. Esasen bu sırada hazırlıklarını tamamlayan Deh-

-
- (1) Hasan Nizami, Aynı eser, 240; Ferište, Aynı eser, 114; Cüzcâni, Aynı eser, I, 418-421, 446-447
 - (2) Şöhçe, Şemsi Melikler, 45-46; Mahajan, The Sultanate of Delhi, 81-82
 - (3) Cüzcâni, Tabakat-ı Nâsirî, II, 136
 - (4) M. Aziz Ahmet, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi (1206-1290), 166

li ordusu da harekete geçmiş bulunuyordu. Bunun üzerine önce Sistan ve Sind taraflarına çekilen Celâleddin Harezşah, 1224 yılında Mekran yoluyla Kirman'a geçmiş ve böylece Dehli Türk Sultanlığı için bir mesele olmaktan çıkmıştır(1).

Tarihçi Cüzcâni, Sultan Şemseddin İltutmuş'un Moğollar'a karşı aldığı tedbirlerin 1260 yılına kadar önemini muhafaza ederek etkisini gösterdiğine işaret etmesine rağmen, bu tedbirlerin neler olduğunu kaydetmemektedir. Ancak, İltutmuş ölünceye kadar Moğollar'ın Dehli Türk devletine karşı herhangi bir hareketlerinin de olmadığı görülmektedir.

Lakhnauti, 1202 yılında Kutbeddin Aybeg zamanında, Bihar'dan harekete geçen Germisir bölgesi Kalaçlar'ından Muhammed Kalaç'ın şahsi gayretleri ve büyük kahramanlığı sayesinde fethedildi(2). Kısa sürede meydana getirilen eserler ve imar faaliyetleri ile bir Türk yurdu hâline getirilerek İslâmi bir çehre kazandırılan ve Tibet taraflarına yapılan akınlar için bir üss olarak kullanılmaya başlanan Lakhnauti, Aybeg öldüğü sıralarda müstakil hareket etmeye başlayan Kalaç melikleri tarafından idare edilmekteydi. Sultan Şemseddin İltutmuş, ülkenin batı kesimlerinde meydana gelen olayların daha ağır basması sebebiyle bunların üzerine gidememişti. Bu olaylar kontrol altına alınıp, düzen sağlandıktan sonra Doğu meselesiyle de yakından ilgilenmeye başlanılmış ve 1225 yılında Dehli kuvvetleri Patna'yı geçerek Kalaç arazisine girmişlerdir.

Dehli kuvvetlerinin Bihar'ı zaptetmelerinden hemen sonra 1225 yılında büyük bir ordu ile harekete geçen Sultan İltutmuş, Kalaç sultanı Gıyâseddin'in üzerine yürümüştür. Kalaç sultanı da birliklerini Ganj nehri üzerinden batıya kaydırmışsa da iki taraf arasında savaş olmadan anlaşma sağlanarak Kalaçlar tekrar Dehli Türk sultanlığının hâkimiyetini tanımışlar ve İltutmuş'a büyük bir hazneyi hediye olarak takdim etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan İltutmuş Lakhnauti'yi terketmiş, ancak Bihar'a Melik İzzeddin Cani ile birlikte oğlu Nâsıreddin Mahmud'u tayin ederek Kalaçlar üzerindeki kontrolünü sürdürmeye çalışmıştır(1).

Hind yaylasında sağlam bir kayalık üzerine taştan inşa edilmiş önemli kalelerden birisi olan Retenbûr (Ranthambur), XII. yüzyılda Çauhanlar'dan Prithvi Raca'nın elinde bulunmaktaydı. 1226 yılında

(1) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nasiri*, I, 416

(2) Cüzcâni, *Aynı eser*, I, 435; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 53-55

(3) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nasiri*, I, 447-448; Cöhçe, *Şemsi Melikleri*, 57-61

burayı fethetmek üzere harekete geçen Sultan İltutmuş, kaleyi bir müddet kuşatmış ise de Raca Valanadeva'nın külliyetli miktarda haraç ve vergi vermeyi kabul etmesi üzerine muzaffer bir şekilde Dehli'ye dönmüştür. Ayrıca aynı yıl Sivalik tepelerini işgal ettiren İltutmuş, bu bölgedeki tarihi önemi çok fazla olan Mandor kalesini de, 1227'de Raca Kirtipala'nın elinden almıştır (1).

Celâleddin Harezmişah'ın 1221-1224 yılları arasında Sind ve Pencab bölgesinde kaldığı üç yıl içerisinde Sultan Nâsireddin Kabaca'ya önemli ölçüde yıpratmış olması, İltutmuş'un işine yaramış ve onun Hindistan'daki Türkler'i birleştirme çabalarını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Lakhnauti ve Hindu racaları meselesinin de halledilmesinden sonra, bir süre kendi hâlinde bırakılan Nâsireddin Kabaca meselesinin kesin olarak halledilme zamanı gelmiş bulunuyordu.

1227 yılının sonlarına doğru bütün hazırlıklarını tamamlayan İltutmuş, muhtemelen Kabaca'nın oğlu Alaeddin Behramşah'ın bir takım faaliyetlerini bahane ederek Sind, Uçç ve Multan bölgesini de ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu sırada donanmasıyla birlikte bütün kuvvetlerini Amrut kalesi (veya kasabası) girişinde toplamış bulunan Kabaca, Şemsi meliklerinden (Kırklar'dan) Lahor muktâsî Melik Nâsireddin Aytemür'ün Multan önlerine geldiğini, Sultan İltutmuş'un da Taberhinde yoluyla Uçç üzerine yürüdüğünü haber almış bulunuyordu. Bu üstün kuvvetler karşısında tutunamayacağını anladığından kendisi büyük bir telâş içerisinde bütün askeri ve ağırlıklarıyla birlikte gemiler vasıtasıyla savunulması elverişli olan Bakkar (Bhakkar) kalesine çekilirken, veziri Aynü'l-mülk Hüseyin Eş'ari'ye Uçç'taki bütün hazinelerini Bakkar'a nakletmesini emretti.

Değerli komutanlarından Emir-i Hâcîp Melik İzzeddin Salâri ve Kırklar'dan Taberhinde meliki Tâceddin Sencer Kazılık Han'ı öncü olarak ileri sürdükten dört gün sonra, 9 Şubat 1228'de bizzat kendisi de gelerek Uçç kalesini kuşatan Sultan İltutmuş, aynı zamanda veziri Nizâmü'l-mülk Muhammed Cüneydî'nin komutasında önemli bir kuvveti de 18 Şubat 1228'de Sultan Nâsireddin Kabaca'nın peşinden Bakkar kalesi üzerine göndermiştir.

Üç aylık bir kuşatmadan sonra, 3 Mayıs 1228'de Uçç kalesi sulh yoluyla ele geçirilirken, Bakkar'da iyice sıkışan ve iç kaleye çekilmek zorunda kalan Kabaca, oğlu Alaeddin Behramşah'ı değerli hediyeler ile birlikte sulh istemek üzere İltutmuş'a göndermiştir. Ancak elçilik heyetinin İltutmuş'a ulaşmasından üç gün önce, 26 Mayıs 1228'de,

(1) Mahajan, The Sultanate of Delhi, 81

Bakkar kalesinin düşürülmesi üzerine belki de Tâceddin Yıldız'ın akibetini hatırlayarak ölümü itaata tercih eden Kabaca, kendisini Sind nehrine atarak intihar etmiş veya bir adaya sığınmak için bindiği kayığın ters dönmesi üzerine Sind'de boğularak ölmüştür(1).

Babasının akibetinden haberi olmayan Alaeddin Behramşah'ı gayet iyi karşılayan İltutmuş, onun dönüşüne izin vermeyerek Kabaca'nın hayatta kalan kuvvetlerinin de kendisine katılmasını sağlamıştır. Böylece Kabaca'nın Sind, Uçç ve Multan yöresindeki yirmiiki yıllık saltanatı sona ererken, Dipalpur ve Sind hâkimi Şihâbeddin Habeş veya Sinaneddin Caniser adlı melikin de Sultan İltutmuş'un huzuruna gelerek bağlılığını bildirmesiyle, Okyanus'a kadar bütün Sind ülkesi Dehli'ye bağlanmıştır. Bunun üzerine Multan'a Kırklar'dan Melik İzzeddin Kebir Han Ayaz'ı, bütün havalisiyle birlikte Uçç kalesini de yine Kırklar içerisinde yer alan Melik Tâceddin Sencer Kazılık Han'ı tayin eden Sultan Şemseddin İltutmuş, bu meliklere bütün Pencab'ı kontrol altına almalarını emrederek, Ağustos 1228'de muzaffer bir şekilde Dehli'ye geri dönmüştür(2).

c) Kalaçlarla Mücadele ve Kalaç Hanedanının Sonu :

1225 yılında Lakhnauti'ye yaptığı seferden anlaşma sağlanması üzerine geri dönen İltutmuş'un Retenbûr seferi ile meşgul olduğu bir sırada harekete geçen Lakhnauti Kalaç sultanı Gıyâseddin, ansızın hücum ettiği Bihar'ı işgal etmiş bulunuyordu. Bu haberin Dehli'ye ulaştığı sırada Oudh havalisinde gazâ seferinde bulunan ve bu arada pek çok müslümanın ölümüne sebep olan Raca Berithu (Birtu)'yu da mağlup ederek öldüren Melik Nâsireddin Mahmud'a derhal Kalaç sultanını cezalandırmasını emreden Sultan İltutmuş, bunun için Dehli'den önemli bir kuvvet de göndermiştir(3).

Büyük bir orduyla Oudh'dan hareket eden Melik Nâsireddin Mahmud ile İzzeddin Cani, 1227 yılı başlarında Bihar'ı tekrar ele geçirdikleri gibi kendisine karşı bir seferin yapılabileceğini düşünemeyen ve o sebeple de Kamrup ve Banga taraflarında seferde bulunan Gıyâseddin'in elinden Lakhnauti ile Hasankot şehrini kolaylıkla aldılar. Bu durum karşısında seferini yarıda keserek çaresiz geri dönen Kalaç sultanı da mağlup edilerek esir alınmış ve akrabaları ile birlikte Nisan 1227'de katledilmiştir. Bu hâdiseyi müteakip doğrudan doğruya Dehli'ye bağlanan Lakhnauti, kendisine çetr, durbaş ve hil'-

(1) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 320-321

(2) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 80

(3) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 437

atlar gönderilen Şehzade Nâsireddin Mahmud'un idaresine verilmiştir.

Nâsireddin Mahmud, Dehli ordusunun hizmetine giren yerli Kalaç beyleri ile iyi geçinerek, zeki, enerjik ve iyiliksever tavrıyla kısa sürede Lakhnauti'de mükemmel bir idare kurmayı başardı. Ancak, Kalaç nüfuzu dağılmış olmasına rağmen gerek Pencab, gerekse Lakhnauti bölgesinde kendisini hissettirmekteydi. İşte böyle bir dönemde Kabaca meselesini hallederek başkente dönen Sultan İltutmuş, Abbasi halifesinin elçilerini büyük törenlerle karşıladığı sırada Nisan 1229'da çok sevdiği ve herkesin kendisinden sonra tahtın sahibi olarak gördüğü, üstün meziyetlere sahip olan oğlu Melik Nâsireddin Mahmud'un bilinmeyen bir sebeple hayatını kaybettiği haberi üzerine büyük bir açığa gömüldü. Dolayısıyla Dehli'de hüküm süren bayram havası mateme dönüştü(1).

Melik Nâsireddin Mahmud'un ölümüyle ortaya çıkan boşluktan faydalanmak isteyen son Kalaç sultanı Gıyâseddin'in oğlu Bilge Melik ve diğer Kalaç beyleri isyan etmekte gecikmediler(2).

Sultan İltutmuş'un komutasında vakit geçirmeden Lakhnauti'ye hareket eden Dehli ordusu, 1230 yılında İhtiyâreddin Bilge Kalaç başta olmak üzere bütün âsileri sıkı bir takibatla yakaladığı yerde yok etti. Böylelikle Kalaçlar'ın Lakhnauti'deki hâkimiyetli kesin olarak ortadan kalkarken, bölgeye vali olarak Alaeddin Cari'yi atayan İltutmuş, Mayıs 1230'da Dehli'ye dönmüştür. Lakhnauti bundan sonra daha çok merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiştir.

Sultan İltutmuş döneminin önemli hâdiselerinden birisi de hiç şüphesiz Abbasi halifesinden gelen elçiler ve halifelik ile teslis edilen münasebetlerdir. Geliş sebebi kesin olarak belli olmamasına rağmen, Ağustos 1228'de Nagaur önlerine ulaşan Halife el-Mustansir'in gönderdiği elçiler, 18 Şubat 1229'da Dehli'de parlak törenlerle karşılanırken, başkentte büyük şenlikler yapılmış ve devletin ileri gelenlerine hil'atlar dağıtılmıştır. Bazı araştırmacılar, elçilerin İltutmuş'a hil'at ve menşur getirdiklerini, böylelikle onun «Hind sultanı ve ele geçirdiği bütün yerlerin hükümdarı olarak tanındığını» belirtirler. Bu hususta kaynaklarda herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Ancak Ecmir'deki Arkai din Ka Chanpra Câmi'i'nin kuzey minaresindeki kitâbeden anlaşıldığı kadarıyla, İltutmuş'a «*Nâsir Emirü'l-Mü'minin*» lâkabı verilmiş olmalıdır(3).

(1) Cüzcâni, Aynı eser, I, 447

(2) Cüzcâni, Tabakat-ı Nâsiri, I, 448

(3) Cüzcâni, Aynı eser, I, 447; Hasan Nizami, Tâcü'l-Meâsir, Nizâmeddin Ahmed, Tabakat-ı Ekberi, 60

Dehli Türk Sultanlığı'nın Abbasi halifesi tarafından tanınması, daha önce tamamlanmış bir olayın tescili gibidir. Ancak bu hâdise, Hindistan'da yeni kurulan devletin İslâm dünyası içerisindeki politik yerini aldığına işaret etmesi bakımından önemlidir.

Hindistan'daki Türk hâkimiyetini bir merkezde toplayarak, bu- nu Abbasi halifesine de adeta tasdik ettiren İltutmuş'un, 1231 yılından sonra, Hindular'ın ellerinde tuttukları önemli merkezleri zaptetmek için uğraştığı görülmektedir. Dolayısıyla onun ömrünün son zamanlarındaki faaliyetleri daha çok gazâ seferleri niteliğindedir.

Galyor (Gvalyor) kalesi, Kutbeddin Aybeg zamanında 1200 yılında bir ara Türkler'in eline geçmişse de, daha sonra Hindular tarafından tekrar zaptedilmiştir. Sultan Şemseddin İltutmuş, 1231 yılında bu kaleyi yeniden fethetmek üzere harekete geçti. Ancak Galyor hâkimi Basil oğlu Rae Melik Deo, şiddetli bir mukavemet göstererek onbir ay dayandıysa da, 12 Aralık 1232'de Dehli ordusu bu kaleyi fethetmeyi başardı. Ele geçirilen esirlerin , ediyüz kadarı hemen katledilirken, kale hâkimi Rae Melik Deo'nun bir gece önce gizlice kaçtığı anlaşıldı(1).

Bu büyük zaferden sonra emir ve meliklerin rütbelerini yükselten Sultan İltutmuş, 17 Aralık 1232'de Dehli'ye hareket etmiştir(2).

1234 yılında Malva bölgesine giren Sultan İltutmuş, Parama racası Devapala'dan halen Betva nehri kıyısında bulunan ve İslâmî karakterini muhafaza eden Bhilse şehrini ve kalesini alarak buradaki üç asırda yapılmış doksandörtbuçuk metre yüksekliğindeki bir puthaneyi yerle bir ettirmiştir. Günümüz Hindistan tarihçilerinden A.C. Banerjee, Türkler'in ilk defa bu seferle Malva bölgesine girdiklerine işaret eder.

Malva'dan hareketle Uceyn Nagori üzerine yürüyen İltutmuş, burayı da eline geçirdikten sonra ünlü Mahakal Deo Puthanesini yıktırarak muzaffer bir şekilde Dehli'ye dönerken, burada eline geçen ganimetler arasında 1200 yıl önce yapılmış ve ilk Hindu krallarından Bekrmacit'e ait olan önemli bir heykel de bulunmaktaydı. Bunların yanında daha pek çok heykel ile birlikte Mahakal Deo Puthanesinin

(1) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsirî*, I, 448; Muhammed Azîz Ahmed, 173; Babur, İltutmuş'un Buddha Tapınağı yanında yaptırmış olduğu câmiden bahsetmektedir. Hatıratında İnşâ tarihinin de 630 (1232-1233) olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Vekâyî: Babur'un Hatıratı, 388-389

(2) Cüzcâni, *Aynı eser*, I, 448

taşları da başkente taşınmış ve Cuma Mescidi'nin kapısına gömülerek müslümanların çignemesi sağlanmıştır(1).

d) Sultan İltutmuş'un Ölümü ve Şahsiyeti :

1234 yılında Şiiler'in Batını kollarından birisini meydana getiren İsmaili fedailerinden bir gurup, sultanın cuma namazını kıldığ; bir sırada öldürülmesi için harekete geçmişse de, başarılı olamamış ve hepsi yok edilmiştir.

İltutmuş, 1235 yılında Bamiyan üzerine yürümek için Sınd bölgesine yöneldi. Bu bölgelerde isyan hâlinde bulunan Gakhar kabilelerini itaat altına almak istiyordu. Sefer sırasında hastalanıp, sıhhatinin gittikçe kötüleşmesi üzerine başkente geri dönmek zorunda kalmıştır(2). 10 Nisan 1236'da tahtırevan üzerinde Dehli'ye ulaşan Sultan İltutmuş, 30 Nisan 1236'da hayata gözlerine yumdu ve büyük bir törenle eski Dehli'deki Kutub Camii'nin kuzeybatı köşesindeki türbede toprağa verilmiştir(3). Bu türbe Hindistan'daki Türk eserlerinden zamanımıza kadar ulaşan ender yapılardan birisidir.

Şemseddin İltutmuş, devrinin istisnasız en büyük sultanları arasında yer aldığı gibi, Türk tarihinin de az bilinen, önemli simalarından birisidir. Onun hayatı, Fahreddin Mübarekşah'ın Türkler hakkındaki sözlerine uygun olarak, başlangıçta ne kadar aciz olursa olsun bir Türk'ün, cesareti, yiğitliği ve zekâsı sayesinde nefer yapabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir(4).

Türk Devlet geleneğindeki «Oğulluk hukuku»nun kendisine verdiği hakla Aramşah'ı tahttan indirdikten sonra, yirmialtı yıl süren saltanatı esnasında Dehli Türk Devleti'nin sınırlarını; batıda Sınd'e, doğuda Bengal'e ulaştırırken İltutmuş, Gurlular ile Hindistan'da tekrar başlayan Türk fetihlerini sağlamlaştırmış ve bu ülkede Aybeg zamanında gerçekleştirilemeyen Türk hâkimiyetinin politik birliğini de tesis ederek müstakil bir devlet kurmayı başarmıştır(5).

Şemseddin İltutmuş, devlet teşkilâtına fevkalâde özen gösteren bir Türk sultanıdır. Zamanında Dehli Türk devlet teşkilâtında ıktâ düzenlemesi, ordu ve para en önemli üç unsur olarak görülmektedir.

- (1) Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 449; Sırhındî, *Tarih-i Mübarekşahi*, 20; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 60
- (2) Cüzcanî, *Aynı eser*, I, 449; Çöhçe, *Şemsi Melikler*, 69
- (3) Halg. 560; Çöhçe, *Aynı eser*, 69-70; Mübarekşah, *Tarih-i Fahreddin Mübarekşahi*, 36
- (4) Mahajan, *The Sultanate of the Delhi*, 83
- (5) Çöhçe, *Şemsi Melikler*, 70 vd.

Bunlar tamamen Türk devlet geleneğine uygun bir tarzda düzenlenmiştir. Dolayısıyla Dehli Türk devletinde onun kurduğu teşkilât, tamamen eski Türk devletlerindeki birleşmiş, bütünleşmiş *sivil-askeri teşkilât*tan başka bir şey değildir.

Türk hâkimiyetinin yeni ve yabancı olduğu ve yerli halkın gönlünde daha yer edinememiş bulunduğu bir dönemde, bir yandan tesis ettiği idarî sistemi devamlı ve dayanıklı bir temele oturtabilmek, öbür yandan da Dehli Türk sultanlığının varlığını bir bütün olarak sağlam bir şekilde sürdürebilmek için gösterdiği yorulmak bilmez hareketlilik ve üstün askeri dehası yanında gerçekleri görebilen akıllı birisi olarak karşımıza çıkan İltutmuş'un içte olduğu kadar dışarıya karşı da bugünkü mânâda gerçekçi bir politika izlediği görülmektedir. Zira o, yeterince güçlü sayılamayacağı bir dönemde rakiplerinden ve bilhassa Moğollar'dan tebaasını korurken, en kuvvetli zamanlarında bile onları tehlikeye atacak hareketlerden itina ile kaçınmıştır. Buna rağmen bir yerde Asya'daki Moğol yükselişini kendi lehine kullanmasını da bilmıştır. Nitekim kaynaklar Moğollar'ın önünden kaçan pek çok idareci ile birlikte, sahip oldukları yetenekler bakımından bir emsali daha bulunmayan sanatkârlar, emirler, melikler, çeşitli hükümdarlık ailelerine mensup kişiler, hattâ bizzat hükümdarlık yapmış olanların İltutmuş'un hizmetine girerek ondan gördükleri itibara karşılık başarılı hizmetler verdiklerini dolayısıyla sultanın meclisinin her yönden Gazneli Mahmud ve Sultan Sencer'inkiler kadar muhteşem olduğunu kaydederek. Hiç şüphesiz bunların büyük çoğunluğu Türk idi. Bu durum, Hindistan'daki Türk kültürünün hayat kaynaklarını göstermesi bakımından da önemlidir(1).

Esasen, Moğol baskısı yanında İltutmuş döneminin cazibesine kapılan dünyanın pek çok yerinden ve bilhassa İslâm ülkelerinden her meslekten pek çok kişinin, mumun ışığına koşan kelekler misâli Dehli'ye akın ederek İltutmuş'un koruyuculuğuna sığındıklarını da kaynaklarımız haber vermektedir. Nitekim meydana getirilen eşsiz eserler yanında bu kişilerin faaliyetleri Dehli'yi o dönemin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden birisi hâline getirmiştir. Onun içindir ki, günümüz tarihçilerinden M. Aziz Ahmed, İltutmuş'un tarihte yüksek entellektüel kültürle askerlik vasıflarını şahsında birleştirebilen deha seviyesinde idarecilik yeteneklerine sahip ender kişilerden birisi olduğunu belirtir(2).

(1) Cöhçe, Aynı eser, 70-81

(2) M. Aziz Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, 181 vd.

Sultan İltutmuş, adalet hususunda da titiz davranan Türk hükümdarlarından birisidir. Cüzcanî, onun alçak gönüllü, insaflı, iyilik-sever, gazi, mücahid ve âlemi birleştirici nitelikleri yanında adaletli olduğu kadar, adaletle hüküm sürenleri de takdir eden bir şahsiyete sahip olduğunu belirtirken, Sirhindi ondan *Sultan-ı Adl* olarak bahseder(1). Diğer kaynaklarda da adalet, iyilik ve fazilet sahibi bir hükümdar olarak gösterilen İltutmuş'un mazlumların hakkını almak hususunda şiddete başvurduğu kaydedilmektedir. Hattâ bunlardan İbn Battuta, onun mazlumlara renkli elbise giymelerini emrettiğini, böylelikle haksızlığa uğrayanları tespit ettiği gibi, her türlü adaletsizliği anında önleyebilmek için de sarayın kapısına iki tane çan astırdığını belirtir.

Kaynakların ittifakla belirttiklerine göre, intizamlı bir hayata sahip olan İltutmuş, samimi bir müslümandı. Hindistan'ın daha küçük bir çocukken fakirlere, ilim ve hayır erbabına itibar göstermesi şartıyla bir derviş tarafından kendisine verildiğine inanırdı. O sebeple de halka ve ileri gelenlere karşı cömert olduğu kadar, âlimlere ve din adamlarına karşı da son derece hürmetkâr birisiydi. Dolayısıyla İltutmuş'tan gördükleri büyük destekle etkili bir hâle gelen sufi tarikatlar, Gazneli akınları öncesinde Hindistan müslümanlığının büyük bir kısmını teşkil eden İsmaililer'i önemli ölçüde silmişler ve bilhassa yeni fethedilen bölgelerde de hiç bir baskı olmaksızın İslâm dininin yerliler arasında yayılıp gelişmesinde büyük rol oynamışlardır.

Sonuç olarak o, haremın zevkleri yerine devletin sağlam temeller üzerine oturtulması ve genişletilmesi için uğraşmış ve uyguladığı adalet, toprak ve askeri düzen ile adetâ kendisinden yüzelli yıl önce eserini kaleme alan Yusuf Has Hâcib'in öğütlerini harfiyen yerine getirerek eski Türkler'de bir çok kağan ünvanının başına gelen «İltutmuş» ünvanını almayı lâıkiyla hak etmiş birisidir. Onun kendisinden sonra oğullarının değil de kızı Raziye(2)'in tahta geçmesini istemesi ve ondaki meziyetleri daha önceden görebilmiş olması da dikkat çekicidir. Bundan dolayıdır ki, İltutmuş dönemi, Hindistan'da Türk hâkimiyetinin zirvelerinden birisini teşkil eder.

4 — SULTAN RÜKNEDDİN FİRUZŞAH (1236-1236)

Firuzşah, Sultan İltutmuş'un haremının önde gelen Türk asıllı hanımlarından Terken Hatun'dan olan oğludur(3). 1228'de Bedaun

(1) Sirhindi, *Tarih-i Mübârekşahi*, 21; Cöhçe, *Şemsi Melikler*, 71

(2) Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, I, 442

(3) Cüzcanî, *Aynı eser*, I, 458

muktisi yapılarak Nâsireddin Kabaca'nın veziri, tecrübeli devlet adamı Hüseyin Eş'arî de yanında görevlendirilmiştir. Galyur'un fethinden sonra (Aralık 1232) son Gazneli hükümdarı Melik Hüsrev'in başşehri olan Lahor ve çevresinin idareciliğine tayin edilerek itibarı artırılmıştır. Sultan İltutmuş'un Gakharlar üzerine yaptığı seferden hastalığı sebebiyle geri döndüğü sırada beraberinde Dehli'ye getirdiği hayatta kalan en büyük oğlu olan Firuzşah, onun ölümünden bir gün sonra 1 Mayıs 1236'da melikler ve diğer ileri gelenlerin ittifakı ile «Rükneddin» lakabını alarak Dehli Türk Sultanlığı tahtına oturmuştur(1).

Rükneddin Firuzşah dirayetli bir kimse değildi. Tahta geçirilmesinin başlıca sebebi de bu olmalıdır. Nitekim başlangıçta iyi huylu, nezaket sahibi ve cömert bir tavır sergileyerek birkaç ay babasının kurduğu düzeni muhafaza etmişse de, çok geçmeden eğlence, zevk ve safâya dalarak sorumsuzca yaptığı harcamalar neticesinde korkunç bir israfa sebep olmuştur. Çağdaş kaynaklar, onun sarhoşken fil üzerinde şehrin sokaklarından geçerken babasının binbir güçlkle toplamayı başardığı hazineyi nasıl etrafa saçtığını ve daha başka bir çok rezil hareketini açıkça yazarak bu durumu saltanatının zevaline sebep olarak gösterirler(2). Rükneddin Firuzşah'ın tecrübeli devlet adamlarının sözlerine önem vermemesi sebebiyle devlet işlerini bir kenara bırakarak haremın zevklerine sarılması, idarede kadınlar saltanatının da etkili olmaya başlamasıyla sonuçlanmış ve devlet idaresi tam bir kargaşalık içine düşmüştür.

Oğlunun basiretsiz yönetiminden istifade etmek isteyen Terken Hatun, devlet idaresini eline geçirdiği gibi kocası zamanında haremdeki diğer kadınlarla arasındaki çeşitli çekememezlik ve kıskançlıkların acısını çıkarmaya koyulmuştu. Bu yüzden adaletsiz ve kanlı sahneler kendisini göstermeye başladı. Bu arada Raziye ile aynı aneden doğan Sultan İltutmuş'un küçük oğlu Kutbeddin, bizzat Terken Hatun'un emriyle gözleri çıkarıldıktan sonra öldürülmüştü. Bunun üzerine Sultan İltutmuş'un Firuzşah'tan küçük olan bir diğer oğlu, Oudh muktisi Gıyâseddin Muhammedşah, Dehli'ye götürülmekte olan Lakhnauti hazinelerini ele geçirip civardaki bir kısım şehir ve kasabayı da yağmalayarak başkaldırmıştır(3).

Bütün bu olup bitenlere yeterince üzülen Türk emir ve melikler, İsemî'nin deyişiyle «Kendi dostlarının alçalmasından üzüntü duymu-

(1) Cüzcanî, Aynı eser, I, 454

(2) İsemî, Fütûhu's-Selâtin, 125 vd.

(3) Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsiri, I, 455; Sirhindî, Tarih-i Mübârekşâhî, 21; Nizâmeddin Ahmed, Tabakat-ı Ekberî, 64

yor. Çaresizlerin ve âcizlerin durumundan haberi olmayan böyle bir kişi bu saraya şah olamaz. Böyle bir şah, bu memlekete lâyık değildir.» Kanaatına vararak, düzeni bozmuş ve «Pek çok kötü kişinin sözlerine kanıp» yolunu şaşırان hükümdara mâni olmaya karar verdiler. O sebeple Bedaun muktisi Melik Alaeddin Cani ve Multan hakimisi Melik İzzeddin Kebir Han Ayaz ile Hansı muktisi Seyfeddin Kuçi kendi aralarında anlaşarak ayaklanmış, merkezdeki bir kısım emir ve melik de bunlara katılmakta gecikmemiştir.

Büyük bir ordu ile isyancıları cezalandırmak üzere harekete geçen Sultan Rükneddin Firuzşah, Pencab'a yönelerek Kilughari'ye ulaştığı sırada veziri Nizamü'l-mülk Muhammed Cüneydi tarafından da terkedilmiştir. Nitekim Cüneydi de isyancı meliklerle ittifak yapmakta gecikmemiştir. Ancak Sultan Rükneddin'in Kuhram'a yönelip Mansurpûr ve Tarain civarına ulaştığı sırada Dehli ordusunda bulunan bir kısım Türk memlûk, içlerinde Vezir Cüneydi'nin oğlunun da bulunduğu Tacik asıllı bazı yüksek dereceli görevlileri katletmek üzere ayaklanmak için kendi aralarında anlaştılar. Türk memlûklerin sultanın tavırlarından bunları sorumlu tuttukları anlaşılmaktadır. Esasen bu sırada başkent de karışmış ve Terken Hatun'un, saltanata ortak olur düşüncesiyle Raziye'yi öldürtmek istemesi üzerine galeyana gelen halk ile bir kısım melikler *Devlethane*'yi kuşatarak sultanın annesini tutuklamış bulunuyorlardı. Bütün bu gelişmeler sultanın hemen geri dönmesini gerektiriyordu.

Sultan Rükneddin Firuzşah, Kilughari'ye geri geldiği sırada halkın ve bir kısım meliklerin desteklediği Raziye, sultan olarak tahta geçmiş bulunuyordu. Bu sebeple Türk emir ve meliklerin hemen hepsi Rükneddin'i yalnız bırakarak Dehli'ye gelip Raziye'ye biat etmişlerdir. Daha sonra, üzerine gönderilen kuvvetler tarafından Kilughari'de yakalanan Rükneddin ise yeni sultan Raziye'nin «*Katiller katledilmelidirler*» emri gereğince altı ay yirmisekiz günlük saltanatına son verilerek 29 Kasım 1236'da öldürülmüştür(1).

5 — SULTAN CELÂLEDDİN RAZİYE (1236-1240)

a) Tahta Geçiş:

Raziye(2), Sultan Şemseddin İltutmuş'un çok sevip saydığı karısı ve haremının başkadını olup Köşk-ü Firûzi'de oturan Terken Ha-

(1) İbn Battuta, Rihle, III, 166-167

(2) Cüzcâni'de «es-Sultan Raziye ed-Dünya ve'd-Din binti es-Sultan» dir. Bkz. Tabakat-ı Nâsiri, I, 457

tun'dan doğan kızıdır(1). Daha babasının sağlığında devlet işleriyle ilgilenen Raziye, büyük bir nüfuza sahipti. Sultan İltutmuş, onun bu faaliyetleri sırasında idareci yeteneklerini değerlendirebilmiş, tavırlarındaki cesaret ve kahramanlığı farketmiş bulunuyordu. Bu sebeple geleneklerin aksine Raziye'yi evlendirmeyerek 1233 yılı başlarında Galyûr'un fethinden döndükten sonra Müşrif-i Memâlik Tâcû'l-mülk Mahmud'a onu veliaht olarak tayin ettiğini belirten bir ferman yazmasını emretmişti. Ancak «yetmiş oğulları varken, bir kızın İslâm mülküne veliaht yapılması» sultana yakınlığı ile tanınan memlûk asıllı melikler tarafından hoş karşılanmamış ve bu husus bizzat İltutmuş'a iletilmişti.

Bunun üzerine o; *«Benim oğullarım işret ve gençlik zevkleriyle meşguldürler. Hiç birisinde memleket idare edecek kabiliyet yoktur. Dolayısıyla ülkedeki düzeni muhafaza edemezler. Biliniz ki, benim ölümünden sonra veliahtlığa hiç birisi Raziye'den daha lâyık değildir. Zira, Raziye, her yönden erkek kardeşlerinden üstündür. Gerçi kadındır ama, zekâ ve basireti erkekten farksızdır.»* sözleriyle devlet idaresinde alışılmışın dışında kararlar alarak, askeri bir topluma bir kadını hükümdar adayı gösterebilmiştir. Buna rağmen Firuzşah'ı tahta geçiren emir ve meliklerin onun kötü yönetimi sebebiyle isyan etmeleri üzerine harekete geçen Raziye, babasının vasiyetini ileri gelen devlet yöneticilerine hatırlatarak içerisine düştükleri durumdan ancak kendisini tahta oturtarak kurtulabileceklerine inandırmış ve hükümdar olmayı başarmıştır(2).

b) Devrindeki Olaylar :

Sultan Raziye'nin tahta geçişini izleyen günlerdeki en önemli olay, Nur Türk adlı bir âlimin Hindistan'ın değişik bölgelerinden başına topladığı Karmati ve mülâhidelerden teşekkül eden bir gurup ile başlattığı isyandır. 4 Mart 1237 tarihinde bin kişilik silahlı bir gurup hâlinde iki koldan harekete geçen isyancılar, *Cuma Mescidi*'ni basarak buradaki müslümanları katletmeye başladılar. Bunun üzerine başkentte bulunan Melik Nâsireddin Aytemür ve Emir Nâsırî Şair gibi ileri gelenler vakit kaybetmeden emirlerindeki birliklerle olay yerine ulaşarak, halkın da yardımıyla isyancıların hemen hemen hepsini yok etmişlerdir(3).

Sultan Raziye, ilk iş olarak Sultan Rükneddin Firuzşah zamanında ihmal edilen kanun ve gelenekleri tekrar canlandırmış bulunuyor-

(1) Cüzâni. Aynı eser, I, 457

(2) İsmi. Fütûhu's-Selâtin, 126 vd.; Çöğçe. Şemsi Melikleri, 93

(3) Cüzâni. Tabakat-ı Nâsırî, I, 461; Çöğçe. Aynı eser, 93-94

du. Bu sebeple Sultan Rükneddin'e karşı isyan halinde bulunan Lakhnauti valisi Melik İzzeddin Togan Han Toğrul, Raziye'nin hâkimiyetini tanıdığını bildirmiş ve kendisine çetr ile kırmızı bayrak gönderilerek taltif edilmişti. Buna rağmen Sultan İttutmuş zamanında vezirlik makamına getirilmiş olan Tacik asıllı Nizâmü'l-mülk Muhammed Cüneydi, daha önce isyan ettikleri sırada Sultan Rükneddin'i terkederek yanlarına sığındığı Melik Alaeddin Cani, Melik Seyfeddin Kuçi, Melik İzzeddin Salari ve Melik Kebir Han Ayaz ile de anlaşarak Raziye'nin hâkimiyetini tanımamakta direnmişlerdir (1).

Dehli önlerine kadar gelerek muhalefete başlayan bu melikler ile anlaşma sağlanamaması üzerine Oudh valisi Melik Nusreteddin Tay-si'ye kuvvetleriyle birlikte bunların üzerine yürümesi emredilmiştir. Fakat, Ganj nehrini geçerken, aniden saldıran Melik Seyfeddin Kuçi'ye esir düşen Oudh valisi, bu zillete dayanamayarak kısa süre sonra vefat ederken isyancı melikler üzerlerine gönderilen Melik İzzeddin Balaban Kışlı Han'ı da esir almayı başarmışlar, ancak bir müddet sonra serbest bırakmak zorunda kalmışlardır (2).

Bütün bu olup-bitenler bizzat sultanın harekete geçmesini gerektirmiş ve Dehli'den hareket eden Sultan Raziye, ordugâhını Cemne nehri kıyısına kurdurmuştur. Raziye'nin hâdiseler gelişirken başkentte kendi saltanatını emniyete alacak tedbirleri almak için uğraştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan Raziye kuvvetleri ile isyancı melikler arasında birkaç önemsiz çarpışına meydana gelmiş, fakat geniş çaplı bir muharebe olmamıştır. Ancak Raziye'nin aldığı tedbirler ve ustalikle uyguladığı politika kısa sürede meyvelerini vermiş ve muhaliflerin bölünmesini sağlamıştır (3).

Sultan Raziye tarafına çekilen Melik İzzeddin Salari vasıtasıyla Melik Kebir Han Ayaz'ın da muhaliflerden ayrılması karşısında savaş meydanını terkederek hızla kaçmaya başlayan muhalif melikler, kendilerini takip eden birliklerin elinden kurtulamayarak ele geçirildikleri yerde öldürülmüşlerdir. Böylece durumu iyice kuvvetlenen Raziye, devlet işlerini yeniden düzenlemek için harekete geçmek ve önemli mevklere kendi taraftarlarını yerleştirmek fırsatını elde etmiş oluyordu. Nitekim alınan tedbirler ile düzen yeniden sağlanmış ve Lakhnauti-Dipal arasında hüküm süren bütün emir ve melikler de itaat altına alınarak sulh ve sükun dönemi tekrar tesis edilmiştir (4).

(1) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsirî*, I. 458

(2) Cüzcâni, *Aynı eser*, I. 458

(3) Cöhçe, *Şemsi Melikleri*, 96

(4) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsirî*, I. 459; Sirhindi, *Tarih-i Mübarekşâhi*, 25

1226 yılında Dehli'ye bağlanan Retenbûr, Sultan İltutmuş'un ölümünden kısa bir süre sonra Hindular tarafından kuşatılmış ve iç çekişmeler sebebiyle gerekli yardım yapılamamıştı. Sultan Raziye, tahttaki yerini sağlamlaştırıp düzeni tekrar tesis ettikten sonra, ilk iş olarak, Retenbûr kalesinde mahsur kalan müslümanların kurtarılması için çalışmalara başlandı ve kuvvetli bir ordu hazırlandı. Melik Kutbeddin Hüseyin Guri komutasında harekete geçirilen bu ordu, söz konusu kalenin etrafında tesis edilen Hindu istihkâmlarını tahrip ederek müslümanları kurtarmış ve kaleyi yerle bir ederek geriye dönmüştür (1).

Bu dönemle ilgili kaynaklardan sadece Cüzcânî'de yer alan Galyor seferinin sebepleri açıkça belirtilmez. Ancak Sultan Raziye, kendisine yakın gördüğü kişileri devletin önemli mevkilerine tayin ederken Emir-i âhurluk görevini sürdürmekte olan Habeş asıllı Melik Celâleddin Yakut da, sultanın yakınları arasında yer almıştı. Bu hâli hoş karşılamayan Türk melikler, «kadın elbiseleri giymediği tesettüre uymadığı, cüppe giyip, külâh örtterek halkın arasında görüldüğü ve fil üzerinde açıkça halk arasında dolaştığı için» Raziye'yi tenkit etmeye başlamışlardı. Büyük ihtimalle bu bahane ile Galyor bölgesinde karışıklık baş göstermiş olmalı ki, hükümdarlık ordusu büyük lütûflarda bulunulduktan sonra bu bölgeye sevk edilmiştir. Direnme fırsatının olmadığından bahseden Cüzcânî'nin, kendisi ile birlikte Galyor ileri gelenlerinin Sultan Raziye'nin emri gereğince 19 Mart 1238'de kaleden çıkarılarak Dehli'ye gönderildiğine dair verdiği malumata bakılırsa, yapılan tedip seferinin başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır. Esasen bu sefer sırasında Kannauç hâkimi Melik Temür Han ile Baran hâkimi Melik Tâceddin Sencer Kutluk'un da Galyor taraflarına akınlar yapmaları emredilmiş ve görevlerini başarıyla yerine getiren bu melikler cömertçe mükâfatlandırılmışlardır.

Galyor seferinin kısa sürede başarıyla neticelendirilmesinden hemen sonra Lahor valisi İzzeddin Kebir Han Ayaz'ın bilinmeyen bir sebepten dolayı ayaklandığı görülmektedir. Bu melik, büyük ihtimalle merkezden kıskırtılmış olmalıdır. Ancak üzerine yürüyen Sultan Raziye komutasındaki ordunun ısrarlı takibi karşısında sürekli geri çekilen Kebir Han Ayaz daha önce olduğu gibi sultan ile kendi menfaatine olacak, uygun şartlarla bir anlaşma yoluna gitmiştir. Anlaşma gereği Multan tekrar kendisine verilen Kebir Han Ayaz yeniden merkeze bağlanırken, Sultan Raziye de 16 Mart 1240 günü Dehli'ye dönmüştür. Babası gibi tesis ettiği merkezi idareye büyük bir önem

veren Sultan Raziye'nin ayaklanan birisini cezalandırmadan geri dönmemesinin sebebini, bu sırada gelişmekte olan muhalefetin tehdit etici bir mahiyet kazanmış olmasında aramak gerekir.

Sultan Raziye'nin başkente dönmesinden yirmi gün geçmeden, bizzat Raziye'nin yüksek mevkilere getirdiği merkezdeki dostlarının teşvikiyle Taberhinde Meliki İhtiyareddin Altuniye'nin, sözde Cemâleddin Yakut'un üstün mevkiine kızarak ayaklandığı görüldü. Bütün bu isyanları Emir-i Hâcib Melik İhtiyareddin Aytigin'in kıskırttığı ve isyancılar arasındaki işbirliğini sağladığı anlaşılmaktadır. Belki de Sultan Raziye, kendisine karşı muhalefetin gelişmeye başladığı Galyor seferi öncesi, bu meliki Emir-i Hâcib yapmakla böyle bir işbirliğini önleyeceğini hesaplamaktaydı.

3 Nisan 1240 günü büyük bir ordu ile başkentten ayrılan Sultan Raziye, Taberhinde civarına ulaştığı sırada ayaklanarak Emir-i ahur Cemâleddin Yakut'u öldüren Türk emir ve melikler tarafından tutuklanarak hapsedilmek üzere adı geçen kaleye gönderilmiştir(1). Bu hâdisenin başkentte duyulması üzerine Dehli Türk Sultanlığı tahtına Sultan İltutmuş'un oğullarından Behramşah geçirilmiştir.

c) Raziye'nin Ölümü ve Şahsiyeti :

Taberhinde kalesinde hapis bulunduğu sırada Dehli'de önemli olaylar cereyan ederken Raziye de, parlak vaatlerde bulunduğu Melik İhtiyareddin Altuniye ile evlenerek büyük bir kuvvetin başına geçmiş oluyordu. Nitekim Altuniye'nin birlikleri yanında Gakhar, Catvan ve diğer yerlilerden topladığı askerler ile çok geçmeden Dehli üzerine yürüyen Raziye, Ağustos 1240'daki bu ilk teşebbüsünde başarılı olmayarak Taberhinde'ye geri dönmek zorunda kaldı. Dağılan birliklerini kısa zamanda toparlayıp yeniden düzenleyen Raziye ile Altuniye'nin birleşik kuvvetleri, bu sırada Dehli'de isyan edip başkentten ayrılıp Melik İzzeddin Salari ve Melik İhtiyareddin Aytigin'in de kendilerine katılmasıyla iyice güçlenerek ikinci defa Dehli üzerine yürümüştür. Ancak 13 Ekim 1240'da Dehli kuvvetleri karşısında tekrar mağlup olan Raziye'yi yanında kalan kuvvetleri de Kaythal hudutlarında tamamen terk etmişlerdir(2).

Düz bir arazide tek başında yorgun, aç ve susuz kalan Raziye, bir Hindu çiftçiden ekmek istemek zorunda kalmış, yorgunluğun tesiriyle uyuduğu bir sırada üzerindeki elbiselere tamah eden bu Hindu

(1) İsemi, Fütûhu's-Selâtin, 137; İbn Battuta, Rihle, II, 37

(2) Ferište, Tarih-i Ferište, 120; İsemi, Aynı eser, 136

tarafından 14 Ekim 1240 günü öldürülerek bir tarlaya gömülmüştür. Daha sonra bu durum anlaşılmış ve teşhis edilen cesedi dinî merasim yerine getirildikten sonra aynı yere tekrar defnedilmiştir (1).

Sultan Raziye, Dehli Türk devletinin en önemli hükümdarlarından birisi olduğu gibi Hind-Türk tarihinin de en ilgi çekici şahsiyetlerindendir. Kaynakların ittifakla belirttikleri üzere; akıllı, ferasetli ve olgun birisi olup hükümdarlık için gerekli pek çok özelliği de şahsında toplamış bulunuyordu. Bu hâli babası tarafından da takdir edilmişti.

Ferîste, Sultan Raziye'nin çok güzel Kur'an okuduğunu ve iyi bir eğitim gördüğünü belirtirken İbn Battuta (2) onun için «*Yay kuşanır, erkek gibi ata biner ve yüzünü örtmezdi*» demektedir. Cüzcânî onun file bindiğini açıkça belirtmesine rağmen ata bindiğinden ve İsemi ile Nizameddin Ahmed (3)'in bu hususta kaydettiklerinden hiç bir şekilde bahsetmemektedir. Aslında Raziye, kaynaklarımızın hepsinin de belirttikleri gibi saltanatının son devirlerinde tam bir erkek hüviyetine bürünmüş, kadın elbiselerini atmış ve file binerek halk arasına çıkmıştı. Onun bu tavrı ve toplantılara yüzü açık iştirak etmesi tenkitlere sebep olmuştur. Buna rağmen Raziye, çelikten bir elle saltanatını bir müddet daha sürdürdü. Fakat bu husus onun tahttan indirilmesi için önemli bir sebep sayılmıştır. Zira devrin telâkkisine göre hükümdarın askere ve halka yüzünü fazla göstermesi pek hoş karşılanmamaktaydı.

Sultan Raziye için Cüzcânî (4), her ne kadar «*Büyük, akıllı, kerim, âlimleri hoş tutan, adâletle hükmeden bir padişah'tı. Fakat yaratılıştaki erkeklerin hesabından nasibini almamıştı. Bütün bu seçkin sıfatlar ona ne fayda verir.*» demekte ise de, onun kendisinden altıyüz yıl sonra Hindistan imparatoriçesi ilân edilen İngiltere kraliçesi II. Elizabeth gibi kadınca davranışlar gösterdiğine dair en ufak bir kayıta bulunmamıştır. Dolayısıyla erkekler arasında bir kadının gösterebileceği davranışlarda asla bulunmayan ve böylelikle de ayrı cinsten olmanın eksikliklerini büyük ölçüde gidermeyi başaran Sultan Raziye, aktif ve güçlü bir siyaset uygulamaktan da geri kalmamıştır. Onun için babasından yadigar kalan Türk emir ve meliklere, bu arada Kırklar'a (5) dayanacağı yerde onların güçlerinden çekindiği için, biraz da merkezi idarelerin bir özelliği olarak kayıtsız şartsız kendisine bağlı bir gurup meydana getirmeye çalışmıştır.

(1) İbn Battuta, Aynı eser, III, 169

(2) İbn Battuta, Rihle, III, 167-168

(3) Cöhçe, Şemsi Melikler, 105

(4) Cüzcânî, Tabakat-ı Nâsırî, I, 457

(5) Cöhçe, Şemsi Melikler, Elazığ 1986. 106

Bunun için de, Türkler'in karakterini bildiğinden, Sultan İltutmuş'un son zamanlarından beri devletin önemli mevkilerinde kümelene-meye çalışan Tacikler ile o sırada Cemâleddin Yakut'un şahsında önemli bir guruba sahip olan Habeşliler'i kullanmaya kalkışması ve Türk emir ve meliklere cephe alacak bir şekilde davranıp, onlara iltifat etmemesi Sultan Raziye'nin bedelini tahtı ve hayatı ile ödeyeceği en büyük hatası olmuştur. Esasen devletin kuruluşunda büyük emek sarfeden ve ülkenin kaderinin hükümdar kadar kendilerini de ilgilendirdiğine inanan Türk emir ve meliklerin bir kenara atılmaya razı olmaları veya diğer bazı Türk devletlerinde olduğu gibi iktidarı başkalarıyla paylaşmaları düşünülemedi. Nitekim Ferişt; «*Aşağılık doğmuş bir kişinin, bir Habeş gulâmın Dehli Emiri'ü'l-Ümeralığı'nda ne işi vardı ve Melike-i Tâcdâr'a yol göstermesi ne oluyordu?*» diye sormaktadır.

Sultan Raziye, Cemâleddin Yakut'a gösterdiği iltifat sebebiyle tahttan indirilmeyi kabul edecek birisi olmadığını ve kurmak istediği düzeni sonuna kadar götürmek hususundaki azmini saltanatı ele geçirmek için üst üste yaptığı ve hayatma mâl olan hamlelerle göstermiştir.

Yaşadığı felâketlere rağmen yılmadan gösterdiği benzersiz cesaret ve yiğitlik yanında Sultan Raziye'nin şüire karşı da büyük bir istidadının olduğu görülmektedir. Onun «*Şirin-i Dihlevî*» veya «*Şirin-i Gurî*» mahlâslarıyla yazdığı beyitleri, döneminin Türk-Fars edebiyatının en güzel örneklerindendir(1).

6 — SULTAN MUİZZEDDİN BEHRAMŞAH (1240-1242)

Sultan Raziye'nin Taberhinde kalesinde hapsedildiği haberiñir Dehli'ye ulaşması üzerine harekete geçen emir ve melikler Sultan İltutmuş'un diğer oğlu Behramşah'ın «Muizzeddin» lakubını alarak 21 Nisan 1240'da tahta geçmesini sağladılar(2). Daha sonra Taberhinde'den dönen emir ve melikler Devlethane'de toplanarak Melik İhtiyareddin'in sultan nâibi olması şartıyla 9 Mayıs 1240 günü umumî biatta bulunmuşlardır(3).

Vezir Nizâmü'l-mülk Hoca Mühezzebüddin İvaz ile birlikte Nâl bü'l-mülk olarak devlet işlerini ele alan Melik İhtiyareddin Aytigin,

(1) Çöhçe, Şemsi Melikleri, 110

(2) Cüzcânî, Tabakat-ı Nâsırî, I, 462; Mahajan, The Sultanate of Delhi, 88-89

(3) Cüzcânî, Tabakat-ı Nâsırî, I, 462-463

durumunu daha da kuvvetlendirmek maksadıyla Behramşah'ın kız-kardeşiyle evlenmiş, kapısında üç vakit nevbet vurdurup, fil bekleterek dönemin sultanlara mahsus teşrifatını uygulamaya başlamıştı. Bu hâl, esasen yönetime tamamen hâkim olmak isteyen sultanı harekete geçirerek, nâip ve vezirini ortadan kaldırmanın yollarını aramaya sevketmiştir. Birkaç başarısız teşebbüsten sonra neticede İsmaili fedâileri gibi davranan iki Türk gulâmın düzenledikleri suikastla, 30 Temmuz 1240 günü Melik İhtiyareddin Aytigin öldürülürken, Vezir Mühezzebüddin yaralı olarak kaçmayı başarmıştır. Bu suikastın sarayda daha başkalarını da hedef alan bir temizlik gayesi taşıyıp taşımadığı bilinmemektedir(1).

Melik İhtiyareddin Aytigin'den boşalan Emir-i Hâcîplik makamına Melik Bedreddin Sungur Rumî atanmış, fakat o da devleti sultana hiç danışmadan idare etmeye başlamıştır. Onun bu tavrı iyileştikten sonra eski görevine tekrar dönen Nizâmü'l-Mülk ile arasında bir nüfuz mücadelesinin doğmasına sebep olmuş ve bu sırada Sultan Raziye'nin bertaraf edilip öldürülmesiyle önemli bir rakipten kurtulmasına rağmen Behramşah'ın devri tam bir entrika ve kaos dönemi hâline gelmiştir(2).

• Emir-i Hâcib Bedreddin Sungur, Nizâmü'l-mülk Mühezzebüddin'e üstünlük sağlamaya uğraşırken, o da Emir-i Hâcib ile sultanın arasını açmaya çalışmaktaydı. Neticede Mühezzebüddin'in entrikaları yüzünden Sultan Behramşah'a olan itimadını kaybeden Bedreddin Sungur, onu tahttan indirmek üzere harekete geçti. Ancak kendisine düzenlenen suikastın intikamını sultandan bir an önce almak için fırsat kollayan rakibi Nizâmü'l-mülk'ün de böyle bir hareketin içerisinde yer almasını istemekle kendisini ele verdi ve onun ihbarıyla 27 Ağustos 1241 günü devletin ileri gelen yöneticileri ile bu hususu görüşmek üzere toplantı hâlindeyken Sultan Muizzeddin Behramşah tarafından baskına uğratılarak Dehli'den sürüldü(3).

Emir-i Hâcib Bedreddin Sungur Rumî'nin affedilmek ümidiyle dört ay kadar sonra döndüğü başkentte tutuklanarak 20 Kasım 1241'de öldürülmesi Türk emir ve meliklerin sultandan yüz çevirmelerine sebep olmuştur. Esasen bu sırada büyük bir intikam hissiyle hareket eden Nizâmü'l-mülk Mühezzebüddin de, Türk emir ve melikleri Sultan Behramşah'a karşı isyana teşvik ederken, sultanı da onlarla korkutuyordu. Bu entrikalarla Türk emir ve meliklerin itimadı-

(1) Cüzcâni, Aynı eser, I, 463

(2) Çöbçe, Şemsi Melikleri, 111

(3) Cüzcâni, Aynı eser, I, 465

nı kaybeden Sultan Behramşah'ın bu sırada Eyyub adında bir Türkmen dervişin devlet işlerine müdahalede bulunmasına göz yumması ve daha önce bu derviş cezalandıran Mahrara kadısı Şemseddin'i filerin ayakları altına attırarak feci bir şekilde öldürtmesi, halkın itimadının da ortadan kalkmasına ve kendisinden nefret edilmesine sebep olmuştur(1).

Başkentte olaylar gelişirken, Tayir Han komutasında Horasan ve Gazne üzerinden gelen bir Moğol ordusu tarafından kuşatılan Lahor, önce Vali İhtiyareddin Karakaş Han Aytigin'in halktan gerekli yardımı görememesi üzerine başarıyla sürdürdüğü savunmadan vazgeçerek Dehli'ye kaçması, sonra da Kutval Aksungur'un ölümüyle idarecisz kalmış ve teslim olmuştu. Kusatma sırasında komutanlarını kaybeden Moğollar tarafından acımasızca yağmalanan şehir halkının büyük bir kısmı katledilmiştir(2).

Lahor'un 22 Aralık 1241'de Moğollar'ın eline geçtiği haberinin Dehli'ye ulaşması üzerine, devletin ileri gelen idareci ve komutanlarını Kasr-ı Sefid'de toplayan Sultan Muizzeddin Behramşah, Kadi'l-Kudat Cüzcâni'nin görüşleri doğrultusunda hükümdarlık ordusunun başına getirdiği Melik Hüseyin Guri ile Nizâmü'l-mülk Mühezzebüddin'i Moğollar'ın üzerine göndermiştir. Ancak ordu Biyah nehri kıyısına ulaştığı sırada çevirdiği entrikalarla Türk emir ve meliklerin sultana olan güvenlerini tamamen yok eden Vezir Mühezzebüddin, Behramşah'a yazdığı bir mektupla Türk emir ve meliklerin itaatsiz davranışlarıyla saltanata olan sadakatlerini kaybettiklerini, emrettiği takdirde hepsini katlederek saltanatı bunlardan temizleyeceğini bildirdi. Sultanın düşüncesiz bir hareketle bu hususta yazdığı mektubu Türk emir ve meliklere gösteren Vezir Mühezzebüddin, ordunun büyük bir infiale kapılmasına ve düşmanı bir tarafa bırakarak kendilerinin varlığına kasteden Sultan Muizzeddin Behramşah'ın üzerine yürütmesine sebep oldu. Bu durumu haber alan sultan, Şeyhü'l-İslâm Seyyid Kutbeddin'i orduyu teskin için göndermiş ise de, o da gizlice isyancılar tarafına geçerek, onları iyice tahrik ettikten sonra Dehli'ye dönmüştür(3).

22 Şubat 1242'de, başkenti kuşatan hükümdarlık ordusu, 10 Mayıs 1242 de şehre girmeyi başarmış ve Sultan Muizzeddin Behramşah'ı tutuklayarak 15 Mayıs 1242 günü katletmiştir(4). Muhasaranın bu

(1) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 465

(2) Cüzcâni, *Aynı eser*, I, 469

(3) Cüzcâni, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 465

(4) Cüzcâni, *Aynı eser*, I, 467-468

kadar uzaması ve her iki tarafın da önemli ölçüde zayıflamasının sebebi, sultanı tamamen avucunun içerisine alan Muhtar-ı Farrâş Mübarekşah adlı birisinin uzlaşmaz tutumu olmuştur(1). Bu sırada Lahor'u ele geçiren Moğollar'ın da bilinmeyen bir sebeple memleketlerine geri çekildikleri görülmektedir(2).

İki yıldan fazla süren saltanatı sırasında Sultan Muizzeddin, adaletsiz, katı yürekli, korkusuz ve kan dökücü birisi olarak görülmektedir. Kaynaklarımız da onun bu hususiyetlerini açıkça ifade ederek zamanında Hindistan'ın *Dahkâk* yerine döndüğünü kaydederek(3).

7 — SULTAN ALAEDDİN MESUDŞAH (1242-1246)

10 Mayıs 1242'de başkenti ele geçirerek Sultan Muizzeddin Behramşah'ı tutuklayan hükümdarlık ordusunun Türk emir ve melikleri, bu arada bir oldu bitti ile Dehli tahtına oturan Kırklar'dan Melik İzzeddin Balaban Kişilü Han'ın sultanlığını tanımamışlar ve Şemsi hanedanına mensup şehzadeleri tutuklu bulundukları yerden çıkararak Devlethâne'de bulunan Firûzi Sarayı'na getirmişlerdi(4). Burada Sultan İltutmuş'un torunu Mesudşah üzerinde anlaşmaya varan Türk emir ve melikler, onun Alaeddin lâkabını alarak 11 Mayıs 1242'de Dehli Türk Sultanlığı tahtına geçmesini sağlamışlardır(5). Kendisine Nagaur, Mandur ve Ecmir verilen Melik Balaban Kişilü Han da, merkezden uzaklaştırılmıştır(6).

Sultan Alaeddin, devlet meseleleriyle yakından ilgilenerek işleri düzene koydu. Ayrıca son dört aylık hâdiseler yüzünden büyük bir galeyan hâlinde bulunan halkı da yatıştırmayı başardı. Nâibü'l-mülk olarak Kutbeddin Guri atanırken, Melik İhtiyareddin Karakaş Han Aytigin de Emir-i Hâcipliğe getirildi. Ayrıca ülkenin çeşitli bölgelerine emir ve melikler arasından pek çok tayin yapılırken, Kadî'l-kudatlık'tan istifa ettirilerek Lakhnauti'ye sürülen Cüzcânî'nin yerine de 5 Haziran 1242'de Kadî İmadeddin Muhammed Şakurkânî atandı(7).

Bu yeni düzenlemelerle Nizâmü'l-mülk olarak vezirlik makamını koruyan Hoca Mühezzebüddin, Koil'i de kendisine has olarak almış

(1) Cüzcânî, Aynı eser, I. 466; Mahajan, The Sultanate of Delhi, 89

(2) Cüzcânî, Aynı eser, I. 467

(3) İsmi, Fütûhu's-Selâtin, 137

(4) İsmi, Aynı eser, 138

(5) İsmi, Aynı eser, 138

(6) Cüzcânî, Aynı eser, I. 469

(7) Cüzcânî, Tabakat-ı Nâsiri, I. 469

ve devletin kontrolünü tam olarak ele geçirmiş bulunuyordu. Aynı zamanda onun sarayında nevbet vurdurup fıl bekletmeye başlaması yanında Türk 'emir ve melikleri ihtiraslarına engel olarak görmesi ve onlara açıkça cephe alarak yok etmeye kalkışması sonunu getirmeye yetti. Melik Tâceddin Sencer Kurat Han ve Melik Bedreddin Sungur Sofî'nin başkanlığında bir araya gelen Türk emir ve melikler, kendilerine iyi bir ders vermek için üzerlerine yürüyen Hoca Mühezzebüddin'i Dehli yakınlarında su depolarının bulunduğu ve Sultan İltutmüş tarafından mükemmel tesisler ile donatılmış bulunan Havz-ı Ranî civarındaki düzlükte mağlup ederek katlettiler(1).

Yıllardır çevirdiği entrikalarla Dehli Türk Sultanlığı'nı büyük kargaşalıklara sürükleyen Tacik asıllı Vezir Mühezzebüddin'in ortadan kaldırılmasıyla, yeni bir sulh ve sükûn dönemi başlamış oluyordu(2). Nitekim Sultan Alaeddin, bunu değerlendirmekte gecikmemiş ve 1242 yılında bizzat kendisinin veya Emir-i Hâcîp olarak tayin edilen Melik Balaban'ın (Uluğ Han) komutasındaki bir orduyla Ganj ile Cemne nehirleri arasındaki bölgede yaşayan Detvell (Çatroll) ve Celâli Hîndularına karşı başarılı bir sefer düzenlemiştir(3). Bu sırada Oudh, Kara ve Manik-pûr bölgelerine yaptığı başarılı akından dönen Lakhnautî hâkîmî Melik İzzeddin Togan Han Toğrul'un, sultanın saltanatını tebrik ve tâbiyetini arzetmek için gönderdiği elçiler kabul edilerek karşılığında hil'at gönderilmiştir(4). Ancak bu melikin 17 Nisan 1244'de tedbirsizliği yüzünden Ketasin (Bittasin)'de mağlup olmasından sonra Lakhnautî'yi kuşatan Caccnagar racasına karşı istediği yardım gönderilmiş, fakat Lakhnautî valiliği elinden alınarak, yerine yardımcı kuvvetlerin komutanı Melik Temür Han atanmıştır(5).

Sultan Alaeddin Mesudşah'ın bu sırada yaptığı müspet hareketlerden birisi de, amcaları Melik Nâsreddin Mahmud ile Melik Celâleddin'i serbest bırakarak birinciye Behralç, diğeri de Kannauç'u iktâ olarak vermiş olmasıdır. Bu melikler kendilerine verilen bölgeleri büyük bir başarı ile yönetmişlerdir(6).

Aralık 1245'de, Mengutay komutasında Talekan ve Kunduz taraflarından gelerek Sind bölgesine girip Uçç kalesini kuşatan Moğol

(1) Cüzcanî, Aynı eser, I, 489

(2) Cüzcanî, Aynı eser, I, 489

(3) Cüzcanî, Aynı eser, II, 53

(4) Nizameddin Ahmed, Tabakat-ı Ekberi, 72; Ferîşte, Tarih-i Ferîşte, I, 122

(5) Çöhçe, Şemsi Melikleri, 383-388

(6) Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsırî, I, 470

ordusuna karşı Emir-i Hâcîp Balaban'ın teşvikiyle harekete geçen Sultan Alaeddin Mesudşah, büyük bir ordu ile Biyâh nehri kıyısına ulaşmıştır. Burada Emir-i Hâcîp Balaban'ın aldığı tedbirler kısa sürede Moğollar üzerinde tesirlerini gösterirken, Dehli kuvvetlerinden bir kısım birlikler de Biyâh nehrini geçerek, Lahor önlerine ulaşmış ve onların çekileceği yolları tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Uçç kuşatmasını kaldıran Moğollar, 15 Ocak 1246 günü, aldıkları binlerce esiri de karargâhlarında bırakarak üç gurup hâlinde Horasan'a doğru hızla geri çekilmişlerdir. Sultan Alaeddin Mesudşah, Emir-i Hâcîp Balaban'ın teklifi doğrultusunda, Sirhindi'nin «*O güne kadar hiç bir padişah bu kadar asker toplamamıştı. İslâm ordusu o kadar çoktu.*» diyerek övdüğü ordusunun gücünü düşmanlarına gösterebilmek için Sudra nehri kıyılarında bir yürüyüş yaptırdıktan sonra, 30 Mayıs 1246'da başkente geri dönmüştür(1).

Emir-i Hâcîp Balaban'ın teşvikiyle başlattığı ve yine onun üstün meziyetleri sayesinde Asya'yı baştan başa altüst eden Moğollar'a karşı kazandığı böyle bir zaferle başı dönen Sultan Alaeddin Mesudşah'ın kısa süre sonra, Türk emir ve meliklere karşı tavrı da değişmeye başlamıştır. Esasen bu sıralarda bir gurup «adi insan» sultanın gözüne girerek etrafını almayı başardılar. Bunların etkisinde de kalan sultan, önceleri sahip olduğu cömertlik, iyi kalplilik ve olgunluk gibi birçok değerli özelliğini bir yana bırakarak haris ve gaddar bir insan oldu ve kendisini oyun, eğlence ve ava vererek devlet işlerini ihmal etti(2). Onun bu hâli idarenin büyük bir kargaşa içerisine düşmesine sebep olurken Türk emir ve meliklere karşı da tam bir terör havası estirilmeye başlandı. Bunlardan bir kısmı öldürülürken, bazılarının da ıktaları ellerinden alınmış ve sindirilmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine birer birer yok edilmeden harekete geçmeyi uygun bulan Türk emir ve melikler Behreîç'te bulunan Sultan Şemseddin İltutmüş'un oğullarından Nâsireddin Mahmud ile temasa geçerek, onu gizlice Dehli'ye dâvet ettiler(3). Bu dâvete icabet eden Nâsireddin Mahmud'un başkente ulaştığı 10 Haziran 1246 günü de Sultan Alaeddin Mesudşah'ı tutuklayarak hapsedtiler ve onun dört yıl bir ay bir gün süren saltanatına son verdikten sonra öldürdüler(4).

(1) Sirhindi, *Târîh-i Mübarekşâh*, 34

(2) Cûzcânî, *Aynı eser*, I. 471

(3) Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I. 471

(4) Cûzcânî, *Aynı eser*, I. 471

8 — SULTAN NÂSİREDDİN MAHMUDŞAH (1246-1266)

İsemi hariç diğer kaynaklarımızın ittifakla belirttiklerine göre Sultan İltutmuş'un oğlu olan Sultan Nâsireddin Mahmudşah, ağa-beylisi Lakhnautî valisi Nâsireddin Mahmud'un Nisan 1229'da Dehli'ye ölüm haberinin ulaşmasından hemen sonra dünyaya geldiği için bu ismi almıştır(1). Doğumundan hemen sonra annesi ile birlikte Dehli'nin iki üç kilometre kuzeyine düşen Levni (Lonî) Sarayı'na gönderilen Nâsireddin Mahmudşah, burada annesinin nezaretinde büyük bir titizlikle yetiştirilmiş ve Cüzcânî'nin de uzun uzadıya övdüğü pek çok meziyetler kazanmıştır. Ayrıca kendisine devlet idaresi ve hükümdarlığın şartları hakkında da dersler verildiği anlaşılmaktadır(2).

Sultan Muizzeddin Behramşah'ın tahttan indirildiği sırada Türk emir ve melikler tarafından diğer şehzadelerle birlikte tutuklu bulunduğu Kasr-ı Sefid'den çıkarılarak Firûzî Sarayı'na getirilen Nâsireddin Mahmudşah, daha sonra, 1243 yılı başlarında Sultan Alaeddin Mesudşah tarafından annesi Melike-ı Cihân Celâletü'd-dünya ve'd-din'in nezaretinde, Bahraîç valisi olarak tayin edilmiştir(3). Çocuk denilebilecek yaşta olmasına rağmen Bahraîç bölgesinde gerçekleştirdiği yerli idari düzenlemeler ile hızlı bir gelişme sağlamanın yanında civardaki Hindular üzerine yaptığı akınlar ile de dikkatleri üzerinde toplamıştır. O sebeple Türk emir ve melikler tarafından Sultan Alaeddin Mesudşah'ın zulmüne son vermek üzere bir mektupla gizlice Dehli'ye davet edilmiştir(4).

Çok akıllı ve zeki birisi olduğu anlaşılan annesinin aldığı tedbirlerle önce bir tahtirevanla, sonra da yüzü kapalı olduğu hâlde at üzerinde, tedavi olmak bahanesiyle başkente hareket eden Nâsireddin Mahmudşah, kimsenin haberi olmadan çok kısa sürede, Dehli'ye ulaşmış ve tahta geçirilmiştir. İki gün sonra 12 Haziran 1246 günü Devlethâne'de yapılan bir toplantı sırasında halkın da kendisine biat etmesi sağlanmıştır(5).

Sultan Nâsireddin Mahmudşah'ın tahta geçmesinden hemen sonra Moğollar'ın Dehli Türk sultanlığı sınırlarına tecavüz ettikleri haberi gelmiştir. Bunun üzerine 12 Kasım 1246 günü Dehli'den hareket eden hükümdarlık ordusu, 10 Mart 1247'de Lahor yakınlarındaki Ravi

(1) Cüzcânî, Aynı eser, I. 471-472

(2) Cüzcânî, Aynı eser, I. 472

(3) Cüzcânî, Aynı eser, I. 478

(4) Cüzcânî, Tabakat-ı Nâsiri, I. 471

(5) Cüzcânî, Aynı eser, I. 471

nehrini geçmişse de Moğollar'ın geri çekildikleri anlaşılmıştır. Bu sırada Emir-i Hâcip Melik Balaban, sultanın emriyle, daha önce Aralık 1245 de Moğollar'a kulavuzluk yapan ve Nandana çevresindeki Cud tepelerine hâkim olan Rana'dan intikam alarak, bölgeyi tahrip ettikten sonra geri dönmüştür. Sultan Nâsireddin Mahmud, onun telkinleriyle Moğol akınları karşısında beklenen mukavemeti göstere-meyen, hattâ zaman zaman Moğollar'la işbirliği de yapan yaşlı emir-lerin tımarlarını ellerinden alarak yeni düzenlemeler yaptı ve Pencab bölgesinde bir yandan merkezi idarenin gücünün artmasını sağ-larken, öte yandan Moğollar'a karşı bölgenin mukavemetini güçlen-dirdi(1).

Yiyecek ve ot sıkıntısı sebebiyle 9 Mayıs 1247'de Pencab'dan Deh-li'ye ulaşan Sultan Nâsireddin Mahmud, yağmur yüzünden altı ay kadar başkentte kaldıktan sonra Ekim 1247'de harekete geçti. Dehli'de onbeş-yirmi kilometre kuzeybatıdaki Panipat'a ulaştığı bir sırada Me-lik Balaban'ın teşvikiyle geri dönerek 2 Aralık 1247'de doğuya yöneldi. Duâb bölgesine girerek Kannauç hudutlarındaki güçlü bir Hindu sığınacağı durumunda olan Talsanda kalesini, 21 Şubat 1248'de fethet-tikten sonra, yürüyüşüne devam eden sultan, 10 Mart 1248 günü Ka-ra bölgesine ulaşmıştır. Kısa bir süre önce, öncü olarak gönderilen Melik Balaban, çok güçlü kalelere sahip, kuvvetli Ranalar'ın elinde bulunan Kalincar ile Kara arasındaki dağlık ve engebeli araziye yap-tığı akımı büyük bir başarıyla tamamlayarak hükümdarlık ordusuna katıldığından geri dönmüş ve 19 Mayıs 1248 günü Dehli'ye ulaşıl-mıştır(2).

2 Ağustos 1249 günü Emir-i Hâcip Melik Balaban'ın kızı Melike-i Cihân ile evlenen Sultan Nâsireddin Mahmud, kısa bir süre sonra yeni kayınpederini saltanat nâibi olarak atamış, «Çetr» ve «Durbaş» ile birlikte «Uluğ Han» ünvanını vererek, ona hükümdarlık orduları başkomutanlığını da tevcih etmiştir. Türkler'de eski çağlardan beri görülen, daha çok hükümdarlara müşavirlik hizmetlerinin en iyi şe-kilde teminine yönelik olan bu atamadan sonra Uluğ Han Balaban'ın devletin önemli mevkilerini hemen hemen hepsi de Türk olan ken-disine yakın kişilerle doldurduğu ve Dehli Türk Sultanlığı'nı tama-men kontrolü altına aldığı görülmektedir. Onun bu tavrı, kısa süre içerisinde birbirini takip eden bir dizi isyanın çıkmasına sebep ol-muştur. Nitekim Pencab bölgesinde Uluğ Han Balaban'ın amcası oğ-lu Melik Nusreteddin Şîr Han ile kıyasıya bir nüfuz mücadelesine gi-

(1) Cüzcanî, Aynı eser, I, 479

(2) Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsiri, I, 481

rişen Nagaure hâkimi Melik İzzeddin Balaban Kışılı Han'ın 1251 yılında ayaklandığı görüldü. Fakat üzerine gönderilen hükümdarlık orduları karşısında itaatını arzettliğinden affedilerek aynı bölge tekrar kendisine verildi(1).

12 Kasım 1252 günü Galyor, Çanderi, Narvar, Kalıncar ve Malva bölgelerini içersine alan bir seferi başlatan Sultan Nâsireddin Mahmud, bölgenin en güçlü ranası olan Çahar Deo'yu, Malva hududunda büyük bir yenilgiye uğratarak memleketini tahrir etmiştir(2).

3 Haziran 1251 günü, Dehli'ye dönen Sultan Nâsireddin Mahmud-şah'ın başkentte yedi ay kaldıktan sonra, Lahor yoluyla Uçç ve Multan taraflarına yürüdüğü görülmektedir. Bu seferin sebebi açık olarak bilinmemekle birlikte Uçç kalesini Melik İzzeddin Balaban Kışılı Han'ın elinden alıp, Temmuz 1252'de onu Dehli'ye kovduktan sonra büyük ölçüde güçlenmeye başlayan ve belki de Uluğ Han Balaban'ın kışkırtmasıyla ayaklanan Melik Nusreteddin Şir Han'ı tedip için olması muhtemeldir. Nitekim ordunun Biyâh nehri kıyısına ulaşıp kargâhını kurduğu sırada, kısa sürede sarayda büyük bir mevki kazanan Hindu dönmesi İmâdeddin Reyhan'ın entrikaları neticesinde bir kısım Türk emir ve meliklerinin de iştirak ettiği bir fiili durum yaratılmış ve bunların baskısıyla Sultan Nâsireddin Mahmud, Uluğ Han Balaban'ın kendi ıktasına gitmesini emrederek Mayıs 1253'de Dehli'ye dönmüştür(3).

Uluğ Han Balaban gibi güçlü birisini merkezden uzaklaştırıp, kendi ıktasına göndererek sıradan bir vali durumuna düşüren Sultan Nâsireddin Mahmud'un kendisinden öncekilerin de yapmak istedikleri gibi kendisinde «daima saraya bağlı kalacak bir Türk olmayanlar gurubu»nu meydana getirebilme gücünü görmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple idari kademelerde büyük değişiklikler yapılmış, Temmuz 1253'de İmâdeddin Reyhan Vekil-i Dar olurken, Aynü'l-mülk Cüneydi vezirliğe getirilmiş ve Uluğ Han Balaban'ın taraftarları kısa sürede görevlerinden atılmışlardır. Ayrıca, aynı ay içerisinde İmâdeddin'in kışkırtmasıyla harekete geçen sultan, Uluğ Han Balaban üzerine Hansi'ye yürümüş, fakat onun Nagaure taraflarına çekilmesi karşısında netice alamayarak Kasım 1253 de Dehli'ye dönmek zorunda kalmıştır(4).

(1) Cöğçe, Şemsi Melikleri, 127-130

(2) Cüzcani, Aynı eser, I, 485

(3) Cüzcani, Tabakat-ı Nâsiri, I, 485

(4) Cöğçe, Şemsi Melikleri, 130-134

Başkentte fazla kalmayan Sultan Nâsireddin Mahmudşah, bu sefer de 1253 Kasım ayının sonlarına doğru, kısa bir süre önce Türkistan'a giderek Moğollar'a sığınan Melik Nusreteddin Şîr Han'ın adamlarının elinden Uçç, Multan ve Taberhinde kalelerini almak için harekete geçmiştir. 16 Şubat 1254'de Taberhinde'yi ele geçirip Melik Tâceddin Sencer Arslan Han'a veren sultan, Uçç ve Multan'a ikinci defa Melik İzzeddin Balaban Kişilü Han'ı tayin ederek Biyâh nehri kıyısından geri döndü(1).

Sultan Nâsireddin Mahmudşah'ın oniki yıllık saltanatı, pekçok hâdiseye sahne oldu(2). 1255'de annesi Melike-i Cihân, Kutluğ Han ile izdivaç yapınca, sarayda soğukluk meydana geldi(3). O yüzden de, Melike-i Cihân ve yeni eşi, Oudha'ya gönderilerek merkezden uzaklaştırıldılar(4). Begtemür isyanı ise, ancak Bedaûn bölgesindeki Sihramu'da yapılan savaşla bertaraf edildi(5). Melik Tâceddin Sencer, 1256'da *vekil-i dar'lîğa* atandı. Bedaûn bölgesi de bu vazifesine ek olarak ıktâ şekli ile tahsis edildi(6). 9 Ocak 1257'de, Sultan Nâsireddin Mahmud, Santur üzerine yürüyerek Melik Kutluğ Han ile Hîndular'ı mağlup etti(7). 1258'de Pencab'da yeni Moğol tehlikesi belirdi ve Dehli'den gönderilen kuvvetler, onları mağlup ederek geri püskürttüler(8). Böylece meliklerin, Hindular'ın ve Moğollar'ın ortaya çıkardıkları meseleler sürüp gitti. Sultan, akıllı siyaseti sayesinde bütün meseleleri kendi lehinde halletti.

24 Mart 1260'da Sultan Nâsireddin Mahmud, Kilughari'deki sarayına taşındı(9). İkiyüzbin yaya ve ellibin atlıdan meydana gelen kabul heyeti, bu şehre giden sultanı selâmladılar. Moğol elçileri de, onun gücünü bu münasebetle görmek fırsatını elde ettiler(10). Nâsireddin Mahmud, Moğollar'dan korkmuyor ve onlara her fırsatta karşı koyacak güçte olduğunu gösteriyordu. Cüzcânî'nin naklettiğine göre, sultan da Moğollar'a elçi göndermiş, Emir Yuğruş'un oğlu da Sarı Noyan'la yaptığı konuşmada, Şemsiler'in niyetini açıkça belirtmiş

(1) Cöhçe, Aynı eser, 133

(2) Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasrî*, II, 71

(3) Cüzcânî, Aynı eser, II, 71

(4) Cüzcânî, Aynı eser, II, 71

(5) M. Aziz Ahmed, 241, Burası Sera Mov adını da taşımakta olup, Gogra Nehrinin batısındadır.

(6) M. Aziz Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, 241

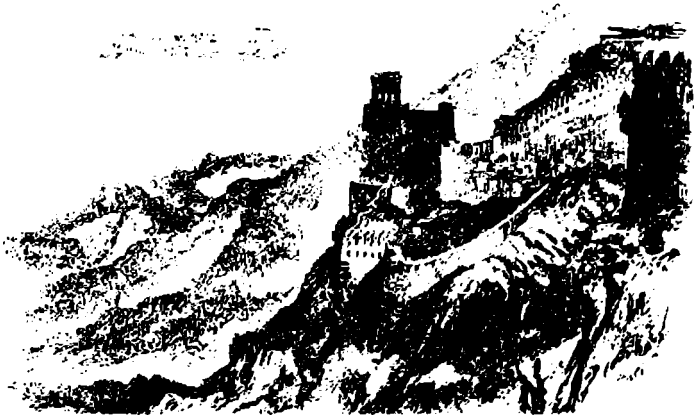
(7) M. Aziz Ahmed, Aynı eser, 242

(8) M. Aziz Ahmed, Aynı eser, 245

(9) Ferište, *Tarih-i Ferište*, 73; M. A. Ahmed, Aynı eser, 247-248

(10) M. Aziz Ahmed, Aynı eser, 249

(1), «Şayet atlarınızdan birinin tek nalı, Sultan Nâsireddin'in topraklarına basarsa, dört ayağı da kesilecektir» tehdidinde bulunmuştu. Mevat'taki Hindular, yine yağma hareketlerine devam etmekte, önlerine çıkan müslümanların ve Türkler'in mallarına, canlarına zarar

Gvalyor Kalesi

vermekteydiler. O yüzden Uluğ Han, 6 Temmuz 1260'da Mevat seferine çıktı ve bölgede tedip harekâtı yapılarak onikibin kişi kılıçtan geçirildi(2). 1264 yılında hastalanan Sultan Nâsireddin Mahmud, bir müddet hasta yattıktan sonra, 18 Şubat 1266'da öldü(3).

(1) M. Azîz Ahmed, Aynı eser, 249

(2) M. Azîz Ahmed, Aynı eser, 250

(3) Ferîşte, Aynı eser, 129; Sîrhindî, Tarih-i Mübârekşâhî, 39; Nizamed-din Ahmed, Tabakat-ı Ekberî, 77

II. BALABANLILAR (1266-1290)

Dehli'de hüküm süren Türk sultanlıklarının üçüncüsü Balabanlar'dır(1). 1266 ile 1290 tarihleri arasında yirmidört yıl hâkimiyet süren bu hanedan, Gıyaseddin Balaban tarafından kurulmuştur(2). O, Kıpçaklar'ın Uluğ-Borlu (İlbarlı) kabilesine mensuptu(3). Büyük babası Abar Han ise onbin ailelik topluluğa hanlık etmekteydi. Abar Han, aynı zamanda Alp Er Tunga (Afrasiyab) soyundan geldiği için, itibarlı idi. Karahıtaylar ile komşu olan Uluğ-Borlular, Moğol istilâsı üzerine diğer Türk kabileleri gibi zayıfladılar. İşte Balaban, böyle karışık ve tehlikeli bir zamanda, Moğollar'ın eline esir düştü(4). Moğollar, onu Bağdat'a götürerek sattılar, böylece yeni efendisi Basralı Cemâleddin oldu(5).

Balabanlı ailesi de Kutbiler gibi uzun ömürlü olamadı. Balaban dışında tahta çıkan iki hükümdar da onun yerini dolduramadılar. Muizzeddin Keykubat yeteneksiz ve Şemseddin Keyümers de çocuk yaşta olduğu için devlet işlerinden habersizdi.

1) GIYASEDDİN BALABAN (1266-1287)

a) Tahta Geçiş :

Balaban, eski Türk an'anesine uyarak yırtıcı bir kuşun adını almıştı. Kaynaklarda babasının ve annesinin ismi belirtilmemektedir. Basralı Cemâleddin isminde biri onu terbiye ederek büyüttü ve daha sonra Dehli'ye götürerek 1232'de saraya sattı. Şemseddin İltutmuş, Balaban'a önem vererek, zamanla çeşitli görevlere tayin etti. Halefleri de bu değerli devlet adamı ve askeri himaye ettiler. Emir-i Şikâr, Emir-i Ahur, 1246 yılında da Sultan Nâsireddin Mahmud'un nâibi oldu. Yirmi yıllık sürede Balaban, Şemsi Sultanlığı'nın en önde gelen

(1) İbn Battuta, Rihle, III, 170

(2) M. A. Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, 254

(3) Ferište, Tarih-i Ferište, 75; M.A. Ahmed, Aynı eser, 254

(4) M. A. Ahmed, Aynı eser, 254-255

(5) M. A. Ahmed, Aynı eser, 254-255

melikleri arasına girdi ve Türk zümresini her fırsatta etrafına topladı. 2 Ağustos 1249'da sultan ile Balaban'ın kızı evlendiler. Naıplığı yanında *Han-ı Âzam* yani Uluğ Han'lık gibi yüksek mevkil de ele geçiren Balaban, ordudaki üstünlüğünü de sağladı. 1252'de, İmâdeddin Reyhan ile Balaban arasındaki rekabet, Balaban'ın zaferi ile neticelendi. 1264 de ise Şemsî sultanı hastalanınca, devlet idaresi tamamen rakip meliklerin entrikalarına rağmen Balaban'ın eline geçti(1) Şubat 1266'da Nâsireddin Mahmud'un ölümü üzerine de halefl olmaya, akrabalık dolayısıyla Balaban tahta geçerek, *Gıyaseddin* ünvanını aldı(2).

Onun sultanlığını ilk tebrik edenler arasında Arslan Han'ın oğlu Tatar Han vardı ve tâbîliğini bildirmek üzere hediye olarak altmışüç fîl göndermişti. Başkent civarındaki ormanlık sahalarda yaşayan Meolar, 1266 yılı sonlarına doğru isyan ettiler(3). *Gıyâseddin* Balaban ilk vazifesinin Meolar'a bir ders vermek olduğunu düşünerek, harekete geçti ve çoğunu katletti. Ormanı emniyet altına alduran Balaban, Gopalgır isimli bir kale yaptırarak, içine bir mîltar asker bıraktı. Ertesi yıl sultanlığın tahıl ambarı olan Dûâb'da karışıklıklar meydana geldi(4).

1271'de Pencab'da İmar faaliyetlerine nezaret eden *Gıyâseddin* Balaban, Lahor kalesini tahkîm ettirdi. Dehlî'ye döndükten sonra tımar meselesine eğilen Balaban, yaşlı asker ve harp malullerine tahsis edilmiş arazilerin defterini tanzim ettirdi. Bu nitelikteki kişilerden toprakları alınarak otuz tenke tutarında maaşa bağlandılar. Bu davranış ordu içinde huzursuzluklara sebebiyet verdi. Bazı komutanlar Kutval melki *Fahreddin*'in evine giderek Balaban nezdinde aracı olmasını istediler. Kutval, bunların verdikleri hediyeleri de reddederek, «*Şayet sizden hediye alırsam, sözlerinin hiçbir değeri kalmaz*» dedi. Ama, yine de onların isteklerini sultana ilettiler: «*Duyduğuma göre, ârız-ı memâlik yaşlıları atıyormuş. Kendi kaderimi düşünüyorum da, şayet karar gününde Kâdir-i Mutlak Allah, lûtfunu yaşlılardan esirgerse, hâlimiz nice olur diye üzülüyorum*» dedi. Sultan Balaban, kutvalın sözlerindeki imâlî anlamı anlayarak daha önce verdiği kararı geri aldı ve toprakları eski sahiplerine iade etti(5).

- (1) M. A. Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, 255-259
- (2) H. N. Wright, *Sultans of Delhi: Their Coins and Metrology*, 58
- (3) M. A. Ahmed, Aynı eser, 273
- (4) Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 273; Barani, *Tarih-i Firûz şâhi*, 53-54
- (5) Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 84; Barani, *Tarih-i Firûzşâhi*, 61

Balaban'ın iktidarı sağlam ve istikrarlı bir vaziyet alınca, Âdil Han ile Temür Han, Aybeg ve Şemseddin İltutmuş zamanlarında Türkler'in elinde olan Gucerat, Malva ve diğer yerlerin itaat altına alınması tavsiyesinde bulundular. Ancak Sultan Balaban, onlara da sıra geleceğini, şimdi ise Moğol tehlikesinin bütün şiddeti ile mevcut olduğunu, bu yüzden de Dehli'den ayrılmasının doğru olmadığını söyledi. Bu, yerinde söylenmiş bir sözdü. Sultan Balaban, 1270'de Lahor'daki işlere nezaret etti. Pencab ve Dehli'ye uzanan yollar üzerinde de önlemler aldı. Samana ve Sunam, Şemsi devri Çihilgânileri'nin önde gelenlerinden olan Temür Han'a verildi. Az sonra da Moğollar'ın tekrar kuzeybatı sınırlarını aştıkları ve her yeri yağmaladıkları haberi geldi. Balaban bu sıkışık ve kritik zamanda Dehli'den ayrılmadı. Hakanü'l-mülk denilen ve halkın daha çok *Han-ı Şehit* diye isimlendirdiği oğlu Muhammed Han, Pencab'ın yardımına gönderildi. Sultan ve havalisinde Moğol tehlikesini önemli ölçüde önleyen Muhammed Han, zaman zaman başkente gitmiş ve Sind-Pencab işleri hakkında sultana bilgi vermiştir.

Son ziyaretinde ise veliahtlığı ilân edilmiş bu arada diğer kardeşi de, Samana ve Sunam'ın muhafazasına gönderilmişti. Bu sonuncu han, içkiye mübtelâ olduğu için Sultan Balaban, şehzadeyi sürekli olarak gözetim altında tutturmuştur(1).

b) Lakhnauti Valisi Toğrul'un İsyanı :

Bengal ve Lakhnauti valisi olan Toğrul, 1276'da, sultanın yaşlandığını görerek doğuda ayaklandı. Sultanlığını da ilân ederek kendi adına hutbe okuttu ve para kestirdi. Bu haber Dehli'ye ulaşınca Balaban, *uzun saçlı* lâkabı ile tanınan Emin Han Melik Alptigin'i Lakhnauti üzerine gönderdi. Toğrul Han, zeki ve askerin iç yüzünü iyi bilen bir kişiydi. Türlü yollarla Balabanlı ordusu içine soktuğu adamları vasıtasıyla para karşılığında, çoğunun saf değiştirmesini sağladı. Daha sonra gücü azalan Emin Han Melik Alptigin'i savaşa zorlayarak onu mağlup etti. Geri çekiliş sırasında, belki de Toğrul'un talimatı ile Hindu kabileleri isyan ettikleri gibi, Balabanlı kuvvetlerine saldırdılar. Bu yenilgiyi öğrenen Gıyaseddin Balaban, başkente dönmekte olan Emin Han Melik Alptigin'i Oudha kapısına astırdı(2). Melik Turmadı, 1280'de Lakhnauti seferi ile görevlendirildi. Bu melik de Toğrul karşısına başarı sağlayamadan geri döndü. Oudha valisi Şihâbed-

(1) Barani, *Tarih-i Firuzşâhi*, 81; M.A. Ahmed, *Aynı eser*, 277-278

(2) Barani, *Tarih-i Firuzşâhi*, 81-86; M.A. Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, 278-279

din de aynı akıbetten kurtulamadı. Sultan ise hâdiselerin bu şekilde gelişmesinden endişe ederek, bizzat kendisi sefere karar verdi. Toğrul ise bu sırada Cacnagar taraflarında bulunuyordu ve Balaban'ın üzerine geldiğini haber alınca hemen karşı tedbirler almağa başladı.

Dehli ordusu, hiç bir mukavemet görmeden Lakhnauti'ye girdi. Buranın valiliğine de Barbeg Sipahsalar Hüsameddin'i tayin etti. Sultan Balaban, Toğrul işini kesin bir şekilde halletmek istiyordu. Zor şartlara rağmen, Bengal'in uçsuz bucaksız ormanları içinde, Toğrul'un izini aradı. Sonargoan racası Bhoc Ray da huzura çıkarak Dehli'ye bağlılığını arzetti. Aldırdığı sıkı önlemlerle de Toğrul'un nerede olduğunu, bir tüccar kaflesinden öğrenen Balaban, ordugâha anı bir baskın yaptırdı. O sırada banyo yapmakta olan Toğrul, eğersiz bir atla kaçmak isterken, Melik Mukadder Han onu takip ederek okla öldürdü. Böylece, uzun zamandan beri sultanlığı meşgul eden Lakhnauti meselesi de sonuçlanmış oldu.

Balaban, Toğrul'u yakalayan ve öldürülen kimselere hıl'at ve hediyeler verdi. Balaban daha sonra Lakhnauti'ye döndü. Suçlu görülen çok sayıda insanı ibret-i âlem olmak üzere idam ettirdi. Sultan, Bengal'den ayrılmadan önce buranın idaresini kendi oğlu Buğra Han'a bıraktı. Ona da nasihatlerde bulunduktan sonra dönüş emrini verdi. Bu, baba oğul arasında yapılan son görüşmelerden biri olmuştur(1).

c) Balaban'ın Ölümü :

Moğollar'a karşı Multan'da bırakılan Şehzade Muhammed de Dehli'ye gelerek babasını tebrik etti. Sind ve Pencab işlerini yakından takip eden sultan, Moğollar'a karşı dikkatli davranılmasını emretti. Bu şehzade, daha sonra Multan'a döndü(2). Afganistan'da Herat valisi olan Moğol Timur Han, intikam seferi düzenleyerek Kuzeybatı Hindistan'a girdi. Muhammed, 1285'de Dipalpur civarında Moğollar'ı karşıladı(3). Ravi nehri kenarında Balabanlı ve Moğol kuvvetleri savaş nizamına girmişler, Timur Han öğle vakti aniden vuruşmaya başlamıştı. Meydan muharebesinde çok sayıda Moğol hayatını kaybetti Timur da beklenmedik yenilgiye uğradı(4). Bu sırada öğle namazını kılmamış olan Muhammed, küçük bir su birikintisi kenarında atın-

(1) Barani, Aynı eser, 91; M.A. Ahmed, Aynı eser, 285

(2) Barani, Tarih-i Firuzşâhi, 109; M. A. Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, 285

(3) Barani, Aynı eser, 109

(4) Bedâuni Mîlî'ehabü't-Tevârih, I. 133-134

dan inerek, etraftaki birkaç kişi ile duaya başladı. Bu fırsatı kaçırmayan bir Moğol birliği, aniden şehzade Muhammed üzerine saldırdı ve ok ile yaralayarak öldürdü(1). Maiyeti ve bunlar arasında bulunan meşhur şâir Emir Hüsrev de esir düştü. Ancak, Emir Hüsrev kısa müddet sonra kaçmayı başardı ve Dehli'ye dönebildi. Muhammed'in bu şekilde öldürülmesi Sultan Balaban'ı çok üzdü. Manen yıkıldı. Günlerce oğlunun yasını tuttu. Bu arada Han-ı Şehit ünvanı verilen Muhammed'in oğlu Keykubat Multan valiliği ile görevlendirildi(2). Gündüzleri normal devlet işlerini yürüten Gıyaseddin Balaban, oğlunun acısına dayanamadığı için geceleri bir köşeye çekilip hıçkırıqlarla ağlıyordu. Nihayet, 1287'de öldü. Böylece Kıpçak bozkırlarında başlayan hayat, Dehli'de acıklı bir şekilde son bulmuş oldu(3).

2 — BALABANLAR'IN YIKILIŞI

a) İzzeddin Keykubat (1287-1290)

Balabanlılar'ın ikinci sultanı Muizzeddin Keykubat'tır. Balaban'ın torunu ve Bengal valisi olup, tahttan feragat eden Nâsreddin Buğra Han'ın oğludur(4). O sıralarda onyediy yaşında olan sultan, Balaban'ın yerini dolduracak kapasitede değildi. Büyükbabasının yasaklarını kaldırmış ve sefahat hayatını tercih etmişti. Dehli'deki Köşk-i Lâl'de ikamet geleneğini kaldırarak, Cemne nehri sahilindeki Kilughari'de yerleşti. Bir çok bina ve saray yaptırmış, yakın nedimlerini, meliklerini de teşvik etmiştir. Sıkı bir sosyal hayattan serbestliğe geçiş, cemiyette etkisini göstermiş, hissedilir değişiklikler meydana gelmiştir.

Ziyaeddin Baranî bu değişiklikleri anlatırken; «*Camiler boşaldı, meyhaneler doldu*» demektedir(5). Devlet kademelerine tayin edilen kimseler de zayıf karakterli ve haris kimselerdi. Nâibü'l-Mülk Melik Nizameddin, kısa zamanda sultanı etkisi altına alarak sarayda kontrolü eline geçirmiştir. Kendisine rakip olan diğer Türk beylerini de türlü bahanelerle öldürtmüş, bazılarını da gözden düşürterek, uzak ıktalara sürmüştür. Naip, Şehzade Keyhüsrev'i de safdışı bırakmak için planlar yapmış, sultanı da araya sokarak Dehli'ye gelmesini iste-

(1) Bedâuni, Aynı eser, 133-134

(2) Baranî, Aynı eser, 120; M.A. Ahmed, Aynı eser, 286

(3) İbn Battuta, Rihle, III, 174-175; Ferište, Tarih-i Ferište, 83

(4) Baranî, Tarih-i Firuzşâhi, 127; İsemî, Fütûhu's-Selâtin, 189; Ferište, Tarih-i Ferište, 83

(5) Baranî, Aynı eser, 128; M. A. Ahmed, 295

mişti. Merkezde olup bitenlerden habersiz bu Balabanlı, Multan'dan ayrıldıktan kısa bir müddet sonra tuzağa düşürülerek öldürüldü(1).

Multan'daki otorite zayıflığı sebebiyle Moğollar tekrar Sindh'e girdiler. Han-ı Cihan onlara karşı gönderildi. Tesadüfen çok sayıda Moğol öldürüldüğü gibi, külliyetli miktarda esir de Dehli'ye getirilerek idam edildi(2).

Muizzeddin Keykubat, naibin de tasdiki ile bazı Türk beylerine karşı düşmanca tutumunu devam ettirdi. Onların yerlerini daha beceriksiz kişilerle doldurdu. Bu defa merkezdeki olayları beğenmeyen Nâsireddin Buğra Han, Bengal'den hareketle Dehli üzerine yürüdü (3). Baba-oğul Gogra nehri kenarında karşılaştılar, fakat son anda savaşmaktan vazgeçtiler. Bengal valisi olan Buğra Han, oğluna nasihatte bulundu. Naibi değiştirmesini ve Kalaç ümerasına da orduda, devlet memuriyetlerinde görev vermesini tembihledi(4). Muizzeddin Keykubat, Dehli'ye döner dönmez babasının dediklerini aynen uygulamaya başladı. Önce naibi bir vazifeye tayin ederek merkezden uzaklaştırdı ve daha sonra da öldürttü. Kalaçlar'dan Yuğruş allesinden Firuz Han, arız-ı memâlikliğe tayin edildi(5).

b) Şemseddin Keyümers (1290) :

Kalaç ümerasının saray nezdinde gittikçe itibar kazanması üzerine Melik Kaçan ile Melik Surha, onlar aleyhinde çalıştılar(6). Sultanın sıhhatinin gittikçe bozulmaya yüz tutması üzerine de Şemseddin Keyümers'i tahta çıkardılar. 1290'da devlet iki sultan tarafından idare edilmeğe başlandı. Arız-ı Memâlik olup o sırada Baharpur'da teftişle meşgul olan Firuz Han, Melik Kaçan ile Surha'nın aleyhindeki yeni tertiplerini de az sonra öğrendi. Onlara karşı harekâta geçerek, ailesinin ve diğer Türk meliklerinin yardımı ile bu iki meliki öldürttü. Muizzeddin Keykubat Kilughari'de bulunuyordu. Şemseddin Keyümers'i bir müddet yanında tutan Firuz Han, önce onu ve daha sonra da diğer sultanı öldürttü. Kilughari'ye de giderek, Balabanlı ha-

- (1) Baranî, Aynı eser, 132; Emir Hüsrev Dihlevî, *Kiranû's-Sa'deyn*, 204
- (2) Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 105; Ferište, *Tarih-i Ferište*, 84-85; M. A. Ahmed, 303-305
- (3) Baranî, Aynı eser, 140; Emir Hüsrev Dihlevî, *Kiranû's-Sa'deyn*, 123-124
- (4) Baranî, *Tarih-i Firuzşâhi*, 151; M. A. Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, 313
- (5) K. S. Lal, *History of the Khaljis*, 6
- (6) Ferište, *Tarih-i Ferište*, 88

nedanına resmen son verildiğini ilân etti(1). Ziyaeddin Barani ve diğer tarihçiler, «Böylece saltanat, Sultan Şihabeddin Guri'nin vârisleri olan Türk memlûklerinden Kalaçlar'ın (Halaç) eline geçti» diyerek yeni bir devrin başladığına işaret etmektedirler(2).

(1) Lal, Aynı eser, 7-8

(2) Lal, Aynı eser, 8-9

III. KALAÇ SULTANLIĞI (1197-1531)

Farsça ve Türkçe Oğuznameler'deki Kalaç adı, Kal-aç'tan ortaya çıkmıştır(1). İslâm kaynakları da Kalaçlar'dan, Halaç diye bahsetmektedir. Bu kabile, daha ziyâde Ceyhun ile Sind arasında yaşamış olup, Gazneliler, Gurlular ve daha sonra da bölgede hâkim olmuş devletlerin tebaası olmuşlardır(2). Gurlular'ın 1192'den itibaren Hindistan'ı istilâsı sırasında Kalaçlar ve onlara mensup beyler önemli rol oynamışlar, bunun karşılığı olarak da yeni fethedilen topraklarda tımarlara sahip olmuşlardır. Bengal(3)'de, Dehli(4)'de ve Dekken yaylasının kuzeyinde Mandu (Malva) (5)'da, arka arkaya devletler kurmuşlardır.

A. LAKHNAUTİ KALAÇ SULTANLIĞI

Lakhnauti, Bengal'de Hindu racaları tarafından kurulmuş büyük ve önemli bir şehirdir(6). 1197'den itibaren Kalaçlar bu bölgede görünmüşler ve Muhammed b. Bahtiyar adındaki bir kahraman, Gurlular'a tâbi beyliğin temellerini atmıştır(7). XIII. yüzyılın başlarında, Dehli sultanı Kutbeddin Aybeg, Muhammed Kalaç'ı desteklemiş ve fethettiği toprakları naip olarak ona bırakmıştır(8). Aşağı Ganj Deltası'nın ilk fatihi de Muhammed Kalaç'dır(9). O bununla da yetinmemiş, Assam racasının engel olmasına rağmen Karam Batan seferini gerçekleştirmiştir(10). Bu yerin neresi olduğu bugüne kadar tam tespit edilememiş, ancak Z.V. Togan'ın işaret ettiğine göre Brahma-Putra nehrinin kaynaklarına yakın ve Tibet civarında aran-

(1) B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971. 123, 177

(2) E. Esin, *Butan-ı Halaç*, T.M. XVII (1972). 45-60

(3) S.P.C. Nigam, *Nobility under the Sultans of Delhi*, 51-52

(4) K.S. Lal, *History of the Khaljis*, A.D. 1290-1320

(5) Halg. 352

(6) Smith, *Akbar*, 412 vd.

(7) Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I. 422; Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberî*, 46-51

(8) Cüzcânî, *Aynı eser*, I. 423-424

(9) Cüzcânî, *Aynı eser*, I. 427

(10) Cüzcânî, *Aynı eser*, I. 429

ması lâzımdır(1). Muhammed Kalaç, ordusunun hemen hemen tamamını bu seferde kaybetmiş ve perişan bir vaziyette Lakhnauti'ye dönmüştür. Gur sultanı Muizzeddin Muhammed b. Sam ile aynı tarihte (1206'da) ölen Kalaç melikine İzzeddin Muhammed b. Şiran halef olmuştur(2).

Dehli sultanı Kutbeddin Aybeg (1206-1210) ile münasebetlerini sürdüren bu Kalaç sultanı, ülkedeki karışıklıklara son vererek merkezi otoriteyi sağlamıştır. Muhammed Kalaç'ın öldürülmesi ile suçlanan Ali Kalaç, tevkif edilerek Dehli'ye gönderilmiş ve cezalandırılması istenmiştir. Kutbi meliklerinden Kaymaz ile İzzeddin Muhammed arasında meydana gelen anlaşmazlık, Santus ve Maksida arasında savaşa sebep oldu. Kalaçlar, Kutbi askerleri karşısında mağlup olmuş ve İzzeddin Muhammed de bu çatışma sırasında yaralanarak ölmüştür(3).

Melik Alaeddin Ali, üçüncü sultan olarak Lakhnauti tahtına oturdu ve 1214'e kadar Kalaçlar'ı yönetti. Ancak, onun akli dengesi gün geçtikçe bozulmağa başladı. Çeşitli bahanelerle kendine rakip gördüğü melikleri öldürtmeğe başlayınca, aleyhindeki tertipler de çoğaldı. Nihayet, Kalaç melikleri, kendi aralarında anlaşarak bir suikast sonucu Alaeddin Ali'yi ortadan kaldırdılar(4).

Gıyâseddin (Hüsâmeddin) b. İvaz Kalaç, oniki yıl müddetle Lakhnauti'de saltanat sürdü. Hazinesinin büyük bir kısmını mescit, cami, köprü ve yol inşaatında harcadı. Seyyidlere ve âlimlere de yakınlık göstererek, onlara maaş bağlattı. Saltanatı sırasında Tirhut, Bangah, Kama-Rupa ve Cacnagar gibi Bengal'e yakın yerler de onun hâkimiyetine girmiştir. O zamana kadar hiçbir Hıindu racasının teşebbüs edemediği kanal yapımı, Ganj'ın sel baskınlarını önemli ölçüde engellemiştir. Lekhnur-Rarh ile Deokot (Divkot)'daki sedler de uzun zaman su taşkınlarına engel olmuştur. Dehli'deki Kutbi hâkimiyetine son veren İltutmuş, Şemsi Sultanlığı'nı kurduktan sonra doğuda toprak ilhaklarına başladı. Bu durum az sonra Şemsi-Kalaç mücadelesine sebep oldu. 1226 başlarında Melik Nâsireddin Muhammed ve İzzeddin Melik Câni komutasındaki Şemsi ordusu, Bengal'i istilâ et-

-
- (1) On the Campaigne of the Khalaj Turks against the Keralts of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206, Journal of Pakistan Historical Society XII/3 (1964) 187-194
 - (2) Cüzcanî, Aynı eser, I, 432; Nizâmeddin Ahmed, Aynı eser, 51
 - (3) Cüzcanî, Tabakat-ı Nâsiri, I, 432-433; Nizameddin Ahmed, Tabakat-ı Ekberî, 51-52
 - (4) Cüzcanî, Aynı eser, I, 433-435

ti. O sırada, Kamarupa taraflarında bulunan Kalaç sultanı, hemen başkente dönerek Şemsiler'e karşı harekete geçti. Şemsiler, yorgun Kalaç ordusuna büyük bir darbe indirerek, çoğunu öldürdüler. Gıyâseddin Kalaç da çarpışırken öldürüldü(1).

Böylece Lakhnauti Kalaç sultanlığı, 1230 yılında resmen son buldu. Bilge Melik'in ayaklanması da kanlı bir şekilde bastırılmış ve Bengal Şemsi valilerince yönetilmeye başlanmıştır(2).

B. DEHLİ KALAÇ SULTANLIĞI (1290-1320)

Kutbiler, Şemsiler ve Balabanlılar'dan sonra Dehlî'de kurulan dördüncü devlet Kalaç Sultanlığı'dır. 1290 ile 1320 tarihleri arasında altı sultan tarafından yönetilmiştir. Bunlar:

Celâleddin Firuzşah (1290-1296),
Rükneddin İbrahim (1296-1296),
Alâeddin Muhammedşah (1296-1316),
Şihabeddin Ömer (1316-1316),
Kutbeddin Mübarekşah (1316-1330)'dır(3).

Son sultan, Kalaç ailesinden olmayıp, evlilik yolu ile tahtı ele geçiren Nâsireddin Hüsrevşah'dır(4).

1 — Celâleddin Firuzşah :

Celâleddin Firuzşah, Kalaçlar'ın ilk sultanıdır. Daha evvel, Balabanlılar'ın hizmetinde bulunmuş, ârız-ı memâlikliğe kadar yükselmiştir(5). Muizzeddin Keykubat ve Türk beylerinin tahta çıkardığı çocuk sultan Şemseddin Keyümers'i ortadan kaldırarak, 13 Haziran 1290'da hükümdarlığını ilân etmiş(6), Kilugharî'de bir müddet oturduktan sonra, Dehlî'ye geçmiştir(7). Devlet memurlu yetlerine kendi taraftar ve yakınlarını tayin ederek oğullarını da önemli mevkilere getirmiştir. Büyük oğlu İhtiyareddin, *Han-ı Hanan*; Hüsameddin; *Erkli Hanlığa*, küçük oğlu da *Kadır Hanlığa* yükseltilmişti. Sultanın amcası Melik Hüseyin; Tâc Han, yeğenleri Alaeddin; Emir-i Tüzük, Elmas Bey; Ahurbeg, Melik Haruş Yuğruş Han; ârız-ı memâlik son-

(1) Cüzcâni, Aynı eser, I, 435-438; Nizâmeddin Ahmed, Aynı eser, 53-55

(2) Cüzcâni, Aynı eser, I, 447-448

(3) C.E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi, 231

(4) K.S. Lal, History of the Khaljis, 465

(5) Emir Hüsrev Dihlevî, Miftahu'l-Fütûh (Elliot-Dowson), III, 536

(6) K.S. Lal, Aynı eser, 15

(7) K.S. Lal, Aynı eser, 15

ra Hâce Hatır vezir, Melik Hürrem; Vekil-i dâr, Melik Nâsireddin Kûhrâmî; Hacıb-i Has, Melik Fahreddin Kûçî; Dadbeg, Melik Nâsireddin Rana; Şâhne-i Pilân, Melik Hiranmar; Emir-i Şikâr, Melik Ahmed Çab (Çub); Nâib-i Barbeg, Melik İzzeddin; Ahûr-ı Meymene olmuşlardır. Melik Tâceddin Kuçî, Melik Kemâleddin Abdü'l-meâlî ve Melik Nusret Subah da sultanın ihsanlarına nail oldular. Celâleddin Firuzşâh, bu tayinlerde eski Türk geleneğine bağlı kalmıştır. Meşhur şair Emir Hüsrev Dihlevî'ye de sarayda mushafdarlık verilmiş, şiir ve edebiyatla uğraşması temin edilmiştir(1).

Celâleddin Firuzşâh'ı uğraştıran ilk meseleler, Melik Çahçu ve Seydi Mevlâ ayaklanmalarıdır. Eylül 1290'da, Ganj kenarındaki Kara'da meydana gelen Melik Çahçu isyanı, Erklî Han'ın zamanında müdahalesi ile büyümeden bastırıldı. Celâleddin Firuzşâh, yumuşak huylu bir şahsiyete sahip olduğundan, Melik Çahçu ve diğer meliklerle affetti(2).

Seydi Mevlâ, XIII. yy. sonunda Dehli'de şöhret bulmuş bir şeyh idi. Acodhan Kapısı civarında büyük bir hankâhta oturmakta ve ibadetle meşgul olmaktaydı. Melik Çahçu ayaklanmasından hemen sonra, Derviş Seydi Mevlâ, kalabalık taraftarı ile Celâleddin Firuzşâh'a karşı harekete geçti. O, Şemsi ailesinden birini tahta çıkaracak ve kendisi de halifelik makamına oturacaktı. Bu teşebbüs bizzat sultan tarafından öğrenildi ve hankâha baskın yapılarak Seydi Mevlâ ve adamları tevkif edildi. Ancak bu şeyh, bütün eziyetlere rağmen suçunu kabul etmedi. Müritleri ve taraftarları da, aynı yolda hareket ettiler. Celâleddin Firuzşâh ve Erklî Han, bu âsileri fillerin ayakları altına attırarak cezalandırdılar. Seydi Mevlâ da karşı görüşe sahip kişilerce bir suikast sonucu öldürüldü(3).

1291'de, Ranthambor seferine çıkıldı. Yerine naip olarak Erklî Han'ı bırakan sultan, 22 Mart 1291'de Lohravat'a gitmek üzere Siri düzlüğünden hareket etti. Ranthambor'a gitmek için Çandaval, Revâri ve Racputana yolunu takip etti. Bu kale, Çauhanlar'ın müstahkem şehrini koruyordu. Daha önce, Gur sultanı Muizzeddin Muhammed, Kutbeddin Aybeg, İltutmuş ve Raziye Sultan'ın komutanlarıncı kuşatılmıştı. Celâleddin Firuz, Ranthambor önlerine geldiğinde, hemen muhasara emrini verdi ve yüksek surları mancınıklarla döğdü. Çauhanlar, Ranthambor'u şiddetle savundular ve bu yüzden

(1) K.S. Lal, Aynı eser, 16

(2) Sirhindî, Tarih-i Mübârekşâhî, 63; Nizameddin Ahmed, Tabakat-ı Ekberi, 119

(3) Baranî, Tarih-i Firuzşâhî, 209-210

de Celâleddin şehri alamadı, 2 Haziran 1291'de Dehli'ye dönüş emri-
ni verdi(1).

Ranthanibor kuşatmasının yarıda kalmasının sebebi, kuzeybatı sınırlarına karşı Moğol istilasının başlaması idi. 1291-1292'de Kan-dehar'dan ilerleyen İlhanlı (Moğol) ordusu Sind sahillerine kadar ilerlemişti. Aileleri de dahil olmak üzere yüzbin kişiyi geçen bu ordunun komutanı Abdullah Han'dı. Moğollar ile Kalaç kuvvetleri, Sind nehri sahilinde karşı karşıya gelerek savaşa tutuştular. Celâleddin Firuz ve oğlu Erkli Han'ın idaresindeki Kalaçlar, Abdullah Han'ı nağlup ederek sulhe mecbur bıraktılar. Dörtbin kadar Moğol, İslâmiyet'i kabul ettiler. Cengiz soyundan geldiği ileri sürülen Algu Han da sultanın kızı ile evlenerek, Moğolpura'da yerleşti(2).

Celâleddin Firuzşah, Melik Çahçu hâdisesinden sonra Kara va-
liliğini yeğeni Alaeddin Muhammed Han'a vermişti(3). Tahtı ele ge-
çirmek isteyen bu han, sultandan habersiz olarak Devletâbad (Deo-
gir) seferine çıktı. Gidiş ve dönüşte tesadüf ettiği zengin kasabaları yağmalayarak, ümit etmediği kadar ganimete sahip oldu. Bu du-
rum, daha sonra sultan tarafından haber alındı(4). Alaeddin Muham-
med Han da bu sırada amcasına bir mektup yazarak, affedilmesini
istedi. Fakat bu dilek savaşı önleyemedi. Amca-yeğen, Ganj Nehri
kenarında, Kara civârında buluşmaya karar verdiler. Celâleddin Fi-
ruzşah, yakınlarının bütün ısrarlarına rağmen nehir ortasında yeğeni
ile görüşmek üzere hareket etti. Bu sırada Alaeddin Muhammed
Han, gizlediği adamlarına emir vererek, sultanı hançerletti. Samana-
lı Mahmud Salim isminde biri, arka arkaya darbelerle Celâleddin'i
ağır şekilde yaraladı. Az sonra da başını gövdesinden ayırarak, bir
sırığa geçirten Alaeddin, karşı sahilde bekleyen orduya, sultanın öl-
düğünü duyurdu. Sultanın ordusunda panik meydana geldi ve bir
kısmı Kilughari'ye dönerken, bazı melikler de Alaeddin Muhammed
Han ile anlaşmayı tercih ettiler(5).

Celâleddin Firuzşah, iyi bir insan, iyi bir komutandı. Bu haslet-
leri, sultan olduktan sonra da devam etmiştir. Kendisine rakip olan
melikleri de, çevresinin bütün itirazlarına rağmen affetme asaletini
gösterebilmiştir. Şayetse Han, ârz-i memâliklik ve sultanlık zaman-

(1) Barani, Aynı eser, 213; K.S. Lal, History of the Khaljis, 27-30

(2) Barani, Tarih-i Firuzşahi, 218

(3) Ferište, Tarih-i Ferište, 89

(4) Barani, Aynı eser, 222

(5) Emir Hüsrev Dihlevi, Hazâ'İnu'l-Fütuh (Elliot Dowson), III. 69; Ba-
rani, Aynı eser, 231-234

larında Moğollar ile savaşmış ve bu yüzden «*Mücahid fi sebilillah*» gibi bir ünvana sahip olmuştur. Ancak, din yolunda savaşmanın farz olduğunu kabul eden sultan, bu gibi hitaplara müstahak olmadığını da belirtmiştir(1).

Celâleddin Firuzşah'ın kız ve erkek çocukları mevcutsa da kızların isimleri belli değildir. Biri Alaeddin Muhammed ve diğeri de Algu Han ile evlenmişlerdir. Oğulları Erklî Han, Rükneddin İbrahim ve Hüsameddin'dir(2).

2 — Rükneddin İbrahim :

Rükneddin İbrahim, Melike-i Cihan tarafından Dehli sarayında tahta oturtulmuştur (Temmuz 1296). Ancak tahta en kuvvetli aday, o sırada Multan ve Lahor taraflarında bulunan Erklî Han idi. Kara'da durumunu daha da kuvvetlendiren Alaeddin Muhammed de, taht iddiası olarak ortaya çıkınca, Kalaç sultanlığı büyük bir fetretin içine düştü. Alaeddin'in kuvvetleri önce Rükneddin İbrahim'i daha sonra da Erklî Han'ı mağlup ederek esir etti. Bu şehzadeler, anneleri ile birlikte göz altına alınmış ve daha sonra Algu Han da dahil olduğu halde katledilmişlerdir(3).

3 — Alaeddin Muhammedşah :

Kalaçların en büyük sultanı Alaeddin Muhammedşah, Ekim 1296'da Rükneddin İbrahim meselesinin halledilmesinden sonra Dehli'de tahta oturmuştur. Bazı tarihçiler, hükümdarlığının ilânını 20 Temmuz 1296 olarak kabul etmektedirler. Adına hutbe okunmuş; altın, gümüş ve bakır paralar kestirilmiştir. Dehli'de kendisine ikamet yeri olarak Köşk-i Lâl'i seçmiş ve ilk tayinleri de burada yapmıştır. Hoca Hatır Hâce-i Cihanlığa; Melik Umdetü'l-mülk, Divân-ı İnşâ'lığa; Hamideddin ve İzzeddin, Divân-ı Risalet'e; Seyyid Ecel Şeyhülislâm'lığa; Nusret Han Celâseri, Dehli Kutvalliğine, Melik Fahreddin Kuçî, Dad Beg-i Hazretliğe; Melik Amacı, Ahurbeg'lığe; Melik Hıranmâr, Nâib-i Bar Beg'lığe; Ziyaeddin Barani'nin amcası Melik Alaü'l-mülk de Kara valiliğine tayin edildiler. İleride, yeni bir hanedan kuracak olan Cuna (Cevna) ailesinden Melik Cuna da Vekil-i Dar olarak Kalaçlar'ın hizmetine girmiştir.

(1) Nizâmeddin Ahmed, *Tabakat-ı Ekberi*, 124

(2) Lal, *History of the Khaljis*, 58

(3) Barani, *Tarih-i Firuzşahi*, 176-177

Diğer eyaletlere de tayinler yapılmış ve racalar da yeni sultana eskisi gibi bağılıklarını sürdürmüşlerdir. 1296'da sultanlığın sınırları doğuda Bengal'e, güneyde Malva ve Çitor'a, kuzeybatıda Çağataylılar'a ve kuzeyde de Keşmir ile Himalaya'nın eteklerindeki Sivalik tepeliklerine kadar uzanmaktaydı.

Celâleddin Firuzşah zamanında Gucerat işi ele alınmış, ancak iç ve dış meseleler buna imkân vermemişti. Ortaçağ Hindistanı'nın en zengin yörelerinden biri olan Gucerat, önemli ticari illanlara sahipti. Alaeddin Muhammedşah, bu sebeple değerli komutanlarından ikisini Gucerat üzerine göndermiş ve yarımada baştan sona yağmalanmış, çok sayıda esir ve ganimet ele geçirilmiştir (1200) (1).

Bir yıl sonra Cayselmer ile Ranthambor kaleleri istila edildi. Racput asıllı Hindular'ın savundukları bu kaleler arka arkaya Kalaç hâkimiyetine girmiştir. Nevleki Kapısı civarında kuşatmayı komuta etmekte olan Nusret Han, bir şansızlık eseri olarak yaralanmış ve ölmüştür (2).

1300-1301'de meydana gelen ayaklanmalar, Alaeddin Muhammedşah'ı epeyce meşgul etti. Tilpat'ta Bâdah köyü yakınında yakın akrabası İkat Han, sultana bir suikast düzenledi ve onu öldü zannederek Dehli'de tahta oturdu (3). Biraz sonra sultan, Dehli'ye kuvvet göndermiş ve sözde sultan İkat Han da Afganpur'a doğru kaçarak hayatını zor kurtarmıştır. Yine Alaeddin'in Dehli'den uzakta olmasından istifade eden Ömer ve Mengü hanlar da ayaklandılar. Bu iki tecrübesiz han, az sonra mağlup edilerek esir alındılar (4). Sükûnet henüz sağlanmışken bu defa da Hacı Mevlâ, Şemsi allesini iktidara getirmek üzere ayaklandı. Kısa zamanda Dehli bu âsilerin kontrolüne girdi. Kutval Melik Fahreddin ve Melik Alaeddin isyanı bastırmak üzere harekete geçtiler ve yardımcı kuvvetlerin de gelmesi ile Seydi Mevlâ ile taraftarlarını dağıttılar. Sultan Alaeddin'in çıkardığı bir ferman ile âsilerin hemen hepsi idama mahkum oldular (5).

1303 ile 1308 tarihleri arasında Kalaçlar, ülkenin güney ve güneybatısındaki Çitor, Malva, Savena ve Calor'u istilâ ettiler. Bu sefere sultan ile birlikte Emir Hüsrev Dihlevi de katılmıştır. *Hazû-i nü'l-Fütûh*'da Hindu kalelerine karşı yapılan akınları oldukça süslü bir şekilde yazmıştır. Rana Samar Singh'in oğlu Rana Ratan Singh'

(1) Barani, *Tarih-i Firuzşahi*, 251 vd.; Ferište, *Tarih-i Ferište*, 102; Lal, *History of the Khaljis*, 67-73

(2) Emir Hüsrev Dihlevi, *Devâl Rani*, 65; Lal, *Aynı eser*, 81-86

(3) Barani, *Aynı eser*, 273-274

(4) Barani, *Aynı eser*, 277; Lal, *Aynı eser*, 89-90

(5) Ferište, *Tarih-i Ferište*, 107

in elindeki Çitor, 26 Ağustos 1303'de ele geçirildi. Sultan Alaeddin Muhammedşah'ın verdiği emirle, Çitor halkı kılıçtan geçirildi. Bu şehrin daha sonra ismi değiştirilerek Şehzade Hızır Han'a atfen *Hızırabad* oldu(1). Narbada nehri'nin kuzeyinde kalan Malva, Ray Mahlak Deva'nın düşmanca tavır takınması sebebiyle Ranthambor'dan sonra istilâya maruz kaldı. Emir Hüsrev Dihlevî'ye göre bu racanın çok kalabalık ordusu vardı ve Koka Pradhana diye nam kazanan Hara Nand tarafından yönetiliyordu. Aynü'l-mülk Multani'nin komutasındaki öncü kuvvetler, kale dışında Koka ile karşılaşmışlar ve Hindular çok kayıp vermişlerdi. Kardeşinin öldürüldüğünü öğrenen Mahlak Deva'da, Alaeddin Muhammedşah'm gelişinden az önce kaçarak Mandu kalesine sığınmıştır. Kalaçlar, onu takip ederek Mandu'yu da muhasara ettiler ve 23 Kasım 1305'de kısa bir mücadeleden sonra ele geçirdiler. Büyük racaların Kalaçlar karşısında boyun eğmeleri, diğer şehirlerin belli şartlarla teslimini sağladı. Ucceyn Dharnagari ve Çanderi bunlar arasındadır. Parmar racalarından Satal Deva'dan Savena, bu yerin güneyindeki Calor da Kanhar Deva'dan ele geçirilerek, Kalaç sınırlarına ilhak edildi(2).

a) Çağatay - Kalaç Mücadeleleri :

Çağatay - Kalaç mücadelesi(3) de 1297-1308 yılları arasında cereyan etmiştir. Sultan, gençliğinden beri Moğollar'la savaşlar yapmış ve onlara karşı çok acunasızca siyaset takip etmiştir. Celâleddin Firuzşah'ın katlinden sonra Moğolpura'daki Algu Han ve taraftarları da Alaeddin'in emri ile kılıçtan geçirilmişlerdi. Gucerat seferi sırasında, bazı Moğol beylerinin isyan etmesi, onu iyice kızdırmış, fakat yakalanamadıkları için cezaları verilememiştir. 1297'de ise Afgan geçitlerini aşarak Pencab'ı istilâ eden Çağatay kuvvetleri, Alaeddin Muhammedşah'a korkulu günler yaşattılar. Kadır Han isimli bir Çağataylı'nu komuta ettiği düşman kuvvetleri, Lahor'a kadar ilerleyerek her yeri mutad olduğu şekilde yağmalamıştı. Sultan, Çağataylılar'ı durdurmak için Uluğ Han ve Zafer Han'ı görevlendirdi. Bu Kalaç melikleri Cârân Mancur (Cullandar)'da büyük bir zafer kazanarak Çağataylılar'ı imha ettiler. 1299'da, Pencab'ın güneyindeki Sivistan, ikinci bir Çağatay istilesine maruz kaldı. Duva Han'ın oğlu olduğu rivayet edilen Kutluğ Hoca, ciddi bir engelle karşılaşmadan Dehli surları önlerine gelebilen ilk Çağataylı oldu. Emrindeki ordu, kadın ve çocuklarla birlikte ikiyüzbine ulaşıyordu.

(1) Emir Hüsrev Dihlevî, *Haza'İnu'l-Fütûb*, 47; *Deval Rani*, 66-67

(2) Lal, *History of the Khaljis*, 113-123

(3) Lal, *History of the Khaljis*, 248-249

Alaeddin Muhammedşah yaklaşan bu tehlikeyi bertaraf etmek için Zafer Han'ı vazifelendirdi. Çağataylılar'la yapılan kanlı çarpışmada, istenilen yardım da gelmeyince, Zafer Han mağlup edilerek öldürüldü. Bu tehlikeli anda, Kalaç sultanı, bizzat düşmana karşı çıkarak, yaptığı meydan savaşında onları mağlup etti. Çağataylı tehdidi kısa bir müddet durduysa da, Çitor seferi sırasında yeniden ortaya çıktı. 1303'de, Pencab'ı yağmalayarak Dehli önlerine kadar sokulan Çağataylılar, Taragay ve Kutluğ Hoca tarafından yönetiliyordu. Alaeddin Muhammedşah, Siri ovasında düşmanı karşılamış ve yapılan savaşta galip gelmiştir. Fakat ülkede ve Dehli'de iâşe sıkıntısı son derece artmış, halk kötü günler geçirmiştir. Duva Han, 1308'da tekrar Hind istilâsı için bir başka ordu gönderdi. Kebek, İkbâlmende ve diğer şöhretli hanların idaresindeki Çağataylılar, Râvi nehri sahillerinde Kalaçlar tarafından durduruldular ve yapılan savaşta hezimete uğratıldılar. Melik Âlem ile Dipalpur valisi ve aynı zamanda Şahne-i Bargâh olan Gâzi Tuğluk, çok sayıda esir aldılar ve bunları cezalandırılmaları için Dehli'ye gönderdiler. Son Çağataylı seferi ise 1308'de oldu. İkbâlmende komutasındaki Çağatay kuvvetleri, İndus'u geçmeğe muvaffak oldularsa da, Gâzi Tuğluk'un aldığı yerinde tedbirlerle durduruldular. Bu tarihten sonra Çağatay tehlikesi sona erdi. Pencab ve Sind'de daimi karakollar tesis edilerek sınırdaki ihlaller kısa zamanda haber alınıyor ve karşı çıkılıyordu. 1311'de, İran'dan gelen bir elçilik heyeti Dehli sarayına gitmiş ve İlhanlı hanı Muhammed Hüdâbende Olcaytu (1304-1317)'nun bir mektubunu Alaeddin Muhammedşah'a takdim etmişlerdi. Bu elçilerin akrabalık tesisi etmek için saraydan kız talepleri geri çevrildi(1).

b) Alaeddin Muhammedşah'ın Şahsiyeti ve Ölümlü:

Tarihçi Barani'nin belirttiğine göre, Alaeddin Muhammedşah, büyük hayaller peşindeydi. O da zamanın İskender'i olmak istiyordu. Müşaviri Alâü'l-mülk ile görüşmelerden sonra sultan Güney Hindistan'da kendisinden önce hiçbir hükümdarın cesaret edemediği fetihlere karar verdi (1308). Yadava Ganapati, Hoysala ve Pandhya, muktedir Kalaç meliklerinden Kâfur Hezâr Dinarî tarafından ele geçirildi. Çok zengin olan bu racalıklar, iç işlerine karışmamak şartı ile Alaeddin Muhammed'e tâbi oldular. Her yıl belirli miktarda fil ve haraç göndermeyi de taahhüt ettiler. Melik Kâfur develere yüklenmiş ganimeti Dehli'ye getirdiğinde, bizzat sultan tarafından karşılandı(2).

(1) Lal, History of the Khaljis, 248-249

(2) Lal, History of the Khaljis, 225-226

1316'ya doğru, Alaeddin'in sıhhati bozulmaya başladı. Naip, onun adına idareyi eline almış ve Türk meliklere karşı düşmanca bir tutum içine girmiştir. Şehzade Hızır Han Şemşü'l-hakk ile Şadi Han'ın düğünleri yapıldı(1). Melike-i Cihan'ın yakını Alp Han, sultanın gözünden düşürülerek, Naip Melik Kâfur Hezâr-Dinari ve Kemaleddin Gurg (Kurt)'un komplosu sonunda öldürüldü(2).

Dayısının feci akıbetini öğrenen Hızır Han yasa büründü. Bu şehzadenin hareketini yakından izleyen naip, onu babasına şikâyet etti. Hasta Alaeddin Muhammedşah'dan aldığı bir fermanla taht varisi Hızır Han'ı Gvalior kalesine sürgüne gönderdi. Sultan biraz kendine geldiğinde Hızır Han'ı affettiğini söyleyip, kısa zamanda Köşk-i Lâl'e gelmesini emretti. Naip ise uydurma bahaneler ileri sürerek, Hızır Han'ın gelmek arzusunda olmadığını bildiriyordu.

Alaeddin Muhammedşah, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 6 Ocak 1316'da öldü. Naip tarafından düzenlenen törenle *Cuma Mescid'i* yakınındaki türbesine gömüldü(3).

Alaeddin Muhammedşah, Kalaçlar'ın büyük sultanlarından biridir. Onun döneminde askerî ve iktisadî reformlar sayesinde hazine kontrol altına alınmış, savaşlarla ülkede meydana gelen kıtlıklar da önlenmiştir. Daha önce hiçbir sultanın ciddi olarak üzerine eğilemediği at meselesine el atmış, süvarileri gerçek beyana tâbi tutmuştur. Aynı hususlar, üç asır sonra Baburlu hükümdarı Ekberşah tarafından da uygulamaya konulmuştur(4).

4 — Şihabeddin Ömerşah :

Şihabeddin Ömerşah (Ocak-Nisan 1316), naip Melik Kâfur'un yardımı ile tahta çıkabilmiştir(5). Çocuk yaşta olduğu için devlet işleri, Melik Kâfur Hezâr-Dinari'nin eline geçti. Sultandan aldığı izinle bütün kardeşler, Gvalior kalesine gönderildi ve ileri gelen Türk melikleri de taşraya tayin edilerek, saraydan uzaklaştırıldılar. Mübarek Han dışında diğer şehzadeler, hapsedildikleri yerlerde kör edildiler. Alaeddin Muhammedşah'ın eşi Melike-i Cihan, naibin hareketlerini engellemek için kendine sadık meliklerle anlaştı. Hattâ, Melik Kâfur Hezâr-Dinari aleyhinde bir de suikast tertipleddi. Beşir ve Mübeşşir isimli köleler, Melike-i Cihan'ın emri ile naibi öldürdüler (Şubat 1316) (6).

(1) Barani, Tarih-i Firuzşahi, 367-368; Lal, Aynı eser, 263-266

(2) İsmi, Fütûhu's-Selâtin, 331; Sirhindi, Tarih-i Mübarekşahi, 80; Lal, Aynı eser, 266-267

(3) Emir Hüseyin Dihlevî, Deval Rani, 259; Barani, Tarih-i Firuzşahi, 369

(4) Lal, History of the Khaljis, 271-285

(5) Barani, Aynı eser, 268-372

(6) Barani, Aynı eser, 377

5 — Kutbeddin Mübarekşah :

Gözleri kör edilmemiş tek şehzade olan Mübarek Han, annesi tarafından Dehli tahtına çıkarıldı. Çocuk sultan da tevkiif edilerek Dehli'den uzaklaştırıldı. «Kutbeddin» ünvanını alan Mübarekşah, 26 Nisan 1320'ye kadar dört yıl saltanat sürdü(1). Melik Dinar'ı, Zafer Hanlığa, Muhammed Han'ı; Şir Hanlığa, Gâzi Melik'in oğlu Fahreddin Cuna'yı; emir-i âhurluğa, Ziyaeddin Mevlâna'yı da hususî hat muallimliğine tayin etti(2).

Kutbeddin Mübarekşah, babasının yarını bıraktığı seferleri tamamlattı. Dehli tahtında meydana gelen idare boşluğundan faydalanarak, haraç göndermeyi kesen racaları da cezalandırdı. Gucerat'da Vezirak ve Haydar'ın elebaşı olduğu ayaklanmayı zamanında bastı(3). Dekken yaylasının gözde şehirlerinden Devletâbad (Deogir)'da, Kutbeddin Mübarekşah'a karşı isyan etti(4). Eylül 1318'de, Telingana'ya büyük bir sefer hazırlandı ve Naip Hüsrev Han, Kalaç ordularını zaferden zafere koşturdu. Dehli'de Indrapat'da yaşayan Şeyh Nizâmeddin Evliya ile Kutbeddin Mübarekşah'ın arası açıldı. Şeyh Ziyaeddin Rumi türbesinde karşı karşıya gelen şeyh ile sultan, birbirlerine selâm vermemişlerdi(5).

Güney Hindistan seferini bitiren Hüsrev Han da, uzun bir ayrılıktan sonra Dehli'ye döndü(6). Kutbeddin Mübarekşah tarafından merasimle karşılandı ve iltifatta bulunuldu. Ancak, Hindu asıllı bu hanın sultan hakkındaki düşünceleri menfi idi. İbn Battuta'nın da işaret ettiği gibi, «Artık kendisine karşı muhalefet edecek kimse kalmadığı sırada, Allah Nâsireddin Hüsrev'i onu musallat etmişti».

Kutbeddin Mübarekşah, 26 Nisan 1320 gecesı, esrarengiz bir sul-kast sonucu öldürüldü.

6 — Nâsireddin Hüsrevşah :

Onun yerine geçen Hüsrev, «Nâsireddin» ünvanı ile Kalaç tahtına geçti(7). Kendisi hükümdarlık ailesinden olmayıp, aslen Guce-

(1) Baranî, Tarih-i Firuzşahi, 381-382

(2) Baranî, Aynı eser, 381-382

(3) Baranî, Aynı eser, 388

(4) Baranî, Aynı eser, 390; Emir Hüsrev Dihlevî, Nüh Sıfır (Elliot - Dowson), 558-559

(5) Baranî, Aynı eser, 396

(6) Baranî, Aynı eser, 406-407

(7) Ferîşte, Tarih-i Ferîşte, 128; Lal, History of the Khaljis, 312

Nâsireddin Hüsrevşah Türbesi

ratlı bir köle idi. Bazı tarihçiler, onun Parvar Hinduları'ndan olduğunu kaydetmektedir. Alaeddin Muhammedşah tarafından konulan bütün yasaklar, Hüsrevşah tarafından yürürlükten kaldırıldı(1). Hindu tapınaklarında serbestçe ayın yapılmasına izin verildi. Kısa zamanda Dehli, bütün çehresi ile Hindulaşmaya maruz kaldı.

Saraydaki melikler, büyük baskı altında idiler. Melik Fahreddin Cuna, Dipalpur'daki babası ile haberleşerek, Hüsrevşah'ın faaliyetlerinden bahsetti. Kalaç hanedanına karşı derin bir sevgi besleyen Gâzi Melik, Nâsireddin Hüsrevşah'a karşı ayaklandı ve süratle başkent Dehli üzerine yürüdü. Dabhali (Dalili) denilen yerde Han-ı Hanan'ı bozguna uğratan Gâzi Melik, az sonra da Lohravat ovasında sultanı mağlup etti. Nâsireddin Hüsrevşah, canını kurtarabilmek için firar etti ve izini kaybettirdi. Yüzüğü karşılığında yiyecek bir şeyler talep etmesi üzerine yakalandı ve *tātu* denilen beygir sırtında halka teşhir edildi. Gâzi Melik'e yalvararak bu zelil durumdan kurtarılmasını ve hemen öldürülmesini istedi. O, Kutbeddin Mübarekşah'ın katledildiği yerde öldürüldü ve başı vücudundan ayrılarak avluya atıldı (6 Eylül 1320) (2).

Dehli Kalaç Sultanlığı bu hadise ile tarihe karıştı. Otuz yıllık saltanatları sırasında, Hindistan'da en geniş sınırlara ulaşılmış ve hâkimiyet sahası da Seylan kıyılarına kadar yayılmıştı. Son araştırmalara göre Ramesvâram adasında, Kalaç devri ile ilgili bazı kitabeler bulunmuştur.

C. MALVA KALAÇLARI (1436 - 1531)

Malva, Vindhya dağları, Gucerat, Ucceyn'le çevrili bir yayladır. Narmada nehrinin kuzeyinde yer alan bölge, adını Malvalar'dan almıştır. 800-1235 arasında Malva hâkimleri Paramara (Pavar) Racputları'dır. Kalaçlar'dan sonra Tuğluklular da bu bölgeye sahip oldular. Dilâver Han adında bir Gurlu, Malva'ya hâkim olarak bir müddet idare etti. Onlardan sonra Kalaç kabilesinden I. Mahmudşah, Malva'yı ele geçirerek müstakil sultanlığını kurdu(3).

Bir asra yakın saltanat süren Kalaçlar, Mandû ve Dhar'ı İslâm mimarisinin en güzel örnekleri ile süslediler. 1436-1531'de I. Mahmudşah (1436-1469), Gıyassah (1469-1500), Nâsirşah (1500-1511) ve II. Mahmudşah (1511-1531) tarafından yönetildiler(4).

(1) Baranî, Tarih-i Firuzşâhi, 411; Lal, Aynı eser, 313-314

(2) Baranî, Aynı eser, 416-418; Lal, Aynı eser, 316-322

(3) Bosworth, The Later Ghaznavids: Splendour and Decay 252; Halg, 353

(4) Bosworth, Aynı eser, 252

Son Malva Guri hükümdarı ve Hoşengşah'ın oğlu Gaznin Muhammedşah çok zâlim, içkiye düşkün bir insandı. Guri allesine mensup kimseleri hiç acımaksızın öldürmüştü, bununla da kalmayarak rakip melikleri de cezalandırmaya başlamıştı. Kalaç ailesinden Han-ı Cihan Melik Mugis, bu hâdiselere seyirci kalınca, oğlu Mahmud Han harekete geçti. Sultan ile evli bulunan ablasını ikna ederek yeğeni veliaht Mesud'u korumak için, Muhammedşah'ı gizlice zehirletti. Eli-ne böyle fırsat geçtiği için de, Guriler'e son vererek, tahta yeğeni yerine kendisi geçti (13 Mayıs 1436).

I. Mahmud(1) Malva'daki Kalaç hâkimiyetini kısa zamanda sağladı. Kendi taraftarlarını önemli mevkilere tayin ederken, Gucerat sınırındaki eyalete de güvenilir ve güçlü kimseleri görevlendirdi. Çitor ve Behmeniler'den Alaeddin II. Ahmed'e karşı seferler yaptı. Çitor Racputları ile olan mücadele oldukça zorlu geçmişse de durum I. Mahmud'un lehine sonuçlanmıştır. O sırada Kahire'de ikamet eden Abbasi halifesi, Malva sultanının teklifi üzerine kendisine resmi bir hükümdarlık menşuru gönderdi(2).

3 Haziran 1469'da yerine oğlu Abdulkadir Giyâseddinşah geçti(3). Tâc Han Alaeddin ve Fedâi isimlerindeki beyler de Kalaçlar'ın önde gelen mevkilerine tayin edildiler. Sultan orduda reform yaparak, zenci ve Türk asıllı kadınları da asker olarak vazifelendirdi. Devlet işlerini naip ve vezirlerine terkederek, sefahata daldı. Haremde altıbin civarında kadın olduğu rivayet edilir. 1500'e doğru akli dengesi gittikçe bozuldu ve delilik alâmetleri göstermeğe başladı. Oğulları, bunu fırsat bilerek babalarına karşı isyan ettiler. Bu, ülke içinde büyük karışıklıklara sebep oldu(4).

Nitekim şehzadelerden Nâsireddin, önce babasını ve daha sonra da ennesini zehirleterek, 22 Ocak 1500'de tahta geçti ve on yıldan fazla saltanat sürdü. Çanderi'de, Şir Han; Mandasor'da Mukbil Han ayaklanmalarını zorlukla bastırdı. Behçet Han'ı, Şir Han'ın yerine vali tayin etti. 1503'de, Ahmednagar ve Handeş işlerini yoluna koydu. 1510'da oğlu ve veliahtı olan Şihâbeddin, diğer eyaletlerin de iltihakı ile ayaklandı Dhar'daki görüşme sonrası babası ile yaptığı savaşı kazanarak, Mandu'yu ele geçirdi. Ancak diğer şehzade Mahmud da ağabeyine karşı ayaklanarak, Mandu'ya hâkim olarak tahta çıktı.

II. Mahmud, 1511-1531 tarihleri arasında yirmi yıl saltanat sürdü. Saray ileri gelenleri ve Racput asıllı melikler Kalaç sultanı üze-

(1) Halg. 353-360

(2) Halg. 358

(3) Halg. 360

(4) Halg. 360-364

rinde nüfuz kazandılar. Kısa zamanda, Hindu ve müslüman ayrılığı had safhaya ulaştı. Çitor racası ile yapılan savaşta II. Mahmud esir düştü. Fakat daha sonra hürriyetine kavuşarak, tekrar Kalaç tahtına oturdu. 1531'de Gucerat'ın güçlü sultanı Bahâdurşah, Malva'yı istila ederek burasını topraklarına kattı. Kalaçlar'ın hâkimiyeti de böylece son buldu(1). Malva uzun müddet komşu devletlerin paylaşamadıkları yer olmaya devam etti. Dehlî'ye yerleşmiş bulunan Hümâyun ve ondan sonra da Afganlı Şirşah Sur Malva'yı ele geçirdiler. Son olarak tekrar Baburlular burada nüfuz tesis ederek, topraklarını Agra'ya bağladılar.

Kısa saltanat sürmelerine rağmen Kalaç sultanları, Malva'da önemli mimari eserler bıraktılar. Baz-Bahadur sarayı, Köşk Mâhal, Cihaz Mâhal, Delhi kapısı, Mahmud türbesi, medresesi ve camii ile mescit bu devrin sanatına örnek teşkil etmektedirler(2).

(1) Haig, 364-365

(2) Haig, 365-371

IV. TUĞLUKLULAR (1320-1414)

Kalaçlar'dan sonra, Dehli'de Tuğluklular saltanat sürdüler. Bir asra yakın Kuzey Hindistan ile Dekken yaylasına kadar uzanan bölgeyi idare ettiler. Başkentleri önce Dehli daha sonra Devletâbad olmuştur. 1320-1414 yılları arasında saltanat süren sultanlar şunlardır(1) :

Gıyâseddin Tuğlukşah	(1320-1325)
Gıyâseddin Muhammedşah	(1325-1351)
Mahmudşah	(1351-1351)
Firuzşah	(1351-1388)
Gıyâseddin II. Tuğlukşah	(1388-1389)
Ebû Bekrşah	(1389-1390)
Nâsireddin Muhammedşah	(1390-1394)
Alaeddin İskenderşah	(1394-1394)
Nâsireddin II. Mahmudşah	(1393-1395)
Nusretşah	(1395-1399)
III. Mahmudşah	(1399-1413)
Devlet Han Lodi	(1413-1414)

Tuğluklular menşee olarak Karaunalar (Karavniyeler)'a dayanmaktadır(2). Bu hanedanın kurucusu Gâzi Melik'dir. İbn Battuta, Hindistan'a geldiğinde, Multan şehrinde Tuğluklular'ın menşee hakkında:

«Sultan Tuğluk, Karavna diye bilinen ve Sind ülkesi ile Türk ülkesi arasındaki dağlarda oturan Türkler'den olup, fakir bir kişiydi. Golvanî, yani at çobanı sıfatıyla bir tüccarın hizmetinde Sind ülkesine geldi. Onun buraya gelişi Sultan Alaeddin'in saltanatı sırasında (1296-1316) rastlar. O zaman Sind emiri, adı geçen sultanın kardeşi Uluğ Han (Elmas Bey) idi. Tuğluk, bu Uluğ Han'ın hizmetine girerek hep onun yanında bulundu. Uluğ Han, onu piyade askerleri arasına kaydetti. Daha sonra başarılı görülerek, süvari sınıfına geçirildi. Takiben,

(1) Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*, 231-232

(2) Bkz. I. Prasad, *History of Karaunah Turks in India*, 2-6 Hirohashi Shimo, *İlhanlı Kaynaklarında Karaunaslar*, Toyo Gokuhō LIV/1 (Haziran 1971), 1-17

küçük emirler arasına girip, Uluğ Han'ın emir-i âhuru oldu. Daha sonra yükselişi devam ederek Melik Gâzi adıyla büyük emirler arasına girdi. Tuğluk'un emri ile Multan Camii'nde yapılmış olan mahfilde, ben yirmidokuz defa Tatarlar (Çağataylılar) ile savaşarak, onları yendim. Böylece Melik Gazi adını aldım, anlamında bir kitâbe gördüm» şeklinde bir rivayet anlatmaktadır(1).

1 — Gıyaseddin Tuğlukşah :

Melik Gazi (veya Gazi Tuğluk), Kalaçlar'ın son sultanı Kutbeddin Mübarekşah zamanında (1316-1320), Pencab ve Sind'de vali idi. Aynü'l-mülk Multani ile birlikte Gucerat seferine katılması da bundan sonradır. Barvar (Parvar) asıllı bir Hindu olan Hüsrevşah'ın, Nâsireddin ünvanı ile 26 Nisan 1320'de tahta çıkması, daha sonra Türkler'e ve Müslümanlara karşı cephe alması üzerine oğlu Fahreddin Han'ın da isteği üzerine Dipalpur'da isyan etti. Aliyyü'l-Ka'us, Uçç valisi Behram Ayyaba, Kokar(2) reisi Gul-Chandar ve Sahac Ray'da onunla birlikte isyan ettiler. Ancak, elinde büyük bir kuvvet bulunan Multan valisi Melik Muğlâti, Gazi Melik'in teklifini reddetti. Arkasında tehlikeli bir unsur bırakmak istemeyen Gazi Melik, önce onu ortadan kaldırdı. Bu sırada, Dehli sultanı da harekete geçmiş ve Gazi Tuğluk üzerine kuvvet göndermişti. Öncü kuvvetleri âsilerle yaptığı savaşta kaybetti. Gazi Melik, Sindh, Gucerat bölgesinin bulunduğu Indrapat düzlüğünde savaş düzeni alı ve 2 Eylül 1320'de Hüsrevşah'ı büyük bir bozguna uğrattı. 6 Eylül 1320'de Delhi'ye geçirdikten sonra, yakınlarının ısrarı ile sultanlığını ilân etti(3).

Gâzi Tuğluk, *Gıyâseddin Tuğlukşah* ünvanı ile Tuğluklular'ın ilk sultanı oldu. Bu hanedan Tuğluk ve bazen de Karavnalılar diye anılmıştır. 1321'de, Cuna (Cevna Han), Güney Hindistan'da isyan eden Varangal ricalığı üzerine gönderildi(4). II. Prataprudra Deva, cezalandırılarak Dehli'ye itaati sağlandı. Melik Cuna, Gıyâseddin Tuğlukşah'ın oğluydu. Bir ara babasının öldüğü haberini yaymış, ancak kendine sadık beylerin bu habere itibar etmemeleri üzerine, saltanat darbesinden vazgeçmiştir.

O sırada Melik Cuna Han'a karşı tertiplenen bir suikastı da Melik Timur güçlkle önleyebilmiştir. Bu şehzade kendini emniyete al-

(1) Voyages d'Ibn Battoutah III, 202.

(2) Kokarlar Gurlular'ın da siyasi rakipleri idiler. İltutmuş ve Balaban da zaman zaman bunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır.

(3) Nizâmeddin Ahmed, Aynı eser, 191-192

(4) Mahajan, The Sultanate of Delhi, 153

Gıyaseddin Tuğlukşah Türbesi

mak için babasının yanına kaçmış ve özür dilemişti. Gıyâseddin Tuğlukşah, oğlu Melik Cuna'yı tekrar Varangal seferi ile görevlendirdi. Bıdar bölgesi talan edildikten sonra Varangal'a giren Melik Cuna, burada şiddetli mukavemetle karşılaştıysa da Hindular'ı mağlup etti. Kakatiya ricalığı da bu sırada Tuğluk kuvvetleri tarafından istila edile-

1533 Tarihli Bir Minyatürde Sultan Muhammed

rek, Dehli'ye ilhak edildi. Melik Cuna, Varangal'da idari düzenlemeler yaptı ve şehrin ismini değiştirerek Sultanpur'a çevirdi. Mutad dönüş yolunu kullanmayan Melik Cuna Türk fatihlerin ulaşamadığı Orissa'yı da istila etti. Utkala ricalığının zengin şehirleri de yağmalandı. Melik Cuna, harp ganimeti savaş filleri ve çeşitli eşyalarla başkente dönüşünde merasimle karşılandı ve babasının iltifatına nallı oldu.

Bengal'de ise huzursuzluklar devam ediyordu. Şemseddin Firuz isimli ve Balabanlı ailesinden olan bu sultan, iç karışıklıklardan şikâyetçi idi. Onun Gıyâseddin, Şihabeddin ve Nâsireddin isimlerinde üç oğlu vardı. Bunlar valilik yaptığı yerlerde istiklallerini ilân ederek babalarına karşı cephe almışlardı. Şehzade Nâsireddin, Gıyâseddin Tuğlukşah'dan yardım isteyince, Tuğluk ordusu Bengal'i istila etti. Bizzat Lakhnauti seferine çıkan sultan, Nâsireddin ile birleştikten sonra bu tarihi başkenti ele geçirdi. Bengal geniş bir ülke idi ve ilhak edildiği takdirde Dehli'den yönetilmesi çok güç olacaktı. Bunu düşünmüş olan Gıyâseddin Tuğlukşah, Nâsireddin ile anlaşarak tâbi vaziyette kalmasını uygun gördü. Dönüşte Tirhut'u da istila eden Tuğluklular, Raca

Har Singh Deva'yı itaat altına aldılar. 1324'de Kuzeybatı Hindistan bölge valilerinin gevşek davranması üzerine Çağataylılar'ın istilası maruz kaldı. Dehli'den gönderilen kuvvetler düşmanı Pencab'da ıkmış ve çok sayıda esir de almıştır.

Gıyâseddin Tuğlukşah, 1325'de Dehli'de öldü. İbn Battuta, Sultan'ın bir kaza sonucu Afganpur'da vefat ettiğini kaydetmektedir(1).

2. — Gıyaseddin Muhammedşah :

Muhammed b. Tuğluk (1325-1351), Tuğluklular'ın ikinci sultanıdır. Kırk gün kadar Tuğlukabad'da kaldıktan sonra, Dehli'ye giderek Köşk-i Lâl'de tahta oturmuştur. Eyaletlere yeni bir düzen verilmiş, Düâb'daki vergi işleri de yeniden yürürlüğe konulmuştur. Divân-ı Kült makamını kurarak, zırai faaliyetleri de geliştirmiştir. 1327'de başkentini güneydeki Devletâbad'a nakletmiş, halkı da zorla orada iskân ettirmiştir. 1328'de Kişilü Han Multan'da ayaklandıysa da şiddetle cezalandırılmıştır. Maveraünnehr'de kuvvetlenen ve Afganistan'ı da hâkimiyeti altına almış bulunan Çağatay hanı Alaeddin Tarmaşirin, önce Pencab'ı ve daha sonra da Kuzey Hindistan'ı istila etti. Bunu, Düâb'daki kutluk takip etmiş ve vergilerin ağırlaşmasından galeyana gelen halk, isyana kalkışmıştır. Ancak, şiddetli bir bastırma hareketine girişen Muhammed b. Tuğluk, Düâb'ın büsbütün boşalmasına sebep olmuştur. Halbuki bu arazi ülkenin en önde gelen tahıl ambarı idi, dolayısıyla üretim azalınca Dehli'de iâşe sıkıntısı başlamıştır. Sultan bundan sonra para reformuna teşebbüs ettiyse de kalpazanların müdahalesiyle başarı sağlayamadı. Sonunda bronz paraları gümüşle değiştirme zorunda kaldı ve ödemeler hazineден yapıldığı için, önemli kayıplara uğranıldı.

Sosyal düzenin bozulmasına paralel olarak, ayaklanmalar da bir birini takip etti. Bengal'de işler yoluna koyulduğu sırada Madura'da Seyyid Celâleddin Ahsen başkaldırdı. Türü aksilikler de Muhammed Tuğluk'un yakasını bırakmadı. Güney Hind seferine çıkan sultan, ve ba hastalığı dolayısıyla, askerlerinin birçoğunu kaybetti. Dekken hakına tahsis edilen vergiler ağır olduğu için, tahsilde çok zorluk çekildi ve yer yer ayaklanmalar meydana geldi. Hoşeng isimli bir vali de sultanın öldüğü söylentisine inanarak ayaklandı. Bunu Pencab'daki diğer karışıklıklar takip etti. Muhammed b. Tuğluk, Horasan (Kandehar yöresi)'ni istilaya karar verdi. Tarihçi Barani'nin işaret ettiğine göre, Divân-ı Arz makamı askerin iâşesini karşılayamamış, bu yüzden İran seferinden vazgeçmişti. 1337'de Kuzey Hindistan'da zâhire kıt-

(1) Mahajan, The Sultanate of Delhi, 152-55

Dehli'de Tuğlukabad Harabeleri

lığı yine had safhadaydı. Munammed b. Tuğluk, Oudhu (Eved)'dan getirttiği buğday ile bu acıklı durumu önleyebildi.

Muhammed b. Tuğluk, *Cennet Kapısı* anlamına gelen «Sarga-Dvâr» şehrini kurduktan sonra, Dehli halkını buraya iskân ettirdi. Uzak bir yöre olan Çin'in fethi de Muhammed Tuğluk'un hedefleri arasındaydı. Baranî, İbn Battuta ve daha sonraki tarihçilerden Ferîşte, bu münasebetle sultanın kalabalık bir ordu ile Karaçıl seferini yaptığını kaydetmektedirler. Yüzbin kişilik ordu ile Himalaya eteklerine kadar ilerleyen Tuğluk ordusu, büyük kayıplara uğramıştır. Bugün Karaçıl'ın yeri henüz aydınlığa kavuşturulamamışsa da, V.D. Mahajan, Ku-maon-Garhval çevresinde olduğunu ileri sürmektedir.

Muhammed b. Tuğluk, son seferini Gucerat'da isyan eden Tağı üzerine yaptı. Üç yıl süren takip harekâtı da sonuç vermedi. Asî Tağı'nın şimdiki Karaçi'nin kuzeyinde ve Sind kenarında olan Tatta'ya sığındığı öğrenildi. Bunun üzerine, Muhammed b. Tuğluk, iklim şartlarının uygun olmamasına rağmen çöle girdi. Bu sırada sıhhi durumu da gittikçe bozulmaya başladı. 20 Mart 1351'de, Tatta'ya birkaç kilometre mesafede iken öldü. Böylece Bedâuni'nin belirttiğine göre, «*Hükümdar kendi halkından, halkı da kendi hükümdarından kurtulmuştur.*» Tanınmış Arap seyyahı İbn Battuta, Muhammed b. Tuğluk zama-

nında Hindistan'a gelmiş, 13 Eylül 1333'den itibaren uzun yıllar burada kalmıştır. Aynı seyyaha bazı görevler verilmiş, elçilikle de Hindistan dışına yollanmıştır. Bu devir hakkında verdiği bilgiler, Şems Sire Afif, Ziyaeddin Barani ve Tuğluknâme'den oldukça farklıdır ve çoğu şahsi gözlemlere dayanmaktadır.

3 — Firuzşah :

Muhammed b. Tuğluk'un yerine tahta Mahmudşah geçtiyse de saltanatı kısa sürmüştür. Saray mensupları ile ordu komutanları Firuzşah'ı tercih etmişler ve onu sultan yapmışlardır(1).

Firuzşah (1351-1388), Tuğluk hanedanının üçüncü hükümdarıdır. 1309 yılında, Kalaçlar'dan Alaeddin Muhammedşah zamanında dünyaya gelmiştir. Babası Sipahsalar Receb, annesi Racput ileri gelenlerinden Rana Mal Bhatti'nin kızıdır. Tatta civarında ölen sultan, Firuzşah'ı yüksek mevkilere getirerek, güvenini ispat etmiştir. Asî Tağı'nın takibine o da Muhammed b. Tuğluk nezdinde katılmış ve ölümü üzerine de meliklerin ve din adamlarının isteği üzerine sultanlığı kabul etmiştir. 24 Mart 1351'den itibaren otuzyedî yıl saltanat sürmüştür. Ahmed Ayaz'ın Dehli'de çıkarttığı karışıklıklar, kendisinin başkente gelişi ile son buldu. Firuzşah büyük bir insanlık örneği göstererek, onu affetti. Fakat sultanın melikleri bu âsi hanın öldürülmesinde ısrar ettiler ve Tuğluklular'ın bu emektar adamı Samana'ya giderken, Şir Hân tarafından öldürüldü.

1351 hâdiseleri üzerine Bengal Tuğluklular ile olan bağlarını kopardı. İlyas Hacı, Şemseddin ünvanı ile Bengal tahtına çıktı. Firuzşah, bu hâdiseler üzerine büyük bir ordu ile doğu seferine çıktı ve İğdala'da Bengal hükümdarını kuşattı. Uzun muhasara bir netice vermeyince Firuzşah, kış mevsiminin yaklaşması üzerine Bengal'i terk etti. Ashında, Firuzşah, baştan başa bataklık olan Bengal'in Tuğluklular için hiç bir fayda sağlamayacağı kanaatindeydi. Orduda hissedilir ağırlığı bulunan Tatar Han ise ileride başka gâilelere meydan vereceği endişesiyle muhasaranın devam ettirilmesini istemekteydi. Aradan beş yıl geçtikten sonra Bengal hâdiseleri yine Tuğluklular'ı rahatsız etmeye başlamış ve Tatar Han'ın haklı olduğu görülmüştür. Doğu Bengal'in bağımsız hükümdarı Fahreddinşah'ın damadı olan Zafer Han, İlyas Han ile anlaşamamış ve Firuz Tuğluk'dan yardım istemişti. Bunun üzerine hükümdar, yetmiş bin atlı, dört yüz yetmiş fil ve nehirde hızlı hareket edebilen küçük teknelerle Bengal seferine çıktı.

1358'de, Şemseddin İlyas ölmüş ve yerine İskenderşah geçmişti. Firuzşah'ın üzerine yürüdüğünü haber alınca, elçiler ve hediyeler göndererek seferden vazgeçmesini istedi. Ancak, Firuzşah Bengal'e gelmişken, bu meseleyi kökünden halletmeyi düşünüyordu. İskenderşah'ı Igdala kalesinde kuşattı ve onu sulhe mecbur etti. Zafer Han da böylece kaybettiği Samargohan'a sahip olabildi. Fakat, onun bu şehri istemeyerek, Dehliye gitmesi, hayretle karşılandı (1360). Orissa üzerinden başkente dönen Firuzşah, 1361'de isyan eden Nagarkot racialığı üzerine yürüdü. 1337'de Muhammed b. Tuğluk tarafından fethedilen bu şehir ve kale, Hindu hacılarının uğrak merkezi olmuştu. Dini konularda tavizsiz bir karaktere sahip olan Firuzşah, şehri altı ay müddetle muhasara etti. Racanın eman dilemesi üzerine kuşatma kaldırıldı ve Tuğluklular şehre hâkim oldular.

Firuzşah, 1371-1372'de Tatta seferine çıktı. Kendisinden önceki sultanın da intikamını almak isteyen Firuzşah doksanbin süvari, dört-yüzseksen fil ve kalabalık piyade ile Sind'i istila etti. Cam Babinliya ülkesini Tuğluklular'a karşı müdafaa edebilmek için yirmibin süvari ve dört-yüzbin yaya askerle karşı çıktı. Her iki tarafa da büyük kayıplar verdiren salgın hastalık, Firuzşah'ın atlarını da kırıp-geçirdi. Bu sebeple, zorunlu olarak Gucerat taraflarına çekilmeye, hastalık atlatıldıktan sonra tekrar Cam Babinliya'yı cezalandırmaya karar verdi. Hindli klavuzlar, Tuğluk ordusunu Rân çölüne doğru yürüterek daha da zayıflamasına sebep oldular. Gucerat'a binbir zorlukla varabilen Firuzşah Tuğluk mali imkânlarının hemen hepsini seferber ederek, kayıplarını telâfi edebildi.

Ordunun Gucerat'ta bulunduğu haberi Dehli'de büyük şenliklere sahne oldu. Gucerat'taki hazırlıklar bitirildikten sonra, Firuzşah, Sind üzerine ikinci bir sefere çıktı. Zafer Han ve İmadü'l-mülk İdaresindeki bir kuvvet de Sind nehrini geçerek Bhakkar'da savaşmak için sultan-dan izin istedi. Fakat Firuzşah, topladığı harp meclisinde, Dehli'den gönderilecek taze kuvvetler gelinceye kadar savaş yapılmaması kararını aldı ve bu emrini de komutanlarına bildirdi.

Tuğluklular'ın hareketini casusları vasıtasıyla yakından takip etmekte olan Cam Babinliya, durumun ümitsizliğini gördükten sonra Firuzşah'a teslim oldu. Sultan, onu yanına alarak Dehli'ye götürdü. Cam'lığa ise Babinliya'nın kardeşi tayin edilmiş ve Sind havâlisini böylece Tuğluk tâbiyetine girmiştir.

1388'de sultan yetmişyedi yaşında idi ve eski hareketliliğini, kesin karar verebilme melekelerini kaybetmişti. O yüzden devlet işlerinin sorumluluğunu Han-ı Cihan'a bırakmıştı. Fakat, saraydaki nüfuzlarını kaybetmekte korkan bazı melikler, şehzade Muhammed'in

etrafında toplandılar. Han-ı Cihan, ihtiyar sultanı bundan haberdar etti ve muhaliflerine karşı sindirme harekâtına başladı. Saraydaki olayların büyümesinin Tuğluk tahtındaki zayıflatıcı ihtimallerini düşünen sultan, diğer oğlu Fetih Han'ın oğlu Tuğlukşah'ı tahta çıkarttı. Daha sonra da Ekim 1388'de hayata gözlerini kapadı.

Firuzşah, bu devir tarihçilerince «*âdil bir hükümdar, emsalsiz bir refah, saadet ve adalet devrinin mimarı*» olarak tanıtılmaktadır(1).

4 — Gıyâseddin II. Tuğlukşah :

Gıyâseddin II. Tuğlukşah (1388-1389), bir süre tahta yönelik ayaklanmaları bastırmakla uğraştı. Amcası Nâsireddin Muhammed'i de mağlup etti ve Kangra'ya sığınmak zorunda bıraktı. Sultan, kardeşi Sâlar Han ve yeğenlerini de tehlikeli görerek, göz altına aldırdı. Han-ı Cihan Firuz ve Gıyâseddin II. Tuğlukşah, Melik Rükneddin Candan tarafından bertaraf edilerek, 19 Şubat 1389'da öldürüldüler.

5 — Ebû Bekrşah :

Ebû Bekrşah, Gıyâseddin II. Tuğlukşah'dan sonra Dehli tahtını ele geçirdi. Zafer Han'ın oğlu olan yeni sultan, bu defa da ağabeyinin tehdidine maruz kaldı.

Nâsireddin Muhammed(2), 24 Nisan 1389'da, Kangra'dan Samanaya hücum ederek burayı ele geçirdi ve arkasından da sultanlığını ilân etti. Ebû Bekrşah'ı devirmek üzere Dehli'ye hareket eden Nâsireddin Muhammed, Düab'da bir netice elde edemeyince, Caleser kalesine kapanarak Temmuz 1389'da tekrar Dehli üzerine yürüdü. Ancak bu defa mağlup edildi. Bu sırada Multan, Lahor ve Samana şehirleri de Ebû Bekr'e karşı cephe aldılar. Nâsireddin Muhammedşah, bu elverişli fırsatı kaçırmak istemediğinden hemen Dehli üzerine hareket etti. 31 Ağustos 1390'da başkenti ele geçirdi ve Firuzabad'da Tuğluk tahtına oturdu. Sabık sultan ise Mivat'a doğru kaçarak, buranın emirine sığındı. Yeni sultana sadık kuvvetler Mivat emiri ile anlaşarak Ebû Bekr'i esir aldılar ve daha sonra da öldürdüler.

6 — Nâsireddin Muhammedşah :

Nâsireddin Muhammedşah, dört yıl Tuğluk hükümdarlığında bulundu. Başkentte yerleşmiş olan bazı Bengalliler ile yerli halkı acımasızca kılıçtan geçirten Nâsireddin Muhammedşah, 1392'de Narsing idan-

(1) Şems Sirec Afif, Tarih-i Firuzşahi, 36-500; Barani, Tarih-i Firuzşahi, 508 vd.; J.M. Bannerjee, History of Firuz Shah, 10-148; R.C. Jauhari, Firuz Tughluq, 1-90.

(2) Mahajan, The Sultanate of Delhi, 199

resindeki Etave Hinduları'na karşı tedip harekâtı yaptırdı. Sarvadhara ve Bir Bhan'da Tuğluklular tarafından mağlup edildi. İslâm Han'ın zelil vaziyette yakaladığı Narsingh Dehli'ye gönderildi. Önceki sultanlar zamanında olduğu gibi Düâb meselesi yine ön plâna çıktı. Etave, Kanauç ve Dalman hâdiseleri de sultanı meşgul ediyordu. Taht mücadelesi sırasında iltica ettiği Caleser yakınlarında Muhammedâbad şehrini kurmuş ve çevreden göçe zorladığı insanları buraya yerleştirmişti. Nâsireddin Muhammedşah'ın İslâm Han ile giriştiği mücadele, bu kıymetli komutanın öldürülmesiyle neticelendi. Daha sonra sıhhi durumu bozulan sultan, Muhammedâbad'da istirahat çekildi. Bahadur Nahir isimli bir sergerde bundan faydalanarak Dehli varoşlarına kadar her yeri talan etti. Kokarlar'ın Pencab'da karışıklıklara sebebiyet vermesi üzerine, sultan onların bastırılması ile oğlu Humayun'u görevlendirdi. Fakat 20 Ocak 1394'de hastalığı ağırlaşan Nâsireddin Muhammedşah aynı gün öldü.

7 — Nâsireddin II. Mahmudşah ve Alaeddin İskenderşah :

Şehzade Mahmud, Nâsireddin Muhammed'in en küçük oğlu idi. Mart 1394'de, «Nâsireddin II. Mahmudşah» adı ile tahta geçirildi. Diğer taraftan bir başka Tuğluklu olan Alaeddin İskenderşah da ona rakip oldu. Kardeşler arasındaki mücadele, Tuğluk tahtını daha da zayıflattı. İskender'in ölümünden bir yıl sonra da Nâsireddin II. Mahmudşah, tahtı Nusretşah'a bıraktı(1).

8 — Nusretşah :

Nusretşah (1395-1399) uzun zaman merkezi bir otorite kurabilmek için çaba sarfetti. Kuzeybatı Hindistan dışında kalan ve daha önce binbir güçlkle Tuğluk hâkimiyetine sokulmuş eyaletler de arkaya istiklallerini ilân ettiler. Hâce-i Cihan da, *Sultanü's-Şark* ünvanı ile Caunpur'u, Tuğluklular'dan ayrı müslüman devlet hâline getirdi. Bahadur Nahir, Mallu Han ve Mukarrib gibi melikler de büyük nüfûz kazandılar.

Timurlular'ın Hindistan'a Saldırması :

Semerikand hükümdarı Timurleng, Tuğluklular'ın Hindistan'daki durumlarını yakından takip ediyordu. Hindu asıllı meliklerin iktidarı ele geçirme ve nüfûz kazanmaları karşısında, Hind seferi yapmaya karar verdi. Nisan 1398'de, Kâfiristan yolu ile Hindistan'a hareket etti. 15 Ağustos'da Kabil'e vardı. Burada da son hazırlıklarını tamamladıktan sonra Afgan geçidini aşarak, Kuzeybatı Hindistan'a yöneldi.

Tuğluklular'ın tabli sınırını olan İndus sahillerine indirdi (24 Eylül 1398). İki gün sonra da Celâm nehri geçildikten sonra Şihabeddin Han ile küçük çapta bir çarpışma yapılarak mağlup edildi. Timur, 17 Ekim'de Ravi nehri kıyısındaki Talamba'ya vardı ve burayı yağma ettirdi. Kokar Reisî Jasrat'ın boş yere karşı koymasından sonra, ordu 29 Ekim'de Satlec'i geçti ve burada Pîr Muhammed ile birleşti. Dîpalpur ile Acodhan (Pak Pattan) arasında konaklayan Timur bu arada Hindistan'ın büyük şeyhlerinden olan Ferideddin Genc Şeker'in türbesini ziyaret etti.

Bhatnır'da yerli hâkim Raca Bhati Racput (Dul Chand) huzura çıkarak, affedilmesini istedi. Bu raca, aynı zamanda İslâmiyet'i de kabul ederek Kemaleddin ismini aldı. Sırsa, Tohana ve Aharvan'ı da kılmıştı. Timur, 21 Kasım'da Dehli yolu üzerinde bulunan Samana yakınındaki Ghaggar Irmağını geçti. Kotla Köprüsü'nü geride bırakan Timur, güneye doğru inerek Kalthal ve Panîpat'a yürüdü. 7 Aralık'ta Tuğluk kuvvetleri, Timur'un öncülerinin Cihannümâ'ya yaklaştıklarını gördü. 10 Aralık 1398'de ise Hindular'ın yaşadığı Loni hisari da Timur kuvvetlerince işgal edildi.

17 Aralık'ta Timur'a karşı koymak için Tuğluk kuvvetleri Dehli'den hareket etti. Onbin süvari, kırbin yaya ve yüzyırmî filden ibaret Tuğluk ordusu, oldukça zayıf görünüyordu(1). Timur, daha önceki harp nizamını burada da uyguladı. Merkezde kendisi, sağ kanatta Pîr Muhammed ve Emir Yedigâr Barlas, sol tarafta ise Sultan Hüseyin, Şehzade Halîl ve Emir Cihan yerlerini aldılar. Timurlu tarihçilerinden Nizameddin Şamî bu meydan savaşını şöyle anlatmaktadır.

«Diğer tarafta Melikzâde Sultan Mahmud (1393-1413), Mallu Han ve diğer serverler, Hind ordusu (Tuğluklular)'nın komutanları ve ayrıca onbin süvari, yirmibin piyade, yüzyırmî fili ile duruyordu. Bunlar köpüren bir deniz ve boşanan bir bulut gibi silahlarla süslenmiş, fillerin üzerine tahtlar konmuş, yıldırım yağdıran ve ateş saçan fillerin saflarının yanında durmuş olduğu halde göründüler. Her filin üzerinde bir kaç ok atıcı oturmuştu. Emir Timur'un ordusu, her ne kadar birçok tehlikeler atlattmış ve pek çok harpler görmüş ise de bu defa daha temkinli hareket etmek lüzumunu hissediyordu. Çünkü o dağ gibi fillerin manzarası, akılları yerinden oynatıyor, insanın fikrini perişan ediyordu. Atlar, bu fillerden fena halde korkuyorlardı. Bu sırada Timur, sarayın bendelerinden Nâsreddin Ömer'e seccâdeyi yere sermesini emretti.

Atından inerek iki rek'at namaz kıldı. Fetih ve zafer için dua etti. Bu esnada Emir Şeyh Nureddin, Emirşah Melik, Emirullah Dad gibi merkezde bulunan emirler, Emir, devlet ve keramet sahibidir. İnşallah sol kanattan bizim tarafımıza kuvvet göndermesini Allah, onun calbine ilham eder, diye akıllarından geçiriyorlardı. Emir Timur, naz ve duadan sonra, sağ kol ve monkulay tarafına yardımcı kuvvet gönderilmesini emretti. Bunun üzerine, komutanlara cesaret geldi. Maeviyatları yükseldi. Bu yüksek moral ile muharebeye başladılar.

İki ordu, iki deniz gibi coşkuyla savaşa başladı. Cengâverler, filerin saflarına hücum ederek hepsini yerlere serdiler. Pîr Muhammed, izzat ortaya atılarak, filin üzerine bir kılıç indirdi. Emirzadeler ve vahadılar, dört taraftan sararak, fileri yakaladılar. Düşmanlar da Tuğluktular) direndiler. Fakat şiddetli rüzgâr karşısında sırtı sinek tümesi gibi ne kadar dayandılarsa, o nispette helâk oldular. Bütün hayretlerine rağmen, mukavemet edecek kuvvetleri kalmadı... Böylece azer güneşi doğmuş, düşmanların hileleri fayda vermemiş, meliklerin ve racaların kanlarından kılıçları kırmızıya boyanmıştı.

Düşmanlardan o kadar öldürdüler ki, İsfahan ve Sistan katliâmı yanında hiç kaldı. Sultan Mahmud ve Mallu Han, az bir kuvvetle kaçmaya çalıştılar. Muharebe meydanından çıkarak şehre kaçtılar. Harp teşfinin yükseldiği bir zamanda onbeş yaşındaki Emirzâde Halil Sultan Bahadur, herkesten evvel kılıcını çekerek, bir fili yakalayıp, Emir Timur'a getirdi. Emir, onu bu fedakârlığından dolayı taltif etti...

Emir Timur, öğle namazına Dehli'ye yetti. Atını şehre sürüp, armeye muktedir olduğu halde şehir sakinlerine acıdı. Bu sebepten lavûz-ı Has denilen yerde atını durdurarak, oraya indi. Akşama kadar rada kaldı. Sultan Mahmud, Mallu Han ve Togan Han şehrin (Dehli) üney tarafındaki büyük kapıdan gece kaçtılar.

Bir kuvvet bunları takibe gitti. Ayın sekizinde Emir Hazretleri Meydan'ın kapısına gelerek bir müddet İydgâh'ta oturdu. Bargâhlar kuruldu. Şehirde bulunan Seyyidlerin, büyüklerin, kadıların ve egranın gelip huzurda durmalarına izin verdiler. Mallu Han'ın nâibi olan Fazlullah-ı Belhi ve Dehli Divânı'nın erkânı gelip huzura kabul edildiler. Seyyidler, âlimler ve emirler eman için ricâda bulundular..»

Timur, Dehli'nin fethinden sonra Mıvat tarafına gitti(1). Vaktlye Tarmaşırın Han'ın istila ettiği yerleri tekrar kendisi yağmaladı(2).

(1) Nizameddin Şami Zafernâme, 228-233 ve 294-295

(2) Nizameddin Şami. Aynı eser, 234

Sivalık tepelerine kadar yağma hareketlerini sürdürdü. Ocak, Şubat aylarını da Hindistan'da geçiren Timur, seyyidlerden Hızır Han'ı Multan valiliğine getirerek, 19 Mart 1399'da Afganistan'a oradan da Semerkand'a hareket etti. Yanında getirdiği taşçı ustaları, Semerkand'daki inşaatlarda çalışarak, Hind sanatının örneklerini burada da meydana getirdiler(1).

Timur Hindistan'da zayıflayan İslâm gücünü kuvvetlendirmek istiyordu. Fakat Tuğluklular'a ağır bir darbe indirmekle bağımsız devletçiklerin artmasına zemin hazırladı. Tuğluk otoritesinin zayıflaması üzerine Güney Hindistan'da birçok devletçik ortaya çıktı.

9 — III. Mahmudşah :

Nâsireddin Mahmudşah, 1399'da Tuğluk ailesinin temsilcisi olarak güçlkle ayakta durabilmişti. Firar ettiği Gucerat taraflarından Dehli'ye dönerek, tekrar tahtına oturabildi. 1402'de Kanauç ve takip eden senelerde de Etave ile Galyor kalelerini muhasara etti. 1405'de, Samana'daki Behram Han'a karşı bir sefer yaptırdı. Seyyid ailesinden Hızır Han, Multan taraflarında Dehli'den daha ziyâde Timur'un vassalı durumundaydı. İkbâl Han Mallu da bu sebeple onu ortadan kaldırmayı plânliyordu. Nihayet Kasım 1405'de Dipalpur üzerine yürümüşse de, Pak Pattan denilen yerde mağlup olmuştur. Mallu Han'ın öldürülmesinden sonra da Tuğluk idaresi bu defa Afganlılar'ın eline geçti. 1405-1413 arasında, Devlet Han Lodi en nüfuzlu kimse durumuna yükseldi. 1413'de Mahmudşah öldü ve bir yıl kadar da Lodiler, tahtın gerçek sahibi oldular. Ancak Tuğluk ailesine karşı cömert ve efendice davranan Hızır Han, 1414'de ölünce, oğulları Afgan zümresini işbaşına getirdiler(2).

Tuğluklular'dan Sonra Hindistan :

Tuğluk Devleti'nin enkazı altında kendi varlıklarını sürdürebilen küçük devletler, Hindistan'ın güneyinde ortaya çıkmışlardır.

Bunlar Cavnpur Şarki Sultanlığı, Malva Gurileri, Behmeniler ve Gucerat devletleridir(3).

Cavnpur Şarki Sultanlığı, 1394'de Hâce-i Cihan Melik Server tarafından kurulmuştur. Delhi Lodi Sultanlığı'nın istilâsına kadar Mübarekşah, Şemseddin İbrahim, Mahmudşah, Muhammedşah ve Hüseyinşah tarafından idare edilmiştir.

(1) Mahajan, The Sultanate of Delhi, 207

(2) Mahajan, Aynı eser, 208-213

(3) Mahajan, The Sultanate of Delhi, 240-1,2 244-247, 255-273

Melik Server, Oudh (Eved) şehrini ele geçirdikten sonra Mell-cü-Şark oldu. Manevî oğlu Mübarekşah, Tuğluklular ile ilgisini tamamen koparmış, kendi adına hutbe okuttuğu gibi para da kestirmiş- tir. «Şemseddin İbrahim de, onun halefi ve kardeşidir. 1440 yılına ka- lar saltanat süren İbrahim, Cavnpur Şarki Sultanlığı'na altın çağı- nı yaşatmıştır. Bu şehir Hindistan'ın Şiraz'ı olarak nam salmış, bir çok cami ve medreselerle süslenmiştir. Lodiler, Galyor ve Orissa se- erleri de halefleri tarafından sürdürülmüş, Cavnpur Şarki Ordusu- nun kuvveti bu yerlerde gösterilmiştir. 1458-1479 tarihleri arasında saltanat süren son sultan Hüseyinşah, Behlül Lodi tarafından mağlup edilerek Bengal'e sürülmüş ve bu devlete son verilmiştir.

Gucerat'ın doğusunda Dekken yaylasının kuzeyinde kalan Mal- ra, 1401-1436 tarihleri arasında Guriler tarafından yönetildi. Bu dev- etin kurucusu Dilâver Han Hüseyin'dir. Mandu kalesini kendisine merkez yapmış ve Dhar'ı hâkimiyetleri altında bulundurmıştır. O- nun halefi Alp Han Hoşeng'dir (1405-1435). Hindu racaları ile sa- vaşmış, Guccrat, Cavnpur Şarki ve Dehli ile olan ilişkilerini taviz ver- meden devam ettirmişti. 1435'de Malva Gurileri tahtına son hükümdar Mesud Han geçti. Onun hâkimiyetine de aile yakını ve Kalaç menşell Mahmud Han son vermiştir.

Kuzey Dekken'i ele geçiren Alaeddin Behmenşah, 1347'de Tuğ- luklular'dan ayrılarak bağımsızlığını ilân etti. Kendisini İranlı kah- ramanlardan Behmen'e izafe eden bu sultan, hanedana «*Behmeni*» adını vermiştir. Onsekiz sultan tarafından idare edilen Behmeniler Dekken'de 1347-1527 arasında, yüzseksen yıl hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. 1518-1527 de başa geçen III. Ahmed, Alaeddin, Veliy- yullah ve Kelimullah sözde sultanlar olup, Vezir Emir Berid Bidari'- nin nüfuzu altında kalmışlardır.

Behmeni sultanlığı da beşe bölünmüş ve her biri şu sülâleri tem- sil etmişlerdir:

Bicapur'da Âdilşahiler, Ahmednagar'da Nizamşahiler (1490- 1636), Berar'da İmadşahiler (1490-1574) Gülkende'de Kutubşahiler (1512/1518-1687) ve Bidar'da Beridşahiler (1526-1618).

Bunlardan Âdilşahiler, kendilerini bir Osmanlı şehzadesine bağ- lamaktaydılar. Keza, Kutubşahiler de aynı şekilde davranarak, ken- dilerini Anadolu'daki Karakoyunlular'la akraba saymışlardır.

Tuğluklular'm son zamanlarında ortaya çıkan güçlü devletler- den biri de Guccrat'ta kurulmuştur. Guccrat, Hind ticaretinin önemli limanlarının toplandığı yarımadaydı. Tuğluklu sultanları bu bölge-

ye büyük önem vermişler ve valileri hanedana yakın kişiler arasından seçmişlerdir. Zafer Han da bunlardan biridir. *Muzaffer* ünvanı ile 1391'de istiklâlini ilân etmiştir. 1583'e kadar saltanat süren sultanların en meşhurları I. Mahmud Begrâ (1458-1511) ve Bahadurşah (1526-1537)'dir. Gucerat sultanları sadece, Hindistan'daki devletlerle değil; kolonist batılılarla da temaslarda bulunmuşlardır. Hind denizi hâkimiyeti için mücadele eden Portekizliler Bahadur zamanında Gucerat sahilllerinde yerleştiler. Diu ve Bassein gibi iskeleler onların büyük merkezleriydi. 1537'de Handaşılller, Gucerat'ı geçici bir süre için işgal ettiler. Miran I. Muhammed isimli Handeş sultanı III. Mahmud (1537-1554) tarafından Gucerat'tan çıkarıldı. III. Ahmed ve III. Muzaffer Baburlular'a karşı Gucerat'ı savundular. Ancak 1583'de, melikler arasında paylaşılmak üzere olan sultanlık, Ekberşah tarafından Baburlular'a ilhak edilmiştir. III. Muzaffer, 1593 yılına kadar hayatta kaldıysa da Gucerat'ı ele geçiremedi.

V. SEYYİDİLER (1414-1451)

Tuğluklular'dan sonra, hanedan usûlü bozulmuş, bu defa kırk yıla yakın bir süre için saltanat *Seyyid* denen bir gurubun eline geçmiştir(1). Bunlar, halkın çok itibar gösterdiği ve kendilerini Hz. Peygamber neslinden sayan insanlardı. Timurlu hanedanının desteği ile önce Pencab'da daha sonra da Dehli'de siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Hanedanın kurucusu Hızır Han'dır(2). O, çocukluğunda Multan valisi Melik Nâsirü'l-mülk Merdan Devlet tarafından himâye edlerek yetiştirilmiştir. Tuğluk sultanı da kendisine Multan câygirliğini vermiş, fakat İkbâl Mallu Han'ın kardeşi Sarang Han'ın desiseleri ile karşı karşıya kalmıştır. Hattâ bir ara Sarang Han, Hızır Han'ı Multan'da muhasara etmiş ve esir almıştır. 1398'de Timurleng'in Pencab'a gelmesi ve Tuğluklular'ı mağlup etmesi üzerine Hızır Han'ın yıldızı tekrar parladı. 1414'e kadar Timurlular'ın ve halefinin sadık bendesi oldu. Aynı yıl Devlet Han'ı da Dehli'den uzaklaştırarak ele geçirdi. Hızır Han, Seyyidiler'in kurucusu olarak «*Râyât-ı Âlâ*» ünvanını almış, hutbede ve kestirdiği parada Şahrüh (1405-1447) adını da zikretmiştir. Hızır Han, Türk beylerinin ve Afganlı tebaanın desteğini kazanamadı. Bunlarla zaman zaman anlaşmazlıklara düşmesine rağmen, diğer meselelerle de uğraşabilme imkânı bulabilmiştir. Etave, Katehar, Kanauç ve Bedaun'da Zemindarlar'ın ayaklanmalarını da bastırdı. Cavnpur ve Malva'daki karışıklıklara engel olamadı. Kokarlar da Pencap'da Seyyidi ailesine karşı düşmanca durumlarını devam ettirdiler.

Muizzeddin Mübarekşah (1421-1435), Hızır Han'dan sonra Seyyidi tahtına geçen ikinci sultandır(3). 20 Mayıs 1421'de tahta geçti. Onüç yıl saltanat sürmüş, âlimleri ve tarihçileri korumuştur. Ortaçağ Hindistanı'nın önde gelen tarihçilerinden Yahya b. Ahmed, *Tarih-i Mübarekşâhi*'sini bu sultana ithaf etmiştir(4). 1423'de tekrar

(1) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 214

(2) Mahajan, *Aynı eser*, 214-217

(3) Mahajan, *Aynı eser*, 217-220

(4) P. Hardy, *Historians of Medieval India*, 56-57; M. Hasan, *Historians of Medieval India*, 174

Düâb meselesi ortaya çıktı. Toprak dağıtımını beğenmeyen ve tahsi edilen vergilerin yüksekliğinden şikâyetçi olan Gaygirler isyan ettiler. Callu ve Kaddu'nun Mivat isyanı da güçlkle bastırılabilirdi. Biyâ ne'deki Seyyidi valisi ayaklandığı sırada İbrahim Şarki de Kalpi'yi saldırdı. Kasım 1433'de meydana gelen Pulad hâdisesi, özellikle Pencab bölgesinde tesirli oldu. Muizzeddin Mübarekşah, Cemne kenarında yeni bir şehir kurarak adını Mübarekabad koydu. Daha sonra bu şehri ziyarete giderken, 19 Şubat 1434'de Serverü'l-mülk tarafındar öldürüldü(1).

Muizzeddin Mübarekşah'a oğlu Muhammedşah (1435-1446) halef oldu. Babasının katili Serverü'l-mülk'e karşı hiçbir şey yapamayan yeni sultan, bir dizi ayaklanmalara maruz kaldı. Dehli'nin kuzeyinde Alaeddin Muhammedşah'ın temellerini attığı Siri kasabası uzun müddet muhasara altında kaldı. Serverü'l-mülk, bu hâdisede gösterdiği cesaretle sultan nezdindeki itibarını daha da artırdı ve *Kemâlü'l-müll* ünvanını aldı. Lodi menşeli melikler de Seyyidi tahtında itibar sahipleri kişiler olmaya devam ettiler. Allahdad ve kardeşi Derya Han Muhammedşah'ın bazı ihsanlarına nail oldular. 1436'da Aşağı İndus'da Sind'e seyahat eden sultan, buradaki büyük din adamlarının türbelerini ziyaretle duada bulundu. 1441'de Malva'da gittikçe kuvvetlenen Mahmudşah da vaktiyle atalarının sahip olduğu Dehli'yi ele geçirmek için harekete geçti. Bu tehlikeli durum üzerine, Behlül Lodi'nin yardımı istendi. Kalaç ve Seyyidi orduları Tuğlukabad önlerinde savaştılar. Gece olduğu için taraflardan hangisinin galip geldiği anlaşılamadı. Mahmudşah'ın geriye çekilmesi sırasında da Behlül Lodi onu takip etti. Bu Afganlı'nın ehemmiyetsiz zaferi, sultan tarafındar sevinçle karşılandı ve onu Han-ı Hananlığa tayin etti. Dipalpur ve Lahor'un idaresi de kendisine verildiğinden Han-ı Hanan Behlül Lodi, burada Kokar reisi Jasrat'a karşı tenkil harekâtına karar verdi. Halkın korkulu rüyası olan bu Hindu haydutlarının çoğu öldürüldü ve derme-çatma köyleri de yakıldı. Behlül Lodi mali imkânları arttıkça, Afganlı hemşchirlerini ordusuna aldı. 1446 da Seyyidi sultan Muhammedşah öldü(2).

Son Seyyidi sultanı, Alâeddin Âlemşah'dır(3). Fakat onun hükümlanlığı, bu devir tarihçilerinin de işaret ettiği gibi Dehli ve civarındaki birkaç köye münhasır kaldı. Devlet idaresi Behlül Lodi'nin kontrolüne girmiş ve sultan sadece onun isteklerini tasdik eder du

(1) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 219-220

(2) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 220-222

(3) Mahajan, *Aynı eser*, 220-222

uma düşmüştü. Alemşah, 1447'de Bedaun'a gldince, Dehlî'de hâkimiyet Behlül Lodi'nin eline geçti. Bazı ayaklanma teşebbüsleri de bu Han-ı Hanan tarafından önlendi. Ancak Afganlılar'ın şehre hâkim olmaları üzerine Behlül Lodi sultan ilân edildi. Bedaun'da bulunan Alemşah ise tahttan feragat ederek bu kalede ikametine devam etti ve 1478'de öldü.

VI. LODİLER (1451-1526)

Behlül Lodi tarafından temelleri atılan Lodi sultanlığı Kuzey Hindistan'da 1451-1526 yılları arasında yetmişbeş yıl hâkimiyetini devam ettirmiştir(1). Bu müddet zarfında tahta geçen sultanlar; Behlül (1451-1489), Nizam Han İskender (1489-1517) ve İbrahimşah (1517-1526)'dır(2).

Behlül Lodi, Hindistan'daki Lodi kabilesinin, Sahu Hayl koluna mensuptur. Büyükbabası Melik Behram, Firuzşah (1351-1388) zamanında Multan'a gelmiş ve Vali Melik Merdan Devlet'in hizmetine girmiştir. Melik Behram'ın beş oğlu vardı ve kaynaklar, bunlardan sadece Melik Kala ile Melik Sultaşah'ın isimlerini zikretmektedir. Melik Kala, Jasrat Kokar ile savaşlarda temâyüz etmiş, hizmetinden dolayı da takdir görmüştür. Sultaşah, 1419'da Hızır Han tarafından Sirhind valiliğine tayin edilince, İslâm Han ünvanına sahip olmuştur. Melik Kala'nın oğlu ve valinin yeğeni olan Behlül, amcasının ölümü ile Sirhind valiliğini ele geçirmiştir(3).

Son Seyyidi sultanının saltanatına son veren Behlül, 19 Nisan 1451'de Dehli tahtına geçti ve kendi adı ile anılan hanedanın da ilk hükümdarı oldu. Cavnpur Şarkî hükümdarı Mahmud'un Lodi arazisine girmesi, iki devlet arasındaki münasebetleri gergin bir duruma soktu. Dehli'ye elli kilometre kadar yaklaşan düşman Derya Han'ın da yardımına rağmen başkente ulaşamadı. 1472'de Sind meselesi de yoluna konulduktan sonra Hüseyin Langah, bu küçük devletin başına geçirildi.

1473'de, Cavnpur Şarkî Hüseyinşah (1458-1479) garip bir evlilik peşinde koşarak, Seyyidiler'den Sultan Âlemşah'ın kızı Celile'ye talip oldu. Çok kalabalık askere rağmen Behlül Lodi, Cavnpur Şarkiler'e karşı koydu. Diğer taraftan oğlu Barbegşah ile Tatar Han Lodi, Lahor ve Multan taraflarında bulunuyorlardı(4). Bu tehlikeli vaziyet üzeri-

(1) Y.H. Hindistan Tarihi, I. 469-472

(2) Bosworth, The Later Ghaznavids: Splendour and Decay, 232

(3) Y.H. Bayur, Aynı eser, I. 469-472

(4) Hacı Nimetullah. 43-54; Y.H. Bayur, Aynı eser, I. 474-475

ne Malva sultanı Mahmud ile gizlice anlaşan Behlül Lodi, Cavnpur Şarkiler'i arkadan vurmaya başarabildi. Bihar ve Bengal hâkimi Hüseyinşah da Düâb bölgelerini yağmalamış, Behlül Lodi ise onu daha sonra bu verimli bölgeden çıkarabilmişti. Ordusunu düzene koyan Behlül, Cavnpur Şarki başkenti üzerine yürüyerek, kendi hâkimiyeti altına soktu. Dholpur racalığını da tehdit ederek, Vinayak'ı haraca bağladı. Behlül Lodi, birkaç kaleyi de istila ettikten sonra, Dehli'ye döndü. Ancak, şehre varamadan Saket'te ağır bir şekilde hastalandı. Tabiplerin bütün ihtimamlarına rağmen, Temmuz 1489'da öldü. Cesedi Dehli'deki türbesinde toprağa verildi.

Nizam Han İskendersah(1), Behlül Lodi'nin halefi olarak 17 Temmuz 1489'da tahta çıkmış, yirmisekiz yıl saltanat sürmüştür. Annesi, Hindli bir kuyumcunun kızıydı. Fermuli ve diğer Afgan kabileleri bu şah zamanında nüfuz kazanarak ülkeyi kendi aralarında paylaştılar. Bu sırada Lohani ve Servaniler de hükümdarın ihsanlarından bol miktarda faydalandılar. Kalpi'de Mahmud Han, Etave ve Chandvar'da Miyan Âlem, Luknev'de Mübarek Han ve Lahor'da Devlet Han, Lodiler'i yönlendiren valiler olarak şöhret buldular. İskendersah ile amcası Âlem Han'ın arası Rapri ve Chandvar sebebiyle açıldı. Raca Ganeş ise Lodiler'e boyun eğdiği için, Patialı tımarına sahip olabildi. Kardeşleri ve bazen de melikleri kaybettikleri toprakları tekrar geri alabilmek için İskendersah ile mücadelelerini devam ettirdiler. Racputlar'ın dâimi tehdidinden bıkan hükümdar, aldığı yerinde bir kararla, başkenti daha güneye, kurduğu Agra'ya taşıdı. Burasını yeni binalar, camiler ve bahçelerle süsledi (1504). Ancak 6 Temmuz 1505'de meydana gelen deprem bu yeni ve muhteşem şehirde büyük hasara sebep oldu. Galyor ve Narvar seferlerini bizzat idare eden İskendersah, Utgir'deki Hindu tapınaklarının çoğunu İslâm'a aykırı bulduğu için tahrip ettirdi. Tekrar başkent Agra'ya geri dönen İskendersah, bademcik iltihaplanmasından 21 Kasım 1517'de öldü. Cenazesi babasının merkadinin bulunduğu Dehli'de toprağa verildi.

Son Lodi hükümdarı İbrahimşah (1517-1526)'dır(2). İskender'in büyük oğlu olup, Afgan asilzâdelerinin uygun görmesi sonucu 1517'de tahta çıkabilmiştir. Şehzade Celâl'in saltanat iddiacısı olarak ortaya çıkması üzerine ilk önce onun üzerine yürüyerek mağlup etmiştir. Tahtı devamlı tehdit altında tutmaları diğer şehzadelerin Hansi'de hapsedilmesine sebep oldu. Celâl Han ise âsi vaziyetini koruyarak uzun zaman ağabeyini uğraştırdı. Servani reislerinden Âzam Han da,

(1) Hacı Nîmetullah, 55-69; Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 234-239

(2) Hacı Nîmetullah, 70-79

kırkbin askeri ile isyan hâlinde idi. Şeyh Racu Buhari'nin de aracılığına rağmen sultan tarafından affedilmedi. Rana Sanga isimli Hindu racası da Lodiler'le mücadele hâlindeydi. İbrahimşah, onu da mağlup ederek, Racputana'ya sürdü. *Baburnâme*'de de belirtildiği gibi, Hindu şefi, galiba bu yüzden Baburşah'a elçi göndermiş ve Lodiler'e karşı yardım istemişti. İbrahim, 1526'ya doğru, zalım bir hükümdar kişiliğine büründü. Lahor valisi ve amcası dahi, bu sebeple Afganistan'daki Baburşah'a başvurarak, onu Pencab'a davet ettiler. Guccerat'da da taht mücadeleleri vardı ve Şehzade Bahadur, Dehli'ye sığınarak İbrahim'den yardım istemişti. Nisan 1526'da Pencab'ı geçen Babur, İbrahimşah ile Panipat ovasında karşılaştı. Yapılan meydan savaşında Rum usulü ve topçuların fil engelini yok etmeleri üzerine Baburlu ordusu büyük bir zafer kazandı. Sultan İbrahim de birçok melikle birlikte ölenler arasındaydı(1).

1526'da Lodi sultanlığı tarihe karıştı. Daha sonra onlara ait topraklar, Dehli ve Agra Baburlularının hâkimiyetine girdi.

(1) Babur, Vekâyî: Babur'un Hatıratı, 300-303

VII. DEVLET TEŞKİLATI

Dehli sultanlıklarının idari teşkilâtı genelde Türk-İslâm karakterini taşımaktadır. Gazneli ve Gür saray teşkilâtı, bazı değişikliklerle Kutbi, Şemsi, Balabanlı, Kalaç ve Tuğluklular zamanlarında benimsenmiştir.

Sultan, Dehli'de saltanat süren hanedanın başı idi. Aybeg, Türkistan'dan gelmiş, Gur sarayında yükselerek, naip görevinde bulunmuş, 1206'da sultan olmuştur. İltutmuş ve Balaban, Kıpçak asıllı Uluğ-Borlu (İlbani) kabilesindendi. Yumuşak idaresi, yağruş gibi asil bir ünvana sahip Kalaçlı aileden gelen Celâleddin Firuzşah Dehli'de dördüncü hanedanın kurucusuydu. Onun halefi olan Alaeddin Muhammedşah, bazı projelerini gerçekleştirebilmek için dört halifeyi taklit ederek, Alp, Zafer, Uluğ ve Nusret hanlıkları tesis etmiş ve kendisine bağlamıştır(1). Tuğluk sultanları da merkezî otoriteye önem vermişler, fakat Timur'un istilasından sonra da Seyyidler İktidarı ele geçirmişlerdir. Lodiler Afgan menşeliydiler. Servanî, Fermull ve Lohaniler de Afgan meliklerinin dayandıkları önemli kabileler arasındadır.

Dehli sultanlarının eşleri «*Melike-i Cihan*», oğulları da «*Hüddavendzade*» ünvanı ile anılmaktaydı(2).

Naip(3), sultan adına başkentte kalıyor ve bazen seferlere de çıkıyordu. Özellikle, Balabanlılar ve Kalaçlar naiplik müessesesine büyük önem vermişler ise de, zayıf sultanlar onların elinde oyuncak hâle düşmüşlerdir. Nizâmeddin, Melik Kâfur Hezardînarî ve Hüsrev Han'ı buna örnek verebiliriz.

Melikler, emirler ve hanlar da Dehli sultanlığının vazgeçilmez unsurlarını teşkil ediyorlardı(4): Her birinin belirli miktarda askeri bu-

(1) Bu ünvanlar muhtemelen siyasi teşekküller tarafından Hindistan'a sokulmuştur.

(2) Barani, Tarih-i Firuzşahi, 454-455; İ.H. Qureshi, *The Administration of the Mughul Empire*, 65

(3) Qureshi, Aynı eser, 10, 93

(4) Lal, *History of the Khaljis*, 192

lunur ve eyaletlerde idarecilik yaparlardı. Kutbi, Şemsi, Balabanlı ve Alâî melikleri, o devirlerin askeri gücünü temsil etmekteydiler. Şemsi sultanı İltutmuş'un(1) Kırklar (Çihilgâni)'ı XIII.yy'da askeri aristokrasiyi temsil etmişlerdir. Cüzcâni *Tabakat-ı Nâsiri*'sinde bu melikler, mensup oldukları kabileler ve görevleri hakkında tafsilâtlı bilgiler vermektedir(2).

Saray, Dehlî'de, Kilughari'de, Tuğlukâbad'da ve bir ara da Agra'da idi. Fakat, birçok sultan, ikamet mahalli olarak Köşk-i Lâl'i seçmişti. Bu devre ait kaynaklar, hükümdarın kaldığı ve tahkimli surlarla çevrili yere, *Devlethâne* ismini vermektedirler(3). Saray teşkilâtının başı Vekil-i Dâr idi(4). Bunu Emir-i Hacıp veya Barbeg'lik makamı takip ediyordu(5). Hacıpler, Emir-i Hacıp'in idaresinde çalışmakta idiler.

Hükümdar veya saray ahırlarına *paygâh* ve *filhâne* deniliyordu (6). Ahırlar, emir-i ahur'un denetimindeydi. Filler ise genellikle, Bengal'den veya Hindu racalalıklarından temin ediliyordu. Dehlî sultanları, orduda fillere büyük önem vermekte ve savaşlarda rakip merkez ordusuna bunlarla hücum etmekteydiler. Filler, *Şahne-i Pilân (Filân)* (7) emrinde, sultandan aldıkları talimat çerçevesinde hareket ederlerdi.

Sultanın av işlerine *Emir-i Şikâr*(8) bakmaktaydı. Dehlî sultanları atların yağlanması önlemek için savaş dışında süreklî avları yaparlardı.

Merkez teşkilâtı, vezirin idaresinde görev yapmaktaydı. Her sultan işbaşına geldiğinde, bu ve buna bağlı kuruluşlara tayinler yapmışlardır. Divân-ı Risâlet, Sadru's-Südûr, Divân-ı İnşâ, Berid-i Memâlik, Divân-ı Arz ve Ser-Candar devlet teşkilâtında rol oynayan yüksek kuruluşlardı(9).

Sultanlık, vali tarafından idare edilen eyaletlere bölünmüştü (10). Valiler, sultan tarafından yakınları veya önemli şahsiyetler ara-

(1) Cöhçe, Şemsi Melikleri, 189-239

(2) Cöhçe, Şemsi Melikleri, 253-410

(3) Qureshi, The Administration of the Mughul Empire, 57-59

(4) Qureshi, Aynı eser 59-60

(5) Qureshi, Aynı eser, 61-62

(6) Qureshi, Aynı eser, 142-143

(7) Qureshi, Aynı eser, 142-143

(8) Qureshi, Aynı eser, 71-72

(9) Lal, History of the Khaljis, 156

(10) Lal, Aynı eser, 168

sından seçilirdi. Bunlara belirli asker besleme izni verilir, savaş zamanında atları ile sefere katılırlardı. Balaban, Alaeddin Muhammed-şah ve Firuz Tuğluk, bazı ihtiyaçları göz önünde tutarak, toprak reformlarını gerçekleştirmişlerdi (1).

(1) Lal, Aynı eser, 177-196

VIII. MİMARİ

Türkler, Hindistan'da kendilerine has mimariyi zenginleştirerek, en güzel örneklerini vermişlerdir. Üç asır zarfında, Dehli, Pencab, Sind, Gucerat, Malva, Bengal, Keşmir, Dekken ve Güney Hindistan mimari açıdan tamamen İslâmî görünüş kazanmışlardır. Sultanlar, bu yapıların inşasında hiç bir malî külfetten kaçınmamışlardır. E.D. Havell, H.C. Hearn, H. Sharp, W. Halg, S. Carr, P. Brown ve G.A. Page yaptıkları araştırmalarda, bu mimari tarzına alt hayranlıklarını sıtayışle dile getirmişlerdir.

Kuzey Hindistan'da köhneleşmeye yüz tutan Hindular'ın Dehli'si Türk sultanlarının gayretleriyle, yeniden canlanmış ve büyük merkezler arasına katılmıştır. Dehli(1), yedi şehir üzerinde meydana gelmiştir. İlk iskân mahallî daha sonra Köhne Dehli adı ile anılmıştır. Lâl Kot, Kilughari, Siri, Tuğlukâbad, Cihanpenah, Âdilâbad Firuzşah Kotla Hızırâbad ve Mübarekâbad, XIII.yy ile XVI.yy arasında teşekkül etmiştir. Emîr Hüsrev Dihlevî, Dehli'nin tarihini yazmış ise de, bugün kayıptır(2). Başkent'in en güzel tasvirini, Tuğluklular zamanında Hindistan'a gelmiş ve bir müddet ikamet etmiş olan İbn Battuta yapmıştır. Ona göre, Dehli surları çok muhteşemdi ve Mindevî, Bedaun, Cûl, Şah, Pâlâm, Necib, Kemal, Gazne ve Bealisa gibi kapıları mevcuttu(3).

Kuvvetü'l-İslâm Cami'i, Dehli'nin ilk Türk cami örnekleri arasındadır(4). Kutbeddin Aybeg, Cayna tapınağı malzemesi ile bu cami inşaatını başlatmış (1195), 1230'da İltutmuş tarafından tamamlanmıştır. Bazı ekleri ile son şeklini Alaeddin Muhammedşah vermiştir.

Kutub Minaresi, Dehli'nin sembolüdür. Aybeg tarafından inşasına başlanmış, İltutmuş tarafından ikmal edilmiştir. Yüksekliği 79 metredir. Mimarîsi ve üzerindeki yazıları ile bugün dahi ilgi çekmektedir(5).

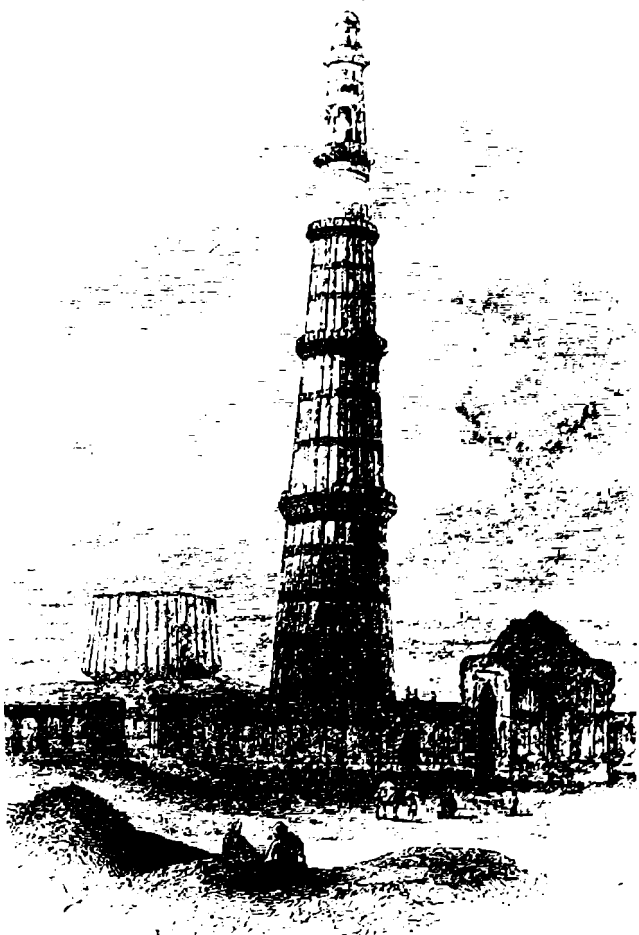
(1) N. Chatterjee, *The Architectural Glories of Delhi*, Calcutta 1969

(2) M.V. Mirza, *The Life and Works of Amir Khusrau*, 148

(3) İbn Battuta, *Voyages*, 111

(4) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 322

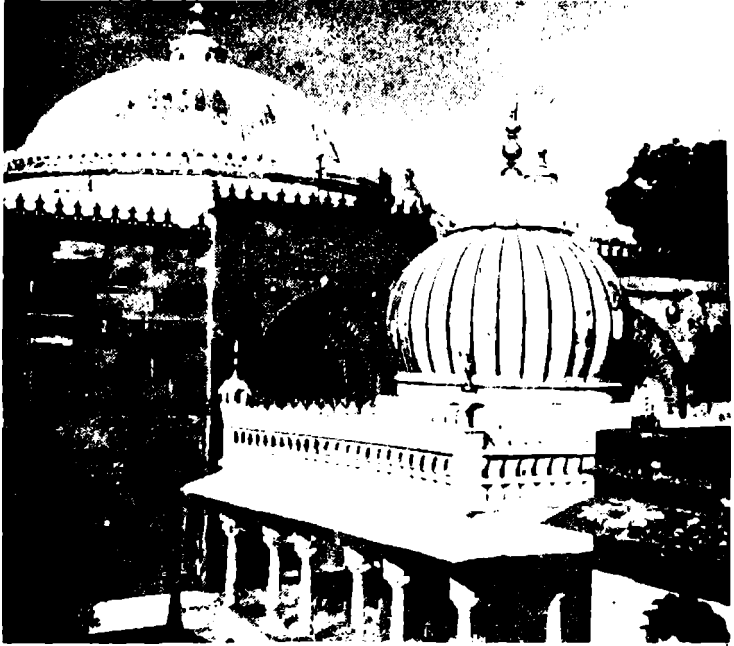
(5) Mahajan, *Aynı eser*, 322-323; N. Chatterjee, *Aynı eser*, 23-29

Kutup Minare

İltutmuş, Balaban, Râzlye, Sultan Gâri, Nizameddin Evliya, Alaeddin Muhammedşah, Tuğluk, Seyyidi ve Lodi sultanlarına ait türbeler, yine bu devrin yerli mimari tarzını yansıtmaktadır.

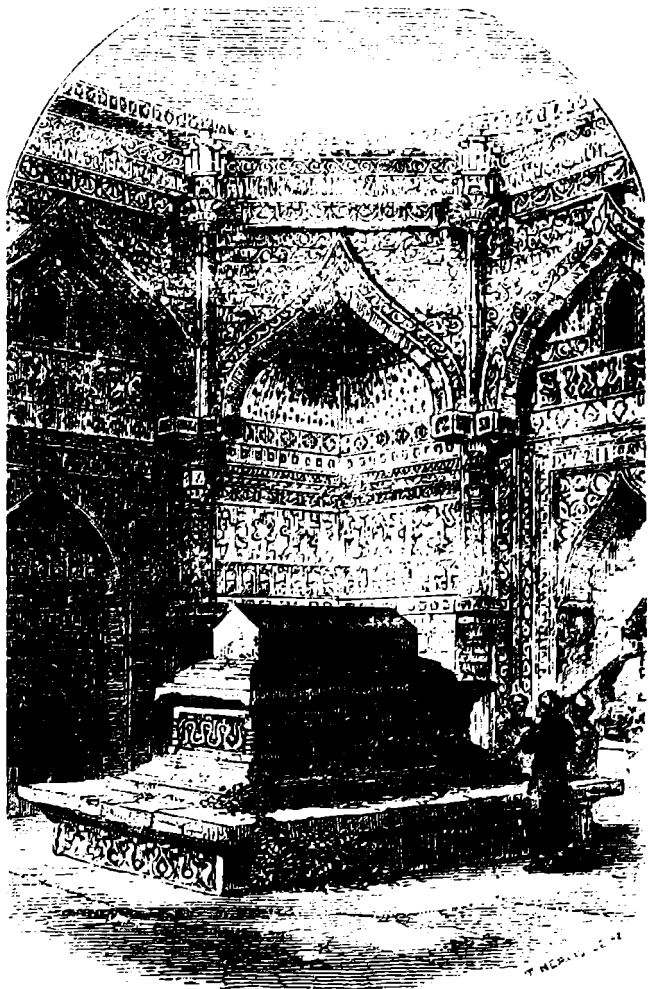
Cemaathane Camii, Nizameddin Dergahı ve türbesi, Alâî Mina-re, Havuz-ı Alâî, Havuz-ı Has, medreseler Dehli sultanlıklarına ait mi-mari yapılarıdır.

Cemaathane Camii ve Nizameddin Evliya Türbesi

Seyyidiler ve Lodiler de Hindistan'da birçok yeni şehir kurdular. Bare Han, Çoti Han türbeleri, Bara Kümbet, Şiş Kümbet, Şihabeddin Tâc Han, Dadi Ka Kümbet ile Polu Ka Kümbet, Lödiler'den kalmadır.

Dehli sultanlarına bağlı eyaletlerde de birçok bina inşa edilmiştir. Multan, Lahor, Bengal, Bihar, Gucerat ve Malva'da Dehli'deki gibi muhteşem binalar meydana getirilmiştir.

Şemsî Sultanı İltutmuş Türbesi

IX. İLİM VE KÜLTÜR HAYATI

A) İLMİ HAYAT

Mimaride olduğu gibi ilim hayatında da büyük bir hareketlilik göze çarpmaktadır(1). Kılıç sahipleri, ülkenin gelişmesinde kalem ehline gereken ilgiyi göstermişler, maddi ve manevî yönlerden onları desteklemişlerdir. Böylece Dehli bir kültür merkezi haline gelmiş, 1206 yılından itibaren de yerli Hindu kültürünü epeyce geride bırakmıştır.

Muhammed Kalaç, Bihar'ı ele geçirdiğinde, buradaki vihâralarda mevcut kitapları koruma altına aldırması ve İslâm âlimlerinin istifadesine sunmuştur(2). Muizzî melikleri de kültür hayatının gelişmesine Gazne'de, Lahor'da, Multan'da ve Dehli'de önemli rol oynamışlardır.

Tarih alanındaki çalışmalar da, Dehli sultanlarının himayeleri ile gittikçe gelişmiş ve Farsça Hindistan'da altın çağını yaşamıştır. Fahreddin Mübarekşah Merv er-Rûdî, *Târih-i Fahreddin Mübarekşahî*'yi, Hasan Nizami, *Tâcü'l-Meâsir*'i yazarak, Dehli sultanlığının ilk tarihlerini meydana getirmişlerdir.

Nâsireddin Kabaca ve Şemsi sultanları devrinde yaşayan, bu arada meydana gelen hâdiselerle de alâkası bulunan Cüzcânî(3), *Tabakat-ı Nâsirî*'yi telif etmiştir. Bu tarih, tabakalar halinde olup, Dehli sultanlıklarının kuruluşları ve gelişmeleri hakkında ilk ve en tafsillatlı tarihtir. Mevlâna Ziyaeddin Baranî(4)'nin 1359'da tamamladığı *Tarih-i Firuzşahi*, ise hem Kalaçlar ve hem de Tuğluklular'ın ilk zamanları için en önemli eserdir. Hindistan'da Farsçayı en iyi yazan Türk olarak şöhet bulan Emir Hüsrev Dihlevî de (1253-1325) (5), *Kiranu's-Sâdeyn*, *Miftâhü'l-Fütûh*, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, *Devâl Rani*

(1) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 330

(2) Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, I, 423

(3) M. Hasan, *Historians of Medieval India*, 170

(4) P. Hardy, 20-40

(5) M.V. Mirza, *The Life and Works of Amir Khusrau*, 1-236

ve Hızır Han, Nüh Sipih, Tuğluktâme, Tâcü'l-Fütûh, Tarih-i Dehlî gibi eserlerin müellifidir. Hâce Abdullah İsemî (d. 1311) (1), Fahrü'l-mülk allesinden olup, Hind şehnamesi sayılan *Fütûhu's-Selâtin*'i telif etmiştir. Fırdevsi'yi örnek alarak yazılan bu tarih, diğer anakaynaklar yanında daha değerli bilgileri ihtiva etmektedir. XIV. asırda Hindistan'a gelen ve burada bir müddet yaşayan Tancalı Arap Seyyahı İbn Battuta *Rihle* (2)'sinde Tuğluk dünyası hakkında şahsi gözlemlerine dayanan enteresan bilgiler vermektedir. Şems Sürec Asîf (3), (d. 1350) XIV. asırda yaşamış büyük tarihçilerdendir. Barani'nin eserinin devamı olan *Tarih-i Firuzşahi*'yi yazmıştır. 1388 yılına kadarki Tuğluklular tarihini ihtiva etmektedir. Firuzşah tarafından telif edilen ve şimdi yazması British Museum, da Doğu bölümü 2039'da bulunan *Fütûhat-ı Firuzşahi* de bu devrin önemli kaynakları arasındadır (4). Yahya b. Ahmed Sirhindi (5), Seyyidiler devrinde yaşamış, Muizzeddin Mübarekşah'a ithaf ettiği *Tarih-i Mübarekşahi*'si ile şöhret bulmuştur. Onun çağdaşı olan Muhammed Bihamid Han'da 1438'de *Tarih-i Muhammedi*'yi tamamlamıştır (6). Nîmetullah'ın *Târihi Han Cihan Lodi*'si de, Lodiler için en çok kullanılan tarihtir. Bu eser *Mahzen-i Afğânî* adını da taşımaktadır (7). *Târihi Selâtin-i Afğan* da Ahmed Yedigâr tarafından telif edilmiştir.

Dehlî sultanlıkları zamanında edebiyat zirveye ulaşmıştır. Sadreddin Ali, Fahreddin Kavas, Hamîdeddin Raca, Mevlâna Arîf, Ubeyd Hakîm, Şihâb Ensari, Sadr-ı Bastı, Bahaeddin Uşî, Necmeddin Hasan Sencerî, Bedr-i Çağ, Hasan Şiczi ve Emir Hüsrev bu devirde şöhret bulmuş büyük şairler arasındadır. Bedr-i Çağ, Taşkent'ten Hindistan'a gelmiş ve daha çok bu lakap ile tanınmış olup, *Kasâid-i Bedr-i Çağ*'ı telif etmiştir. Maverâünnehr'den Hindistan'a Şemâiler devrinde göç eden Lâçin hezâresinden olan Emir Hüsrev Dihlevî, bu devrin en önde gelen şairidir. 27 Eylül 1325'deki ölümüne kadar, çok sayıda eser kaleme almış ve Balabanlı Kalaçlı, Tuğluklu sarayının gözdesi olmuştur. *Dîvanları* (8); *Tuhfetü's-Sigar*, *Vasâtü'l-Hayat*, *Gurretü'l-Kemâl*, *Bakiye-i Nâkiye* ve *Nihayetü'l-Kemâl*'dir. Hamse tarzında yazdığı eserler de; *Matlaü'l-Envar*, *Şirin-ü Hüsrev*, *Âyine-i Skenderî*, *Heşt Behîşt* ve *Mecnun-u Leylâ*'dır. Tarihçiliği yanında edebî alanda eser

(1) P. Hardy, 94-111

(2) İ. Kafesoğlu, İbn Battuta, İA. V/2, 708-711

(3) P. Hardy, 40-56

(4) J.M. Banerjee, History of Firuz Shab, 204

(5) P. Hardy, 56-68

(6) Lal, History of the Khaljis, 369

(7) History of the Afghans, çev.: B. Dorn, London 1665, I-XV.

(8) M.V. Mirza, The Life and Works of Amir Khusrau, 152-173

veren Baranî(1) de, *Senâ-ı Muhammedî, Selât-ı Kebir, İnayetnâme-i İlâhî, Meâsir-i Sâdat, Hasretnâme* ve *Fetâvay-ı Cihandari*'yi telif etmiştir. Sonuncu eser, devlet idaresi hakkında olup, bir nevl siyasetnâme özelliğini taşımaktadır. Malva fatihi Aynü'l-mülk Multanî(2) de *İnşâ-ı Mahru*'yu Firuzşah zamanında yazmıştır. Muhammed Sadr Alâ Ahmed Hasan Debir de Hindu hikâyelerini ihtiva eden *Beşâtinü'l-Üns* ile, bu türde ilk sırayı almaktadır.

B) DİNİ HAYAT

Hindistan'a İslâmiyet'in girişi ilk Arap akınları zamanında olmuş ve Muhammed b. Kasım, genç yaşta Hindular'la çetin savaşlar yapmıştır. Bundan sonra da Gazneliler önce Pencab'a, daha sonra Kuzey Hindistan şehirlerine akınlarda bulunmuşlardır. Gucerat'daki Somnath'ın meşhur Hindu tapmağı da Mahmud tarafından yıkılmıştır. Gurlular ve onun Muizzî sultanları da aynı geleneği devam ettirdiler. Özellikle Kutbeddin Aybeg'den başlayarak İslâmiyet Hindistan'da daha geniş bölgelere yayılmaya başlamıştır.

Semsiler, Balabanlılar, Kalaçlar ve Tuğluklular da aynı vazifeyi mükemmel bir şekilde ifa etmişlerdir. Cüzcânî, İltutmuş'un din adamlarına karşı çok saygılı olduğunu belirtmekte, «*Din adamlarına karşı bu kadar hürmetkâr davranan başka bir hükümdar tahta çıkmamıştır*» demektedir. Şeyh Bahaeddin Zekeriya ve Hacı Kutbeddin Bahtiyar Kâki(3), İltutmuş'un yakını olan şeyhlerdi. Multan hâkimi Nâsireddin Kabaca da Moğol tehlikesi üzerine Pencab ve Sind'e sığınan din adamlarını himâyesine almış ve onlara tahsisat ayırmış, bazılarını da medresesinde görevlendirmiştir.

Sultan Nâsireddin Mahmudşah(4), Hazret-i Ömer misâli sade bir hayat yaşamıştır. O, Kur'an-ı Kerim istinsah ederek günlük geçimini sağlamaya çalışmaktaydı. Kalaç sultanları ise din adamlarına menfaatleri ölçüsünde ilgi gösterdiler. Nizameddin Evliya(5), bu devirde yaşamış olmasına rağmen Alaeddin Muhammedşah ve halefi bu büyük şeyh ile hemen hemen hiç görüşmemişlerdi.

Tuğluk sultanları da Kalaçlar'ın tersine dinî guruba çok saygı göstermişler ve onlara altın çağını yaşatmışlardır. XVI. asra kadar

(1) K.S. Lal, *History of the Khaljis*, 341

(2) Lal, Aynı eser, 340-341

(3) İbn Battuta, bu Hind evlîyasından sıtayışle bahsetmekte ve onun kerâmetinden nakiller yapmaktadır.

(4) M.A. Ahmed. 223; Baranî, *Tarih-i Firuzşahi*, 90; Ferîşte, *Tarih-i Ferîşte*, 74

(5) M.H. Hosain, *Nizameddin Evliya*, İA LX, 309

Hindistan'da yetişen önemli din adamları şunlardır; Mulneddin Muhammed(1) (1142-1236), büyük bir sûfi ve «*Hind ülkesinin güneşi*» idi. Çiştîye tarikatının kurucusu olan bu zat, 1236'da ölmüştür. Hâce Bahtiyar Kâkî(2), Pencab Çiştîleri'nin en meşhuruymuştu. O Bağdat civarında Uş'da doğmuş, Gazne, Multan, Dehli ve Kilughari'de yaşamış ve 7 Aralık 1235'de vefat etmiştir.

Baba Ferid Genç Şeker(3), Pak Pattan veya Acodhani diye şöhrat bulmuştur. O da, meşhur şeyhlerden olup, Şeyh Alaeddin ve Nizameddin Evliya gibi temsilcileri ile kendi akidelerini yaymıştır. Nâsireddin (ö. 1367), Çırağ-ı Dehli, Şeyh Siraceddin (d. 1357), Eşref Cihangir Sımnani (d. 1405), Burhaneddin Garib (d. 1340) ve Muhammed Gisu Daraz (d. 1422) da kendi dönemlerinin en meşhur şeyhleridir.

Asıl adı Nâsireddin Mahmud b. Yahya olan Çırağ-ı Dehli, kırk yaşındayken Dehli'de Nizâmeddin Evliya'nın derslerini takip etmiştir. Zamanının en çok hürmet gören sûfisi olan Nizameddin, ona «*Dehli'nin meş'alesi*» demiştir. Çırağ-ı Dehli, 1356'da ölmüştür. Onun sözlerini içine alan *Hayrû'l-Mecâlis*, talebesi Hamid tarafından tertiplenmiştir.

Hindistan'daki mistik hayatı aksettiren şu eserler de önemlidir; Hasan Ziczi'nin *Favâidü'l-Fuad*, Emir Hüsrev'in *Efzalü'l-Fevâid*, Nizâmeddin Çırağ'ın *Miftâhü'l-Aşkın*, Muhammed Hüseyin'in *Nüzhetü'l-Ervah*, Muhammed b. Mübarek Kirmani'nin (Emir Hurd) *Siye-rü'l-Evliyâ*.

Nizâmeddin Evliya, 1238'de Bedaun'da doğmuş meşhur bir şeyh-dur. Asıl adı Ali el-Buhari el-Bedauni'dir. Gençliğinde Dehli'ye gelmiş, Şemsü'l-mülk ve Mevlâna Kemaleddin Zâhid'in talebesi olmuştur. 1257'de Acodhan'da Şeyh Ferideddin Genç Şeker'e intisap etmiş, ondan feyz almıştır. 1258'de, bu şeyhin ölümü üzerinde onun hilâfetini devam ettirmiştir. Kalaç dünyasının önde gelen şair ve müellifleri de onun etrafında toplanmış ve sohbetlerinden istifade etmiştir. Nizâmeddin Evliya, Tuğluklular zamanında Gıyâspur'da öldü. Bunu çok uzaktayken hisseden Emir Hüsrev de geriye dönmüş, az sonra da rahmete kavuşmuştur. Hasan Alâ-i Sencerî, *Fevâidü'l-Fuad*'ında bu şeyhin sözlerini bir araya getirmiştir.

(1) Mu'ineddin Muhammed, Çiştî tarikatının ileri gelen simâlarından biridir. Bkz.: M.H. Hosain, Çiştî, İA III, 435

(2) İbn Battuta, Aynı eser, 298

(3) M.H. Hosain, Şeker Genç, İA. XI. 400-401

B. BABURLULAR (1526-1858)

XVI. asır, Büyük Türk devletlerinin daha doğru bir deyimle imparatorluklarının çağıdır. Kuzeyde Özbekler, İran'da Safeviler, batıda Osmanlılar ve Hindistan'da da Baburlular... 1526'da temelleri atılan ve kısa zamanda Hindistan ile Afagnistan'da yükselen bu imparatorluk, batılılarca Moğol (Mughal) olarak adlandırılmıştır. J. Sarkar, İ.H. Qureyşî, R.S. Avasty; *Mughal*, B. Gascoigne, P. Kennedy; *Moghul*, J. de Laet, *Mogolis*, Niccolao Manucci; *Mogor*, F. Bernier; *Mogul* W. Irwine; *Indian Moghuls (Hind Moğolları)*, Y. Hikmet Bayur; *Gurkanlı (Küregen)*, Z.V. Togan ile F. Köprülü, son olarak da E. Merçil *Baburlular* yazılışını kabul etmişlerdir.

Batılılar'da görülen Moğol tabiri son menşee araştırmalarına göre, ilmi temellere dayanmamaktadır. Aslında bu müellifler, Baburlular'ın büyüklüklerini gösterebilmek için Moğol ismini kullanmışlardır. Kaldı ki, Babur ve diğer hükümdarlar genellikle Türklüleri ile gurur duymuşlar ve muhtelif vesilelerle de bunu belirtmişlerdir. Babur' ile Bîyâne emiri arasında geçen bir hâdise dolayısıyla, bu hükümdar «Türkler ile kavgaya girme» tavsiyesinde bulunarak kendi menşelerini ortaya koymuştur. Diğer taraftan İngiltere'den Hindistan'a gelen elçiler de hükümdar ile ancak türkçe anlaşabilmişlerdir. Seydi Ali Reis de Humâyun ile konuşmalarında bu dili kullanmış(1), Çağatayca şiirler okumuştur. Kâmrân Mirzâ'nın divânı da Türkçe'nin Baburlular'ın resmî dili olduğunu ortaya koyan diğer bir delildir.

Baburlular, 1526-1858 tarihleri arasında üçyüzotuziki yıl saltanat sürdüler ve yirmisekiz hükümdar tarafından idare edildiler. Bunlardan Babur, Humâyun, Ekber, Cihangîr, Şah Cihan ve Evrengzib hanedan tarihinin en büyük temsilcileridir(2). Hindistan'daki Türk hâkimiyeti, bu hükümdarlar zamanında altın çağını yaşamıştır. Delhi, Lahor, Agra, Fetihpur Sikri gibi merkezler de Baburlular'ın başkenti olmuştur.

(1) Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik*, (trc. Ali Genceli), 155-156

(2) B. Gascoigne, *The Great Moghuls* (eserde bu büyük Baburlu hükümdarlar bahis konusu olmaktadır.)

BABURLU HÜKÜMDARLARI(1)

<i>Zâhireddin Babur</i>	(1526-1530)	
<i>Nâsireddin Humâyun</i>	(1530-1540)	
<i>(Delhi'de Suri Sultanları)</i>	(1540-1555)	
<i>Nâsireddin Humâyun</i>	(1555-1556)	
<i>(ikinci saltanatı)</i>		
<i>Celâleddin Ekber</i>	(1556-1605)	
<i>Nureddin Cihangir</i>	(1605-1627)	
<i>Dâver Bahş</i>	(1627-1628)	
<i>Şihâbeddin Şah Cihan</i>	(1628-1657)	
<i>Murad Bahş</i>	(1657-1657)	Güneybatı'da
<i>Şah Sücâ'</i>		Gucerat'ta
<i>Muhyiddin Evrengzib</i>	(1657-1660)	Doğu'da, Bengal'de
<i>I. Âlemgir</i>	(1658-1707)	
<i>A'zam Şah</i>	(1707-1707)	
<i>Kâm Bahş</i>	(1707-1707)	Güney'de Dekken'de
<i>Şah Âlem Bahadurşah</i>	(1707-1712)	
<i>Âzîmüſ-Şe'n</i>	(1712-1712)	
<i>Muizzeddin Cihandâr</i>	(1712-1713)	
<i>Ferruh Siyer</i>	(1713-1719)	
<i>Şemseddin Refîü'd-Derecât</i>	(1719-1719)	
<i>Refîü'd-devle Şah Cihan</i>	(1719-1719)	
<i>Nikû Siyer</i>	(1719-1719)	
<i>Nâstreddin Muhammed</i>	(1719-1748)	
<i>Ahmedşah Bahâdur</i>	(1748-1754)	
<i>Azîzeddin Âlemgir</i>	(1754-1760)	
<i>Şah Cihan</i>	(1760-1760)	
<i>Celâleddin Ali Cevherşah Âlem</i>	(1760-1788)	
<i>Bidar Baht</i>	(1788-1788)	
<i>Cevherşah Âlem (ikinci saltanatı)</i>	(1788-1806)	
<i>Muineddin Ekber</i>	(1806-1837)	
<i>Sirâceddin Bahadurşah</i>	(1837-1858)	

1. GÂZÎ MUHAMMED ZÂHİREDDİN BABUR (10 Haziran 1494 — 26 Aralık 1530)

Hindistan'da kendi adı ile anılan devletin temelini Babur atmıştır. 1494'de tahta çıkmış ve 1530'da, otuzaltı yıl saltanattan sonra, vefat etmiştir. Başkent olarak Endican, Semerkand, Kabil ve Dehli'yi kullanmıştır.

Babur, 15 Şubat 1483'de Fergana'da dünyaya geldi. İsim olarak «çok kuvvetli, çevik, kaplan» anlamına gelen Babur'u almıştır. Babası Timurlular'dan, annesi de Cengiz sülâlesindendir. Nesebi, Babur b. Ömer Şeyh Mirza b. Sultan Ebû Saîd Mirza b. Sultan Muhammed Mirza b. Mîranşah Mirza b. Timur'dur(1).

Ömer Şeyh Mirza'mın, anneleri ayrı olan Babur, Cihangir Mirza, Nâsır Mirza isimli üç oğlu ile Hanzâde Begüm, Mihr Banu Begüm, Şehr Banu, Yadigar Sultan ve Rukiye Sultan Begüm (Karagöz) adlarında beş kızı vardı(2).

Babur'un annesi de asil bir aileden gelmekte olup, nesebi şöyledir: Kutluğ Nigâr binti Yunus b. Veys b. Şîr Ali Oğlan b. Muhammed b. Hızır Hoca b. Tuğluk Timur b. İsen Boğa b. Duva b. Barak b. Yisun Teve b. Mötügen b. Çağatay b. Cengiz Han'dır(3). Anne Kutluğ Nigâr Hanım, Babur'un kazaklık ve fetret devirlerinde daima yanında olmuştur. Hanzâde Begüm de bu kadının öz kızıdır.

a) Tahta Çıkması :

Babur'un çocukluğu hakkında bilinenler azdır. Babasının bir kaza sonucu ölmesi üzerine, 10 Haziran 1494'de tahta çıkmıştır(4). Ona babasından kalan topraklar o kadar geniş değildi. Fergana vilâyeti ise bu tarihlerde, doğudan Kaşgar, batıdan Semerkand, güneyden Be-

-
- (1) Babur, Vekâyî, Hatırat, 1, «5 Ramazan 899'da Fergana vilâyetinde onkıl yaşında padişah oldum». Bu ifâdeye göre Babur 1483'de doğmuş olmaktadır.
 - (2) Babur, Aynı eser, 5-7
 - (3) Babur, Aynı eser, 9
 - (4) Babur, Aynı eser, 1

ne Malva sultanı Mahmud ile gizlice anlaşan Behlül Lodi, Cavnpur Şarkiler'i arkadan vurmayı başarabildi. Bihar ve Bengal hâkimi Hüseyinşah da Düâb bölgelerini yağmalamış, Behlül Lodi ise onu daha sonra bu verimli bölgeden çıkarabilmişti. Ordusunu düzene koyan Behlül, Cavnpur Şarki başkenti üzerine yürüyerek, kendi hâkimiyeti altına soktu. Dholpur racalığını da tehdit ederek, Vinayak'ı haraca bağladı. Behlül Lodi, birkaç kaleyi de istila ettikten sonra, Dehli'ye döndü. Ancak, şehre varamadan Saket'te ağır bir şekilde hastalandı. Tabiplerin bütün ihtimamlarına rağmen, Temmuz 1489'da öldü. Cesedi Dehli'deki türbesinde toprağa verildi.

Nizam Han İskenderşah(1), Behlül Lodi'nin halefi olarak 17 Temmuz 1489'da tahta çıkmış, yirmisekiz yıl saltanat sürmüştür. Annesi, Hindli bir kuyumcunun kızıydı. Fermull ve diğer Afgan kabileleri bu şah zamanında nüfuz kazanarak ülkeyi kendi aralarında paylaştılar. Bu sırada Lohani ve Servaniler de hükümdarın ihsanlarından bol miktarda faydalandılar. Kalpi'de Mahmud Han, Etave ve Chandvar'da Miyan Âlem, Luknev'de Mübarek Han ve Lahor'da Devlet Han, Lodiler'i yönlendiren valiler olarak şöhret buldular. İskenderşah ile amcası Âlem Han'ın arası Rapri ve Chandvar sebebiyle açıldı. Raca Ganeş ise Lodiler'e boyun eğdiği için, Patiall tımarına sahip olabildi. Kardeşleri ve bazen de melikleri kaybettikleri toprakları tekrar geri alabilmek için İskenderşah ile mücadelelerini devam ettirdiler. Racputlar'ın dâimi tehdidinden bıkan hükümdar, aldığı yerinde bir kararla, başkenti daha güneye, kurduğu Agra'ya taşıdı. Burasını yeni binalar, camiler ve bahçelerle süsledi (1504). Ancak 6 Temmuz 1505'de meydana gelen deprem bu yeni ve muhteşem şehirde büyük hasara sebep oldu. Galyor ve Narvar seferlerini bizzat idare eden İskenderşah, Utgir'deki Hindu tapınaklarının çoğunu İslâm'a aykırı bulduğu için tahrip ettirdi. Tekrar başkent Agra'ya geri dönen İskenderşah, bademcik iltihaplanmasından 21 Kasım 1517'de öldü. Cenazesi babasının merkezinin bulunduğu Dehli'de toprağa verildi.

Son Lodi hükümdarı İbrahimşah (1517-1526)'dır(2). İskender'in büyük oğlu olup, Afgan asilzâdelerinin uygun görmesi sonucu 1517'de tahta çıkabilmiştir. Şehzade Celâl'in saltanat iddiacısı olarak ortaya çıkması üzerine ilk önce onun üzerine yürüyerek mağlup etmiştir. Tahtı devamlı tehdit altında tutmaları diğer şehzadelerin Hansi'de hapsedilmesine sebep oldu. Celâl Han ise âsi vaziyetini koruyarak uzun zaman ağabeyini uğraştırdı. Servani reislerinden Azam Han da,

(1) Hacı Nîmetullah, 55-69; Mahajan, The Sultanate of Delhi, 234-239

(2) Hacı Nîmetullah, 70-79

kırkbin askeri ile isyan hâlinde idi. Şeyh Racu Buharî'nin de aracılığına rağmen sultan tarafından affedilmedi. Rana Sanga isimli Hindu racası da Lodiler'le mücadele hâlindeydi. İbrahimşah, onu da mağlup ederek, Racputana'ya sürdü. *Baburnâme*'de de belirtildiği gibi, Hindu şefi, galiba bu yüzden Baburşah'a elçi göndermiş ve Lodiler'e karşı yardım istemişti. İbrahim, 1526'ya doğru, zalim bir hükümdar kişiliğine büründü. Lahor valisi ve amcası dahi, bu sebeple Afganistan'daki Baburşah'a başvurarak, onu Pencab'a davet ettiler. Guccerat'da da taht mücadeleleri vardı ve Şehzade Bahadur, Dehli'ye sığınarak İbrahim'den yardım istemişti. Nisan 1526'da Pencab'ı geçen Babur, İbrahimşah ile Panipat ovasında karşılaştı. Yapılan meydan savaşında Rum usulü ve topçuların fil engelini yok etmeleri üzerine Baburlu ordusu büyük bir zafer kazandı. Sultan İbrahim de birçok melikle birlikte ölenler arasındaydı(1).

1526'da Lodi sultanlığı tarihe karıştı. Daha sonra onlara ait topraklar, Dehli ve Agra Baburlularının hâkimiyetine girdi.

(1) Babur, Vekâyi: Babur'un Hatıratı, 300-303

VII. DEVLET TEŞKİLATI

Dehli sultanlıklarının idari teşkilâtı genelde Türk-İslâm karakterini taşımaktadır. Gazneli ve Gür saray teşkilâtı, bazı değişikliklerle Kutbî, Şemsi, Balabanlı, Kalaç ve Tuğluklular zamanlarında benimsenmiştir.

Sultan, Dehli'de saltanat süren hanedanın başı idi. Aybeg, Türkistan'dan gelmiş, Gur sarayında yükselerek, naip görevinde bulunmuş, 1206'da sultan olmuştur. İltutmuş ve Balaban, Kıpçak asıllı Uluğ-Borlı (İlbarı) kabilesindendi. Yumuşak idaresi, yuğruş gibi asıl bir ünvana sahip Kalaçlı aileden gelen Celâleddin Firuzşah Dehli'de dördüncü hanedanın kurucusuydu. Onun halefi olan Alaeddin Muhammedşah, bazı projelerini gerçekleştirebilmek için dört halifeyi taklit ederek, Alp, Zafer, Uluğ ve Nusret hanlıkları tesis etmiş ve kendisine bağlamıştır(1). Tuğluk sultanları da merkezi otoriteye önem vermişler, fakat Timur'un istilasından sonra da Seyyidler İktidarı ele geçirmişlerdir. Lodiler Afgan menşeliydiler. Servanî, Fermulî ve Lohanîler de Afgan meliklerinin dayandıkları önemli kabileler arasındadır.

Dehli sultanlarının eşleri «*Melike-i Cihan*», oğulları da «*Hüdâvendzade*» ünvanı ile anılmaktaydı(2).

Naip(3), sultan adına başkentte kalıyor ve bazen seferlere de çıkıyordu. Özellikle, Balabanlılar ve Kalaçlar naiplik müessesesine büyük önem vermişler ise de, zayıf sultanlar onların elinde oyuncak hâle düşmüşlerdir. Nizâmeddin, Melik Kâfur Hezardînarî ve Hüsrev Han'ı buna örnek verebiliriz.

Melikler, emirler ve hanlar da Dehli sultanlığının vazgeçilmez unsurlarını teşkil ediyorlardı(4): Her birinin belirli miktarda askerî bu-

(1) Bu ünvanlar muhtemelen siyasi teşekküller tarafından Hindistan'a sokulmuştur.

(2) Barani, Tarih-i Firuzşahi, 454-455; İ.H. Qureshi. *The Administration of the Mughul Empire*, 65

(3) Qureshi, Aynı eser, 10, 93

(4) Lal, *History of the Khaljis*, 192

lunur ve eyaletlerde idarecilik yaparlardı. Kutbî, Şemsi, Balabanlı ve Alâî melikleri, o devirlerin askeri gücünü temsil etmekteydiler. Şemsi sultanı İltutmuş'un(1) Kırklar (Çihilgâni)'ı XIII.yy'da askeri aristokrasiyi temsil etmişlerdir. Cüzcâni *Tabakat-ı Nâsiri*'sinde bu melikler, mensup oldukları kabileler ve görevleri hakkında tafsilâtli bilgiler vermektedir(2).

Saray, Dehli'de, Kilughari'de, Tuğlukâbad'da ve bir ara da Agra'da idi. Fakat, birçok sultan, ikamet mahalli olarak Köşk-i Lâl'i seçmişti. Bu devre ait kaynaklar, hükümdarın kaldığı ve tahkimli surlarla çevrili yere, *Devlethâne* ismini vermektedirler(3). Saray teşkilâtının başı Vekil-i Dâr idi(4). Bunu Emir-i Hacıp veya Barbeg'lik makamı takip ediyordu(5). Hacıpler, Emir-i Hacıp'ın idaresinde çalışmakta idiler.

Hükümdar veya saray ahırlarına *paygâh* ve *filhâne* deniliyordu (6). Ahırlar, emir-i ahur'un denetimindeydi. Filler ise genellikle, Bengal'den veya Hindu racalalıklarından temin ediliyordu. Dehli sultanları, orduda fillere büyük önem vermekte ve savaşlarda rakip merkez ordusuna bunlarla hücum etmekteydiler. Filler, *Şahne-i Pülân (Fılân)* (7) emrinde, sultandan aldıkları talimat çerçevesinde hareket ederlerdi.

Sultanın av işlerine *Emir-i Şikâr*(8) bakmaktaydı. Dehli sultanları atların yağlanmasını önlemek için savaş dışında sürekli avları yaparlardı.

Merkez teşkilâtı, vezirin idaresinde görev yapmaktaydı. Her sultan işbaşına geldiğinde, bu ve buna bağlı kuruluşlara tayinler yapmışlardır. Divân-ı Risâlet, Sadru's-Südûr, Divân-ı İnşâ, Berid-i Memâlik, Divân-ı Arz ve Ser-Candar devlet teşkilâtında rol oynayan yüksek kuruluşlardı(9).

Sultanlık, vali tarafından idare edilen eyaletlere bölünmüştü (10). Valiler, sultan tarafından yakınları veya önemli şahsiyetler ara-

(1) Cöhçe, Şemsi Melikleri, 189-239

(2) Cöhçe, Şemsi Melikleri, 253-410

(3) Qureshi, The Administration of the Mughul Empire, 57-59

(4) Qureshi, Aynı eser 59-60

(5) Qureshi, Aynı eser, 61-62

(6) Qureshi, Aynı eser, 142-143

(7) Qureshi, Aynı eser, 142-143

(8) Qureshi, Aynı eser, 71-72

(9) Lal, History of the Khalifs, 156

(10) Lal, Aynı eser, 168

sından seçilirdi. Bunlara belirli asker besleme izni verilir, savaş zamanında atları ile sefere katılırlardı. Balaban, Alaeddin Muhammed-şah ve Fıruz Tuğluk, bazı ihtiyaçları göz önünde tutarak, toprak reformlarını gerçekleştirmişlerdi(1).

(1) Lal, Aynı eser, 177-196

VIII. MİMARİ

Türkler, Hindistan'da kendilerine has mimariyi zenginleştirerek, en güzel örneklerini vermişlerdir. Üç asır zarfında, Dehli, Pencab, Sind, Gucerat, Malva, Bengal, Keşmir, Dekken ve Güney Hindistan mimari açıdan tamamen İslâmî görünüş kazanmışlardır. Sultanlar, bu yapıların inşasında hiç bir mali külfetten kaçınmamışlardır. E.D. Havell, H.C. Hearn, H. Sharp, W. Halg, S. Carr, P. Brown ve G.A. Page yaptıkları araştırmalarda, bu mimari tarzına ait hayranlıklarını sitayişle dile getirmişlerdir.

Kuzey Hindistan'da köhneleşmeye yüz tutan Hindular'ın Dehli'si Türk sultanlarının gayretleriyle, yeniden canlanmış ve büyük merkezler arasına katılmıştır. Dehli(1), yedi şehir üzerinde meydana gelmiştir. İlk iskân mahalli daha sonra Köhne Dehli adı ile anılmıştır. Lâl Kot, Kifughari, Sîri, Tuğlukâbad, Cihanpenah, Adilâbad Firuzşah Kotla Hızırâbad ve Mübarekâbad, XIII.yy ile XVI.yy arasında teşekkül etmiştir. Emir Hüsrev Dihlevî, Dehli'nin tarihini yazmış ise de, bugün kayıptır(2). Başkent in en güzel tasvirini, Tuğluklular zamanında Hindistan'a gelmiş ve bir müddet ikamet etmiş olan İbn Battuta yapmıştır. Ona göre, Dehli surları çok muhteşemdi ve Mindevî, Bedaun, Cûl, Şah, Pâlâm, Necib, Kemal, Gazne ve Bealisa gibi kapıları mevcuttu(3).

Kuvvetü'l-İslâm Cami'i, Dehli'nin ilk Türk cami örnekleri arasındadır(4). Kutbeddin Aybeg, Cayna tapınağı malzemesi ile bu cami inşaatını başlatmış (1195), 1230'da İltutmuş tarafından tamamlanmıştır. Bazı ekleri ile son şeklini Alaeddin Muhammedşah vermiştir.

Kutub Mînaresi, Dehli'nin sembolüdür. Aybeg tarafından inşasına başlanmış, İltutmuş tarafından ikmal edilmiştir. Yüksekliği 79 metredir. Mimarisi ve üzerindeki yazıları ile bugün dahi ilgi çekmektedir(5).

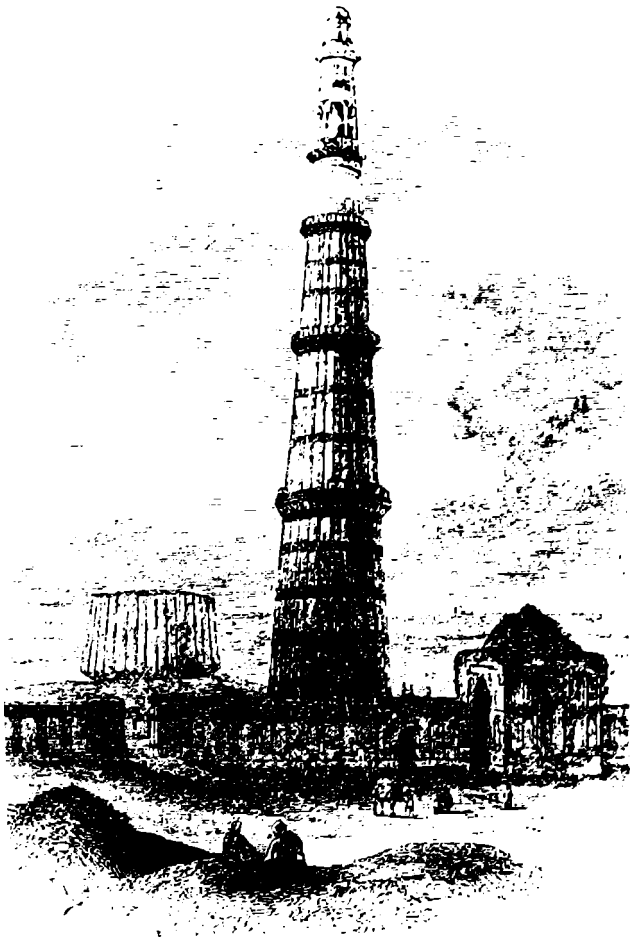
(1) N. Chatterjee, *The Architectural Glories of Delhi*, Calcutta 1969

(2) M.V. Mirza, *The Life and Works of Amir Khusrau*, 148

(3) İbn Battuta, *Voyages*, 111

(4) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 322

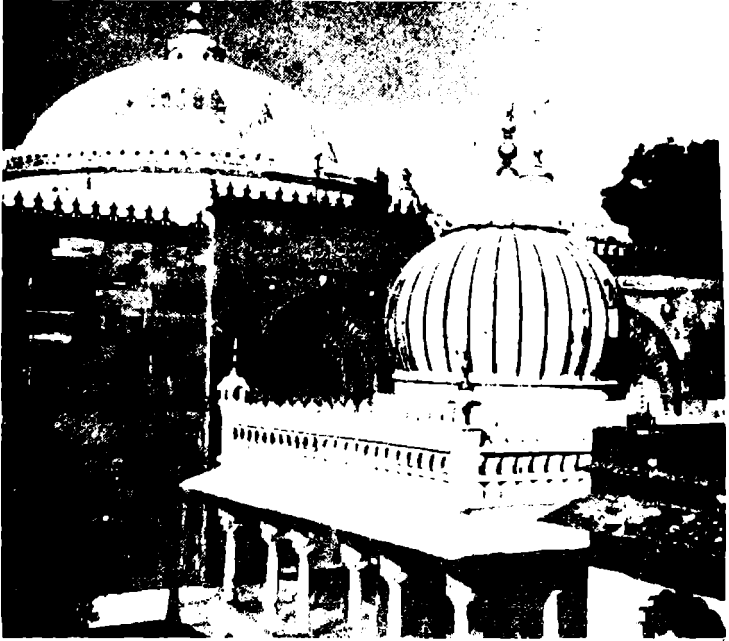
(5) Mahajan, *Aynı eser*, 322-323; N. Chatterjee, *Aynı eser*, 23-29

Kutup Minare

İltutmuş, Balaban, Râziye, Sultan Gâri, Nizameddin Evliya, Alaeddin Muhammedşah, Tuğluk, Seyyidi ve Lodi sultanlarına ait türbeler, yine bu devrin yerli mimari tarzını yansıtmaktadır.

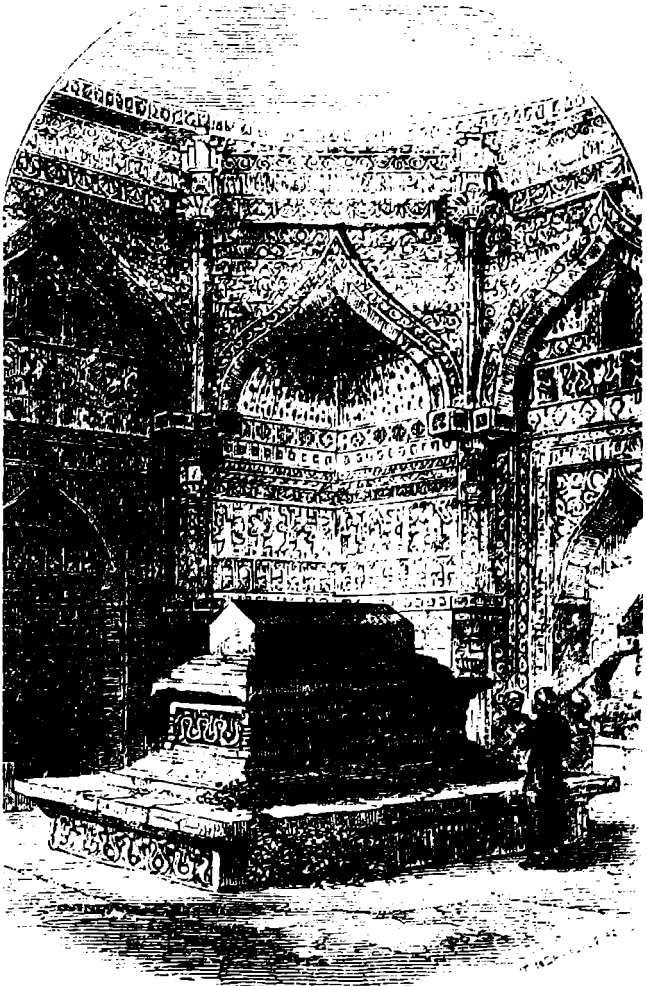
Cemaathane Camii, Nizameddin Dergahı ve türbesi, Alâî Mina-re, Havuz-ı Alâî, Havuz-ı Has, medreseler Dehli sultanlıklarına ait mi-mari yapılardır.

Cemaathane Camii ve Nizameddin Evliya Türbesi

Seyyidiler ve Lodiler de Hindistan'da birçok yeni şehir kurdular. Bare Han, Çoti Han türbeleri, Bara Kümbet, Şiş Kümbet, Şihabeddin Tac Han, Dadi Ka Kümbet ile Polu Ka Kümbet, Lodiler'den kalmadır.

Dehli sultanlarına bağlı eyaletlerde de birçok bina inşa edilmiştir. Multan, Lahor, Bengal, Bihar, Gucerat ve Malva'da Dehli'deki gibi muhteşem binalar meydana getirilmiştir.

Şemsi Sultanı İllutmuş Türbesi

IX. İLİM VE KÜLTÜR HAYATI

A) İLMÎ HAYAT

Mimaride olduğu gibi ilim hayatında da büyük bir hareketlilik göze çarpmaktadır(1). Kılıç sahipleri, ülkenin gelişmesinde kalem ehline gereken ilgiyi göstermişler, maddî ve manevî yönlerden onları desteklemişlerdir. Böylece Dehli bir kültür merkezi haline gelmiş, 1206 yılından itibaren de yerli Hindu kültürünü epeyce geride bırakmıştır.

Muhammed Kalaç, Bihar'ı ele geçirdiğinde, buradaki vihâralarda mevcut kitapları koruma altına aldırarak ve İslâm âlimlerinin istifadesine sunmuştur(2). Muizzî melikleri de kültür hayatının gelişmesine Gazne'de, Lahor'da, Multan'da ve Dehli'de önemli rol oynamışlardır.

Tarih alanındaki çalışmalar da, Dehli sultanlarının himayeleri ile gittikçe gelişmiş ve Farsça Hindistan'da altın çağını yaşamıştır. Fahreddin Mübarekşah Merv er-Rûdî, *Târih-i Fahreddin Mübarekşahî'yi*, Hasan Nizami, *Tâcü'l-Meâsir'i* yazarak, Dehli sultanlığının ilk tarihlerini meydana getirmişlerdir.

Nâsireddin Kabaca ve Şemsî sultanları devrinde yaşayan, bu arada meydana gelen hâdiselerle de alakası bulunan Cüzcânî(3), *Tabakat-ı Nâsiri'yi* telif etmiştir. Bu tarih, tabakalar halinde olup, Dehli sultanlıklarının kuruluşları ve gelişmeleri hakkında ilk ve en tafsillatlı tarihtir. Mevlâna Ziyaeddin Baranî(4)'nin 1359'da tamamladığı *Tarih-i Firuzşahî*, ise hem Kalaçlar ve hem de Tuğluklular'ın ilk zamanları için en önemli eserdir. Hindistan'da Farsçayı en iyi yazan Türk olarak şöhret bulan Emir Hüsrev Dihlevî de (1253-1325) (5), *Kiranu's-Sâdeyn*, *Miftâhü'l-Fütûh*, *Hazâ'inü'l-Fütûh*, *Devâl Rani*

(1) Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, 330

(2) Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, 423

(3) M. Hasan, *Historians of Medieval India*, 170

(4) P. Hardy, 20-40

(5) M.V. Mirza, *The Life and Works of Amir Khusrau*, 1-236

ve Hızır Han, Nüh Siplhr, Tuğluknâme, Tâcü'l-Pütüh, Tarih-i Dehli gibi eserlerin müellifidir. Hâce Abdullah İsemî (d. 1311)(1), Fahrü'l-mülk ailesinden olup, Hind şehnamesi sayılan *Fütûhu's-Selâtîn*'i telif etmiştir. Fırdevsi'yi örnek alarak yazılan bu tarih, diğer anakaynaklar yanında daha değerli bilgileri ihtiva etmektedir. XIV. asırda Hindistan'a gelen ve burada bir müddet yaşayan Tancalı Arap Seyyahı İbn Battuta *Rihle*(2)'sinde Tuğluk dünyası hakkında şahsi gözlemlerine dayanan enteresan bilgiler vermektedir. Şems Sirec Afîf(3), (d. 1350) XIV. asırda yaşamış büyük tarihçilerdendir. Barani'nin eserinin devamı olan *Tarih-i Firuzşahi*'yi yazmıştır. 1388 yılına kadarki Tuğluklular tarihini ihtiva etmektedir. Firuzşah tarafından telif edilen ve şimdi yazması British Museum, da Doğu bölümü 2039'da bulunan *Fütûhat-ı Firuzşahi* de bu devrin önemli kaynakları arasındadır (4). Yahya b. Ahmed Sirhindi(5), Seyyidiler devrinde yaşamış, Muizeddin Mübarekşah'a ithaf ettiği *Tarih-i Mübarekşahi*'si ile şöhret bulmuştur. Onun çağdaşı olan Muhammed Bihamid Han'da 1438'de *Tarih-i Muhammedi*'yi tamamlamıştır(6). Nimetullah'ın *Târîhi Han Cihan Lodi*'si de, Lodiler için en çok kullanılan tarihtir. Bu eser *Mahzen-i Afğânî* adını da taşımaktadır(7). *Târih-i Selâtîn-i Afğan* da Ahmed Yadiğâr tarafından telif edilmiştir.

Dehli sultanlıkları zamanında edebiyat zirveye ulaşmıştır. Sadreddin Ali, Fâhreddin Kavas, Hamideddin Raca, Mevlâna Arîf, Ubeyd Hakim, Şihâb Ensari, Sadr-ı Bastı, Bahaeddin Uşi, Necmeddin Hasan Sencerî, Bedr-i Çağ, Hasan Şiczi ve Emir Hüsrev bu devirde şöhret bulmuş büyük şairler arasındadır. Bedr-i Çağ, Taşkent'ten Hindistan'a gelmiş ve daha çok bu lakap ile tanınmış olup, *Kasaid-i Bedr-i Çağ*'ı telif etmiştir. Maveraünnehr'den Hindistan'a Şemsiler devrinde göç eden Lâçin hezâresinden olan Emîr Hüsrev Dihlevî, bu devrin en önde gelen şairidir. 27 Eylül 1325'deki ölümüne kadar, çok sayıda eser kaleme almış ve Balabanlı Kalaçlı, Tuğluklu sarayının gözdesi olmuştur. *Dîvanları*(8); *Tuhfetü's-Sigar*, *Vasâtü'l-Hayat*, *Gurretü'l-Kemâl*, *Bakiye-i Nakıye* ve *Nihayetü'l-Kemâl*'dir. Hamse tarzında yazdığı eserler de; *Matlaü'l-Envar*, *Şirin-ü Hüsrev*, *Âyine-i Skenderî*, *Heft Behîşt* ve *Mecnun-u Leylâ*'dır. Tarihçiliği yanında edebî alanda eser

(1) P. Hardy. 94-111

(2) İ. Kafesoğlu, İbn Battuta. İA. V/2, 708-711

(3) P. Hardy. 40-56

(4) J.M. Banerjee, History of Firuz Shah, 204

(5) P. Hardy. 56-68

(6) Lal, History of the Khaljis, 369

(7) History of the Afghans, çev.: B. Corn, London 1865, I-XV.

(8) M.V. Mirza, The Life and Works of Amir Khusrau, 152-173

veren Baranî(1) de, *Senâ-ı Muhammedî, Selât-ı Kebir, İnayetnâme-i İlâhî, Meâsir-i Sâdat, Hasretnâme* ve *Fetâvay-ı Cihandârî*'yi telif etmiştir. Sonuncu eser, devlet idaresi hakkında olup, bir nevi siyasetnâme özelliğini taşımaktadır. Malva fatihi Aynü'l-mülk Multanî(2) de *İnşâ-ı Mahru'yu* Firuzşah zamanında yazmıştır. Muhammed Sadr Alâ Ahmed Hasan Debir de Hindu hikâyelerini ihtiva eden *Besâtinü'l-Üns* ile, bu türde ilk sırayı almaktadır.

B) DİNİ HAYAT

Hindistan'a İslâmiyet'in girişi ilk Arap akınları zamanında olmuş ve Muhammed b. Kasım, genç yaşta Hindular'la çetin savaşlar yapmıştır. Bundan sonra da Gazneliler önce Pencab'a, daha sonra Kuzey Hindistan şehirlerine akınlarda bulunmuşlardır. Gucerat'daki Somnath'ın meşhur Hindu tapınağı da Mahinud tarafından yıkılmıştır. Gurlular ve onun Muizzi sultanları da aynı geleneği devam ettirdiler. Özellikle Kutbeddin Aybeg'den başlayarak İslâmiyet Hindistan'da daha geniş bölgelere yayılmaya başlamıştır.

Şemsiler, Balabanlılar, Kalaçlar ve Tuğluklular da aynı vazifeyi mükemmel bir şekilde ifa etmişlerdir. Cüzcânî, İltutmuş'un din adamlarına karşı çok saygılı olduğunu belirtmekte, «*Din adamlarına karşı bu kadar hürmetkâr davranan başka bir hükümdar tahta çıkmamıştır*» demektedir. Şeyh Bahaeddin Zekeriya ve Hâce Kutbeddin Bahtiyar Kâki(3), İltutmuş'un yakını olan şeyhlerdi. Multan hâkimi Nâsireddin Kabaca da Moğol tehlikesi üzerine Pencab ve Sind'e sığınan din adamlarını himâyesine almış ve onlara tahsisat ayırmış, bazılarını da medresesinde görevlendirmiştir.

Sultan Nâsireddin Mahmudşah(4), Hazret-i Ömer misâli sade bir hayat yaşamıştır. O, Kur'an-ı Kerim istinsah ederek günlük geçimini sağlamaya çalışmaktaydı. Kalaç sultanları ise din adamlarına menfaatleri ölçüsünde ilgi gösterdiler. Nizameddin Evliya(5), bu devirde yaşamış olmasına rağmen Alaeddin Muhammedşah ve halefi bu büyük şeyh ile hemen hemen hiç görüşmemişlerdi.

Tuğluk sultanları da Kalaçlar'ın tersine dinî guruba çok saygı göstermişler ve onlara altın çağını yaşatmışlardır. XVI. asra kadar

(1) K.S. Lal, *History of the Khalifs*, 341

(2) Lal. Aynı eser, 340-341

(3) İbn Battuta, bu Hind evliyasından sıtayıyla bahsetmekte ve onun kerâmetinden nakiller yapmaktadır.

(4) M.A. Ahmed, 223; Baranî, *Tarih-i Firuzşahi*, 90; Ferişt, *Tarih-i Ferişt*, 74

(5) M.H. Hosain, *Nizameddin Evliya*, İA IX, 309

Hindistan'da yetişen önemli din adamları şunlardır; Muineddin Muhammed(1) (1142-1236), büyük bir sûfi ve «*Hind ülkesinin güneşi*» idi. Çiştîye tarikatının kurucusu olan bu zat, 1236'da ölmüştür. Hâce Bahtiyar Kâkî(2), Pencab Çiştîleri'nin en meşhuruymdu. O Bağdat civarında Uş'da doğmuş, Gazne, Multan, Dehli ve Kilughari'de yaşamış ve 7 Aralık 1235'de vefat etmiştir.

Baba Ferid Genç Şeker(3), Pak Pattan veya Acodhani diye şöhret bulmuştur. O da, meşhur şeyhlerden olup, Şeyh Alaeddin ve Nizameddin Evliya gibi temsilcileri ile kendi akidelerini yaymıştır. Nâsireddin (ö. 1367), Çırağ-ı Dehli, Şeyh Siraceddin (d. 1357), Eşref Cihangir Simnani (d. 1405), Burhaneddin Garib (d. 1340) ve Muhammed Gisu Daraz (d. 1422) da kendi dönemlerinin en meşhur şeyhleridir.

Asıl adı Nâsireddin Mahmud b. Yahya olan Çırağ-ı Dehli, kırk yaşındayken Dehli'de Nizâmeddin Evliya'nın derslerini takip etmiştir. Zamanının en çok hürmet gören sûfisi olan Nizameddin, ona «*Dehli'nin meş'alesi*» demiştir. Çırağ-ı Dehli, 1356'da ölmüştür. Onun sözlerini içine alan *Hayrû'l-Mecâlis*, talebesi Hamid tarafından tertiplenmiştir.

Hindistan'daki mistik hayatı aksettiren şu eserler de önemlidir; Hasan Ziczi'nin *Favâidü'l-Fuad*, Emir Hüsrev'in *Efzalı'l-Fevâid*, Nizâmeddin Çırağ'ın *Miftâhü'l-Aşkîn*, Muhammed Hüseyin'in *Nüzhetü'l-Ervah*, Muhammed b. Mübarek Kirmani'nin (Emir Hurd) *Siye-rü'l-Evliyâ*.

Nizâmeddin Evliya, 1238'de Bedaun'da doğmuş meşhur bir şeyh-dur. Asıl adı Ali el-Buhârî el-Bedaunî'dir. Gençliğinde Dehli'ye gelmiş, Şemsü'l-mülk ve Mevlâna Kemaleddin Zâhid'in talebesi olmuştur. 1257'de Acodhan'da Şeyh Ferideddin Genç Şeker'e intisap etmiş, ondan feyz almıştır. 1258'de, bu şeyhin ölümü üzerinde onun hilâfetini devam ettirmiştir. Kalaç dünyasının önde gelen şair ve müellifleri de onun etrafında toplanmış ve sohbetlerinden istifade etmiştir. Nizâmeddin Evliya, Tuğluklular zamanında Gıyâspur'da öldü. Bunu çok uzaktayken hisseden Emir Hüsrev de geriye dönmüş, az sonra da rahmete kavuşmuştur. Hasan Alâ-i Sencerî, *Fevâidü'l-Fuad*'ında bu şeyhin sözlerini bir araya getirmiştir.

(1) Mu'neddin Muhammed, Çiştî tarikatının ileri gelen simâlarından biridir. Bkz.: M.H. Hosain, Çiştî, İA III, 435

(2) İbn Battuta, Aynı eser, 298

(3) M.H. Hosain, Şeker Genç, İA. XI. 400-401

B. BABURLULAR (1526-1858)

XVI. asır, Büyük Türk devletlerinin daha doğru bir deyimle imparatorluklarının çağıdır. Kuzeyde Özbekler, İran'da Safeviler, batıda Osmanlılar ve Hindistan'da da Baburlular... 1526'da temelleri atılan ve kısa zamanda Hindistan ile Afagnistan'da yükselen bu imparatorluk, batılılarca Moğol (Mughal) olarak adlandırılmıştır. J. Sarkar, İ.H. Qureyşi, R.S. Avasty; *Mughal*, B. Gascoigne, P. Kennedy; *Moghul*, J. de Laet, *Mogolis*, Niccolao Manucci; *Mogor*, F. Bernier; *Mogul* W. İrwine; *Indian Moghuls (Hind Moğolları)*, Y. Hikmet Bayur; *Gurkanlı (Küregen)*, Z.V. Togan ile F. Köprülü, son olarak da E. Merçil *Baburlular* yazılışını kabul etmişlerdir.

Batılılar'da görülen Moğol tabiri son menşe araştırmalarına göre, ilmi temellere dayanmamaktadır. Aslında bu müellifler, Baburlular'ın büyüklüklerini gösterebilmek için Moğol ismini kullanmışlardır. Kaldı ki, Babur ve diğer hükümdarlar genellikle Türklüleri ile gurur duymuşlar ve muhtelif vesilelerle de bunu belirtmişlerdir. Babur' ile Bıyâne emiri arasında geçen bir hâdise dolayısıyla, bu hükümdar «*Türkler ile kavgaya girme*» tavsiyesinde bulunarak kendi menşeiini ortaya koymuştur. Diğer taraftan İngiltere'den Hindistan'a gelen elçiler de hükümdar ile ancak türkçe anlaşabilmışlerdir. Seydi Ali Reis de Humâyun ile konuşmalarında bu dili kullanmış(1), Çağatayca şiirler okumuştur. Kâmrân Mirzâ'nın divânı da Türkçe'nin Baburlular'ın resmî dili olduğunu ortaya koyan diğer bir delildir.

Baburlular, 1526-1858 tarihleri arasında üçyüzotuziki yıl saltanat sürdüler ve yirmisekiz hükümdar tarafından idare edildiler. Bunlardan Babur, Humâyun, Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrenzib hanedan tarihinin en büyük temsilcileridir(2). Hindistan'daki Türk hâkimiyeti, bu hükümdarlar zamanında altın çağını yaşamıştır. Dehli, Lahor, Agra, Fetihpur Sikri gibi merkezler de Baburlular'ın başkenti olmuştur.

(1) Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik*, (trc. Ali Genceli), 155-156

(2) B. Gascoigne, *The Great Moghuls* (eserde bu büyük Baburlu hükümdarlar bahis konusu olmaktadır.)

BABURLU HÜKÜMDARLARI(1)

<i>Zâhireddin Babur</i>	(1526-1530)	
<i>Nâsireddin Humâyûn</i>	(1530-1540)	
<i>(Delhi'de Suri Sultanları)</i>	(1540-1555)	
<i>Nâsireddin Humâyûn</i>	(1555-1556)	
<i>(ikinci saltanatı)</i>		
<i>Celâleddin Ekber</i>	(1556-1605)	
<i>Nureddin Cihangir</i>	(1605-1627)	
<i>Dâver Bahş</i>	(1627-1628)	
<i>Şihâbeddin Şah Cihan</i>	(1628-1657)	
<i>Murad Bahş</i>	(1657-1657)	Güneybatı'da
<i>Şah Sücâ'</i>		Gucerat'ta
<i>Muhyiddin Evrengzib</i>	(1657-1680)	Doğu'da, Bengal'de
<i>I. Âlemgir</i>	(1658-1707)	
<i>A'zam Şah</i>	(1707-1707)	
<i>Kâm Bahş</i>	(1707-1707)	Güney'de Dekken'de
<i>Şah Âlem Bahadurşah</i>	(1707-1712)	
<i>Âzîmüſ-Şe'n</i>	(1712-1712)	
<i>Muizzeddin Cihandâr</i>	(1712-1713)	
<i>Ferruh Siyer</i>	(1713-1719)	
<i>Şemseddin Refîü'd-Derecât</i>	(1719-1719)	
<i>Refîü'd-devle Şah Cihan</i>	(1719-1719)	
<i>Nikû Siyer</i>	(1719-1719)	
<i>Nâstreddin Muhammed</i>	(1719-1748)	
<i>Ahmedşah Bahâdur</i>	(1748-1754)	
<i>Azîzeddin Âiemgir</i>	(1754-1760)	
<i>Şah Cihan</i>	(1760-1760)	
<i>Celâleddin Ali Cevherşah Âlem</i>	(1760-1788)	
<i>Bidar Baht</i>	(1788-1788)	
<i>Cevherşah Âlem (ikinci saltanatı)</i>	(1788-1806)	
<i>Muineddin Ekber</i>	(1806-1837)	
<i>Sirâceddin Bahadurşah</i>	(1837-1858)	

1. GÂZÎ MUHAMMED ZÂHİREDDİN BABUR (10 Haziran 1494 — 26 Aralık 1530)

Hindistan'da kendi adı ile anılan devletin temelini Babur atmıştır. 1494'de tahta çıkmış ve 1530'da, otuzaltı yıl saltanattan sonra, vefat etmiştir. Başkent olarak Endican, Semerkand, Kabil ve Dehli'yi kullanmıştır.

Babur, 15 Şubat 1483'de Fergana'da dünyaya geldi. İsim olarak «çok kuvvetli, çevik, kaplan» anlamına gelen Babur'u almıştır. Babası Timurîlular'dan, annesi de Cengiz sülâlesindendir. Nesebi, Babur b. Ömer Şeyh Mirza b. Sultan Ebû Saîd Mirza b. Sultan Muhammed Mirza b. Mîranşah Mirza b. Timur'dur(1).

Ömer Şeyh Mirza'nın, anneleri ayrı olan Babur, Cihangîr Mirza, Nâsır Mirza isimli üç oğlu ile Hanzâde Begüm, Mihr Banu Begüm, Şehr Banu, Yadigar Sultan ve Rukiye Sultan Begüm (Karagöz) adlarında beş kızı vardı(2).

Babur'un annesi de asil bir aileden gelmekte olup, nesebi şöyledir: Kutluğ Nigâr binti Yunus b. Veys b. Şîr Ali Oğlan b. Muhammed b. Hızır Hoca b. Tuğluk Timur b. İsen Boğa b. Duva b. Barak b. Yisun Teve b. Mötügen b. Çağatay b. Cengiz Han'dır(3). Anne Kutluğ Nigâr Hanım, Babur'un kazaklık ve fetret devirlerinde daima yanında olmuştur. Hanzâde Begüm de bu kadının öz kızıdır.

a) Tahta Çıkması :

Babur'un çocukluğu hakkında bilinenler azdır. Babasının bir kaza sonucu ölmesi üzerine, 10 Haziran 1494'de tahta çıkmıştır(4). Ona babasından kalan topraklar o kadar geniş değildi. Fergana vilâyeti ise bu tarihlerde, doğudan Kaşgar, batıdan Semerkand, güneyden Be-

-
- (1) Babur, Vekâyî, Hatırat, 1. «5 Ramazan 899'da Fergana vilâyetinde oniki yaşında padişah oldum». Bu ifâdeye göre Babur 1483'de doğmuş olmaktadır.
 - (2) Babur, Aynı eser, 5-7
 - (3) Babur, Aynı eser, 9
 - (4) Babur, Aynı eser, 1

dehşan, kuzeyden Almalık (Almatı) ve Yengi (Otrar) ile çevriliydi. Babur'un tahta çıktığı Endican şehri ise(1), Baburnâme'de şöyle tasvir edilmektedir:

«Güneyindeki kasabalardan biri olup, ortadadır. Fergana vilâyetinin merkezidir. Hububatı çoktur. Meyvası boldur. Kavun ve üzümü iyidir. Kavun zamanında tarladan kavun satmak âdet değildir. Endican neşpatisinden daha iyisi bulunmaz. Maverâünnehr'de Semerkand ve Kış kurganlarından sonra bundan daha büyüğü yoktur. Üç kapısı vardır. Erki güney tarafındadır. Hayret vericidir ki, buraya dokuz arık su girdiği halde, hiç bir yerden çıkmaz. Kalenin etrafındaki hendeğin dışında, taş döşeli büyük yol bulunmaktadır. Kalenin etrafı mahalleler ile çevrilmiştir. Bu hendekle ve onun yanından geçen yol ile ayrılır. Av ve kuşu da çoktur. Sülünü pek semiz olur. Halkı Türk olup şehir ve pazarda türkçeyi bilmeyen yoktur. Halkın konuşma dili, yazı diline uygundur. Nitekim Mir Ali Şir Nevai'nin eserleri, Herat'da kaleme alındığı halde, bu dil ile yazılmıştır. Havası sıhhatte yaramaz. Sonbaharda sıtma çok olur.»

Babur, az bir kuvvete sahipti. Babasından kalan Fergana'da hâkimiyeti tesis ederken yaşı küçük olmasına rağmen herhangi bir engelle karşılaşmadı. Amcasının kendi üzerine yürümesinden de şans eseri kurtuldu(2). Mahmud Han hâdisesi de hastalık ve savaşın uzun sürmesi üzerine bir neticeye varmamıştı(3). Mahmud Han gâilesinin bertaraf edilmesi ve babasının matemini bitmesinden sonra harekete geçti. Endican'ın idaresini Hasan Yakub'a, Uş'ı Kasım Koçın'a, Ah-sı ve Merginan'ı Uzun Hasan ve Ali Dost Tagay'i'ye verdi(4). Ömer Şeyh Mirza'nın malîyetinden olup, Babur'un hizmetine giren beylerin her birine de birer bölük verildi. Babur'un bundan sonraki hayatı üç bölümde toplanmıştır: Fergana (1494-1504)(5), Kâbil (1504-1525)(6) ve Hindistan (1525-1530)(7). Babur, daha sonra Semerkand'ı ele geçirdiyse de burada fazla saltanat süremedi. Zira kuzeyden belliren Özbek tehlikesi, bu ata yurdunu kaybetmesine sebep oldu. İran'da ise Şah İsmail, Safevî hükümdarı olarak 1501'de tahta geçti ve Baburlu olaylarına Özbekler'le olan mücadele sebebiyle ister istemez katıldı(8).

- (1) Babur, Aynı eser, 1-2
- (2) Babur, Aynı eser, 15 vd.
- (3) Babur, Aynı eser, 26-31
- (4) Babur, Aynı eser, 17
- (5) Babur, Aynı eser, I, 128
- (6) Babur, Aynı eser, II, 129-284
- (7) Babur, Aynı eser, II, 285-436
- (8) Babur, Aynı eser, 92

Nisan 1501'de Ser-i Pül meydan savaşında(1) Şeybanî Han'a karşı yaptığı savaşı kaybeden Babur, Semerkand'a sığındı. O, hayat ve ölümün bu kalede olacağına karar vermiş ve şehri tahkim ettirmiştir. Ancak Özbekler'in burayı kuşatmaları ve işeyi kesmeleri üzerine Babur, istilâcılarla sulh yapmaya mecbur kaldı. Semerkand'dan çıkarak, kazaklık hayatına başladı. Dostlarının yakınlarının ve akrabalarının vefasızlığına kızan Babur, bir müddet inzivaya çekildi. 1504 yılına kadar bu hayatı devam etti(2). Bir ara Moğolistan hükümdarı olan akrabasına sığındı ise de orada pek itibar görmedi. Bu sebeple Afganistan'a göç ederek, Kabil kalesini(3), daha sonra da 1507'de Kandehar'ı ele geçirdi(4). 1511'de Maverâünnehr'de gelişen olumlu hâdiseler üzerine tekrar bu yöreye gitti (1511). Ancak Kul-ı Mâlik(5)'de ezeli düşman saydığı Özbekler'e tekrar mağlup oldu. Şah İsmail'in kendisine yardımcı olarak gönderdiği Safevî kuvvetleri de Gucduvan'da Özbekler'e mağlup oldu (1512) (6). Babur önce Hisar Şâdımân'a kaçtı ve daha sonra da takipten kurtulmak için Ceyhun'un güneyine geçti. İki yıl sonra, Şah İsmail'in Osmanlı devletine yenilmesi üzerine Babur, büsbütün Safevî desteğinden mahrum kaldı. Kunduz taraflarında bir müddet kalan Babur, 1522'de Kandehar'ı tekrar ele geçirdi(7). Fergana, Semerkand ve Horasan'da kendisine hayat hakkı tanınmadığını anlayan Babur, yüzünü güneye, Afgan geçitlerinin ötesine, zengin Hindistan'a çevirdi.

355

b) Hindistan Seferleri:

Hindistan, daha evvel Türkler'in ve müslüman devletlerin sürekli bir şekilde istilasına, akınlarına maruz kalmıştı. Şimdi ise bu vazifeyi Babur üstlenmişti. Bu durum Baburnâme'de kısa bir şekilde anlatılmaktadır(8); «Hz. Peygamber zamanından beri dışarı padişahlarından üç kişi Hindistan vilâyetlerini ele geçirerek, orada saltanat sürmüştür. Biri, Sultan Mahmud Gâzi ve evlâdıdır. Hindistan'da uzun müddet hükümdarlık tahtında oturmuşlardır. İkincisi Sultan Şihâbeddin Guri, kulları ve tevâblüdür. Uzun yıllar bu memlekette padişahlık sürmüşlerdir. Üçüncüsü benim. Fakat benim işim o padişahlarınkine benzemez».

- (1) Babur, Aynı eser, II, 616
- (2) Babur, Aynı eser, 92
- (3) Babur, Aynı eser, II, 136-137
- (4) Babur, Aynı eser, II, 171
- (5) Rızaül İslâm, Indo-Persian Relations, 9
- (6) Rızaül İslâm, Aynı eser, 5-12
- (7) Rızaül İslâm, Aynı eser, 15-17
- (8) Babur, Aynı eser, II, 305-306

Babur, Afgan geçitlerine kadar bir çok Âslı kabileyi tedip ettirmiş ve buralara asker yerleştirdikten sonra, Badem Çeşme, Çığdelik, Adınapur, Nigenhar ve Lemganat'ı hâkimiyeti altına almıştır. Sind tarafının istilası için de ilk toplantılardan biri Begram şehrinde yapılmıştır. Bile kasabası civarında Sind nehrine mülâki olan Babur, nehir içindeki bir adayı da ele geçirdikten sonra, Hindistan'da saygı gören Pır Kânu Mezârı'nı ziyaret etti(1).

Babur, kuzeyde belliren Özbek tehlikesi üzerine hemen Hindistan'dan ayrıldı ve Kabil'in yardımına koştu.

1525 yılında, tekrar Hind seferine çıkıldı(2). Sultan İskender'in halefi olan İbrahimşah'a alt Lodi arazısı istilâ edildi. Pencab'da Devlet Han ve Âlem Han meselesi de Babur'un Hind seferine çıkmasına tesir eden sebepler arasındadır. Babur, yöreye geldiğinde huzura çıkan tüccarlar Lodi sultanının Devlet Han ve Âlem Han'ı mağlup ettiğini haber verdiler. Babur, düşman ordugâhının yerini tespit ettirdikten sonra, Ravi'ye doğru ilerledi. Kanve civarında Bilyah nehri geçildi. Buradan Milvet kurganının yer aldığı dere ağzına doğru gidildi. Devlet Han'ın büyük oğlu İsmail, Babur'un yanına gelerek, huzura çıktı. Boynunda kılıçları olduğu halde saygılarını bildirdi ve özür diledi. Babur, kendisine rakip olan bu hanı Hindli bir tercüman aracılığı ile azarlayarak; *"Şu sözleri onun, zihnine nakşederek söyle; Ben sana baba dedim. İstediyiğinden fazla saygı ve sevgi gösterdim. Kendini ve oğlunu Beluçlar'ın derbederliklerinden kurtardım. Çoluk-çocuğunuzu ve eşlerinizi İbrahim'in köleliğinden kurtardım. Tatar Han'ın üç kûsur vilâyetini sana ihsan ettim. Bütün bunlara rağmen sen böyle beline iki kılıç bağlayıp, asker sevk ederek bizim vilâyetlerin üzerine yürüyüp, fitne ve fesat çıkarırsın"* demiştir(3). Babur, bu konuşmadan sonra, hanı affetti. Onu Hacı Miran'ın gözetiminde bırakarak bütün mallarını müsadere ettirdi. Babur, Sultan İbrahim'e son darbeyi vurmak için, onun üzerine yürüdü. Panipat ovasına doğru ilerleyişini sürdürdü. Öncüler de kendisinden aldıkları talimat çerçevesinde önlerine çıkan köy ve kasabaları tahrip ettiler. Panipat kalesi de Baburlu kontrolüne alındı. Burası, Dehli'nin seksen kilometre kadar kuzeyinde idi(4).

Panipat Meydan Savaşı, 21 Nisan 1526'da yapıldı(5). Osmanlı usulü savaş için hazırlıklar yapılmış ve arabalar ordunun önünde yer al-

(1) Babur, Aynı eser, II, 164

(2) Babur, Aynı eser, II, 305-306

(3) Babur, Aynı eser, II, 292-298

(4) Babur, Aynı eser, II, 299

(5) Gascolgne, 33; J. Allan, T.W. Haig, H.H. Dodwel, The Cambridge Shorter History of India, 322-324

mişti. Babur, bu savaşta Üstad Ali Kulu ile Muhammed Topçu gibi topçulardan ve ayrıca darbzen ustalarından faydalandı(1). Babur savaş öncesi durum hakkında şunları yazmaktadır;

«Askerin bir kısmı, yersiz bir tereddüt ve korku içindeydi. Halbuki Allah'ın ezelde takdir ettiğinden başka olamazdı. Fakat onları ayıplamak da olmaz. Onlar da haklı idi. Çünkü vatandan iki-üç ay kadar yol yürüyerek gelmiş ve tanımadıkları garip bir kavimle karşılaşmışlardı. Ne biz onların dilini biliyorduk, ne de onlar bizim dilimizi. Düşmanın mevcut askerlerini bir lek() tahmin ediyor ve bine yakın fileri olduğunu söylüyorlardı. Babasından kalan hazine de, nakden elinde idi. Hindistan'da bir âdet vardır. Böyle bir iş olduğu zaman ak-akça verip, mühlet ile asker tutarlar. Bunlara bid-hindi derler. Eğer isterse bir lek hattâ iki lek de adam tutabilirlerdi. Yüce Tanrı rast getirdi. Ne yiğidini memnun edebildi, ne de hazinesini taksim edebildi. Yiğidini nasıl memnun edebilir? Çok hasis idi. Kendisi, servet toplamağa düşkün tecrübesiz bir yiğit idi. Gelişi, duruşu, yürüyüşü ve muharebesi ihmalkâr ve gayesizdi»(2).*

Babur, Lodiler'le savaş öncesi, Panipat kalesini emniyete aldırıldı. Panipat ovasındaki çok ihtimamlı davranışı bazı beylerce tenkit edilince onlara, Lodiler'le Özbekler'i karıştırmamalarını tavsiye etti.

Taraflar arasında ilk anda çarpışma olmadı. Birbirlerinden çok uzakta gövde gösterisi yaptılar. Babur'un yanındaki asker miktarı, Sul-tan İbrahim'e göre çok azdı. Bu arada zaman zaman baskın tarzında akınlar yapılarak ve Lodiler'in gücü hakkında bilgi edinilmişti. Babur'u endişeye sevkeden önemli bir husus da sayıları bine varan fillerdı. Savaştan az önce Sultan İbrahim, büyük gürültü çıkarttırarak Baburlu kuvvetlerinin moralini bozmak istemişti. Babur, ertesi gün ordusunu şu düzene göre Panipat ovasına yaydı:

Sağ Kol : Humayun, Hacı Kelân, Sultan Muhammed Dulday, Hindu Sey Veli Hazin, Pir Kulu Sistanî. Diğer taraftan Veli Kul ve Moğollar da pusuya yatırıldılar.

Merkez Ordu : Bu kuvvetlere Babur komuta etti. Çın Timur Sultan, Süleyman Mirza, Muhammedi Kökeltaş, Şah Mansur, Yunus Ali, Derviş Muhammed Sarban ve Abdullah Kitabdâr hükümdara yardımcı olacaklardı. Yine merkez ordunun destekleyicileri arasında Halife

(1) Gascolgne, 33

(*) Bir Lek: Yüzbin.

(2) Babur, Aynı eser, II. 300-303

Hace Mir Miran, Terdi Bey, Koç Bey, Muhıb Ali ve Mirzâ Bey Tarhan da bulunuyordu.

Sol Kol : Muhammed Sultan Mirza, Mehdi Hace, Adil Sultan, Şah Mir Hüseyin, Sultan Cüneyd Barlas, Kutluğ Kadem, Can Bey Muhammed Bahşı ve Şah Hüseyin idaresinde idi. Sol Kol pusu kuvvetlerini de Kara Kuzu, Ebu'l-Muhammed, Şeyh Ali, Tengri Kulu yöneteceklerdi.

Sabahleyin erken saatlerde başlayan Panipat meydan savaşı, öğleye kadar sürdü. Sultan İbrahim'in kalabalık kuvvetleri ve filleri pek tesirli olamayarak, savaşı kaybetti. Karışıklığı önlemek isteyen sultan boş yere emirler verdi. Fakat mağlubiyeti önleyemediği gibi kendisi de bir Baburlu asker tarafından öldürüldü. Cesedi savaş bittikten sonra, Tahir Tebari isimli biri tarafından bulundu. Baş gövdesinden ayrılarak, Babur'a götürüldü ve takdim edildi. Bu savaş Babur'un kazandığı büyük zaferlerden biridir (1). Hindistan kapılarının açılmasını sağlayan galibiyet, Lodi saltanatını tarihe karıştırmış ve Baburlular'ın Hindistan'da yurt tutmasının da başlangıcı olmuştur. Panipat'ın arzettığı önem Baburnâme'de şu şekilde değerlendirilmiştir (2) :

«Sultan İbrahim'i mağlup ederek, Hindistan'ı fethettim. Hiç bir zaman Hindistan'a bu kadar asker ile gelinmemiştir. Asker, tüccar ve uşaklar dahil olmak üzere ordu ile birlikte bulunan ikibin adarı kaydedildi. Bu kadarcık kuvvetle, eski bir düşmanı arkada bırakarak, Sultan İbrahim gibi askeri çok ve memleketi geniş bir padişah ile karşılaştık. Bizim tevekkülümüz nispetinde Yüce Allah eziyet ve zahmetimizi boşa çıkarmadı. Böyle güçlü bir düşmanı mağlup ederek Hindistan gibi, geniş bir memleketi fethettirdi. Bu devleti, kendi güç ve kuvvetimizden değil, sadece Allah'ın lütf ve bağışından ve bu saadeti de kendi gayret ve himmetimizden değil, Allah'ın aynı kerem ve inâyetinden kazandığımıza inanıyoruz.»

Babur, Panipat'da fazla kalmadı. Humâyun'u düşmanın takibi ile görevlendirdi. Bu şehzade Dehli'yi ele geçirdikten sonra, süratle Agra üzerine yürüdü ve buradaki hazineleri, değerli eşyaları ganimet olarak aldı. Babur da daha sonra Cemne kıyısını takip ederek, Dehli'ye geldi. Hace Kutbeddin Kâki, Gıyâseddin Balaban, Alaeddin Kalaç'ın türbe ve imaretlerini gezdi. Havuz-ı Has ile Havuz-ı Şems'i de ziyaret eden Babur, Dehli şıkdârlığına Veli Kızıl'ı tayin etti. Cuma namazı Şeyh Zeyn tarafından Dehli Camii'nde kıldırıldı (3).

(1) Babur. Aynı eser, II, 300-303

(2) Babur. Aynı eser, II, 300-303

(3) Babur. Aynı eser, II, 306

Lodiler'in başkenti olan Agra, Babur tarafından ziyaret edildi. Önce Süleyman Fermuli Köşkü'nde dinlenen hükümdar, daha sonra asıl kaleye gitti(1). Humâyun tarafından ele geçirilen ganimet kendisine takdim edildi(2). «*Bütün dünyanın iki buçuk günlük masrafı*» kıymetindeki değerli bir elmas, gösterdiği gayretlerden dolayı bu şehzadeye hediye edildi. Lodi ailesine karşı oldukça iyi davranan Babur, onlara geçinebilecekleri kadar toprak verdi. Agra'da sıcak bir mevsim hüküm sürüyordu. Diğer taraftan bazı Lodi asilzadeleri, Sanbal, Etave, Mivat, Dulpur, Galyor, Raberi ve Kalpi'de direnişte idiler. Ayrıca halk, Agra'yı korkudan boşalttığı için köylerde emniyet önemli ölçüde ihlâl edilmekteydi. Buğday ve diğer zahire türleri de bilinmeyen kuyulara doldurulmuş ve sun'î bir kıtlık meydana getirilmişti. Az sonra da senâm rüzgârı başlamış, buraya uyum sağlayamayan askeri, rahatsız etmişti. Bunu, hastalıklar ve ölümler takip etti. Babur, her türlü tıbbi müdahaleye rağmen askerlerini kaybetmeye devam ediyordu. Yakın nedimlerinde Hâce Kelân bile Hindistan'dan şikâyetçi idi ve «*Eğer sağ salim Sind'i geçerse, bir daha Hindistan arzusunun kesinlikle düşmeyeceğim*» diyordu. Tabii bu sözler, Babur tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır(3).

Babur'un seferi sırasında Hindistan'ın siyasi vaziyeti de oldukça karışıktı. Lodiler'in hâkimiyeti sona ermiş, onlara bağlı beyler doğuya Bihar ve Bengal'e çekilmişlerdi. Gucerat'ta yeni tahta geçen Bahadurşah saltanat sürüyordu. Kuzey Dekken Behmeniler'in elinde olup, bu sultanlık da son günlerini yaşamaktaydı. Kelimullah (1526-1527), eyaletlerdeki valilere söz geçiremiyor, Berid Bidar'ın nüfuzunda kalıyordu. Malva'da Kalaçlar hâkimdi. Sultan Mahmud, az sonra Babur'un da ciddi rakibi seviyesine yükselecek olan Rana Sanga ile mücadele halindeydi. Seyyidiler, 1494'den beri Bengal'e hâkim idiler Nâsireddin Nusretşah (1519-1532), Babur'un Agra'ya gelişinde sultanlığını sürdürüyordu.

Babur'un Hind hükümdarlığı 1526'da başladı ve 1530'daki ölümüne kadar devam etti(4). Mivat, Biyane, Kanva gibi önemli hâdiseler Babur'un usta ve akıllı siyaseti sayesinde halledildi.

Biyane, Nizam Han tarafından idare edilmekte ve bu da kalabalık askeri ile müstahkem kalesine güvenmekteydi. İtaat arzemesi istenildiğinde, Babur'u belki de küçümseyerek, bu teklifi geri çevirmişti. Bu

(1) Babur, Aynı eser, II, 304

(2) Babur, Aynı eser, II, 304

(3) Babur, Aynı eser, II, 334

(4) Gascoigne, The Great Moghuls; New York, 33-34; Allan, 324-325

hâdisse üzerine Babur, şu meşhur şiirini göndermiştir(1) :

*Ey Bîyâne emiri!
Türklerle kavgaya girme,
Türkler'in çevikliği ve kahramanlığı malumdur,
Eğer çabuk gelmez ve nasihat dinlemezsen,
Malum olanı beyana ne lüzum var.*

Biyane Kalesi

Baburlu kuvvetleri, Biyane meselesini halletmek üzere, aldıkları emir üzerine kale önlerine geldiler. Nizam Han, dörtbin süvari ile onbin kadar yaya askere sahipti. Baburlularla kale dışında savaşmış, Alem Han da esir düşmüştü. Fakat bu sırada Rana Sanga'nın, Babur üzerine yürüdüğü haberi gelince, muhasara kaldırıldı ve ordu Agra civarında toplanmaya başladı. Çitor racası, Fetihpur civarında Kanva düzlüğüne geldi ve burada Baburlu kuvvetleri tarafından durduruldu. Osmanlı tarzı savaş nizamına karar veren Babur, sol, sağ ve merkez kollarını Kanva'da mevzilendirdi. Buna göre:

Sağ Kol : Muhammed Humâyun Bahadır'a bırakıldı. Ona da sağ

(1) Babur. Aynı eser, II. 336-337

ve sol kuvvetleri yardım edecekti. Sol kuvveti Mîr Heme, Şemseddin Muhammedi Kökeltaş ve Esed Candâr; sağ kuvvetleri de; Kasım Hüseyin Sultan, Hüsrev Kökeltaş, Veli Hâzın, Pir Kulu Sistani tarafından yönetilecekti.

Sol Kol: Sultan Alaeddin Âlem Han b. Sultan Behlül Lodi, Şeyh Zeyn Hafi, Muhib Ali, Terdi Bey, Arayış Han ve Kemaleddin Hüseyin yer aldı.

Merkez : Babur'un komutasında idi. Çin Timur Sultan, Şah Mansur Barlas, Abdullah Kitapdar, Dost Eşik Ağa ve Süleyman Şah da kendisine yardımcı olacaklardı. Rana Sanga'nın ordusunun kalabalıklığını gören Babur, savaş idaresini bizzat kendi üstlendi. Topçular ve darbzenler, tüfengendazlar savaş arabaları da yerlerini aldıktan sonra, Kanva meydan savaşı başladı. Hindu ordusu kayıplara rağmen süratle ölenlerin yerlerini takviye ediyor ve bu da Baburlu kuvvetlerinin kesin darbe indirmelerine engel oluyordu. Babur'un verdiği emir üzerine, arabaların arkasına mevzilenmiş olan tüfengçiler, Rana Sanga'ya doğru ateş etmeye başladılar. Sağ ve sol kanatlarla birlikte merkez kuvvetlerinin de çevirme ve hücum harekâtı üzerine Hindular mağlup oldular. Udaipur racası Udi Singh, Dungapurlu Râval Udai Singh, Salumbar Raveti Ratan Singh, Rathor racası Rai Mall, Merthalı Ratan Singh, Calor Rao'su Ram Das, Uja Çalâ, Goluldas Pavar, Manikchand ve Çavhanlı Çandrabhan gibi Hindu ileri gelenleri de komuta ettikleri kuvvetlerle birlikte imha edildiler. Çitor racası, mağlup olup askerine toplanma emri verdi ve hızla Mevat tarafına kaçtı (16 Mart 1527) (1).

Babur Kanva savaşının galibi olarak, Baburnâmesi'ne şunları yazmıştır (2) :

«Eshâb-ı fil gibi zelil Hindular, fillere mağrur oldular.

Hepsi de, ecel gecesi gibi mekruh ve uğursuz.

Geceden daha siyah ve yıldızdan daha çoktular.

Sağdan ve soldan, atlı ve piyade, binlercesi karınca gibi saldırdılar.»

Bu savaştan sonra Babur, Gazi ünvanını aldı ve o yıl kestirdiği paralara da bunu yazdırdı (3). Fetihnâmesinde yazdığı rübâisinde de bu ünvanı açıkça belirtmiştir:

İslâm uğrunda çölde avare oldum,

Kâfirlerle hep çarpıştım,

Şehit olmağa azmetmişim,

Allah'a şükür ki, «Gâzi» oldum (4).

(1) Babur, Aynı eser, II, 351-352

(2) Babur, Aynı eser, II, 360-369

(3) Babur, Aynı eser, II, 369

(4) Babur, Aynı eser, II, 369

Babur'un nedimlerinden ve bu devrin din adamlarından Şeyh Zeyn de, Kanva zaferi için h. 933 tarihini düşürmüştür.

Babur, Rana Sanga zaferinden sonra Hindistan'da haklı bir şörete kavuştu. Daha önce kendisine ve oğluna itaat arzetmeyen kaleler ve hanları arka arkaya bağlılık gösterdiler.

Hace Esad Çanderi, Safeviler nezdinde elçilikle görevlendirilerek İran'a Şah Tahmasb (1524-1576)'a gönderildi(1). Aynı zamanda Çanderi kalesi üzerine akın yapıldı(2). Üstad Ali Kulu'nun geliştirdiği ve atış menzilini artırdığı toplar da bu kale önlerine gönderildi(3). Şahım Yüzbeg isimli bir kahraman, Çanderi surlarına tırmanarak, kalenin düşmesini sağladı. Medni Rao'nun askerleri, halkı ve adamları, *cevher* denen ateşe kendilerini atarak intihar ettiler(4).

Babur, Ganj boylarında da fetihlerini devam ettirdi. Gogra nehri ile ana kolun birleştiği yerde Afganlılar ile savaşlar yapıldı ve Oudh (Eved) bölgesi itaat altına alındı (1529) (5).

c) Babur'un Ölümü ve Şahsiyeti :

1530 yılında Babur'un sıhhati bozulmaya başladı(6). Bu sırada büyük ümit bağladığı oğlu Humâyun da ağır bir şekilde rahatsızlandı. Afganistan'da Bedehşan taraflarındaki bu şehzade ile Hindal Mirza'yı Agra'ya çağırdı. Gülteng ile Gülçehre'nin de izdivaçlarına izin verildi. Onların düğünlerinin bitmesine rağmen ne Humâyun ve ne de Hindal Mirza Agra'ya ulaşablmışlerdi. Aralık sonlarına doğru Babur iyice rahatsızlandı. Beylerini ve yakınlarını huzuruna çağırarak, siyasi vasiyetini açıkladı(7). Babur'un bu son konuşması oldukça enteresandır:

«Yıllarca yüreğimde şu arzu bulunuyordu ki idareyi Humâyun Mirza'ya vereyim, kendim de Zereşşan Bağ'ının bir köşesine çekileyim. Allah'ın keremiyle bütün arzularım tahakkuk ettiyse de, sıhhat zamanımda, işbu arzuma nail olamadım. Şimdi, bu hastalık beni harap etti. Hepinize, Humâyun'u benim yerime padişah olarak tanımanızı vasiyet ediyorum. İnaniyorum ki ona hürmette kusur etmeyeceksiniz ve hiç bir vakit emrinden çıkmayacaksınız. Onunla müttefik bulunacaksınız. Hak Teâlâ'dan ümit ederim ki, Humâyun halka iyi muamelede bulunsun. Ey Humâyun, biraderlerini bütün hısımlarımızı ve adamlarımı sana ve hepinizi de Allah'a ısmarlarım.»

(1) Babur, Aynı eser, II, 374; Rızaü'l-İslâm, Indo-Persian Relations, 19

(2) Babur, Aynı eser, II, 377-381

(3) Babur, Aynı eser, II, 378

(4) Babur, Aynı eser, II, 380

(5) Babur, Aynı eser, II, 384

(6) Babur, Aynı eser, II, 384

(7) Gülbeden, Humâyunnâme, 137

Babur, 25 Aralık 1530'da, pazartesi günü vefat etti(1), ölüm haberi gizli tutulurken, saray da mateme büründü. Sonunda Arayış Han'ın tavsiyesine uyularak, kırmızı elbise giymiş tellâl, Babur'un öldüğünü ilân etti(2).

Akmermer Camlinde Babur Türbesi

Babur, Agra'da toprağa verildi. Oğlu Humâyun, Muhammed Ali Ases'i, mezarın korunması ile görevlendirdi(3). Altmış kadar güzel sesli hafız, devamlı olarak, mezar başında Kur'an-ı Kerim okudular. Fethipur ve Biyane gelirleri bu makberin masrafına ayrıldı. Babur'un cesedi, daha sonra vasiyeti mucibinde Agra'dan merasimle Kabil'e nakledildi. Orada, kendi eseri olan on bahçeden birine, sevgili eşinin yanına defnedildi(4). Şah Cihan, 1646'da bu mezar üzerine güzel bir türbe yaptırdı. Zaman aşımı ile harap olan türbe, Afgan kralları tarafından tamir ettirilmiştir. Şimdiki vaziyeti basittir ve güzel bir kitabesi de

(1) Gülbeden, Aynı eser, 138; Gascoigne, 42

(2) Gülbeden, Aynı eser, 138

(3) Gülbeden, Aynı eser, 139

(4) J.B. Harrison, P. Hardy, Babur, mad. İA, 848

vardır. Burada; «Afganistan ve Hindistan'da hüküm süren, Timur sü-lâlesine mensup Zâhireddin Muhammed Baburşah'ın türbesidir. Kendisi 899 kameri yılında tahta çıkmış ve 937 yılında, kırksekiz yaşında Agra'da vefat etmiştir. Nâşi, vasiyeti üzerine Kabil'e taşınmış, topra-ğa tevdi edilmiştir» denilmektedir. Tamir kitabesinde ise şu satırlar okunmaktadır(1):

«Kurduğu hükümdarlık, torununun torunu Şah Cihan döneminde, 1016 kameri yılında eski lâhid yıkıldığı için bunun yeniden yapılması gerekti. 1352 kameri yılında Afganistan hükümdarı Muhammed Nâdirşah zamanında başlanıp, 1354 kameri yılında tamamlanmıştır».

Babur, iyi bir devlet adamı olup, kendisini bile tarafsız bir gözle tenkit edebilmiş nadir kişilerdendir(2). Fergana, Kabil ve Hindistan'da mücadelelerle geçen hayatına rağmen, edebiyatla da meşgul olmuş, şiir yazmış, hatırat kaleme almış ve dîni ilimlerle de uğraşmıştır(3).

-
- (1) M.Ö. Willams, Back to Afghanistan. The National Geographic Magazine, XC/4 (Octobre 1946), 542
 (2) A. Schimmel, Babur Padşâh, The Poet, with an Account of the Poetical Talent in His Family. Islamic Culture, XXXIV/2, 125-138
 (3) A. Schimmel. Aynı eser, 138

2. NÂSİREDDİN HUMÂYUN (1530-1540 ve 1555-1556)

a) Tahta Geçmesi :

Babur'un vasiyeti gereğince, tahta *Nâsireddin* ünvanı ile Humâyun geçti(1). Adına hutbe okutup para kestirdi. Zâhireddin Babur'un Ayşe Sultan, Mahım, Masume, Gülruh ve Dildar Begüm isimli hanımlarından onsekiz çocuğu dünyaya gelmişti(2). Ebu'l-Fazl Allâmi, Humâyun'dan başka, Kâmran, Askerî ve Hindal Mirzâ'nın da şehzadeler arasında bulunduğunu belirtmekte, Gülteng, Gülçehre ve Gülbeden Begüm gibi kızlarından da bahsetmektedir. Kâmran'ın annesi Gülruh'dur ve 1509'da ölmüştür(3). Aynı anneden doğan Askerî Mirza, babası öldüğü vakit oniki yaşındaydı. Hindal, Dildar Begüm'ün oğludur. Dünyaya gelişi uğur sayılmış ve Hind fetihlerinin başlangıcında (1519) doğduğu için Hind-al denilmiştir.

Humâyun'a ait Sikkeler

Humâyun ise 6 Mart 1508'de Kabil kalesinde doğdu(4). Mevlâna Seydi, «*Sultan Humâyun Han*» diye 913 tarihini düşürmüştür. Babur, bu oğluna doğumundan üç dört gün sonra Humâyun adını, vermiştir. Annesi Mahırn Begüm'dür. Çocuk yaştayken Nilâb ve Karluk Hezâresi valiliğine tayin edilmiştir. Hind fetihleri sırasında da babası ile bulunmuş ve bir ara Afganistan'a gönderilmiştir. 1530'da hastalığı biraz düzelir düzelmez Agra'ya gelmiş, babasının vasiyetine uyarak Baburlu tahtına geçmiştir (30 Aralık 1530). Afganlılar ve kardeşleri ile uğ-

- (1) Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, 260
- (2) Gascolgne, *The Great Moghuls*, 121
- (3) Gascolgne, *Aynı eser*, 121
- (4) Gascolgne, *Aynı eser*, 120

raşan Humâyun, saltanatının ilk zamanlarında, bu meseleleri de kolaylıkla halletmiştir.

Bu hükümdarın en ciddi rakibi Şir Han Suri idi. Bengal ile Guccerat münasebetlerinin de bu sıralarda Humâyun aleyhinde geliştiği görüldü. Humâyun, Devre'deki savaşı kazandıktan sonra, Cavnpur kalesini geri aldı. Şir Han'ı cezalandırmak ve Suri meselesini halletmek isteyen Humâyun, Çunar (Çunda) kalesi önlerine kadar gitmiş, dört ay kadar muhasara ettikten sonra teslim almıştır. Ancak bu sırada Gucceratlı Bahadurşah'ın Baburlu arazisini istila ettiği haberi geldi. Humâyun Bengal seferini yarıda keserek, Dekken'e hareket etti. Kardeşleri de kendisine yardım etmekteydiler. 1535'de Gucceratlılar, Baburlu kuvvetleri tarafından durduruldu ve daha sonra da yarımada doğru sefere devam edildi. Mandasor ve Mandu mağlubu Bahadurşah, Guccerat'ın da yağmalanmasını önleyemedi. Humâyun'a tevcih edilmiş gizli bir suikast (1) da bertaraf edildikten sonra, Guccerat'ın idaresi Mirza Askeri'ye verildi (2). Bahadurşah'ın Ahmedâbad taraflarında görülmesi üzerine Askeri, Humâyun'un haberi olmadan bölgeden çekildi. 1537'de Bahadurşah'ın Portekizliler tarafından öldürülmesi üzerine, Handeş Sultanı Miran I. Muhammed bundan faydalandı ve Guccerat'ı nüfuzu altına aldı.

b) Fetret Devri :

Hindal Mirza'nın Dehli'de bir ara taht iddiası olarak ortaya çıkması üzerine, fetret devri yeniden başladı. Kâmrân Mirza da Afganistan'da ağabeyine karşı harekete geçti. Bu sırada bir de Bengal meselesinin ortaya çıkması, Humâyun'u güç durumda bıraktı. 22 Haziran 1539'da, Şir Han ile Gausa'da (3) karşı karşıya gelen Humâyun, bir kece baskını neticesinde mağlup oldu. Kendisi de mücadele sırasında elinden yaralandı. Çunar, Aril ve Kara'ya kadar olan ricat (geri çekiliş)te Afganlılar, Baburlular'a çok zarar verdirdiler. Şir Han Suri, Humâyun'a kesin darbeyi indirmek için devamlı takip etmekteydi. 17 Mayıs 1540'da, «es-Sultanü'l-Âdil» ünvanını alan Şir Şah, Kanauc'da (4) Humâyun'a büyük bir darbe indirmeye muvaffak oldu. Ganj'ı büyük zorlukla geçebilen Baburlu hükümdarı; Agra ve Dehli'yi de terkederek, Lahor kalesine sığındı (5). Kuzey Hindistan'da binbir güçlüklerle kurula-

(1) Gascoigne, The Great Moghuls, 153-156

(2) Gascoigne, Aynı eser, 153-156

(3) Gascoigne, Aynı eser, 162-163

(4) Cevher Aftâbâcî, Tezkiretü'l-Vakâ'at, 22-23; Gülbeden, Humâyunnâme, 163; Nizâmeddin Ahmed, Tabakat-ı Ekberî I, 75; I. Prasad, The Life and Times of Humâyun, 140-141

(5) Gülbeden, Humâyunnâme, 164

bilen koca devlet, şimdi büyük bir tehlike ile karşı karşıya idi. Sind'e yerleşmesine rağmen, Humâyun doğudan Şir Han, güneyden de Racputlar'ın baskısı altına girmişti. Üç aylık Lahor hâkimiyeti de Humâyun için heyecan dolu günlerle geçmiştir. Casusları vasıtasıyla Şir Han'ın gittikçe yaklaşmakta olan tehlikesini yakından takip ediyordu. Suriler, Sirhind'e girdiklerinde Humâyun, anlaşma zemini aramak için Türkmen Muzaffer ve Kadı Abdullah'ı Şir Han'a gönderdi. Bunlar Humâyun'un: «*İnsaf et! Bütün Hindistan'ı sana bıraktım. Elimde sadece Lahor kaldı. Sizin ve bizim aramızda Sirhind sınır olsun*» sözlerini ilettiler. Şir Han, bu teklifi reddederek Lahor üzerine harekete geçti. «*Kabil'i size bıraktım*» diyerek, Baburlular'la adetâ alay etmişti(1). Bunlar Humâyun için sıkıntılı günlerdi.

Bir gece rüyasında Şeyh Ahmed Câm'ı gördü. Bu veli kendisine Ekberşah isimli bir şehzadenin doğacağını ve Hindistan'a sahip olacağını müjdeledi. Humâyun, rüyasını çevresindekilere anlattığında herkes hayıra yordu(2). 1541'de Humâyun, Beluçlar'ın yardımı ile Sind'i geçti ve Hamide Banu ile izdivaç yaptı. Gucerat yolunun da kapandığını gören Humâyun, sonunda yerinde bir karar vererek, Safeviler'den I. Tahmasb'a iltica etti(3). Şah'ın kardeşleri Behram, Alkas ve Sam Mirza tarafından karşılanan Humâyun, İran şahının otağına yaklaştığında bizzat Tahmasb tarafından karşılandı. Gülbeden, bu buluşma sonrasını şöyle anlatmaktadır(4): «*Bu iki ünlü padişah arasında dostluk ve samimiyet öyle gelişti ki, Humâyun'un orada bulunduğu zaman içindeki günleri genellikle Tahmasb ile sohbet ederek geçmeye başladı*». Humâyun, kardeşlerine karşı destek sağlamak için Şillîği yaymayı ve korumayı vaat etti. Tahmasb Baburlu hükümdarının sözlerine pek inanmamış olmakla birlikte ona yardımcı kuvvet vermiştir. Böylece Humâyun, iki yıl içinde Afganistan'ı tekrar hâkimiyeti altına aldı. Kâmran Mirza'yı ve onu destekleyen Askerî'yi mağlup etti.

Daha önce işaret edildiği gibi Hindal, Kâmran, Askerî Mirza Babur'un oğlu ve Humâyun'un kardeşi idiler. 1555 yılına kadar Humâyun'a rahat verdirmeyerek fetret devrinin başlamasına sebep oldular. Şayet bu hâdiseler olmasa, Humâyun Hindistan'a daha erken dönebilir ve Suriler'den Şir Han'a karşı çıkabilirdi.

Askerî Mirza, 1536'da öldü. Hindal ile Kâmran arasındaki mücadeleler, bir süre daha devam etti. Savaşta mağlup olarak yaralanan ve

(1) Gülbeden. Hümâyunnâme, 165-166

(2) Gülbeden. Aynı eser, 167

(3) Rızaü'l-İslâm. Indo-Persian Relations, 22-47

(4) Gülbeden. Aynı eser, 188

Gûy-ı Şâhi'de ölen Hindal, burada toprağa verildi(1). Humâyun, bu elim kayıptan dolayı çok acı duymuş, Kâmran Mirza'ya karşı nefretli gün geçtikçe daha da artmıştır. Bu kardeş, 1542'de Humâyun'un Kabil'i ele geçirmesinden sonra, Bedaşan'a çekildi. 1550'de tekrar fırsatını bularak Kabil'i ele geçirdi. Humâyun'un kuvvetleri tarafından tekrar mağlup edildince, dağlara sığındı. 1553'de Kokar reisi Adem Han, Kâmran'ı kadın kıyafetinde yakalayarak, Humâyun'a teslim etti. Devlet ileri gelenlerinin muhalefetine rağmen Humâyun, Kâmran Mirza'yı affetti(2). Ancak, tehlikeli olmaması için de gözlerine mılı çekti. 1555'de ağabeyinin izni ile yanında Çiçek Begüm de olduğu halde hacca gitti. Son günlerini Mekke'de geçirdi ve 1557'de burada öldü. Kâmran'ın bir erkek, üç de kızı vardı. Oğlu Ebu'l-Kasım da kendisi gibi şalı ruhlu bir insandı. Ekberşah, bu şehzadeyi korumuş, fakat sonra aldığı bir kararla, Galyor kalesine sürgün ederek, öldürmüştür(3).

Humâyun onbeş yıllık ayrılıktan sonra tekrar Hindistan'a dönebildi. Şir Han'ın 1545'de ölümü üzerine Dehli, İslâmşah, Muhammed Adilşah, İbrahim Suri tarafından idare edildi. 1554'de Suri tahtına çıkan Ahmed Han İskenderşah, zayıf karakterli bir sultanı(4). Humâyun bu fırsatı değerlendirerek, Kasım 1554'de bütün gücüyle Hindistan'ı istilâ hareketine girişti. Onbeşbin askerle Suriler'in hiç nüfuzunun kalmadığı Pencab'ı kolaylıkla ele geçirdi. Lahor'dan sonra Bihind üzerine hücum eden Humâyun, 22 Haziran 1555'de, Ahmed Han İskender Suri'yi mağlup ederek, Dehli'ye muzafferâne girdi. Han-ı Hanan Bayram Han, şehzade Ekber ile Pencab valiliğine getirildi. Bayram Han, Pencab'da Suri ve yerli halka karşı iyi davrandı ve onların kalplerini kazandı(5).

Humâyun, yedi ay Kuzey Hindistan'ın Dehli'ye bağlanması ile uğraştı. Bu sırada, Osmanlı ülkesinden gelen misafirlerini de gayet güzel bir şekilde karşıladı. Bu misafir Seydi Ali Reis olup, Kanunî Sultan Süleyman'ın denizcilerindendi. *Mirâtü'l-Memâlik*'inde Seydi Ali Reis, Baburlular tarafından nasıl karşılandığını şu satırlarla anlatmaktadır:

«Zilkade ayının sonunda Dehli'ye vardım. Dehli eskiden beri Hindistan'ın başşehri idi. Ancak Humâyunşah ve babası Baburşah, çok de-

(1) Gülbeden, Humâyunnâme, 214

(2) Gülbeden, Aynı eser, 215-216

(3) Cevher Aftabacı, Tezkiretü'l-Vakı'at, 105-106; Ebu'l-Fazl Allâmi, Ekbernâme, I, 608

(4) Suriler için bkz. Abbas Han, Tüzük-ı Şir Şahi (Elliot-Dowson) IV, 301-433

(5) Ebu'l-Fazl Allâmi, Aynı eser, I, 634; Gascoigne, The Great Moghuls, 66; S.K. Bannerjee, Humayun Padshah, II, 229-245

fa güneyde Agra şehrinde oturuyorlardı. Ben geldiğimde, padişah (Humâyun) Dehli'de idi. Gelişim derhal kendisine bildirilmiş. Büyük bir merâsimle karşılandım. Böyle bir şeyi ümit etmiyordum. Humâyunşah, beni Sultan Süleyman Han Hazretleri'nin elçisi addediyordu. Binlerce asker, dört yüz fil, bir çok mirza ve emîr, başta Sadrazam olduğu halde beni karşıladılar. Altına süslü bir at çekip, sırtıma üst'üste iki hil'at geçirdiler. O akşam Sadrazam'ın (Bayram Han) büyük ziyafetinde bulundum. Bir çok hediyeler aldım. Bir kaç gün sonra Humâyunşah'ın huzuruna çıktım.» (1).

Seydi Ali Reis, Humâyun ile Dehli ve buradaki eski eserleri de gezmeye fırsatını bulmuş, Şeyh Kutbeddin Kâki, Şeyh Nizameddin Evliyâ, Şeyh Ferideddin Şeker Genç, Emîr Hüsrev Dihlevî gibi büyük zâtların türbelerini ziyaret etmiş, duada bulunmuştur. Humâyun, kendisi gibi şair ruhlu olan Seydi Ali Reis'den çok hoşlanmış, yanında kalması için ısrar etmiştir. Dehli'de uzun zaman kalmak istemeyen Seydi Ali Reis, Osmanlı ülkesine bir an evvel dönmek istiyordu. Saray memurlarından Mühürdar Şahin ile görüşerek, Humâyun nezdinde izin talebinde bulundu. Seydi Ali Reis, hükümdardan aldığı ferman ile Dehli'den ayrıldı. Fakat Lahor'da iken Humâyun'un ölüm haberini duydu (2).

c) Humâyun'un Ölümü :

Humâyun, 24 Ocak 1556'da, Şîr Mandal (3)'dan intikal eden özel kütüphanesinde çalışırken, bir kaza sonucu düşerek, başından yaralanmış ve 26 veya 28 Ocak 1556'da vefat etmiştir. Türbesi, Eski Dehli ile Şah Cihanâbad arasında, Nizameddin Evliyâ'nın mezarının batısındadır.

Humâyun birçok Hind savaşında bulundu ve Babur'dan aldığı emirlerle de akınlarda bulunmuştur. Babasından kendisine miras kalan koca devleti, 1540 şanssızlığı bir kenara bırakılacak olursa, gayet hünerli bir şekilde idare edebilmiştir. Şiirle de uğraşan Humâyun, *Divan* sahibi idi. Kızkardeşi Gülbeden'in yazdığı ve *Humâyunnâme* adını verdiği hatırat, onun devrine ait önemli malumatı ihtiva etmektedir.

(1) Seydi Ali Reis, *Mirâtü'l-Memâlik*, 88-122

(2) Seydi Ali Reis, *Aynı eser*, 144

(3) Gascolgne, *The Great Moghuls*, 68

3. CELÂLEDDİN EKBERŞAH (Şubat 1556 — Ekim 1605)

a) Ekberşah'ın Tahta Geçmesi ve Yükseliş Devri.

Hindistan'da yükseliş devrinin ilk büyük hükümdarı Ekber'dir. Baburşah'ın torunu, Humâyun'un oğludur. Annesi, Hindal Mirza'nın yakın dostu, Safevî bir âlîmın kızı olan Hamide Banu'dur. Gölbeden, bu şehzadenin doğumunun Sindîl bir şeyh tarafından daha önce müjdelendiğini ve «Allah sana bir oğul verecek. İsmi Celâleddin Muhammed koy» dediğini yazmaktadır. Bu müjde az sonra gerçekleşti. Humâyun, Şîr Han ile mücadele ederken ağır bir yenilgi almış, Hamide Banu ile Sind'de Haydarâbad yakınlarında Ömerkot'a sığınmıştı. İşte Ekber, 14 Kasım 1542'de burada doğdu(1). Ekber'in çocukluğu, babasının mücadele dolu hayatını müşahadeyle geçti. Bir ara Mirza Askerî'nin yanında rehine olarak kaldı ve bu Baburlu'nun eşi tarafından

Ekber Padişah Gazî Muhammed Celâleddin, Agra 971

yetiştirildi. Humâyun, İran'dan döndükten sonra, Ekber de Kabil'e Kâmrân Mirza'nın yanına gönderildi. Bu sırada şehzade ikibuçuk yaşındaydı. Humâyun, uzun süre ayrı kaldığı şehzadesini kurtardı ve

(1) Gölbeden, Humâyunnâme, 178

bunun şerefine büyük bir sünnet toyu yaptırdı. 1555'de, Hindistan seferine katıldı. İskenderşah'ın mağlup edilmesinde önemli rol oynadı, bu sırada onüç yaşına yeni girmişti. Bayram Han, Ekber'in koruyucusu ve yönlendiricisiydi. Pencab ve Himâlâya(1) eteklerine kadar olan arazi de kısa zamanda bu şehzadenin emri ile Bayram Han tarafından Baburlu idaresine sokulmuştu. Humâyun, kaza sonucu ölmenden önce oğlunu veliâht ilân etmişti. Merhum hükümdarın ölümü bir ara gizli tutuldu.

Allahu Ekber Celle Celaluhu, Agra

Bu sırada memleketine dönmekte olan Seydi Ali Rels, Ekber'le bir görüşme yaptı. *Mir'atü'l-Memâlik*'de bu konuda şunlar kaydedilmektedir(2); «*Tekrar Lahor'a döndüm. Zira Celâleddin Ekber Mirza, Lahor yakınlarında padişah ilân edilmişti. Lahor Beylerbeyi, hareketimi önledi. «Padişahdan emir gelmeden kimse Kandehar'a gidemez», dedi. Ekberşah'ın Sadrazam, Bayram Han'la beraber bulunduğu Mankut kalesine gidip, huzura çıktım. Genç padişahı tebrik ettim. Bayram Han; «Fetret zamanıdır. İsterseniz burada kalın. Hindistan'ın hangi vilâyetini isterseniz, size vereyim», dedi. Gene yoldan alıkonulmak ihtimali ile korktum. Merhum Humâyunşah'ın hareketime izin veren fermanını çıkarıp gösterdim. Bir Çağatayca gazelle bir kıt'a yazıp, Bayram Han'a sundum. Halimi arzettim. Ekberşah'ın huzuruna da çıktım. Babasının fermanını görünce, hareketime rıza gösterdi. Lahor'a geldim.»*

Ekber'in Baburlu tahtına çıkış tarihi 14 Şubat 1556'dır(3). Bayram Han eskiden olduğu gibi devlet işlerine yardımcı oldu. Ekber'in önünde birçok mesele vardı ve bunları saltanatı süresince halletmeye gayret etti. Bengal'de Surlular, Baburlular'ın hâlâ rakıbdıydılar ve Agra'nın doğusunda tehlikeli bir unsur teşkil ediyorlardı. Hızır Han Bahadurşah (1555-1561) ve halefi Gıyaseddin Celâleddinşah (1561-1564)

(1) H. Beveridge, *İA*. XI. 422-423

(2) Seydi Ali Rels, *Mir'atü'l-Memâlik*, 116-117

(3) Eou'l-Fazl Allâmi, *Ekberhâme*, II. 6; V.A. Smith, *Ahbar; The Great Moghuls*, 29

eski topraklarını geri almak ve Baburluları kesin olarak kovmak kararındaydılar.

b) Bayram Han :

Ekber'in babasından kalan en önemli mirası Bayram Han gibi muktedir bir devlet adamına sahip olmasıydı. Bayram Han, ailesi Kara Koyunlu hizmetindeyken İran'a göç etmişti. Bu ailenin muktedir azası olan Seyf Ali Bey, Bayram Han'ın babasıdır. Baburla tanışmaları Afganistan'da iken olmuştur. Bayram Han da Humâyun nezdinde itibar görmüş ve birlikte mücadele vermişlerdir. 1555'de Ludhana yakınında kazanılan Maçhlvara savaşı(1), Bayram Han'ın eseridir. Ekberşah, saltanatının ilk yıllarında da Bayram Han'a önemli görevler verdi. Onun sarayda itibarı o kadar yüksekti ki, bizzat hükümdar ona «*Han Baba*» diye hitap ederdi.

1556-1557'de Dehli, Lahor ve Agra arasındaki hâkimiyet sağlam temellere oturtulmuş ve şimdi de sıra fetihlere gelmişti. Aynı yıl, Sâlime Begüm ile Bayram Han'ın düğünleri yapıldı. Saraydaki itibarının gittikçe artması Bayram Han'a yeni rakipler kazandırdı. Mahım Begüm, saray entrikalarını gayet güzel işleterek, Bayram Han ile Ekber'in arasını açtı. Bu huzursuzluk, Bayram Han'ı epeyce üzdü. Bir ara bulunduğu mevkilden çekilmeyi, Mahım Begüm ve hükümdar ile ilişkileri asgari seviyeye indirmeyi düşünmüşse de, muhtemel tehlikeleri göz önünde tuttuğundan, vazgeçti. Fakat sonra Ekber'in huzuruna çıkıp hacca gitmek istediğini söyledi. Bu bir bakıma siyasetten çekilme anlamı taşıyordu. Kısa zaman sonra izin çıktı ve Guccerat'a hareket etti. Patan'da iken Şubat 1561'de, kendisine kın besleyen bir Afganlı tarafından öldürüldü(2).

Bayram Han, hıziplerin daima dışında kalmış, düşmanına dahi âdil davranmış, onların çocuklarını ve kadınlarını Hindli Baniya (tefecî)'ların elinden kurtarmış bir kişiydi. Ne yazık ki, sonu bir Afganlı tarafından beklenmedik bir şekilde öldürülmek oldu. Çağatay türkçesini gayet güzel kullanan ve yazan Bayram Han, aynı zamanda yetenekli bir şair idi. *Divan*'ı ruh zenginliğinin akisleri ile doludur. Ferište ve Bedaunî, onun bazı beyitlerini tarihlerinde zikretmişlerdir. Oğlu Abdurrahim Han da Ekber'in himaye ve sevgisini görmüştür.

1560'da Edhem Han ve Pir Muhammed Han, ülkenin güneyinde, Dekken ile Guccerat'a giden yol üzerindeki Malva'yı fethetmekle vazifelendirildiler. Malva sultanı Baz Bahâdur, Baburlu kuvvetleri karşısında varlık gösteremedi. Hindu devleti olan Gondvana da, Ekberşah'

(1) H. Beveridge, İA. XI, 422-423

(2) H. Beveridge, Aynı eser, 423

ın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Vali Abdullah Han Özbek'in isyan hareketi de şiddetli bir şekilde bastırıldı. Fakat bunu Cavnpur'daki diğer bir ayaklanma takip etti. Pencab'daki Mirza Hâkim de, Ekber'e karşı cephe aldı. Bu sırada başkent ile Afganistan arasında meydana gelen bir başka isyan da bastırıldı(1).

Fakat Racput meselesi Ekber'i epeyce uğraştırdı. Hindistan'ın bu muharip topluluğu, dostluk yolu ile yola getirildi. 1567'de Ekber bizzat Çitor seferine çıktı. Raca Udai Singh ve Jal Mall ile Patta isimli Hindular mağlup edildi. Rana Pratap, Baburlular'la mücadeleyi devam ettirdiyse de, Haldi Gat'ta hezimete uğradı. Çitor'un zaptını Ranthambhor, Bandi ve Kalincar'ın ilhaki takip etti(2).

1570'de, Agra'nın doğusundaki Oudh ve güneyindeki Galyor gibi müstahkem şehirler Baburlu hâkimiyetine sokuldular.

1572'de Gucerat'ta III. Muzaffersâh saltanat sürmekteydi ve o da Ekber'e karşı düşmanca bir tavır içindeydi. Diğer taraftan ülke içinde birlik tesis edilemediği için Portekizliler de yarımada sahillerinde sömürgelerini sürdürmekteydiler. Ekber, Hind denizindeki bu ticaret limanlarını ele geçirmeği arzuladığından, Gucerat'ı istila etti. Sultan III. Muzaffer, Baburlular'a karşı 1593'deki ölümüne kadar saldırılarda bulunduysa da, bir neticeye varamadı. Merkezden gönderilen Türk Naib, Ekber adına Gucerat'ı idare etmeye başladı. Böylece Gucerat, imtiyazlı eyalet durumuna kavuşmuş oldu(3).

Bengal'de yine karışıklıklar meydana geldiği için Ekber, Süleyman Kararaniler'den Davudşah (1572-1576) üzerine Baburlu ordusunu gönderdi. Han Cihan, Davudşah'ı mağlup ederek, Bengal'i Ekber adına ilhak etti. Bu sultanın başı kesilerek, zafer nişanı olarak hükümdara gönderildi(4).

Mirza Hâkim de Afganistan'da boş durmadı ve kuvvetlerini güçlendirdikten sonra, Pencab'ı sorumsuz bir şekilde istila etti. Hindistan'ın kuzeybatısının tehlikeye maruz kalması Ekber'i kızdırmış ve bizzat sefere çıkmıştır. Mirza Hâkim, mecburen Pencab'dan kaçmış ve daha sonra da bağışlanması için Kabil'den ricada bulunmuştur.

Ekber, 1583'de Lahor'da oturmayı uygun görerek ülkeyi buradan yönetmeğe başladı(5). Bunun sebebi de Özbekler'den Abdullah (1583-

(1) Gascolgne, *The Great Moghuls*, 81

(2) Y.H. Bayur, *Aynı eser*, II, 85-86

(3) Y.H. Bayur, *Aynı eser*, II, 87-91

(4) Allan, 355-358; Bayur, *Aynı eser*, II, 91

(5) Lâhor, Gazneliler'den beri önemli bir merkez idi. Zaman zaman başkent olarak da kullanılmıştır. Hindistan'ı kuzey-batıdan istila edenler öncelikle bu stratejik kaleyi ele geçirmişlerdir.

1598) isimli hanın, Baburlular'a alt Afganistan topraklarında gözü olmasıydı. Bu han, Bedâhşan'ı istila ettiğinde, Raca Bırbal'ı mağlup etmiş ve öldürmüştür(1). Raca Bhagvandas da Keşmir'de Baburlu hâkimiyetini tanımazlıktan gelmiş ve Ekber'e karşı düşmanca tutumunu sürdürmüştür. Ancak, 1585'de Baburlular tarafından mağlup edilmiş, Keşmir'in muhalefeti de böylece sona ermiştir(2). Ekber, Lahor'da Mirzâ Cânî Bey'i mansabdar olarak bırakarak, Dehli'ye ve daha sonra Agra'ya döndü. Bundan sonra da güney siyasetine eğilen Ekber, Dekken'deki Nizamşahlar ile mücadeleye girişti. 1600 yılına kadar süren savaşlar, kesin bir netice vermekten uzaktı. Ahmednagar'ın düşürülmesinden sonra Ekber, ordusuna Berar ve Handeş üzerine yürüme emrini verdi. Bu sultanlıklar da arka arkaya Baburlular karşısında mağlup oldular. Başkentini Devletâbad'a taşımış olan Nizamşahlar'ın yeni sultanı Murteza II. Nizamşah, 1602'de Ekber'le anlaşma yaptı(3).

Ekber döneminde dış münasebetler de faal bir seyir takip etmiştir. Safeviler, Özbekler ve Avrupa devletlerinin elçileri saraya gelmişler ve huzura kabul edilmişlerdir. İran'da Şah Tahmasb saltanat sürmekteydi. Ondan sonra II. İsmail ve Hudâbende ile I. Abbas bu ilişkileri devam ettirmişlerdir. Mir Masum, özel bir heyetle İran'a gönderilmiş, bu elçi Asırgarh zaferini Safevi şahına bildirmiştir. Aynı elçi, 1605'de Hindistan'a dönmüş ve Şah Abbas'ın Aras nehrinin kuzeyindeki Erivan kalesinin fethi müjdesini Ekber'e haber vermiştir (4).

Özbekler de Baburlular'ın ciddi ve ezeli düşmanı idiler. Babur'dan Ekber zamanına kadar bu politikada herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Onlar, 1574'de Belh'i istila ederek hâkimiyetleri altına aldılar. Bedahşan'daki iç karışıklıklar dolayısıyla az sonra burasını da istila ettiler(5). 1577'de bir Özbek elçilik heyeti Ekber'e geldi. Abdullah Han, elçileri vasıtasıyla «*Irak, Fars ve Horasan'ı kızılbaşlardan kurtarmaya çalıştığını*» bildiriyordu. Buna rağmen Özbekler'in siyasi düşüncelerinin saldırgan ve yayılcı olduğu Afganistan'daki faaliyetlerinden açıkça anlaşılmaktaydı. Ekber'in Özbekler'e gönderdiği Mirza Fulad Barlas adındaki elçinin misyonu hakkında malumatımız odlukça azdır.

(1) Rızaü'l-İslâm, *Indo-Persian Relations*, 51-55

(2) Allan, *Aynı eser*, 370-372

(3) Allan, *Aynı eser*, 372-376

(4) Rızaü'l-İslâm, *Aynı eser*, 48-51, 55-67

(5) Rızaü'l-İslâm, *Aynı eser*, 51-55

Portekizliler de, Hindistan sahillerinde ticari yollar üzerindeki bazı liman şehirlerine sahiptiler. Diu, Bassein ve Goa'daki üsleri ile deniz hâkimiyetini devam ettirirken, İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar da onlara rakip olarak bu sahillerde varlıklarını devam ettiriyorlardı. Elizabeth devrinde deniz aşırı ticari ilişkilere önem veren İngilizler, Ekber'in sarayı ile temasa geçtiler. Ralph Fitch, maceralı bir yolculuk sonunda Hindistan'a geldi. Peder Antony Monserrate, Hindistan'daki ilk cizvit misyon temsilcisidir. 1580'de Fetihpur Sikri, kendi dini misyonunun faaliyetini sağlamış, ibadethanede dini münaakaşalara katılmıştır. Ekber devrindeki sosyal yaşayış hakkında enteresan bilgiler veren bu cizvit rahibi, Şehzade Murad'ın hususi hocalığına da tayin edilmiştir. Yine hatıralarından anlaşıldığına göre, Monserrate, Ekber'le birlikte Kabil seferine de iştirak etmiştir. Ralph Fitch, 1584'de Fetihpur Sikri'de Ekber'in huzuruna çıkmaya muvaffak olabılmış, hükümdardan aldığı özel bir mûsadeyle Cemne, Ganj ve Bengal'i gezmiştir(1).

Bayram Han meselesiyle ortaya çıkan diğer bir problem de saray içi hâkimiyet mücadelesidir. Buna *anege* ve *atege*(2) yani süt kardeşlik süt babalık da denmektedir. Mahım Anege, Ekber'in süt ninesidir. Nedim Köke'nin eşi, Bâki ve Edhem Köke'nin anneleriydi. Ekber'in ateye (süt babası)'si Şemseddin Han idi. Bu şahıs da Mahım'ın oğlu Edhem'i öldürttüğü için, saray içinde düşman tavırları üzerine çekmişti.

Baburlu hükümdarları içinde ilk büyük teşkilâtlanmayı Ekber gerçekleştirdi. Toprak dağıtımı, damgalama nizamı ve malî alanda önemli reformlar uygulamaya konulduğu gibi bunların sıkı bir şekilde denetlenmesi yapıldı. Ekber, önce Muzaffer Han Turbeti ve daha sonra da Todar Mâl'i başvezirliğe tayin etti. Sonuncusu, vergi işlerine dair bir lâiyhayı hazırlayarak hükümdara sundu. Konu üzerindeki müzakerelerden sonra Ekber, ülke çapında sıkı denetimler yaptırdı. Eyaletlerdeki ve özellikle Düâb'daki tımar düzenlemelerini kontrol altına aldırdı(3).

c) Ekber'in Dini Görüşleri :

Bu yıllarda sadece saray ve eyalet düzenlemeleri ile vakit geçirilmediği görülmektedir. Ekber, dinî konularda da büyük serbestlik havası meydana getirmiş, bununla halkını hoşnut etmek istemiştir.

(1) Bkz. Seyyahlar bölümü.

(2) Bayur, Aynı eser, II. 71-73

(3) W.H. Moreland. The Agrarian System of Moslem India

Din-i Hak konusu, bu görüş ışığı altında Ekber tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. R. Krishnamurti(1), Din-i Hak üzerinde durmuş, 1573'den sonra ortaya çıkan durumu incelemiştir. Şeyh Mübarek ve Mahyârcı Rana gibi şahsiyetler de, Ekber'in mevcut dinî görüşlerine yeni ufuklar kazandırdılar.

Kazvinli Mîr Abdüllâtîf *Sulh-ı Kûl* konusunda Ekber üzerinde etkili olmuş, sarayın gözdelelerinden olan tarihçi Ebu'l-Fazl Allâmi de bunu kasideler, methiyeler ile övmüştür. Ekber, 1573'de Fetihpur Sikri'de büyük bir Divânihâne yaptırdı. Buna İbadethâne adını verdi. Dinî münazaralar, hükümdarın, ulemânın, seyyidlerin ve saray ileri gelenlerinin katılmalarıyla bu binada yapıldı. *Sulh-ı Kûl*'e rağmen, İslâmî duyguları ağır basan Ekber, hacca gitmek istediğini söylüyor, çevresindekileri ikna edemeyince, ihrama girerek, birkaç kilometre yol alıyor, sonra da dönüyordu. Bu gezil sırasında, ne gibi duygular taşıdığını tahmin etmek de zordur. 1577'de Narnaul'a giden Ekber, Şeyh Nizameddin tarafından misafir edildi(2).

Ancak bu şeyhin tek yanlı irşadı hükümdarı hiç bir zaman tatmin etmedi. 1578'de Budist misyonerlerden bu dinin bütün inceliklerini öğrenen Ekber, saygı sebebiyle et yemekten vazgeçti. Halbuki hâba ve atalarının en sevdiği yemekler hep etli yemeklerdi. Zayıf düşmemek için sadece Cuma günleri et yeme itiyadı kazanmıştı. Celâm kenarındaki bir süre avında, son anda hayvan öldürülmesini yasaklamıştı. Bedâuni ve Ebu'l-Fazl Allâmi, bu davranışların «cezbe hâli» olduğunu düşünüyorlardı.

Saraydaki durgun davranışları, uzlet hayatı şeklinde yorumlanıyordu. İbadethanelerde, hristiyan, müslüman, budist, zerdüş, Jaini ve Sâbiller'e mensup din adamlarını görmek, her zaman mümkündü. Zerdüştiler'in usta ve kurnaz temsilcisi Mahyârcı Rana, Ekber nezdinde bütün dikkati üzerinde topluyordu. 1579'da, Ekber bir cuma hutbesi okumuş ve burada *Allahu Ekber* yerine «Allah-ı Ekber» demişti. Bu ifade birçok şüpheli de beraberinde getirdi. Yoksa hükümdar, kendisine Allah'ın Ekberli mi dedirtmek istliyordu? 1579'da Şeyh Mübarek, büyük âlimlerin imzaladığı bir belgeyi hükümdara takdim etti. Bu belgeyle Ekber, dinî konulardaki davranış ve düşünceleri sebebiyle uyarılmıştı. Pek çok kimse, Ekber'in İslâm dininden uzaklaştığını iddia ediyordu. Fakat o tersine farz olan namazları hiç terketmiyordu. Bu sırada, Mekke'den Fetihpur Sikri'ye taşınan Hz.

(1) R. Krishnamurti, *Ekber: Dinî görüşleri*, Baroda, 1961

(2) Ekber, İA. IV, 213

Peygamber ile ilgili bir taşı, merasimle kabul etmesi, herkesi şaşırtmıştı. *Lisân-ı İlâhî* konusunda ilginç görüşleri vardı.

d) Ekber'in Ölümü :

Ekber, 1604 sonlarında şiddetli bir dizanteriye yakalandı. Ekim ayında ise konuşma melekelerini önemli ölçüde kaybetti. Ancak şuuru yerindeydi ve bir ayılma sırasında, oğlu Selim'i hükümdar ilân ettirdi. 25-26 Ekim 1605'de gece yarısı vefat etti(1). Cenazesi İslâmi esaslara göre hazırlanıp Agra'daki Sikandara'da toprağa verildi. Daha sonra muhteşem bir türbe yapıldı. Şirvanizâde Ahmed Hamdi, *Hindistan-ı Swat ve Afganistan Seyahatnâmesi*'nde, bu muhteşem türbeyi şu satırlarla anlatır:

«Agra'da, Celâleddin Ekberşah'ın türbesinin karşısında Dehli'deki meşhur Bâb-ı Alaeddin'e muadil, İskendara denilen mahalde bir bahçenin girişinde ve yüksek ehram şeklinde bir müzeyyen kapı olup, mezkur kapının ziynet ve ters'atında bazı kısımları bozulmuş olduğundan, mahir Hindli ustaların oraları tamirlerine rastladık. Mezkur kapı, Ekberşah'ın medfun olduğu türbesinin geniş ve muntazam bahçesinin kapısı olup, buna türbe veya bahçe kapısı denilemez. Belki aleme bir seyr-i garâib olmak için o bahçenin girişinde gayet mutan-
tan bir irtifa üzere mücevherlerle donanmış müsenna bir giriş yapılmıştır. Bu türbe de, Hindistan'da gördüğümüz diğer selâtin türbeleri gibi, üç kat kârgir kubbeli ve iç yüzü ile sandukası «zıkkım» taşından yapılmış, çiçek ve yazılarla tezyin edilmiştir(2).

Ekber, devrin kaynaklarının tariflerine göre, orta boylu, buğday benizli, kaşları ve gözleri siyah, kuvvetli bir vücuda sahipti. Küçükken Babur'a benzediği de yazılmıştır. Hindal Mirza'nın kızı, Bayram Han'ın dul eşi ile izdivaç yapmıştır. Sonuncu hanımı 1570'de evlendiği Caysalmarlı Raval Har Hay'ın kızıydı. Hindu âdetlerinin bu kadın tarafından Baburlu sarayına sokulduğu da iddia edilmektedir.

(1) B. Prasad, *History of Jahangir*, 72-78; Smith, 323; Gascolgne, *The Great Moghuls*, 126

(2) Gascolgne, *The Great Moghuls*, 84-85

4. EBU'L-MUZAFFER NUREDDİN MUHAMMED CİHANGİR GÂZİ (24 Ekim 1605 — 28 Ekim 1627)

a) Tahta Geçiş ve Tüzük-i Cihangiri.

Ekber'den sonra Selim, «*Ebu'l-Muzaffer Nureddin*»(1) ünvanıyla tahta geçti. Ancak, bu Baburlu hükümdar, Cihangirşah adıyla şöhret kazanmıştır.

Cihangir, 31 Ağustos 1589'da Fetihpur Sikri'de doğmuştur. Annesi Racput asıllı Raca Bihâri Mai Kaçulâhi'nin kızı olup, bu kadın «*Meryemü'z-Zamani*» diye tanınmıştır(2). Diğer kardeşleri, İkiz Hasan ve Hüseyin, Murad ile Danyal'dır(3). Cihangir'in ilk adı Selim'dir ve bunu babasının çok saygı duyduğu Şeyh Sâlim'den dolayı almıştır. Şehzade, bir ara «*Şeyhu Baba*» diye de isimlendirilmiştir. Gençliği babası ile savaşlarda geçti. Otuz yaşındayken, 1599'da Allahâbad'da ayaklandı. 1601'de kalabalık bir ordu ile Agra'ya yürüdüğü görül-

Nureddin Cihangirşah b. Ekber Padışah'a Ait Sikke

dü. Cihangir, babasının çevresine de düşmanca tutum takınmış, Ebu'l-Fazl Allâmî'yi, Dekken dönüşü yolda iken öldürtmüştür. Ekber, bu hâdiseye çok kızmışsa da, araya Hamide Banu, halası Gülbeden ve Bayrak Han'ın eski eşi Sâlime Begüm girdiği için teskin olabilmıştır. Murad'ın ölmüş olması, Danyal'ın da sıhhatinin iyi olmayışı, Cihangir'in affedilmesini kolaylaştırmıştır. Oğlunun bir daha âsi duruma girmemesi için Ekber, onu vellaht ilân etti. Bu defa şehzade-

(1) Allan, Aynı eser, 380

(2) Allan, Aynı eser, 351

(3) Gascoigne, The Great Moghuls, 250

nın oğlu Hüsrev, babasına karşı cephe aldı. Bengal valisi Raca Men Sing ve Han Azam Azız Kökeltaş'ın Cihangir'i ortadan kaldırma plânları gerçekleşmedi ve şehzade de onları cezalandırmak için babasını ikna etti.

Cihangir, Ekber'in ölümünden sonra Baburlu tahtının hâkimi oldu (24 Ekim 1605). İlk iş olarak ülke yönetiminde uygulanacak bazı yasakları yürürlüğe soktu. Buna göre:

1. Tımar sahibleri, halktan tamga, mîr-î bahri ve buna benzer vergi toplamayacaktı.
2. Nüfusu az yerlere mescit ve kervansaray inşâ ettirilecek, böylece bu yerler şenlendirilecekti.
3. Tüccar ve yolcu eşyalarına dokunulmayacaktı. Miras işleri belirli kaidelere göre yerine getirilecekti.
4. Her türlü içki yasaklanmıştı, asla kullanılmayacaktı.
5. Hane hürriyeti mutlaka sağlanacaktı.
6. Suçluların kulak ve burunları kesilmeyecekti.
7. Halkın toprağı kendisine ait olarak kalacaktı.
8. Tahsildarlar ve beyler, hükümdarın izni olmadan halktan biri ile evlenmeyecekti.
9. Hâlise gelirleri, hastahanelere ve buradaki tabiplere tahsis edilecekti.
10. Hükümdarın doğum gününde, pazartesi ve perşembe günlerinde hayvan kesimi yasaklanmıştı.
11. Ekberşah'ın emri ile tayin edilmiş olanlar, eski görevlerine devam edeceklerdi.
12. Devlet yetkilileri halka her türlü kolaylığı göstereceklerdi (1).

Şehzade Hüsrev'in babasını tebrik için saraya gelmesi herkesi memnun etti. Fakat bu şehzade çok geçmeden yine fikrini değiştirdi ve eskiden olduğu gibi babasına muhalefete başladı. Nisan 1606'da, gizlice Agra kalesinden kaçarak, Pencab'a gitti. Burada Sihlerin lideri Guru Arcun'la görüştü. Baburlular'la araları iyi olmayan Sihler, Hüsrev'in bu teklifini benimsediler ve Lahor'u istila ettiler. Cihangir, Pencab'ın tamamen oğlunun eline geçmesini önlemek için ordu gönderdi. Baburlular ile Sih desteğindeki Hüsrev, Cullandar nehri kenarındaki Bhalroval'de karşı karşıya gelerek savaştılar. Baburlu kuvvetleri, Sihler'in korkarak muharebe alanını terk etmeleri üzerine, şehzadeyi esir ettiler. Cihangir oğlunu Burhanpur'a sürgüne gönderdi ve Hüsrev orada 1622 yılında öldü (2).

(1) Tüzüklü Cihangirî, 2-4

(2) Tüzüklü Cihangirî, 51-69; B. Prasad, Aynı eser, 138-155

Sihler, bundan sonra da Baburlular'ın Pencab'daki en ciddi rakipleri oldular. Liderleri Guru Arcun (1563-1606), *Adi Granth* (Tanrı Kitabı) adlı kutsal eseri derlemiş ve Amritsar'da *Harimandır* (Altın Tapınak)'ı ibadete açmıştı. Cihangir, Sihler'in güçlenmesine seyrici kalmadı. Bazı söylentiler, Guru'nun tevkif edilmesine ve Cihan-

Şah Cihan'ın Mührü ve Sikkesi

gir'in huzuruna suçlu olarak çıkarılmasına sebep oldu. Baburlu hükümdarı onu ağır para cezasına çarptırdığı gibi, *Adi Granth* ve *Vedanta* (Hinduluk)'nın İslâmiyet'le ilgili kırıncı mahiyetteki bölümlerin çıkarılmasını ve iptalini emretti. Guru Arcun, bu emre karşı çıktığı için ölüme mahkum edildi(1).

Cihangir, Bengal, Mevar ve Dekken meseleleri ile meşgul oldu. Bengal, tarihçilerin de belirttikleri gibi daima karışıklık merkezi olmuştur. Afgan menşeli Osman, Cihangir'e karşı ayaklanmış, bastırılması ile de İslâm Han vazifelendirilmişti. 1612'de doğu seferine çıkan bu Baburlu komutanı Nek Ucyal yakınlarında Afganlıları mağlup ederek, isyanı bastırdı(2). Mevar bölgesinde de karışıklıklar hüküm sürüyordu. Mahabet Han, 1608'de Racputlar'ın üzerine gönderildi. Şehzade Hürrem de onunla birlikte Mevar'a gitti. Raca, Baburlularla anlaşarak, bin at ve belirlenen miktarda vergi vermeyi kabul etti(3). Murtaza II. Nizamşah ve Melik Amber, Ahmednagar'da Cihangir'e karşı cephe almışlardı. Özellikle Melik Amber(4), Maratalar'ın desteğiyle Baburlu arazisine sürekli olarak akınlarda bulundu.

Şehzade Hürrem, Baburlu ordusu ile Melik Amber üzerine gönderildi. 1617'de, Hürrem muzaferâne bir eda ile Burhanpur'a girdi (5). 1615'de, Osmanlı hanedanı ile akrabalığını iddia eden II. Âdîlşah, Cihangir'e elçi gönderdi. Onun bu olumlu davranışı, Cihangir tarafından hüsn-ü kabul görmüş, böylece bölgede denge siyaseti de devam ettirilmiştir. 1619'da Nizamşahlar yine Baburlu arazisini istila ettiler ve Melik Amber bölgeyi yağmalattı. Bunun üzerine Hürrem yeniden Dekken'i istila etti. Baburlu ordusu, Nizamşahlar başkentine kadar girerek, uzun zamandan beri elde edemedikleri yağmayı gerçekleştirdi. Melik Amber ise bir kaçış yolu bularak, hayatını kurtarabildi. Nizamşah Baburlu münasebetleri, bu defa şehzade Hürrem'in ayaklanması ile tekrar bozuldu. Cihangir'in sonraki çabaları da diğer yörelerde beliren hâdiseler dolayısıyla bir netice vermedi.

b) Dış Münasebetler :

Cihangir devrinde dış münasebetlerde de aktif bir faaliyet görülmektedir. Safevî tahtındaki Şah Abbas (1588-1629), Osmanlılar ile barış yaptıktan sonra, Baburlular üzerine yürüdü. Haziran 1622'de Kandehar'ı ele geçirdi. Dekken'de bulunan Hürrem, hemen Afganlıs-

(1) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 383

(2) Allan, *Aynı eser*, 388

(3) Allan, *Aynı eser*, 388-389

(4) Allan, *Aynı eser*, 391, 395

(5) Allan, *Aynı eser*, 391

tan'a gönderilirken, Bihar, Bengal ve Gucerat kuvvetlerinin de bura-ya yardıma koşması emredildi. Cihangir, İran şahına bir ders vermek istiyor, diğer taraftan da İsfahan'ı istilayı plânlıyordu. Ancak şehzade Hürrem'in ortaya çıkardığı olumsuz durum üzerine, bu istiladan vazgeçilmiş ve Pencab'daki hâkimiyet için kuvvet ayrılmıştır. Bu sırada Abbas'ın Cihangir'e gönderdiği elçi, Kandehar meselesine temas ederek, buranın eskiden beri kendilerine ait olduğunu ve bu yüzden hâkimiyet altına alındığına işaret ediyordu. Kandehar'a rağmen iki devlet arasındaki münasebetler gelişmiş, gönderilen elçiler de bunu sağlamakta önemli roller ifa etmişlerdir. Bu devre alt minyatürlerde, Cihangir ve Abbas, dünya hâkımı gibi görülmekte, birbirlerini kucaklamaktadırlar(1).

Babur, Humayun ve Ekber zamanlarında bozuk olan Özbek-Baburlu ilişkileri de Cihangir'in saltanatı sırasında İran'a karşı güdülen politikadan dolayı yumuşadı. Zira Özbekler, Kandehar'ın zaptı meselesini öne sürerek, Baburlular'ın yanında olduklarını ortaya koymuşlardı.

Bu dönemde Avrupalılar da, sık sık Cihangir'in sarayında görüldüler. 1606-1607 de, İngilizler Gucerat sahillerine bir filo gönderdiler. Bu yelkenlilerin komutanı Willame Hawkins(2), İngiltere kralının Ekber'e yazdığı mektubu getiriyordu. Ancak, yerine Cihangir geçtiği için ona takdim etti. İyi Türkçe bilen bu İngiliz, «*East Indian Company*» için hareket ediyor ve şirket adına bazı imtiyazlar istiyordu. 1611 yılına kadar Agra'da kalan W. Hawkins, Portekizliler'e karşı Cihangir'den bazı menfaatler koparmak istediye de, muvaffak olamadı. Türkistan'dan ve Hindistan'dan Arabistan'a giden hacıları tehlikeye atmak istemeyen Cihangir, Portekizliler ile de dost geçinmeyi, siyasi açıdan daha uygun buluyordu(3). W.Finch, Jhon Jourdain, Nicholas Withington, Thomas Coryat ve bazı çizvit rahipleri de, Cihangir devri Baburlular'ı ile temasta bulunmuş, Doğu'nun bu az bilinen dünyasını, Batı'ya tanıtmışlardır. Sir Thomas Roe ve Edward Terry de, İngiltere kraliçesi adına Cihangir ile görüşmeler yapmışlardır(4).

Cihangir devrinde iz bırakmış kadınların başında Nur Cihan gelmektedir. Hükümdarın eşi olan bu hanım, Gıyas Bey'in kızıdır. 1577'de, ailesinin İran'dan Hindistan'a göçü sırasında Kandehar'da dünya-

- (1) Rızaü'l-İslâm, *Indo-Persian Relations*, 68-96; Ebû'l-Hasan Nadir ez-Zaman'ın minyatürlü Washington Freer Gallery of Art'dadır. Bkz. Aynı eser, 70-71
- (2) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 380-382
- (3) Allan, Aynı eser, 380-382; Gascolgne, *The Great Moghuls*, 141
- (4) Gascolgne, Aynı eser, 255

ya gelmiştir. Ekber devrinin cesur komutanı Şîr Afgan Alı Kulu ile evlenmiş, onun bilinmeyen bir şekilde ölümünden sonra, dul kalmıştır. Nihayet 1611'de, otuzdört yaşındayken Cihangir ile izdivacı gerçekleşebilmiştir.

Bu kadın, kısa zamanda Cihangir üzerinde büyük bir otorite kurdu ve akrabalarını da yüksek mevkilere tayin ettirdi. 1616 da, Nur Cihan adı resmen kullanılmaya başlandı(1).

Gıyâs Bey, Nur Cihan'ın babası ve Cihangir'in kayınpederiydi. İtimadü'd-devle ünvanıyla vekil (başvezir)'liğe yükseldi. Hürrem isyanı sırasında ölen bu bey, kızı tarafından Agra'da yaptırılan büyük ve muhteşem türbeye gömülmüştür(2).

Asaf Han(3), Nur Cihan'ın kardeşi ve Gıyas Bey'in oğludur. Kızını Hürrem ile evlendirmiş ve o da hükümdarlık ailesi ile akraba olmuştur(4). Daha sonra ablası ile arası açılmış, damadı olan şehzadeyi desteklemiştir. Bu durum da, 1627'deki olaylara büyük tesir etmiştir.

c) Cihangir'in Vefatı ve Şahsiyeti :

Cihangir, saltanatının son yıllarında pek rahat yüzü göremedi. Bazen eşinin, bazen de vezirinin nüfuzu altında kukla duruma düştü. Keşmir'de iken rahatsızlandı ve tabiplerin isteği üzerine iklimi daha müsait olan Lahor'a dönmek üzere buradan ayrıldı. Yolda iken 28 Ekim 1627 günü vefat etti(5). Cesedi Râvi nehri kıyısındaki, Şah Dara denilen yerde toprağa verildi. Daha sonra bu mezar üzerine büyük bir türbe yapılmıştır(6).

Cihangir parlak bir eğitim görmemesine rağmen, ilim ve avcılığa meraklıydı. Âlimleri, seyyidleri ve fakirleri korumuş, onları neşrettiği kanunlarla himaye altına almıştır. Bazı mektuplarının da yer aldığı *Tüzük-i Cihagiri* kendisi tarafından telif edilmiş kıymetli bir kaynaktır(7). Bu eser, Mutemed Han tarafından *İkbâl-nâme-i Cihangiri*

(1) Gascoigne, Aynı eser, 136; B. Prasad, 163-166; Allan, 385

(2) Gıyâs Beg, Ekber devrinin önde gelen idârecilerindendir. Cihangir'in kayın pederi iken vefat etmiş ve kızı Nûr Cihan onun için 1626'da ihtişamlı bir türbe inşa ettirmiştir. Bkz: G. Hambly, *Cities of Moghul India*, 83

(3) Allan, Aynı eser, 386

(4) Allan, Aynı eser, 399

(5) Mutemed Han, *İkbâl-nâme-i Cihangiri*, 435; Abdül-Hamid Lahori, *Padişahnâme*, 5; B. Prasad, 432-435

(6) Bayur, Aynı eser, II, 520

(7) Gascoigne, *The Great Moghuls*, 253

(1) adı ile devam ettirilmiş, Nur Cihan'la evlilik, Hürrem isyanı ve diğer önemli hâdiseler anlatılmıştır.

Yirmiiki yıllık saltanatı, her şeye rağmen başarı ile geçmiş, ülke dağılmaktan kurtarılmış. Ekber'in bıraktığı kültür mirası daha sağlam zemine oturtulmuştur.

Agra, Lahor, Palaman gibi yerlerde mimari eserler, onun devrinin karakteristik özelliğini aksettirmektedir. Bustan, Keşmir, Şrinigar bahçeleri de, bu devrin imar faaliyetleri arasındadır. Agra ile Lahor arasındaki büyük cadde ve iki tarafındaki ağaçlar, o zamanlar dillere destandı.

(1) Gascoigne. The Great Moghuls, 253

5. DÂVER BAŞ BULAKI (Ekim 1627 — Ocak 1628)

Bulaki, Cihangir'in torunu ve Hüsrev'in oğludur(1). Diğer kardeşleri de Bülend Ahter ve Gurşasb'dı(2). Babası Cihangir'e karşı ayaklanmış, çatışma sırasında yakalanarak hapse atılmış, Dekken'de ölmüştü. İtimadü'd-devle Asaf Han, Ekim 1627'de vefat eden Cihangir'den boşalan tahta «*Dâver Baş*» ünvanıyla Bulaki'yi geçirdi(3). Yeni hükümdarın adına hutbe okutulmuş, para kestirilmiş ve halka bahşisler dağıtılmıştır. Kayınpederi İtimadü'd-devle Asaf Han ise Dâver Baş Bulaki'nin yanında bulunuyordu. Lahor'da ise Şehriyâr duruma hâkim olmuş, buradaki devlet hazinesine el koymuştu. Asaf Han ise, bu kritik anda hükümdarı destekledi ve Şehriyâr'ı yakalatarak gözlerini oydu. Hürrem de, tahtın önde gelen rakiplerindendi ve yeğeni Dâver Baş Bulaki'nin yerinde haklı olarak gözü vardı. Agra'dan Lahor'a hareket eden bu şehzade, 9 Ocak 1628'de oraya vardı. Asaf Han, bu defa Hürrem Han tarafına geçti ve onu sultan olarak

Dâver Baş Sikkesi, 1037 - Lahor

tahta çıkardı. Dâver Baş Bulaki ise yakınlarının ihanetli karşısında, hayatını kurtarmak için, İran tarafına kaçtı ve Safevîler'e sığındı. Onun, Şah Abbas ile olan münasebetleri ve hayatının bundan sonrası için, kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. İran Şahı'nın Şah Cihan'ı tebrik için Bahri Bey isminde bir elçiyi Hindistan'a göndermesine bakılırsa, Bulaki'nin siyasi hayatı da sona ermiştir(4).

- (1) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 399
- (2) Allan, Aynı eser, 399
- (3) Allan, Aynı eser, 399
- (4) Allan, Aynı eser, 399

6. ŞİHABEDDİN CİHANŞAH (4 Şubat 1628 — 21 Haziran 1657)

a) Tahta Geçışı :

Cihangir'in oğulları; Hürrem, Cihandar, Şehriyâr, Perviz ve Hüsrev idiler(1). Cihanşah, 1628'de kayınpederi Asaf Han'ın yardımı ile Agra'da Baburlu tahtına çıktı. «*Ebu'l-Muzaffer Şihabeddin*» ünvanını aldı. Adına hutbe okunup altın, gümüş ve bakır paralar kestirildi.

Cihanşah, 1592'de doğmuştur. Ağabeyi Hüsrev Han meselesinden dolayı, babasına muhalefet eden Cihanşah, Bihar ve Bengal'i ele geçirdikten sonra 1625'de babası ile barışmanın yollarını aramıştır. Asaf Han'ın yardımı ile şehzade, artık otoritesini iyice kaybetmiş olan Cihangir tarafından affedilmişti. Cihangir Lahor'a yakın bir yerde vefat ettiğinde Şah Cihan, Dekken'de Cunnar'da bulunuyordu.

Agra tahtına çıktıktan sonra, iki ayaklanma kendisini epeyce meşgul etti. Bundela racası Pir Singh'in oğlu Cac Hara'nın üzerine Mahabet Han gönderildi(2). Baburlular'ın giriştiği şiddetli bastırma hareketi karşısında, Hindular boyun eğmek zorunda kalarak Cihanşah'a itaatlerini bildirdiler. Fakat vezirin bölgeden ayrılmasından kısa bir zaman sonra tekrar ayaklanmaları Cihanşah'ı kızdırmış ve tenkil için bu defa oğlu Evrengzib görevlendirilmiştir.

Sarayda, Cihangir zamanında yüksek bir memuriyete sahip olan Han Cihan Lodi, bu hükümdarın ölümünden sonra gözden düşmüş, o da isyan etmiştir. Dulpur civarında âsi kuvvetler ile Mahabet Han'ın idaresindeki Baburlular arasında savaş başladı. Han Cihan Lodi, maiyetindeki kuvvetlerden bir kısmının yüz çevirmesi üzerine, mağlup edilerek öldürüldü(3).

Bu sırada Portekizliler, Bengal bölgesinde korsanlık hareketlerine girişmişlerdi. Hugli'de bazı imalâthaneler inşa ettikten sonra hal-

(1) Allan. *The Cambridge Shorter History of India*, 399

(2) Allan. Aynı eser, 400

(3) Allan. Aynı eser, 401

ka eziyet etmeye başladılar. Bengal'de yakaladıkları kimseleri de, köle olarak satmaya başladılar. Mümtaz Mahal'e bile kız nedimeler takdim ederek, saraydan bazı imtiyazlar elde etmek için gayret gösterdiler. Şimdi Bangladeş sınırları içinde kalan Çittakong Frangisleri'ne de yardımda bulundular. Bengal'de köle ticaretinin durmaması, Vali Kasım Han'a karşı düşmanca tavırların alınması üzerine, Baburlular'la Portekizliler'in arası bozuldu (1631-1632). Yerli halkın ayaklanmasını kanlı bir şekilde bastıran Portekizliler, ellerindeki ateşli silahlarla onbin kişiyi katlettiler. Kasım Han ise olaylara sadece seyirci kaldı ve ancak Bengal'in Baburlular'a bağlı kısımlarında tedbirler almakla yetindi(1).

b) Tac Mahal :

Şah Cihan'ın gözdesi Mümtaz Mahal 1631'de öldü(2). Daha önceleri Ercümen Banu adını da taşıyan bu kadın, Nur Cihan'ın kardeşi Asaf Han'ın kızı idi. 10 Mayıs 1612'de Şah Cihan ile şehzade iken evlenmiş, Mümtaz Mahal ünvanını almıştı. Haziran 1631'de Burhanpur'da bir kız çocuğu dünyaya getirmiş, ancak doğum sonrası fenalaşarak ölmüştür. Bu ani ve elim kayıp, Şah Cihan'ı ziyadesiyle üzmüş ve aylarca onun matemini tutmuştur. Hükümdar, Mümtaz Mahal'in naaşını önce Zeynâbad'a defnettirdi. Daha sonra da, onun adını ebedileştirmek için Tâc Mahal adında muhteşem bir türbe yaptırdı. Raca Cay Singh'den satın alınan arazide inşâ ettirilen bu türbe, şimdi dahi ziyaret edenleri büyülemektedir.

Hudud kalesi Kandehar, yine Safeviler ile Baburlular arasında problem çıkarmaya devam ediyordu(3). Vali Ali Merdan Han, Şah Cihan adına bu sınır kalesini koruyor ve her zaman Safeviler'in saldırılarına karşı tetikte duruyordu. Afganistan, kuzeyden de Buhara hâkimlerinin baskısı altında idi. 1646'da, Abdülaziz'in saltanat için ayaklanması üzerine, kuzeybatıda sükûnet bozuldu. Haziran 1646'da Şehzade Murad ve Ali Murad Han, Belh'i Buhara hükümdarının elinden aldılar. Bundan sonra da, Kabil ve Belh, Sadullah Han'a, Bedahşan da Evrengzib'e verildi.

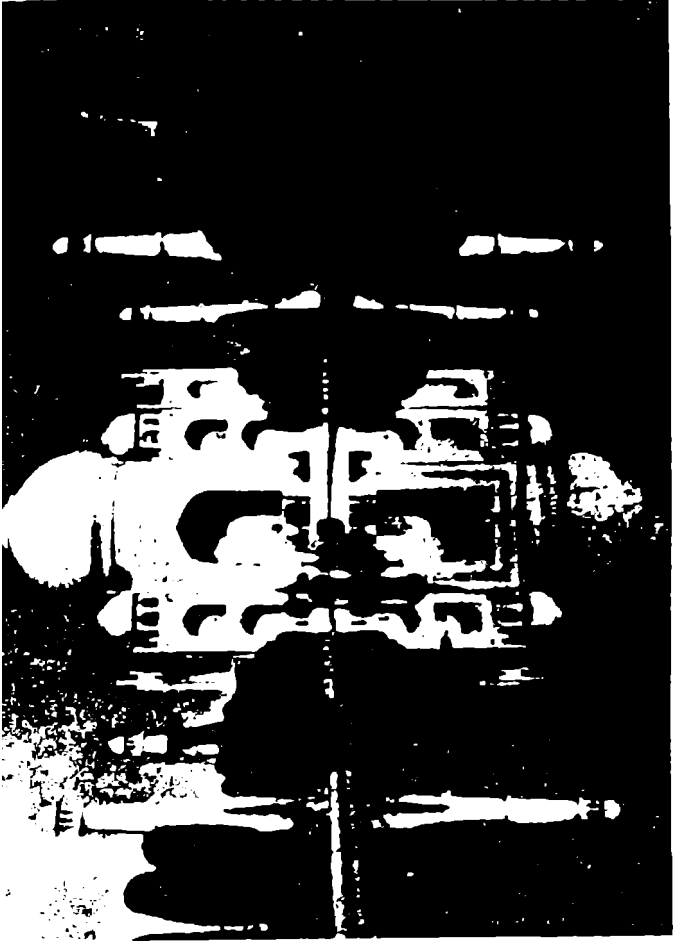
Dekken meselesi(4) Cihangir zamanında da halledilememişti. Bu bölgeyi iyi tanıyan ve babası adına bazı savaflara da iştirak etmiş o-

(1) Allan, The Cambridge Shorter History of India, 400

(2) Allan, Aynı eser, 401-402

(3) Rızâü'l-İslâm, Indo-Persian Relations, 97-123

(4) Gascolgne, The Great Moghuls, 203-204; J. Sarkar, History of Aurangzib I, 170-205; R. Misra, Women in Moghul India, Delhi, 1965, 41

Tac Mahal

lan Cihanşah, 1632'de, Devletâbad'ı, takiben de Ahmednagar'ı ele geçirdi. Golkonda ve Bicapur gibi Güney Hînd sultanlıkları bu suretle Baburlular'ın hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar. 1636'da Evrengzib, babasının tasvibiyle Dekken naibi oldu. Bu şehzade, babası ile anlaşmazlığa düşünce de, 1653'den sonra Kutubşahlar ile işbirliği yaptı(1).

c) Tahtan İndirilmesi ve Vefatı :

1657'de Şah Cihan'ın sağlık durumu bozulmaya başladı. Evrengzib, babasının durumunu öğrenince, yine ayaklandı. Kardeşleriyle de mücadeleye girerek, önce Dârâ Şikuh'u, sonra da Sultan Şucâ'yı mağlup ederek, kendisine daha fazla taraftar topladı. Sultan Murad Bahş'ı da hile ile bertaraf edince, tahtın en güçlü adayı oldu. Başkente giren Evrengzib, babasını tahtından indirdi ve göz altına aldırdı (21 Haziran 1658) (2). Şah Cihan, sekiz yıl daha yaşadı. 75 yaşında hayata gözlerini kapadı ve o da Tâc Mahal'de eşinin yanında toprağa verildi(3).

(1) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 410-411

(2) Allan, Aynı eser, 415

(3) Allan, Aynı eser, 415

7. FETRET DEVRİ (1657-1660)

Şah Cihan'dan sonra kardeşler arasında taht mücadeleleri başladı. Dara Şikuh Pencab'da, Murad Bahş Gucerat'ta ve Şah Şucâ da engal'de bağımsızlıklarını ilân ettiler. Böylece Baburlular sili bir arçalanmaya maruz kaldılar. Fakat Evrengzib, kardeşlerini mağlup ederek tek başına Dehli'de tahtı ele geçirdi.

a) Dârâ Şikuh :

Dârâ Şikuh, Pencab'da Lahor ve Multan'da kendine taraftar buldu. İndus boyunca takip edildiği için, Bhakkar'a kadar çekildi ise e, 23 Mart 1659'da Evrengzib ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Dehli'ye getirilerek, burada idam edilmiştir. Dârâ Şikuh edebiyat ile de de ğraşmış, *Dört Veda'nın* Upanişadlarını Sanskritçeden Farsça'ya çevirtmiştir. Şeyhlerin hayatını anlatan *Sefine-i Evliya* ve *Sekine-i Evliya* isimli eserler ile İslâmiyetle Brahmanlığı bağdaştırmaya çalışan *Iecmâü'l-Bahreyn*'i yazmıştır.

b) Murad Bahş :

Murad Bahş, babasının hastalığında Gucerat'taydı. Önceleri Dârâ Şikuh ile mücadelede ağabeyi Evrengzib'e yardımcı olmuş, fakat vassalılığa maruz kalarak bu defa ağabeyi tarafından Agra kalesinde hapsedilmiştir. Hile ile Evrengzib nezdine celbedilen bu hükümar, esir alınarak Galyor kalesine gönderilmiş ve burada ikamete mecbur edilmiştir. Onu yasal yollardan mahkum etmek isteyen Evrengzib, bir şikâyet üzerine kardeşini mahkemeye verdirirdi. Gucerat'ta va-

Murad Bahş Sikkası

lı iken öldürttüğü bir şahsın oğlu tarafından dava edilmiş, Galyo kadısı da Evrengzib'in talimatı üzerine onu, ölüme mahkum etmiştir. 1661'de Murad Bahş, bu hüküm sebebiyle öldürüldü. Rohilkend'deki bir kitabeden anlaşıldığına göre, bu mescit onun zamanında Rüsten Han tarafından yaptırılmıştı. Bu şehir, ismini Murad Bahş'tan almış ve Muradâbad adıyla anılmıştır.

c) Şah Şucâ :

Şah Şucâ (1657-1660), Cihanşah'ın oğlu ve Evrengzib'in kardeşidir. Taht mücadelesi sırasında Bengal'e çekilmiş ve kendi başına üç yıl kadar saltanat sürmüştür. Bu hükümdar, saltanat merkezi olarak Rac Mahal denilen güzel bir şehri seçti. Şubat 1658'de Evrengzib üzerine yürüyerek, diğer bölgeleri de kendisine bağlamak istedi. Benares yakınlarında Süleyman Şikuh ve Raca Cay Singh'e karşı yaptığı mücadeleyi kaybederek, geri çekildi. Ancak, aniden ordugâhını terk ettiği için ağırlıklarını ve hepsinden önemlisi hazinesini yanında götüremedi. Ganj'ı bir kayıkla güç-belâ geçebilen bu hükümdar, Patna'ya sığındı.

Evrengzib, daha sonra kardeşi ile anlaşma ve onu ikna edebilme çarelerini aradı. Bengal'de nâip olarak kalabileceğini, buna dair de garanti verebileceğini bir elçi ile bildirdi. Fakat onu uzun zaman ikna edemedi ve hattâ Bihar'ı istilasını dahi son anda öğrenebildi. Yirmi beşbin kişi ile Allahâbad'ı ele geçiren Şah Şucâ, Evrengzib'in oğlu Muhammed Sultan ile Hacva civarında durduruldu. 14 Ocak 1659'da taraflar arasında yapılan savaşta Şah Şucâ mağlup oldu. Topları, ağırlıkları ve güçlükle bir araya getirebildiği hazinesi yine Baburlu kuvvetlerinin eline geçti. Tekrar Bengal'e geri döndü ve burada yaşadıkları Arakanlılar ile bir mücadele esnasında, az sayıdaki kuvveti ile birlikte öldürüldü.

Dârâ Şikuh, Murad Bahş ve Şah Şucâ meselelerinin sona ermesinden sonra Evrengzib devleti idare etme imkânına sahip olmuştur. Böylece kardeşler mücadelesi de 1659'da sona ermiştir(1).

8. MUHYİDDİN EVRENGZİB İ. ALEMĞİR (13 Temmuz 1658 — 3 Mart 1707)

a) Tahta Geçmesi :

Batılıların *Büyük Moğol* dedikleri Baburlular'ın son büyük hükümdarı Evrengzib'dir. Şah Cihan'ın üçüncü oğludur. Büyük babasının Guccerat'ın başkenti Ahmedâbad'a seyahatı sırasında, Ucceyn ciarındaki Duhad denilen yerde, 3 Kasım 1618(1)'de doğmuştur. Anesi İtimadü'd-devle'nin torunu, Yeminü'd-devle Asaf Han'ın kızı Erümend Barû (Mümtaz Mahal)'dur. Ona, tahtı süsleyen, hükümdar nâmuna gelen Evrengzib adı verildi.

Çocukluğunda babası ile Bengal, Orissa ve Dekken'de bulundu. İr ara rehine olarak da Lahor'daki sarayda kaldı. 1635'de, ayrı ayrı teşkil edilmiş orduların komutanlığına tayin edildi. 1636-1644 arasın-

I. Alemgir Sikkesi, Multan

a, Dekken'de Baburlu hâkimiyetini temsil etti, valiliği sırasında da ühd ve takvâya önem verip siyasi işlerden bir müddet uzak kaldı. 645'de Guccerat valiliğine gönderildiyse de burada fazla kalmadı ve Belh'in istilası için vazifelendirildi. Afganistan işlerinin karışması üzerine, tekrar Hindistan'a döndü ve Sind'de Multan valiliğine getirildi (1648).

Baburlular ile Safeviler arasında her zaman tartışma konusu olan Candehar'ı fetihle görevlendirildi, ancak başarılı olamadı (1652). Dek-

ken'e dönüşünde, babası Cihanşah ile Âdilşahiler'e karşı savaştı. 165' de babasının hastalanmasını fırsat bilerek Baburlu tahtını ele geçmek için plânlar yaparak, kardeşleri Dârâ Şikuh, Murad Bahş ve Şi Şucâ ile taht mücadelesine girişti ve sonunda Baburlular'ın hükümdarı oldu(1).

Evrengzib, 13 Temmuz 1658'de, *Muhyiddin I. Âlemgir* ünvanıyla tahta çıktı(2). Bu sırada çağdaşı olan hükümdarlar da İran'da II. Abbas (1642-1666), I. Süleyman (1666-1694) ve I. Hüseyin (1694-1722) Osmanlılar'dan IV. Mehmed, III. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa ve III. Ahmed'dir.

b) Devrindeki Olaylar :

I. Âlemgir, Assam, Patan, Pacput ve Dekken meseleleri ile meşgul oldu. Assam, Ganj deltasının ve Belgal'in doğusunda bulunuyordu. Vaktiyle müslümanların kontrolü altındaki bu bölgeler, merkezi idarenin ortadan kalkması ve yeteneksiz idareciler sebebiyle Hindular'ın nüfûzuna girmişti. Bengal valisi Mir Cümle, I. Âlemgir'den aldığı tâlimatla 1661 yılı Kasım ayında Dakka'ya girdi. Koçbihar'ı işgal ettikten sonra, fazla mukavemetle karşılaşmaksızın bütün bölgeyi ele geçirdi. Temmuz 1662'de, Brahmaputra nehri boyunca doğru doğru ilerleyerek, Ahoms'un nehir filosu batırıldı. Mir Cümle güçlü bir komutan, 10 Nisan 1663'de vefat edince Assam seferi durakladı. Bu valinin oğlu Şâyeste Han, Çittakong şehrinin yardımına geçerek, Portekizliler'in buradan çıkarılmasında önemli rol oynadı. Fakorsan milletçe her türlü hakları ellerinden alınmış Çittakonglular eski hürriyetleri iade edildi. Şehrin adı da değiştirilerek İslâmabadı yapıldı(3).

I. Âlemgir, Cat (Jat) ve Satnamiler'in sebebiyet verdiği hâdiselere de eğildi. Catlar, Mathura bölgesindeki köylerde sakindiler. Etnik anlaşmazlık sebebiyle Baburlular'dan Abdünnebi'yi öldürdüler. Gola'nın elebaşı olduğu Cat ayaklanması Fevcdar Hasan Ali Han'ın garretleri neticesinde bastırıldı. Narnol civarında oturan ve *mundya* ile meşgul olan Satnamiler, Baburlu piyade askerleri ile çatışmaya başlayınca, I. Âlemgir bunların bastırılması için Raad Endaz Hanı vazifelendirdi. Bu han, köylere baskınlar düzenleyerek âsi olanları cezalandırdı, hadiselerle ilgisi olmayanları da affetti(4).

(1) W. Irwine, Evrengzib, *İA*, IV, 413-414

(2) Hafı Han, *Müntehabul-Lübab*, 229

(3) Hafı Han, Aynı eser, 232-236, 249-251, 253-254; Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 417-420

(4) Allan, Aynı eser, 449

Cihangir devrinde ortaya çıkan Sih meselesi, I. Âlemgir'in hükümdarlığı sırasında Baburlular'ı yine meşgul etmiştir. 1664'de, Gu-Har Ray'in ölümü üzerine reislik konusunda anlaşmazlık ortaya çıktı. I. Âlemgir, guru olarak Har Kişen'i seçmiş, fakat onun 1664'de ölümü üzerine yine halef meselesi gündeme gelmiştir. Baburlular'ın hâller üzerindeki baskısı ile bu defa guruluğa Teg Bahadur seçildi(1).

Bengal ve Assam savaşlarında Baburlu ordusu içinde yer alan hâller, memleketlerine dönüştü, Pencab'da, müslüman liderlerden Hâzredin ile birleşerek, ayaklandılar. Bu yüzden Teg Bahadur, isyana katılmakla suçlanarak idama mahkum edildi. Bu gurunun yerine gelen Gobind, babasının intikamını almak için isyan etti. Birçok Hindî racası da ona yardımda bulundu. Anandapur'daki Sih kuvvetleri, Baburlular'a karşı ısrarla kendisini savundu. I. Âlemgir, Guru Gobind'i sonunda anlaşmaya ikna etti ve bir daha rakip vaziyete düşmeyeceğine dair söz vermesini temin etti(2).

Hindistan'da Baburlular'ın en azılı düşmanları Racputlar idi. Jai Singh, Cevant Singh'in ölümünü takiben Codpur (Jhondpur)'da müstakil vaziyete kavuştu. Ancak Racputlar, bu racaya karşı müdahale ettiler. Diğer taraftan Baburlu şehzadelerden Ekber de, bunlara sığındı. Her iki hâdise, I. Âlemgir'i Racput meselesine eğilmeğe sevk etti. Racputlar, hükümdarın kendi üzerlerine ordu göndermesi üzerine Indra'ya karşı düşmanca tutumu terk ederek şehzadeye an yardımı da kestiler(3).

Maratalar da 1670'de Baburlular için tehlike arzermeye başladı. Sivacı ve Şambhucı'nın arka arkaya Baburlular ile mücadelesi, I. Âlemgir'i epey uğraştırdı. Sivacı, Marata liderlerinin en büyüklerinden biri idi. O, Marata dilinde Ashta Pradhan denilen *Sekizler Mecsis*'ni kurmuştur. Bu teşkilâtın yardımı ile Baburlular'a karşı başarılı işler yapmıştır. Ashta Pradhan'ın Peşvâ veya Mukhya Pradhan olarak verilen en yaşlı üyesi, genel idareden sorumlu olmuş, devlet mühürünü elinde tutmuştur. 1680'de Sivacı'nın vefatından sonra, oğlu Raca Ram, taht iddiası Sambuci tarafından mağlup edilmiş, Baburlu tehlikesine rağmen ilk iş olarak da Portekizliler'le savaşmıştır. Tarihçilerin ifadesine göre, I. Âlemgir de bu fırsattan istifade ile onların düşmanlarına yardımcı olmuştur(4).

(1) Allan, Aynı eser, 430-431

(2) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 430

(3) Allan, Aynı eser, 431-432

(4) Allan, Aynı eser, 435-440

6 Eylül 1681'de, Cihanârâ Begüm, Dehli'de öldü(1). İhtiyarlığın da hapsedilmiş Şah Cihan'ın sağ kalan kızlarından biriydi. O, Baburlu sarayında Padşah Begüm veya Begüm Sahib diye tanınmıştı. Hayatı boyunca hiç evlenmemişti. Annesi ise meşhur begümlerden mümtaz (Tâc) Mahal idi. 1664 Martı'nda sarayda yanma tehlikesi geçirilmiş, bu kazadan az bir yanık ile kurtulmasından dolayı Allah'a şükran borcunu ödemek için Agra'da bir cami yaptırmıştı.

Ayrıca, Çiştî tarikatından Nizameddin Evliya haziresine bir türbe yaptırmış, kitâbesini de bizzat hazırlamıştı(2). 1686'da Bicapur'ı kuşatan ve Kutubşahiler'e son veren Âlemgir, 1689'da tekrar Marata meselesinin halli için çalıştı. Marata lideri Sambuci, Baburlular'ın tuzagına düşerek bir baskın sonunda ele geçirildi. Meclisin, Marata liderliğine seçtiği Raca Ram da, Cinci kalesinde savunmaya geçti. 1699'da, bu Marata kalesi de düşünce, Satara, Raigarh ve Torna da fazla mukavemet gösteremedi. Ancak I. Âlemgir'in sağlık durumunun bozulması üzerine Maratalar tam bir bozgundan kurtulma şansını elde ettiler(3).

Jean-Baptiste Tavernier, François Bernier, J.F.G. Careri ve W. Norris I. Âlemgir zamanında Hindistan'ı ziyaret ettiler. W. Norris III. William'ın özel elçisi olarak 1701'de I. Âlemgir'in huzuruna kabul edildi(4).

c) Âlemgir'in Vasiyeti ve Vefatı :

Vakinkara isimli kalenin kuşatılmasına bizzat nezaret eden I. Âlemgir, Mayıs 1705'de hastalandı(5). Oniki gün kimseye görünmeyerek, sıhhatine kavuşabilmeyi bekledi. Ancak tabiplerin bütün gayretine rağmen sağlığında bir düzelme görülmedi. İlk sıkıntıyı atlattıktan sonra da, başkente dönmeyerek, taht-ı revanla seferi devar ettirdi. Fakat, 3 Mart 1707'de, hastalığı gittikçe arttı ve vefat etti(6). Devletâbad civarında, Evrengâbad yanındaki Hulâbad (Ravzâ)'da toprağa verildi(7). I. Âlemgir'in, ölümünden sonra açılmasını istediği vasiyetnâmesi oldukça ilgi çekicidir. Bu vasiyetnâmede şunlar ifade edilmektedir:

-
- (1) H. Beveridge, Cihan-Arâ Begüm, İA. III, 171
 - (2) Seyyid Ahmed, Âsâr es-Senâid, Lucknow 1895, 39
 - (3) Allan, The Cambridge Shorter History of India, 441-442
 - (4) Gascolgne, The Great Moghuls, 236, 255
 - (5) Gascolgne, Aynı eser, 243; Allan, Aynı eser, 449
 - (6) Gascolgne, Aynı eser, 449
 - (7) İrwine, Aynı eser, 413-414

«Ben dünyaya eli boş geldim, yine öyle gidiyorum. Serir-i saltanata çıkacak oğullarımdan herbirine vasiyet ederim ki;

Muhammed Kâm Bahş, Micapur ve Haydarâbad vîlâyetlerine ra-ı olduğu takdirde, kendisine dokunmayınız.

Emirü'l-Ümerâ'dan daha iyi bir vezir bulunamaz.

Derbar-ı saltanatıma mensup olanlar, Muhammed Âzamşah'a sa-akat ve vefadan ayrılmasınlar.

Benden sonra, mevki-i saltanata geçen, sarayda doğmuş yahut rada büyümiş olanlara kat'iyyen eziyet edilmesin. Oğullarım yap-nış olduğum taksimi kabul eder, mutavaat gösterirlerse, hiçbir ta-afsta karışıklık çıkmaz ve boş yere kan dökülmesine meydan veril-rez.

Memlekette, Agra ve Dehli olmak üzere iki başkent vardır. Agra'da oturan Dekken, Malva ve Gucerat'ı; Dehli'de oturan da Kail gibi eyaletleri hâkimiyetinde bulundursun.

Dünyaya çıplak geldim, yine öyle gitmeliyim. Cenazem için kület lâzım değildir.

Vefâdarım ve mütemedim Hâmededdin Han naşımı, Mahall-i Şah 'eyneddin'e götürüp defnetsin. Kabrimi de fukara mezarı gibi yaptır-m. Evlâdım fikr-i âzimetle üzerime türbe inşâ etmesinler.

Hazinemdeki yedibinüçyüzsekseniki rupiden bini cenaze gider-rine ve sadaka olarak harcansın »(1).

I. Âlemgir'in, dört evliliği olmuştur. Hanımları: Rahmetü'n-Nisâ, ilras Banu, Evrengabadi Mahal ve Bâi Udaypuri'dir. Çocukları ise; Muhammed Sultan, Muhammed Muazzam, Bedrû'n-nisâ, Âzamşah, iynetü'n-nisâ, Mihrû'n-nisâ ve Kâm Bahş'dır.

I. Âlemgir, saltanatı süresince, Pâd(i)şah, Gâzi, Ebu'l-Muzaffer 'uhammed Muhyiddin ve Evrengzib ünvanlarını taşımıştır. Vefatın-an sonra da bir müddet Huld-mekân, yani Cennetmekan diye anıl-ıştır.

I. Âlemgir, çok yönlü bir hükümdardı. Tahta geçerken, halkın hinde oluşan olumsuz imaj, daha sonraki icraatı ile silinmiştir. erkese iyilikle muamele etmiştir. Habeşliler, Hadramutlular, Tür-stan hanları, Safeviler, Osmanlılar, Mekke emirleri, Basra ve Ye-en'den gelen veya oralara gönderilenlerle Baburlular arasında sağ-m münasebetler tesis edilmiştir. İran şahına yazdığı bir mektupta: «tütün zamanını halkının refahı, ülkenin imarı ve İslâmiyet'in yük-lmesi için harcadığını» belirtmiştir.

Adâb-ı Âlemgiri, Ruku'at-ı Âlemgiri ve Ahkâm-ı Âlemgiri bu virde telif edilmiştir. Onun gibi Muhammed Kâzım da, *Âlemgirná* de, XVII-XVIII. asır Baburlu dünyasını ve o devirde meydana g olayları tasvir etmiştir.

I. Âlemgir'den sonra (1707) Baburlular, yavaş yavaş çökr başlamıştır. Bu yüzden de batılılar, onun *Son Büyük Moğol* hük darı olduğuna işaret etmektedirler(1).

9. SON BABURLU HÜKÜMDARLARI (1707-1858)

a) I. Bahadur :

I. Âlemgir'den sonra, şehzade Âzam ve Kâm Bahş kısa süre saltanat sürdürdüler. Şah Âlem Bahadur (1707-1712), babasının ölümünü Peşâver dolaylarında iken haber almıştı. Hemen geriye dönerek, Agra-Dholpur civarındaki Cacav'da kardeşi ile savaştı ve onu yenerek oğullarını da öldürdü (18 Haziran 1707). O, I. Bahadur adıyla tahta çıktığında, diğer kardeşi Kâm Bahş ve Racputlar ayaklandılar. I. Bahadur, Haydarâbad'da olduğunu haber aldığı kardeşi Kâm Bahş ile karşılaştı ve yaptığı muharebede onu yendi (13 Ocak 1709). Savaş sırasında yaralanan Kâm Bahş da, az sonra öldü.

I. Bahadur, Racput ve Sihler'in ayaklanmalarına müdahale ederek, üzerlerine yürüdü. Önce, Banda idaresindeki Sihler, Lohgarh'da Aralık 1710'da mağlup edildiler. Firar eden Banda'yı uzun zaman takip ettiren I. Bahadur, Lahor kalesine geldiği zaman 27 Şubat 1712'de öldü(1).

b) Cihandâr :

Cinhandâr (1712-1713), Şah Âlem I. Bahadur'un büyük oğludur. Zülfikâr Han'ın yardımı ile Baburlu tahtına çıkan bu hükümdar, kısa müddet saltanat sürebildi. Aslında karakter açısından zayıf nitelikteydi ve halk kendisini pek sevmiyordu. Hindu asıllı Lâl Kunvar'ın etkisi altında kaldığı için, bu hoşnutsuzluk daha da artmıştı. Allahâbad ve Bihar valileri, seyyidlerin de desteğini kazanarak, Cihandâr'a karşı ayaklandılar. Oğlu İzzeddin, Bihar üzerine gönderildiyse de başarılı olamadı. Bu defa kendisi Zülfikâr Han'la birlikte seksenbin kişilik bir orduyla Agra civarında Samugarh'da âsilerle savaştı. Ancak, askerleri çatışmanın en kızgın zamanında, Cihandâr ile oğlu, Zülfikâr'ı tek başına bırakarak, harp sahasını terkettiler. Taht iddialısı olarak ortaya çıkan Ferruh Sıyer de, Cihandâr'ı Dehli'de muhasara etti. Burayı 12 Şubat 1713'de ele geçirerek hükümdarı öldürttü(2).

(1) Allan, The Cambridge Shorter History of India, 451-453

(2) Allan, Aynı eser, 454-455

c) Ferruh Siyer :

Ferruh Siyer (1713-1719), altı yıl kadar hüküm sürdü. Bu müddet zarfında Marvar racası, Sihler ve Catlar ile uğraştı. Gerektiği gibi otorite kuramayan Ferruh Siyer, Bengal meselesi ile de ilgilendi «*East Indian Company*» de, bu sırada Bengal'de epeyce nüfuz kazanmıştı. Hastalığı sırasında Hamilton isimli İskoçyalı bir askeri doktor Batı usulü tedâvi ile onu iyileştirdi. Bunun karşılığında da gümlük resminin kaldırılmasını temin etti. 1715'de, Banda Singh Bahadur Ferruh Siyer'e karşı harekete geçti(1). Dakka'da gerçekleştirdiği yağma ve katliam üzerine Baburlu ordusu onun üzerine gönderildi. Güçlü surlarla korunan Gurdas Nagal'a kapanan Banda Singh Bahadur sekiz aylık muhasara sonunda ele geçirildi. Âsi lider, zincire vurularak zelil bir şekilde Dehli'ye gönderildi. Suçları sabit görülerek kendisi ve belli başlı adamları idam edildiler(2).

d) Şemseddin Refiü'd-derecât :

Ferruh Siyer'den sonra, saltanatı çok kısa devam eden Şemseddin, «*Refiü'd-derecât*» ünvanıyla tahta çıktı. O, yirmibir yaşında zeki bir kişiliğe sahipti. Onun Dehli'ye hâkim olmasına rağmen, Agra'da şehzade Ekber'in oğlu Niku Siyer, hükümdarlığını ilân etti. 4 Haziran 1719'da azledilerek bir hafta sonra öldü. Bu hâdiseden iki gün sonra, büyük kardeşi Refiü'd-devle, II. Şah Cihan ismi ile tahta geçti. Niku Siyer, Brahman asıllı Mitrasen'in çabalarına rağmen, hapsedildi. Jai Singh, Jaipur (Caypur)'dan yardıma koştu ve Fetihpur Sikri'de Dehli kuvvetleri ile karşılaştı. Bu sırada çocuk yaştaki hükümdar II. Şah Cihan, 17 Eylül 1719'da, ordugâhtayken, ishalden öldü. Bu hâdise dokuz gün gizli tutuldu. Rusen Ahter isimli diğer bir şehzade seyyid reislerinin uygun görmesi üzerine Muhammedşah ünvanıyla hükümdar ilân edildi(3).

e) Nâsireddin Muhammed :

Nâsireddin ünvanı ile 1719'da tahta çıkan Muhammed, 1748'e kadar saltanatını devam ettirdi(4). Tahta çıktığında onyediyi yaşında bir delikanlı olan Nâsireddin Muhammed, Barha seyyidlerini himaye etmeğe eskisi gibi devam etti. Cafer Han isimli biri de Bengal, Bihar ve Orissa'da güçlenmişti. Turanlı gurubun temsilcisi olup, Malva'da valilik yapan Nizâmü'l-mülk ile Hüseyin Ali bu bölgede kendi hâkim

(1) T.W. Haig, Cihandar Şâh, 1A, III, 171-172

(2) Bayur, Aynı eser, II, 347-352

(3) Allan, Aynı eser, 457; Bayur, Aynı eser, II, 368-370

(4) Bayur, Aynı eser, II, 371

etlerini yayma çabasındaydılar. Dekken'deki Âlim Ali, Bengal ve falva hâkimleri gibi üçüncü siyasi gücü temsil ediyordu.

Nasireddin Muhammed'e alt 1137 Tarihli Azimabad'da Kesilmiş Sikkeler

Allahâbad'da isyan eden Hindu reisi Çabelâ Ram, cezalandırıldıktan sonra, kalesi elinden alınarak, yeğeni Girdhara'ya verildi. Mal ile yetinmediği görülen Nizâmü'l-mülk, Asir ve Burhanpur'a doğru ifûz sahasını genişletti. Ağustos 1720'de, Seyyid kardeşler, onu Dekken'den dışarıya attılar. Abdullah Han isminde bir asilzade de Nâsireddin Muhammed'e baskı yaparak, naipliğini ilân ettirdi(1).

f) Nâdirşah'ın Kuzeybatı Hindistanı İstilas:

Kuzeybatı Hindistan'da değişen siyasi tablo, Baburlular için tehlike bulutlarını işaret etmekteydi. Kuzey Horasan'da yetişmiş olan Ahmadşah Kulu veya Nâdirşah (1736-1747) Türkmen asıllı Afşarlar'ın reisi idi. 1736'da Safeviler'e son vererek şahlığını ilân etti. Bu arada İranlılar ile girdiği savaşlarda mali kaynakları azalmış ve yeni hazinenin zenginleştirilmesi gerekmişti. Belki de kolay rakip görüşü Hindistan üzerine bu sebeple yürümüştü. 23 Mart 1738'de, Hüseyin Han'ın koruması altındaki Kandehar kale ve şehrini ele geçirdi.

Gazne ve Celâlabad'ı da alarak Peşaver üzerinden Lahor'a yöneldi. Bu kaleyi de kolayca düşürdükten sonra, Dehli üzerine yürüdü(2).

Şubat 1739'da, Baburlu-Nâdirşahlı mücadelesi, Karnal'da başladı(3). Nâsireddin Muhammedşah'ın kuvvetleri büyük bir hezimetle uğ-

(1) Allan, The Cambridge Shorter History of India, 458, 462-463.

(2) Mehmed Şef'i Tahrâni, Tarih-i Nâdir Şâhi (Nâdirnâme) Tehran Hş. 1349, 141-144

(3) Mehmed Şef'i Tahrâni, Aynı eser, 151-152

radiğı gibi önde gelen bazı komutanlar da, Nâdirşah'a esir düştüler. Bunlardan birinin ricası üzerine Nâdirşah, Baburlular ile sulh yapmaya karar verdi. Tarafların anlaşmasından sonra, Nâdirşah, Dehli'ye girdi ve Baburlu hükümdarı da adını hutbede, paralarda zikrettirdi.

İstanbul'da Tanburi Arutin, *Tahmas Kulu Han'ın Tevârihi*(1) isimli eserinde Karnal savaşı ve sulh için şu bilgiyi vermektedir:

«Mehmedşah (Nâsireddin Muhammed) ile savaşa başladığı zaman akşama dört saat vardı. Karanlık basıncaya kadar savaştılar. Tahmas Kulu (Nâdirşah), bu savaş anında yüzünü, gözünü yerlere sürerdi. Pek iyi ceng oldu. Hind (Baburlu) askeri iyi dayandı. Gayet iyi karşı durdular ki, hiç umulmadı. Zira, ceng yüzü gördükleri yoktu... Lâkin, karanlık basınca, Hind seraskeri Saadet Han'ı esir aldılar. Herkes geri çekildi. Alıp, orduya geldikten sonra, sabahleyin Tahmas Kulu, Saadet Han'ı çağırdı. Hind askerlerinin zâhiresini sordu. Saadet Han, 'Hânım, zâdımız, zâhiremiz, askerimiz ve herşeyimiz çoktur', diye cevap verdi.

Tahmas Kulu, bir daha savaşa tutuşursa yenileceğini düşündü. Zira, bu Hind askeri, hiç ceng görmemiş ve kan kokusu almamış iken, birdenbire kılıç ile dört saat ceng etti. Eğer bunlar iki gün alırsak olursa, benim ordumu mahvederler' diye düşündü. Hile tasarlayıp, Saadet Han'a dedi ki; Mehmedşah, benim kardeşimdir. Ben onunla görüşmeye geldim. Misafir kabul etmez mi?' Saadet Han, bu söze hiç bir cevap vermedi. Bunun üzerine, Tahmas Kulu, Saadet Han'a dedi ki; 'Yaz Mehmedşah kardeşime ki, o, seninle görüşmeye ve dostluğa gelmiş. Düşmanlığa gelmemiş. Artık ne şekil yazarsan, yaz. Yalnız ikimizi birbirimize düşürme. Saadet Han da, bir mektup yazdı ve kendi şahına yolladı».

25 Mart 1739'da Nâdirşah'ın Dehli'de öldürülmüş olduğu söylen-tisi yayıldı. Halk, bu asılsız habere inanarak isyan etti. Yedibine yakın Nâdirşahlı asker, bu kıyamda öldürüldü. Buna karşılık çok öfkelenen ve intikam ateşiyle yanan Nâdirşah, şiddetli bir harekât için emir verdi. Dehli'de çok sayıda insan öldürülerek sel gibi kan akıtıldı. Her yer yağmalandı. Baburlu hükümdarı Nâsireddin Muhammed, bu hâdise karşısında seyirci kaldı. 6 Nisan 1739'da, Nasrullah Mirza, Baburlu sarayından bir hanımla evlendi. İcrâ edilen düğün münasebetiyle, Dehli'deki katliam bir an olsun unutuldu. 12 Mayıs'da Türkmen âdetine yaraşır bir şekilde Baburlu asilzadeleri ile bir toplantı yapıldı.

(1) Tanburi Arutin, *Tahmas Kulu Han Tevârihi*, çev: E. Uras, Ankara 1942
27-32

dı. Nâdirşah, bu merasimde Nâsireddin Muhammed'e tekrar taç giydirdi. Ancak, bunun karşılığında İndus nehrine kadar olan Kuzeybatı Hindistan'ı kendi hâkimiyeti altına aldığını da ilân etti(1).

Böylece Nâdirşah, hayâl bile edemeyeceği kadar çok ganimete sahip oldu. Taht-ı Tâvus ile Kûh-ı Nûr pırlantısını da müsadere ettirdi. Bu mücevherin kıymeti altı milyon rupiyi geçmekteydi. Asker de umulmadık meblağa sahip olmuştu. O yüzden Nâdirşah, Afganistan ve İran'da üç yıl süreyle vergi tahsil ettirmedi. Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî't-Tevârih*'inde, Taht-ı Tâvus'un sonraları Osmanlılara intikal ettiğini yazmaktadır.

Nâdirşah'ın Hindistan'dan ayrılmasından sonra, ülke ve özellikle Dehli harabeye dönmüştü. Nâsireddin Muhammedşah, uzun süre bu elim yarayı sarmakla meşgul oldu.

Pişvâ(2) meselesinin halledilmesinden sonra, Nâdirşah'ın Afganistan'ı, bu defa Ahmedşah Dürrani'nin eline geçti. Herat Abdalileri tarafından desteklenen bu şah, Gazne'yi itaat altına aldıktan sonra Kalaçlar'ın Afganlaşmış gurubu Gılzal (Gılzay)'lerle mücadele etti. Onların mağlup edilmesinden sonra Ahmedşah Dürrani(3) için Hindistan yolu açılmış oldu. Bu şah, kendisini Nâdirşah'ın tabii mirascısı gibi gördüğünden, Pencab'ı hâkimiyetine almak istiyordu.

Nâsireddin Muhammedşah'ın son yılları da birçok zorluklarla dolu olarak geçti. Sihler Pencab'da, Maratalar Dekken'de, Bengalliler de Doğu'da ayaklanmışlardı.

1748'de, Ahmedşah Dürrani de ilk Hind istilasını yaptı. Lahor'u ele geçirdiyse de, Vali Kamerüddin ile oğlu Mir Manu, Afgan ordusunu yenip geri çekilmeğe mecbur ettiler.

Nâsireddin Muhammed, 16 Nisan 1748(4)'de öldü. Nizameddin Evliya türbesinin karşısındaki avluda toprağa verildi.

g) Bahadur Ahmedşah :

O sırada oğlu Panipat civarında idi. Şehzade Ahmed, babasının ölüm haberini alır almaz, 29 Nisan 1448'de Şâlîmar bahçesinde tertiplenen bir törenle tahta geçti.

Bahadur ünvanı ile Baburlu hükümdarı olan Ahmedşah, 1748 ile 1754 tarihleri arasında saltanat sürdü. Vezirliğe Oudha(Eved) nevvâbı Safder Ceng'i tayin etti. Tahta geçtiği sırada çıkan Rohillalar isya-

(1) Mehmed Şef'i Tahrâni. Aynı eser, 152

(2) C. Collin Davies. Pişvâ. İA. IX. 565-566

(3) Vak'at-ı Dürrani'den naklen M.L. Dames, Ahmed Şah İA I. 204-207

(4) Allan. The Cambridge Shorter History of India, 469-477

nı üzerine Ahmedşah Bahadur, Baburlular'ın eski düşmanları Maratılar'dan yardım istedi. Pencab'da ise Afgan tehlikesi mevcuttu ve vali Mir Manu hükümdardan her defasında ısrarla takviye kuvvet istediye de, ondan bu destek esirgendi. Ahmedşah Dürranî bunun üzerine kolaylıkla Pencab'a girdi ve Lahor ile Multan'ı kendi topraklarına kattı.

Eğer Horasan meselesi ortaya çıkmasaydı Ahmedşah Dürranî belki de Dehlî'ye kadar uzanan tehlikeli bir ilerleyiş yapabilecekti. Ahmedşah Bahadur, devlet işleri ile ilgilenmediği gibi, sadık nedimî Safder Ceng'i de yanından uzaklaştırdı. Ondandır boşalan mevki de bu defa İmadü'l-mülk Gâzleddin Han'ın eline geçti. 1754'de Baburlu hükümdarı darbe ile tahtından uzaklaştırıldı ve gözlerine mil çekilerek hapsedildi.

ğ) Azizeddin II. Âlemgir :

Azizeddin II. Âlemgir (1754-1760)'in altı yıllık saltanatı da diğer hükümdarlarınkinden farklı değildi. Tahta geçişinden hemen bir yıl sonra, Kamerüddin Han'ın cesur oğlu ve Pencab valisi Mir Manu öldü. Onun dul eşi Mugalâni Begüm, Pencab'ı kendi adına idare etmeye başladığı gibi Adina Bey'e de yardımcı oldu. Azizeddin II. Âlemgir üzerinde büyük nüfuz sahibi olan İmadü'l-mülk Gâzleddin, Pencab işlerine müdahale ederek, Mugalâni'nin kızı ile evlendi ve aileyi de Dehlî'ye götürdü.

Azizeddin II. Âlemgir'e ait Sikkeler

Pencap'daki gelişmeleri yakından takip eden Ahmedşah Dürranî, 1756'da Kuzeybatı Hindistan'a girdi ve Lahor kalesini kendi topraklarına kattı. Bundan sonra da Dehlî üzerine yürüdü. Üstelik Rohillalar'ın hâkîmî Necibüddevle, Afganlılar'a yardımcı olunca, Dehlî tehlike altına girdi. Azizeddin II. Âlemgir, istila karşısında hiçbir mukavemet gösteremedi ve bu sebeple de Ahmedşah Dürranî, kolaylıkla başkente girdi. Kırk gün müddetle Dehlî'de kalan Ahmedşah Dürra-

nî, Mathura'ya kadar uzanan yağma akınında bulunduktan sonra, memleketine döndü. Pencab, Dehli'den ayrılmış gibiydi. Burada Afgan hükümdarına tâbi kişiler işbaşına getirildiler.

Necibüddeve ve oğlu Timur Han, Lahor ile Multan idaresine memur edildiler. Azizeddin II. Alemgir, kendi kızını Timur Han'a verirken, Ahmedşah Dürrani de 1748'de ölen Baburlu hükümdarı Nâsired-din Muhammed'in kızı ile evlenmişti. Baburlular, içten ihanete uğramaya devam etti. Bu defa, Gâzieddin, Abdaliler'e yardımcı olarak, efendisine karşı cephe aldı. Dehli'deki hükümdarı suikast sonunda ortadan kaldıran Gâzieddin, ülkeyi muhakkak bir parçalanmaya doğru sürükledi(1).

1760'da kısa süre saltanat süren II. Şah Cihan, Maratalar'ın nüfuz kazanmasına engel olamadı. Ancak, Ahmedşah Dürrani tekrar Hindistan'a girdi ve Maratalar'ı Panipat ovasında mağlup etti.

h) II. Şah Âlem :

II. Şah Âlem (1760-1783(2)'in asıl adı, Ali Cevher idi. «*Celâled-din*» ünvanıyla Baburlu tahtına oturdu. Yırmüç yıl saltanat sürdü. Bir müddet İngiliz himayesinde kalan bu hükümdar, Ahmedşah Dürrani tarafından Dehli tahtına oturtuldu. Sihler'in giriştikleri ve Pencab'ı da etkileyen ayaklanmaları, yine Ahmedşah Dürrani tarafından bastırıldı. Ludhiana'nın güneyinde Sihler büyük bir katliama maruz kaldılar. Bu meydan savaşı Hindularca *galughara* diye anılmış olup, *büyük hezimet* anlamına gelmektedir.

II. Şah Âlem'e Alt Sikke

Baburlular, doğudan batıya doğru yayılış gösteren East Indian Company'ye karşı zayıf bir savunma içindeydiler. Nevvab Vezir Şucâ-

(1) Allan, Aynı eser, 469-477

(2) T.W. Haig, Şah Âlem, İA, XI, 273-274

üddevle, Baksar'da İngilizler'e karşı çıktı. Bu yer, Bihar eyaletine bağlı Bhocpür'da, Ganj nehrinin tam güneyinde bulunuyordu. O yöre halkı tarafından kutsal bir yer sayılıyordu. 22 Kasım 1764'de, Bengal valisi de, Mir Kasım'ın kuvvetleri ile burada savaşmıştı. İngilizler ve Bengalliler, Baburlu kuvvetlerini Ronilia'ya kadar püskürttüler. Durumun kötüleşmesi üzerine II. Şah Âlem sulh isteğinde bulundu. İngilizler çok ağır ve haysiyet kırıcı bir anlaşmayı II. Şah Âlem'e kabul ettirdiler. Bu vaziyette, Baburlu hükümdarı onlardan maaş alan basit bir memur gibiydi. Bir yıl sonra, Bengal, Bihar ve Orissa gelirlerinin denetlenmesi de İngilizler lehine yürürlükten kaldırıldı. Maratalar'ın da Dehli üzerindeki baskıları arttı. Kara ve Allahâbad gibi mümtaz şehirler, onlara bırakıldı. İngilizler bu hâdise üzerine II. Şah Âlem'i düşmanlıkla suçlayarak maaş ve haraç tediyesini kaldırdılar. Daha sonra, zor duruma düşen Baburlular, East Indian Company'den W. Hastings'e müracaat ederek, Benares antlaşmasını imzaladılar(1).

1773'de Ahmerşah Dürrani öldü ve yerine Timurşah (1773-1793) geçti. 1788'de Mahadâci Sindhya, Rohilla âsilerin hücumları karşısında güç duruma düştü. Gulâm Kadir adındaki lider, Dehli'ye kadar her yeri talah etti. Daha sonra başkente girerek, sarayda Baburlu ailesine karşı o zamana kadar uygulanmamış işkenceler yaptırdı. II. Şah Âlem'e kaba davranarak gözlerini kör ettirdi.

1) Bidar Baht :

Ahmedşah Bahadur'un eşi Melike-i Zamane, kendi oğlunun tah-ta çıkartılması karşılığı Gulâm Kadir'e büyük miktarda rüşvet tek-lif etti. Kale-i Muallâ, Rohillalar'ın kontrolüne girdikten sonra da Bidar Baht hükümdar ilân edildi (1788) (2). Mahadâci Rao ile İsmail Han, Baburlular'ın bu acıklı durumuna seyirci kalmayarak, şâki Gulâm Kadir'e karşı harekete geçtiler. Bidar Baht'ı beraberine alan

Bidar Baht'a Alt Sikkeler

(1) Allan, The Cambridge Shorter History of India, 552-56, 562-3, 603-85
(2) Allan, Aynı eser, 448-449, 451

Rohillalılar, az sonra mağlup edilerek kılıçtan geçirildiler. Bıdar Baht'da, âsilerle işbirliği yapınakla suçlanarak öldürüldü.

Celâleddin II. Alemşah (1788-1806) kör olmasına rağmen tekrar Baburlu tahtına çıkarıldı. Bundan sonra onsekiz yıl daha Dehli tahtını elinde tuttu. Mahadâci Rao'nun yardımı ile devlet işleri düzene sokulabildi. Bu Hindu, 1794'de ölünce kendisine yeğeni ve evlatlığı Devlet Rao halef oldu. 1803'de East Indian Company, II. Şah Alem'in şahsi güvenliğini üzerine aldı. Genel vali Lord Wellesley, Londra'ya yazdığı raporda, bu zamana ait değerlendirmeyi şu şekilde yapmaktadır: «Onu korumak vazifesini üzerimize almakla Hindistan padişahı sıfatıyla hâiz olduğu hak ve yetkileri de kendi lehimize kullanmayı, bu suretle öbür devlet ve hükümdarlar üzerinde hâkimiyet kurma işine hukuki bir temel oluşturmayı düşünmüyoruz.» Lord Wellesley, bununla birlikte aynı raporda Marata ve Fransız tehlikesini de dile getirmiştir. İngilizler, 1803'de Dehli üzerine yürüyüşe geçtiler ve Albay David Ochterlony, şehri İngiliz kontrolü altına alarak, Baburlu sarayına yerleşti (1804). II. Şah Alem, bundan iki yıl sonra öldü(1).

1) Muineddin II. Ekber :

Muineddin II. Ekber (1806-1837) (2), İngilizler'in her dediğini yapan kukla bir idareciydi. Bu devrede East Indian Company, Hindistan'ın kuzeyinde büyük nüfûz sahibi oldu. Governors-General of Fort William in Bengal denilen İngiliz yöneticileri; Earl Mornington, Cornwallis, Sir George Barlow, Earl of Minto, Earl of Molra, John Adam, Earl Amherst, William Butlerworth, Lord William Cavendish-Bentinck ve Earl of Auckland'dır.

Muineddin II. Ekber'e Alt Sikkeler

- (1) M. Edwardes, *Kings of the World*, N. York, 1971. Bu eser Şah Alem'e ait en mufassal araştırmadır. Konuyla ilgili İngiliz belgelerine de yer verilmiştir.
- (2) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 478. 685

Bu sırada İsmail isimli dinî bir lider, müslümanların haklarının koruyucusu olarak ortaya çıktı. Mekke'ye hacca gitti ve dönüşte Osmanlı başkenti İstanbul'a da uğradı ve büyük hüsnü kabul gördü. 1827'de Hindistan'da Sih harekâtına karşı çıktı. Cihad bayrağı altında onlarla savaştı. İngilizler, kendi politikalarına uygun olduğu için bu harekâtı uzaktan fakat dikkatle izlediler. Sonunda Muhammed İsmail, arkadaşı Seyyid Ahmedü'l-Müceddid'le birlikte şehid düştü (1831). 1827'de, Dehli sarayında da bazı protokol dışı garip olaylar meydana gelmişti.

Muineddin II. Ekber, Dehli'de Kale-i Muallâ'da Divân-ı Has'da İngiliz genel valisi Lord Amherst'le bir araya geldi. Hükümdar ve vali, divâna aynı anda girmişler, Muineddin II. Ekber tahtına, İngiliz valisi de sağındaki koltuğa oturmuştur. Baburlu hükümdarı bu sıralarda para kestirmek hakkına bile sahip değildi. Eski hükümdarlara ait altın, gümüş ve bakır paralar hâlâ kullanılmakta idi. Baburlu hükümdarı uğradığı hakaretler karşısında bir şey yapamıyor ve halk nezdinde devamlı surette küçük düşüyordu. 1830'da, yakın dostu Raca Rammohun Roy, Londra'ya görüşmelere giderken, hükümdar kendisine bir de mektup vermişti. Ancak, bu mektup İngiltere'de ilgililer tarafından işleme konulmadı(1).

(1) Allan, *The Cambridge Shorter History of India*, 717

10. YIKILIŞ (1858)

Muineddin II. Ekber, 1837 yılında öldü. Ondan sonra Baburlular'ın son hükümdarı olan Ebu'l-Muzaffer Siraceddin Muhammed Bahadurşah tahta geçti. Altmışiki yaşında Baburlu tahtına çıkan II. Bahadur, sikk şahsiyetli bir idareciydi. Dehli'deki eski ihtişamı kaybolmuş Kale-i Muallâ'da ikamet etti.

İngilizler, eski Dehli'de Kutub Minâre yakınlarında yaptıracakları saraya bu hükümdarı nakletmeyi düşünüyorlardı. Fakat, 1857-1858 ayaklanması, II. Bahadurşah lehinde gelişme gösterdi ve İngiliz idareciler zor duruma düştüler. Kendi askerleri yerine yerli halkı askere alma usulünü benimsemiş olan İngilizler, *enfield* tipi silahları bu askerlere dağıttılar. Ancak bu yeni tüfeklerin kurşunları domuz yağı ile yağlanıyordu. Bu durum Hindular'ın hoşuna giderken müslümanlar için bardağı taşıran son damla oldu. Ocak 1857'de Kalküta yakınlarındaki Dum-Dum'da müslüman menşeli askerlerin başlattıkları ayaklanma, süratle etrafa yayıldı. 10 Mayıs 1857'de Meerut askerleri de bunlara katıldılar.

Bu hâdise Dehli'deki İngiliz komutanına bildirildiğinde, gelen mektubu okumak zahmetinde bile bulunmamıştı. Ertesi gün, İngilizler'in *Sepoy* dedikleri sipahiler Dehli'yi ani bir hücumla ele geçirdiler. II. Bahadur tekrar fiili bir hükümdar olarak ortaya çıktı. Bir çok İngiliz, kızgın halk ve sipahiler tarafından katledildi. Camilerde ateşli hatipler Dehli halkını cihada çağırıyor ve II. Bahadur'u desteklemele-ri için ikazlarda bulunuyorlardı. II. Bahadur, oğlu Moğol Mirza'yı seraskerliğe tayin etti.

Şehzadeler ve saray ileri gelenleri de sipahilerin başına geçerek, İngilizler'e karşı savunma işlerini yoluna koydular. Fakat bir süre sonra askerin iâşe masrafları karşılanamaz oldu. Sipahiler de komutanlarına itaat etmeyerek, kendi başlarına yağmalara başladılar. Bu karışıklığın hüküm sürdüğü bir sırada, İngilizler Dehli harekâtını başlattılar. Sir John Lawrens, 8 Haziran'da Dehli önlerine gelerek İngiliz kuvvetlerini savaş nizamına soktu. Dört bir yandan açılan topçu ateşi, Dehli'de büyük zarara sebep oldu. 14 Eylül'de, W.S.R. Hodson isimli İngiliz komutanı emrindeki birliklerle Dehli surlarında açılan

gediklerden şehre girmeye muvaffak oldu. John Nicholson'un hücum esnasında kaybına rağmen, Dehli son çarpışmalardan sonra düştü.

II. Bahadur ve sipahiler, mecburen Kale-i Muallâ'ya sığındılar. 19 Eylül'e kadar burada çarpışmalar devam etti. İngilizler, Dehli'de kontrolü ellerine geçirdikleri için, Kale-i Muallâ'nın direnişinin uzun sürmeyecek teslim olacakları kanaatini taşıyorlardı. Mirza İlâhî Bahş isimli bir hâin ricat sırasında II. Bahadur'un asıl kuvvetlerle ayrı düştüğünü, hükümdarın Hümayun türbesine sığındığını haber verdi. Hodson verdiği emirle bu türbeyi muhasara altına aldırdı.

II. Bahadur ve çocukları teslim olmaktan başka bir çare bulamadılar. İngilizler, batı vahşetinin tipik bir misâlini burada göstererek, kendilerine sığınan saray erkânını kurşuna dizdiler. İntikam hissi ile dolan Hodson, vaktiyle hemcinslerinin cesetlerinin teşhir edildiği Dehli kutvalliği önünde II. Bahadur'un ailesi ve yakınlarının naaşlarını ibreti âlem olsun diye teşhir ettirdi.

Bu cinayetlerden sadece II. Bahadur kurtulmuştu. Oldukça bitkin görülen hükümdar, yakınlarının acımasızca öldürülmüş olmasından dolayı manen çökmüş bulunuyordu.

İngilizler, ayaklanmaya sebep olmak ve desteklemek suçundan Baburlu hükümdarını mahkemeye sevkettiler. 29 Mart'ta sonuçlanan davada, II. Bahadur ömürboyu hapse mahkum edildi. Aralık 1858'de de resmen tahtan indirildi. Burma'da Rangun şehrine gönderilen II. Bahadur, 7 Kasım 1862'de öldü. Zafer mahlâsı ile şiirler yazan II. Bahadur, âlim, şair ve aynı zamanda iyi bir hattat idi(1).

1858'de, East Indian Company'nin Dehli'deki nüfuzu da el değiştirdi. İngiltere'de, Londra'da mecliste çetin müzakereler neticesinde yeni bir yönetim tarzı teşkil edildi. Bu devrin ünlü filozoflarından olan Stuart Mill, «*Herhangi bir ülke hükümetinin, başka ülkeyi, iyi bir biçimde yönetecek hükümet kuramayacağı*» tezini savunmuş, o zaman pek revaç bulmayan bu sözler, XX. asırda daha iyi anlaşılmıştır.

2 Ağustos 1858'de, *Hindistan'ın Yönetilme Kanunu* yürürlüğe konuldu. Böylece, Baburlu ülkesi ve diğer yerler, kral naibinin yönetiminde, tahta bağlı bir sömürge hâline çevrildi. «Hindistan Bakanlığı»nın kurulması ile adalet düzenlemesi, vergilendirmeler ve ulaşım meselelerinde yenilikler yapıldı. Kraliçe Victoria'nın Hindistan İmparatoriçesi ilân edilmesi (Indiae Imperatrix) ile, yeni bir devir başlatılmıştır. İlk Genel vali ve naip Earl Canning (Charles John Canning)'dir(2).

(1) Allan. Aynı eser, 478, 685, 742, 757, 891

(2) Allan. Aynı eser, 830-1099

İngiliz idaresi bir asır bile devam edemedi. Gandhi ile Kâid-i Azam Muhammed Ali Cinnah'ın önderlik ettiği kurtuluş hareketleri filozof Stuart Mill'in çok önceleri mecliste söylediği sözleri doğrulamıştır. Hindistan, Pakistan ve Bangladeş Baburlular'ın tarihi mirascısı olarak bugün bağımsızlıklarını devam ettirmektedirler.

11. BABURLU DÜNYASINDA YABANCILAR

Avrupalılar'dan ilk olarak Portekizliler Hind Denizi'nde göründüler. Vasco da Gama, 17 Mayıs 1498'de Kalikut'un sekiz mil kuzeyinde Hindistan'a ayak basmıştır. 1505 sonunda, Portekizliler yine Hindistan'ın diğer sahillerine yelken açtılar. Bicapur sultanlığı arazisindeki Goa ve Gucerat'a ait Diu, Portekizliler'in diğer üsleri olmuştur. Bunu Seylan ve Bengal'de koloni teşkili ve iç bölgelerle ticaret takip etmiştir.

Gucerat'ta Portekiz Limanı Diu

Baburlular Ekberşah zamanında batıda Gucerat, doğuda ise Bengal'i ilhak ile denizlere açıldılar. Böylece, Avrupa-Baburlu teması başlayarak tedrici bir gelişme gösterdi. Portekizliler'in denizlerdeki raki-

bi yine Avrupalı devletler oldu. İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar, hattâ Danimarkalılar Hindistan'a yelken açtılar ve Hindistan'daki devletlerle münasebetlerini geliştirdiler. İngiltere'de, The East Indian Company (Doğu Hind Şirketi) kuruldu (31 Aralık 1600). Kraliçe I. Elizabeth'in de desteklemesiyle bu şirket, bir filo meydana getirdi ve Hindistan'a açıldı.

Türkçeyi çok iyi konuşan William Hawkins, bu şirket tarafından hususi suretle görevlendirildi. 1609 yılında Hindistan'da Baburlular'la ilk teması bu şahıs sağladı. XVI. yüzyılda birçok batılı gezmek, ticari ve siyasî imtiyazlar sağlamak, hristiyanlığı yaymak için Baburlu ülkesine geldiler ve serbestçe çalışma imkânı da buldular. William Foster'in yayınladığı *Hindistan'a İlk Seyâhatler*, 1583-1619, (Londra 1921) isimli eser, Baburlu Hindistan'ı için oldukça önemlidir. Burada Batı dünyası ile Hindistan'ın ilk temasları ele alınmakta ve Doğu'ya gidenlerin anlattıklarına yer verilmektedir.

Osmanlılar'dan Sinoplu Seydi Ali Reis, maceralı bir yolculuk sonunda, Hindistan'a ayak basmış, Gucerat-Sind yolu ile Dehli'ye gelerek burada Humâyunşah ile başbaşa görüşme imkânı bulabilmiştir. *Mir'âtü'l-Memâlik*'inde, Baburlu tarihi hakkında şahit olduğu bazı hâdiseleri nakletmiştir.

Baba Antony Monserrate, ilk cizvit din adamı hüviyeti ile Hindistan'a gitmiştir. 1580 yılında Baburlular'ın yeni inşa ettirmiş oldukları Fetihpur Sikri'de ikamet etmiş ve burası hakkında önemli bilgiler vermiştir. Aynı şahıs, Şehzade Murad'a hoca olarak tayin edilmiş, bu münasebetle de 1582 Kabil seferine katılmıştır. Son olarak Goa'ya giden Monserrate, deniz yolu ile memleketine dönmüştür.

Ralp Fitch, Hindistan'daki ticareti araştırmak için Baburlu ülkesine gelmiş, I. Elizabeth'in bir fermanını Ekberşah'a takdim etmiştir. Agra, Cernne'nin aşağı mecrası, Ganj boyları, Bengal'i de gezen Fitch, 1591'de İngiltere'ye geri dönmüş ve sarayın dikkatini çekmiştir.

Baba Pierre du Jarric, Bordeauxlu bir rahip olup, cizvitlerin Hindistan'daki faaliyetlerini yazmıştır. Özellikle Ekberşah'ın onlara karşı tutumu üzerinde durmuştur.

John Mildenhall, I. Elizabeth'in gönderdiği bir nâme ile Baburlu sarayına gitmiş ve Ekberşah tarafından huzura kabul edilmiştir. 1603-1605'de, ticari imtiyazlara sahip bir kişi olarak İngiltere'ye dönmüştür.

William Hawkins, 1607'de East India Company'nin görevlendirdiği filo ile Hindistan'a gelmiştir. 1609-1611'de, Agra'da Cihangir'in sarayında kalmış, onunla yakın ilişkilerde bulunmuştur. Ermeni bir

kadınla evlendirilen W. Hawkins, 1621'de Londra'ya dönerek, Portekizliler'e karşı elde ettiği imtiyazları şirketine bildirmiştir.

William Finch, 1607'de W. Hawkins'le birlikte idi. O da, Baburlular'ın Pencab'daki büyük şehirlerinden olan Lahor'da ikamet etmiş, şirket adına bazı ticari bilgiler toplamıştır.

Jhon Jourdain, aynı şirket adına, 1611'de Agra'da bulundu, Portekizliler'e karşı İngiltere'nin ticari imkânlarını artırmak, bununla ilgili imtiyazlar almak için çalıştı.

Gogra Geçidinden Ecmir Şehri

Nicholas Withington, Agra ve Ecmir'i 1614-1615'de dolaştı. East India Company'nin ajanı olarak daha geniş sömürge imkânlarını araştırıyordu.

Thomas Coryat, hemen hemen Hindistan'ın büyük şehirlerinden çoğunu gezmiştir. Bu yolu yaya olarak kateden ilk Avrupalı'dır. 1615'de Cihangir bu yabancıyı ilgi ile huzuruna kabul etmiş, bir müddet görüşerek sohbet etmiştir.

Sir Thomas Roe, İngiltere'nin ilk resmî temsilcisi olarak Hindistan'a seyahat etmiştir. 1615-1619 arasında Ecmir'de, daha sonra da

Mandu'da Cihangir'in sarayında yaşadı. Baburlular'ın örf ve âdetlerini, sahip oldukları ihtişamı da yakından görmüş ve tasvir etmiştir.

Edward Terry, Mandu'da, Roe'nin hizmetine girmiş bir Avrupalı rahip idi. Efendisi ile birlikte İngiltere'ye döndükten sonra, Prens Charles için yazdığı hatıralarını, *Doğu Hindistan'a Seyahat* adı ile yayınlamıştır.

Francis Pelsaert, 1620-1627'de, Dutch Indian Company'ı temsil etmek için Hindistan'da bulundu. Baburlular'ın sosyal ve ticari hayatını en güzel şekilde Pelsaert kaleme almıştır. Onun, *Remonstrantie'si*, W.H. Moreland tarafından *Cihangir'in Hindistanı* ismi ile yayınlanmıştır. Yine bu yazarın *Moğol Hindistanı'nın Çağdaş Hollanda Kroniği* de, Humâyun, Ekber ve Cihangir'in saltanat yılları hakkında bir tarihtir. Ancak, subjektif görüşlerden kurtulamamıştır.

Peter Mundy, 1628-1633'de Hindistan'da yaşadı. Agra, Tac Mahal, Kızıl Kale ve bazı mimari şâh eserlere dair yazdıkları, özellikle sanat tarihi açısından önemlidir.

Hindistan'da sistemli bir gezi de Sebastian Manrique tarafından yapılmıştır. 1640'da Lahor'a geldiğinde Baburlu hükümdarı tarafından huzura kabul edilmiştir. Bengal'de iken, Hugli kolonisinde esir düşmüş ve güçlükle kurtulabilmiştir.

Jean-Baptiste Tavernier, Fransız mücevheratçısıdır. 1638-1668'de Hindistan'a beş ayrı gezi yapmıştır. Meşhur Golkonda elmasını Batı'ya tanıtmıştır. Şah Cihan ve Evrengzib'le görüşmeleri olmuş ve bu devir Hindistan'ının en güzel tasvirini yapma imkânını bulmuştur.

François Bernier, 1658-1664'de Hindistan'ı dolaştı. Bengal'de Evrengzib'in karargâhını yakından görmüş, Fransa'ya dönüşünde, *Moğol İmparatorluğu'nda Seyahatler'i* yazmıştır.

Niccolao Manucci, İtalyan asıllı topçu ve doktordur. 1656-1717 de Hindistan'da kaldı ve birçok şehzade ile tanışma fırsatı buldu.

Storia do Mogor Hindistan'ın XVI. yy'daki tarihini Batı'ya öğreten, fakat tek yanlı tutumu ile dikkati çeken bir eserdir.

M. de Thévenot, 1666'da Güney Hindistan'ı gördü. Thévenot ve Careri'nin *Hindistan'daki Seyahatler'i* diğer seyyahlardan farklı bir tarzda kaleme alınmıştır.

François Martin, Hindistan'daki Pondicherry şehrini'nin keşifçisudur. 1674-1693 yıllarını bu yeni şehirde geçirdi. Yazar, Evrengzib'in uzun süren Dekken savaşları hakkında da bilgi vermekte, ayrıca Fransız-İngiliz rekabetini de anlatmaktadır.

J.F.G. Careri, M. de Thévenot ile seyahat etmiştir. Onun gezisini devam ettiren bu İtalyan, 1653-1698 yıllarına ait, yerli kaynaklarda pek görülmeyen tarzda bilgi vermektedir. O da, Bicapur yakınında

karargâh kurmuş olan Evrengzib ve Dekken savaşlarını anlatmaktadır.

W. Norris, III. William tarafından Baburlu şahı Evrengzib'e özel elçi olarak gönderilmiştir. Yaşlı hükümdar bu sırada Maratalar tarafından Panhala'da kuşatılmıştı. *Journals'i*, Harihar Das tarafından *Evrengzib'e Norris'in Elçiliği* ismi ile yayınlanmıştır.

XVIII. ve XIX. asırlarda da çok sayıda İngiliz, Hindistan'a gelmiş ve bu ülkenin ticari, siyasi, etnik ve mimari durumlarını içine alan eserler meydana getirmişlerdir.

12. İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLAT

Hindistan'da, Gazne ve Gur saraylarının etkileri görülür. Daha sonra Türk asıllı kabileler, kurdukları hanedanlarda eski devlet an'anesini de ilâve ederek, yeni bir tarz meydana getirmişlerdir. 1528'dan itibaren Babur, Timurlu sarayının idari tarzını devanı ettirmiş, halefleri de bazı yeniliklerle aynı tarzı uygulamışlardır.

Padişah : Baburlu hanedanının başı pad(i)şah idi. Babur, Kabil'de iken bu ünvanı benimsemiş ve Hindistan'da da kullanmıştır. Diğer taraftan *Şehinşah*, *Hakan* ve *Şah* gibi ünvanların da 1858'e kadar isimlerin sonunda yer aldığı görülmektedir. Padişah, *Devlethane* denilen sarayda ikamet etmekteydi. Bu devlethaneler daha sonra başkentlerin değişmesi ile Dehli, Agra, Fetihpur Sikri ve Lahor gibi şehirlerde göze çarpmaktadır. Padişah eşleri de *Nur Mahal*, *Nur Cihan*, *Begüm Sahip*, *Cihanarâ*, *Padişah Begüm* ve *Tac Mahal* gibi ünvanlarla anılmış, gerçek isimleri zikredilmemiştir. Padişah eşleri, zaman zaman devlet idaresine müdahale etmiş, bu konuda bazıları mensup oldukları ailelerden güç almışlardır.

Vekilü's-Saltana : Padişah'tan sonra devlet işlerinde en yetkili kişidir. Bunun memuriyet ünvanı Vekilü's-Saltana veya Vekil-i Mutlak idi. O, nazari olarak bütün sivil ve askeri işlerde padişahın vekili durumundaydı.

Vezir : Vezir veya Divân-ı Âlâ denilen, mali işleri yürüten ve düzenleyen saray görevlisidir. Divân-ı Hâlise ve Divân-ı Ten, bu vezirin iki yardımcısıdır. Dehli, Agra, Lahor ve kısa müddet Fetihpur Sikri'den, idare edilen, gelirleri merkeze gönderilen arazi işleri ve maaşlarla ilgilenmekteydi. Hizmet karşılığı verilen her türlü tımara, caygir (jagir) işlerine Divân-ı Ten bakmaktaydı.

Mir Bahşı : Merkezde ordunun idari ve mali işlerinden sorumlu makamı. İkinci, üçüncü ve dördüncü bahşılar, Mir Bahşı'ya yardım etmekteydiler.

Sadrü's-Südûr : Baburlular'da din işlerinin başıdır. 1526'dan önceki Hind sultanlıklarında bu makamın adı Sadr-ı Cihan veya Sadrü'

s-Südûr idi. Sadrü's-Südûr, ülkedeki vakıflarla, sadaka ve hayır işlerine de bakmakta, tanzim etmekteydi. Baburlu hükümdarları, âlimleri ve din adamlarını himayc etmişler, onların geçimleri için toprak dağıtımları yaptırmışlardı. Sadrü's-Südûr da, bunların denetimini yapmıştır.

Mansabdar : Bey karşılığı bir terimdir. Mansıb sahibi anlamına mansabdar diye hitap edilirdi. *Heft-Hezâri*, *Penc Hezâri* ve *Deh Baş* belirli sayıdaki askerin komutanı idi. Mansabdarlar aynı zamanda hem Türkçe ve hem de Farsca ünvanlar kullanmışlardır. Dü-esbe (iki atlı), Se-esbe (üç atlı) anlamına gelirdi. Tımar sahipleri, belirli askere bakmak ve savaşa hazır tutmak zorundaydı. Zaman zaman süvariler bölgelerinde kontrol edilir, gerçek at sayısı tespit edilirdi. Dehli sultanlıkları zamanından beri süvari meselesi bazı suistimallere uğramıştır. Bir ata sahip kişi, yasal olmadığı halde üç dört ata malikmiş gibi denetimcileri kandırıyor ve ona göre tahsisat alıyorlardı. Baburlu hükümdarları, bu gibi hileleri önlemek için azami dikkat göstermişler, mali kaynakların heder olmasını önlemeye çalışmışlardır. Bu sebeple *Dad-ü Mahalli Nizamnâmesi*'ni yürürlüğe sokmuşlar, defter tutturmuşlar ve işe yarar atları damgalamışlardır. Ekberşah, bu konuya büyük itina göstermiş, damgalı at sayısına göre, sahiple-rine tahsisat verdirmiştir.

Valâşahi : Valâşahi, hassa askeri anlamındadır. Ekber'in meydana getirdiği *ahâdi*, seçkinler kıtası idi. Tımar sahibi veya komutanlar, ücretlerini kendileri tespit eder, % 5 tutarını kendilerine ayırırlardı. Yayalar, süvariler ve filler, savaşta önemli rol oynarlardı. Baburlular modern harp aletlerine de ihtiyaç duymuşlar ve mütehassıslarını ordu teşkilâtı içinde görevlendirmişlerdir. Top kullananlara topçu veya topçıyan, tüfek sahiplerine, tufengendaz denirdi. Filler ise genellikle Bengal'den temin edilirdi. *Şahne-i Pilân*, fillerden sorumlu görevliydi. Baburlu ordusu, o devrin en kalabalık askerine sahipti. Harp zamanında ikiyüzbinden ziyade asker toplandığı olurdu. Süvariler en önemli askeri sınıf olup, piyadeler ondan sonra gelmekteydi.

Eyaletler : Baburlular, XVIII. asır ortalarına kadar, geniş sınırlara sahip olmuşlardı. Pencab, Sind, Düab, Kara, Orissa, Bengal, Gu-
erat, Dekken ve Keşmir bölgelerinde vilâyet sistemi uygulanmıştır. Vilâyet'e aynı zamanda *Sûbe* de denilmekteydi. Bunların sayıları onbeş ilâ yirmi arasında değişmiştir. Vali veya súbedar (sipahsâlar) vilâyeti idare ederdi. 1526'da Babur zamanında, şu idarî bölgeler mevcuttu: Bihre, Lahor, Siyalkot, Dipalpur, Sihrind, Hisâr-ı Firûze, Deh-

li, Miyan Düab, Mevat, Biyane, Agra, Miyan, Gvalyor, Kâlpi, Kanauç, Sambhal, Lekhnur, Haydarâbad, Oudh (Eved), Bahreyiç, Cunpur, Bihar, Saren, Çeparen, Ranthambhor. Villâyetde sübedardan sonra gelen memurlar da divan, bahşi, sadr ünvanlarını alırlardı. Sübeler, serkar (kaza)lara bölünmüştür. İdarecisi *Fevcdârdır*. Her serkar da, pergeneye ayrılırdı ki, bu birim de nahiye karşılığıdır.

Kutval: Kutval, Dehli sultanlıkları teşkilatında yer alan idari bir terimdi. Baburlular da bunu devam ettirmişlerdir. Vazifesi, şehrin emniyet ve asayişini temin etmektir. Bu, şehir sakinlerinin bir listesi tanzim eder, giriş çıkışları kontrol ettirirdi. Kapıların akşam kapanması sabahleyin açılması ile de bu makam sorumlu idi. Pazar yerlerindeki fiyat kontrolü, ölçü denetimi, çevre temizliği ve Hindu kadınların yakulmasını önlemek de Kutval'ın işleri arasındaydı.

13. KÜLTÜR VE SANAT

a) Mimari :

Baburlular, Hindistan'da kendilerine has bir mimari tarzını geliştirdiler. Hindistan'da hâkim oldukları her yerde önemli eserler meydana getirmişlerdir ki, bugün dahi hayranlıkla seyredilmektedir. Babur ve Humâyun devri, Hindistan'da devletin yerleşmesi devresiydi. Buna rağmen bahçe mimarisi geliştirilmiş ve Dehli, Agra ile Fetihpur Sikri civarında bazı düzenlemeler, yeni binalar vücuda getirilmiştir. Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzib, Baburlu mimarisine en parlak devirlerini yaşattılar.

Baburlu başkentleri Kabil, Lahor, Dehli, Agra ve Fetihpur Sikri'dir. İlk önce bu merkezler mimari eserlerle, cami, türbe, bahçe, köprü, su arkları ve köşklele süslenmiştir.

Agra : Ganj'in batısındaki en büyük kolu Cemne (Jumna) adını taşımaktadır. Agra bu nehrin hemen sahilinde Lodiler tarafından kurulmuştur. İskender Lodi (1489-1517) bu yeni kaleyi güzelleştirmiş, ancak bütün Kuzey Hindistan'ı etkisi altına alan şiddetli deprem, Agra'yı da yıkmıştır. Şehrin imarı Babur tarafından, 1526'dan sonra başlatıldı. Bahçe, köşk, havuz ve hamam yapılmış ve Agra'ya güzel, plânlı ve muntazam görünüş kazandırılmıştır. Agra'nın ilk büyük hamisi Ekber'dir. Diğer hükümdarlar da en güzel yapıları burada yükseltmişlerdir. Tâc Mahal, Kale, Müsemmem Burc, Moti Mescit, Has Mahal, Cihangir Mahal, Cuma Mescit, Ekber ve İtimadüddeve türbeleri başta gelen yapılarıdır.

Ekber'in türbesi, şehir yakınındaki Sikandara'dadır. Tâc Mahal, Ercümend Banu Begüm için 1630-1638 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Türbenin adı, Begüm'ün ünvanı olan *Mümtaz Mahal*'den bozulmadır. Ercümend Banu, Asaf Han'ın kızı olup, 1631'de bir doğum sırasında vefat etmişti. Onun cesedi geçici olarak Burhanpur'un kekar mahallesi olan Zeynâbad'a gömülmüştür. Şah Cihan, anıt-türbe ile eşinin aziz hatırasını yaşatmak istemiş, naaşını Agra'ya nakledecek, Raca Jai Singh'den satın aldığı bir yere gömdürmüştür. İşte burada Tâc Mahal inşa edilmiştir. Tâc Mahal, yirminiki senede tamamlan-

nabıldı. Bu zaman zarfında, aralıksız yirmibin işçi inşaatı bitirmek için çalıştı. Türbenin planı Üstad Mehmed İsa'ya aittir. Settâr Han, Muhammed Şerif, Muhammed Hanîf ve Emanet Han da Tâc Mahal'i son durumuna getirmişlerdir. Şâh Cihan, hiçbir masraftan çekinmediği Tâc Mahal için «*Zaman, Allah'ın, sanat ve kudretinin zâhir olması için bu binayı vücuda getirdi*» beytini yazmıştır. Bu anıt mezar, Agra'nın ve Hindistan'ın en muhteşem yapısıdır. Şimdi bile mimari ihtişamını korumakta, başta dünyanın sayılı devlet adamları olmak üzere sanatçıların, mimarların ilgisini çekmektedir.

Fetihpur Sikri : Bu şehir, Agra'nın otuzyedi kilometre güneybatısında, Sikri dağının tepesinde kurulmuştur. Babur, buradaki gölden bahsediyor. Köşk ve tophaneyi de aynı hükümdar yaptırmıştır. Şeyh Sâlim Çiştî, Sikri'deki mağarasında inziva hayatı yaşamış, bu yüzden de taraftarları bu yeri devamlı surette ziyarette bulunmuşlardır. Ekber, bu şeyhin kerameti sebebiyle Sikri'de daha mükemmel bir şehir meydana getirdi. Gucerat seferinden dönüşünde, şehrin inşaatını tamamlamış ve 1574'de buraya Fetihpur Sikri (Zafer Şehri) ismini vermiştir. Bu şehir, 1586'ya kadar ondört yıl Baburlular'ın başkenti olmuştur. Türki (Rumî) Sultan, Raca Birbal Sarayı, Penc Mahal, Divân-ı Has, Cuma Mescidi, Bülend Dervâze, Jodh Bai Sarayı ve Şeyh Sâlim Çiştî Türbesi, Fetihpur Sikri'nin önde gelen mimari eserleridir. Bu şehrin mimari açıdan güzel bir tasviri E.W. Smith tarafından *The Moghul Architecture of Fathpur Sikri*, (Allahâbad, 1894-1898) isimli araştırmasında yapılmıştır.

Dehli : Baburlular'ın uzun süre başkentliğini yapan Dehli, mimari açıdan Hindistan'ın en şanslı şehirlerinden biridir. 1526'dan sonra kısa müddet Dehli başkent olarak kullanıldı. Humâyûn, eskisi ile şimdiki Yeni Delhi arasında Dinpenah kasabasını kurmuştur. Buna dair Ahmed Muammal'nın *Şehr-i Padişah-ı Dinpenah* kaydından, 1533-1534 yılında ikamete açıldığı anlaşılmaktadır. Şâh Cihan, Eski Delhi (yani: Lâl Kot, Cihanpenah, Tuğlukâbad ve Sîri)'nin kuzeyinde, Cemne nehrine yakın Kızıl Kale (Red Fort)'yi içine alan Cihanâbad'ı tesis etti.

Lahor, Keşmir ve Kabil kapılarının yer aldığı Şâh Cihanâbad, 1638-1648 arasında inşa edilerek, surlarla tahkim edilmiş, başta saray olmak üzere diğer devlet daireleri de buraya taşınmıştır. Bu şehrin en önemli yapısı, Lâl Kale adı verilen saraydır. Ali Merdan Han adında bir İranlı mühendis, Cemne nehri'ne, Dehli'nin on kilometre yukarısından bir kanal açarak, başkenti bundan ayırmıştır.

Sulama sistemi de geliştirilerek, yeşil alanların sayısı artırılmış-

tır. Nehr-i Behişt kanalı, Şah Burc'dan dökülerek, Hayat-Bahş bahçesi boyunca akışını devam ettirmekte, sarayın hamamı, Divân-ı Has ve Habgâh gibi muhteşem binaların içinden geçiyordu.

Mizân-ı İnsaf altından şırıl şırıl aktıktan sonra, Büyük Renkli Saray (İmtiyaz Mahâl)'in serinliklerinde cereyan sona eriyordu. Kale-i Muallâ, Cemne nehri sahilinden yükselen ve kumtasından yapılmış tahkimli surlardan meydana geliyordu. Şah Cihan zamanında tamamlanmıştır.

Selimgarh kalesi ise Al-Kale'den daha küçük olup, nehir tarafındadır. Dehli'nin başlıca türbeleri de şunlardır: Humâyun, Ateke Han, İsa Han, Hari-ı Hanan, Safdar Ceng, Gâzieddin, Şeyh Fazlullah Cemal Han, Edhem Han, Mirzâ Necef ve Muhammed Kulu. Bu türbeler içinde en meşhuru, Humâyun'un türbesidir. Dul eşi Hatice Begüm ve oğlu Ekber tarafından 1570'de inşâ ettirilmiştir.

Mimarı, Mirek Mirza Gıyas'dır. Türbe, Türkler'in Hindistan'da meydana getirdikleri ilk büyük mimari eser olmaktadır. Saray, devlet daireleri, türbeler yanında camiler de önemli bir yer tutmaktadır. *Cuma Mescit, Begümpuri Mescit, Hayrül-Mescit, Hirki Mescit, Ziyetül-Mescit* ve *Fetihpuri Mescit* önde gelen camilerdir.

Lahor: Pencab bölgesinin büyük ve tarihi şehirlerinden olan Lahor, 1584-1598 arasında başkent olarak kullanıldı ve Ekbersah burada ikamet etti. Kalesi tamir ettirilmiş ve bazı tahkimatlar yapılmıştır. Cihangirşah da burada oturdu. Bu dönemde Lahor, zenginlik ve ihtişamının zirvesine ulaşmıştır. Adı geçen hükümdar öldükten sonra Lahor'da toprağa verilmiş ve daha sonra da meşhur türbesi yapılmıştır. Türbenin üzeri açıktır. Sandukası beyaz mermerden yapılmıştır. Türbe Şahdârâ'da olup, Dilguşâ bahçesi tarafından çevrelenmektedir. Moti Mescit, 1600'de Cihangir tarafından yaptırılmıştır. Kale binalarına da Büyük Yatak Dairesi (Habgâh) ilâve ettirilmiştir.

Anarkalı Türbesi ve Vezirhan Câmii de Lahor'u süsleyen yapılar arasındadır. Şah Cihan da Şalimar Bağ denilen bahçeyi, dinlenme yeri olarak seçmişti. Padişahi Câmii, Lâhor'daki abidevi eserlerden biridir. Büyük bir ön cephesi vardır. Mermer işlemesi şekil itibarı ile orjinaldir. Üç beyaz mermer kubbesi ile Hazuri Bağ'dan girilen mermer ve kum taşından yapılmış kapısı, güzel bir görünüş kazandırmaktadır. Evrengzib tarafından inşâ ettirilen bu cami, Lahor'da en çok ziyaret edilen yerler arasındadır.

Diğer Şehirler: Baburlu hükümdarları, sadece yukarıda zikredilen başkentlerde değil, diğer yerlerde de imar faaliyetlerinde bulun-

muşlardır. Allahabad, Benares, Galyor, Çitor, Mandu, Hisar ve Ev-rengâbad'da cami, saray, türbe, bahçe ve köprü inşâ ettirmişlerdir. Ekberşah, Allahâbad'ta, *Kırk Sütun* köşkünü; Cihangir, Keşmir'de Şrinagar yakınındaki yazlık köşkleri ve Şalimar Bahçesi'ni, Calendar-da, Nur Mahal'deki saray kapısını yaptırmıştır.

Bengal'de Gaur'da, şehir mimarisinin güzel örneklerinden biri verilmiştir. Ancak, İngiliz ve Portekiz saldırganlığı bu şaheserlerle süslü yöreyi enkaz hâline sokmuştur. 1562'de vefat eden Muhammed Gavs'ın türbesi de, Galyor'da olup, Ekber'in emri ile bu şeyhe yakışır tarzda inşâ ettirilmiştir. Ecmir'de, Şeyh Mulneddin Çiştî için yaptırılan türbe, taşra mimarisinin en güzel örneklerindendir. Cihangir'in Mandu'daki Nilkent Yazlık Köşkü, Şeyhapura'daki Av Köşkü de XVII. asrın mimari eserlerindendir.

Evrengzib, Dekken'de Haydarâbad'daki Fethnagar'ı 1653'de ele geçirdikten sonra, kendi adını vermiştir. Evrengâbad, Melik Amber Camii, eşi Rabiatü'd-Devranî türbesi ve saraylarla o yörenin en meşhur şehirleri arasına girmiştir. 20 Şubat 1707'de ölen Evrengzib, Ellora mağaraları civarında, Devletâbad yakınlarında Hulâbad (Ravzâ) da toprağa verilmiştir. Onun için yapılan türbe de değişik bir mimari özellik arzetmektedir. Evrengzib, Benares (Kâşi), Vîşnavat Altın Tapınağın kuzeyinde, Pencganga Chat yakınında büyük bir cami yaptırmış, böylece İslâmiyet'in Hindu dinî karşısındaki yüceliğini sembolleştirmiştir.

b) Tarih İlimi :

Hindistan'da Türk ve İslâm tarihçiliğinin gelişmesinde Baburlular'ın rolü büyüktür. Bizzat Baburlu hükümdarları ve onların saraylarında görevlendirdikleri âlimler diğer ilimler yanında, tarihçiliğe de altın devrini yaşatmışlardır. Herat Mektebi an'anesi ve Hind-İran geleneği tarihçiliği etki altına almıştır. M. Elliot ve J. Dowson, Baburlu devri tarihçilerinin eserlerini bir külliyât hâlinde, konuların akışına göre İngilizce'ye tercüme etmişlerdir. XVI. asırdan Baburlular'ın yıkılış tarihi olan 1858'e kadar hemen her hükümdar devrine ait tarihler mevcuttur.

Gâzi Zâhireddin Babur, hatırat nev'inin en güzel örneklerinden birini vermiştir. *Baburnâme*, 1526-1530 tarihleri arasında kaleme alınmış olup, 1494-1529 hâdiselerini ihtiva etmektedir. Babur'un yazmış olduğu asıl nüsha bugün kayıptır. Fakat *Baburnâme*'nin daha sonraki kopya ve tercümelerine sahip bulunmaktayız. Reşit Rahmeti Arat, *Baburnâme*'yi, tarih kitabı değil, olayların vakit bulundukça kaydedildiği bir not defteri olarak yorumlamaktadır.

Gülbeden Begüm, Babur'un kızıdır. Ekberşah'ın emriyle Babur Humâyun ve kardeşlerini anlatan «*Hümâyunnâme*'yi telif etmiştir. Gülbeden, bu eserinde aile içinde gelişen olayları en yakın şahit olarak nakletmektedir.

Hayatı hakkında çokaz bilgiye sahip olduğumuz Cevher, Humâyun'un *aftabacısı* yâni İbrikdâriydi. *Tezkiretü'l-Vâkıât*, Gülbeden'in *Hümâyunnâme*'si ile aynı yıl tamamlanmıştır.

Abdullah, *Tarih-i Davudî*'nin müellifidir. Cihangir devrinde Babur-Lodi, Humâyun-Suri mücadelesiyle bu hükümdarın 1555'de geri dönüşünü, iktidarı ele geçişiğini anlatmıştır.

Abbas Han, Afgan asıllı bir ailedendir ve Servanî lakabıyla şöhet bulmuştur. *Tüzük-i Şirşahi*'yi Ekberşah'ın maiyetinde iken tamamlamıştır. Suri sultanı Şirşah çevresinde gelişen olaylardan bahsetmektedir.

Ebu'l-Fazl Allâmi, *Ekbernâme*'nin müellifidir. Bu tarihteki minyatürleri Basavan isimli Hindu yapmıştır. Devlet kademelerinde vazife alarak bazı seferlere de katılan Ebu'l-Fazl Allâmi, 1602 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır. Bu müellifin *Âyin-i Ekberî* isimli eseri ise, XVI. asır Baburluları'nın sosyal, idarî ve kültürel durumunu tasvir etmektedir.

Abdül-Kadir Bedaunî, Ekber zamanı tarihçilerindendir. 1590-1596 arasında, gizlice yazılan ve bir müddet saklanan *Müntehabü't-Tevârih*'de, Dehli sultanlıkları, Babur ve haleflerinin 1596'ya kadar yaşadıkları olaylar tasvir edilmiştir.

Nizameddin Ahmed, umumi bir Hind tarihi sayılan *Tabakat-ı Ekberî*'yi yazmış, eserini hâmisî olan Ekberşah'a ithaf etmiştir.

Ferişte de, Nizameddin Ahmed gibi şöhet sahibi bir tarihçi olup, *Gülşen-i İbrahimî*'yi yazmıştır. O da Bicapur ve Ahmednagar sultanlarının himayesini görmüş, XVII. yüzyılın sözü en çok edilen tarihini telif etmiştir.

Baburlu hükümdarları arasında büyük şahsiyetlerden olan Cihangir, şahsî hatıralarını *Tüzük-i Cihangirî*'de anlatmıştır. 1605-1622 dönemini kendisi, hastalığından sonra 1624'e kadar olan zamanı da kâtibi Mutemid Han yazmıştır.

Mutemid Han, Cihangir'in yakını ve hususî kâtibi idi. Hükümdarın emri ile *İkbalnâme-i Cihangirî*'yi yazmış, burada Nur Cihan'ın evlenmesi, Şah Cihan ayaklanması, Mahabet Han'ın nüfuz kazanması, onun çıkardığı olayları tasvir etmiştir.

Abdülhamid Lahorî, *Padişahnâme*'yi, Allâmi'yi örnek alarak yazmış ve bu devir olaylarını açık bir şekilde eserinde işlemiştir.

İnayet Han, Şah Cihan'ın kütüphanecisiydi. Buradaki yazmaları esas alarak, *Şâh Cihânnâme*'yi meydana getirmiştir. Şah Cihan Dehlisi'nin kuruluşu, Kandehar savaşı ve Mir Cümle ile ilişkileri yazmıştır.

Muhammed Salih Kambu, Şah Cihan'ın sarayına mensuptu. Hükümdarın hastalığı, Dârâ, Evrengzib, Murad Bahş ve Süleyman Şikuh'un sebep olduğu olayları *Amâl-i Sâlih*'de bahis konusu etmiştir.

Baburlu hükümdarı Evrengzib de, muhtelif zamanlarda yazdıkları mektupları *Adâb-ı Âlemgiri*'de toplamıştır. *Rükû'ât-ı Âlemgiri* de aynı tarzda kaleme alınmış bir başka eserdir.

Muhammed Kâzım da, *Âlemgirnâme*'de, bu hükümdarın emirleri Şah Cihan'ın hastalığı ile saltanat kavgalarına yer vermiştir.

Mufaddal Han da kendi adını taşıyan *Tarih-i Mufaddal*'da, 1627-1660 dönemini anlatmaktadır.

Rai Bhara Mal'ın *Lübbü't-Tevârih-i Hind*'i, XVII. yüzyıl Hind sultanlıkları ile olan münasebetleri konularını ihtiva etmektedir. Bu tarihçi aynı zamanda Dârâ Şikuh'un yanında divânda vazifeliydi.

Bahtavar Han, *Mir'ât-ı Âlem*'i; Hâfi Han, *Müntehabü'l-Lübab*'ı; Muhammed Sâki Müstaid Han, *Meâsır-ı Âlemgiri*'yi; Muhammed Haşim Ali Han, *Müntehabü'l-Lübab*'ı; Şahabadi, *Tarih-i Hind*'i; Anand Ram Muhlis, *Tezkire*'yi yazmışlar ve XVII-XVIII. asır Baburlularını tasvir etmişlerdir.

Tahrani'nin yazdığı *Tarih-i Çağatayi* aynı zamanda *Tarih-i Muhammedşahi* diye de bilinmektedir. Bu eser de 1739'da, Nâdirşah'ın Hindistan'dan çekilişine kadarki olaylardan bahsetmektedir.

YEDİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLER

A. SİYASİ DURUM

1) Giriş :

İran'da XVI-XVIII. yüzyıllarda hüküm sürmüş olan Safevi hanedanı başlangıçta Sünnî bir tarikatın temsilcisi olarak faaliyet göstermiş, daha sonra güç kazanarak siyasi iktidarı da eline almış ve büyük bir imparatorluk kurmuştur.

Bu hanedan adını Safevi tarikatı reisi Şeyh Safiyüddin'den almıştır. Şeyh Safiyüddin (1252-1334) Erdebil civarında Kulhuran köyünde doğmuş, bir müddet müsbet ilimlerle uğraştıktan sonra mânâ âlemine alâka duyup nihayet, Gilân'da Şeyh Zâhid'e mürid olarak ondan dersler almıştır(1). Sünnî bir tarikat şeyhi olan bu zat yaşadığı İlhanlılar devrinde tarikat merkezi olan Erdebil'de büyük bir şöhret kazanmıştı. Etrafında kalabalık bir mürid bulunan Şeyh Safiyüddin İlhanlı devlet büyüklerinin de saygısını kazanmıştı. Safiyüddin'in 1334 yılında vefat etmesinden sonra yerine oğlu Sadrettin geçti (1334-1392). Onun da ölümünden sonra tarikatın başına Hoca Ali (1392-1429), ondan sonra da onun oğlu Şeyh İbrahim (1429-1447) Safevi tarikatı reisi oldular. Bunlar zamanında Safevi tarikatının nüfuzu ve bu şeyhlerin ünü İran'ın dışına da yayılmış ve Erdebil, Irak, Suriye, Anadolu ve İran'ın diğer bölgeleri ile Belh ve Buhara gibi, uzak yerlerden gelen kimseler bunları ziyaret etmeye başlamışlardı. Hatta Bursa'da bulunan Osmanlı padişahları tarafından da, şöhretleri yaygın olan bu zatlara her yıl çeşitli hediyeler gönderilirdi.

Hoca Ali zamanına kadar Sünnî olarak bilinen bu tarikat, onun zamanında Şiiliği benimsemeye başlamıştır. Timur üzerinde büyük bir etkisi olan Hoca Ali'ye, bu hükümdar tarafından Erdebil şehri verilmiş ve burada bağımsız hareket etme yetkisi tanınmıştır. Hoca Ali'nin

(1) Hüseyin Mircâferî, Safevîler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1972. 20. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Seminer Kitaplığı. Tez No: 1899

Timur üzerindeki nüfuzu kendisinin Anadolu'da yaşayan Batıni gruplar arasında kalabalık taraftar bulmasını da sağladı(1). Ayrıca Timur'un Anadolu'dan beraberinde götürdüğü ve Hoca Ali'nin arzusu ile serbest bırakılan kalabalık Türkmen grupları da Hoca Ali'nin tabii müridleri olarak fikirlerini yaymaya başladılar.

Hoca Ali'nin torunu olan ve Şiiliği benimseyen Şeyh Cüneyd zamanında tarikat tam bir siyasi örgüt haline gelmiş, Karakoyunlular'a karşı zaman zaman ayaklanmalar düzenlenmiştir. Bu yüzden Karakoyunlular idaresinde olan ülkesini terk etmeye mecbur kalan Şeyh Cüneyd bir ara Osmanlı ve Karaman ülkelerine sığınmış, ancak buralarda tutunamayarak sırası ile İçel, Güneybatı Anadolu ve Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler arasında faaliyet göstermiş ve burada bir beylik kurmak istemiş, fakat Mısır Memlûklü devletinin müdahalesiyle başarısızlığa uğramıştır. Bunun üzerine Trabzon'a giderek oradaki Rum Pontus devletini yıkmak ve onun yerine bir beylik kurmak için çalışmış, fakat burada da başarıya ulaşamamıştır(2).

Daha sonra Uzun Hasan'ın kızkardeşi ile evlenerek Akkoyunlu ülkesinde serbestçe hareket etme imkânına kavuşmuş ve müridlerinin oluşturduğu onikibin kişilik bir kuvvetle Gürcistan ve Çerkez ülkelerine akınlar düzenlemiştir. Şeyh Cüneyd Şirvan hükümdarı Halil'le yaptığı çarpışmada bir ok isabeti ile ölmüştür (1460) (3).

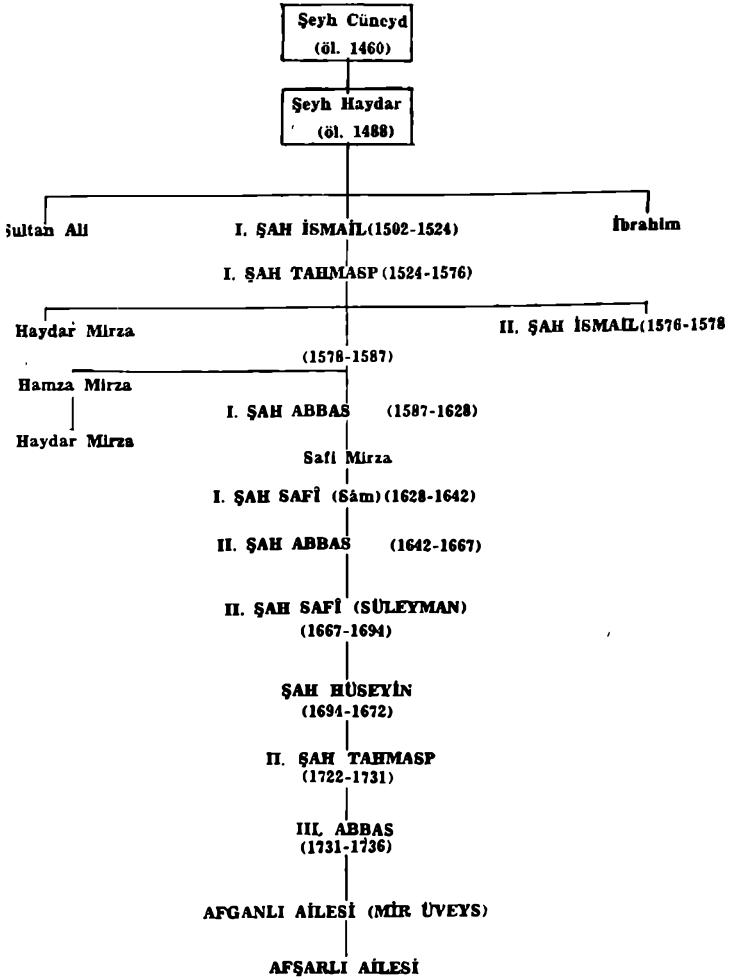
Bir devlet kurmayı amaçlamış olan fakat bunu gerçekleştiremeyen Şeyh Cüneyd'in yerine geçen oğlu Haydar, babasının girişmiş olduğu hareketi sürdürmüştür. Zaten Uzun Hasan'ın yeğeni olan Haydar, Uzun Hasan'ın kızıyla evlenerek Akkoyunlular'la olan akrabalık bağlarını daha da pekiştirmiştir. Bu sayede Safevîler'in gücünü daha da artıran Haydar, müridlerine kızıl taçlar giydirek sarık sardırmış ve bu yüzden müridlerine *Kızılbaş* adı verilmiştir. Haydar, babasının öcünü almak üzere Şirvan hükümdarı Ferruh Yesar üzerine yürümüşse de, yapılan çarpışmada ölmüştür (1488) (4). Aralarında İsmail'in de bulunduğu çocukları, dayıları Sultan Yakup tarafından anneleri ile birlikte Fars'daki İstahr kalesine hapsedildiler. Sultan Yakub'un 1490 yılında ölmesi üzerine İsmail ve kardeşleri anneleriyle birlikte serbest bırakılmışlar ve büyük kardeş olan Sultan Ali, baba-

(1) Tahsin Yazıcı, «Safevîler», İ.A., X. 53-54.

(2) Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü, Ankara 1976, 1-14

(3) Mükrimin Halil Yinanç, «Cüneyd», İ.A., III. 244-245; Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, (trc. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara 1948, 5-13

(4) Faruk Sümer, Aynı eser, 14

sının müridleri tarafından tarikatın başına getirilmiştir. Daha sonraları Akkoyunlularla arası açılan Sultan Ali, bir çarpışmada ölünce (1493), kuvvetleri dağılmış ve bu sırada kendisinin daha önce halef seçmiş olduğu küçük kardeşi İsmail babasının müridleri tarafından saklanmıştır.

2) Şah İsmail Devri (1501-1524)

Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve ondan sonra da Sultan Ali'yi savaş meydanlarında kaybeden Safevî müridleri maneviyatlarını yitirmemiş, hatta daha da güçlenmişlerdi. Safevî müridleri Sultan Ali'nin ölümünden sonra vakit geçirmeden İsmail ve İbrahim'i emin bir yerde sakladılar. İlerde Safevî devletini kuracak olan İsmail bu sırada altı yaşını yeni bitirmişti. İsmail'i Erdebil'in Anadolu'lular (Rûm) mahallesinde oturan Aba yahut Ebe adındaki bir kadın gizliyordu(1). Bir süre sonra Gilân'a götürülen İsmail, burada altı yıldan fazla kaldı ve zamanının pek çoğunu Lâhicân'da geçirdi.

Daha sonra Akkoyunlu hükümdarı Sultan Rüstem'in ölmesi üzerine çıkan saltanat kavgalarından yararlanan İsmail, çoğu Anadolu'da bulunan Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Karadağlı ve Avşar gibi Türk boy ve oymaklarını kendi çevresine toplayarak Arran ile Şirvan'ın bir kısmını ele geçirdi. Arkasından Azerbaycan üzerine yürümüş ve Akkoyunlular'dan Elvend Bey'i yenilgiye uğratarak kaçmak zorunda bırakmıştır. Buradan Tebriz'e dönen İsmail 1501 yılında kendini «Şah» ilân etmiş ve böylece Safevî devleti kurulmuştur.

Safevî devletinin kurulduğu XVI. asrın başında İran siyasi birlikten mahrumdu. Dağılmaya yüz tutmuş olan Akkoyunlu hanedanı mensupları Sultan Rüstem'in ölümünden sonra ülkenin çeşitli yerlerinde bağımsız hareket ediyorlardı. Bunun yanı sıra Gilân ve Tâliş müstakil hanların idaresinde, Horasan ise Timurlular'ın elinde bulunuyordu(2). Timur soyundan gelen Sultan Hüseyin Baykara ise bir taraftan Horasan'ı ele geçirmek isteyen oğlu Bediüzzaman'la, diğer taraftan Şeybânî Han idâresindeki Özbeklerle mücadele zorunda kalmış ve onun sefer sırasındaki ölümü ile (1507) Timur hanedanı dağılmıştır(3).

Böylece Safevî şeyhi Tebriz'de kolayca şahlık tahtına oturdu. Oniki imam adına hutbe okutup para kestirildi(4).

(1) Faruk Sümer, Aynı eser, 15

(2) Hüseyin Mircâferî, Aynı eser, 17

(3) Hüseyin Mircâferî, Aynı eser, 17

(4) Faruk Sümer, Aynı eser, 22

Akkoyunlu Elvend Bey'in memleketini tekrar ele geçirmek için giriştiği bütün teşebbüsler başarısız oldu. Timurlular'ın zayıflamasından sonra ise İran'da ortaya çıkan küçük devletlerin hiçbirisi Şah İsmail'e karşı koyacak durumda değildi. Kışı Tebriz'de geçiren Şah İsmail 1502-1503'te önce Irak üzerine yürüdü. Sultan Yakub'un oğlu Murad Bey ile yaptığı savaşı kazandı. Murad Bey'in Şiraz'a kaçması üzerine onu takip ederek Şiraz'ı ele geçirdi (1504). Bundan sonra Kazerûn'u da fethedip buradaki Sünni ulemanın hepsini kılıçtan geçirdi. 1505'de Yezd'i aldıktan sonra İsfahan'a geçti. Burada Osmanlı padişahı II. Bayezid'in elçileri geldi. Ancak Şah İsmail'in bu elçilerin önünde Sünni bir âlimi öldürmesi, Osmanlılar ile münasebetlerin gün geçtikçe bozulmasına sebep oldu(1).

Şah İsmail bundan sonra Akkoyunlular hanedanına mensup olanlara karşı bir kıyım hareketine girişti. Onun elinden kurtulanlar ise Dulkadirîliler'a, Osmanlı devletine ve Mısır'a sığınmaktaydılar(2).

Hâkimiyet sahasını gün geçtikçe kuvvetlendiren Şah İsmail aşırı derecede Şiiliğe bağlanmış ve Sünnî olanlara karşı şiddet kullanmaya başlamıştır.

Şah İsmail'in bundan sonra Irak-ı Arab'a bir sefer yaptığı görülmektedir. Neticede 914 (1508-1509) yılında Bağdat valisi hiçbir mukavemet göstermeden şehri Şah'a teslim etmiştir. Şah İsmail burada Sünniler'den birçok mühim şahsiyetlerin türbelerini tahrip ettikten başka, şehir halkından da birçoğunu öldürdü. Bir müddet sonra da Huzistan bölgesine yürüdü ve burayı zaptetti. Özbekler'den Muhammed Han'ın Horasan'ı zaptetmesi üzerine buraya hareket eden Şah İsmail, Merv civarında Muhammed Han Şeybanî ile karşılaştı. Şeybanî Han yenildi ve öldürüldü (1509). Şah İsmail bu zaferden sonra bu kez 1511'de Maverâünnehr üzerine yürüdü. Şah İsmail Irak'a dönüşünde, Anadolu'da büyük bir isyana sebep olmuş bulunan kızılbaş reislerinden Şah-kulu denilen Karabıyık oğlu, Osmanlı kuvvetleri önünden kaçarak yanında bulunan Tekelü Türkmen oymağından onbeşbin kişilik bir kuvvetle kendisinin yanına geldi. Ancak Şah İsmail, Şah-kulu'nu İran'a sığındığı esnada, yolda bir kervan soyduğu için öldürttü(3).

Başlangıçta, baba ve dedesi ile müridlerine karşı girişilmiş olan şiddet hareketlerinin intikamını almayı ve Akkoyunlular ülkesini ele geçirerek Şii bir devlet kurmayı düşünen Şah İsmail, kısa sürede istediğinden çok daha fazlasına sahip oldu. Onun karşısında iki büyük

(1) Tahsin Yazıcı, «Şah İsmail», İ.A., XI, 276

(2) Tahsin Yazıcı, «Safevîler», İ.A., X, 54

(3) Tahsin Yazıcı, «Şah İsmail», İ.A., XI, 276

devlet vardı: Bunlar doğuda Özbekler, batıda ile çok daha güçlü bir durumda olan Osmanlılar'dı. Şah İsmail Osmanlılar'ın bu kuvvetine rağmen, müridleri vasıtasıyla Anadolu içlerine kadar nüfuz edebildiğinden, kendisi de Osmanlı devleti için bir tehlike arzlemektedir.

Şah İsmail daha II. Bayezid zamanında (1481-1512) Anadolu'ya bir çoban tarikat mensubu göndermiş ve bunlar burada çalışmalara başlayarak yer yer isyanlar çıkarmışlardır. Bunların Anadolu'daki çalışmalarına son vermek için Bayezid Aleviler'in İran'a gitmelerini önlemiş ve bunların bir kısmını da Rumeli'ye sürgüne göndermişti(1).

Şah İsmail, Anadolu'daki müridlerinin kendisini ziyarete gelmelerinin yasaklandığını görünce II. Bayezid'e bir mektup gönderdi(2). Bayezid ise bu mektuba verdiği cevapta, İran'a gidenlerin şahı ziyaret için değil, askerlikten kaçmak için gittiklerini bildirmiştir.

Osmanlı devleti için içten ve dıştan büyük bir tehlike teşkil eden Şah İsmail'e karşı II. Bayezid ciddi bir harekete geçemedi. Buna karşılık, Yavuz Sultan Selim tahta geçer geçmez Anadolu'daki Safevî müridlerine karşı ciddi bir takibata girişti. Sultan Selim, Özbek hanına da bir haber göndererek onun, babasının intikamını almak için harekete geçmesini bildirdi. Sultan Selim bu arada Şah İsmail'e de ağır hakaretlerle dolu mektuplar göndererek onu savaşa girmesi için tahrik etti. Nihayet 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da meydana gelen savaşta Şah İsmail ağır bir şekilde mağlup oldu(3) ve muharebe meydanını terk edip kaçtı. Bundan sonra kendisini içkiye veren Şah İsmail, devlet erkânının isteği üzerine henüz bir yaşında olan oğlu Tahmasb'ı veliaht tayin etti. Özbekler bu sırada Horasan'ı tekrar ele geçirdiler. Şah İsmail bundan sonraki ömrünü, her yılı ayrı bir şehirde geçirmek suretiyle tamamladı. Nitekim Kum, Tebriz, İsfahan ve Nahcivan'da geçirdiği kışlardan sonra 1524 yılında Azerbaycan'da Sarâb bölgesinde vefat etti. Cenazesi Erdebil'e getirilerek cediti Şeyh Safiyüddin'in yanına gömüldü.

24 yıllık saltanatı süresinde Şah İsmail, son derece mutaassıp bir Şii olarak kan dökücülüğü ve merhametsizliği ile tanınmıştır. Özellikle Sünniler'e karşı zalimce davranışlarda bulunan Şah İsmail, Tebriz'i aldıktan sonra ezan şeklini değiştirmiş ve buna karşı çıkanların öldürüleceğini ilân etmişti.

(1) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 225-231, Ankara 1975

(2) Feridun Bey, *Menşeatü's-Selâtin*, I, 345, İstanbul 1274.

(3) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, II, 265-266; Şahabeddin Tekin-
dağ, «Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII/22, 49 vd. İstanbul 1968

Onun kurduğu devlet Akkoyunlu devletinin bir devamı sayılır. O, hiç bir zaman bir İran milliyetçisi olarak görünmez. Nitekim o, devletin ileri gelen makamlarını, iktidarını kendilerine borçlu olduğu Türk oymak reislerine vermiştir.

Safeviler, Şah İsmail-i Hatai'nin seçeresinin aşağı yukarı yirmibeş kuşaktan ibaret bir soy zinciri ile yedinci İmam Musa Kâzım'a ve sonra da İmam Ali b. Ebi Tâlib ve nihayet Peygamber'e kadar çıktığını söyleyerek kendilerinin Arap olduğunu bildirirler. Buna rağmen Safeviler neslinin Şah İsmail'in atalarının gerçek yaşamından, siyasi ve fikri etkilerle meydana getirilen sun'î perdeler kaldırıldıktan sonra açıkça anlaşılır ki, bunlar uzun yıllar Erdebil ve yakın kentlerinde yaşamış köklü Azerbaycanlılardır. Asil Azeri-Türk ailelerinden biridir. Şeyh Safi'nin kendi zamanında Türk-oğlu, Türk Piri biçiminde adlandırıldığı da bilinmektedir (1).

Şah İsmail, hükümdarlığı yanında şairlik yönü ile de meşhur idi. Hatai mahlasını kullanarak şiir yazan Şah İsmail Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde şiir yazacak kadar kabiliyete sahipti. Şah İsmail bir Türk hanedanı ile olan akrabalığı ve hükümdarlığını borçlu bulunduğu büyük bir kütlenin Türk olması sebebiyle Türkçe'yi resmi dil olarak kabul etmiş ve eserlerini de hep bu dille kaleme almıştır. Azeri edebiyatının kuvvetli bir mümessili olan Şah İsmail aruz veznine olduğu kadar hece veznine de vâkıftı. Şah İsmail'in münferid şiirleri dışında zamanımıza kadar gelmiş olan üç eseri vardır: 1. *Divân*, 2. *Dah-nâme*, 3. *Nasihât-nâme*, Bunlardan *Divân* bir çok kereler neşredilmiştir. *Şah İsmail Hatai Eserleri*, I, nşr. Aziz, Aka Muhammedof, Bakû 1966; *Şah İsmail Hatai Gazelleri*, nşr. H. Araslı, Bakû 1946; A. Gölpinarlı, *Kaygusuz Abdal, Hatâi, Kul Himmet*, İst. 1955; Şah İsmail Safevi *Hatayî Divanı*, nşr. Sadeddin Nüzhet Ergun, İst. 1956; Şah İsmail *Hatâi Divan*, nşr. Turhan Genceli, Napoli 1959.

3) Şah Tahmasp Devri (1524-1576)

Şah İsmail'in ölümünden sonra, yerine henüz on yaşında bulunan büyük oğlu Ebu'l-Muzaffer Tahmasp, Bahadır Han Şah I. Tahmasp ünvanıyla Safevi tahtına geçti. Yeni hükümdarın çocuk yaşta olması oymak beğleri arasında mevki mücadelesine yol açtı. Şah Tahmasp bir süre bu aşiret reislerinin elinde oyuncak oldu. Hatta bu oymaklardan bazıları kendi bölgelerinde bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Bunlar arasında Tekeli oymağı reisi Ulama devlete karşı baş kaldır-

(1) Mirza Abbasi, «Safeviler'in Kökenine Dair», *Belleten*, No. 158, Nisan 1976, Ankara 287-329

miş ve yenilince de Osmanlı devletine iltica etmiştir. Ancak onun İstanbul'a gelerek Kanunî Sultan Süleyman'ın iltifât ve teveccühüne nail olması, daha önce onunla mücadele etmiş olan Bitlis hâkimi Şeref Bey'in Safevîler'e taraftar olmasına yol açmıştır. Bu durum üzerine doğu hudutlarının emniyetini sağlamak için Osmanlı hükûmeti «İrakeyn Seferi» adı ile meşhur olan askeri harekâta girişmiştir(1).

Öte taraftan diğer Safevî beyleri arasındaki ihtilâfın gün geçtikçe artması, Özbekler'in birçok kere Horasan'a girerek bu bölgeyi istila ve tahrip etmelerine yol açmıştır. Şah Tahmasp bu durum üzerine Horasan'ın idaresini Şamlı Ağzıvar Han'ın lalâlığı ile Sam Mirza'ya verdi. Kendisi de bir kısım kuvvetlerini Gürcistan'ın zaptı için gönderdikten sonra Herat'tan ayrılarak Özbekler üzerine yürüdüğü sırada, Osmanlı ordularının Irakeyn seferine hazırlandıklarını duyarak Maveraünnehr seferinden vazgeçmiştir.

Bitlis hâkimi Şeref Bey'in Safevîler'e itaati ve Şah'ın gönderdiği kuvvetlerle Bitlis'i muhafaza etmesi Osmanlı ordusunun Safevîler'e karşı sefer açmasına sebep olmuştu. Vezir-i Azam Makbul İbrahim Paşa kumandasındaki Osmanlı öncü kuvvetleri Adilceva, Erciş ve Van gibi Doğu Anadolu kalelerini kolaylıkla ele geçirdi. Bu Osmanlı kuvveti nihayet Ağustos 1534'te Tebriz'e girdi. Bu sırada Herat'ta bulunan Şah Tahmasp süratle Irak-ı Acem'e döndü. Tahmasp, Tebriz'e gelen Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman üzerine öncü kuvvetleri gönderdi. Bu sırada Sünniliğe karşı bağlılık duyan Dulkadır ve Tekeli hanlarının Osmanlılar tarafına geçmesi Safevîler'in gücünü daha da azalttı. Ancak erken başlayan şiddetli kış sebebiyle süratle geri çekilen Safevî kuvvetleri ile savaş ümidini kaybeden Kanunî Sultan Süleyman Irak-ı Arab fethine yöneldi.

Kanunî'nin Bağdat'a yönelişi ile serbest kalan Şah Tahmasp, Mamma'nın idaresine bırakılan Tebriz üzerine yürüyerek burayı muhasara edince Osmanlı hükümdarı ertesi yıl tekrar Azerbaycan seferine çıktı (1535). Ancak Safevî kuvvetleri bu sefer de Osmanlı kuvvetleri karşısına çıkamadılar. Osmanlı ordusu Hoy-Adilceva-Bitlis üzerinden Diyarbekir'e döndü.

Horasan'ın idaresi için tayin edilen Sam Mirza 1535 yılında Şah'a sormadan Kandehâr'ı zabta teşebbüs etmiş, ancak bu kalenin imdadına gelen Babur'un oğlu Kaniran Mirza karşısında mağlup olmuştu. Bunun üzerine Özbek hanı Ubeydullah Han yeniden Horasan'a kuv-

(1) Bekir Kütükoğlu, «Tahmasp I», İ.A., XI. 638; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser. 348-361

vetler gönderdi (1535). Beş aylık bir muhasaradan sonra Herat, Özbek idâresine geçti (1536). Ancak Şah I. Tahmasp Irakeyn seferinden sonra Osmanlı tehlikesinden kurtulunca Ubeydullah üzerine yürüdü ve Herat'ta tekrar hâkim oldu (1537). Burada Kandehear üzerine yürüyen Şah I. Tahmasp, burayı da emri altına aldıktan sonra Herat'a döndü(1).

Şah I. Tahmasp bundan sonra Şirvanşahlar'ın idaresindeki Şirvan'ı ele geçirmek üzere yirmibin kişilik bir orduyu bu bölgeye gönderdi. Elkas Mirza kumandasındaki Safevi ordusu 1538 yazında Şirvan'ın önemli kalelerini ele geçirdi. Şirvan ve Şekî'nin zabtı Safevi devletini Gürcü prensleriyle karşı karşıya getirdi. Yapılan mücadelelerden sonra Gürcü krallarından bir kısmı Safevi devletine tâbi olmayı kabul ettiler. Ancak Gürcü krallarından Kartlı Kralı I. Laursab uzun müddet Safeviler'e mukavemet etti. 1540 yılında başlayan bu mücadele 1551 yılında Şah Tahmasp'ın bu ülkeyi de ele geçirmesi ile son buldu.

Bundan sonra bir süre Safevi-Osmanlı münasebetleri sessizlik içinde geçti. Ancak Osmanlılar'a iltica etmiş olan Elkas Mirza'nın Şah aleyhindeki telkinleri ile Kanuni Sultan Süleyman 1548 yılında Tebriz'e bir sefer düzenledi. Merend civarında Safevi ordusu Osmanlılar'a yenildi.

Nihayet 1555 yılında yapılan Amasya muahedesi ile Osmanlılar'ın Safeviler'e karşı uyguladığı baskı bir müddet durmuştur. Ancak bu sırada Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu şehzade Bayezid'in Şah Tahmasp'a sığınması iki devlet arasının tekrar bozulmasına sebep oldu. Bunun üzerine iki taraf arasında görüşmeler başlamış ve neticede bu şehzade Kanuni Sultan Süleyman'ın adamlarına teslim edilmiştir(2).

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra da Safevi-Osmanlı münasebetleri dostane bir şekilde devam etmiş ve II. Selim'in cülûsunu tebrik için kıymetli hediyeler gönderilmiştir.

II. Selim'den sonra Osmanlı tahtına çıkan III. Murad'ın cülûsunda da Şah Tahmasp tarafından İstanbul'a elçi gönderilerek padişaha cülûs tebriknâmesi ve hediyeler sunmuştur(3).

Şah Tahmasp, veliaht tayini hususunda kızılbaş reisleri arasında meydana gelen anlaşmazlık dolayısıyla 15 Mayıs 1576'da zehirlenerek öldürülmüştür(4).

(1) Bekir Kütükoğlu, Aynı eser, 639.

(2) Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Turan, Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası, Ankara 1961, 129-157

(3) Bekir Kütükoğlu, «Şah Tahmasp'ın III. Murad'a cülûs tebrikı», İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XI/15, 1 vd.

(4) Bekir Kütükoğlu, «Tahmasp I», İA., XI, 646; Faruk Sümer ise Şah I. Tahmasp'ın eceli ile öldüğünü söyler (Aynı eser, 111).

53 yıl gibi uzun bir süre saltanatı kalan Şah I. Tahmasp Osmanlılar'ın başşehir Tebriz'i tehdit altında bulundurmaları üzerine hükûmet merkezini buradan Kazvin'e nakletti. Burada yaptırdığı bir kaç kasr ve mescitten günümüze yalnız «Ali Kapı» kalmıştır.

Tahmasp, *Tezkire-i Şah Tahmasp* adıyla bilinen kendi hal tercümesine ait bir de eser yazmıştır. 1524-1559 yılları arasındaki devrede halkın ictimai ve fikri hayatına ışık tutması bakımından önemli olan bu eser birçok kere basılmıştır.

4) Şah II. İsmail Devri (1576-1577)

Babasının ölümünden sonra Türk oymaklarının da desteği ile kardeşi Haydar'a karşı mücadeleyi kazanan İsmail Mirza, Şah II. İsmail ünvanı ile Safevi hanedanının başına geçti. Onun ilk işi bazı kızılbaş ileri gelenleri ile şehzadelerin bir çoğunu ortadan kaldırmak oldu. Kendisi Şafiiliği benimsemiş olup Şia ulemasını saraydan uzaklaştırmıştı. Onların yerine Sünnî âlimleri yerleştiren Şah II. İsmail, bu hareketine rağmen, Anadolu kızılbaşları arasında tahriklere sebep olması ve Doğu Anadolu'daki bazı emirlerle kendi tarafına çekmesi yüzünden Osmanlı devletinin Safevî devletine harp ilânına sebep oldu(1).

Ancak Şah İsmail'in, önemli mevkiiler işgal etmiş olan Kızılbaş reislerinden çekindiği için onları azledip yerlerine kendisine tâbi, fakat tecrübesiz kimseleri getirmesi, kısa zamanda en yakınlarının bile kendisinden nefret etmesine sebep oldu. Nihayet o, 1577 yılında zehirlenmek sureti ile öldürüldü.

5) Sultan Muhammed Devri (1577-1586)

Şah II. İsmail'in ölümü üzerine uzun müzakerelerden sonra kızılbaş reisleri tarafından Şah Tahmasp'ın büyük oğlu Muhammed Hüdâbende tahta çıkarıldı. Ancak gözleri kör olan bu hükümdar idareden aciz olduğundan memleketi eşi idare etmeye başladı. Bu sırada onun onbir yaşında bulunan oğlu Hamza Mirza veliaht olarak seçilmiş ise de, devlet işleri daha çok annesi tarafından idare ediliyordu. Hamza Mirza'nın annesinin sert hareketleri ve yakınlarını önemli memuriyetlere tayini kızılbaş reislerinin kendisinden nefretine sebep oldu.

Bu sırada Osmanlı sultanı III. Murad, Şah II. İsmail tarafından meydana getirilen bazı hadiseler yüzünden aralarında mevcut olan anlaşmanın bozulduğunu görünce, adı geçen şahın ölümünden sonra serhad boylarındaki kuvvetlere Safevî devleti topraklarının ele geçirilmesini emretti ve arkasından da sefer hazırlıklarına başladı. Vezir

(1) Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1962, 17-21

Lala Kara Mustafa Paşa kumandasındaki orduya Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan'ın fethedilmesi emri verildi. Safevi ordusu Çıldır ovasında yenildi(1). Bundan sonra sırasıyla Tiflis ve Şirvan bölgesi Osmanlılar'ın eline geçti (1578). Safeviler Şirvan ve Gürcistan'ı tekrar zaptetmek için teşebbüse geçtiler ve bazı bölgeleri geri aldılar. Ancak Koca Sinan Paşa'dan sonra Özdemiroğlu Osman Paşa'nın gayretleri ile bu teşebbüslerin bir çoğu sonuçsuz kaldığı gibi, Osmanlılar Gürcistan'da durumlarını sağlamlaştırdılar. Özdemiroğlu'nun kumandanlığı sırasında Tebriz'i zaptettiler (1585) (2).

Bu durum karşısında sulh teşebbüsünde bulunan Şah Hamza Mirza'nın katledilmesi (1586), onun ölümünden sonra bu sulh arzusunu daha da kuvvetlendirdi.

Hamza Mirza'nın öldürülmesinden sonra yerine tayin edilecek veliaht hususunda kızılbaş emirleri arasında ihtilâf çıktı. Nihayet 1588'de Abbas Mirza Safevi tahtına geçti.

6) Şah Abbas Devri (1588-1628)

Şah Abbas, Safevi tahtına oturduktan sonra Osmanlılar'la sulha taraftar olan emirleri katlettirdi. 1588 yılı ortalarında, Özbek hanı Abdullah Han'ın Herat'ı zabtedip Meşhed üzerine yürüdüğünü duyan Şah Abbas, onu durdurmak için Horasan'a hareket etti. Safeviler'in bu durumunu fırsat bilen Osmanlılar, bir taraftan Ferhat Paşa kumandasında Gence'yi zabtederken, bir başka yönden de Sinan Paşa kumandasındaki ordu ile Nihavend'i ele geçirdiler(3).

Doğuda Özbek, batıda da Osmanlı kuvvetlerinin tehdidi altında kalan Safevi devletinde iç isyanlar da görülmekte idi. Ülke içindeki emirler zaman zaman bağımsız hareket ediyorlar ve isyan hareketlerinde bulunuyorlardı. Şah Abbas, iç isyanları bastırmak için Osmanlılar'la anlaşmak istedi. Osmanlılar da uzun süren bu savaşlar yüzünden bir takım mali güçlüklerle karşı karşıya kaldığı için barıştan yana idi. Buna rağmen barışa Osmanlılar'dan daha çok ihtiyacı olan Safeviler, sulh için İstanbul'a bir elçi heyeti gönderdiler. Hatta Abbas Mirza, kardeşi Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'yı da rehin olarak gönderdi. Bu Safevi heyeti 1590'da İstanbul'a geldi. Yapılan görüşmelerden sonra, İran'da peygamberin ashabına ve halifelerine hakareten vazgeçilmesi, Sünniler'e karşı kötü hakaretilerde bulunulmaması, 22 Mart 1590 tarihine kadar tarafların ellerindeki yerlerin ay-

(1) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 57-58, Ankara 1973

(2) Bekir Kütükoğlu, *Aynı eser*, 142-192.

(3) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, 64.

nen muhafaza edilmesi gibi şartlar taşıyan bir anlaşma imzalandı(1). Böylece Azerbaycan'ın bir kısmı, Şirvan, Gürcistan, Karabağ ve Luristan'ın bir bölümü Osmanlılar'ın elinde kalıyordu.

Osmanlılar'la yapılan bu barış antlaşmasından sonra Şah Abbas, İran'da baş kaldırmış olan emirlerle mücadeleyle girişti. Özbekler'i de Horasan'dan uzaklaştırarak ülkesini huzura kavuşturdu. Osmanlı tehlikesine karşı koyabilmek için devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletti. «Şah-sevenler» adı ile yeni bir ordu kurdu. Eski emirlerinden bir kısmını görevlerinden aldı.

Bütün hunların yanında Avrupa devletleri ile de sıkı münasebetlerde bulunmaya başladı. Ticaret ve el sanatlarını da geliştirerek İran'ın itibarını yükseltmeye muvaffak oldu. Şah Abbas ülkesinde huzuru sağlayıp ordusunu da sağlamlaştırdıktan sonra, Osmanlı devletinin işgal etmiş oldukları yerleri geri almaya başladı. Basra körfezinde bulunan adaları da Portekizliler'in elinden aldı. Bütün bu başarılarına rağmen zalimliği ile de tanınmış olan Şah Abbas, 42 yıllık saltanatından sonra 1628 yılında öldü.

7) Şah I. Safi Devri (1628-1642)

Dedesinin yerine geçen Sam Mirza, Şah I. Safi ünvanını aldı. Bu hükümdar da zalim bir şahsiyete sahipti. İran, Özbekler ve Osmanlılar ile uğraşmak zorunda kalan Sam Mirza devrinde Safevi kuvvetleri Van bölgesine tecavüz edince Osmanlı padişahı IV. Murad Revan seferine çıkmış(2) daha sonra da bizzat padişahın Bağdat seferi ile bu bölge kat'i olarak Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Şah Mirza'nın 1642 yılında vefatından sonra, onun on yaşındaki oğlu II. Abbas (1642-1667) Safevi devletinin başına geçti. Onun da ölümünden sonra oğlu Safi Mirza, Şah I. Süleyman (1667-1694) ünvanı ile saltanat sürdü. Şah Süleyman devrinde İran huzura kavuştu. Ancak onun ölümünden sonra yerine geçen Sultan Hüseyin (1694-1722), devletin bütün işlerini din adamlarının eline verdi. Şii olmayanları takibe başladı. Halk tarafından pek seilmeyen bu idare tarzı yüzünden Afganlılar ile arası açıldı. Bundan sonra da Kandehar valisi Mir Üveys 1709 yılında bağımsızlığını ilân etti(3).

Mir Üveys'in oğlu Mahmud da 1722 yılında İsfahan'ı ele geçirerek Şah Hüseyin'i tahttan uzaklaştırdı(4). Bu sırada İran devlet adam-

(1) Bekir Kütükoğlu, Aynı eser, 195-198

(2) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Aynı eser, 201-205

(3) Münir Aktepe, 1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revân Fetihnâmesi, 9, İstanbul 1970

(4) C. E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi (Çev. F. Merçil - M. İpşirli), 216. İstanbul 1980

ları, Safevî ailesinin Mahmud'un eline esir düşmesinden korktukları için Şah Hüseyin'in oğlu II. Tahmasp'ı Kazvin taraflarına kaçırdılar(1).

8) Şah II. Tahmasp Devri (1722-1731)

Bir süre sonra kumandanlardan Nadir'in gayretleri ile Afganlılar İran'dan atıldılar. Bundan sonra II. Tahmasp, Safevî tahtına çıkarıldı. Onun zamanında İran'ın doğusunda ve batısında, Safevî hanedanının iktidarını temelinden sarsacak tehlikeler belirdi. Bu durum karşısında Osmanlı devlet adamları ve özellikle Sadrazam İbrahim Paşa İran'ın iç durumu hakkında düşünmeye başladılar. Nihayet 15 Mayıs 1722'de Osmanlı devlet adamları Osmanlı devletinin doğuda asayiş ve emniyetini sağlamak, müslüman Türkler ile meskün bir kısım şehirleri Şiîler'in zulmünden kurtarmak için bu bölgeleri ele geçirmek maksadı ile İran'a savaş açmaya karar verdiler(2).

Nitekim Erzurum valisi Silahdar İbrahim Paşa kumandasındaki ordu önce Tiflis bölgesini ele geçirdi (Temmuz 1723). Bu sırada, Osmanlı devlet adamlarının aksine olarak Rus çarı Büyük Petro, Şah Hüseyin'in oğlu II. Tahmasp'ın hükümdarlığını tanımış ve Gilân, Mazenderan bölgeleri ile Esterâbad havâlisi Rusya'ya bırakıldığı takdirde, İran'dan Mir Üveys oğullarının başında bulunduğu Afganlıları çıkaracağını temin etmek sureti ile Petersburg'da II. Tahmasp'ın elçisi İsmail Bey ile bir antlaşma yapmıştı(3). Bundan sonra Şah II. Tahmasp Osmanlı devleti ile barış yapmak üzere elçiler gönderdi ise de Osmanlı devleti daha önce almış olduğu harp kararını uygulamaktan vazgeçmedi ve nihayet Osmanlı orduları üç koldan Batı İran toprakları üzerine yürüdüler. 1723 yılında Kirmanşah teslim oldu. Aynı yılın 12 Kasımında da Erdelân eyâletinin merkezi olan Sine şehri alındı. Köprülüzâde Abdullah Paşa kumandasındaki ordu ise Mayıs 1724'de Tebriz önüne geldi. Buradaki İran kuvvetleri bizzat II. Tahmasp'ın idaresinde Osmanlılar'a karşı şiddetle savaşıyordu. Buna rağmen Hoy şehri iki aylık bir kuşatmadan sonra teslim oldu(4).

Osmanlılar'ın İran topraklarını ele geçirmeleri onları Rusya ile karşı karşıya getirdi. Nihayet 24 Haziran 1724 tarihinde İstanbul'da yapılan bir toplantıda İran topraklarının Rusya ile Osmanlı devleti arasında taksimi kararlaştırıldı(5).

(1) Münir Aktepe, Aynı eser, 10

(2) Münir Aktepe, Aynı eser, 12

(3) Münir Aktepe, Aynı eser, 20

(4) İsmail Hamî Danışmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, 14, İstanbul 1961

(5) Münir Aktepe, Aynı eser, 29

II. Tahmasp, Osmanlı devletinin anlaşma sırasında almış bulunduğu ve yine bu anlaşma ile alınması lâzım gelen topraklar hakkındaki maddeyi kabul ederse, Afganlılar'ı İran'dan çıkarma hususunda, Osmanlı devleti ile Rusya, müştereken kendisine yardım edeceklerdi.

Memleketi Afganlılar, Osmanlılar ve Ruslar tarafından taksim edilmiş olan II. Tahmasp, Fransa'nın aracılığı sayesinde Osmanlı devleti ile Rusya'nın yapmış oldukları bu anlaşmaya haklı olarak itiraz etti ve 1724 İstanbul anlaşmasını tanımadığını bildirdi. II. Tahmasp'ın Osmanlılarla ilgili maddeleri tanımaması üzerine Osmanlılar, yine bu anlaşma gereğince Batı İran'da bulunan ve kendilerine bırakılan şehirleri zorla almaya karar verdiler. Önce Luristan eyaletinin belli başlı şehirleri alındı. Serasker Ahmed Paşa 31 Ağustos 1724'de Hemedân'ı aldı. Kasım 1724'de Nihâvend alındı(1).

Azerbaycan bölgesinde ise Tebriz kuşatmasına başlayan Osmanlı kuvvetleri, II. Tahmasp'ın kuvvetle müdafaa ettiği bu şehri 3 Ağustos 1725'de ele geçirdiler. Osmanlı kuvvetleri bundan sonra da Revan kalesinin bir an önce zabtedilmesi için harekete geçtiler ve burayı da fethettiler(2).

II. Tahmasp'ın şahlığı 1731 yılına kadar devam etti. Ancak onun hükümdarlığı devrinde idareyi daha çok Avşarlı Nadir Şah elinde tutuyordu. Nadir Şah 1731 yılında II. Tahmasp'ı saltanattan uzaklaştırarak onun küçük yaştaki oğlu III. Abbas'ı Safevi tahtına çıkardı. O zamana kadar zaten bağımsız hareket eden Nadir Şah, III. Abbas'ın 1736 yılında ölmesinden sonra İran'da idareyi eline aldı. Böylece iki yüzyıldan fazla hüküm sürmüş olan Safevi hanedanı sona ermiş oldu. Safevi hanedanının çökmesinin sebebi, dinî düşüncenin gittikçe zayıflaması, Şii ulemânın nüfuzlarını gün geçtikçe artırarak hükümdarlara karşı koymaları, Şah Abbas'dan sonra yerine geçen hükümdarların başarısızlığı ve saray kadınlarının hükümet işlerine karışması olmuştur.

B. KÜLTÜR VE MEDENİYET

1) İlim ve Edebiyat

Safevi devri İran'ında canlı bir ilim hareketi görülmez. İlim ve sanat hayatına hâkim olan siyasî-dinî kudret, yalnız Sünniliği değil, sûfi hareketlerini de takip ederek her türlü hür düşünce tezahürlerini

(1) Münir Aktepe, Aynı eser, 33

(2) İsmail Hamî Danişmend, Aynı eser, 14

önlemiştir. Bunun için İran'da Müctehid (Müftü) denilen ve yalnız Şii fıkıhıyla meşgul olanların sayısı gittikçe artmıştır. Bunun yanında medreseye devam eden çocukların tahsilini kolaylaştırmak için hem müderris ve hem de talebeye burs dağıtan vakıflar kurulmuştur. Sarayın ve devlet ricalinin fıkıh ulemasına rağbet etmesi, diğer ilimlerle uğraşanların dış ülkelere göç etmelerine yol açmış ve bunun neticesi olarak İran'da fıkıhın dışındaki ilimler fazla gelişmemiştir (1).

Safevî devrinin pek meşhur ulemasından Bahâî (öl. 1621), Mir Dâ-mâd (öl. 1630) ve onun talebesi ve daha sonraki Şia ilâhiyatçılarının üstadı Molla Sadrâ (öl. 1640) Şii doktrincilerinin ileri gelenlerindendir.

Bunlardan başka «Muallim-i sâlis» ünvanıyla meşhur ve çok yönlü bir ulemâ olan Emir Gıyâsuddîn Mansur b. Mir Sadrüddîn Muhammed el-Hüseyin eş-Şirâzî (öl. 1542), Şah Tahmasp devrinde bir müddet sadâret makamında bulunmuş ve sonra bu görevinden ayrılarak Şiraz'a yerleşmiş ve burada eserlerini telif etmeye başlamıştır.

Şeyh Bahâî (1547-1621), devrinin meşhur ulemasından tahsil gö-rerek özellikle riyâziye ve tıpta üstün bir seviyeye ulaşmış, Şii fıkıhına ait Farsça telif ettiği *Câmi-i Abbâsî* isimli eserini Şah I. Abbas'a ithâf etmiştir. Hadis ve tefsirle de uğraşan Bahâî'nin asıl şöhreti riyaziye ve astronomi sahasında olmuş, bu konularda birçok eser vücuda getirmiş-tir.

Mir Muhammed Bâkir-i Esterâbadî (öl. 1631) de felsefe ve riyazi-yede devrinin en meşhur âlimi olmuş, hayranları kendisine Aristo ve Farabî'den sonra «Muallim-i Sâlis» ünvanını vermişlerdir. Eserlerinin büyük bir kısmını Arapça yazan ve Mir Dâniâd lakabıyla anılan Esterâbadî'nin eserleri arasında *Sıratü'l-Müstakim*, *Ravâşih-i Semâniyye* ve *Sidretü'l-Müntehâ* en önemlileridir.

İsfahan'da Şeyh Bahâî'den ders alan Molla Sadrâ (Sadreddin Muhammed b. İbrahim-i Şirâzî, 1573-1640) tefsir, hadis, fıkıh ve felsefe ilimlerini öğrenmiş, bu konularda birçok eserler yazmıştır.

Mir Dâniâd ve Molla Sadrâ'nın talebesi olan Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî (öl. 1680), fakih oluşunun yanı sıra şair olarak da şöhret kazanmıştır. İkiyüz kadar kitap ve risale kaleme almıştır.

«Ekmel-i Meclisi» lakabıyla meşhur olan Muhammed Bâkir Mec-lisi (öl. 1700) Safevîler'in son devrinin en meşhur ilâhiyatçısı olmuş, Şiîliğe aşırı bağlılığı ve Şii doktrinini neşr hususundaki faaliyeti ile tanınmıştır.

Fars edebiyatı Safevîler'den önce en yüksek seviyesine ulaşmış,

(1) Hüseyin Mirçâferî, *Safevîler Devrinde İran Kültür ve Medeniyeti*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), 56-100, İstanbul 1972

gerek şiirde ve gerekse nesirde mükemmel örneklerini vermişti. Safevîler'in ilk yıllarında Abdurrahman-ı Câmî (öl. 1492) ve Celâlüddin Devvânî (öl. 1502) gibi şâir ve münşiler yetişmişti. Ancak Safevîler'in yükselme devrinde bu parlak ilim ve edebiyat ortamı görülmez oldu. Bu devirde ancak klasik eserlerin şerh veya taklit edildiği anlaşıyor. Bununla beraber şiirin Şii doktrinini neşir vasıtası olarak kullanıldığı da görülmektedir. Şii düşüncesini yaymak için farsça nesir ehemmiyetle ele alınmış, halkın anlayacağı şekilde sâdelik vasfı kazanmıştır. Bunun yanında Safevî devletinde türkçenin de kullanıldığı bilinmek tedir.

Sarayda hâkim zümre arasında ve İran'ın Türklerle meskûn kı sımlarında türkçenin yalnız konuşma dili olarak değil edebiyat ve hat ta diplomasi dili olarak da kullanıldığı görülür(1). Safevî hanedanının ve devlet ileri gelenlerinin menşe ve kültür bağları sebebiyle türk çeye ve Türk edebiyatına alâkâ duyması pek tabiidir. Bu devrede Azerî edebiyatının da bir gelişme çağı yaşadığı görülür. Bir taraftan Osmanî, diğer taraftan Çağatay edebî mahsullerinin kuvvetli tesiri altında yetişen ve Azerî lehçesiyle şiirler yazan şairler, yalnız İran'dak Türk bölgelerinde değil, Osmanlı ülkesinde de tanınmış ve alâka görmüştür. Meselâ *Divan*'ı ve *Leyla ile Mecnûn* gibi eserleriyle Fuzûlî yalnız Azerî edebiyatına değil, Osmanlı edebiyatına da büyük tesir yapmıştır(2).

Safevîler devrinde İran'da Hâtif-i Cenûşânî (öl. 1520-1521), Ba ba Figânî (öl. 1519), Nevidî (öl. 1580), Vahşi-i Bafkî (öl. 1583), Muh teşem-i Kâşânî (öl. 1587-1588), Örfî (öl. 1591), Şifî (öl. 1628) ve Sâil (öl. 1670) gibi şairler yetişmiştir.

Safevîler devri nesir eserleri arasında şuara tezkireleri ve telif tarihler de büyük ehemmiyet tasırlar. Bu tür eser veren müellifler arasında Sam Mirza (1517-1568), Avşar kabilesinden Sadıkî, Emin b. Ahmed-i Râzî, Kadı Nurullah-ı Şuşterî, Muhammed Tâhir-i Masrâbâdî Meliha-i Semerkandî'yi sayabiliriz.

Umumiyetle münşî olarak şöhret yapmış olan Safevî devri tarihçileri de şunlardır: Tevekkül b. İsmail b. Bezzaz Erdebilî, Kadı Ahmed Gaffirî-i Kazvinî, Hasan Bey Rumlu (öl. 1587), Celâl Müneccim, İskender Münşî (öl. 1628), Vahhid-i Kazvinî (öl. 1699) ve Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdü'z-Zâhidî.

(1) Fekete Layoş, «İran Şahları'nın İki Türkçe Mektubu», *Türkiyat Mecmuası*, V, 269-274, İstanbul 1935

(2) Hüseyin Mircâferî, Aynı eser, 84

2) Güzel Sanatlar

Mimari : Safeviler devrinde mimari eserler de göze çarpar. Safevi hükümdarının teşvik ve himayesi ile, bugün de kısmen mevcut olan camiler, türbeler ve saraylar vücuda getirilmiştir. Bu eserler c devir sanatının kıymeti ve sanatkarları hakkında bilgi vermektedir. Safevi devri mimarisinin en güzel eserleri İsfahan'da meydana getirilmiştir. Şah I. Abbas devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a naklederek burada birçok bina inşâ ettirmiştir. Şah I. Abbas'dan itibaren İsfahan'da yapılan önemli mimari eserler arasında Nakş-i Cihan Meydanı, Ali-Kapı, Şeyh Lütfullah Camii, Şah Camii, Hıyâbân-ı Çeher-bağ, Allah-verdihan Köprüsü, Hâcû Köprüsü, Çehil-sütûn Sarayı ve Hest-Behişt Sarayı'nı gösterebiliriz. Mühim bir kısmı İsfahan'da yapılmış olan Safevi mimari eserlerinin bazıları Kaçarlar hanedanı devrinde tamir olunmuş, bazılarından ise eser kalmamıştır. Günümüze intikal edenlerden Mescid-i Şah, Mescid-i Şeyh Lütfullah, Ali-Kapı ve Çehil-sütûn sarayları güzelliklerini hâlâ korumaktadır. Kervansarayların ise yalnız harabeleri kalmıştır.

Hat ve Tezhib : Hat sanatında İran'da çoğunlukla «tâlik» ve «Nes-tâlik», fermanlarda kullanılan «divâni», mali kayıtlarda «siyâkat» ve dekoratif amaçlarla «müsenna» yazı şekli kullanılırdı. Şah İsmail devrinde hattatlar oldukça fazla ilgi görmüş ve bunlardan Kadı-zâde Zâhir-i Kebir, Çaldıran savaşından sonra Yavuz Sultan Selim tarafından bir kısım Tebriz ulema ve san'atkârıyla birlikte İstanbul'a getirilmiş ve burada büyük şöhret kazanmıştır.

Kitaplara altın suyu ile yapılan süsleme san'atı, Safeviler devrinde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Hattatlardan sonra müzehhipler en çok saygı gören sanatkar zümresini teşkil etmişlerdir.

Safeviler devrinde İran'da minyatür sanatı da en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Özellikle Tahmasb'ın himâyesiyle meydana getirilen minyatürler bu devrin en güzel sanat örneklerindendir.

Madencilik : Safeviler devrinde silâh, halı ve diğer süsleme sanatlarında madenlerden yapılan süs ve şekillere rastlanır. Bu tezyinat, eşyanın üzerine işlenmiş olan resimler ve şiirlerden başka, umumiyetle oniki imama ait yazılardan meydana gelmiştir. Madenlerden en çok altın rengine yakınlığı dolayısıyla sarı bakır kullanılırdı. Bu devir madenciliğinin en nefis eserleri, kıymetli taşlarla süslenmiş, altından yapılmış silâh ve kaplardır. Bunlardan bir kısmı Çaldıran savaşından sonra İstanbul'a ganimet olarak getirilmiş olup, sonradan Safevi hükümdarlarının gönderdikleri hediyelerle birlikte Topkapı Sarayı Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

Halıcılık: Safeviler devrinde halı dokumacılığı da gelişmiş olup, bu halılarda İran halkının kültür ve medeniyetinin izlerini bulmak mümkündür. Safevi devri halıları yalnız dokunuş bakımından değil, üzerinde görülen resimler bakımından da kıymetli idi. Safevi hükümdarları komşu hükümdarlara ve Avrupa devletlerine hediye olarak İran halılarını da göndermişlerdir. Mesela 1566 senesinde Osmanlı padişahı II. Selim'e cülûsunu müteakip gönderilen hediyeler arasında çok sayıda halı da mevcuttu. Bu halılar ipekten dokunmuş olup hayvan ve kuş resimleriyle süslenmişti.

Bütün bu sanatlardan başka Safeviler devrinde İran'da keramik, kumaş imalâtı, çinicilik, ciltçilik, oymacılık ve tahta işlemeciliği de yapılmakta idi(1).

C. DEVLET TEŞKİLÂTI

1) Merkez Teşkilâtı

Şah İsmail, Akkoyunlu devletinin elinde bulunan memleketleri aldığı gibi onun idari teşkilât ve müesseselerini de kabul etmişti. Çaldıran savaşından sonra Osmanlılar ile temasa geçince, bu teşkilâtın çeşitli konularda yetersiz olduğu anlaşılarak başta ordu olmak üzere Osmanlı idare usulünün tatbikine başlandı. İran'da XV. asırda bilhassa şah mutlak surette tek hâkim olmakla beraber, ayrıca bir de müşâvere meclisi vardı. Devlet işleri bu müşâvere meclisinde müzakerel olunur ve varılan netice şahın tasvibine sunulurdu.

Hükümdarlar veliahtlarını tâyin ederlerdi. Veliahtlık umumiyetle büyük oğula, bazen de diğer oğullardan birine geçerdi. Genellikle şahlar saltanata zararlı olmamaları için diğer kardeşlerini ya hapse atar, ya kör eder, veya öldürtürdü.

Şahtan sonra en büyük devlet adamı Veziriazam idi. Bu mevki sahipleri I. İsmail devrinde Şamlu kabilesinden olurdu. Şah İsmail, Gilân'da geçen çocukluğu sırasında korumuş olmaları dolayısıyla şah, vezirlik ve ümerâlık mevkillerini bu kabileye vermiştir.

Şah İsmail devrinde veziriazamlık (vekillik) yanında vezirlik de bulunuyordu. Çoğu zaman vekillikle vezirlik aynı şahısta bulunur, bazen de vezir ayrı olur ve buna «vezir-i müstakil» denilirdi. Şah I. Abbas zamanında «vekil» yerine «Veziriazam» veya «İtimâdü'd-devle» denilmeye başlanmıştır.

Safevi merkez teşkilâtında İtimâdü'd-devle'den sonra ikinci önemli mevki «Divan Beğliği» idi. Divan Beği bütün adli işlere bakıp hüküm verdiği için kendisine «Kadı'l-Kudât» adı da verilirdi. Şeri hü-

kümlerin uygulanışında, şehrin asayiş ve güvenliğinin sağlanmasında ve kuvvetlilerin zayıfları ezmesine mâni olmakta Divan Beği'nin rolü çok büyüktü.

Merkez teşkilâtının diğer mühim bir rütbesi de «Meclis-nevis» veya «Vekayi-nevis»dir. Bunlar İtimadü'd-devle'den sonra şaha en yakın devlet ricali idi. Veziriazam şahın sağında oturduğu için «Vezir-i rast (sağ vezir)» denilmesine mukabil Vekayi-nevis de şahın solunda oturur ve buna da «Vezir-i çep (sol vezir)» denilirdi.

Safevî devlet ümerası arasında veziriazamdan sonra dört kişi daha vardı. Bunlar Kurçı-başı, Kullar-ağası, Eşikağası-başı ve Tüfekçi-başı idi. Bunlar Veziriazam, Divan Beği ve Vekayi-nevis'le beraber toplam yedi kişi olurlar ve mühim devlet işlerine istişare ile karar verirlirdi.

2) Eyalet Teşkilâtı

Eyaletler vali ya da beylerbeyi tarafından «han» veya «sultan» pâyesiyle idare olunurdu. Valiler genellikle hudut eyaletlerine tayin olunurdu. Hudutların en geniş olduğu devrede önemli hudut eyaletleri şunlardı: Arabistan (Huzistan), Luristan-ı filî (yukarı ve kuzey Luristan) ve Gürcistan.

Genellikle merkezden tayin edilen «Beylerbeyi»ler tarafından idare edilen eyaletler ise şunlardı: Kandehar, Şirvan, Herat, Azerbaycan, Erivan, Karabağ, Esterâbad (Gürgan), Kuh-Giluye (Behbâhâh) Kırman, Merv-i Şahcihan, Hemedan, Meşhed ve Kazvin. Şah Tahmasp devrinde beylerbeyi (sultan) tarafından idare edilen elli eyalet bulunmakta, bunlardan birkaçı şehzadeler tarafından idare edilmekteydi.

3) Ordu Teşkilâtı

Safevî ordu teşkilâtı, Akkoyunlu Ordu teşkilâtına çok benzerdi. İlk Safevî ordusunu oymaklar ve kabileler teşkil etmişti ve bunlar kabilelere göre düzenlenmişti. Kılıç kullanmakta usta olan bu ordu, şahın hassa askerinden başka, eyalet valilerinin gönderdikleri kuvvetlerden meydana gelirdi. Şah I. Abbas orduda kızılbaş kabilelerin nüfuzunu azaltarak orduyu yeni silâhlarla donatmış, ordunun mühim mevkilerini itimad ettiği kızılbaş reislerine vermiştir.

Şah Abbas devrinden itibaren ordu başlıca iki kısımdan meydana geliyordu. Birincisi daha önceki devirden kalma ve İran'ın her tarafına dağılmış olan ordu olup, savaş zamanlarında eyalet valileri tarafından toplanarak merkeze gönderilen daimi süvarilerdir. İkinci grup ise Şah Abbas tarafından meydana getirilen yeni ordudur. Bu yeni ordu üç kısımdan meydana gelmiştir. Tüfekçiler, Kullar ve Topçular.

İran'ın kuzey ve güneyde kıyısı olduğu halde deniz kuvvetleri Safevî devrinde gelişmemiş, daha ziyade kara ordusuna önem verilmişti. Esasen Osmanlılar ve Özbeklerle mücadele bunu gerektiriyordu. Buna rağmen birkaç küçük gemi mevcut olup Hazar Denizi'nde ufak çapta deniz seferleri yapıldı. Basra körfezinde ise ancak yabancı büyük gemilere yük taşıyan ufak mavnalar bulunurdu.

Safevîler devrinde hâkim tabakayı başlıca şu Türk boyları teşkil etmekteydi: Şamlı, Ustaçlı, Türkmen, Rumlu, Dulkadirli, Avşar, Kaçar, Tekeli ve Humuslu. Bunların yanında Tâliş, Ruzaki, Siyah Mansur, Pazuki ve Ardalan gibi İran asıllı kabileler de vardı. Bunların devlet idaresindeki hâkimiyetleri Şah Abbas zamanına kadar devam etti.

Safevî devletinde Orta tabaka tâcirler, küçük sanat erbâbı ile çiftçilerden meydana geliyordu. Devlet istediği vakit halkın mal ve mülküne el koyabiliyordu. Arazi mahsuldâr ve bayır olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Mahsuldâr arazi devlete, hükümdara ve vakıflara aitti.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

AVŞARLAR (AFŞARLAR)

Avşarlar Oğuz Türkleri'nin yirmidört boyu arasında, gerek sayıca, gerek oynadığı tarihi rol bakımından en önemli boyun adıdır. Oğuz Han'ın üçüncü oğlu Yıldız Han'ın büyük oğlu olan Avşar'ın soyundan gelenler bu adla anılmışlardır. Avşar kelimesi «*işlerini çabuk yapan*» mânâsına gelmektedir(1).

Avşarlar büyük Türk göçleriyle birlikte Ön Asya ve Anadolu içlerine gelmişler, İran, Suriye, Irak, Azerbaycan ve Afganistan'da varlık göstermişlerdir.

Avşarlar, Büyük Selçuklu devletinin kuruluşundan evvel diğer Oğuz boyları ile beraber Seyhun bölgesinin yukarılarında Kıpçak çölünde yaşamaktaydılar. Bunların bir kısmı ise o sıralarda Maverâün-nehr ile Horasan bölgesine gelmişti. Ancak kalabalık Avşar gruplarının anayurtlarını bırakarak İran topraklarına gelişleri Selçuklu devletinin kurulmasından sonra, yani XI. yüzyılda başlamıştır. Aksungur ve oğlu İmadeddin Zengi'nin çok sayıda Avşar kitleleriyle beraber XI. yüzyılın sonlarında Suriye topraklarına geldikleri ve burada önemli hareketlerde bulundukları bilinmektedir.

İkinci bir Avşar topluluğunun ise XII. yüzyılın ilk yıllarında Arslan oğlu Yakup idaresinde Huzistan'a geldikleri görülür.

1) Aksungur İdaresindeki Avşarlar

Aksungur idaresinde Suriye'ye gelen Avşarlar, burada kısa zamanda güçlü bir topluluk haline geldiler. Aksungur, idaresindeki Avşarlarla birlikte Selçuklu sultanı Alparslan'a ve onun ölümünden sonra Melikşah'a tâbi olarak bu bölgede faaliyet gösterdi. Melikşah kendisine bağlı bulunan Aksungur'a komutanlık görevi verdi. Çoğunluğunu Avşarlar'ın oluşturduğu Aksungur komutasındaki Selçuklu ordusu, Karahanlılar ve Gazneliler'e karşı üstün başarılar kazandı. Bu başarılarından sonra Aksungur Melikşah tarafından Halep valiliğine tayin edildi (1086). Aksungur'un Selçuklu ordusunda güçlü bir komu-

tan ve Halep valisi oluşu, buradaki Avşar boyunu oldukça önemli bir güç haline getirdi. Kumandanlığı boyunca Melikşah'a bağlı olan Aksungur, 1092 yılında 'Melikşah'ın ölümünden sonra, çevresindeki kalabalık ve güçlü Avşar topluluğu ile birlikte Suriye meliki Tutuş'a bağlandı. Ancak kısa sürede Tutuş'la arası açıldı. Melikşah'ın ölümünden sonra, Tutuş saltanat mücadelesine girişince Berkayaruk tarafını tutan Aksungur ile Tutuş karşı karşıya gelmiş oldu. Haleb'e gelen Tutuş, Aksungur'a savaş açtı. Melikşah'tan sonra Selçuklu Sultanı olan Berkayaruk'tan bir yardım göremeyen Aksungur yenildi ve Tutuş tarafından öldürtüldü(1094).

Aksungur öldüğü vakit oğlu İmadeddin Zengi yedi yaşında bulunuyordu. Musul'a tayin edilen emirlerin idaresinde yetişen Zengi'ye Irak Selçuklu sultanı Mahmud tarafından Vâsit ve Basra şehirleri iktâ olarak verildi(1). Bundan sonra da Sultan Mahmud ile Abbâsî halifesi el-Müsterşid arasındaki anlaşmazlıkta Sultan Mahmud lehine büyük yararlılıklar gösterince Pağdat şahneliğine tayin edildi (1126). Bir yıl sonra da Sultan Mesud, oğlu Alparslan'ın atabegliğini Zengi'ye vererek, onu Musul'a tayin etti. Musul'a gelen Zengi bir süre sonra Haleb'e de hâkim oldu. Musul'a atabeg olduktan sonra devamlı olarak Haçlılarla mücadele eden Zengi, bilhassa Ba'rin ve Urfa'nın fethiyle sadece Türklüğün değil, bütün İslâm âleminin önde gelen kumandanlarından biri oldu. O, 24 Aralık 1144 tarihinde Urfa'yı Haçlılar'ın elinden alarak buradaki Haçlı devletine son verdi(2). Urfa'nın fethinden sonra Caber kalesini kuşatan Zengi, bu kuşatma sırasında kendi hizmetkârı tarafından 1146 yılında öldürüldü. Ölümünden sonra büyük oğlu Seyfeddin Gazi Musul'a, Nureddin Mahmud ise Haleb'e hâkim oldu. Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra da bütün hâkimiyet Nureddin Mahmud'un eline geçti.

Böylece Musul Atabegliği devletinin kuruluşunda büyük yararlılıkları görülen Avşarlar, devletin kuruluşu ile bir kitle halinde birleşmişler ve büyük bir güç haline gelmişlerdir. Gerek İmadeddin Zengi ve gerek Nureddin Mahmud devrinde Avşar reisleri önemli görevlere getiriliyor, ordu kumandanlıkları bile yapıyorlardı(3).

Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra Musul Atabegliği gücünü kaybetmiş, XIII. yüzyıl başlarında Moğol istilâsına uğrayan bu bölgedeki Avşarlar yavaş yavaş güçlerini yitirerek dağılmışlardır. Bura-

(1) Coşkun Alptekin, «Zengi», İ.A., III, 526

(2) Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, 139-147

(3) Kalkan Emîr, «Afşarlar», *Türk Dünyası Araştırmaları*, 19, İstanbul 1982, 29-32

daki Avşarlar'ın bir kısmı Anadolu'ya giderek oradaki diğer Türkmen oymaklarının da yardımıyla Karaman Beyliğini kurmuşlardır.

2) Huzistan Avşarları

Kalabalık bir Avşar topluluğu XI. yüzyılın sonlarında veya XII. yüzyılın ilk yıllarında Huzistan bölgesine gelerek buraya yerleşmişlerdir. Bunların başında Arslan-oğlu Yakup bulunuyordu. Yakub Bey'in Huzistan kasabasında oturduğu bu sıralarda Salur beyi Sungur, Fars bölgesine hâkim olmuştu. Avşar reisi Yakub Bey Fars bölgesini ele geçirmek için birkaç kez Sungur üzerine yürümüşse de başarılı olamamıştır. Yakub Bey'in ölümünden sonra buradaki Avşarlar'ın başına Şumla lakaplı bir Avşar beyi geçmiştir. Asıl adı Ay-Doğdu olan Şumla ilk önce Sultan Mesud'un beylerbeyisi olan Has Bey'in emiri olarak hizmet etmekteydi(1).

Bir süre sonra Selçuklular'dan Melikşah b. Muhammed Huzistan'ı eline geçirdi. Şumla, Huzistan'ı ele geçirmek isteyen Bağdat Abbasi halifeliğine karşı başarıyla mücadele etti. Nihayet Sultan Melikşah b. Muhammed'in 1160 yılında ölümünden sonra Huzistan'ı onun küçük oğlu namuna, fakat tamamen bağımsız bir şekilde idare etmeye başlayan Şumla burada onbeş yıl kadar hüküm sürdü. Bu süre zarfında birçok savaflara katılan Şumla 1175 yılında kendi idaresi altında olmayan bir grup Türkmen üzerine yürüdüğü sırada karşısında Atabeg Pehlivan'ın ordusunu buldu. Yapılan çarpışmada aldığı bir ok yarısından öldü. Cesur, zeki ve dirayetli bir şahsiyet olan Şumla'dan sonra yerine oğlu Şerefüddin Emirân (veya İzzeddin) geçti. Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un hizmetinde bulunan İzzeddin'in ölümünden sonra yerine kardeşi Muzaferüddin Sü-Sıyan geçti. Onun da 1194 yılında ölümü üzerine oğulları arasında mücadeleler başladı. Bunlardan biri Bağdat halifeliğinden yardım isteyince, uzun zamandan beri Huzistan'ı ele geçirmek isteyen Abbasi halifesi en-Nâsır Lidinillah hemen harekete geçerek Huzistan'ı ele geçirdi. Böylece bu ilk Avşar sülâlesi sona ermiş oldu(2).

3) Anadolu Avşarları

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu kapılarının Türkler'e açılması sonucu buraya gelen Türkmenler arasında Avşarlar da vardı. Bundan sonraki yüzyıllarda da Anadolu'ya birçok Avşar gurubunun geldiği görülür. Özellikle Musul Atabegliği'nin zayıflamasından sonra

(1) Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları, İstanbul 1980, 260-261

(2) Faruk Sümer, Aynı eser, 264

ve bu bölgelerin Moğol istilâsına uğraması ile birçok Avşar boyu Anadolu'ya gelmiştir.

Büyük bir ihtimalle Suriye'den Anadolu'ya gelen bu Avşar guruplarından bazılarının, XIII. yüzyılda buradaki bazı Türkmen oymaklarının da yardımı ile Karaman Beyliğini kurdukları tahmin olunmaktadır.

Anadolu'daki Türkmen gurupları arasında Kayılar'dan sonra ikinci sırayı alan Avşarlar genellikle Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde oturmakta idiler. Hatta Rumeli'nde dahi bu boya ait yer adları bulunmaktadır. Bugün Anadolu vilâyetlerinde Avşar adı taşıyan elliye yakın köy adı mevcuttur. Bunlar en çok Sivas, Ankara ve Bolu civarında olup, geri kalanları Kastamonu, Manisa, Konya, Kayseri, Isparta, Antalya, Burdur, Çankırı, Afyon, Künahya, Yozgat, Maraş, Balıkesir, Çorum, Aydın, Denizli, Muğla, Tokat ve Malatya'da bulunmaktadır. Türkiye'deki Avşarlar'ın hemen hepsi Sünnî mezhebindedirler(1).

4) Kuzey Suriye Avşarları

XIV. ve XV. yüzyıllarda Halep, Ayıntab (Anteb) ve Antakya bölgesinde yaşayan Türkmenler arasında, Boz-ok koluna mensup olan boyların başında Avşarlar geliyordu. Bu devirde Avşarlar Boz-ok kolunun en büyük ve en kuvvetli boyu olarak görülmektedir. Daha sonraki tarihlerde İran ve Anadolu'da faaliyet gösteren Avşar toplulukları, hep bu ana koldan ayrılmışlardır.

Avşarlar, kendileriyle birlikte bu bölgeye yerleşmiş olan Bayatlar ile birlikte Akkoyunlularla dostça geçindiler. Hatta Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in yakın yoldaşları arasında Avşar boyuna mensup Mansur Bey de vardı. Kuzey Suriye'deki Avşarlar'dan olan Mansur Bey Uzun Hasan'ın Kara Koyunlu Cihanşah'ı yenerek İran'a hâkim olması üzerine emrindeki Avşarlar ile İran'a gitmiştir(2).

Kuzey Suriye Avşarları başlıca üç aile tarafından idare olunmuşlardır. Bunlar Köpekoğulları, Gündüzöğulları ve Kut-Beyioğullarıdır. Bu üç Avşar ailesinden Köpekoğulları Anteb bölgesinde, Gündüzöğulları Amik ovasında ve Kut-Beyioğulları da Halep civarında yaşamakta idiler.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda ise çeşitli Avşar toplulukları Halep Türkmenleri, Boz-Ulus Avşarları, Dulkadirli Avşarları, Yeni-İl Avşarları, Sis (Kozan) Avşarları, Uşak Avşarları adı altında yaşamaktaydılar.

(1) Fuad Köprülü, Aynı makale, 37

(2) Faruk Sümer, Aynı eser, 265-266

5) İran Avşarları

XII. yüzyılda İran'ın Huzistan eyaletinde Arslan-oğlu Yakup, sonra da Şumla ve oğulları idaresinde Avşarlar'ın yaşadığını yukarıda belirtmiştik. XV. yüzyılın sonlarına doğru bu bölgede Avşarlar'ın varlığı tekrar görülmektedir. Bunlar, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in İran'a hâkim olması üzerine buraya Mansur Bey idaresinde gelen Avşarlar'dır. Hasan Bey Uzun Hasan'a sadakatle hizmet ettikten sonra İran'ın felhi üzerine emrindeki Avşarlar ile bu ülkeye gelmiş ve kendisine Kuh-Gilûye valiliği verilmiştir. Mansur Bey Uzun Hasan'dan sonra yine Akkoyunlu Sultan Murad'ın hizmetinde bulunmuştur. Ancak bir süre sonra Şah İsmail'in, Türk oymaklarının yardımı ile Akkoyunlu hâkimiyetine son vererek Safevi devletini kurması üzerine (1502) Mansur Bey de bu kızılbaş hükümdarına itaatını arzetmiş ve 1505 yılında Fars valisi tayin edilmiştir.

Safevi devletinin kuruluşunda, diğer bir takım Türk aşiretleri ile birlikte Avşarlar'ın da mühim bir rolü olmuştur. Şah İsmail, Safevi devletini kurarken yanında Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadır, Avşar, Kaçar ve Varsak Türkmenleri bulunuyordu(1).

Mansur Bey'in Fars valiliği çok kısa sürmüş ve yerine Dulkadır boyundan Saru Şeyhi obası reisi Emet Bey tayin edilmiştir. Ancak bir süre sonra Mansur Bey'in tekrar Fars valisi olduğu görülmektedir.

Akkoyunlu devletinin yükseliş, çöküş ve yıkılışını gören ve sonunda da Şah İsmail'e tâbi olarak kızılbaş tacını giyen Avşarlı Mansur Bey'in vefatından sonra yerine kimin geçtiğini bilemiyoruz. Ancak 1534 yılından önce Kuh-Gilûye valisi bulunan Elvend Han'ın Mansur Bey'in oğlu olduğu düşünülebilir. Çünkü Elvend Han'ın ölümünden sonra Şahrüh ünvanı ile Kuh-Gilûye valisi olan Muhammedi Mirza'nın Mansur Bey'in torunu olduğu bilinmektedir. Şahrüh Sultan'dan sonra Kuh-Gilûye'ye Rüstem Han ve ondan sonra da Halil Han tayin edilmiştir. Bundan sonra şah Abbas devrine kadar buraya Avşarlı reisler hâkim oldular(2).

Kuh-Gilûye'ye hakim olan bu Avşarlar'ın mühim bir kısmını Gündüzlü ve Araşlu oymakları teşkil ediyordu. Bugün Şuşter civarında yaşayan Gündüzlü Avşarları bu Kuh-Gilûye'deki Avşarlar'ın torunlarıdır.

İran'da bu Kuh-Gilûye Avşarları'ndan başka İmanlı Avşarı, Usalı ve Eberlu Avşarları'nın varlığı görülmektedir. Bunlardan İmanlı Avşarları İran'a Akkoyunlular devletinin yıkılışından, yani Safevi dev-

(1) Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü, Ankara 1976. 98-100

(2) Faruk Sümer, Oguzlar, 287

letin kurulmasından sonra gelmişlerdir. Şah I. Abbas devrinde bu oymağa mensup Kasım Sultan'ın Hemedan bölgesindeki emirlerden biri olduğu görülüyor. Kasım Sultan 1623 yılında Musul'un fethinde bulunmuş ve hanlık ünvanı ile bu şehrin valiliğine tayin edilmiştir. Şah I. Abbas'ın öldüğü sırada Kasım Han'ın oğlu Kelb-ı Ali Han Urmiye hâkimi idi. Bundan sonraki yüzyıllarda Urmiye'ye hâkim olan Avşarlar'ın bir çoğu bu İmanlı Avşarı Kasım Han'ın torunlarıdır. Bu Urmiye Avşarları o civardaki Kürt aşiretleri ile daimi mücadelelerde bulunmuşlar ve Sünni Osmanlılar'a karşı Şii Safevi hanedanının sınıır bekçiliği görevini yapmışlardır(1).

Usalu Avşarları'na gelince, bunlar Gâverûd bölgesinde yaşayan Avşarlar'dır ve başlarında Şah I. Abbas devrinde İmam Kulu Sultan'ın bulunduğu bilinmektedir.

XVI. yüzyılda Kazvin bölgesinde görülen Avşarlar Eberlu oymağına mensuptur. 1628 yılında Âbiverd hâkimi bulunan Cemşid Sultan Eberlu'dandır(2).

Bu Avşar oymaklarından başka Şah İsmail ve Tahmasp devrinde hangi Avşar obasına bağlı oldukları bilinmeyen daha birçok Avşar beyleri görülmektedir. Mesela Şah İsmail'in 1510-1511 yılındaki Horasan seferine katılan Dana Muhammed Bey Avşar emirlerindendi. Yine Şah İsmail tarafından Ferah hâkimliğine tayin edilen Ahmed Sultan da Avşar oymaklarından birine mensuptu. Bunlardan başka 1546 yılında Tebriz'de Avşarlarla Dulkadırlılar arasında çıkan çatışmada Avşarlar'ın başında Sevindik Bey, Şah Kulu Sultan ve Mahmud Han bulunuyordu. Sevindik Bey'in ölümünden sonra (1562), oğlu Hüseyin Bey Tahmasp ve Şah II. İsmail devirlerinde Horasan'ın muhtelif sancaklarında valiliklerde bulunmuştur. Yine 1569-1570 yıllarında Kirman valisi bulunan Yakup Sultan, kardeşi Yusuf Kulu Sultan, Koroğlu Hüsrev Sultan ve Dana Bey oğlu Allah Kulu Bey de Tahmasp devrinde Safeviler'e hizmet eden Avşar emirlerindendiler.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Şah İsmail ve Tahmasp devirlerinde Avşarlar, Ustacalu ve Tekelu gibi diğer Anadolu'lu boylar kadar önemli yer tutmaktaydılar. Ancak Şah Abbas devrinde bilhassa Kuh-Gilûye'de yaşayan kalabalık sayıdaki Avşar grubu şaha itaat-sizlik ettiklerinden dolayı cezalandırılmışlardır. Buna rağmen bu devirde devlet merkezinde bir takım Avşar emirlerinin bulunduğu görülmektedir.

(1) Fuad Köprülü, Aynı makale, 34

(2) Faruk Sümer, Aynı eser, 290

Nadir Şah

XVIII. yüzyılda ise İran'da durum değişmiş, Şamlu, Dulkadır ve diğer Türkmen grupları zayıflamaya başladıkları halde Avşar ve Kaçarlar gittikçe güçlenerek ciddi bir kuvvet haline gelmişlerdir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da yaşayan Avşar oymaklarından Kırklılar'a mensup olan Nâdir Şah zamanında Avşar emirleri yeniden ehemmiyet kazanarak devlet idaresini ellerine geçirdiler(1). Nadir Şah son Safevî hükümdarı II. Tahmasp devrinde Horasan'ın tanınmış emirlerinden birisi idi. Bu sırada İran, başta devlet merkezi İsfahan olmak üzere Afganlılar tarafından işgal edilmmişti. Gence, Tebriz, Hemedan ve Kırmanşah eyaletleri de Osmanlılar'ın eline geçmişti. Çeşitli bölgeleri idare eden Safevî emirleri de bu buhranı fırsat bilip bağımsız bir şekilde hareket etmekteydiler. Bu durum üzerine üstün başarıları olan Avşar Nadir Kulu Bey harekete geçerek Safevî hükümdarının baş kumandanı olan Kaçar Feth Ali Han'ı kolayca yenip Meşhed'i ele geçirdi (1726). Bu sırada Afgan hükümdarı Eşref'in Sımmân'a gelmesi Tahmasp'ın Nadir Kulu Bey'e daha fazla yaklaşmasına sebep oldu. Avşar reisi Nadir devletin bütün işlerini eline alarak şahın namına hareket ediyor gibi göründü. Afganlı hükümdarı Eşref ile yaptığı savaşlarda onu ağır bir yenilgiye uğratarak, İran'da Afgan hâkimiyetine son verdi (1729). Bir yıl sonra da İran'ın kuzeybatı eyaletlerini Osmanlılar'ın elinden aldı. Başkumandan olarak Horasan'daki isyanları da bastıran Nadir'in bu başarılarını Şah II. Tahmasp hiç de hoş karşılamıyordu. Nitekim Şah, batıdaki bazı eyaletleri tekrar ele geçirmiş olan Osmanlılar'a karşı tek başına harekete geçti. Burada kazanacağı bir zaferle durumunu kuvvetlendireceğini ve başkumandan Nadir'i de emirlerine itaat etmek zorunda bırakacağını düşünüyordu. Ancak Osmanlılar'a yenilince itibarı daha da azaldı. Nadir ise Şah II. Tahmasp'ın bu davranışına kızarak İsfahan'a gitti ve Şah Tahmasp'ı tahttan indirerek yerine küçük yaştaki oğlu Abbas'ı geçirdi (1732). Kendisi de saltanat naibi oldu. Osmanlılarla tekrar mücadeleye girişti ve onları eski hudutlarına çekilmeye mecbur etti. 1736 yılında İran'ın bütün bölgelerinin temsilcilerini toplayarak kendisinin İran şahı ilân edilmesini sağladı. 8 Mart 1736 günü Nadir Şah ünvanı ile hükümdarlık makamına oturdu(2).

Nadir Şah İmam Cafer Sadık'a bağlanan bir mezhebi İran halkına kabul ettirerek Sünnî ve Şîî müslümanlar arasındaki düşmanlığa son vermek istedi.

(1) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, 131; Faruk Sümer, «Afşarlar: İran'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı», *Türk Dünyası Araştırmaları*, 41, İstanbul 1986, 125 vd.

(2) Fuad Köprülü, *Aynı eser*, 127

Nadir Şah onbir yıl müddetle İran'da hükümdarlık yaptı. Bu süre içinde Dehli'ye kadar uzanan başarılı bir Hindistan seferinde bulundu (1738-1739). Ülkeyi Afgan, Osmanlı ve Rus işgaline karşı korudu. Bununla beraber sert ve acımasız bir karaktere sahip olan Nadir Şah devrinde İran halkı yoksulluk içine düştü. Bu yüzden kendisine Mazenderân'da yapılan bir suikast hareketini büyük oğlu Rıza Kuli Mirza'dan bilip gözlerine mil çektirmiştir. Son zamanlarında ülkenin bir çok yerinde isyanlar başladı. Bunlardan birinin başında bizzat yeğeni Ali Kuli Han bulunuyordu. Nihayet Nadir Şah bu ayaklanmaların birini bastırmak için giderken Horasan'da Feth Abâd'da bir gece uyurken çoğu Avşar olan emirleri tarafından öldürüldü (20 Haziran 1747) (1).

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra yerine, suikastçı emirlerin de isteği üzerine yeğeni Ali Kuli Han geçti. Nadir Şah'ın oğullarının hepsi ve torunlarının biri hariç tamamı öldürüldü. Ali Şah kardeşlerinin en büyüğü İbrahim Han'ı Irak valiliğine gönderdi. Ancak İbrahim Han bir süre sonra birçok emirin desteğini elde edip isyan etti. Sultaniye civarında yapılan karşılaşmada Ali Şah yenilerek gözlerine mil çekildi. Böylece onbir ay hükümdarlıkta kalan Ali Şah'tan sonra Avşarlar'ın başına İbrahim Han geçti. Ancak İbrahim Han'ın da şahlığı kısa sürdü. Horasan emirleri Meşhed'de Nadir Şah'ın hayatta bırakılmış tek torunu olan Şahruh Mirza'yı hükümdarlık makamına geçirdiler (Eylül-Ekim 1748). Bu sırada Tebriz'de bulunan İbrahim Han, Şahruh'a elçi gönderip kendisini hükümdar tanıdığını bildirdi ve Irak'a gelmesini rica etti. Ancak Şahruh buraya gelmeyince İbrahim Han da Tebriz'de şahlığını ilân etti (8 Aralık 1748). İbrahim Şah, Şahruh'la savaşmak üzere Horasan'a yürüdüğü esnada askerleri onu yalnız bırakınca bir kaleye sığındı. Kaledekiler onu yakalayarak Şahruh'a teslim ettiler. Şahruh tarafından gözlerine mil çektiler. Horasan'a gönderildi. Fakat yolda öldürüldü (1749).

Ancak İbrahim Şah'dan sonra İran'da idareyi eline alan Şahruh da bir süre sonra tahttan indirilerek Mar'âşi Şeyhleri ailesinden Seyyid Muhammed, Şah Süleyman ünvanı ile Şahlık makamına çıkarıldı (Ocak 1750). Şahruh'un hayatına dokunulmadı. Fakat Şah Süleyman'ın Meşhed'de bulunmadığı sırada bazı emirler Şahruh'un gözlerine mil çektiler. Çok geçmeden Türk asıllı emirlerden bir gurup, Şah Süleyman'ın da gözlerini kör edip yeniden Şahruh'u tahta çıkardılar (Şubat 1750). Şahruh'un kırk günlük saltanatından sonra Meşhed Arab Alem Şah'ın eline geçti. Bundan sonra Şahruh'un büyük oğlu Nasrul-

lah Mirza tarafından idare edilen Meşhed, onun ölümünden sonra kardeşi Nadir tarafından idare edildi. Fakat bunun da dirâyetsizliği yüzünden Kaçar Ağa Muhammed Şah İran'a hâkim oldu (1796). Nadir Şah, Muhammed Şah'ın ölümünden yararlanarak Meşhed'e bir müddet daha hâkim oldu. Bu sırada Kaçar kumandanı Muhammed Hüseyin Han ile yaptığı mücadelede yenilerek oğulları ile birlikte hayatına son verildi (1804) (1). İran'da Nadir Şah ile başlayan Avşar hanedanı saltanatı böylece sona erdi.

İran Avşarları bugün kısmen yarı göçebe, kısmen de yerleşik durumda yaşamaktadırlar. Bunlar ziraat, hayvancılık ve halıcılık ile geçinirler. Genellikle Şii mezhebinden olan İran Avşarları'ndan birçok kumandanlar ve devlet adamlarının yanı sıra Farsça ve Türkçe yazmış müellifler ile sanatkârlar da yetişmiştir.

(1) Faruk Sümer. Aynı eser. 133

DOKUZUNCU BÖLÜM

KAÇARLAR

1) Giriş :

Kaçar, İran'ın Esterâbad, Mâzenderân ve Tahran eyaletlerinde, dağınık olarak da Türkistan'da, Azerbaycanı'da ve Anadolu'da yaşayan büyük bir Türk kabilesinin adıdır. Kısmen yerleşik, kısmen de göçebe olarak yaşayan Kaçarlar Safevi devletini kuran yedi Türk kabilesinden biri olup 1779'dan 1925 yılına kadar İran'da hâkimiyet sürmüş bir Türk sülâlesidir.

Kaçar hanedanı, Hülagu'nun maiyetinde atabeg olan Sartak Noyan'ın oğlu Kaçar Noyan'ın neslinden gelmiştir. Eski Türk geleneğine göre, kahramanlıkları ile meşhur olan bir şahsın etrafında toplanarak onun adını almak suretiyle meydana gelen bu Kaçar hanedanı İlhanlı devletinin çöküşünden sonra Suriye hududuna gelerek yerleştiler. Ancak Timur Suriye'yi zabtedince buradaki Kaçarlar'ı önce İran'a, oradan da anayurtları olan Türkistan'a gönderdi. Fakat bu sırada Kaçarlar'dan bir grup Azerbaycan, Gence ve Erivan bölgesinde kaldılar. Timurlular zayıflayınca Akkoyunlular'dan Osmanoğlu Ali oğlu Hasan Bey Kaçarlar'dan bir bey sıfatı ile Azerbaycan'da tahta geçti. Bu rası kırk yıl müddetince Kaçarlar'ın elinde kaldı. Şah I. Abbas (1587-1628) buradaki Kaçarlar'ı Azerbaycan'dan Esterâbad'a götürdü ve bunların bir kısmını orada yerleştirdi. Savaşacak durumda olanlarını hapsedti. Bir kısmını da Türkistan'ın Merv taraflarına yerleştirdi. Kaçar sülâlesi bu Esterâbad Kaçarları'ndan meydana gelmiştir.

Kaçarlar'ın Timur ve Cengiz'e kadar çıkarılan bu nesep ve seçelerine rağmen, daha V. yüzyılda Azerbaycan'a gelip yerleşmiş olan Ağaçeri Türkleri'nin Kaçarlar ile aynı kabile oldukları dahi ileri sürülmektedir. Kafkasya'dan Azerbaycan'a geçen Ağaçeriler'in (Kaçarlar'ın) mühim bir kısmı Firuzâbad'da iskân edilmişlerdi.

Hülagu Han, Alamut'ta hüküm süren Batıniler'e ve Suriye'ye karşı yaptığı seferlerde, Azerbaycan'ın en eski Türk kabilesi olan Kaçarlar'dan da istifade etmiştir. Kaçarlar'ın Anadolu ve Suriye tarafları ile Alamut'a yakın olan Esterâbad bölgelerine yayılmaları bu olayla da izah edilebilir.

İlk Moğollar devrinde Halep ve Şam taraflarında bulunan Kaçarlar, Timur ve Karakoyunlular tarafından Azerbaycan'a nakledilmişlerdi. Timur'un, Safeviler'den Şeyh Ali'ye tahsis ettiği yedi Türkmen-Oğuz kabilesi arasında Kaçarlar da vardı. Safeviler'in Anadolu'dan getirerek yardımlarına müracaat ettikleri boylar arasında Kaçarlar en kuvvetli kabileyi meydana getiriyorlardı. Şah İsmail Akkoyunlular'ın kalabalık ordusunu yenerek Tebriz'e girdiği vakit yanında Kaçarlar'dan Piri Bey vardı. Buna göre XV. asrın sonlarında Anadolu'da güçlü bir Kaçar kabilesi mevcuttu. Bugün bile Kaçarlar'dan bir gurup hâlâ Anadolu'da bulunmakta olup Elâzığ iline bağlı Pertek kazası dahilinde *Aşağı Kaçar* ve *Yukarı Kaçar* isimlerini taşıyan iki köy ile Harput ilçesine bağlı bir *Kaçar* köyü bulunmaktadır.

Tahmasp devrinde İran'da Kaçarlar birinci derecede boylar arasına girmişler ve çeşitli emirliklerde bulunmuşlardır. II. Şah İsmail ve Muhammed devirlerinde Kaçarlar yine Karabağ bölgesindeki yurtlarında oturuyorlar ve başlarında Karabağ beylerbeyi İmam Kulu Han bulunuyordu.

Kaçarlar'ın Esterâbad ve Mübarekâbad'da iskânları da Şah Abbas tarafından yapılmış değildir. Şah I. Tahmasp (1524-1576) Esterâbad'daki Türkmenler'e karşı buraya Kaçarlar'dan Kökçe-Sultan'ı göndermiş idi. Şah Tahmasp tarafından inşa edilmiş olan Mübarekâbad kalesi de harap bir vaziyette olduğu için burası Şah Abbas tarafından yeniden imar edilmiş ve Kaçarlar'dan bir garnizonun idaresine bırakılmıştır. Şah Abbas Esterâbad eyaletinin başına da Kaçarlar'dan Hüseyin Han Ziyadoğlu'nu getirmiştir. Şah İsmail'in ölümünden sonra Özbekler'e geçen Merv'i zapteden Şah Abbas buraya önce Ustaclu Bektaş Han'ı tayin etmiş, onun ölümünden sonra da şehrin idaresini Kaçarlar'dan Meşhed valisi Mihrab Han'a vermiştir. Mihrab Han'dan sonra da onun oğlu Murtaza Kulu Bey, Merv ordularının başında bulunuyordu.

Böylece diğer kabilelerle birlikte Azerbaycan'dan Esterâbad, Merv ve Horasan taraflarına, hatta Kazvin ve İsfahan'a kadar yayılmış olan Kaçarlar'ın asıl özü Azerbaycan'da idi. Kaçarlar'ın reislerinden Karabağ hâkimi Murtaza Kulu Han'a Gence'de vezirlik yapmış olan Muhammed Masum, yazmış olduğu eserinde Kaçarlar'ın vaktiyle «*Vilâyet-i Rum*»da oturduklarını ve Safeviler'in ilk hükümdarı Şah İsmail zamanında reisleri Hızır Bey'in emri altında Irak ve Azerbaycan'a gelip yerleştiklerini yazmaktadır.

Şah I. Tahmasp Hızır Bey'in oğlu Şahverdi Sultan'ı Karabağ eyaletine beylerbeyi olarak tayin etti. Şahverdi Sultan'ın oğlu Halil Han da bir müddet sonra Esterâbad beylerbeyi oldu.

Safevî hükümdarları son günlerine kadar Esterâbad ve Merv Kaçarları'ndan istifade etmiştir. İsfahan'ın Afganlılar tarafından muhasarası sıralarında Esterâbad Kaçarları'ndan Aşağı baş koluna mensup Feth Ali Han, Kaçar süvarilerinin başında Sultan I. Hüseyin'in yardımına koşmuş, ancak hükümdar saltanatının tehlikeye düşmesinden korktuğu için burada fazla kalmamıştır. İsfahan'ın Afganlılar'ın eline geçmesi ve Sultan Hüseyin'in esareti sırasında, onun oğlu Şah II. Tahmasp (1722-1731), bu Kaçarlar'a sığınmak zorunda kaldı. Feth Ali Han, Şah II. Tahmasp'a serasker olduktan sonra Beylerbeyilik makamını da elde etti.

2) İran'da Kaçar Hakimiyetinin Kuruluşu

Bu tarihten sonra Kaçarlarla Avşarlar'dan Nadir arasında kanlı bir mücadele başladı. Feth Ali Han 1726 yılında Nadir tarafından idam edilince yerine oğlu ve Kaçar sülalesinin asıl kurucusu olacak olan Ağa Muhammed Han'ın babası Muhammed Hasan Han geçti. Ancak Nadir onu da öldürmek isteyince Hasan Han çöle çekilerek buradaki Türkmenlerle birlikte Esterâbad'ı zaptetti. Fakat Safevî hanedanına son verip İran tahtına oturan Nadir Şah (1736-1747) kuvvetli bir ordu ile gelerek Esterâbad ve Merv'deki Kaçarlar'ı kılıçtan geçirdi. Yeniden Türkmenler'in arasına giren Muhammed Han, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Esterâbad'ı bir kez daha ele geçirerek Gilân, Kazvin İsfahan ve Azerbaycan'ın bir kısmını zaptetti. Büyük oğlu Ağa Muhammed Han'ı Azerbaycan'a vali ve beylerbeyi tayin eden Hasan Han, Kerim Han Zend üzerine yürüdü. Kaşan'ı aldıktan sonra Horasan'da yaptığı bir muharebede öldü.

Yerine ikinci oğlu Hüseyin Kuli-Han (1770-1777) geçti. Ancak o da Yamuk Türkmenleri'nin çıkardıkları karışıklıklar esnasında öldürülünce Kerim Han Zend'in sarayında esir bulunan Ağa Muhammed Han, süratle Esterâbad'a gidip şahlığını ilân etti (1779).

a. Ağa Muhammed Han

Ağa Muhammed Han da Şah İsmail gibi, başta Kaçarlar olmak üzere sadece Türk unsuruna dayanarak İran'da yeni bir Türk sülalesinin hâkimiyetini başlattı. Uzun müddet Zendler ile uğraşan Muhammed Han Hemedan, Şiraz, İsfahan ve Kirman'ı zaptettikten sonra Azerbaycan üzerine yürüyerek burayı da Avşarlar'dan aldı. Tahran'ı payitaht yaptı, Azerbaycan'ın başkenti Tebriz ise veliahtların oturduğu bir şehir olarak kaldı.

Ağa Muhammed Han, İran'da dahili asayiş tam sağlayamadan Rus tehlikesi ile karşı karşıya geldi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra

başlayan saltanat kavgalarından istifade eden Rusya, Ağa Muhammed şah'tan Hazar denizi kıyısında, Esterâbad sahillerinde Rus filosu için bir üss tesisine müsaade edilmesini istedi. Arzusu kabul edilmeyen Rusya bu sefer, hâkimiyet hakkı İran'da olan Gürcistan'ı ele geçirmek istedi. Bunun üzerine Ağa Muhammed Han altmışbin kişilik bir süvari kuvvetiyle Gürcistan üzerine yürüdü. Tiflis'i zabt ve Gürcistan'ı itaat altına aldıktan sonra Horasan seferine çıktı.

Meşhed'de hükümet süren Nadir Şah sülalesinden Şahrüh Mirza bütün hazinesi ile teslim oldu. Bundan sonra Buhara üzerine yürümeye hazırlandığı bir sırada Ruslar'ın tekrar Tiflis'e girdiklerini ve Bakû'yu aldıklarını duyunca Kafkasya'ya doğru sefere hazırlandı. Bu sırada Rus imparatoriçesi II. Katerina'nın ölümü dolayısı ile Ruslar geri çekildiler. Buna rağmen Ağa Muhammed Han seferden vazgeçmeyerek Karabağ'ın merkezi Şuşa şehrini sardı ve zabtetti.

Burada idama mahkûm edilmiş olan iki Türk tarafından yatağında katledildi. Öldüğü zaman 63 yaşında olan Ağa Muhammed Şah'ın, çocukluğunda Nadir Şah'ın oğlu Adil Şah (1747-1748) tarafından hadım edilmiş olduğu için çocuğu yoktu. Yerine büyük kardeşi Hüseyin Kuli Han'ın oğlu Baba Han geçti.

Kaçar sülâlesinin bundan sonraki İran şahları Feth Alişah (1797-1834) adı ile tahta oturan bu Baba Han neslinden gelmiştir.

Feth Alişah saltanatının büyük bir kısmını Rusya ile savaşla geçirmiştir. Bu devrin en parlak siması olan Abbas Mirza, veliaht ve Azerbaycan orduları başkumandanı olarak Ruslar'a karşı bütün harpleri idare etmiştir. Ancak İran ordusu birbiri ardınca Ruslar'a karşı yenilmiş ve bu ülkeye boyun eğmek zorunda kalmıştır. İki ülke arasında 1828 tarihinde yapılan Türkmənçay antlaşmasına göre, İran yalnız bugünkü hudutlarına çekilmekle kalmamış, Rusya'ya İran'ın dahi-i işlerine karışmak müsaadesi de verilmiştir.

b. Muhammedşah

Veliaht olan Abbas Mirza, babasından daha önce vefat edince, 1834'de vefat eden Feth Alişah'ın yerine torunu Muhammed Şah (1834-1848) geçti.

Muhammed Şah ilk iş olarak, Afgan kabilelerini itaati altına almak üzere Sistan, Kabil ve Kandehar üzerine yürüdü. Bu sırada Rus Çarı I. Nikola Gürcistan'a gelerek, Muhammedşah ile görüşmek istediğini bildirdi. Muhammedşah Afganistan fethine devam edeceğinden yerine yedi yaşında olan veliahdı Nasıreddin Mirza'yı gönderdi. Bu sırada İran'ın Herat'ı zabt etmek istemesi İngiltere ile Rusya'yı da ilgilendiriyordu. İngiltere İran'ın Herat'ı zabtetmekten vazgeçmesini isterken İran, Rus tazyiki altında olduğu için buna yanaşmıyordu.

Bunun üzerine İngilizler Basra körfezine ordu ve donanma gönderdiler. Muhammedşah bu durum karşısında Herat'ı bırakıp geri çekildi. 1841'de de Ruslar'ın Hazar denizinde bir üss yapmalarına müsaade etti. Bu üss sayesinde ki, Ruslar Türkistan'ı kolayca istilâ etmişlerdir. 1847'de Türkiye-İran hududunun tayininde İran'ın menfaatlerini Ruslar koruyordu.

Muhammedşah devrinin önemli iç olaylarından birisi 1844'te Şiraz taraflarında yeni bir din neşrine başlayan Mirza Ali Muhammed Bâb'ın ortaya çıkmasıdır. Bu Bâb taraftarları Muhammedşah'dan sonra tahta çıkan Nasıreddinşah (1848-1896) devrinde silâhlı isyanlara girişmişlerdir. Saltanatı yarım sürmüş olan Nâsıreddinşah Bâb taraftarlarını kılıçtan geçirmişti. Ancak kendisi de bir fedai tarafından katledilince yerine oğlu Muzaffereddin (1896-1907) geçti. Muzaffereddin Avrupa seyahatleri esnasında İngiltere'ye de uğrayarak II. Abdülhamit'i ziyaret etmiştir. İran Meclisi Muzaffereddinşah devrinin mahsulüdür. Ancak hazırlanan bu yeni anayasayı imza edemeden vefat eden Muzaffereddinşah'dan sonra yerine oğlu Muhammed Alişah (1907-1909) geçti.

Muhammed Alişah hazırlanan bu yeni anayasayı imza etmekle beraber, meşrutiyet aleyhinde faaliyet aldığı için Azerbaycan ve başka eyaletler halkı ayaklandı. Yapılan ihtilâl neticesinde Muhammed Ali Şah tahtını kaybederek kendisini himaye eden Rusya'ya iltica etti. İran'ı Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayıran 1907 tarihli Rus-İngiliz anlaşması onun zamanında yapılmıştı.

Muhammed Alişah'ın oğlu ve halefi olan Alişah (1909-1925) devrinde İran bu devletlerin kontrolü altına girmiş ve yarı bağımsız bir halde idare edilmiştir. İlk meşrutiyet hükümdarı olarak tahta çıkan Alişah, tahta geçerken çocuk olduğu için Kaçar kabilesinde herkesin sevdiği Ali Rıza Han saltanat naibi tayin edildi. 1911 yılında ise Muhammed Han Ruslar'ın yardımı ile Horasan'dan İran'a girmek istemiş de mağlup olarak geri çekilmiştir.

3) İran'da Yabancı Hâkimiyeti ve Kaçarlar'ın Yıkılışı

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya ve İngiltere İran'ın mali ve askerî işlerini kendi ellerine aldılar. Ülkenin her tarafını işgal ettiler. Bu sırada Rusya'da başlayan 1917 ihtilâli Ruslar'ın İran'dan çekilmesini sağladı. Bunun üzerine İngilizler İran'ın tamamını işgal ettilerse de 1920'de Rus Bolşevik ordusu yeniden Kuzey İran'a girince İngilizler geri çekildiler. Ruslar'ın teşkil ettikleri İran Kazak kıtası küçük zabıtlarından Rıza Han bu durumdan istifade ederek önce harbiye nezaretini, sonra başvekaleti eline aldı. Rıza Han 1923 yılında Ah-

medşah'ı zorla Avrupa'ya gönderdi ve ülkesine dönmesine bir daha müsaade etmedi. 1925 yılının sonunda topladığı bir mecliste alınan kararla Kaçar sülâlesine son verdi ve Rıza Şah Pehlevî ünvanıyla kendisini İran şahı ilân etti.

Kaçar sülâlesinin sona ermiş olmasına rağmen İran aristokrasi zümresi başında bugün bile Kaçarlar'a mensup olanlar gelmektedir. Kaçarlar bir çok önemli devlet makamını hâlâ ellerinde tutmaktadırlar.

İ N D E K S

— A —

Aba (Ebe): 540
 Abaka: 65-81, 92-99, 107, 108
 Abar Han: 408
 Abaza (-lar): 52, 168
 III. Abbas: 550
 Abbas Han: 534
 Abbasî (-ler): 63, 314, 315, 385, 386, 558
 Abbas Mirza Safevi: 547, 568, 570
 Abdaliler: 515
 Abdurrahman b. Abdülkerim: 357
 Abdullah Han Özbek: 483, 511, 547
 Abdullah Kitabdâr: 468, 472
 Abdurrahim Han: 483
 Abdurrahim Yar Ahmed: 283
 Abdurrahman-ı Câmîî: 552
 Abdurrahman Resul (ev): 369
 Abdülaziz: 498
 Abdülhamit Lahori: 534
 Abdü'l-Kadir Bedaunî: 534
 Abdülkerim Han: 353, 357
 Abdüllatif b. İbrahim: 356
 Abdürrezzak Semerkandî: 245, 257, 277
 Abeskûn adaları: 49
 Abhaza: 37
 Abıverd: 267, 293, 560, 562
 Acodhan (Pak Pattan) 418, 440
 Acodhani: 461
 Adâb-ı Alemgiri: 508, 535

Adem: 295
 Adem Han: 510, 579
 Adilâbad: 454
 Adilcevaz: 544
 Adil Giray Han: 364
 Adi Granth (Altın Tapınak): 491, 492
 Adilşah: 186, 568, 570
 II. Adilşah: 492
 Adilşah Behram: 192
 Adilşahiler: 443, 504
 Adina Bey: 514
 Adinapur: 467
 A. Ehmer (ov): 340
 Afgan (-lı, -lar): 42, 447, 451, 466, 474, 476, 514, 534, 548, 550, 561-569
 Afgan geçidi: 376
 Afganistan: 183, 188, 189, 265, 304, 373, 381, 411, 434, 442, 450, 462, 475-478, 483-485, 492, 498, 503, 513, 557
 Afganpur: 421, 434
 Afşarlar: bkz. Avşarlar
 Afrika: 166
 Aftabeci: 280
 Afyon: 560
 Aga Bazar: 330, 331
 Agidil Boyları: 323
 Agra: 429, 449, 452, 462, 470-477, 480-497, 501, 525-531
 Ağaçeri Türkleri: 565, 567
 Ağa Muhammed Han: 567, 568, 569, 570

Aharvan: 440
 Ahkâm-ı Alemgirî: 508
 Ahlat: 53, 54, 55
 III. Ahmed: 443, 444, 504
 Ahmedâbad: 477, 503
 Ahmed Ayaz: 436
 Ahmed Han: 98, 119, 120, 121, 122, 123, 353
 Ahmed Han İskendersah: 479
 Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib: 288
 Ahmed Muammi: 531
 Ahmednagar: 428, 443, 485, 492, 500, 534
 Ahmedşah Bahâdur: 463, 514, 516
 Ahmedşah Dürrani: 513, 514, 515, 516
 Ahmed Yesevi: 61
 Ahoms: 504
 Ahsi: 236, 465
 Akar Sahrası: 213
 Akdeniz: 166, 294
 Akhunlar: 373
 Akka: 206
 Akkoyunlu (-lar): 199, 203, 223, 245, 269, 543, 554, 559, 561, 566, 568
 Ak Kübek b. Murtaza b. Ahmed: 357
 Akmescid: 361
 Ak Orda: 105, 151, 193, 195, 298, 305
 Ak Pulat: 332
 Aksak Timur: 336
 Aksaray: 203, 281
 Aksu (Buğ): 242, 302, 306, 307, 308, 358
 Aksu (Cağan Müren): 107
 Aksulat: 210, 214
 Aksungur: 557, 558
 Akşah: 50

Akşehir: 208
 Aktübe: 150, 170, 173
 Aladağ: 200, 217, 223, 224
 Alaeddin II. Ahmed: 428
 Alaeddin Alemşah: 446, 447
 Alaeddin Alike Kükeltaş: 291
 Alaeddin Alişah: 44
 Alaeddin Atsız: 24, 44
 Alaeddin Behramşah: 383, 384, 443
 Alaeddin Cani: 385
 Alaeddin Cihanşah: 28
 Alaeddin Cuveyni: 89
 Alaeddin İskendersah: 430, 439
 Alaeddin Kalaç: 469
 Alaeddin Keykubat: 51, 54, 55
 Alaeddin Muhammed (Han, -Şah): 57, 59, 82, 417-460
 Alaeddin Tarmaşirin: 434
 Alâî: 452, 456
 Alakul: 105
 Alamut: 45, 52, 63, 565, 567
 Alanlar (Ossetin): 103, 124, 152, 153, 164
 Alat: 337
 Alaüddeve (b. Hüsamüddeve): 20, 223, 250, 259, 260
 Aleksandr Mihayloviç: 111
 Aleksandr Nevskiy: 105, 106
 I. Alemgir: 463, 505, 506, 507, 508, 509
 Alem Han: 467, 471
 Aleviler: 542
 Algu: 107, 183, 184, 303, 420, 422
 Alıncak: 51, 223
 İfz. Ali: 264, 265
 Ali b. İbrahim: 356
 Alı Cevher: 515
 Ali Dost Tagayî: 465
 Ali Ekrem b. Yunus: 348, 356
 Ali el-Buhari el-Bedauni: 461
 Ali Kalaç: 416

- Ali Kapı: 546, 553
 Alike Kükeltaş: 283, 284, 286,
 Ali Kul-ı Han: 468, 562, 564
 Ali Kuşcu: 285
 Alim Ali: 511
 Alim Bek: 337
 Ali Merdan Han: 498, 531
 Ali Murad Han: 498
 Alinak: 69
 Ali Rıza Han: 569, 571
 Ali Şir Nevaî: 264, 266, 268, 287,
 465
 Aliyyü'l-Ka'us: 431
 Al-Kale: 532
 Alkas: 478
 Allahabad: 489, 502, 511, 516,
 531, 533
 Allahdad: 446
 Allah Kulu Bey: 560
 Allahverdihan Köprüsü: 553
 Almalık: 302, 306, 465
 Almalıklı Şemseddin: 201
 Alman: 105, 122
 Alma Nehri: 363
 Almas: 366
 Almış Han: 314, 315
 Alparslan: 557, 558
 Alp Er Tunga: 408
 Alp Han: 424
 Alp Han Hoşeng: 443
 Alptekin: 26
 Altaylar: 302, 304
 Altınbek: 337
 Altın Börtüğü: 324
 Altın Ordu: 64-99, 103-179, 195,
 201, 310, 319, 322, 325-366
 Altuniye: 395
 Altuntaş: 21, 22
 Amasya: 203, 545
 Amid (Diyarbakır): 53, 249
 Amidiye: 60
 Amritsar: 491
 Amrut Kalesi: 383
 Amu Derya: 64, 101, 107, 136,
 140, 151, 157, 169, 185, 216,
 228, 230, 244, 253-257, 302-
 305
 Amul: 49
 Amursana: 310
 Amuye: 29, 30
 Anadolu: 55-97, 108, 113, 117,
 152, 155, 168, 199, 200-208,
 222, 239, 247, 289, 295, 320,
 327, 443, 537-568
 Anadolu Selçuklu(-ları): 51, 66,
 85, 105, 169
 Anandapur: 505
 Anand Ram Muhlis: 535
 Ankara: 117, 207, 208, 246, 294,
 560
 Andhoy: 216, 226, 227, 229, 263
 Andrey Kurbskiy: 339
 Andrey Yaroslaviç: 106
 II. Andronikos: 73
 Antony Monserrate: 486
 Ani: 330
 Antakya: 67, 560
 Antalya: 560
 Anuştingin (oğulları): 21, 23
 A.P. Simirnov: 325
 Appak: 338
 Arap Alem Şah: 562, 564
 Arabistan: 493, 555
 Arakanlılar: 502
 Aral (Gölü): 21, 112, 302
 Aras (Irmağı): 209, 217, 220, 240,
 250, 290, 485
 Arâmsah: 375, 377, 379, 387
 Arap: 63, 90, 130, 153, 295, 301,
 317, 320, 326, 330, 362, 480,
 543
 Arabşah: 113, 115, 116
 Araşlu Oymakları: 559, 561
 Arayış Han: 472, 474

Arça: 339
 Argın (Kalesi): 360, 361
 Argun: 67-88, 109, 221, 255
 Arık Boğa (Erik Böge): 63, 64, 65, 107, 108, 147
 Arık Büke (Buga): 183, 184, 303
 Aril: 477
 Aristo: 551
 Arkai: 385
 Arlar: 349
 Arlatlar: 188
 Arlat Yadigarşah: 213
 Ar. Mimar Fuat Veli (ev): 339
 Arnavutlar: 105
 Arran: 51, 64, 85, 107, 209, 217, 540
 Arslan Argun: 23
 Arslan b. Ali: 356
 Arslan b. Tuğrul: 28, 32
 Arslan Giray Han: 365
 Arslan Han Mahmud: 28
 Arslan-oğlu Yakup: 559, 561
 Artuklu: 223
 Artukoğlu Melik el-Mansur: 53
 Artukoğlu Melik Mesud: 53
 Arutin: 512
 Asaf Han: 494, 497, 498
 Asif Han: 530
 Asil İbnü'l-Hamid: 128
 Asirgarh: 485
 Asi Tagi: 436
 Aspara: 210
 Assam: 415, 504, 505
 Astarâbad: 193, 195, 219, 248, 254, 263-267, 292
 Astırahan (Astarhan, Astrahan, Estirhan, Ectirhan, Ejderhan, Tsitarhan): 343, 347, 353, 366
 Asya: 25, 100, 314, 388, 402
 Aşık Irmağı: 337
 Atabeg İldeniz: 28, 33, 37

Atabeg Mengli: 36
 Atabeg Özbek: 45
 Atabeg Sa'd b. Zengi: 45, 51
 Atabeg Şemseddin İldeniz: 32
 Ateke Han: 532
 Ateşgah: 223, 227
 Atlamış: 205
 Atlığ: 25
 Atsız: 25-30, 34, 60
 Avar(-lar): 312, 318
 Avfi: 60
 Avnik: 205, 206, 220
 Avrupa (-lı, -lar): 96, 111, 117, 246, 282, 294, 314, 338, 366, 472, 493, 522, 554, 569-571
 Avşar (-lar): 540, 556-569
 Ayasuluk (Selçuk): 208
 Ayaz Cihan Pehlivan: 45
 Aybeg(k): 54, 115, 121, 179, 374, 410, 451
 Ay-çiçek Hatun: 50
 Aydın: 207, 560
 Ay-Doğdu (Şumla): 559
 Ayıntab (Anteb): 560
 Ayin-i Ekberi: 534
 Aylam Han: 377
 Ayn-ı Calut: 64, 106
 Aynü'l-Mülk Cüneydi: 405
 Aynü'l-Mülk Hüseyin Eş'arf: 383
 Aynü'l-Mülk Mutani: 431, 460
 Ayşe Hatun: 476
 Aytak: 33
 A.Y. Yakubovski: 322
 Azak: 114, 118, 127, 169, 201, 311, 331, 358, 361
 Azamşah: 463, 507
 Azerbaycan: 37, 51-85, 107, 112, 117, 194, 196, 204, 209, 218, 220, 222, 224, 228, 234, 239, 241, 244, 246, 248, 250, 260, 263, 267, 290, 298, 314, 324,

333, 540, 547, 550, 555, 565,
570

Azımaabad: 511

Azımü's-Şen: 463

Azizeddin Alemgir: 463

Azizeddin II. Alemgir: 514, 515

— B —

Baba Antony Monserrate: 523

Baba Ferit Genç Şeker: 461

Baba Figânî: 552

Baba Han: 568, 570

Baba Pierre du Jarric: 523

Baba Saltuk: 152

Baba Sevdai: 293

Bâb-ı Alaeddin: 480

Babur: 259, 268, 271, 278, 298,
307, 310, 462, 466, 468, 469,
470, 471-476, 480, 531, 544

Baburlu (-lar): 444, 462, 468,
469, 471, 477, 479, 481-485,
491-493, 497, 500-507, 511,
516, 522-535

Badgis: 37, 323, 283, 290, 292,
297

Bağdat: 19-99, 106-200, 204, 212,
220-295, 314, 408, 541, 548,
559

Bağ-ı Sefid: 283

Bahaeddin Ebû Muhammed el-
Hiraki: 26

Baheddin Sam: 44

Baheddin Toğrul: 375

Bahaeddin Uşi: 459

Bahadır Giray: 365

Bahadır Han Şah I. Tahmasp:
543

Bahadır Ahmedşah: 513

Bahadır Nahır: 439

Baharpur: 413

Bahçesaray: 361, 362, 363, 364

Baherz: 37, 147

Bahraîç: 403, 529

Bahtavar Han: 535

Eâi Udaypuri: 507

Bakkar (Bhakkari) Kalesi: 383,
584

Baksar: 516

Bakû: 543, 568, 570

Balabanlı (-lar): 408, 411-417,
451-460

Balkesir: 560

Balkanlar: 111, 113, 239, 359

Balgarya: 313

Balkaş (Gölü): 302, 304

Balodis: 151

Baltaş: 337

Baltık: 122

Bamyan: 44, 181, 183, 375, 387

Banda Singh Bahadur: 510

Baneerje: 386

Banga (Bangah): 364, 416

Bangladeş: 498, 521

Banu Begüm: 530

Barak: 184, 241, 242, 243

Barak Hâcip: 51

Barak Oğlan: 238, 244

Bara Kumbet: 456

Baran: 378

Barani: 423, 434, 460

Barak Hâcip: 53

Barasu Bazar: 361

Barbeg Sipahsalar Hüsameddin:
411

Barbegşah: 448

Barçınlıg-kend: 36, 48

Bare Han: 456

Bargiri: 55

Barha: 510

Barin: 360, 361, 552

Barlas (Irmağı, İdigu, Kabilesi):
188, 189, 222, 290

Barlas Moğol: 116

Barsbay: 287
 Barthold: 23, 187, 215
 Barvar (Parvar): 431
 Basavan: 534
 Basil: 386
 Baskaklar: 86
 Basman: 104
 Basra (Körfezi): 208, 217, 507,
 548, 556, 569, 571
 Basralı Cemaleddin: 408
 Bassein: 444, 486
 Başkurdistan: 344, 370, 371
 Başkurtlar: 113, 159, 177, 366
 Başşaman (Bigi): 76
 Baş-Timur: 359
 Batı Asya: 80, 93, 101
 Batı Galicya: 105
 Batı İran: 260, 263, 549, 550
 Batıniler: 20, 63, 538, 565
 Batı Sibirya: 103, 105, 117, 118,
 311
 Batı Türkistan: 21, 319
 Batu: 87, 91, 103-106, 112, 141-
 147, 150-156, 169, 175, 179,
 268, 324, 342
 Batum: 97
 Bavurçi: 280
 Bay: 308
 Bayalun Hatun: 130, 132, 134,
 137, 144
 Baybars: 66, 67, 106, 107, 108,
 160, 161
 Baydar (Paidar): 104, 134, 144
 Baydu (Prens): 70, 71
 Bayezid: 223, 545
 II. Bayezid: 541, 542
 Baykara: 227, 234, 236, 237
 Bayrak Han: 489
 Bayram Han: 479, 482, 483, 488
 Baysungur: 240, 248, 250, 254,
 259, 284
 Baz Bahadur Sarayı: 429

Bedaun: 378, 380, 389, 391, 406,
 445, 447
 Bedeşan: 189, 298, 308, 473, 479,
 485, 498
 Bediüzzaman Mirza: 267, 268,
 273
 Begumpuri Mescit: 532
 Begüm Sahip: 527
 Behisni: 205
 Behlül Lodi: 443, 446, 449
 Behmeniler: 428, 442, 470
 Behraic: 401, 402
 Behram (Ayaba): 431, 478
 Bek Bolod: 149
 el-Bekri: 315
 Bekrmacit: 386
 Bektaş Han: 566
 Belh: 19, 42, 49, 105, 140, 186,
 190, 226, 228, 231, 250, 258,
 260, 267, 284, 298, 301
 el-Belhî: 315, 326
 Beluç (-istan, -lar): 45, 467, 478
 Benâket: 48
 Benâres: 376, 380, 516, 533
 Bender-i Beşt-i Kıpçak: 298
 Bengal: 375-379, 387, 410-416,
 421, 433, 449-482, 484, 486,
 490-498, 501-533
 Berar: 443, 485
 Berdesir: 36
 Berdi Bey: 113, 114, 149, 179, 219,
 336
 Berke: 65, 91, 106, 124, 142, 143,
 144, 146, 147, 150, 154, 172,
 177, 179, 342
 Berkuk: 200, 203, 204, 205
 Berkyaruk: 19, 20, 22, 23
 Beşbalık: 302
 Beşdağ: 127
 Betva Nehri: 386
 Beyazid Camii: 363
 Beydilliler: 23

Beyhak: 26, 33
 Beylakan: 51, 209, 290
 Beytû's-Şifâ: 286
 Bhacpur: 516
 Bhairoval: 490
 Bhakkar: 437, 501
 Bhatnir: 440
 Bhilse: 386
 Bhoc Ray: 411
 Bibi Hanım Mescidi: 282
 Bicapur: 443, 500, 522, 525, 534
 Bidar Baht: 463, 516, 517
 Bihar: 375-384, 449, 456-496, 502,
 509, 516, 529
 Bihre: 528
 Bike Sultan Begüm: 263
 Biler 334, 335
 Bilge Melik: 385, 417
 Bilyarski: 334
 Bingöl: 204, 208, 277
 Bir Bhan: 439
 Bistam: 38, 39, 193, 209, 219, 253,
 254
 Bitlis: 544
 Bittigur Beş Oğur: 311
 Biyah Nehri: 380, 399, 402, 406
 Biyane: 445, 471, 474, 529
 Bizans (-lı, -lılar): 65, 73, 134,
 166, 239, 311-317, 333, 359
 Boğazlar: 113, 239
 Boğdan: 361
 VII. Bohemund: 67
 Bohemya: 104
 Bolşevik ihtilâli: 368
 Bolu: 560
 Bor Gazi Giray Han: 364
 Borak: 66
 Boris Konstantinoviç: 115
 Boz-Ulus Avsarları: 560
 Brahma Putra: 415, 504
 British Museum: 459
 Budizm: 47, 68 80, 373

Buhara: 25, 49, 66, 73, 96, 99,
 140, 198, 214, 298, 301, 314,
 354, 367, 377, 498, 537, 588
 Buhari: 141
 Bulaki: 496
 Bulcan Hatun: 76
 Bulat Temir: 329
 Bulgar (-lar): 103, 104, 110, 150,
 153, 177, 311-331
 Bulgar Han: 332, 333, 334
 Bulgar Denizi: 323
 Bulgari: 313
 Bulgaristan: 152
 Bundela: 497
 Burak: 303, 304
 Burdur: 560
 Burhaneddin Garib: 461
 Burhanpur: 490, 492, 511, 530
 Bursa: 207, 209, 537
 Buruntay: 140
 Bustan: 495
 Butler: 348
 Bülend Ahter: 498
 Bülend Dervâze: 531
 Büler: 322, 327
 Büyük Bulgarya (Mangş Bulgar-
 ya): 311
 Büyük Han Göyük: 105, 183, 303
 Büyük Han Môngke: 106, 107, 147
 Büyük Petro: 549
 Büyük Selçuklu İmparatorluğu:
 19, 28, 31
 Byellimer: 317

— C —

Caber (kalesi): 219, 558
 Cacnagar: 401, 411, 416
 Cafer el-Bundari el-Kazani: 340
 Cakû: 218
 Callu: 446
 Calor: 421

Calor Rausu: 472
 Cam: 37, 217, 219
 Cam Babinîya: 437
 Canay Han: 352, 356
 Can Ali b. Seyid Avliyar: 356
 Can Bey Muhammed Bahşi: 469
 Canda: 438
 Cani Bey (Cambek): 112-149, 172, 179, 336
 Canibek Giray Han: 364
 Canik: 66
 Cat (Jat): 504, 510
 Catvan: 395
 Caunî Kurbanî: 194, 221
 Cavnpur: 439, 477, 481, 529
 Cavnpur Şarkî Sultanlığı: 442, 443, 449
 Cayık (nehri): 104, 323
 Cayna tapınağı: 454
 Cebbar Berdi: 237
 Cebe Noyan: 47
 Celalabad: 511
 Celaledin II. Âlemşah: 517
 Celaledin Ali Cevherşah Âlem: 463
 Celaledin Dizək: 222
 Celaledin Ekberşah: 463, 481
 Celaledin Ekber Mirza: 482
 Celaledin Firuzşah: 418-421, 451
 Celaledin Harezmsah: 44, 50-56, 61, 381, 382
 Celaledin Muhammed: 481
 Celaledin b. Toktamış: 344
 Celaledin Zekeriya b. Muhammed el-Kâinî: 278
 Celali Hinduları: 401
 Celal Münecim: 552
 Celalüddin Devvanî: 552
 Celayir (-li, -liler): 189-199, 203, 220, 225, 271
 Celayirli Sultan Ahmed: 195, 204, 206, 217, 219, 223, 224

Cemaledin Dastgerdani: 82
 Cemaledin Hacci: 82
 Cemaledin Muhammed Çuş
 Kaba: 377, 378
 Cemaledin Yakut: 397
 Cemne (Jumna): 376, 486, 523, 530, 532
 Cemşid Sultan Eberlu: 560, 562
 Cenab nehri: 380
 Cend: 22, 24, 28, 34, 35, 48
 Ceneviz (-liler): 70, 97, 110, 113, 116, 118, 175, 215, 294, 295, 360
 Cengiz Han: 44, 191, 215, 246, 256, 271-281, 342, 362, 381, 419, 464, 565, 567
 Cengiz Oğulları: 120, 121, 122, 237
 Cenkçi Köşkü: 290
 Cenova (-lı, -lılar): 152, 159, 167
 Cesvant Singh: 505
 Cevher: 534
 Ceyhun (Amuderya): 21, 27, 43, 49, 55, 198, 209, 466
 el-Cezire: 54, 55, 56
 Chandvar: 449
 Cihanârâ Begüm: 286, 506
 Cihandar: 497, 509
 Cihangir (Mirza Muhammed): 210, 211, 215, 462, 523-533
 Cihangir Mahal: 530
 Cihan Melik Mugis: 428
 Cihangirşah: 489, 532
 Cihanşah: 218, 240, 245, 250, 260, 263, 504
 Cihanpenah: 454, 531
 Cim(Emba) nehri: 110
 Cinci kalesi: 506
 Clavijo: 208, 246, 272, 282, 289
 Cuci: 48, 50, 94, 103-195, 302, 342, 359
 Cud tepesi: 404

Cullandar nehri: 490
 Cuma Mescidi: 387, 424, 530, 531,
 532
 Cuna (Cevna): 420, 431
 Cungarya: 308
 Curcanlye: 97
 Cûy-i Mahîgir: 290
 Cürcan (Gürgant): 25, 29, 36, 40,
 60, 193
 Cüveynî (Vezir): 99, 315
 Cüzcanî: 302, 382, 389, 398, 403,
 406, 460, 503

— Ç —

Çağatay: 88, 104, 181-191, 217,
 221-287, 301, 302, 303, 304,
 305, 306, 307, 308, 309, 310,
 421-434, 552
 Çağatay Han: 302, 303
 Çağrı: 22
 Çahar Deo: 405
 Çaldıran: 542, 553
 Çanakkale: 113, 207
 Çanderi: 405, 428, 473
 Çankırı: 580
 Çapakçur: 196
 Çapar: 184, 304, 305
 Çariçe II. Katerina: 366, 367
 Çarl I. Nicola: 568
 Çauhanlar: 382, 418
 Çauhanlı Çandrabhan: 472
 Çauhan Ray Udişah: 379
 Çelebi Mehmed: 239, 246, 247
 Çerkez (-ler): 135, 152, 153, 168,
 203, 538
 Çermagun Noyan: 54
 Çernigorlu Mihail: 104
 Çıldır ovası: 547
 Çin Tımur Sultan: 468, 472
 Çiçek Begüm: 479
 Çiğdelik: 467

Çiğil (Duhteran): 24, 285, 410
 Çin: 47, 55, 63, 71, 80, 97, 107,
 118-167, 181, 210, 238, 255,
 298, 310-358, 372, 381, 435
 Çinkar: 66
 Çirmişen: 117, 338
 Çiştî tarikatı: 508
 Çitor: 421, 422, 429, 471, 484, 533
 Çoban: 73, 74, 77, 78, 111, 112
 Çorum: 560
 Çoti Han Türbesi: 456
 Çubuk: 207, 208
 Çudlar: 318
 Çukurova: 66, 67
 Çulman: 324
 Çunar: 477
 Çungarya: 302, 303, 304, 305

— D —

Dabhalı: 427
 Dabuyi: 49
 Dadi ka Kümbeti: 456
 Dakka: 504, 510
 Dakuka: 71
 Dalmaçya: 105
 Calman: 439
 Damegan: 20, 29, 52, 193-219, 253
 259
 Dâna Muhammed Bey: 560
 Dandanakan: 22, 373
 Danimarkalılar: 523
 Daniye (Damyak): 375
 Danyal b. Kasım: 356, 489
 Dârâ Şikuh: 500, 501, 504, 535
 Darende: 203
 Daruga: 280
 Dâver Bahş Bulaki: 463, 496
 V. David: 77, 107, 147
 David Ochterlony: 517
 Davud b. Muhammed: 20
 Davudşah: 484

Dehli: 202, 372, 412-488, 501, 506-532, 534, 562
 Dehli Türk Sultanlıkları: 374, 377, 379, 382, 386, 395, 400, 404
 Dekken: 415, 430, 445, 454, 477, 483, 489, 496, 500, 504, 511, 525-533
 Denizli: 207, 560
 Derbend: 65-96, 108, 111-152, 195-240
 Derviş Ali b. Şeyh Hayder b. Şeyh Ahmed: 354, 357
 Derviş Kâbilşah: 186
 Derviş Kuşcu: 221
 Derviş Muhammed Sarban: 468
 Derya Han: 448
 Deşt-i Kıpçak: 100, 103, 118, 191-301, 324, 359
 Devapala: 386
 Devletâbad: 419, 425, 430, 434, 485, 500, 506, 533
 Devlet Han Lodi: 430, 442, 445, 467
 Devlet Hoca İnâk: 219
 Devlet Rao: 517
 Devletşah: 241, 293
 Dhar: 427, 428, 443
 Dimaşk: 199, 205, 217, 219, 225, 256, 281
 Dicle Köprüsü: 55
 Dihistan: 32
 Dilaver Han Hüseyin: 427, 443
 Dildar Begüm: 476
 Dilguşâ: 281, 532
 Dilras Banu: 507
 Dimitri: 108, 110, 111, 115, 116
 Dinpenah: 531
 Dipal: 393
 Dipalpur: 384, 411, 427, 431, 440, 446, 528
 Diu: 444, 486, 522

Divriği: 203
 Diyarbakir: 85, 86, 200, 208, 217, 544
 Dize geçidi: 216
 Dobriyansk: 317
 Dobruca: 115
 Doğu Anadolu: 51, 54, 196, 220, 240, 245, 246, 546
 Doğu Avrupa: 107, 110-178, 313, 326, 335
 Doğu Türkistan: 185, 188, 189, 294, 309
 Doğu Roma: 124, 125, 130
 D'ohssan: 187
 Don: 116, 120, 201, 315
 Don-Volga kanalı: 355
 Dört Veda: 501
 Duğlat (-lar): 188, 191, 192, 306, 307, 308
 Duğlat Hedaydâd: 270
 Dulkadir (-lı, -lar): 199, 200, 544, 556, 559, 560, 561, 562, 563
 Dulpur: 470, 497
 Dura-Timur: 305
 Duva Han: 42
 Düâb: 404, 409, 434, 438, 446, 449, 486, 528
 I. Dünya Savaşı: 151

— E —

Eberlu Avşarları: 559, 561
 Eberlu oymağı: 560, 562
 Ebîverd: 29, 41
 Ebubekir Bahadır: 241
 Ebubekir Mirza: 212, 217-228, 253, 308
 Ebû Bekrşah: 430, 438
 Ebu'l-Fazl Allâmî: 487, 489, 534
 Ebu'l-Fazl el-Kirmanî: 26
 Ebu'l-Feth: 24
 Ebu'l-Fida: 315, 334

Ebu'l-Hayr Han: 248, 250, 258, 263
 Ebu'l-Kasım Babür: 253, 254, 262, 263, 479
 Ebû Mansur Abbadi: 60
 Ebû Mansur el-Abbad el-Mervezi: 26
 Ebû Muzaffer: 30
 Ebu'l-Muzaffer Nureddin: 489
 Ebu'l-Muzaffer Siraceddin Muhammed Bahadırşah (II. Bahadırşah): 519
 Ebu'l-Muzaffer Tahmasb: 543
 Ebû Said: 72-95, 100, 111-138, 245, 248, 257-270, 279, 280, 292, 299, 376, 385, 524, 533
 E.D. Havell: 454
 Edhem Han: 438, 532
 Edhem Köke: 486
 Edige (Mirza): 118, 119, 148, 160, 165, 237, 349, 359
 Edip Sâbir: 27
 Edirne: 111
 I. Edward: 73
 Edward Terry: 493, 525
 Ejderhan: 298
 Ekberşah: 444, 478, 479-490, 493, 494, 495, 505, 510, 522, 523, 524, 528, 533, 534
 Ekinci b. Kaçkar: 24
 Elaziğ: 566, 568
 Elbistan: 67
 Eleşkirt: 55, 240
 II. Elizabeth: 396, 486
 Elkas Mirza: 545
 Ellora mağaraları: 533
 Elmas Bey: 417
 Elvend (Han, Bey): 540, 541, 559, 561
 Emanet Han: 531
 Emet Bey: 559, 561
 Emin b. Ahmed-i Râzi: 552

Emir Alaeddin: 272
 Emir Alike Kükeltaş: 290
 Emir Ali Şegani: 290
 Emir Argunşah: 213, 214, 215
 Emir Arslan Hoca Tarhan: 243
 Emir Doladay: 220
 Emirek Ahmed: 236, 237
 Emir Fermanşeyh: 287
 Emir Firuzşah: 251, 283
 Emir Hedaydad Hüseyin: 230
 Emir Hüsrev Dihlevi: 412, 421, 422, 454, 458
 Emir-i Hacı Balaban: 402, 404
 Emir-i Hacı Melik İzzeddin Sarı: 383
 Emir Karagöz: 39
 Emir Kazagan: 188, 189, 281
 Emir Mamay: 114
 Emir Muhammed Dervis: 280
 Emir Muhammed Devati: 219
 Emir Musa: 290
 Emir Nâsiri Şair: 392
 Emir Nogatay: 131
 Emir Osman Abbas: 272
 Emir Suguççin: 187
 Emir Sultan Ebû Said: 188, 280
 Emir Süleymanşah: 230
 Emir Şah Melik: 211, 273, 441
 Emir Şeyh Nureddin: 207, 233, 441
 Emir Timur: 441
 Emir Toloktimur: 127
 Emir Tumanay: 187
 Emirullah Dad: 441
 Emir Veli: 194, 195
 Emir Yedigâr Barlas: 440
 Emir Yahya: 273
 Emir Yuğruş: 406
 Endican: 43, 197, 204, 210, 236, 264, 265
 ERCÜMEND BANU: 498, 503, 530
 Ergene Hatun: 183, 194

Erdebil: 209, 217, 221, 224, 537,
542, 543
Erkli Han: 418, 419, 420
Ermeniler: 91, 152, 168, 204, 311,
330
Erzen: 54
Erzincan: 54, 199, 200, 205, 206,
224, 245, 294
Erzurum: 52, 53, 54, 200, 245, 249
Esed Candâr: 472
Eski Kırım (Kırım, -Kıram, -Sol-
hat): 126, 127, 147, 151, 174
Esterâbad: 41, 46, 549, 555-570
Eşref Cihangir Simnani: 461, 563
Eşref b. Timurtaş: 113
Etave: 439, 442, 445, 449, 470
Etiyopya: 130
Evrengâbad: 533
Evrengzib: 462, 497, 500, 501-535
E. W. Smith: 531
Eyyubi (-ler): 52, 53, 54

— F —

Fahreddin Cuna: 425
Fahreddin Han: 431
Fahreddin Kavas: 459
Fahreddin Mübarekşah: 376, 387,
458
Fahreddinşah: 436
Fahreddin Razî: 60
Farabî: 551
Fars: 45, 51, 63-96, 126, 139, 154,
156, 193, 199, 218-237, 260,
262, 288, 485, 538, 559, 561
Fatıma Sultan Bike: 352, 356
Fatıma Sultan Mehmed: 117, 345
Fazlullah b. Ruzbehan: 298
F. Bernier: 462
Fuat Köprülü: 482
Fergana: 232-237, 464, 465, 466,
475

Ferhat Paşa: 547
Ferişte: 397, 435, 483, 534
Fermuli: 449, 451
Ferruh Siyer: 463, 509, 510
Feth Abâd: 562, 564
Feth Ali Han: 567
Feth Alişah: 568, 570
Fethi Giray Han: 364
Fethnagar: 533
Fetihpur (Sikri): 462, 471, 474,
486, 487, 489, 523, 527, 531,
Fevcdar Hasan Ali Han: 504, 529
Fırat: 66, 68
Filistin: 64, 65
Fin: 152, 158, 167, 344, 349
Firdevsi: 459
Fîruzâbad: 565, 567
Firuze Begüm: 262, 272
Fîrûzî sarayı: 400, 403
Firuzkuh: 69
Firuzşah: 430-448, 454, 460
Firuz Tuğluk: 453
Francis Pelsaert: 525
François Bernier: 506, 525
François Martin: 525
Fransa: 100, 294, 486, 517, 523,
550

— G —

Gagauzlar: 115
Gakhar (-lar): 381, 387, 390, 395
Galan gölü: 331
Galiçya: 104, 105, 106
Galyor: 390, 394, 405, 443, 449,
470, 484, 501, 502, 529
Gandi: 521
Ganj: 372, 376, 380, 393, 401, 418,
419, 477, 486, 502, 516
G. A. Page: 454
Garip Han: 118
Gaverudlu Baba Hacı: 249

Gazan: 71-98, 100, 162,
 Gazieddin: 514, 515, 532
 Gazi Melik: 425, 427, 430, 431
 Gazi Tuğluk: 423, 431
 Gazi Zahirreddin Babur: 533
 Gazne (-li,-iller): 19-57, 140, 292,
 302, 304, 373, 390, 415, 451-
 461, 511, 527, 557
 Gazneli Mahmud: 21, 22, 198,
 373, 388
 Gence: 51, 52, 55, 99, 547, 563,
 567, 568
 Germanler: 317, 319
 Germsir: 236, 382
 Gevherşad: 251, 273, 284, 287
 Gevherşad Aga: 250, 252, 253,
 254, 272
 Geyhatu: 70, 71, 88
 Ghaggar ırmağı: 440
 Gilan: 49, 295, 298, 537, 540, 549,
 569
 Gıyas Bey: 493, 494
 Gıyaseddin Balaban: 408, 409,
 410, 411, 412, 469
 Gıyaseddin Harezmsah: 37, 38
 Gıyaseddin (Hüsameddin) b. İvaz
 Kalaç: 416
 Gıyaseddin III. Keyhüsrev: 70
 Gıyaseddin II. Mesud: 70, 108
 Gıyaseddin Muhammed b. Mah-
 mud: 32
 Gıyaseddin Nakkaş: 298
 Gıyaseddin Tuğlukşah: 430, 431,
 432, 433, 434, 438
 Gogra nehri: 413, 473
 Gotlar: 153
 Gölhisar: 207
 Göktürkler: 312, 342
 Grek: 330
 Gucerat: 378, 410, 421-493, 501,
 503, 507, 522, 523, 551
 Gulâm Kadir: 516

Gur (-lu,-lar): 25, 30-46, 59, 374-
 380, 387, 415, 416, 427, 451,
 460, 527
 Gülbeden Begüm: 476, 478, 480,
 481, 485, 534
 Gülçehre: 473, 476
 Güllistan (Yeni Güllistan): 151
 Gülreng: 473, 478
 Gülrüh: 476
 Gülşen-i İbrahim: 534
 Gündüzoğulları: 560
 Gürcan: 260
 Gürcistan: 51, 52, 85, 86, 146, 147,
 201-228, 538, 544, 547, 548,
 570
 Gürcü (-ler): 51, 52, 53, 56-91,
 107, 195, 202, 204, 239, 545
 Gürganc: 28, 27, 38, 41, 43
 Gvalyor: bkz. Galyor

— H —

Habeş (-li,-ler): 394, 397, 507
 Habeşistan: 295
 Hacı Abdullah Ensari: 243, 284
 Hacı Abdullah İsmi: 459
 Hacı Bahtiyar Kâki: 461
 Hacı-i Cihan: 439
 Hacı Çihilgezi: 284
 Hacı Efdaleddin Muhammed Kir-
 mani: 265, 266, 287
 Hacı Gıyaseddin Sâlâr-ı Simna-
 ni: 294
 Hacı Hatır: 418
 Hacı Kelân: 468, 470
 Hacı Kutbeddin Bahtiyar Kaki:
 460
 Hacı Kutbeddin Simnani: 292
 Hacı Mansur: 293
 Hacı Mir Miran: 469
 Hacı Şihabeddin: 297
 Hacı Bey: 115

Hacı Buhara: 377
 Hacı Giray Han: 122, 359, 364
 Hacı Mevlâ: 241
 Hacı (Sâfî) Şarhis (Çerkez): 115
 Hacı Tarhan: bkz. Astarhan
 Hâcib Ali: 52, 53
 Hacib-i Has: 418
 Haç (-lılar): 56, 67, 205, 246, 558
 Hadramutlular: 507
 Hafız-ı Ebrû: 208, 239, 284, 290
 Hafızüddin Bezzaz: 270
 Hâfi Han: 535
 Halaç Türkleri: 24
 Halep: 85, 204, 205, 557, 558, 560, 568
 Halife el-Muktedir: 313
 Halife el-Muktefi: 32
 Halife el-Mustansır Billah: 53, 385
 Halife el-Mustasım Billah: 147
 Halife en-Nâsır: 37, 39, 40, 45, 46, 48, 51
 Halil b. Mahmud: 355
 Halil Sultan: 210, 212-273, 441, 561, 568
 Halim Giray Han: 365
 Hama: 205
 Hamide Banu: 481
 Hamideddin Raca: 420, 459
 Hamilton: 510
 Hamza Bey: 241
 Han Âzam Aziz Kökeltaş: 490
 Han-ı Cihan Firuz: 413, 437, 438, 484
 Han Cihan Lodi: 497
 Hanefî: 133, 142, 143, 209
 Handaş (-lılar): 428, 444, 477, 485
 Hanike: 229
 Han-ı Hanan: 447, 532
 Hansi: 391, 405, 449
 Han-ı Şehid: 410, 412

Hanzâde Begüm: 464
 Har Singh Deva: 434
 H. Araslı: 543
 Harezmi: 27, 40, 43, 99, 100, 113-197, 221, 281, 287, 296, 302-333, 380
 Harezmsâh (-lar): 19, 61, 181, 302, 381
 Harezmsâh Atsız: 31
 Harezmsâh Harun: 22
 Harezmsâh Muhammed: 24
 Harimandır (Altın Tapınak): 491
 Harrekan: 40
 Harput: 54
 Harran: 54
 Hasan Candar: 226
 Hasan Nizami: 458
 Hasan Şeyh: 337
 Has Mahal: 530
 Hatice Begüm: 532
 Hatuniye: 60
 Haydarâbad: 481, 507, 509, 529, 533
 Haydar (Mirza): 538, 546, 547
 Hazar: 153, 317, 319, 321, 342, 350
 Hazar denizi: 84, 96, 164, 296, 313, 323, 340, 353, 354, 570,
 Heft-Hezâri: 528
 Hernedan: 28, 39-51, 67, 71, 202, 224, 234, 250, 550, 555, 562, 563
 Herat: 41-99, 119, 193-238, 292-299, 411, 544, 547, 553, 571
 Herat Abdalileri: 513
 I. Herthum: 87
 Hezâresb kalesi: 27, 29
 Hıms: 67
 Hısn-ı Keyfa: 53
 Hıyâban-ı Çeher-bağ: 553
 Hızır Bey: 112, 179, 424, 445, 448, 459, 568

Hızır Hoca Oğlan: 210, 306
 Hicaz: 217
 Himalaya: 421, 435, 481
 Hindal Mirza: 473, 476, 477
 Hindistan: 41, 50, 51, 96, 117-168,
 181, 202-255, 262-270, 294,
 295, 298, 307, 375, 396, 400,
 421, 427, 436, 440, 454, 470,
 481-486, 493, 496, 503-535,
 564
 Hind Moğolları: 462
 Hindu (-lar): 386, 394, 395, 403,
 404, 405, 406, 407, 415, 421,
 429, 431, 432, 437, 440, 449,
 452, 457, 472, 497, 509, 511,
 534
 Hindukuş dağları: 231
 Hindu Racası: 450
 Hindu Sey Veli Hazin: 468
 Hinduşahi: 373
 Hinduvan kalesi: 231
 Hisâr-ı Firûze: 528
 Hitay (Çinli): 91
 Hive: 191
 Hoca Ahmed Yesevi: 281
 Hoca Ahrar: 258, 259, 260
 Hoca Mühezzebüddin İvaz: 397,
 400, 401
 Hoca Ubeydullah Ahrar: 270
 Hoca Yusuf: 215
 Hocend: 48, 182, 191, 212, 237,
 271, 298
 Hodson: 520
 Hollanda(-lılar): 523
 Horasan: 19-85, 112, 136, 137, 140,
 152, 189, 193-197, 212 305,
 375, 379, 434, 466, 485, 540,
 542, 544, 548, 557, 560-570,
 571
 Horkodak: 72
 Horzumlu: 56
 Hoşeng: 434

Hoşengşah: 427
 Hoten: 47, 202, 210, 294
 Hoy: 52, 55, 224, 544, 549
 Hoysala: 423
 Hrusçov: 369
 Hristiyan (-lık): 44, 77, 115, 142,
 143, 160, 166
 Hudâbende: 485
 Hudaydad Hüseyini: 232
 Hugli: 497, 525
 Humayun: 439, 462, 468-493, 520-
 534
 Humus: 205
 Hunlar: 98, 311, 312, 317, 342
 Hurremşehir: 106
 Huzistan: 51, 53, 223, 541, 559,
 563
 Hurufiler: 243
 Hudavendzâde: 451
 Hülagu: 63-70, 74, 76-84, 91-107,
 141, 147, 152, 202, 204, 217,
 302, 567
 Hürmüz: 45, 217, 295
 Hüseyin Ali: 510
 Hüseyin Baykara: 262, 263-270,
 271, 272, 273, 280, 286, 287,
 292, 299, 310
 Hüseyin b. Canibek b. Mahmud
 Han: 357
 Hüseyin Eş'ari: 390
 Hüseyin Han Ziyadoğlu: 511, 568
 Hüseyin Kuli Han: 569, 571
 Hüseyin Langah: 448
 Hüsvrev Kökeltaş: 472
 Hüseyin Sufi: 191
 Hüseyin Şerbettar: 227
 Hüsvrev Han: 425, 427, 451, 497
 Hvacılı Muhammed: 285
 Hvacılı Pir Ahmed: 287
 Hvandmir: 274, 277, 296

— I —

İncu: 155
 Indrapat: 431
 Irak: 10, 20, 24, 28-55, 63, 117, 135, 153, 277, 298, 485, 537, 557, 564, 566, 568
 Irakeyn: 138, 544, 545
 Irak-ı Acem: 28, 45-55, 135, 194, 195, 203, 209, 217, 222-260, 295, 544
 Irak-ı Arap: 135, 217, 219, 239, 260, 295, 541
 Irak Selçukluları: 32
 Isık göl: 187, 188, 191, 192, 208, 289, 305
 Isparta: 560

— I —

İbn Battuta: 95, 140, 152, 173, 185, 301, 389, 435, 459
 İbn Fadlan: 313, 315, 333, 339
 İbn Havkal: 315, 326
 İbn İsfendiyar: 61
 İbn Nedim: 315
 İbnü'l-Esir: 23, 100, 315
 İbrahim b. Alâüddevle: 259
 İbrahim Half: 337, 340
 İbrahim İnal: 22, 564
 İbrahim b. Mahmud: 355
 İbrahim Mirza: 260, 272, 273, 286
 İbrahim Sultan: 210, 214, 233, 234, 251
 İbrahim Surî: 479
 İbrahim Şarkî: 445
 İbrişim köprüsü: 254
 İçel: 538
 İdigu Barlas: 225
 İdil (Volga): 112, 114-170, 311, 324-354
 İdil-Bulgarları: 104, 112, 145-177,

311, 316, 325, 337
 İdil-Çalman (Kama): 311, 313
 el-İdrisi: 315
 İhtiyareddin Altuniye: 395
 İhtiyareddin kalesi: 254, 255, 277, 283
 İhtiyareddin Karakaş Han: 399
 İhtiyarüddin Aytak: 29, 32
 İkat Han: 421
 İkbâl Han Mallu: 442, 445
 İl Arslan: 28, 30, 32, 33, 34
 İlçiglday: 184, 305
 İlhanlı (-lar): 63-102, 107, 109-152, 184, 188, 246, 294, 295, 301, 305, 419, 423, 537
 İli: 105, 183, 304, 309, 325
 İllinskoya: 320
 İlminskiy: 367
 İlsteber: 316
 İltutmuş: 378, 383, 451-460
 İlyas Hacı: 436
 İlyas Hoca Oğlan: 189, 190
 İmadeddin Reyhan: 405, 409
 İmadeddin Muhammed Şakurkâni: 400
 İmadeddin Zengi: 557, 558
 İmadşahiler: 443
 İmadüddevle Türbesi: 530
 İmadü'l-mülk Gazieddin Han: 437, 514
 İmam Ali b. Ebi Talib: 543
 İmam Ebû Hanîfe: 375
 İmam Cafer es-Sâdık: 561, 563
 İmam Kulu Sultan: 560, 562, 566, 568
 İmanlı Avşarları: 559, 560, 561, 562
 İnalçık: 48
 İnayet Han: 535
 İndus: 302, 423, 440, 501, 513
 İngiliz (-ler): 316, 486, 493, 515-533, 537

İran (-lı, -lar): 19, 32, 39-117, 137,
295, 301-372, 443-496, 504,
537, 540, 541, 560, 572
İrtiş: 103, 105, 146, 152
Hz. İsa: 141
İsa Bey: 127, 130, 209
İsen Büke: 184, 390, 403
İsfahan: 39, 40, 51-53, 69, 85, 208,
217-493, 541, 542, 551, 553,
558, 563, 568, 569
İsfahbed: 29
İskandinav: 318, 319
İskender: 204, 210, 218, 223, 244,
245, 247, 249, 250, 273, 295,
423
İskenderiye: 168, 169, 217
İslâmâbad: 504
İslâm Giray Han: 364
İslav: 315, 319
II. İsmail: 485
İsmailî Celaleddin Hasan: 45
İsmailîler: 42, 52, 53, 389
İsmail Mirza: 546
İspanya: 167
İsveç: 122, 352
İtalyan: 70, 97, 153, 167, 168, 171,
525
İtimadüddeve: 494, 503
İt Küçük: 129, 130, 132, 136
III. İvan: 119, 120, 122
IV. İvan: 348, 349, 352, 354, 366
İvan Kalita: 111
İzmir: 276
İzzeddin Aybeg: 53
İzzeddin Cani: 384
İzzeddin Kebir Han Ayaz: 394
İzzeddin Keykavus: 70, 108
İzzeddin Melik Câni: 416
İzzeddin Muhammed b. Şiran:
416
İzzeddin Şır: 220
İzzeddin Zencani: 60

Jai Mall: 484
Jai Singh: 510
Jaipur (Caypur): 510
Jasrat Kokar: 448
J. Dowson: 533
Jean-Baptiste Tavernier: 508,
525
Jodh Bai sarayı: 531
Johann von Plano Carpini: 37
John Adam: 517
John Jourdain: 493, 524
John Mildenhall: 523
John Nicholson: 520
Journals: 526

Kabek: 138
Kabezza: 51
Kabil: 198, 292, 439, 464-486, 498,
507, 527, 530, 568, 570
Kabilşah Oğlan: 190
Kaçar(-lar): 269, 561, 563, 565,
567, 568, 571, 572
Kaçar Feth Ali Han: 561, 563
Kaçar Noyan: 565
Kadan (Kodan): 105
Kaddu: 445
Kadı Burhaneddin: 199, 203, 204
Kadızaade Rumi: 285
Kadı'l-Kudat Cüzcani: 399
Kafkas (ya, -lar) 64, 80, 103, 105,
108, 109, 112, 126, 146, 149,
152, 158, 164, 170, 328, 333,
340, 565, 568, 570
Kâfur Hezar Dinari: 423, 424
Kağızman: 53
Kahire: 68, 125, 141, 147, 154,
161, 196, 200, 203, 220, 298,
367, 428

Kaithal: 440
 Kalaç (-lar): 381-385, 413-436,
 458, 460, 470
 Kalavun: 108
 Kalincar: 378, 404, 405
 Kalka (Kalec): 103-109
 Kalmuk: 295
 Kalpuş: 218
 Kakitiya ricalığı: 432
 Kama: 337, 338
 Kamay: 324, 339
 Kâm Bahş: 507, 509
 Kamboçya: 296
 Kameneç: 104
 Kâmran Mirza: 462, 477, 478,
 479, 481, 544
 Kanavç: 394, 401, 404, 439, 442,
 445, 477, 529
 Kandeher: 198, 210, 233, 236, 262,
 297, 418, 466, 482, 492, 493,
 498, 511, 535, 544, 545, 548,
 555, 570
 Kanhar Deva: 422
 Kanklı: 23, 40
 Kanuni Sultan Süleyman: 479,
 480, 544, 545
 Kanva: 470, 472, 473
 Kaplan Giray Han: 364
 Karabağ: 195, 206, 209, 217, 245,
 247-250, 261, 568, 570
 Karaçar Noyan: 188
 Karaçuk: 198
 Karadağ: 540
 Karadeniz: 103, 152, 166, 167,
 169, 176, 342, 353, 360
 Kara Devlet Giray Han: 364
 Karahanlılar: 21, 43, 59, 557
 Karahanlı Kemaleddin: 28
 Karahıtay: 25, 26, 34, 35, 36, 41,
 42, 43, 44, 46, 47, 302, 408
 Karakoyunlu (-lar): 199, 200,
 203, 220, 221-250, 259, 260,

269, 291, 298, 443, 484, 538,
 568
 Kara Koyunlu Kara Mehmed:
 196
 Kara Kurum: 146, 147
 Karaman Beyliği: 73, 559, 560
 Karaman Oğulları: 199, 200, 264
 Kara Pulat: 332
 Kara Saman: 197
 Karasu: 361, 363
 Karaşahr: 308
 Kara Tatarlar: 208
 Karaunas: 69, 70
 Kara Yusuf Bey: 205, 209, 217-
 245
 Kara Yülük Osman Bey: 203,
 239, 240, 249
 Karavul: 275
 Karin Han: 179
 Karluk(-lar): 24, 25, 34, 35
 Karmatiler: 392
 Karnal: 511
 Karpatlar: 105
 Karşı: 186, 242
 Kartli Kralı I. Laursab: 545
 Karyatoveçi: 150
 Kasım Han: 121, 343, 345, 346,
 351, 353, 498
 Kasım Hanlığı: 341, 351, 352
 Kasım Hüseyin Sultan: 472
 Kasım Kaçın: 465
 Kasım b. Uluğ Muhammed: 351,
 356
 Kasr-ı Sefid: 399, 403
 Kâs: 21, 22
 Kastamonu: 560
 Kaşan: 226, 336, 567
 Kaşgar: 188, 191, 208, 210, 237,
 241, 289, 307, 308, 309
 Kaşka Derya: 116, 184, 185
 Katehar: 445
 II. Katerina: 570

Katvan: 25, 26, 27
 Kavçin: 274
 Kaydu: 66, 104, 184, 231, 303, 304
 Kaygusuz Abdal: 543
 Kayseri: 199, 207, 208, 560
 Kayyum Nâsiri: 337
 Kazagan: 185, 186, 187
 Kazak(-lar): 298, 301, 307, 308, 309, 310, 571
 Kazakistan: 103, 370
 Kazan: 123, 318, 320, 321, 335, 339, 343, 344, 347, 348, 351, 352, 354, 356, 357, 368
 Kazan Han: 185, 272, 316, 334, 337-349, 351, 355, 366
 Kazan Türkleri: 337, 348, 349
 Kâzerun: 96, 541
 Kazlık Han: 384
 IV. Kazimir: 119, 120
 Kazova: 249
 Kazvin: 199, 239, 240, 250, 259, 562, 568, 569
 Kebek Hatun (Küçük Hanım): 128, 130, 132
 Keçiborlu: 207
 Kefe (Feodosya): 110, 116, 127, 150, 152, 159, 168, 295, 360
 Kelb-i Ali Han: 560, 562
 Keldi Bey: 179
 Kemah: 206
 Kemaleddin Gurg: 424
 Kemaleddin Hüseyin: 472
 Kemaleddin Kâmyar: 54
 Ken'an: 206
 Kengeş: 212
 Kerç boğazı: 358
 Kereken (Gürgen): 190
 Kereyitler: 241
 Kerh: 96
 Kerim Birdi: 119
 Kerkük: 244
 Kermençük: 313

Kertler: 193, 194, 283
 Keş: 189, 190, 209, 228, 232, 281
 Keşmir: 308, 421, 454, 485, 495, 528, 533
 Ket Boğa: 64
 Keyhüsrev: 190
 Keykubat: 190
 Kherşones: 359
 Kıpçak (-lar) (bozkırı, boyları): 23-40, 103-192, 233, 301-377, 408, 451, 557
 Kırgızistan: 192
 Kırım: 153-175, 325-363
 Kırım Giray Han: 365
 Kırşehir: 207
 Kızıl Arslan: 38
 Kızıl Arslan Osman: 37
 Kiev: 115, 167, 320, 327, 333
 Kilughari: 417, 419, 452, 454, 461
 Kirman: 40-87, 193, 222-279, 313, 382, 569
 Kırmanşah: 221, 549, 563
 Kış: 465
 Kızlev: 338
 Knez Mihail: 141
 Kobçur: 279
 Koca Sinan Paşa: 547
 Koç Bey: 469
 Koçbihar: 504
 Koçkar: 192
 Kokar (-lar): 431, 439, 445, 446, 479
 Konçaka: 143, 148
 Kondurca (Konduzca): 117
 Kongrat (-lar): 191, 197
 Kongurtay (Konguratay): 69
 Konstantinopol: 130, 134, 137
 Konya: 73, 200, 203, 560
 Kotuz: 64
 Kotyan: 103
 Kökçe Sultan: 568
 Kök Orda: 151

Köpek (Kepek): 73
 Köprülüzâde Abdullah Paşa: 549
 Köroğlu Hüsrev Sultan: 562
 Kraliçe I. Elizabeth: 523
 Kraliçe Victoria: 520
 Kuba: 360
 Kuban: 167
 Kubilay: 63, 65, 72, 77, 80, 81,
 147, 159, 183, 184, 303, 304
 Kudüs: 147
 Kuhistan: 85, 96, 297
 Kuhram: 376, 380, 391
 Kul Ali: 341
 Kum: 542
 Kumanlar: 311
 Kumaon-Garhval: 435
 Kumis: 52
 Kun-Kın: 302
 Kur: 65, 169
 Kurbaniler: 194
 Kurçı-başı: 555
 Kursk (Oleg): 109
 Kusuye: 279
 Kutadgu Bilig: 184
 Kutbeddin Aybeg: 375, 376, 377,
 382, 386, 415, 416, 418, 454,
 460
 Kutbeddin Habeş Amid: 182
 Kutbeddin (Alaeddin) Muham-
 med: 39-41
 Kutbeddin Guri: 400
 Kutbeddin Muhammed b. Anuş-
 tegin: 24
 Kutbeddin Mübarekşah: 431
 Kutbeddin Uzluğşah: 46
 Kut-Beyioğulları: 560
 Kutbi (-ler): 375, 376, 377, 408,
 416, 417, 451, 452
 Kutluğ Boğa: 193
 Kutluğ Han: 406
 Kutlug Hatun: 290
 Kutluğ Hoca: 422, 423

Kutlug İnanç: 38-40
 Kutlug Timur: 156
 Kutlug Terken Ağa: 188, 290
 Kutub Minare: 519
 Kutubşahiler: 443, 506
 Kutval Aksungur: 399
 Kutval Melik Fahreddin: 421
 Kuybişev: 344
 Küçük Muhammed Han: 121,
 122, 353
 Kür: 108, 271
 Kürtler: 55
 Kütayha: 207

— L —

Lâçin: 459
 Lâhicân: 540
 Lahor: 375-403, 405-496, 501-532
 Lakhnauti: 376, 379, 381, 382,
 384, 385, 393, 400, 401, 403,
 410, 411, 416, 433
 Lala Kara Mustafa Paşa: 547
 Lâl Kot: 454, 531
 Lâl Kunvar: 509
 Larende: 203
 Latin: 315
 Leh (-ler): 113, 119, 143
 Lehistan: 113, 119, 121, 122, 154,
 161, 361
 Lekhnur Rarh: 416
 Lenin: 369
 Levni (Loni): 403
 Lezgiler: 152
 Litva: 352
 Litvanya (Lehistan): 112, 113,
 114, 115, 118, 119, 121, 122,
 148, 161, 162, 167, 352
 Lodiler: 443, 448
 Lohravat: 418, 427, 431
 Londra: 517, 518, 520, 524
 Lord Amherst: 518

Lord Wellesley: 517
 Lord William Cavendish Bentinck: 517
 Ludhana: 483, 515
 Luknev: 449
 Lur: 86
 Lûristan: 52, 85, 100, 234, 236, 550
 Lurlu Ahmed: 243
 Lü'lû: 134, 144

— M —

Macar (-lar): 104, 113, 126, 127, 312, 317, 318
 Macaristan: 34, 104, 105, 106, 109, 112, 113, 320
 Mahabet Han: 492, 497, 534
 Mahadâci Rao: 516, 517
 Mahadâci Sindhya: 516
 Mahan: 55, 189
 Mahım Anege: 486
 Mahım Begüm: 483
 Mahmud Han: 428, 449, 465, 562
 Mahmud Han b. Muhammed Arslan: 29
 Mahmud Kaşgari: 315, 323, 339, 341
 I. Mahmudşah: 427, 430, 436, 442
 II. Mahmudşah: 427
 III. Mahmudşah: 430
 Mahmud Yalavaç: 182, 303
 Makedonyalı İskender: 372
 Makrizi: 196
 Malatya: 73, 84, 178, 199, 203, 205, 560
 Malazgirt: 55, 559
 Malikî: 143
 Mallu Han: 439, 440, 441
 Malva: 386, 405, 410, 415, 421, 422, 428, 429, 443, 449, 454, 456, 480, 470, 483, 507, 511
 Malva Gurilleri: 442

Malva Han: 446
 Mamay Mîrza: 195
 Mamuş Birdî: 348
 Mamuk b. İsak: 356
 Mançu: 310
 Mandasor: 428, 477
 Mandu: 422, 427, 428, 477, 525, 533
 Mangıslak: 24, 50, 192
 Mangıt kabilesi: 193
 Manisa: 207, 560
 Mansura: 380
 Mansur Bey: 559
 Mansur kabilesi: 361
 Maraş: 199, 200, 560
 Marata Kalesi: 506
 Maratalar: 492, 505, 513, 514, 515, 517
 Mardin: 53, 86, 93, 200, 206, 208, 209, 220, 223, 240, 241
 Maria: 65, 73
 Mari (Çirmiş): 344
 Mari Muhtar: 340
 Marko Polo: 308
 Mathura: 504, 515
 Maveraünnehr: 24-85, 116-197, 208-295, 301-310, 434-466, 541, 544
 Mavi Orda: 105
 Mayacık: 40
 Mayatsko: 318
 Mayna: 338
 Mâzendêran: 20-84, 194-248, 549, 562, 564, 565, 567
 M. Azîz Ahmed: 388
 Meâsir-ı Alemgiri: 535
 Mecceddîn Muhammed: 265, 266
 Meccdü'l-Mülk: 68
 Medni Rao: 473
 Medîne: 78, 138, 147, 367
 Mehdi Hâce: 469
 Mehmed Bulak: 115

Mehmed Giray Han: 364
 Mehmed İsa: 531
 Mekke: 77, 138, 146, 147, 237,
 256, 266, 479, 487, 507, 518
 Mekran: 22, 45
 Meliha-i Semerkandi: 552
 Melikzade Sultan Mahmud: 440
 Memlûk (-ler): 64-95, 100-199,
 200-295, 375
 Me'nun Oğulları: 22
 Mengligiray: 119, 120, 121, 122,
 123, 353, 360, 364
 Mengup: 360
 Mengutay: 401
 Menguberti: 50
 Mengü Han: 421
 Meraga: 97, 196, 209, 218, 221,
 286
 Merend: 52, 220, 221
 Merginan: 465
 Merkit: 241
 Merv: 23-60, 263-297, 301-315,
 458, 567-569
 Merv er-Rûdi: 376
 Mesud Bey: 304
 Mesud Kuhistani: 248
 Meşhed: 243-287, 315-570
 Mevat: 407, 529
 Mevdud: 22
 Mevlâna Arif: 459
 Mevlâna Ferec: 297
 Mevlana Selâhaddin: 209
 Mevlana Seydi: 476
 Mevlana Ziyaeddin Barani: 458
 Meyyafarikin: 55, 93
 Mezopotamya: 64, 327
 Mısır: 51-88, 106-176, 219-294,
 333, 340, 541
 Miccolao Manucci: 462
 Michael: 134
 VIII. Mihail: 65
 Mihall Aleksandroviç: 116

Mihr Banu Begum: 464
 Mihrab Han: 568
 Mihrü'n-nisâ: 507
 Mimar Gıyaseddin: 287
 Mimar Kivameddin: 284, 287
 Mimar Ömer: 364
 Mimar Sinan: 363
 Mişe nehri: 337
 Mitrasen: 510
 Mivat: 438, 441, 445, 470
 Miyane: 240
 Mir Abdüllatif: 487
 Miran I. Muhammed: 444, 477
 Miranşah: 194-199, 204-282
 Mir'âtü'l-Memâlik: 523
 Mirza Abdullah: 251, 257, 296,
 297
 Mirza Alaüddevle: 251, 254, 258,
 260
 Mirza Ali Muhammed Bâb: 571
 Mirza Askeri: 481
 Mirza Babür: 254
 Mirza Baysungur: 277, 283
 Mirza Bey Tarhan: 469
 Mirza Câni Bey: 485
 Mirza Ebûbekr: 207, 208, 248, 249
 Mirza Ebû Said: 255
 Mirza Fulad Barlas: 485
 Mirza Hâkim: 484
 Mirza İskender: 225-286
 Mirza Kaydu: 233
 Mirza Mansur: 262
 Mirza Mesud: 270
 Mirza Muhammed Babur: 267
 Mirza Muhammed Cuki: 243, 245,
 251
 Mirza Necef: 532
 Mirza Ömer: 209, 212, 217, 218,
 219, 220
 Mirza Rüstem: 209, 218, 226, 227,
 234, 236
 Mirza Sencer: 259

Mirza Sultan Hüseyin: 211
 Mirza Sultan İbrahim: 279
 Mirza Sultan Mahmud: 264
 Moğol (-lar): 19-60, 116-197, 210-288, 342-399, 400-468, 566
 Moğol İmparatorluğu: 525
 Moğolistan: 144, 181, 183, 184, 210, 247, 306, 308, 333, 466
 Moldavya: 152, 361
 Molla Sadra: 551
 Mordva (Burtas): 104, 114, 167, 312, 344
 Moskova: 104, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 143, 148, 346, 347, 348, 351, 352, 355, 360, 369, 370
 Moskova knezliği: 344, 345
 Moti Mescid: 530, 532
 Möngke: 63, 65, 77, 80, 81, 87, 88, 89, 104, 144, 157, 182, 303
 Möngke Timur: 143, 149, 160, 163, 179
 Mucemü'l-Buldan: 315
 Mucreddin Yakub: 55
 Mufaddal Han: 535
 Mugalâni Begüm: 514
 Mugan: 99, 209, 217
 Mugan Bozkır: 85
 Mugsüddin Mahmud: 20
 Muğla: 560
 Hz. Muhammed: 130
 Muhammedâbad: 439
 Muhammed Âdilşah: 479
 Muhammed Alişah: 571
 Muhammed Âzamşah: 507
 Muhammed b. Bahtiyar: 415
 Muhammed Bâkir Meclisi: 551
 Muhammed Bihamid Han: 459
 Muhammed Buhari: 270
 Muhammed Emin: 309, 346
 Muhammed Emrebadî: 266

Muhammed Hanî: 541
 Muhammed Hasan Han: 569
 Muhammed Haşım Han: 535
 Muhammed Humâyun Bahadır: 471
 Muhammed Hüdâbende Olcaytu: 423, 546
 Muhammed Hüseyin: 267, 563, 565
 Muhammed İsmail: 518
 Muhammedî Kökeltaş: 468
 Muhammed Kâm Bahş: 507
 Muhammed b. Kasım: 373, 460
 Muhammed b. Kays: 61
 Muhammed Kâzım: 508, 535
 Muhammed Masum: 568
 Muhammed Mirza: 259, 561
 Muhammed Muazzam: 507
 Muhammed b. Mübarek Kırmanî: 461
 Muhammed Nadirşah: 475
 Muhammed Sadr Alâ Ahmed Han: 460
 Muhammed Sâki Müstaid Han: 535
 Muhammed Salih Kambu: 535
 Muhammed Sultan: 191-282, 502, 507
 Muhammedşah: 36, 428, 442, 510, 565, 569
 Muhammed Şerif: 531
 Muhammed Şibani: 267, 268, 307, 308
 Muhammed Tâhir-i Masrâbâdi: 552
 Muhammed b. Tuğluk: 434-437
 Muhammed b. Tuğrul: 37
 Muhammedyar: 338, 349
 Muhib Ali: 469, 472
 Muhtar dağı: 260
 Muhteşem-i Kâşânî: 552
 Muhyiddin Evrengzib I. Âlem:

gir: 463, 503, 504
 Muizzeddin Cihandâr: 463
 Muizzeddin Keykubat: 408, 412, 413, 417
 Muizzeddin Muhammed: 375, 376, 418
 Muizzeddin Mübarekşah: 445, 446, 459
 Mukbil Han: 428
 el-Muktefi Liemrillah: 20, 28, 29
 Multan: 126, 375-380, 410-461, 501, 514, 515
 II. Murad: 157, 249, 345
 III. Murad: 545, 546
 IV. Murad: 548
 Murad Bahş: 463, 501, 502, 504, 535
 Murad Giray Han: 364
 Murgab: 219, 263, 267, 290, 291, 292
 Murgab ırmağı: 254, 260
 Murtaza Kulu Bey: 568
 Musallamî: 69
 Mustafa Ali b. Abdullah: 356
 II. Mustafa: 504
 Musul: 200, 204, 220, 223, 241, 558, 560, 562
 Mutad: 433
 Mutahharten: 205, 206, 224
 Mutemed Han: 494, 534
 Mutezile: 142
 Muzafferreddinşah: 571
 Muzaffer Han Turbeti: 486
 Muzaffer Hüseyin: 268
 Muzaffer Hüseyin Mirza: 271
 Muzafferiler: 193, 194, 196, 199
 III. Muzaffersşah: 484
 Mübarekabad: 446, 454, 568
 Mübarek Han: 424, 449
 Mübarekşah: 183, 184, 190, 303, 442, 443

Müeyyed Ayaba: 29, 30, 33, 34, 35
 Mülket Aga: 225, 284
 Mümtaz Mahal: 498, 530
 Mürid (Murad): 114, 116, 179
 Mütügen: 181, 183

— N —

Nâdirşah: 511, 512, 513, 535, 563, 564, 565, 569, 570
 Nagarkot: 437
 Nagatay Emir: 130
 Nahcivan: 52, 220, 221, 223, 542
 Nahravala: 376
 Nahşeb (Nesef): 184
 Nakşibendi: 299
 Nakş-i Cihan: 281, 286, 553
 Napoli: 543
 Narovçat (Mohşa, Muhşi): 174
 Narsingh: 438, 439
 Nâsireddin Buğra Han: 413
 Nâsireddin Mumayun: 463, 476,
 Nâsireddin Hüsrevşah: 425, 426, 427, 431
 Nâsireddin Kabaca: 375, 390, 460
 Nâsireddin Mahmud: 382, 402-409, 416, 442, 460
 Nâsireddin II. Mahmudşah: 430, 439
 Nâsireddin Mahmud b. Yahya: 461
 Nâsireddin Melikşah: 41
 Nâsireddin Mengli: 43, 45
 Nâsireddin Mirza: 568, 570
 Nâsireddin Muhammed: 46, 430, 463, 515
 Nâsireddin Nusretşah: 470
 Nâsireddin Ömer: 440
 en-Nâsır Lidinillah: 559
 Nâsırşah: 427
 Nâsiruddin Tûsî: 97

Nasrullah Mirza: 512
 Necibüddeve: 514
 Necmeddin Hasan Senceri: 459
 Nedim Köke: 486
 Nehr-i Barlas: 209
 Nehr-i Behişt: 532
 Nesa: 41
 Nestâlik: 553
 Nevdi: 552
 Nevleki kapısı: 421
 Nevruz: 179, 252
 Nevvab: 89
 Nevvab Vezir Sucâüddeve: 515
 Niccolao Manucci: 525
 Nicholas Withington: 493, 524
 Niğbolu: 207
 Nihâvend: 250, 547
 Nijni Novgorad: 116, 367
 Nikavul: 275
 Nikû Siyer: 463 510
 Nil: 65, 124, 217
 Nilkent Yazlık Köşkü: 533
 Nimetâbad: 209
 Nişapur: 26, 29-50, 66, 99, 234,
 254, 260, 294, 304, 375
 Nizameddin: 451
 Nizameddin Ahmed: 396, 534
 Nizameddin Dergah: 456
 Nizameddin Evliya: 460, 461, 513
 Nizamşahiler: 443
 Nizameddin Şâmi: 192, 271, 440
 Nizam Han İskender: 448, 449,
 470, 471
 Nizamiye Medresesi: 60
 Nizamşahlar: 485, 492
 Nizamü'l-mülk: 59, 510, 511
 Nizamü'l-Mülk Muhammed Cü-
 neydi: 383, 391, 393
 Nizamü'l-Mülk Mühezzebüddin :
 399
 Nizamülmülk b. Şihabeddin İs-
 mail: 265

Nogay: 66, 108, 109, 110, 119, 144,
 164, 165, 354, 359, 362
 Nogay Hanlığı: 344
 Nogay Uruğları: 353
 Nogay Mangıt: 118
 Novgorod: 111, 152
 Nökör: 90
 Nuh Sipihr: 459
 Numaneddin el-Harezmi: 172
 Nur Cihan: 493, 494, 495, 498,
 527, 539
 Nûr Devlet b. Gazi Giray: 356,
 364
 Nureddin Cihangir: 463
 Nureddin Mahmud: 558
 Nur Mahal: 527, 533
 Nur Türk: 392
 Nusaybin: 240
 Nusret Han Celaseri: 420, 421
 Nusretşah: 430, 439
 Nüvisendegân-ı Tacik: 277

— O —

Oderich: 96
 Oğuz(-lar): 28-32, 311, 315, 517,
 568
 Oka: 116, 315, 317, 326, 327, 343,
 351
 Olcay Terken Aga: 188, 190
 Olcaytu: 72-78, 84, 94, 97-111, 188
 Olcaytu-Sultanâbad: 99
 Olgerd: 113, 115
 Orduca Hatun: 132
 Ordu Melik: 149, 179
 Orenburg: 323
 Orenburg Mahkeme-i Şer'iyyesi:
 368
 Orhun: 341
 Orissa: 433, 437, 443, 503, 516
 Orta Asya: 19, 78, 93, 107, 141,
 151, 154, 164-184, 269, 311-
 378

Ortaçağ: 19, 264, 445
 Orta Doğu: 199, 202, 247, 528
 Orta Rusya: 320
 Osmanlı (-lar): 57, 63, 80, 111,
 113, 117, 122, 161, 199, 203,
 205, 206-208, 217, 222, 239,
 246, 247, 249, 264, 345, 347-
 363, 466, 467, 471, 479, 492,
 507, 511, 513, 518, 523, 537,
 538-564
 Ossetin (Alan): 108, 135
 Otrar: 43, 47, 48, 115, 117, 118,
 192, 197, 198, 211, 212, 213,
 232, 381
 Oudh (Eved): 380, 384-410, 435,
 443, 473, 484, 529
 Oyrat: 301, 306, 307, 309, 310

— Ö —

Ögedey: 66, 77-105, 141, 181, 182,
 183, 184, 305
 el-Ömeri: 163
 Ömerkot: 481
 Ömer Şeyh Mirza: 188, 197, 198,
 199, 204, 208, 210, 217-237,
 252, 262, 273, 285, 288, 465
 Ön Asya: 63, 177, 178, 557
 Özbek (-ler): 51, 73, 74, 110-179,
 182, 233-285, 303, 308, 310,
 462-493, 540, 541-568
 Özbek Han: 113, 114-145, 191,
 215, 258, 310, 325, 336
 Özbekistan: 310
 Özdemiroğlu Osman Paşa: 547
 Özi kalesi: 360

— P —

Pak Paltan: 442, 461
 Pakistan: 521
 Panipat: 404, 440, 450, 467, 468,

469, 511, 515
 Papa IV. Honorius: 109
 Papa II. Johannes: 87
 Parama Racası: 386
 Parvar Hinduları: 427
 Patiali Tımarı: 449
 Patna: 382, 502
 Patta: 484
 P. Brown: 454
 Peçenek (-ler): 153, 359
 Pegolotti: 153
 Pekin: 147
 Pencab: 202, 304, 373, 391, 404,
 406-493, 501, 505, 513, 514,
 515, 524, 528, 532
 Penc Hezâri: 528
 Penc Mahal: 531
 Pencdih Savaşı: 37
 Peryaslav: 104, 106, 110
 Pervane Mulneddin Süleyman:
 66, 67
 Perviz: 497
 Pestriy: 336
 Peşaver: 511
 Peter Mundy: 525
 Hz. Peygamber: 309, 445, 466,
 488
 II. Philip: 73
 Pir Ahmed: 265
 Pir Ali Taz: 228, 231, 241
 Pir Budak: 259, 260
 Pîr Kulu Sistani: 468, 472
 Pîr Muhammed: 198, 233, 273,
 440, 483
 Pişvâ: 513
 Plano Carpini: 164
 Prens Charles: 525
 Prens Teleboga: 109
 Podolya: 152
 Polonya: 104, 105, 106, 109, 115
 Polu Ka Kümbet: 456
 Pondicherry: 525

Ponomarev, P.A.: 335
 Portekiz(-liler): 444, 477, 484-
 522, 524, 533, 548
 Pulat Bek: 115, 119
 Pulat Timur: 114, 179, 330

— R —

Raad Endaz Han: 504
 Raberi: 470
 Rabiatü'd-Devrani: 533
 Rac: 72
 Raca Bhatl Racput: 440
 Raca Bhagvandas: 485
 Raca Bihâri Mal Kaçulâhi: 489
 Raca Birbal: 485
 Raca Cay Singh: 498, 502
 Raca Jai Singh: 530
 Raca Kirtipala: 383
 Raca Men Sing: 490
 Raca Ram: 505, 506
 Raca Udai Singh: 484
 Raca Valanadeva: 383
 Racputana: 450
 Racput (-lar): 421-492, 505, 509
 Rae Melik Deo: 386
 er-Rahba: 66
 Ramesvâram Adası: 427
 Rana (-lar): 404
 Rana Mal Bhatti: 436
 Rana Pratap: 484
 Rana Ratan Singh: 421
 Rana Samar Singh: 421
 Rana Senga: 278, 450, 472, 473
 Rân Çölü: 437
 Ranthambhor: 529
 Râvi Nehri: 494
 Ravil Fahreddin (ov): 339
 Ray Mahlak Deva: 422
 Raziye: 389, 390, 391, 456
 Remonstrantie: 525
 Ramziye Bahadır Giray Han: 364

Renkli Saray (İmtiyaz Mahal):
 532
 Reşideddin: 69, 73, 74, 82, 91,
 187, 188
 Retenbûr: 394
 Rey: 20, 38, 39, 40, 204-250, 259,
 260
 Rıza Kuli Mîrza: 564
 Rıza Şah Pehlevî: 472, 570
 Rohilkend: 502
 Rohillalar: 514, 516
 Rostov: 110, 152
 Rukiye Sultan Begüm: 464
 Rum: 86, 134, 135, 209, 217, 239,
 298, 450
 Rumeli: 560
 Rumlu: 540, 556, 561
 Rum Pontus Devleti: 538
 Rus (-lar): 75, 103-177, 269, 297,
 315, 319-366, 370, 564, 589,
 571
 Rus Knezleri: 114, 119
 Rus Ortodoks Kilisesi: 367
 Rusya: 64, 96, 100, 104, 162, 165,
 201, 338, 347, 361, 368, 549,
 571
 Ruşen Ahter: 510
 Ruzakl: 556
 Rûkneddin Cihanşah b. Tuğluk-
 şah: 53, 54
 Rûkneddin İbrahim: 420
 Rûkneddin Mahmud b. Muham-
 med Arslan Han: 30, 32
 Rüstem Han: 502
 Ryazan: 104, 116, 152, 159

— S —

Saadet Han: 512
 Saadetgereg: 347, 364
 Sabir (-ler): 312
 Saburgan: 258

I Sa'd: 63
 Sadeddin Nüzhet Ergun: 543
 Sad Mülk: 232
 Sadrazam İbrahim Paşa: 549
 Sadr-ı Cihan: 377, 527
 Sadreddin Ahmed b. Abdürrez-
 zak el-Halidi (Zencani): 71,
 82
 Sadreddin Ali: 459
 Sadullah Han: 498
 Sadüddeve İbnü's-Şafil: 82
 Sa'd-ı Vakkas: 214
 Safa Giray Han: 349
 Safa Gerey b. Fetih Gerey: 358
 Safevi (-ler): 64, 78, 246, 268, 269,
 288, 462-545, 549-556, 561,
 563, 567, 568, 569
 Sahac Ray: 431
 Sahipgery Han: 347, 256, 364
 Saidabad: 220
 Said Han: 308
 Salar Han: 438
 Salaviç: 337
 Sâlime Begüm: 483, 489
 Salumbar Raveti Ratan Singh:
 472
 Salur Beyi Sungur: 559
 Samara: 315
 Samana: 376, 380, 410, 436, 438
 Samanlı Mahmud Salim: 419
 Samani (-ler): 57, 60, 314
 Sambuci: 505, 506
 Sam Mirza: 478, 548, 552
 Sarasun: 66, 168
 Samur Suyu: 196, 202, 204
 Sanskritçe: 501
 Sarang Han: 445
 Saray: 110-172, 296, 297, 231,
 336, 353, 355, 452
 Saraycuk: 135
 Saray Mülk: 272
 Saratov: 344

Saren: 529
 Sar (Sarı) Boğa: 192
 Sarı Hoca: 116
 Sarig Göl: 47
 Sarı Noyan: 406
 Sarısu: 112
 Sartak: 141, 147, 179, 567
 Sart Divanı: 277
 Sasani(ler): 321
 Sati Bey: 90
 Satnam(ler): 504
 Save Savaşı: 21, 40, 252
 Savena: 421, 422
 Savran: 192, 197, 198, 233
 Sayın Bulat: 352, 356
 Sayram: 198, 210, 211, 213
 Sebastian Manrique: 525
 Sebzvar: 33, 193, 194, 219, 254
 Sefid Bahçeleri: 283
 Sekizler Meclisi: 505
 Selâmet Giray Han: 364
 Selânik: 247
 Selçuklu (-lar): 19-59, 63, 175,
 246, 288, 328, 363, 558, 559
 Selçuklu Türkmenleri: 22
 II. Selim: 545, 554
 Sellmgarh Kalesi: 532
 Selim Giray Han: 364
 Selmas Ovası: 245, 247
 Semerkand: 26, 34-49, 63, 93, 115,
 140, 181-208, 209, 210-301,
 302-306, 354, 439, 442, 464
 465, 466
 Semerkand Camii: 282
 Semerkand Kalesi: 277
 Semin Mehmed Giray Han: 364
 Sencer: 36, 57
 Serahs: 26, 35-38, 41, 292
 Serasker Ahmed Paşa: 550
 Serbadar (-lar): 193, 194
 Ser-Candar: 378, 379
 Servani (-ler): 449, 451, 534

Bettar Han: 531
 Sevin (Süyün) Bey: 191, 215
 Sevindik Bey: 562
 Seydi Ahmed: 210, 262
 Seydi Ali Reis: 462, 479, 480, 482
 Seydi Mevlâ: 418, 421
 Seyf Ali Bey: 483
 Seyfeddin (Şemsüddin): 141
 Seyfeddin Bitikçi: 82
 Seyfeddin Gazî: 558
 Seyfeddin Kuç: 391
 Seyfeddin Oğlunış: 45
 Seyhun: 29, 557
 Seyid Burhan: 352
 Seyyid Ahmedül-Müceddid: 518
 Seyyid Avliyar b. Bahtiyar Sul-
 tan: 356
 Seyyid Bahaeddin: 47
 Seyyid Celaeddin Ahsen: 434
 Seyyid Ecel: 420
 Seyyidi (-ler): 448, 456, 470
 Seyyid Kemaleddin: 198
 Seyyid Kutbeddin: 399
 Seyyid Muhammed: 564
 Sığnak: 48, 115, 144
 Sırbistan: 105, 109, 119
 Sibir-Tura Han: 120, 121
 Sibirya: 80, 320, 366, 369
 Sibirya Hanlığı: 344
 Sicistan: 25, 382
 Sih (-ler): 490, 491, 509, 510, 513,
 515
 Sihramu: 406
 es-Sihyauni: 136
 Silkandara: 488, 530
 Silahdar İbrahim Paşa: 549
 Simbir (Ulyanovsk): 344
 Sirmian: 193, 194, 253, 563
 Sinaneddin Caniser: 384
 Sind: 125, 379-448, 454, 470, 478,
 503, 528
 Sind Irmağı: 198, 202, 384, 523

Sinop: 66
 Sinoplu Seydi Ali Reis: 523
 Sinyuha (Mavi Şu): 115
 Siraceddin Bahadırşah: 463
 Sirderya: 35, 36, 87, 112, 152, 193,
 197, 208-248, 256, 258, 289,
 305
 Sir George Barlow: 517
 Sirhindî: 389, 402, 478
 Sîri: 454, 531
 Sîri Düzlüğü: 418
 Sîri Ovası: 423
 Sir John Lawrens: 519
 Sir Thomas: 493, 524
 Sis (Kozan) Avarları: 580
 Sistan: 21, 30, 45, 74, 190, 222,
 292, 570
 Sivalık: 383, 421, 442
 Sivas: 54, 199, 200-207, 294, 560
 Sıvstopol: 152
 Sivistan: 379, 422
 Siyah Mansur: 558
 Siyalkot: 528
 Slav (-lar): 329, 330, 344, 345
 Slave Kings: 36, 37
 Smolensk: 112, 327, 352
 Soğd Irmağı: 34
 Sorkak: 106
 Sovyetler Birliği: 369, 370, 371
 Stalin: 389
 Storia do Mogor: 525
 Stuart Mill: 520, 521
 Sudak: 103, 104, 124, 127, 363
 Sudra Nehri: 402
 Suğnak: 193, 197, 243, 298
 Sultanâbad: 99
 Sultaniye: 73, 76, 84, 99, 111, 199,
 202-240, 244, 250, 259, 281,
 295, 564
 Sultanpur: 433
 Sultanşah: 38
 Suri(-ler): 478, 534

Suriye: 51-67, 72, 85, 88, 110, 135,
153, 168, 170, 203, 204, 206,
239, 295, 333, 537, 557, 558,
560, 567

Suyurgatmış: 214, 243

Suzdal: 104, 159, 351

I. Süleyman: 504

Süleyman Fermulî Köşkü: 470

Süleyman Mirza: 468

Süleyman Sufi: 197

Süleymanşah: 28, 29, 229, 472

Süleyman Şikuh: 502, 535

Sünnî (-lik): 77, 78, 264, 269,
546, 550, 562, 563

Süryani: 311

Süyüm Bike: 347, 348, 349

S. Vahid (ov): 340

Svetoslav: 111

— Ş —

Şaburgan: 229, 292

Şadibek: 119, 424

Şad Mülk: 272

Şafil (-lik,-ler): 142, 143

Şahabadi: 535

Şah Abbas: 548, 556, 561, 562,
568

Şah Alem Bahadırşah: 463, 509

II. Şah Alem: 515, 516, 517

Şah Ali b. Seyyid Avliyar: 347,
352, 356

Şah Camii: 553

Şah Cihan: 497, 498, 500-534

Şah Cihanâbad: 480

Şah Dara: 494

Şah Gazi Rüstem: 20

Şah Hamza Mirza: 547

Şah Hüseyin: 469, 548, 549

Şahm Yüzbeğ: 473

Şah İsmail: 465, 466, 540-569

II. Şah İsmail: 560, 562, 563, 568

Şah Giray Han: 365

Şah Mansur Barlas: 472

Şah Mansur Mirza: 259

Şah Mehmed: 224, 225, 249

Şah Melik: 22, 212-239, 248

Şah Mir Hüseyin: 469

Şah I. Safi: 548

Şah Hüseyin: 548, 562, 564

Şah Şuca: 196, 463, 501, 502

Şah Tahmasp: 473, 485, 543-568

Şah II. Tahmasp: 549, 561, 569

Şahruh: 119, 210, 212-297, 299,
445, 562, 564, 570

Şahruh Mirza: 568

Şahruhiye: 211, 256

Şah Veli: 241

Şahverdi Sultan: 568

Şam: 52, 85, 138, 203, 217, 219,
220, 568

Şamanizm: 75, 77, 80, 141, 172,
302, 305, 308

Şamlu: 540, 554, 556, 561, 563

Şayeste Han: 504

Şebankare: 45, 85

Şehinşah: 57, 527

Şehr Banu: 464

Şehristan: 30, 40

Şehriyar: 496, 497

Şehzade Ahmed: 513

Şehzade Azam: 509

Şehzade Bahadır: 450

Şehzade Baykara: 214

Şehzade Halil: 440

Şehzade Hızır Han: 422, 424

Şehzade Hürrem: 492

Şehzade Keyhüsrev: 412

Şehzade Mahmud: 439

Şehzade Muhammed: 411, 412

Şehzade Murad: 486, 498, 520

Şehzade Nâsireddin: 433

Şemdanizâde Fındıklı Süleyman
Efendi: 513

Şemsi Melikleri: 383, 406, 408,
409, 416, 417, 421, 451, 452,
458, 460
Şemseddin Firuz: 433
Şemseddin Han: 486
Şemseddin İbrahim: 442, 443
Şemseddin İltutmuş: 387-394,
397, 400-403, 408, 410, 416,
418
Şemseddin İlyas: 437
Şemseddin Keyümers: 408, 413,
417
Şemseddin Muhammed: 296, 297
Şemseddin Muhammed Cihan
Fehlivan: 37
Şemseddin Muhammed Cüvey-
ni: 65, 66, 68, 70, 78, 82
Şemseddin Muhammed Miskin:
296
Şemseddin Zekeriya: 82
Şemsiyân-ı Hind: 379
Şems Sirec Afif: 436
Şenb-i Gazan: 220, 224, 245
Şerbetdar Hüseyin: 223
Şeref Bey: 544
Şerefeddin Ali-i Yezdi: 186-192,
289, 307
Şerefülmülk: 52, 53, 55
Şerif Abdülhamid: 131
eş-Şerif Ali b. İshak el-Musevi:
26
Şerefüddin Erpiran (İzzeddin):
559
Şeybanî: 114, 152, 466, 540
Şeyh Abdülazim: 252
Şeyh Ahmed Câm: 121, 122, 478
Şeyh Alaeddin: 461
Şeyh Ali Tugayi: 237, 469, 536
Şeyh Bahaeddin Zekeriya: 460
Şeyh Cüneyd: 538, 540
Şeyh Fazluilah Cemal Han: 532
Şeyh Ferideddin Genç Şeker: 480

Şeyh Hacı İraki: 219
Şeyh Hasan: 224
Şeyh Haydar: 540
Şeyh Hüseyin b. Şeyh Abdü'z-Zâ-
hidi: 552
Şeyh İbrahim: 537
Şeyh Kutbeddin Kâki: 480
Şeyh Lûtfullah Camii: 553
Şeyh Muineddin Çiştî: 533
Şeyh Mübarek: 487
Şeyh Nimetullah: 226
Şeyh Nizameddin Evliya: 480,
487
Şeyh Nureddin: 212, 213, 214,
216, 232
Şeyh Racu Buhari: 450
Şeyh Safi: 543
Şeyh Safiyüddin: 537, 542
Şeyh Sâlim Çiştî: 489, 531
Şeyh Siraceddin: 461
Şeyh Şemseddin Kular: 209
Şeyh Şemseddin Muhammedi Ce-
zeri: 209
Şeyh Zâhid: 537
Şeyh Zeyn Hafî: 472, 473
Şibani Han: 269
Şihabeddin Şah Cihan: 463, 497
Şihabeddin Habeş: 384
Şihabeddin Hivaki: 60
Şihabeddin İsmail: 265
Şihabi Muhammed Han: 298
Şihabeddin Çmer: 417
Şihabeddin es-Saili: 131
Şihabeddin Tâc Han: 461
Şihab Ensarî: 459
Şiilik (Şia): 77, 78, 264, 200, 500,
541, 551, 552, 565
Şir Afgan Ali Kulu: 494
Şiraz: 67, 85, 86, 193, 197-256,
281, 285, 286, 295, 296, 297,
443
Şir Han: 436, 477, 478

Şir Şah: 477, 478, 481
 Şirin Beğ Aga: 188
 Şirin-i Dihlevî: 397
 Şirin-i Guri: 397
 Şirkabut Kalesi: 55
 Şir Mandal: 480
 Şir Muhammed Oğlan: 238, 241
 Şırvan: 63, 85, 195, 201, 202, 249, 295, 324, 555
 Şirvanşahlar: 545
 Şirvanizâde Ahmed Hamdi: 488
 Şirvanşah Halilullah: 248, 249
 Şirvanşah Şeyh İbrahim: 209, 218, 219
 Şiş Kümbet: 456
 Şökürcü: 281
 Şrinigar: 495, 533
 Şumla: 561

— T —

Tabakat-ı Ekberî: 534
 Tabakat-ı Nâsirî: 452, 458
 Taberek Kalesi: 38, 39
 Taberhinde: 380, 395, 406
 Taberistan: 20, 21, 29, 42, 49, 97, 314
 Taceddin Alishah: 73, 74, 82
 Taceddin Sencer Kazılık Han: 383
 Taceddin Sencer Arslan Han: 408
 Taceddin Yıldız: 375-377, 384, 386
 Tâc Han: 417
 Tacık: 91, 391, 393, 397
 Tâc Mahal: 500, 525, 530, 531
 Tagaçar: 89
 Tagay: 114
 Taherten: 200
 Tahir Tebari: 221, 469
 Tahmasp: bkz. Şah Tahmasp
 Tahran: 567

Tahrani: 535
 Taht İli (Şaray): bkz. Saray
 Taht-ı Karaca: 281
 Taht-ı Tâvus: 513
 Talas: 40, 184, 303, 304
 Talat Taceddin Bulgar: 366
 Tâlekan: 42, 401
 Tamgaç Han İbrahim: 26
 Tanay: 325
 Tanburi: 512
 Tangut (-lar): 83, 181
 Tanrı Dağları: 301, 305, 308
 Taragay: 116, 423
 Tarain (Triori): 374, 376, 380, 391
 Tarhan: 81, 155, 158, 189
 Tarım Havzası: 309
 Tarihçi Vassaf: 301
 Tarmaşirin: 139, 140, 184, 185, 305, 441
 Taşkent: 189, 197, 198, 210-241, 258, 307, 459
 Taştard Anuşegin: 23
 Tatar (-lar): 109, 114-178, 360, 367, 431
 Tataristan: 314
 Tatar Han: 409, 436, 467
 Tatar Türkleri: 323
 Tavacı Divânı: 274
 Tavacı Emir Lokman: 241
 Taydoğlu: 128, 129, 131
 Tayir Han: 399
 Tebriz: 51, 52, 63-101, 113, 141, 195, 202, 204, 212-295, 540, 541-569
 Teg Bahadır: 505
 Tekelü: 540, 556, 559, 560, 562
 Tekelü Türkmen Oymağı: 541
 Tekina Hatun: 136
 Tekiş: 60
 Tekrit: 200
 Tekudar: 67, 68

- Teleboğa: 109, 179
 Temir Melik: 115
 Temuçin: 80, 81
 Timur Han: 410
 Tengri Kulu: 469
 Terdi Bey: 469, 472
 Terek: 112, 354
 Terek ırmağı: 65, 118, 152, 201
 Terken Hatun: 34, 50, 389, 390, 391
 Thomas Coryat: 493, 524
 Tibet: 70, 83, 308, 382, 415
 Tiflis: 51, 52, 53, 108, 195, 549, 570
 Timur (-lu,-lular): 115, 119, 151, 181-300, 306, 316, 336, 440, 442, 451, 464, 475, 527-568
 Timur Kutlug Han: 118, 119
 Timur Melik Oğlan: 193
 Timurşah: 516
 Tini Bey: 112, 128, 129, 131, 132, 179
 Tirhut: 416, 433
 Tirmiz: 25, 30, 42, 99, 136, 190, 231, 244, 256, 305
 Tobolsk: 366
 Todar Mâl: 486
 Togan Han: 441
 Togaşah Ebû Bekr: 35, 36
 Togay: 179
 Toğrul Han: 410, 411
 Tohtu: 110, 142, 146, 149, 157, 179
 Tokat: 249, 560
 Toktamış: 115, 116, 117-197, 200-205, 233, 237, 241, 242, 275, 298
 Toli (Tuluy): 89
 Tonguz Han: 210
 Topkapı Sarayı: 553
 Torna: 506
 Töre Beg Hatun: 136, 137
 Töregene: 80, 87
 Trabzon: 97, 168, 294, 295, 538
 Trabzon Rum Devleti: 97, 239, 247
 Tuda Möngke: 108, 109, 149, 154, 155, 163, 179
 Tuğlukabad: 434, 446, 452, 454, 531
 Tuğluk hanedanı: 202
 Tuğluklu(-lar): 427, 430-444, 451, 454, 458, 459, 460, 461
 Tuğluknâme: 436
 Tuğlukşah: 438
 Tuğluk Timur: 180, 186, 306, 456
 Tuğrul: 54
 Tuğrultıgîn: 24
 Tukay Timur: 359
 Tulun Aga: 188
 Tuluy: 81, 90, 133, 303
 Tuman Aga: 272, 284
 Tuna: 105, 152, 311, 358
 Tuna Bulgar (-ları, Devleti): 109, 111, 113, 148, 311, 318
 Turhan Genceli: 543
 Turla (Dnestr) nehri: 358
 Turmuş Aga: 188
 Turşiz: 96
 Tus: 26, 35, 97
 Tuter: 115
 Tutuş: 558
 Tuva: 184, 304, 306
 Türkistan: 40, 64, 66, 170-195, 210, 236, 295, 297, 313, 321, 353, 358, 569
 Türkşahi: 373
 Türkiye: 560
 Türkmen (-ler) 52, 189, 196, 220-223, 239, 240, 250, 255, 260, 264, 269, 286, 291, 511, 538, 556, 568

Türkmençay Antlaşması: 568,
570

— U —

Ubeydullah: 545
Ubeydullah Ahrar: 299
Ubeydullah Han: 544
Ucceyn Nagori: 422
Uc: 380, 383-406, 431
Udaipur: 472
Udi Singh: 472
Udmurt: 312, 344
Ufa: 366, 369
Ugan: 72
Ugra ırmağı: 119, 120
Uja Çala: 472
Ukrayna: 106, 168
Ulak Noyan: 48
Uluborlu: 207, 208
Uludağ: 198
Uluğ Bey: 187, 210, 214-298, 306
Uluğ-Borlu: 377
Uluğ-Borlu (İlbarlı): 408, 451
Uluğ Han: 404, 422, 430, 431
Uluğ Han Balaban: 404, 405, 407,
409
Uluğ Hatun: 129
Uluğ Muhammed: 157, 241, 338,
344, 345, 359
Ulus: 90
Ulus beyi: 155
Uman: 126
Upanişad (-lar): 501
Ural: 152, 315, 337
Ural dağları: 104, 323
Urfa: 245, 558
Urkent: 48
Urmiye: 209, 562
Urmiye gölü: 83, 245
Urus Han: 115, 117, 179, 192,
193, 298

Usalu: 559
Usalu Avşarları: 561, 562
Ustaçlı: 556, 559, 561, 562
Ustaclu Bektaş Han: 568
Uşak Avşarları: 560
Uygur (-lu, -lular): 82, 83, 100,
154, 181, 295, 302
Uyrak: 220
Uyrat beyleri: 194
Uz (-lar): 314, 340
Uzunata: 224, 232
Uzun Hasan Bey: 261, 465, 538,
560, 561

— Ü —

Üçkül köyü: 314
Üç-Turfan: 308, 309
Üke (Oka) nehri: 323
Ükek (Saratov): 153, 174
Üstad Ali Kulu: 473
Ürgenç: 60, 103, 169, 181, 197,
297, 354
Ürmet köyü: 324
Ültemişgereg: 347
Ütemiş b. Safa Gerey: 356
Üveys Kavçın: 241
Üveys b. Muhammed: 262

— V —

Vahhid-i Kazvinî: 552
Vahşi-i Bafki: 552
V. A. Kazanirov: 335
Vakinkara kalesi: 506
Valaşâhi: 528
Van: 220, 223, 248
Varangal Racalığı: 431
Varsak Türkmenleri: 561
Vasco da Gama: 522
Vasıt: 208, 217, 558
Vasilly: 345, 351

Vassaf: 69, 184
 V.D. Mahajan: 435
 Veli Hazin: 472
 Veli Kızıl: 469
 Veli Kul: 468
 Venedik (-li,-liler): 70, 97, 113, 152, 167, 294, 295
 Veys Han: 238, 241
 Vezir-i Azam Makbul İbrahim Paşa: 544
 Vezir Emir Berid Bidari: 443
 Vezir Mühezzibüddin: 398, 401
 Vezir Nizamülmülk: 266
 Vindhya: 373
 Vidin: 109
 Viking (-ler): 321
 Vilâyet-i Rum: 568
 Vişnavat Altın Tapınağı: 533
 Vitold: 167
 Vladimir: 110, 111, 159, 327, 351
 V.N. Tatişev: 338
 Volga: 105, 311, 317, 321
 Volga Bulgarları: 318, 320, 322
 Vyotka: 152, 313, 320, 321, 324, 336, 340, 367

— W —

W.H. Moreland: 525
 Wilhelm von Rubruck: 87, 141, 146, 150, 153, 162, 175,
 William Butlerworth: 517
 III. William: 506, 526
 William Hawkins: 493, 523, 524
 W. Finch: 493, 524
 W. Haig: 454
 W. Norris: 506, 526

— Y —

Yadava Ganapati: 423
 Yadigar: 347, 348, 464

Yadigar Muhammed b. Kasım: 356
 Yadigar Muhammed Mirza: 263, 264
 Yağmurca b. Berdibek b. Murtaza: 357
 Yağmurcu Han: 354
 Yahudi(-ler): 167
 Yahya b. Ahmed: 445
 Yakın Doğu: 56, 68, 106, 247, 326, 327
 Yakup: 557, 560
 Yakut el-Hamevi: 60, 315
 Yangu: 140
 Yapence: 325
 Yar Ali: 217, 248, 249
 Yarkent: 306-310, 351
 Yaroslav: 104, 105, 152
 Yasavul(-lar): 274
 Yasavur (Misar): 73, 74, 87
 Yassı Çimen: 54
 Yavuz Sultan Selim: 542, 553
 Yemen: 507
 Yeminü'd-devle Asaf Han: 503
 Yeni Delhi: 531
 Yeniçeriler: 207
 Yengi (Otrar): 465
 Yengi Taraz: 241
 Yeni Kazan: 338
 Yeni Saray: 112, 114, 150, 151, 155, 169, 170, 333
 Yenisey: 341
 Yerkend: 302
 Yesi: 198
 Yezd: 97, 222-294, 296, 297
 Yıldırım Bayezid: 117, 200, 202-208
 Yıaltigin: 26
 Yisu Möngke: 183
 Yuan (Moğol): 147

Yuğruş Han: 413
 Yunanlı (-lar): 129, 130, 134,
 153, 166, 167, 168
 Yunus Ali: 460
 Yuri Daniloviç: 111, 148
 Yurtkul: 338
 Hz. Yusuf: 377
 Yusuf Bey: 223, 224, 225, 227
 Yusuf-ı Evbehî: 26
 Yusuf-ı Hallac: 283
 Yusuf Has Hacib: 389
 Yusuf Sufi: 191

— Z —

Zafer Han: 436, 437, 444
 Zafername: 186, 187, 307
 Zagan Bahçesi: 283

Zahireddin Muhammed Babur-
 şah: 475
 Zeamet (Suyurgan): 155
 Zekerîya b. Muhammed: 280
 Zeki Velîdî Togan: 315, 415, 462
 Zemahşeri: 60
 Zend (-ler): 589
 Zengibar: 291
 Zerdüştiler: 487
 Zeynâbad: 498, 530
 Zeynelâbidin: 196, 223,
 Ziyaeddin Barani: 412, 414, 420,
 436
 Ziyaeddin Mahmud: 287
 Ziyaeddin Mevlâna: 425
 Ziyaeddin Rumi: 425
 Ziyetü'l-Mescid: 532
 Zülfikâr Han: 509

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah Mervârid.

- *Şerefname*, İst. Üniv. Ktb. F. 87. Almanca tercüme ve Faksimile neşr: Hans Robert Roemer. Staatsschreiben der Timuridenzeit. *Das Şaraf-nama des Abdallah Marwarid in kritischer Auswertung* (AWL Mainz VOK III), Wiesbaden 1952

Abdurrahim, M.,

- *History of the Afghans in India*, A.D. 1545-1631, Karachi 1961

Abdurrashid.

- *The Origine of the Khalji Sultans of Dalhi Indian*, 1938

Abdürrazzak-ı Semerkandi.

- *Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn*, yay. Muhammed Şefî', Lahor 1946-1949

Afif,

- *Tarih-i Firuz Şahi*, nşr: A.M. Hüseyin. Agra, 1938

Ağat, N.

- *Altın Ordu (Cuci Oğulları) Paraları Kataloğu*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976

Ahmed b. Hüseyin b. Ali-i Kâtib.

- *Tarih-i Cedid-i Yezd*, Yay. İrec-i Afşar, Tahran 1345, h.ş.

Aidorov, S.S. - Aksenova, İ.D.

- *Bolgar Şeheri*, Kazan, 1971

Aka, İsmail

- *Timur'un Ölümünden Sonra Hâkimiyet Mücadeleleri*, (basılmamış Doktora Tezi) DTC Fak. Ktb. nr. 121
- *«Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine*

Kısa Bir Bakış» DTC Fak., Cumhuriyet'in 50. Yıldönümünü anma kitabı, Ankara, 1974

- «*Timur'un Ölümünden Sonra Güney İran'da hâkimiyet Mücadeleleri*» Atsız Armağanı, İstanbul, 1976
- *Mirza Şahrüh Zamanında Timurlu İmparatorluğu* (Basılmamış Doçentlik tezi, Ankara, 1978)

Ali Şir Nevâi.

- *Mecalisü'n-Nefais*, Farsça'ya tercümesini yay. Ali Asgar Hikmet, Tahran 1323 h.ş.

Allan, J. — T.W. Haig — H.H. Dodwel,

- *The Cambridge Shorter History of India*, Dalhi, 1969

Allen, Terry

- *Timurid Herat*, Wiesbaden, 1983

Aubin, Jean

- *Deux Sayyids de Bam au XVe siècle* (abh. AWL Mainz, 1956, nr. 7) Wiesbaden 1956

Avasthy, R.S.

- *The Mughal Emperor Humayun*, Ahmedabad ,1967

Avfi, Muhammed

- *Lübabü'l-Elbab*, nşr. E.G. Brown, Leiden-London, 1906

Babur.

- *Babur'un Hatıratı* (Doğu Türkçesinden çev. Reşit Rahmeti ARAT) Ankara, 1943-1946

Banerjee, J.M.

- *History of Firuz Shah*, Dalhi, 1967

Barani.

- *Tarih-i Firûz Şâhi*, nşr. Seyyid Ahmed Han, Calcutta, 1862

Barthold, W.

- *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. Tahiroğlu Akdes Nimet, İstanbul, 1930
- *Turkestan, down to the Mongol Invasion*, London, 1928
- *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981

- *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında*, Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara, 1975
- *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927

Baştav, Ş.

- *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987

Bayur, Y.H.

- *Hindistan Tarihi*, Ankara, 1946

Bennigben, A. — Broxup, M.

- *The Islamic Threat to Soviet State*, Bristol, 1938

Beyhaki, Ebu'l-Fazl

- *Tarih-i Beyhaki*

Bıyıklıoğlu, Ömer Halis

- *Ankara Muharebesi*, İstanbul, 1935

Bronevskiy, M.

- *Kırım*, (trc. K. Ortaylı) Ankara, 1970

Browne, Edward

- *A Literary History of Persia, III, The Tartar Dominion (1265-1502)*, Cambridge, 1920. Haşiyeler ile Farsça tercüme: Ali Asgar Hikmet, Ez Sa'di tâ Cami, Tahran, 1339 h.ş.

B. Spuler,

- *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943
- *Die Mongolen in Iran Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchan zeit 1220-1350*; trc. C. Köprülü, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri*, Ankara, 1957
- *Cambridge History of India*, IV. cilt, The Moghul Period yay. R. Burn, Cambridge, 1937

Carpini, Johansson Plano

- İng. trc. F. Risch, Leipzig, 1930

Celâlüddin Zekerîya b. Muhammed el-Kâini,

- *Nasaih-i Şahrûhi*, Nationalbibliothek zu Wien, nr. A.F. 112 (163)

Chopra, R.N.

- *Aspects of Society and Culture during the Mughal Age (1526-1707)*, Agra, 1963

Clavijo,

- *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, (Tarihîsiz)

Cüveynî, Alaeddin Ata Melik

- *Tarih-i Cihan-güşâ*, nşr: Mirza Muhammed İbn Abdülvahhab-i Kazvinî, Leiden ve Londra, 1912, 1916, 1937

Cüzcanî,

- *Tabakat-ı Nâsirî*, nşr. W. Nassou Lees-Mevlevî Hâdim Hüseyin Abdulhayy, Calcutta, 1864

Czaplicha, M.A.

- *The Turks of Central Asia in History and at the Present day*, Oxford, 1918

Dersca, Alexandrescu

- *La Campagne de Timuren Anatolie*, Bukarest, 1942

Devlet, N.

- *Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi, 1905-1917*, Ankara, 1985

Devletşah-ı Semerkandi,

- *Tezkiretü's-Şu'arâ*, yay. E. Browne, Leiden-London, 1901; türkçe terc. Necatî Lugal, I-II, Ankara, 1963-1967

Devletşin, T.

- *Sovyet Tataristanı*, Ankara, 1981

De Tiesenhausen, W.

- *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, trc İ.H. İzmirli, İstanbul, 1941

Ebu'l-Gazi Bahadır Han,

- *Şecere-i Terakime*

Edhem Halil,

- *Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1334

Edwards M.

- *King of the World. The Life of the Last Great Moğul Emperor*, New York, 1971

Efdaleddin-i Kirmâni.

- *el-Muzâf ilâ Bedayii'z-Zamân fi Vakayi Kirman*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1331

Eliot, H.N. — Dowson, J.

- *History of India as told by its own Historians*, London, 1854

Emir Husrev.

- *Kiran es-Sa'deyn*, Caunpur 1971
 — *Miftahü'l-Fütûh*, nşr. Yasin Han Niyazî, 1936
 — *Hazainü'l-Fütûh*, nşr. M. Hak, Aligarh, 1927
 — *Deval Rani ve Hızır Han*, Trc. ve nşr. E. Türkmen, *Amir Xusrâvi Dihlâvî Hayatı, Eserleri ve Daval Rani, Hızır Han Adlı Eserinin Tenkidli Metni*, Trabzon, 1978
 — *Nüh Sipihr*, nşr. M.V. Mirza, London, 1950
 — *Tuğluknâme*, nşr. Seyyid Haşimî Feridabadi, Haydarabad, 1933

Faruki, Zahiruddin

- *Aurangzeb and His Times*, Bombay, 1935

Fasîh-i Hvafî.

- *Mücmel-i Fasîhi*, yay. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1339 h.ş.

Fazlullah, Reşideddin

- *Camîu't-Tevarih*, (nşr. E. Blochet) Leiden ve Londra, 1912

Fazlullah b. Ruzbihan-ı Hancı.

- *Mihmannâme-i Buhara*, yay. Menuçehr Sutude, Tahran, 1341 h.ş.

Fikri Selcuki.

- *Hıyâban*, Kabil, 1343 h.ş.

Fisher, A.

- *The Crimean Tatars*, Stanford. Calif, 1978

Furnival, J.S.

- *Netherlands India*, London, 1944

Gascoigne, E.

— *The Great Moghuls*, New York, 1971

Gibb, H.A.R.

— *The Arab Conquest of Central Asia*, Londra, 1923

Glazik, J.

— *Die Islamission der russisch-ortodoxen Kirche*, Münster, 1959

Habibullah, A.B.M.

— *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad, 1961

Haenisch, E.

— *Die Geheimne Geschichte der Mongolen*, Leipzig, 1948

Hafız-ı Ebrû.

— *Coğrafya-yi Hâfız-ı Abrû, Kısmet-i Rub*

Hafizow, Ş.

— *Obrazovanie Tatarskoy ASSR*, Kazan, 1960

Hamdullah Müstefî-i Kazuni.

— *Tarih-i Güzide*, Fak. nşr. Ed. G. Growne, 1910

Hardy, P.

— *Historians of Medieval India*, London, 1966

Hasan, M.

— *Historians of Medieval India*, N. Delhi, 1968

Hasan-ı Nizami.

— *Tâc el-Me'âsir*, (bkz. Elliot-Dowson)

Hasan-ı Rumlu.

— *Ahsenü't-Tevârih*, yay. Abdülhüseyn-i Nevaî, Tahran, 1349 h.ş.

Hasan b. Şehabeddin Hüseyin b. Taceddin-i Yezdi (İbn Şihab).

— *Camîü't-Tevârih-i Hasani*, Fatih Ktb., nr. 4307

Herbest, Hermann

— *Der Bericht des Fransizkaners Wilhelm von Rubruch über Seine Reise.....*, Leipzig, 1925

Hermann, Gottfried

- *Der Historische Gehalt des Nāma-yi Nāmi von Handamir*, Göttingen, 1968

Hinz, W.

- *Ein Orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert*, Die Welt des Orients, 1949

Hondmir,

- *Habibü's-Siyer*, yay. Celaledin-ı Humayi, Tahran, 1333 h.ş.
- *Hulasatü'l-Ahbar*, Ayasofya Ktb. nr. 3910; *Faslı ez Hulasatü'l-Ahbar*, yay. Güyâ İtimadî, Kabil, 1345 h.ş.
- *Düsturü'l-Vüzerâ*, yay. Said Nefisî, Tahran, 1317 h.ş.

Hüseyin, A.M.

- *Rise and fall of Muhammed Tughlug*, London, 1963
- *Tughlug Dynasty*, Calcutta, 1963

el-Hüseyinî, Sadrüddin

- *Ahbarü'd-Devlet'is-Selçukiye*, trk. trc. Necatî Lügâl, Ankara, 1943

İbn Arabşah,

- *Acaibü'l-Makdûr*, Kahire, 1285

İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed İbn Muhammed

- *Voyages*, nşr. C. Defrémery ve B.R. Sanguinetti, Paris, 1854
- *Rihle*, çvr. A.M. Hüseyin, *The Rehla of İbn Batoutah*, Baroda, 1953

İbn Hasan,

- *The Central Structure of the Mughal Empire*, Lahor, 1923

İbnü'l-Cevzî,

- *el-Muntazam fi Tarih-i Mülûkî'l-Ümem*, Haydarâbad tab'ı 1359

İbnü'l-Esir,

- *el-Kâmil Fî't-Târih*, Mısır, 1356

İbn Fındık,

- *Tarih-i Sistan*, nşr. Melikü's-Şuarâ Bahar, Tahran, 1314

İbrahimof, A.

- *Çoban Yıldızı*, St. Petersburg, 1907
- *İslam dini turında bilişme-süzlik*, Kazan, 1978
- *İslam — ASSR*, Moskova, 1983
- *Kazan — 1917 godu*, Kazan, 1980
- *Narodnoe Hozyaystuo SSSR 1922-1982*, Moskova, 1982

İsfehani, İmadüddin

- *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, trk. trc. Kıvameddin Burslan, *Horosan ve Irak Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943

Jauhari, R.C.

- *Firoz Tughlug (1351-1388)*, Agra, 1968

Kafesoğlu, İ.

- *Türk Milli Kültürü*, 2. bsk., İstanbul, 1983

Kappeler, A.

- *Russlands erste Nationalitaeten*, Köln-Wien, 1982

Kırımlal, E.

- *Der nationale Kampf der Krimtürken*, Emsdetten, 1952

Kırımlal, S.

- *La Crimeé*, Lausaune, 1921

Kırımlı, H. — Aktaş, Ü.

- *Kırım Bibliyografyası, Türkiye Cumhuriyeti Dönemi (1923-1986)*, Ankara, 1987

Konukçu, Enver

- *Kalaç Sultanlığı (1290-1320)* (Basılmamış Doçentlik tezi)

Krawulsky, Dorothea

- *Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tarih-e Hâfez-e Abrû*, I. Edition und einleitung, Wiesbaden, 1982; II. Übersetzung und Ortsnamen kommentar, Wiesbaden, 1984

Kurat, A.N.

- *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarluk ve Bitikler*, İstanbul, 1940
- *IV-XVIII. yy.'larda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve*

- Devletleri*, Ankara, 1972
— *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1964
— *Rusya Tarihi*, Ankara, 1947

Lal, K.S.

- *History of the Khaljis A.D. 1290-1320*, London, 1987

Lane-Poole, Stanley

- *The Coinage of Bukhara*, VII, London, 1882
— *The Coins of the Sultans of Dalhi*, London, 1884
— *The History of the Moghul Emperors of Hindustan Illustrated by their Coins*, London, 1892

Mahajan, V.D.

- *The Sultanate of Dalhi*, Delhi, 1970

Mahmud-i Kutbi.

- *Tarih-i Âl-i Muzaffer*, yay. Abdülhüseyn-i Nevai, Tahran, 1335 h.ş.

Marshall, D.N.

- *Mughals in India: A Bibliographical Survey*, London, 1967

Mercani, Ş.

- *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar*, Kazani, 1885

Mirhond,

- *Ravzatü's-Safa*, Hindistan tab'ı, 1891; Tahran 1338 h.ş.

Moreland, W.H.

- *The Agrarian System of Moslem India*, Cambridge, 1929

Muhammed, Aziz Ahmed

- *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Dalhi (1206-1250)* A-D Lahor, 1948

Muinüddin Muhammed Zemçi-i İsfizari,

- *Ravzatü'l-Cennât fi Evsafı Medineti Herat*, yay. Muhammed Kazım İmam, Tahran 1338-1339 h.ş.

Muinüddin Natanzî,

- *Müntehabü't-Tevârih-i Muini*, yay. Jean Aubin, Tahran, 1336 h.ş.

Munslı, K.M.

- *The Delhi Sultanate*, Bombay, 1960
- *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, Trk. Çev. Ahmet Demir, Ankara, 1948

Nerşahi,

- *Tarih-i Buhara*, Paris, 1892

Nesevî,

- *Sirâtü's-Sultan Celâli'd-Dîn*, nşr. ve Fransızca trc. O. Houdas, Paris, 1891-1895

Nizameddin-i Şâmi,

- *Zafernâme*, yay. Felix Tauer, Praha, 1937, türk. terc. Necati Lugal, Ankara, 1949

Ögel, B.

- *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962

Pelenski, J.

- *Russia and Kazan Conguest and Imperial Ideology (1438-1560)*, Paris, 1974
- *Tatarstan ASSR'ı Tarihi*, Kazan, 1970
- *Polnoe Sobrânie Russkih Letopiyes*, St. Petersburg 1841-1885, 24 cilt.

Poppe, N.N.

- *Timur'un Karasakpay Kitâbesi*, çev. Hasan Eren, Dünya Edebiyatından Seçmeler, 1977

Prasad, B.

- *History of Jahangir*, Allahabad, 1930

Prasad, I.

- *History Medieval India*, Allahabad, 1940
- *The Rise and Growth of Khalji Imperialism India (1211-1292)*
- *A History of the Qaraunah Turk in India*, Allahabad, 1936

Reşideddin,

- *Camii't-Tevarih*, nşr. E. Blochet, Leiden-London, 1912
- (*Ulug Bek*) *The Shajrat ul Atrak or Genealogical Tree of the Turks and Tatars*, trc. ve nşr. W. Willes, London, 1885

Rızaul İslam,

— *Indo-Persian Relations*, Lahor, 1970

— *Risale-i Mezarat-ı Herat: Şâmil-i se Hisse*, yay Fikri S. İ. İki, Kâbil, 1967

Roberts, P.E.

— *History of British India Under the Company and Crown*, London, 1925

Roy, N.B.

— *Career of Jalal-ud-din Firuz Khalji*, New Indian Antiquity II, 1939-1940

Saksena, B.P.

— *History of Shah Jahan of Dihli*, Allahabad, 1932

Sarkar, J.

— *Nadir Shah in India*, Patna, 1925

Semenov, A.A.

— *Gür-i Emir Türbesindeki Timur'un ve Ahladının Mezar Kitabeleri*, çev. Abdulkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968

Sharma, S.R.

— *A Bibliography of Mughal India (1526-1707)*, Bombay, 1939

— *The Religious Polici of the Mughal Emperors*, London, 1902

— *Mughal Empire in India (1526-1721)*, Bombay, 1934-1935

— *Mughal Government and Administration*, Bombay, 1951

Sirhindi, Yahya b. Ahmed

— *Tarih-i Mübarekşâhi*, nşr. M.H. Hüseyin, Calcutta, 1931

Smith, V.A.

— *Akbar, the Great*, N. Delhi, 1962

Srivastava, A.L.

— *The Mughol, Empire*, Agra, 1957

— *Origine of Nasiru'd-Din Khusrav Shah of Delhi*, I H Q, 1954

Sümer, Faruk

— *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihanşâh'a kadar)*, Ankara, 1967

Şâdâni, V.H.A.

— *Muslim Historians of India (1205-1259)*, London, 1934

Şpilevskiy, S.

— *Drevnig Goroda idrugie bulgarsko-tatarskie pamyatniki Kazarskoy gubernii*, Kazan, 1877

— *Tatarstan ASSR Tarihi*, Kazan, 1970

Tâcü's-Selmâni.

— *Tarihnâme*, Lala İsmail Efendi Ktb., nr. 304, Almanca tercüme ve tıpkı basım olarak yayınlayan: Hasan Rober Roer, *Şams al-Husn «Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tag as-Salmanî»* Wiesbaden, 1956

Taymas, A.B.

— *Kazan Türkleri*, 2. Baskı, Ankara, 1966

Thomas, E.

— *The Chronicler at the Pathan Kings of Dalhi*, Delhi, 1967

Togan, Z. Velidi

— *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970

— *Timurs Osteuropapolitik*. ZD MG (1958)

— *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939

— *Harezme Tercümeli Mukaddimata'l-adab*, İstanbul, 1951

Tsai Liu Mau.

— *Die Chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'uküe)*, II. cilt, Wiesbaden, 1958

Ülküsal, M.

— *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, İstanbul, 1980

Vambéry, A.

— *Das Türken Volk*, Leipzig, 1885

Welch, C.S.

— *The Art of Mughul India*, New York, 1963

Wright, H.N.

— *The Coinage and Metrology of the Sultans of Dalhi*, Delhi, 1936

Yakubovskiy, A.Y.

— *Altınordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, İstanbul, 1976

Yusuf b. Muhammed.

— *Ferâid-i Gıyâsiye*, Fatih Ktb. nr. 4012

Zahiruddin Farukî.

— *Aurangzeb and His Times*, Bombay, 1935

Zahiruddînü'l-Maraşî.

— *Tarih-i Tabaristan-u Rüyan-u Mâzenderan*, yay. Muhammed Hüseyin Tesblîhî, Tahran, 1345, h.ş.; yay. B. Dorn, St. Petersburg, 1850

SÜRELİ YAYINLAR :

Anzeiger der Phil. Hist. Klasse der ÖAW, 1974, 111, Jhan, Karl, -Timur und die Frauen-

Belleten: 1984, XLVIII/189-190; Aka, İsmail -Mirza Şahrüh Zamanında (1405-1447) Timurîlular'da İmar Faaliyetleri-

Belleten: 1937, I/2; Köprülü, Fuad, -Yıldırım Bayezid'in Esatiri ve İntiharı Hakkında-

Belleten: 1943 VII/27; Köprülü, Fuad, -Yıldırım Bayezid'in İntiharı Meselesi-

Belleten: 1952 XVI/62; Yakubovskiy, A.J.; -IX. ve X. asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi topografisi meselesine dair-

Belleten: 1976, XL/159, Yücel, Yaşar, -Timur Hakkında Araştırmalar-

Belleten: 1973, XXXVII/146, Yücel, Yaşar, -XIV-XV. yüzyıllarda Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar-

Central Asian Survey, 1982, I/1, Rodlich, A.A., -Islam under Communist Rule: Volga - Ural Muslims-

DTCFD: V/2, Köymen, M. Altay; -Büyük Selçuklu İmp. Oğuz İsyanı-

DTCFD: V/5, Köymen, M. Altay; -Büyük Selçuklu İmp. Oğuz İstilası-

DTCFD: 1951, VIII/4, Köymen, M. Altay, -B. Selçuklu İmp. devrine ait münşeat mecmuaları-

I.H. Congress: 1944, Lal, K.S.; -Ziya ud-Din as an Authority on the Khaljis-

İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi: 1973, V/1-4, Togan, Nazmiye -Temür zamanında aristokrat Türk Kadını-

Journal Asiatic Society of Bengal: 1930, XXVI, Basu, K.K., -The House of Tughlug-

- Journal Institute of Muslim Minority Attairs**, 1985, V/2, Devlet, Na-dir. «Islam in Tataristan»
- Journal Indian History**, 1947, XXV; Lal, K.S.; «Cultural Activity during the reign of Ala ed-Din Khalj: 1268-1316»
- Journal Indian History**, 1946, Lal, K.S.; «Political Condition of the Hindus under the Khaljis»
- JRAS**; 1922, Haig, T.W., «Five Questions in the History of the Tughlug Cynasty of Delhi»
- JURHS**; 1942, XV, Banerjee, S.K., «Ghiyas ed-Din Tughlug Shah as seen in the Morements and Coins»
- Kazan Utları**; 1967, 7, Fehretdinov, R., «Bolgar Tarihine Yanga İste-likler»
- Leningrad Münseat Mecmuası**, 1246-1256
- Tarih Dergisi**; 1972- 26, Togan, Z. Velidi, «Emir Timur'un soyuna dair bir araştırma» çev. İsmail Aka
- Tarih Enstitüsü Dergisi**; 1983-1987, XIII/109-112, Devlet, N., «İdil-Ural'da İslamiyet'in Durumu»
- Tarih Enstitüsü Dergisi**; 1979-1980, X-XI, Aka, İsmail, «XV. yüzyılın ilk yarısında Timurlular'da zirai ve ticari faaliyetler»
- Turcica**; 1976, VIII/2, Aubin, Jean, «le Khanat de Cagata: et le Kho-rassan (1234-1380)»
- Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**; 1949, III/3-4, Togan, Z. Velidi, «Büyük Türk Hükümdarı Şahruh»
- Türk Kültürü**; 1984, XXII/258, Haider, Mansura, «Timurlular Devleti'nde Hâkimiyet Anlayışı (XIV-XV. yüzyıllar)»
- Türk Tarih Belgeleri Dergisi**; (TTK. Belgeler); 1986, 15, Aka, İsmail, «Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnemesi»
- Türk Dünyası El Kitabı**; Ankara, 1976, Kurat, A.N., «Altın Ordu Devleti»
- Türk Dünyası El Kitabı**; Ankara, 1976, Temir, A., «Kazan Hanlığı»
- Türk Dünyası El Kitabı**; Ankara, 1976, Temir, A., «Kasım Hanlığı»
- Ülkü Mecmuası**; 56, 58, 59, 60, 61, 62. sayılar Barthold, W., «Mir Ali Şir Nevai ve Siyasi Hayatı», çev. A. Caferoğlu
- Yalkın**; 1970, 7, Fehretdinov, R., «Böyük Seher Sirleri»

KRONOLOJİ

Milâdî / Hicrî

630	— Göktürk Devleti'nde fetret devrinin başlaması.
665	— Bulgarlar'ın Büyük Bulgarya Devleti'ni kurmaları.
679	— Hazarlar'ın baskısı ile Büyük Bulgarya Devleti'nin yıkılışı.
921- 922	— Bulgarlar'a öncülük eden Aspararuh'un Tuna civarında Tuna Bulgar Devleti'ni kurması.
1017	— İbn Fadlan'ın Halife tarafından elçi olarak gönderilmesi ve İdil Bulgarları'nın İslâmiyet'i kabulü.
1071	— Gazneli Sultan Mahmud'un Harezm'i zaptetmesi.
1092	— Malazgirt zaferi.
1097	— Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümü.
1097 /490	— Arslan Argun'un kölesi tarafından öldürülmesi.
1104	— Berkıyaruk'un ölümü; yerine Gıyaseddin Muhammed'in geçmesi.
1117	— Gıyaseddin Muhammed'in ölümü ve Mugisüddin Muhammed'in Harezm tahtına geçişi.
1156 /551	— Atsız'ın ölümü.
1157 /552	— İl Arslan'ın Süleymanşah'ı bertaraf ederek Harezm tahtına geçmesi.
1160	— Sultan Sencer'in ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılması.
1160	— Sultan Melikşah b. Muhammed'in ölümü.
1172 /567	— Halife el-Muktefi'nin ölümü.
1172 /567	— İl Arslan'ın onaltı yıllık saltanatından sonra Gurganç'ta ölümü.
1173 /568	— Karahıtaylar'ın desteğini sağlayan Tekiş'in Harezm tahtına geçişi.
1200 /596	— Batınilerle mücadele sırasında hastalanan Sultan Tekiş'in Şehristan'da ölümü.
1206 /602	— Kutbeddin (Alaeddin) Muhammed'in tahta geçişi.
1206 /602	— Kutbiler'in kuruluşu.
1206 /602	— Gur sultanı Muizzeddin Muhammedşah'ın ölümü.
1206 /602	— Kutbeddin Aybeg'in Kutbi tahtına çıkışı.

Milâdî / Hicrî

- Muhammed Kalaç'ın ölümü.
- İzzeddin Muhammed b. Şiran'ın Kalaç sultanı oluşu.
- 1210 — Kutbeddin Aybeg'in ölümü.
- 1211 — Kutbiler'in yıkılışı.
- 1212 — Harezmsşahlar tarafından Karahanlılar hanedanına son verilmesi.
- 1214 — Karahıtaylılar devletinin sonu.
- 1215 — Alaeddin Alişah'ın öldürülmesi ve Gurlu devletinin yıkılışı.
- 1220 — Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın Buhara'yı istilâ ederek yağmalaması.
- 1220 /617 — Cengiz Han'ın Semerkand'ı istilâsı.
- Sultan Muhammed'in, oğlu Celaleddin Harezmsşah'ı veliaht tayin etmesi ve ölümü.
- 1223 — Altın Ordu'nun Kıpçak ülkesine ilk hücumu.
- 1227 — Cengiz Han'ın ölümü.
- 1230 — Laknauti Kalaç Sultanlığı'nın yıkılışı.
- 1231 — Celaleddin Harezmsşah'ın Kürtler tarafından öldürülmesi ve Harezmsşahlar Devleti'nin yıkılışı.
- 1236 — Sultan İltutmuş'un ölümü.
- Sultan Rükneddin Firuzşah'ın Dehli Türk Sultanlığı tahtına çıkışı.
- Sultan Rükneddin Firuzşah'ın öldürülmesi.
- Sultan Celaleddin Raziye'nin tahta geçişi.
- Batu Han'ın Bulgar şehrini yakıp yıkması.
- İdil Bulgar devletinin Moğollar tarafından yıkılması.
- 1240 — Sultan Raziye'nin öldürülmesi.
- Sultan Muizzeddin Behramşah'ın Dehli Türk Sultanlığı tahtına çıkarılışı.
- 1241 — Çağatay'ın ölümü.
- Büyük Han Ögedey'in Karakurum'da ölümü.
- 1242 — Behramşah'ın öldürülmesi ve Sultan Alaeddin Mesudşah'ın Dehli Türk Sultanlığı tahtına çıkarılması.
- 1246 — Sultan Alaeddin Mesudşah'ın tahttan indirilmesi ve Sultan Nasiredin Mahmudşah'ın tahta geçişi.
- 1251 — Melik İzzeddin Balaban Kişilü Han'ın ayaklanması.
- 1254 — Moğol ordularının Macaristan'a hücumu.
- 1255 — Batu'nun Saray şehrinin inşası sırasında ölümü.
- 1259 — Büyük Han Möngke'nin Çin kalesini kuşatması sırasında ölümü ve Arık Boğa (Erik Böge)'nin Büyük Han seçilmesi.

Milâdî / Hicrî

- 1260 — Algu'nun kendisini hükümdar ilân ederek Çağatay devletine saldırması.
- 1264 — Algu'nun ölümü, Çağatay Han'ın torunu Burak'ın Çağatay tahtına geçmesi.
- 1265 /663 — Hülagu'nun ölümü.
— Abaka'nın İlhanlı tahtına çıkışı.
- 1266 — Sultan Nâsireddin Mahmud'un ölümü.
— Gıyaseddin Balaban tarafından Balabanlı Sultanlığı'nın kuruluşu.
- 1267 — Berke'nin Tiflis'te ölümü ve yerine Möngke Timur'un geçmesi.
- 1270 — Burak'ın zehirlenerek öldürülmesi.
- 1271-1272 — Altın Ordu hanlarından Nogay'ın müslüman oluşu.
- 1277 /678 — Memlük Sultanı Baybars'ın vefatı.
- 1278 — Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un Saray şehrinde ölümü.
— Gıyaseddin Balaban'ın ölümü.
— Muizzeddin Keykubat'ın Balabanlı tahtına geçmesi.
- 1280 /679 — Möngke Timur'un ölümü ve kardeşi Tuda Möngke'nin tahta çıkışı.
- 1282 — Abaka'nın Hemedan'da ölümü ve Tekudar'ın İlhanlı tahtına geçişi.
- 1284 /683 — Tekudar(Ahmed)'in öldürülmesi.
— Argun'un İlhanlı tahtına çıkışı.
- 1287 — Tuda Möngke'nin tahttan feragat ederek kendini dine vermesi ve yerini yeğeni Teleboga'nın alması.
- 1290 — Dehli Kalaç Sultanlığı'nın Celaeddin Fıruzşah tarafından kuruluşu.
- 1294 — Kubilay Han'ın ölümü.
- 1295 /694 — Geyhatu'nun Hemedan yakınlarında Baydu'nun emriyle öldürülmesi.
— Baydu'nun Nahçevan'da öldürülmesi ve Gazan'ın tahta çıkışı.
- 1296 — Gürcistan kralı V. David'in İslamiyet'i kabul etmesi.
- 1301-1303 — Kaydu'nun ölümü yerine oğlu Çapar'ın geçmesi.
- 1304 /703 — Gazan Han'ın vefatı
— Olcaytu'nun İlhanlı tahtına çıkışı.
- 1309 — Esen Buqa'nın Çağatay Ulusu'nun başına geçmesi.
- 1312 — Tohtu'nun Saray şehrinde ölümü.
- 1313 — İslamiyet'in yayılmasına çalışması ile tanınan Özbek'in Altın Ordu tahtına geçişi.

Milâdi / Hicri

- 1316 /716 — Olcaytu'nun ölümü.
- 1317 — Ebû Said'in, babası Olcaytu'nun yerine tahta geçişi.
- 1318 — Esen Buka'nın ölümü ve yerine Kebek'in geçmesi.
- 1320 — Kutbeddin Mubarekşah'ın öldürülmesi ve Dehli Ka-
laç Sultanlığı'nın yıkılışı.
- 1335 /736 — Ebû Said'in ani ölümü ve Moğol hükümdarlar sula-
lesinin sonu.
- İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı.
- 1336 — Timur (Aksak Timur, Tımurleng)'un doğumu.
- 1341 — Özbek Han'ın vefatı ve oğlu Cani Bey (Cambek)'in
yerine geçmesi.
- 1351 — Muhammed b. Tuğluk'un ölümü, yerine Firuzşah'ın
geçmesi.
- 1353 — Tuğluk Timur'un İslamiyet'i kabul etmesi.
- 1357 — Cani Bey'in ölümü.
- 1370 — Timur'un Semerkand'a hâkim olması.
- 1371 — Timur'un Harezmi üzerine ilk seferi.
- 1374-1375/776 — Urus Han'ın Saray şehrini ele geçirmesi.
- 1376 — Toktamış'ın Semerkand'a gelerek Timur'a sığınması.
- 1378 — Toktamış'ın Ak Orda'da hâkimiyeti ele geçirmesi.
- 1380 — Timur'un Horasan üzerine ilk seferi
- 1386 — Timur'un üç yıllık seferi
- 1388 — Gıyaseddin II. Tuğlukşah'ı tahta çıkardıktan sonra
Firuzşah'ın ölümü.
- 1391 — Timur'un Toktamış ile Kunduzca'da ilk karşılaşma-
sı ve Toktamış'ın yenilmesi.
- 1392-1396 — Timur'un Beş Yıllık Seferi
- 1395 — Terek ırmağı kıyısında Toktamış'ın ikinci defa mağ-
lup edilmesi.
- Yeni Saray şehrinin Timur tarafından yakılması.
- 1398-1399 — Timur'un Hind seferi.
- 1399-1404 — Timur'un Yedi Yıllık Seferi.
- 1399 — Hızır Hoca'nın ölümü.
- 1402 — Timur ile Yıldırım Bayezid arasında yapılan Ankara
savaşı.
- 1405 — Timur ve Toktamış'ın ölümleri.
- 1407 — Veliaht Pir Muhammed'in öldürülmesi.
- 1408 — Ebubekir'in Tebriz yakınlarında Kara Yusuf ile kar-
şılaşması, Timurlular'ın yenilmesi ve Miranşah'ın öl-
dürülmesi.
- 1409 — Halil Sultan'ın Hudaydad tarafından esir alınması;

Milâdi / Hicri

- Şahruh'un Semerkand üzerine yürümesi ve şehri ele geçirip Timurlu tahtına çıkması.
- 1411 — Halil Sultan'ın Rey'de ölümü.
- 1414 — Seyyidi Hanedanı'nın Hızır Han tarafından kuruluşu.
- 1416 — Kiev şehrinin Altın Ordu kuvvetlerince tahribi.
- 1420 — Şahruh'un Kara Koyunlular üzerine I. Azerbaycan seferine çıkması.
- Kara Yusuf Bey'in ölümü.
- 1421 — Muizzeddin Mübarekşah'ın Hızır Han'dan sonra Seyyidi tahtına çıkması.
- 1425 — Uluğ Bey'in Moğollar üzerine yürümesi.
- 1427 — Uluğ Bey'in kardeşi Muhammed Cuki ile birlikte Özbekler üzerine yürümesi, Suğnak civarında yenilmeleri, Maveraünnehr'in Özbekler tarafından yağmalanması; Şahruh'un Semerkand'a gitmesi.
- 1429 — Şahruh'un II. Azerbaycan seferi.
- 1434-1436 — Şahruh'un III. Azerbaycan seferi.
- 1436 — Malva Kalaçları'nın kuruluşu.
- 1437 — Kazan Hanlığı'nın kuruluşu.
- 1444 — Şahruh'un hastalanması ve veraset meselesinin ortaya çıkışı.
- 1445 — Kasım Hanlığı'nın kuruluşu.
- Uluğ Muhammed'in ölümü, yerine oğlu Mahmud'un geçmesi.
- 1446 — Şahruh'un, torunu Sultan Muhammed üzerine İsfahan'a yürümesi.
- Seyyidi Sultanı Muhammedşah'ın ölümü.
- 1447 — Şahruh'un ölümü.
- 1448 — Uluğ Bey'in Timurlu tahtına çıkması.
- 1449 — Uluğ Bey'in oğlu Abdüllatif tarafından öldürülmesi.
- 1450 — Abdüllatif'in öldürülmesi; Abdullah'ın Semerkand'da tahta geçmesi.
- 1451 — Abdullah'ın öldürülmesi; Ebû Said'in Semerkand'da tahta oturması.
- Lodi Sultanlığı'nın kuruluşu.
- 1458 — Kara Koyunlu Cihanşah'ın Herat'ı ele geçirmesi.
- 1460 — Kırım Hanlığı'nın kuruluşu.
- 1465 — Altın Ordu tahtına Ahmed Han'ın geçişi.
- 1466 — Kasım Han tarafından Astırahan Hanlığı'nın kuruluşu.

Milâdî / Hicrî

- 1467 — Kazan Hanlığı tahtına İbrahim'in geçmesi.
- 1468 — Ebû Said'in Azerbaycan üzerine yürümesi.
- 1469 — Ebû Said'in Ak Koyunlu Hasan Bey tarafından öldürülmesi.
- Hüseyin Baykara'nın Timurlu tahtına çıkması.
- 1478 — Mengli Giray'ın Kırım Hanlığı tahtına geçmesi.
- Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine geçişi.
- 1483 — Babur'un doğumu.
- 1489 — Behlül Lodi'nin ölümü.
- Nizam Han İskendersah'ın Lodi sultanı oluşu.
- 1490 — Abdülkerim Han'ın Astırahan tahtına geçişi.
- Sultan Yakub'un ölümü.
- 1494 — Zahireddin Babur'un Daburlular tahtına çıkışı.
- 1501 — Ali Şir Nevai'nin ölümü.
- Safevî hükümdarı Şah İsmail'in tahta çıkışı.
- 1502 — Altın Ordu hâkimiyetinin sona ermesi.
- 1508 — Hüseyin Baykara'nın ölümü.
- 1507 — Muhammed Şibanî'nin Herat'ı ele geçirmesi ve Timurlular'ın sonu.
- 1508 — Humâyun'un doğumu.
- 1514 — Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında cereyan eden Çaldıran savaşı.
- 1521 — Sahipgerez Han'ın Kazan tahtına geçişi.
- 1524 — Kazan'ın Ruslar tarafından tekrar işgali.
- 1525 — Babur'un Hind seferine çıkması.
- 1526 — Lodi Sultanlığı'nın tarihe karışması.
- Baburlular Devleti'nin kuruluşu.
- Panipat meydan savaşı
- 1530 — Babur'un ölümü; Nâsireddin Humayun'un tahta çıkışı.
- 1531 — Malva Kalaç Sultanlığı'nın yıkılışı.
- Gıyaseddin Tuğlukşah tarafından Tuğluklular Hanedanı'nın kuruluşu.
- 1552 — Rus ordusunun iki ay süren istilâdan sonra Kazan'ı ele geçirerek Çar IV. İvan'ın Kazan halkına eşî görülmemiş zulüm ve katliam uygulaması; Kazan Hanlığı'nın yıkılışı.
- İdil-Ural Türkleri'nin Rus hâkimiyetine girmesi.
- 1554 — Astrahan Hanlığı'nın yıkılışı.
- 1555 — Osmanlılarla Safevîler arasında Amasya Muahedesi'nin imzalanması.

Milâdi / Hicri

- 1558 — Humayun'un ölümü.
 1585 — Osmanlılar'ın Tebriz'i zaptetmesi.
 1592 — Cihanşah'ın doğumu.
 1605 — Ekberşah'ın vefatı.
 — Nureddin Muhammed Cihangir Gazî'nin Baburlu tahtına geçişi.
 1627 — Cihangir'in vefatı.
 — Dâver Bahş Bulâki'nin Baburlu tahtına çıkışı.
 1628 — Şihabeddin Cihanşah'ın Baburlu tahtına çıkışı.
 1630-1638 — Tâc Mahal'in inşa edilişi.
 1632 — Cihanşah'ın Devletâbad ve Ahmednagar'ı ele geçirmesi.
 1658 — Evrengzib'in Baburlular tahtına çıkışı.
 1681 — Kasım Hanlığı'nın sonu.
 1707 — Evrengzib I. Âlemgir'in vefatı.
 1719 — II. Şah Cihan'ın ölümü.
 — Nâsireddin Muhammed'in tahta çıkışı.
 1747 — Nadirşah'ın ölüdürülmesi.
 1748 — Nâsireddin Muhammed'in ölümü.
 — Şehzade Ahmed'in tahta geçişi.
 1779 — İran'da Kaçarlar hanedanının kuruluşu.
 1796 — Kaçar Ağa Muhammed Şah'ın İran'a hâkim olması.
 1858 — Baburlular'ın yıkılışı.
 1865-1866 — Tatarlar arasında Hristiyanlık'tan dönme hareketinin başlaması.
 1917 — Rus İhtilâli.
 1920 — Rus ordusunun Kuzey İran'a girmesi.
 1925 — Rıza Han'ın Kaçarlar hanedanına son vererek Rıza Şahı Pehlevî ünvanıyla İran şahı oluşu.